

Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası

SEDAT LAÇİNER

ULUSLARARASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KURUMU

ERMENİ SORUNU, DİASPORA VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Ermeni İddiaları Türkiye'nin
Dünya İle İlişkilerini Nasıl Etkiliyor?

Sedat Laçiner

Kasım 2008

USAK Yayınları:21

Orta Asya & Kafkasya Serisi:2
Genel Yayın Editörü:
Arzu Celalifer Ekinci
Orta Asya & Kafkasya Serisi Editörü:
M. Turgut Demirtepe
Kitap Edit: Serpil Açıkalın

IT Editörü:
Vedat Suad Kavgacı
Sekreterya:
Nuray Özkan
Teknik İşler:
Ahmet Ünal

Kütüphane Katalog Bilgileri:
Kitabın Adı: Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası
Yazar: Sedat Laçiner
ISBN: 978-605-4030-07-1

©

Kasım 2008, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları. Tüm yayın hakları USAK'a aittir. Yazarın yazılı izni olmaksızın kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla veya başka herhangi bir yöntem ile izinsiz basımı, yayını, çoğaltılması veya dağıtımı yapılamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Eğitim amaçlı sınırlı çoğaltmalar için USAK'tan yazılı izin alınması gerekir.

Birinci Baskı : Ankara, Kasım 2008-11-20
Mizanpaj & Kapak Tasarım : Sadullah Hatam
Baskı & Cilt : Birikim Matbaası - Tel: 0312 430 30 17

ULUSLARARASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KURUMU (USAK)

Süslü Sokak No: 2, Mebusevleri
Tandoğan, Ankara
Tel: +90312 212 28 86
Faks: +90312 212 25 84
http://www.usak.org.tr
info@usak.org.tr

Tasarım: Karınca Yayınları
Meşrutiyet Caddesi 50/9 Kızılay-ANKARA
Tel: 0312 431 54 83 Faks: 0312 431 54 84

ERMENİ SORUNU, DİASPORA VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Ermeni İddiaları Türkiye'nin
Dünya İle İlişkilerini Nasıl Etkiliyor?

Sedat Laçiner

Kasım 2008

USAK Yayınları:21

Orta Asya & Kafkasya Serisi:2
Genel Yayın Editörü:
Arzu Celalifer Ekinci
Orta Asya & Kafkasya Serisi Editörü:
M. Turgut Demirtepe
Kitap Edit: Serpil Açıkalın

IT Editörü:
Vedat Suad Kavgacı
Sekreterya:
Nuray Özkan
Teknik İşler:
Ahmet Ünal

Kütüphane Katalog Bilgileri:
Kitabın Adı: Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası
Yazar: Sedat Laçiner
ISBN: 978-605-4030-07-1

©

Kasım 2008, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları. Tüm yayın hakları USAK'a aittir. Yazarın yazılı izni olmaksızın kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla veya başka herhangi bir yöntem ile izinsiz basımı, yayını, çoğaltılması veya dağıtımı yapılamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Eğitim amaçlı sınırlı çoğaltmalar için USAK'tan yazılı izin alınması gerekir.

Birinci Baskı : Ankara, Kasım 2008-11-20
Mizanpaj & Kapak Tasarım : Sadullah Hatam
Baskı & Cilt : Birikim Matbaası - Tel: 0312 430 30 17

ULUSLARARASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KURUMU (USAK)

Süslü Sokak No: 2, Mebusevleri
Tandoğan, Ankara
Tel: +90312 212 28 86
Faks: +90312 212 25 84
http://www.usak.org.tr
info@usak.org.tr

Tasarım: Karınca Yayınları
Meşrutiyet Caddesi 50/9 Kızılay-ANKARA
Tel: 0312 431 54 83 Faks: 0312 431 54 84

SEDAT LAÇİNER

1972 yılında Kırıkkale Keskin'de doğdu. İlk-orta-lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. 1994 yılında *Ankara Üniversitesi SBF* (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. 1992 yılında SBF'de öğrenci iken Milliyet Gazetesi Sosyal Bilimler Yarışması Türkiye birincisi oldu ve aynı yıl Milliyet Gazetesi'nde muhabir olarak çalışmaya başladı. Aynı gazetede Başbakanlık muhabirliğine kadar yükselen **Laçiner**'in, dış politika ve siyaset alanlarında çok sayıda makale ve dizi yazısı yayınlanmıştır.

Laçiner 1996 yılından itibaren eğitimine İngiltere'de devam etti. Yüksek lisans (Master) derecesini *Sheffield Üniversitesi*'nden 'Uluslararası Politika' alanında onur derecesiyle (*distinction*) aldı. Doktora eğitimini *Londra Üniversitesi King's College*'da tamamlayan **Laçiner**, 2001 yılında *ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*'nü kuran ekip arasında yer aldı ve bu kurumda üç yıl boyunca kıdemli araştırmacı olarak çalıştı.

2002 yılında *YÖK Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi Yürütme Kurulu* üyeliğine seçilen **Laçiner**, aynı zamanda Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. **Laçiner**, 2004 yılında *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*'nun (*USAK*) kurucu başkanı olmuştur. Halen USAK'ta başkanlığı görevini yürütmektedir.

Doç. Dr. **Sedat Laçiner** 2006 yılında *Davos Economic Forum* tarafından hazırlanan *Genç Küresel Liderler* (*Young Global Leaders*) listesinde yer almıştır. **Laçiner** bu listeye Türkiye'den 'entellektüeller' dalından girmeyi başarmış ilk ve tek Türk'tür.

Laçiner'in Ermeni araştırmaları dışında, Türk dış politikası, entegrasyon ve dağılma, örgütler, uluslararası güvenlik, Ortadoğu ve Anglo - Amerikan dünyası üzerine yayınlanmış çok sayıda kitap ve makalesi bulunmaktadır.

This One

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar ..... **xiii**
Önsöz ..... **xv**

BÖLÜM I OSMANLI YILLARI **1**

Ermeni Sorunu Nedir? 4
Ermeni Ayrılıkçılığının Fikri Temelleri 6
Düşünceden Eyleme 12
1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ermeni Sorununa Etkisi 17
Birinci Dünya Savaşı ve Tehcir Kararı 30
'Savaşçı' Olarak Ermeniler 45
'İstihbaratçı' Olarak Ermeniler 47
Soykırım mı? Katliam mı? Savunma mı? 48
ERMENİ TEHCİRİ VE JAPON TEHCİRİ ÖRNEĞİ 56
SOYKIRIM-IRKÇILIK BAĞLANTISI 64
Osmanlı Irkçı Olabilir miydi? Soykırım Yapabilir miydi? ... 66
ERMENİ 'ŞAHİTLER-KURBANLAR' 67

BÖLÜM II CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ERMENİ SORUNU (1923-1965) **81**

Diasporanın Türkiye Karşıtı Çalışmaları: 1920'ler 85
FRANSA VE ERMENİLER: SURİYE VE LÜBNAN DENEYİMLERİ 90
Fransız - Ermeni Lejyonu 97
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE ERMENİ GÖÇLERİ 104
BİTMEYEN TEHCİR 105
ABD'DE ERMENİ LOBİSİ VE TÜRKİYE 106
ERMENİ DİASPORASINDA KOMÜNİST-MİLLİYETÇİ ÇEKİŞMESİ VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ 113

Diaspora'da Ermenilere Karşı Ermeni Terörü 117
SSCB VE ERMENİ SORUNU: STALİN VE ERMENİ KARTI ... 121
NAZİ-TAŞNAK İŞBİRLİĞİ 138
STALİN SONRASI VE YENİ ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ 141

BÖLÜM III 1965 - ERMENİ SORUNUNDA DÖNÜM NOKTASI 145

ERMENİSTAN DIŞINDAKİ GÖSTERİLER 152
1965 ERİVAN GÖSTERİSİ'NİN ÖNEMİ 157

BÖLÜM IV 1970'Lİ YILLAR VE TERÖRÜN DÖNÜŞÜ .. 159

KIBRIS HAREKÂTI VE ERMENİ SORUNU 161
FRANSA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ VE ERMENİ SORUNU (1923-1980) 167
1971 Heykel Vakası *172*
Fransa'da 1970'li Yıllarda Ermeni Faaliyetleri 173
Fransa'daki Ermeni Terör Saldırıları (1970'ler) 174
ERMENİ SORUNU VE DİĞER AVRUPA ÜLKELERİ: 1970'LER 180
Almanya 180
İsviçre 180
Avusturya 181
İspanya 183
Vatikan 184
TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNDE ERMENİ SORUNU (1970'Lİ YILLAR) 184
Temsilciler Meclisi 24 Nisan'ı 'Zulüm Günü' İlan Ediyor: 1975 ..... *190*
ABD'de Ermeni Terör Saldırıları 190
ORTADOĞU ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU (1970'LER) .. 195
Lübnan 195

BÖLÜM V TERÖRDEN MECLİSLERE (1980'LER)..... 201

1980'LERDE ERMENİ STRATEJİSİ..... 206
ABD İLE İLİŞKİLERDE 'ERMENİ KARTI' (1980'Lİ YILLAR). 208
Ermeni Karar Tasarıları..... 213
1989 Karar Tasarısı..... 221
Özal: "Tanışak Ne Olur?"..... 223
ABD'de 1980'li Yıllarda Ermeni Terörü..... 226
KANADA VE ERMENİ SORUNU (1970'LER)..... 233
TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİNDE ERMENİ SORUNUNUN ETKİSİ (1980'LER)..... 236
1987 AP Kararı..... 238
Karar ve Tepkiler..... 242
"NATO'dan Çıkabiliriz"..... 245
Avrupa'da 1980'li Yıllarda Ermeni Terör Saldırıları..... 249
FRANSA İLE İLİŞKİLER VE ERMENİ SORUNU (1980-1989)..... 260
Terör ve Fransa Ermenileri..... 263
1982: Fransız Hükümeti Soykırım İddialarını Tanıdı mı?.. 276
Dünya Ermenileri Kongresi (7-13 Temmuz 1985)..... 276
1987 A.P. Kararı ve Fransa'nın Karardaki Rolü..... 277
Ermenistan ve Fransa Ermenileri..... 277
ORTADOĞU ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU (1980'LER).. 278
1980'li Yıllarda Ortadoğu'da Ermeni Terörü..... 279
ERMENİLER TERÖRÜ NEDEN ONAYLADI?..... 282
ERMENİ TERÖRÜ VE KÜRTÇÜ-AYRILIKÇI HAREKETLER ... 291

BÖLÜM VI SOĞUK SAVAŞ SONRASI ERMENİ SORUNUNUN TÜRKİYE'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ..... 293

FRANSA İLE İLİŞKİLERDE ERMENİ FAKTÖRÜ (1989-2008)..... 296

Fransız Meclisi'nde 1998 Girişimi 299
2001 Kararı: Tarihi Dönüm Noktası 303
Türkiye'nin Karara Tepkisi 306
Karar Sonrası Gelişmeler 311
Gomidas Vakası 314
İddiaları Kabul Etmemek de Suç Oluyor: 2006 'İnkâr' Yasası Girisimi 316
Ermeni Yasası Erteleniyor 317
Alt Meclis İddiaları Kabul Etmeyeni Suçlu Sayıyor 320
Soykırım İddialarında Fransız Masonların Rolü 322
Türkiye'nin Tepkisi 324
Fransa'ya Karşı Ekonomik Boykot 328
'Aşırı Tepkiler' 334
Türkiye Ermenilerinin Karara Tepkileri 334
Fransa Hükümeti ve AB'nin Tutumu 335
'İnkâr' Yasa Tasarısına Avrupadan Tepkiler 336
Ermenistan'ın Fransa'daki Karara Yaklaşımı 338
Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu Aleyhine Dava 339
Fransa 2007 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Ermeni Sorunu 340
AVRUPA BİRLİĞİ (AB) - TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜ 343
Avrupa Adalet Divanı'ndan 'Farklı' Bir Karar 346
Türkiye'nin Tam Üyeliği ve Ermeni Sorunu 348
AP: Türkiye Tarihiyle Yüzleşmeli 352
İNGİLTERE ERMENİLERİ VE ERMENİ SORUNU 353
İlk Yıllar 354
İngiltere'de Kilise ve Ermeni Kimliği 358
İngiltere'de Ermenilerin Siyasi Faaliyetleri ve Ermeni Sorunu 359
Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası 362
İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası 364
Ermeni Terörü ve İngiltere Ermenileri 366
Günümüzde İngiltere Ermenileri 369

İngiltere'de Ermeni Kurum ve Dernekleri 374
İngiltere'de Etnik Lobicilik ve Ermeni Lobisi 379
İngiltere'de Soykırım Kampanyası 383
İngiltere Ermenileri ve Ermeni Sorunu: Sonuç 397
ALMANYA VE ERMENİ SORUNU 399
Ermeniler Almanları da Suçluyor *406*
Bundestag'da 'Soykırım' Kararı *406*
Milletvekillerine 'Kabul Et' Baskısı *409*
İSVİÇRE VE ERMENİ SORUNU 412
Halaçoğlu Soruşturması *419*
Perinçek Davası *420*
BELÇİKA VE ERMENİ SORUNU 424
HOLLANDA VE ERMENİ SORUNU 426
2001: Anıt İzni *427*
21 Aralık 2004 Kararı *427*
'İnkârı Suç Tasarısı' *428*
Milletvekili Adaylarına Ermeni İddialarını Kabul Şartı *429*
'Dikkatsiz ve Aceleci Davrandık' *434*
Hollanda-Türkiye İlişkileri Üzerinde Gölge *435*
İTALYA VE ERMENİ SORUNU 437
Mustafa Kemal Atatürk Anıtı *438*
'Soykırım Filmi'ne Destek Krizi *439*
Türkler ve Ermeniler İtalyan Televizyonu'nda *439*
Ermeni Sergisini Basan Türk Dönerci *440*
Türkiye Sergisi ve 'Ermeni İtirazı' *441*
POLONYA VE ERMENİ SORUNU 442
Türkiye'nin Karara Tepkisi *443*
Arabuluculuk Teklifi *445*
SLOVAKYA VE ERMENİ SORUNU *446*
BALTIK DEVLETLERİ VE ERMENİ SORUNU 447
İSKANDİNAVYA ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU 454
İsveç ve Ermeni Sorunu 454
Norveç ve Ermeni Sorunu 455

Finlandiya ve Ermeni Sorunu 455
'Ermeni İddiaları Tam Üyelik Koşulu Değil' *455*
'1915 Olaylarını Soykırım Olarak Görüyorum' *455*
Danimarka: Resmi Olarak Tanımıyor *456*
İSPANYA VE ERMENİ SORUNU: BAŞARISIZ BİR GİRİŞİM.456
BULGARİSTAN VE ERMENİ SORUNU: BAŞARISIZ BİR GİRİŞİM DAHA 457
Bulgaristan Yerel Yönetimlerinde Ermeni İddiası 460
TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİNDE ERMENİ SORUNU (1989-2008) 461
Kongre Faaliyetleri 466
John Kerry ve Ermeni Sorunu *469*
Irak'ta Soykırım İddiası ve Türkiye *472*
"Ermeni Konusunda Yardımcı Olun" *473*
Türkiye-Ermenistan İlişkileri Kongre Gündeminde *475*
2006 Kongre Ara Seçimleri: Kâbus'un Dönüşü mü? 475
Türkiye Yargıya mı Gidiyor? 480
Yeni Ermeni Tasarısı 481
Tasarı Ne Diyor? *482*
Washington'a 'Yakın Markaj' *483*
Dink Cinayeti ve ABD Kongresi *486*
Yahudiler'den Türkiye'ye İhanet mi? *487*
Tasarı Komiteden Geçiyor (11 Ekim 2007) *489*
Tasarıyı PKK Saldırıları Durdurdu *493*
Başkan Adayları ve Ermeni Sorunu *494*
Obama ve McCain'in Ermeni Sorununa Bakış Açıları 495
Türkiye-ABD ve Ermeniler: Ne Yapmalı? 499
ABD İddiaları Yasalaştırırsa Olası Sonuçları Ne Olur? 499
KANADA VE ERMENİ SORUNU 500
"Trajik Olaylar" ve İlk Başarısızlık *502*
2004 Kararı *504*
Başbakan da "Soykırım" Dedi *506*
Toronto'da Sözde Soykırım Dersi *508*

GÜNEY AMERİKA ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU 508
Arjantin 508
Şili 512
Uruguay 513
Brezilya 514
ORTADOĞU ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU 516
İsrail 516
İsrail ve Yahudilerin Tavrı: Tarihsel Evrim 526
Holokostu Anma Günü ve Yahudilerin Ermeni Girişimlerine Tepkisi 529
Ermeni Görüşünü Destekleyen Yahudiler 531
Mısır ve Ermeni Sorunu 533
Lübnan'a Türk Askeri ve Ermeni Sorunu 537
Erdoğan'ın 2005 Lübnan Ziyareti 537
Lübnan'a Türk Askeri ve Ermeni Sorunu 538
ERMENİSTAN 539
Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu 541
Ermeni Diasporasına Karşı Türkiye-Azerbaycan Diasporaları İttifakı 543
DİASPORA TEK PARÇA MI? 545

BÖLÜM VII SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA ERMENİ SORUNUNUN TÜRKİYE'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ: GENEL DEĞERLENDİRME 553

SONUÇ: TESPİTLER, ÖNGÖRÜLER VE ÖNERİLER 561

EKLER 585

KAYNAKÇA 597

DİZİN 643

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AAD	Avrupa Adalet Divanı
ADL	Ermenistan Demokratik Liberal Örgütü
AET	Avrupa Ekonomi Topluluğu
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
AKS	Avrupa Komşuluk Siyaseti Programı
ANAP	Anavatan Partisi
ANCA	Amerika Ermeni Ulusal Komitesi
AP	Avrupa Parlamentosu
ARF	Ermeni Devrimci Federasyonu (*Armenian Revolutionary Federation*)
AT	Avrupa Topluluğu
AUBK	Avrupa Ulaştırma Bakanları Konferansı
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	Birleşmiş Milletler
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CSTO	Collective Security Treaty Organization
DSP	Demokratik Sol Parti
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DYP	Doğru Yol Partisi
EDF	Ermeni Devrimci Federasyonu
ENP	European Neighbourhood Policy
KEİÖ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
MC	Milletler Cemiyeti
MİT	Milli İstihbarat Teşkilatı
NATO	Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
OSAÖ	Ortak Savunma Anlaşması Örgütü
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Örgütü (Organization For Economic Cooperation and Development)
PEUH	Pan-Ermeni Ulusal Hareketi
RPC	Cumhuriyetçi Birlik Partisi (Fransa)
RTF	Fransız Radyo ve Televizyon Kurumu
s.	sayfa
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TARC	Türk Ermeni Uzlaşma
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDP	Tamamlayıcı Dış Politika

t.y.	tarih yok
UBP	Ulusal Birlik Partisi
UDF	Demokrasi Birliği Partisi (Fransa)
vb.	ve bunun gibi
vd.	ve diğerleri
yy.	yüzyıl

ÖNSÖZ

Türk-Ermeni ilişkileri bir yüzyılı aşkın bir süredir *'kan davası'* görünümünden kurtulamadı. 20. yüzyıl boyunca ulusal kimliklerini Türkiye karşıtlığına ve 1915 Efsanesi'ne dayandıran Ermeniler bağımsız bir devlet olamamanın ve dünyanın dört bir yanına yayılmanın da etkisiyle sürekli olarak mağduriyet hislerini büyüterek ve yaralarını ciddi bir özenle taze tutmaya çalışarak yaşadılar. Ermeni milliyetçiliği Türklerden önce vatan istedi, ardından intikam, fakat her ikisini de alamadı. Üstüne üstlük Türkler Ermeni milliyetçiliğinin kalbini oluşturan ve adeta 'her şeyin üzerine' inşa edildiği *'büyük suç'*u da kabul etmiyordu. 1915 bu anlamda son 100 yılı aşkın bir sürede inşa edilen modern Ermeni milliyetçiliğinin en altındaki tuğla gibidir, eğer o tuğlanın varlığında şüphe oluşursa tüm bina yıkılabilir.

Madalyonun diğer yönüne baktığımızda ise Türkleri suçlayan ve nefretlerini adeta varoluş gerekçesi yapan Ermenilerin de pek masum olmadığı görülür. Bağımsızlık hayaliyle Osmanlı Devleti'nde ayaklanma çıkaran Ermeni militanların öldürdüğü Müslüman sayısı en küçük tahminler dikkate alındığında dahi yarım milyonun üzerindedir. Ancak unutkanlığından mıdır, bağışlama gücünden midir bilinmez Ermeniler konuyu gündeme getirmedikçe Türkler geçmişi hatırlamak istememişlerdir. Türklerin bu tutumu eski imparatorluğun diğer etnik gruplarıyla ilişkilerinde de geçerlidir. Türklerin bu tavrı bir yönden acıların soğumasına katkıda bulunmuşsa da, diğer taraftan somut bir adım atılmaması ilişkilerin istenen hızda düzelmesini de engellemiştir. Bu şekilde adeta **tarihe hapsolan, anılar ve üretilmiş anılar tarafından kelepçelenen** Türk-Ermeni ilişkileri modern uluslar **arasındaki diğer 'normal' ilişkilerden tamamen ayrılmıştır.** Geçmişte çok daha fazla kanlı savaşlar yaşayan, soykırım olduğundan kimsenin şüphe etmediği kanlı sayfaları birlikte yazan uluslar dahi bugün bir arada yaşar ve işbirliği dahi yapabilirken Türk-Ermeni ilişkileri neredeyse bir asır öncesine takılıp kalmıştır.

Ermenistan'ın S.S.C.B.'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşması ilişkilerde bir ümit ışığı yakmıştır. **Yaralı Ermeni milliyetçiliği** bu şekilde öz güvenini sağlayacak ve tepkisel olmaktan çok olumlu milliyetçilik gelişebilecektir. Ne yazık ki bu ümitler şu ana kadar yeterince karşılık bulamamıştır. Taraflar hala geçmişin tozlu sayfalarında

dolaşmaktadırlar. Günümüzün sorunları neredeyse sadece geçmişte olduğu iddia edilen olaylar ile açıklanmaya çalışılmaktadır.

Elinizdeki bu çalışma ise sorunun sadece bir tarih sorunu olamayacağını, bunun eşyanın doğasına aykırı olacağını iddia etmektedir. Bu kitaba göre **Ermeni sorunu dünden çok bugünün sorunudur.** Geçmiş reddedilemeyecek kadar acıtıcı bir şekilde sürekli olarak belleklerimize kazınmış olsa da hiçbir acı ve zor yıllar bugünü böylesine fazla etkileyemez, etkilememelidir.

Bugün yeryüzünde bağımsız bir Ermenistan devleti ve ondan daha kalabalık, dünyanın dört bir yanına dağılmış bir Ermeni diasporası var... Ve diyalog kaçınılmaz... Ve ilişkiler sadece tarihçilere bırakılamayacak kadar girift ve günümüzü ilgilendiriyor. Şimdi zaman karşı tarafı lanetlemek, ona hakaretler etmek, milli gururumuzu okşamak için marşlar yazmak, hainler ilan etmek zamanı da değil. Günümüz dünyasının seçkin milletleri entegrasyon, işbirliği, kurumsallaşma gibi idealler peşinde koşarken geçmişe hapsolmak hem Türklere hem de Ermenilere büyük zararlar veriyor. Soruna sadece tarih boyutuyla bakmak uyurgezer olmaktan farksız. Geçmişe salt bugünün penceresinden bakmak nasıl anakronik ise **bugünü geçmişin karanlık anılarına terk etmek de bir o kadar zaman ve gerçekler ile uyumsuzdur.** Sorun bugünün sorunudur.

Tarih çok önemli bir yardımcıdır.

Fakat sorun psikolojik bir sorundur.

Sorun sosyolojik bir sorundur.

Sorun bir siyaset sorunudur.

Sorun bir uluslararası ilişkiler sorunudur.

Daha da önemlisi **sorun, üzeri arşivler ile, ölen insanların kemikleri ile, soykırım suçlamaları ile kapatılamayacak bir sorundur.** Yani sorun Türkler ve Ermeniler olarak bizlerin ortak sorunudur... İnançlarımız ne olursa olsun, inançlarımız ne kadar katı olursa olsun, geleceği inşa etmek için Türk - Ermeni ilişkilerine daha sağduyulu, daha yapıcı ve günümüzün ihtiyaçları doğrultusunda yaklaşmamız gerekiyor. Elinizdeki bu çalışma ile yazar bu ufukta mütevazı da olsa bir katkı getirebilir ise çok mutlu olacak.

***

Bu çerçevede eser yazarın son 8 yıllık çalışmalarının ilk kısmını oluşturuyor. Hatırlanacağı üzere yazarın bu bağlamda kaleme aldığı ilk geniş kapsamlı çalışması olan 'Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler' adlı kitabı Kaknüs Yayınları'ndan (İstanbul, 2005) yayınlanmış ve büyük ilgi görmüştü. Kısa sürede tükenen esere terör ve sınır sorunu bahisleri de eklenerek 2. baskı **USAK Yayınları**'ndan (Ankara: 2006) yapıldı. 2.500 adet basılan 2. baskı da kısa sürede tükenirken esere gösterilen ilgi Ermeni meselesinde bilgi açlığının seviyesini de ortaya koymuş oldu. Eseri genişleterek ve bazı kısımlarını güncelleyerek 3. baskıyı yapmak istedik. Ancak esere alınmaya muhtaç öylesine geniş bir alan ortaya çıktı ki sadece ilk kısımdaki yenilikler dahi ilk baskı sayfasını aştı. Bu durumda eseri bölerek en az dört ayrı çalışma olarak yayınlamanın bir zorunluluk olduğu anlaşıldı.

Elinizdeki kitap bundan sonraki dönemde yayınlamayı umduğumuz serinin ilk kitabı oluyor. Eserin ana teması sorunun 20. yüzyıl boyunca diasporada nasıl büyüdüğü, Türkiye'nin ve dünyanın bu diaspora sorununa nasıl karşılık verdiğidir. Bu bağlamda ilk olarak Ermeni sorununun doğuşu özetleniyor ve ardından bir soykırım olup olmadığı sorusu olabildiğince önyargılardan arınılarak yanıtlanmaya çalışılıyor. Bunun için tarihsel verilere ek olarak iddia sahiplerinin tezleri de ayrıntılı bir şekilde inceleniyor. Ardından çalışma 20. yüzyıl boyunca Ermeni milliyetçiliğinin 1915 olayları üzerinde nasıl bir milliyetçilik ve Ermeni kimliği ürettiğini ele alıyor. 1915 sonrasında Cumhuriyet'in kuruluşu ve Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak Kafkaslarda belirmesinin sorunları sona erdirmediğini iddia eden eserde bundan sonraki dönemde yaralı Ermeni milliyetçiliğinin acılarını yaşatarak ayakta kalabildiği, Türkiye Cumhuriyeti'nin ise acılarını unutarak yaşayabildiği iddia ediliyor. Yazara göre Cumhuriyet dönemi Türkler için unutma, Ermeniler içinse acıları katmerlendirerek yaşama dönemidir. Kısa ömürlü Ermenistan devletinden sonra dört bir yana saçılmaya devam eden Ermeniler sahipsiz kalmışlardır ve bu sahipsizlik onların romantizmini de, mağduriyetini de, Türklere duydukları kızgınlığı da olabildiğince arttırmıştır. Böylece Ermeniler diasporada Türklere karşı büyük bir nefreti büyütmeye başlamışlardır. Ne yazık ki Türkler bu gelişmelerden ya haberdar olmamışlardır, ya da meselenin ciddiyetini kavrayamamışlardır. Kavrayan az sayıda kişi ise sorunun büyüklüğü karşısında kendisini aciz hissetmiş ve unutmanın en iyi ilaç olacağını düşünmüştür. Çalışma 1965 olayları gibi, 1972 terör saldırısı gibi dönüm noktalarından hareketle sorunu belli zaman dilimlerine ayırıyor. Ardından ise ABD, Fransa, Rusya (ve SSCB), genel olarak Batı Avrupa ve diğer önemli bölgeleri her bir dönem içinde ayrı ayrı ele almaya çalışıyor. Ermenilerin Batı'ya göçleri ve burada geliştirdikleri özel kimlik ve

bunun Türklere karşı terör ve diğer zarar verme (intikam) eylemlerine dönüş süreci çalışmanın odak noktasını oluşturuyor.

***

Çalışma son derece 'kirli' bir konu üzerine. Bu nedenle en az yazar kadar okurun da okurken zorlanmasını, adeta iki tarafın dramı karşısında sancılanmasını umarım. Çünkü Ermeni meselesini çalışmaya başladığım ilk andan bu yana hiçbir zaman taraflardan birinin iddialarına körü körüne bağlanmadım. 'Acaba' sorusunu her zaman kendime sordum. Başkalarının dedelerinin acılarını ve sorumluluklarını hatırlarken kendi dedelerimin dramlarını ve hatalarını da eşit bir şekilde görmeye çalıştım. Elbette ben bir Türküm ve ülkemi, milletimi sevmem son derece tabiidir. Fakat bazı milliyetçi çevrelerin 'hastalıklı milliyetçiliğinden' farklı olarak Türklerin gerçekleri saklayarak veya çarpıtarak kendi milletlerine katkı sağlayabileceklerini düşünmüyorum. Aynı şekilde bazı özgürlükçü çevrelerimizin "bu devletten her şey beklenir" tarzındaki yaklaşımlarını da sağlıklı bulmuyorum. Bu çalışmaya hep bu duygular hakim olmuştur ve bundan sonraki çalışmalarımıza da bu arayış yön verecektir.

Çalışmanın yeni çalışmalara ve tarafların birbirlerini daha iyi anlayabilmelerine vesile olmasını temenni ederek sizleri kitap ile baş başa bırakıyorum.

Sedat LAÇİNER

Kasım 2008, Mebusevleri, ANKARA

BÖLÜM I

OSMANLI YILLARI

"Onlara (1940-50'lerdeki diaspora Ermenileri) göre Ermeni milliyetçiliği Kilise'nin muhafazası, yerel Ermeni geleneklerinin korunması anlamına geliyordu ve çoğu kez Türk karşıtlığı ile karıştırılıyordu."

Nikola Schahgaldian[1]

*"**Bugünkü Türkiye'de Ermenilerin çoğunlukta oldukları geniş bir toprak parçası yok.** Ortada homojen bir nüfus yok, sadece Ermeniler, Türkler ve Kürtlerden oluşan karma bir nüfus var. Fakat yine de bir Ermeni Devleti olmalı ve **Türkler bu devlette çoğunluğu oluşturmalarına rağmen** Türklere duydukları sadakatten vazgeçmeli ve yeni Ermenistan'ın vatandaşı olmalılar ya da Türklere ayrılmış olan topraklara göç etmelidirler. Aksi taktirde hiçbir şekilde bağımsız bir Ermenistan Devleti olamayacaktır'."*

Bir Fransız Dışişleri Bakanlığı Yetkilisi, NYT[2]

"Ermenistan'a hizmet etmek, medeniyete hizmet etmektir".

Gladstone, İngiltere Başbakanı, 1914[3]

Ermeni sorunu, günümüzden 93 yıl önce yaşandığı iddia edilen 1915 olaylarına dayandırılsa da zaman geçtikçe Türkiye'nin dünya ile ilişkileri ve Türk dış politikası üzerindeki etkisini arttırmış ve Türk politika yapıcılarının manevra alanını daraltarak, özellikle Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'yi ciddi anlamda sıkıştıracak bir güce ulaşmıştır. Neredeyse bir yüzyıl önce, üstelik Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan dahi önceki bir vakitte bir devletin kendi vatandaşları ile yaşamış olduğu sorunlar günümüzde Türkiye'nin Kafkasya politikalarından, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerine kadar geniş bir alanı etkilemektedir. Örneğin Türkiye – ABD ilişkilerinde yaşanan gerginlikleri Ermeni sorununa atıfta bulunmaksızın ele

---

1 Nikola Schahgaldian, *Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974*, yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University, 1979, s. 107.

2 Selden, 'Anxious...'.

3 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, (Londra: Croom Helm, 1984), s. 109.

almak neredeyse olanaksız bir hale gelmiştir.[4] Elinizdeki çalışma bu etkinin nedenlerini, sınırlarını ve nihayet sonuçlarını uluslararası ilişkiler çerçevesinde değerlendirmeye çalışacaktır.

Çalışmada ilk olarak Ermeni sorunu ve tarafların görüşleri kısaca değerlendirilecek, sonrasında tarihsel bir sıralama içinde Ermeni sorununun Türkiye'nin dünya ile ilişkileri üzerindeki etkisi irdelenmeye çalışılacaktır. Ayrıca zaman içinde değişen Ermeni stratejisi de farklı dönemlerde aldığı şekiller ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Ermeni sorunu belli dönemlerde etkisini arttırdığından, belli dönemlerde ise adeta 'uyuma dönemi'ne girdiğinden bu çalışmada belli dönemler üzerinde detaylı bir şekilde durulmazken, 1970 ve 1980'li yıllar örneğinde olduğu gibi sorunun etkisini nispeten arttırdığı yıllar daha geniş bir açıdan ele alınacaktır. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da sorunun Türkiye'nin ikili ilişkilerine etkisi ele alınırken bazı ülkeler üzerinde özellikle daha fazla durulmasıdır. Bu ülkeler temelde ABD, AB, Rusya ve Fransa olarak belirlenmiştir. Bu sıralamada söz konusu ülkelerin Ermenilerin en çok faaliyet gösterdikleri ülkeler olmasının yanında, Türkiye'nin en yoğun ilişkilere sahip olduğu ülkeler olmasının da etkisi vardır.

Ermeni Sorunu Nedir?[5]

Ermeni sorunu Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunuymuş gibi görünse de ilk ortaya çıktığı tarihten itibaren uluslararası ilişkileri yakından ilgilendiren etkileri olmuş, sürekli olarak birden fazla devlet sorunun içinde yer almıştır. Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli etnik gruplarından biri olmuş ve ayrılıkçı-ulusçu taleplerde bulunmadıkları uzun yıllar boyunca millet sınıflandırması içinde geniş dini ve sosyal hürriyetlerden büyük ölçüde sorunsuz bir şekilde yararlanmışlardır.[6]

---

[4] Türk-Amerikan ilişkilerinde Ermeni sorununun etkileri için bkz.: Sedat Laçiner, 'Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Faktörü', *Avrasya Dosyası*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2005, ss. 82-125.

[5] Ermeni sorunu konusunda çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanlarını belirtmekte yarar var: Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: 1983); Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1976); Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 1998); Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç ve Yusuf Hallaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Ankara: Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 2, 1995); Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu - Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, (İstanbul: İz Yayınları, 1996).

[6] Günümüz Ermeni araştırmacıları bu konuda farklı tezler ileri sürmekte. Ermenilerin Osmanlı'da 'köle' konumunda olduklarını, sık sık aşağılandıklarını ve toplumun en alt tabakasına itildiklerini iddia etmektedirler. Benzeri iddiaları bazı Yunan tarihçilerinde de görülebilir. Ancak söz konusu tanımlamalar tarihi verilere dayanmaktan çok

19. yüzyıl boyunca zayıflayan imparatorluk, özellikle Çarlık Rusyası'nın Ermeniler üzerinde odaklanmasına neden olmuştur. Balkanlar'da Slav-Ortodoks kardeşliğini temel alan bir strateji çerçevesinde Osmanlı güçlerini kuzey ve batı Karadeniz kıyılarından söken Rusya, Balkanlar'da Sırbistan ve Bulgaristan gibi devletlerin bağımsızlık hareketlerinde de aktif bir rol oynamıştır. Rusya'nın genel politikası içinde Ermenilerin de benzeri bir rolü bulunuyordu. Din ortaklığını ve mezhepsel benzerlikleri temel alarak kendisini Ermenilerin koruyucusu ilan eden Rusya'nın temel hedefi Kafkasya'da Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu bir bölge oluşturarak, Osmanlı Türkleri ile Kafkasya ve Orta Asya Müslüman ve Türk halkları arasına bir tür bariyer koymak, bu süreç içinde de mümkün olduğunca ülkenin doğusunu işgal edebilmekti. Bunun için düzenli olarak Ermeniler arasındaki Osmanlı karşıtı hareketleri destekledi, finanse etti, silah ve diğer teknik yardımlarda bulundu. Bir taraftan da Osmanlı vatandaşı Ermenileri Rusya vatandaşlığına geçirmeye çalıştı. Böylece Ermenilerin İstanbul'a olan sadakatleri ciddi bir şekilde rahatsız edilmiş oldu.[7] Buna ek olarak ABD ve Avrupa güçleri de 'Doğu Sorunu'[8] olarak adlandırdıkları ve kısaca *'Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası sistemde istikrarsızlığa yol açmadan tasfiyesi'* olarak özetleyebileceğimiz politikaları çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu içindeki ulusçu / bölücü akımları teşvik ettiler ve etnik – dini azınlıkların isteklerinin yerine getirilmesinde bir tür 'garantör' rolünü üstlendiler. Osmanlı ile ticaretini arttıran Batılı ülkeler, öncelikli olarak imparatorluk içinde ticaret ve bankacılıkta öne çıkan Ermenilerin de içinde bulunduğu bazı gayrimüslim azınlıklarla işbirliği yaptılar, onları toplum içinde daha da güçlendirmeye ve hatta bağımsız bir devlet yolunda cesaretlendirmeye başladılar. Zamanla misyonerler ve diplomatik temsilcileri yoluyla azınlıklar üzerinde nüfuz oluşturmaya ve bu yolla Osmanlı Devleti'ni daha rahat kontrol etmeye de çalışan bu ülkeler, zamanın en etkili aracı olan dini de amaçları doğrultusunda kullandılar. Bir yandan Fransa, Ermenileri Katolikleştirmeye çalışırken; Rusya Ortodoksluk; İngiltere ve ABD ise Protestanlık temelli politikalar geliştirdi. Tüm bu ülkeler Osmanlı'da bağımsızlığına kavu-

milliyetçi ideolojinin etkisi ile ortaya konmuş ideolojik suçlamalardır. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler, diğer azınlıklar ve bunların siyasi ve hukuki yerleri konusunda bkz.: Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler*, (Ankara: Turhan, 2001); Ali Güler, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, (İstanbul: Turan, 1997); Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863*, yayınlanmamış doktora tezi, Brandeis University, 1970.

[7] Rusya tarafından benzeri bir stratejinin günümüz Gürcistanı'na karşı uygulanması dikkat çekici bir benzerliktir ve Rus dış politikasında tarihsel devamlılığa işaret eder.

[8] Doğu Sorunu konusunda bkz.: M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923, A Study in International Relations*, (New York: St. Martin's Press, 1966).

şamamış neredeyse son büyük Hristiyan etnik grup olan Ermenilerin kendi kontrolünde kalmasını sağlayacak mezhebe geçmesini tercih ediyor, Anadolu'nun hemen her iline yayılmış olan bu kişiler vasıtasıyla Osmanlı'daki ticari ve siyasi çıkarlarını daha rahat koruyabileceklerine inanıyordu.

Diğer ülkelerin yapay müdahalelerine ek olarak Ermeni milliyetçiliğinin oluşumunda Fransız Devrimi'nin etkisi de dikkat çekicidir. Tıpkı diğer Osmanlı azınlıkları ve hatta Türkler gibi Ermeniler de kendilerini yeni bir fikir dünyasının içinde bulmuşlar ve kaçınılmaz olarak milliyetçilik dalgasından etkilenmişlerdir. Bu etki kendiliğinden olduğu kadar şüphesiz Fransa'nın özel çabalarıyla da olmuştur. Fransızlar diğer birçok etnik grup üzerinde kurmaya çalıştıkları etkiyi Ermeniler üzerinde de kurmak istemişlerdir. En önemli ciddi temaslar ise Suriye ve Mısır'daki Napolyon orduları ile sağlanmıştır. Napolyon'un Ermenileri ve diğer Hristiyan azınlıkları kendi koruması altına alma isteğini çeşitli defalar ifade ettiği de bilinmektedir. Napolyon'un Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Ermenice için ayrı bir kürsü açması[9] da ilginin ve etkinin bir diğer göstergesidir. 19. yüzyılın son yarısında Klikya bölgesinde bağımsız bir Ermenistan devleti kurma çabalarında Fransa'nın rolü de bu bağlantıyı ortaya koyan bir diğer işarettir.

Ermeni Ayrılıkçılığının Fikri Temelleri

Ermenilerin Osmanlı'dan ayrılıp bağımsız bir devlet kurma istekleri Ermeni milliyetçilerinin sıklıkla dile getirdikleri tezlerinin aksine 1915 tehcirine veya II. Abdülhamid'in 'baskıcı politikalarına' karşı bir tepki olarak gelişmemiştir. Ermeni milliyetçi edebiyatı ve hareketleri incelendiğinde daha 19. yüzyılda henüz ortada ciddi bir çatışma veya ayaklanma ortamı dahi yokken ayaklanmaların ve çatışmaların planlandığı, arzulandığı, hatta hayal edildiği görülecektir. Bazılarınca Türk milliyetçiliğinin 'çocukça' sloganları olarak görülen 'Ermeni bölücülüğü ve terörü' olgusunun Ermeni milliyetçi edebiyatının doğal bir parçası olduğu, Osmanlı'da çıkan pek çok ayaklanmanın bizzat Ermeni 'yurtseverleri' tarafından planlandığı ve eyleme sokulduğu anlaşılacaktır. Nitekim bugün de Ermeni milliyetçilerinin veya edebiyatının tarihini yazan pek çok Ermeni kitabında söz konusu 'itirafları' görmek olanaklıdır.

---

[9] Frédéric Macler, *La France et l'Arménie a Travers L'art et Histoire*, (Paris: 1917), s. 22; Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, (Berkeley. University of California Press, 1963), ss. 37-38.

Ermeni milliyetçiliğinin uyanışında özellikle Kafkasya Ermenileri özel bir rol oynamıştır. Daha önce İran ve Osmanlı toprakları olan Ermenilerin yoğun bir şekilde yaşadıkları bölgelerin Rusya'ya geçmesi ve bu bölgelerde etkili olan Rus propagandası Ermeni fikri hareketlerini de canlandırmıştır. Ayrıca ABD ve Batı Avrupa'dan gelen misyonerler ve bu bölgelerde yaşayan Ermeni diasporasının etkili isimleri de modern ve milliyetçi fikirlerin tohumlarını Ermeniler arasında atmaya başlamışlardır. Bu anlamda denebilir ki modern milliyetçilik açısından en hareketsiz yer İstanbul ve genel olarak Osmanlı toprakları olmuştur. Doğu sınırlarındaki istisnai bazı hareketler dışında Osmanlı Ermenileri 19. yüzyılın ilk dönemlerindeki Balkan ayaklanmalarından dahi ciddi bir şekilde etkilenmemişlerdir. Bu dönemdeki en ciddi hareket Ermeniler arasında Katolikliğin yayılması ve Patrikhane'nin Vatikan'ın misyonerlik çalışmaları karşısındaki tedirginliğidir. Bu süreç Ermeni Katolik milletinin resmi olarak kurulması ile sonuçlanmıştır (1831). Katolikleri Protestanlar takip etmiştir. Müslümanları Hristiyanlaştırmakta başarılı olamayan misyonerler daha çok Hristiyanlar ve özellikle de Ermeniler üzerinde başarılı olmuş ve kendi mezheplerini Osmanlı Hristiyanları arasında genişletmişlerdir. Misyoner çalışmaları ve Katolikler ile Protestanların Gregoryenler karşısındaki yükselişi Osmanlı Ermenileri arasında 'yeni fikirler'in filizlenmesine de yol açmış, ayrıca şiddet temelli 'devrimci' hareketler için de zemin hazırlamıştır. Bu süreçte kaçınılmaz olarak Ermeni Patrikliği ile rekabete giren gruplar Ermeniler arasında bireysel ve etnik farkındalığı ve farklılaşma arzusunu da güçlendirmişlerdir. Böylece Patrikhane üzerinden Osmanlı Devleti'ne bağlı olma (sadakat) duyguları zedelenmiştir.

Tablo 1

OSMANLI'DA EN BÜYÜK AMERİKAN MİSYONER KURULUŞU OLANABCFM'NİN (*AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSIONS*) 1900 YILINDA OSMANLI TOPRAKLARINDAKİ GÜCÜ[10]

Misyoner Sayısı	145
Yerel Çalışan Sayısı	800
Kilise Sayısı	114
Dinini Değiştirdiği Kişi Sayısı	13.000
Kayıtlı Öğrenci Sayısı	60.000
Lise Sayısı	132
İlkokul Sayısı	1.100

Ermeni milliyetçiliğinin asıl itici gücü ise Avrupa (İtalya, İsviçre, Fransa vd.) ve Rusya'da öğrenim gören küçük ama etkili Ermeni öğrenciler olmuştur. Gittikleri ülkelerdeki canlı tartışma ortamı ve devrimsel gelişmelerden (1830 ve 1848 olayları gibi) etkilenen bu gençler kısa sürede henüz kendilerinin de sindiremedikleri fikirleri eyleme dökme ihtiyacını duymuşlar ve bunun için kulüpler, dernekler vs. aracılığıyla Osmanlı topraklarını Ermeni bölücü hareketleri için hedef seçmişlerdir. Böylece Ermeni toplumunda eski ile yeninin rekabeti hatta kavgası başlamıştır. Yeni gruba göre Ermeniler Osmanlı'dan farklı ayrı bir etnik-ırksal milletti ve kendi kendilerini yönetmeliydiler. Ayrı bir devletleri olmalıydı. Yeni yaklaşıma göre Ermeniler, Müslüman Türklerin kölesi durumundaydılar ve onların boyundurukları altında yaşamak dahi utanç kaynağıydı. Ermeni milliyetçiliği bu dönemde bireyselleşme ile kol kola gitti. Patrikhane zaman zaman yeni fikirlere direndi, ancak kendi konumunu koruyabilmek için hem bu fikirlerden etkilenerek değişti, hem de pazarlıklar sonucunda tavizler verdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise eski Patrikhane'yi bulmak daha zordur. Büyük değişim, yeni kurulan Ermeni Ulusal Meclisi ve bir tür anayasa

[10] Suzanne E. Moranian, 'A Legacy of Paradox: U.S. Foreign Policy and the Genocide', içinde Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization or Premeditated Continuum*, (New Jersey: Transaction Publishers, 2006), s. 311.

olarak görülen daha liberal ve bireysel haklara daha fazla önem atfeden Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde daha net bir şekilde görülebilir.

Ermeni milliyetçi/ayrılıkçı hareketler 19. yüzyılın ikinci yarısında daha çok seküler kanallar üzerinden gelişmeye başlamış ve dini kurumlar merkezi bir role sahip görünse de onları da kendi dinamikleri içine almaya başlamıştır. Misyonerlerin kurdukları veya kurulmasını sağladıkları okullar, sosyal kurumlar ve dernekler modern ve bölücü Ermeni milliyetçiliğinin de temel eğitim yerleri olmuştur. Ermeni çeteci Grigor Ardzruni dönüşümü *Muşak* (İşçi) gazetesinde şu şekilde özetliyor:

> *"Dün dini bir cemaattik, bugün vatanseverleriz, yarın ise işçiler ve filozoflar toplumu olacağız".*[11]

19. yüzyılın ikinci yarısında Jön Türkler nasıl her türlü olumsuzluğun (fakirlik, cehalet, geri kalmışlık vd.) sorumlusu olarak Saray'ı görmüşler ve ülkeleri açısından yıkıcı bir mücadeleye girmişlerse, Ermeni milliyetçileri de benzeri bir mantıkla yaşadıkları her türlü sorunun kaynağı olarak Türklerin idaresi altında olmalarını göstermişlerdir. Üstelik Ermeni bölücü duyguları Patrikhane'ye kadar girmiştir. Örneğin bir dönem (1869-1873) Ermeni Patriği de olan ve daha sonra Eçmiyazin'de Katolikosluğa yükselen (1893-1907) Kırımyan Hairig (Khrimian Hairig) dahi Osmanlı Ermenilerine 'çıkış yolu' olarak ayaklanmayı göstermiştir:

> *"Ağlamayı bırakalım, cesur olalım, kavga edelim... bizler korkak tavuklar değiliz, bizler de insanız, insan evladıyız... Gözyaşlarımızı silelim, onları akıtmayı bırakalım... O ağlayanlar göçtü gitti. Onlar eskiydi. Bizler yeni olanı izleyelim..."*[12]

Hairig, Ermeni tarihçileri tarafından Ermeni milliyetçiliğinin ateşleyicisi ve **yeni dönem ruhu**nun sembolü olarak da görülmüştür.[13]

Ermeni bölücü hareketleri için en büyük ateşleyici ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Bu savaş Osmanlı'nın sonunun geldiği hissini güçlendirirken, birçok Emeni milliyetçisi savaşı zihinlerinde idealleştirdikleri 'kurtuluş'un ilk işareti olarak algılamıştır. Osmanlı Devleti'nin çöktüğü, Rus ordularının İstanbul'a girmelerinin an mese-

---

[11] Aktaran Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, (Berkeley and Los AngelesBerkeley: University of California Press, 1963), s. 48.

[12] Aktaran Nalbandian, *The Armenian...*, s. 54.

[13] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 54.

lesi olduğunun düşünüldüğü bir ortamda bağımsız bir Ermeni devleti hayali kurmak hiç de hayalcilik sayılamazdı. Nitekim Tiflis'te Grigor Ardzruni editörlüğünde basılan *Muşak* dergisi savaşın en kritik zamanında Osmanlı Ermenilerine şu çağrıda bulunuyordu:

> *"Eğer Türkiye yeryüzünden bir ulus olarak kaybolursa, Türkiye Ermenileri Rusya'ya bağlanmak için ellerinden gelen her türlü çabayı göstermelidirler. Eğer Rus politikası ve ideallerine ulaşılamayacaksa Ermeniler sinsi ve bencil İngilizlerin sömürgeci ve baskıcı ellerine düşmemeye çalışmalıdırlar... Bu durumda da Türkiye Ermenileri için bir tek yol kalmaktadır, o da bağımsızlık için yola koyulmaktır ve bu şartlar altında dahi tek umudumuz Rusya'nın yardımıdır. Ve Rusya için de komşu olarak ona her zaman minnettar ve sadık kalacak olan küçük bağımsız bir Ermenistan'a sahip olmak sinsi, baskıcı ve her zaman düşman bir komşu olacak olan İngilizlerden daha iyidir."*[14]

Görüldüğü üzere 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni milliyetçileri için Osmanlı'nın sona ermesi, hatta Türklerin bir millet olarak yeryüzünde yeniden devlet kuramayacak hale gelmeleri çok yakın bir olasılıktır. Onların asıl üzerinde durdukları nokta Anadolu'da İngiliz, Fransız ya da Rusların etkili olması, bu arada bağımsız bir Ermenistan devletini de kurabilmektir.

1860'lı yıllarda güçlenen Ermeni milliyetçiliğini anlamada Mikael Nalbandian da önemli bir isimdir. Rusya topraklarında doğan Nalbandian, Rusya ve İngiltere'de Herzen, Bakunin, Ogariev, Turgeniev ve Dobrolyubov gibi isimlerle görüşmüş ve onlardan etkilenmiştir. Nalbandian devrimci ortamlarda geliştirdiği radikal fikirleri ile Osmanlı Ermenileri de dâhil olmak üzere tüm Ermenileri de yakından etkilemiştir. Şiirlerinde çok güçlü bir şekilde özgürlüğe vurgu yapmış, **Ermenilerin özgür olabilmeleri için ölümü dahi göze almak zorunda olduklarını** işlemiştir. Nalbandian'ın amaca ulaşmak için **terörü dahi meşru gören** düşünürler ile arkadaşlığı Ermeni meselesinde etkisini göstermiş ve Nalbandian özgürlüğe ulaşmak için şiddet içermeyen mücadele yöntemlerinin yeterli olamayacağını, **şiddetin bağımsızlık ve özgürlük için kaçınılmaz bir araç** olduğunu savunmuştur.[15] Birçok Ermeni militan Nalbandian ve onun gibi düşünen Ermeni 'düşünürler'in fikirleri ile beslenmiş ve şiddet eylemlerine girişmiştir.

---

[14] *Muşak* (*Mushak*), No: 35, 1877, aktaran Nalbandian, *The Armenian...*, s. 55.

[15] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 61.

Osmanlı'ya karşı Ermenileri ayaklanmaya çağıran bir diğer isim ise Rafael Patkanian'dır (1830-1892). Patkanian da Rusya Kafkasyası doğumludur ve eğitimini Rusya'da sürdürmüştür. Patkanian *'Ermeni Gençliği Konuşuyor'* (1861) adlı şiirinde Ermenilerin geçmişi unutmak zorunda olduklarını, **yeni bir hayata uyanmaya mahkum olduklarını** işlemiştir. Yeni hareket aynı zamanda bir gençlik hareketi olmak zorundadır[16] ve bu yaklaşıma göre Ermeni halkı 'Türklerin boyunduruğu'ndan **büyük bir uyanışla** kurtulacaktır.

Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Ermenilerin "Türk efendileri'nden kurtulacaklarını umut eden Patkanian hislerini şu şekilde dizelere dökmüştür:

"Uyanın! Ermenistan'ın mutlu talihi başlıyor,

İşte bak, çöküyor, parçalara ayrılıyor, Sultan'ın altından tahtı!

Altında parlayacak günleri var birçok toprağın özgürlüklerinin.

Bir tek benim adil oğlum mu köleliğe bağlanmış kalacak?

Fakat Avrupa diyor ki, "Kuvvet yok, iktidar da sahip olacakları,"[17]

Savaş sonrasında bağımsız Ermenistan hayali boşa çıkıp, anlaşma da bekleneni vermeyince Ermenilerin kızgınlığı *'Avrupa'ya Şikayet'* adlı şiirde şöyle ifade bulmuştur:

"Ellerim, ayaklarım, hep köleliğin bağlarıyla bağlı,

Fakat Avrupa diyor ki "neden yerinden doğrulmuyorsun?

Payına düşen ne özgürlüktür, ne de adalet olacak;

Dayan köleliğin kıyameti sona erinceye dek!"

Altı asır boyunca, zorba damla damla son damlasına kadar kuruttu

Damarlarımızda en son kalan hayat kanıdır artık;

Fakat diyor ki Avrupa, "Kuvvet de yok, iktidar da sahip olacaklarınız,"

Ve bizleri küçük gören yüzünü döndürüyor uzaklara."[18]

Avrupa'ya duyulan **hayal kırıklığı** takip eden yıllarda çok defa tekrarlanmıştır. Ancak Ermeniler güçleri ile orantısız hedeflerin peşinde koşmanın bir sonucu olarak çoğu kez olmayacak dualara 'amin' demek

[16] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 62.
[17] Aktaran, Nalbandian, *The Armenian...*, s. 62.
[18] Aktaran, Nalbandian, *The Armenian...*, s. 63.

durumunda kalmışlardır. Başka bir deyişle sonu daha başından belli olmasına karşın romantizm ve ideolojik saplantılar sürekli olarak iyimser değerlendirmelere, hatta sanal gerçekler üzerine kurulu bir naifliğe yol açmıştır. Yaşanan her dram ne yazık ki başarısız maceracı-milliyetçileri güçlendirmiş ve Türkler ile Ermeniler arasındaki 'kan davası'nı derinleştirmiştir. Her bir başarısız ayaklanma denemesi bir sonraki denemeyi hazırlamış ve bölücü Ermeni edebiyatı başarısızlıkların üzerinde yükselmiştir. Mikael Nalbandian, Rafael Patkanian ve Hakob Melik Hakobian (Raffi) gibi edebiyatçı ideologları çoğu kez Osmanlı gerçeklerinden habersiz, Ermenilerin gerçek gücünü hesaplamaktan dahi uzak bir idealistlik içinde Rusya, İran ve Avrupa topraklarından bakıp Osmanlı Ermenilerinin nasıl ayaklanacaklarının ve bağımsız olacaklarının planlarını yapmışlardır.

Düşünceden Eyleme

19. yüzyıl boyunca Tiflis, Erivan, Cenevre, Moskova vb. Osmanlı dışındaki topraklarda yeşeren Ermeni bölücülüğü, terör-ayaklanma ve dış destek yoluyla bağımsız bir Ermenistan'a kavuşma fikri zaman içinde Osmanlı topraklarında da kök salmaya ve Ermeni cemaatinin yönetimine kadar yayılmaya başlamıştır. Laik kurumlar ile Kilise arasındaki makas kapanmış, 19. yüzyılın sonu itibariyle bölücü Ermeni milliyetçiliği için sadece burjuvazide bazı grupların ve nispeten daha eğitimsiz olan kırsal kesimin desteğini almak gerekmiştir. Ermeni burjuvazisi temelde Osmanlı'nın en güçlü tüccar ve bankacılarından oluştuğundan ve Osmanlı düzeninden en çok onlar faydalandığından burada kayda değer bir direnç oluşmuştur. Bu direnç ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde ciddi bir kırılma yaşamış ve takip eden dönemde ibre milliyetçilere kaymıştır. Kırsal kesimde ve şehir merkezlerindeki alt tabaka Ermeniler arasında ise Osmanlı'nın yüzlerce yılda oluşturduğu sosyal ve kültürel düzen devrimci hareketlerin başarısını azaltmıştır. Bu nedenle militan milliyetçiler ilk önce Ermenileri sindirmeye, onları cinayet ve tehditler ile kendi yanlarına çekmeye zorlamışlardır. Direnenler öldürülmüştür. Daha sonra ise Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklar derinleştirilmiş, silahlı Ermeni çeteleri Kürt veya Türk kıyafetleriyle Ermeni köylerini basarak birçok bölgede çatışmaları ateşlemişlerdir.

Ayaklanmalar dizisinin ilk ciddi başlangıcı 1862 Zeytun Ayaklanması'dır.[19] Van ve Erzurum ile birlikte silahlı Ermeni faaliyetlerinin en önemli merkezlerinden olan Zeytun'daki ayaklanma Batı basınında 'yerel halka uygulanan baskıların sonucu olarak halkın direnmesi' olarak yansıtıldıysa da bazı Ermeni kitapları dahi ayaklanmanın planlı bir Ermeni siyasi faaliyeti olduğunu kabul ederler. Örneğin Nalbandian olaylarla ilgili olarak şöyle der:

> *"Zeytun'da isyanın sebepleri yerel hoşnutsuzluktan çok daha fazlasıydı. Yeni bir ulusal coşku Zeytun'da devrimci faaliyetin yönünü salt yerel bir hoşnutsuzluktan ulusal bir harekete doğru değiştirdi."*[20]

Zeytun'un bölücü milliyetçi hareketlerde ön plana çıkmasında Melikyan Ardzruni Hovagim'in önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir. 1853 yılında İstanbul'dan Zeytun'a gelen Hovagim iyi bir ideolog ve hatiptir. Ayrıca şehirde önemli bir idari görev de elde etmiştir. Hovagim, Ermenilerin bölgedeki pozisyonlarını güçlendirmek için 1854'te Rusya'ya bir ziyaret planlamış, ancak savaş ortamında Erzurum'da yakalanarak tutuklanmış, ardından da idam edilmiştir. Hovagim'in Zeytun faaliyetleri ve Rusya bağlantısı açık bir şekilde Ermeni milliyetçiliğini ve **dış bağlantı arayışını** gözler önüne sermektedir. Kırım Savaşı esnasında Rusya'nın Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde özellikle Ermeni azınlığı ayaklanma ve bağımsızlık yönünde teşvik ettiği ve bu yolla savaşta Osmanlı'yı zayıflatmaya çalıştığı da bir diğer gerçektir. Louise Nalbandian Zeytun'un Ermeni milliyetçilerince **yeni hareketin** merkezi olmak üzere seçilmiş olma olasılığının yüksek olduğunu belirtiyor.[21] Zeytun bölgesinde Mikael Nalbandian'ın görüşlerinin de çok etkili olduğu ve yaygın olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'dan gelen Müslüman nüfusun bir kısmı Zeytun bölgesine yerleştirilince bölgedeki gerilim daha da artmıştır. Ayrıca savaş ortamının ağır ekonomik yükleri de yerel ayaklanmaların ateşleyicilerinden olmuştur. Ancak asıl unsurun silahlı Ermeni milliyetçilerin etnik direnişi olduğu söylenebilir. 1860'da Ermeni direnişçiler güvenlik güçleri ile çatışmışlardır. Bu çatışma birçok Ermeni tarihçi tarafından Ermenilerin büyük direnişinin önemli bir öncülü olarak görülmüştür. Nitekim iki yıl sonrasında meydana gelen daha geniş çaplı çatışmalar bazı Ermenilerce 'topyekûn savaş' olarak nitelendirilmiştir. Bu da göstermektedir ki Zeytun basit bir halk ayaklanması de-

---

[19] 1862 Zeytun Ayaklanması ve bölgedeki diğer Ermeni isyanları hakkında ayrıca bkz.: Erdal İlter, *'Ermeni meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları, 1780-1880*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988).

[20] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 68.

[21] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 69.

gil, ayrı bir devlet kurma isteğinde olan kişilerin siyasi bir hareketidir. Nitekim Levon'un şehre gelişi ve Fransızların yardımını araması, III. Napolyon'dan Zeytun'a bağımsızlık verilmesi için Türklere baskı yapmasını talep etmesi ve yönetici olarak da bir Ermeni prensinin atanmasını istemesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Levon dilekçesinde Zeytun bölgesinde 70.000 [22] silahlı Ermeni olduğunu da iddia etmiştir.[23] Fransızlar bu talepleri kabul etmemişse de dilekçenin siyasi bir meydan okuma olduğu çok açıktır ve İstanbul Hükümeti de gelişmeleri büyük bir tehdit olarak algılamıştır. Bu arada bölgedeki bazı Türk ve Ermeni köyleri arasındaki gerginlik de tırmanmaktadır. Nitekim Ağustos ayında isyan eden Ermenilerin son derece hazırlıklı oldukları görülür. Maraş'tan gelen ve 5.000 kadar askerden oluştuğu belirtilen güvenlik güçlerinin Ermeni direnişçiler tarafından engellenebilmesi Ermeni milliyetçilerinin bu bölgede ne kadar hazırlıklı olduklarının açık bir işaretidir. Bazı Ermeni tarihçiler Ağustos'taki isyanın hazırlıklarının Mayıs ayından itibaren başladığını belirtmektedirler. Mühimmat çok önceden şehre yığılmış, hatta çatışma planları dahi yapılmıştır. Ancak çatışmaların ardından merkezden Zeytun üzerine daha büyük bir birliğin gelebileceği yönündeki endişe Ermenilerin İstanbul'a heyet göndermesine neden olmuştur. Etkili isimler araya sokularak suçluların cezalandırılmasının önüne geçilmeye çalışılacaktır. Ancak buna paralel olarak İstanbul'dan bir Ermeni temsilcinin beraberindeki rahip ile birlikte Fransa'ya, III. Napolyon'a destek aramaya gitmesi de dikkat çekicidir. Fransa misyonu başarılı olmuştur ve III. Napolyon'un baskısı sonucunda İstanbul Hükümeti Zeytun'da silahlı militanları temizlemek üzere gönderdiği güvenlik güçlerini durdurmuştur. Nalbandian "*1862 Zeytun Ayaklanması devrimci fikirlerden ilham alan ve tüm Ermeni dünyasına yayılan Türk Ermenistan'ındaki bir dizi direnişin ilki olmuştur*" demektedir.[24] Başka bir deyişle mesele siyasi bir kalkışmadır ve iddiaların aksine Osmanlı'nın kötü idaresinden ya da Türklerin Ermenileri katletmesinden çok Ermenilerin ayrı bir devlet arayışlarının ürünüdür. Üstelik bu olaylar 1915 Tehciri'nden yaklaşık 53 yıl evvel meydana gelmiştir ve bu tür isyanlar 1915'e kadar irili ufaklı devam etmiştir. Aynı bölge Ermenilerinin 1914 yılında Rusya'ya bir heyet göndererek bağımsız olmak istediklerini söylemeleri, I.Dünya Savaşı'nın en kritik döneminde isyan etmeleri ve savaş sonrasında Fransızlar ile işbirliği içinde bölgede terör estirmeleri ve ayrı bir Ermeni devleti kurmaya çalışmaları meselenin gerçek yüzünü ortaya koymaktadır.

---

[22] 70.000 silahlı adam rakamı abartılıdır. Belli ki Levon abartılı konuşmayı seven ya da rakamları yüksek göstererek desteği daha kolay almak isteyen bir kişidir.

[23] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 70.

[24] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 71.

1862 Zeytun Ayaklanması diğer bölgelerdeki Ermenileri, özellikle de milliyetçi Ermeni aydınlarını yakından etkilemiş ve bağımsız bir Ermenistan için planlar ve temaslarda artış gözlenmiştir. Bir grup Ermeni Fransızlar nezdinde destek arayışlarını sürdürürken, Ruslar ve diğer büyük güçler ile görüşenler de faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bağımsızlık planları Maraş ve bölgesinden başlamış, tüm Klikya veya tüm Doğu Anadolu ve Klikya şeklinde devam etmiştir. Bundan sonraki dönemlerde dini kurumlar ve okullar vasıtasıyla Çukurova bölgesine ve diğer önemli Ermeni merkezlerine militan ve ideologların yolculuklarının devam ettiği ve bölücü fikirlerin adım adım eyleme dönüştüğü görülecektir.

Diaspora Ermenileri arasında Klikya'daki çatışmaları bağımsızlık yolunda ümit verici bir gelişme olarak gören zengin Ermeniler eğitim ve örgütlenme çalışmaları için bölgeye yardım göndermeye başlamışlardır. "Eğitimdeki iyileştirmeler bölgede beklenen siyasi bağımsızlığın altyapısı olarak görülmüştür."[25] Ayrıca Klikya bölgesindeki Ermeni nüfusunun arttırılması ve çoğunluk haline getirilmeleri de bir diğer bağımsızlık adımı sayılmış ve örneğin Rafael Patkanyan (Kamar Katiba) *Hiusiss* (Kuzey) adlı dergide 1863'te İran Ermenilerinin Klikya bölgesine göç etmesini önermiştir. Çukurova ve çevresinde kurulacak olan 'Küçük Ermenistan' ileride büyüyecek ve 'Büyük Ermenistan' haline gelecektir. Benzeri düşüncelerin Ermeniler arasında Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar, yani yaklaşık 60 yıl boyunca devam ettiği görülecektir. Louise Nalbandian bu hayali şöyle özetlemektedir:

> *"Bağımsız bir Zeytun, etrafında tüm Klikya'nın nihayetle birleşeceği bir çekirdek olabilirdi".*[26]

Bu arada dikkat çekici bir diğer nokta da İstanbul'da bazı Masonik yapılanmaların Klikya bölgesine dönük özel çabalara girmesi, Masonik bağlantıları yoluyla bir yandan dış destek aramaları, diğer taraftan İstanbul'daki diğer etnik grupları, çıkarları doğrultusunda örgütlemeye çalışmalarıdır. Ayrıca Ermeniler arasında tek bir hedefe doğru dayanışma yaratabilmek de bu kişilerin diğer bir hedefiydi. Serovbe Aznavur, Serapion Hekimyan, Ekeşyan, Mikael Alişyan, Serovbe Tagvoryan, Mattheos Mamuryan ve Harutyan Sevadciyan tarafından kurulan Ser Locası bu tür faaliyetleri olan Mason localardan biridir.[27] Yedi Ermeni aydını tarafından kurulan loca birkaç hafta içinde 40 üyeye ulaşmıştır.[28]

---

[25] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 77.
[26] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 77.
[27] *Haik Orion Locası* da bu bağlamda dikkate değer bir locadır.
[28] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 75.

Bir grup Zeytun ve Klikya'nın tam bağımsızlığını hayal ederken, Ser Locası ile yakın ilişkisi de olan Hakobik Noradoungyan tüm Ermenilerin bağımsızlığını savunuyor ve 21 Ekim 1863 tarihli mektubunda Kırımyan Hairig'den tüm Ermenilerin dış ilişkilerini yöneten kişi olmasını talep ediyordu. O dönemde çok üst düzey bir din adamı olan Hairig bu mektuptan yaklaşık altı yıl sonra İstanbul Patriği, daha sonraki dönemde de tüm Ermenilerin Katolikosu olmuştur. Noradoungyan'ın önerisinin temel amacı 'Ermenilerin özgürleşmesi' ve Türklerin idaresinden kurtulmalarıydı. Bu da ancak dış dünya ile ilişkilerin kuvvetlenmesi ve gerekli desteğin elde edilmesi ile olasıydı. Hairig ise Patrikliği döneminde dahi kendisinden istenen misyona uygun olarak davranmış ve Ermeni ayaklanmaları için dış destek arayışında olmuştur.

Elbette Zeytun İsyanı bir istisna değildir ve Ermeni militan milliyetçiliği bölücü fikirleri ve eylemleri, Van ve Erzurum bölgeleri başta olmak üzere her fırsatta uygulamaya sokmuştur. 1862 Van İsyanı gibi irili ufaklı çok sayıda isyan denemesi ve çatışma yaşanmıştır. Bunların bir kısmı güvenlik güçleriyle, diğer bir kısmı ise Türk, Çerkez ya da Kürt köyleri ile olmuştur. Bazı hallerde silahlı Ermeni gruplar Kürt köylerine saldırmışlar ve bu saldırılar Kürt karşı saldırılarını çekmiştir. Böylece kan davası bir kez başlamış, ardından kimin başlattığı dahi hatırlanmadan devam etmiştir.

1872'de ilk örgütlü ve silahlı 'devrimci Ermeni grubu' sayılan Dayanışma Birliği (*Miuthium I Perkuthiun*) Van'da kurulmuştur. Örgütün Van'da kurulmasında Rus ve İran sınırlarına yakınlığın önemli bir rolü olmuştur. Böylece hem fikri alışverişi yaşanmıştır hem de bu ülkelerden yardım temin edilmesi kolay olmuştur. Bu yardımlar kimi zaman Rus devletinden, kimi zaman ise bu ülkelerdeki Ermeni cemaatinden gelmiştir. Örgüt kurulur kurulmaz çevre yerleşim yerlerinden de katılmak isteyenler olmuştur. Çevre Ermeni köylerinden örgüte gelen 26 Nisan 1872 tarihli bir mektupta şu ifadelere yer verilmektedir:

> *"Kendimizi şeytanlardan korumak için eğer gerekirse kan akıtmak ve can vermek de dâhil tüm ihtimalleri göze alarak sizi izlemeye hazırız. Kurtuluşumuz için ümit olan her yere gitmeye hazırız. Eğer şu anki durumumuzun alternatifi Ruslaşmaksa, hep birlikte Ruslaşalım; eğer çare göçse, hep birlikte göç edelim; eğer öleceksek de ölelim; fakat hep birlikte bir şekilde özgür olalım. Bizim arzumuz budur".*[29]

[29] Aktaran Nalbandian, *The Armenian...*, s. 81. Çeviri İngilizce'den yapılmıştır.

Mektuptan da anlaşılacağı üzere bölgede Rus etkisi en üst düzeydedir. Çok sayıda Ermeni Osmanlı vatandaşı olmalarına rağmen Rusya'ya istihbarat sağlamakta, Rusya'nın resmi birçok uzantısı da bölgede Ermenileri Osmanlı'ya karşı organize etmekte, maddi yardım sağlamaktadır. Ayrıca Rusya içindeki birçok Ermeni derneği de Osmanlı topraklarında ayaklanmalar ve direniş hareketleri organize etmek için özel bir gayret içindedir. Propaganda materyalleri düzenli olarak Osmanlı topraklarına girmekte, Osmanlı'daki Ermeni direnişi için maddi yardım sağlanmaktadır. Bunlardan özellikle *İyi Niyet Topluluğu* (*Barencpatak Enkerutlıiun*, 1868-1876) ve *Anavatana Bağlılık Bürosu* (*Kontora Haireniats*, 1878-1875) Osmanlı topraklarındaki Ermeni milliyetçi kalkışmasını örgütlemeye odaklanmıştır. Örneğin İyi Niyet Topluluğu'nun maddi yardımlarını (para ve silah) gönderdiği ana bölge Van ve çevresidir.

1880 ve 90'lı yıllar birçok Ermeni siyasi grup ve silahlı hareketin Osmanlı topraklarında ortaya çıktığı yıllardır. Bunların en önemlisi **Armenakan**'dır.[30] Ayrıca diğer ülkelerde doğan **Hınçaklar** ve **Taşnaklar** da Osmanlı topraklarında yayılmaya başlamıştır. Bu örgütlerin en önemli aracı ise terör olmuştur. Ayrıca bölge Ermenilerini silahlandırmak ve bölgede gerekli cephanelikleri oluşturmak da önemli hedefler arasındadır. Bu eylemleri başka bir kitapta ele almayı düşündüğümüzden daha fazla detaya girmeyeceğiz. Bu noktada işaret etmek istediğimiz asıl nokta Ermeni sorununun bağımsız bir devlet kurmak için bölücü bir hareket olarak geliştiği ve diğer ülkelerce de desteklendiğidir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ermeni Sorununa Etkisi

Ermenilerin siyasi arenada ciddi anlamda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilk ayrılma istekleri ise 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmış[31] ve Ermeni Patriği Nerses Varjabedyani Yeşilköy'e kadar gelmiş olan Rus ordu karargâhını ziyaret ederek, Rus Çarı'ndan Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları terk etmemesini, Rusya'nın

---

[30] Adı geçen siyasi-militan grupların öncü dernekleri arasında öne çıkan bazıları ve kuruluş yerleri-tarihleri şöylece özetlenebilir: Dayanışma Birliği (Van) 1872; Kara Haç Topluluğu (Van) 1878; Anavatanın Hamileri (*Paslıpan Haireniats*, Erzurum) 1881; Armenakan Partisi (Van) 1885.

[31] Son dönem milliyetçi Ermeni tarihçileri bağımsız olma isteğini çok daha önceki dönemlere tarihlerler. Hatta bazı Ermeni araştırmacılara göre Ermeniler 'Türk boyunduruğu' altına girdikleri ilk günden itibaren bağımsızlık arayışında olmuşlardır. Bir örnek için bkz.: Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, (Berkeley: University of California Press, 1963), s. 18.

himayesinde bölgede bir Ermeni devleti kurulmasını talep etmiştir.[32] Patrik eğer özerklik ya da bağımsızlık olmaz ise bölgede Ermeniler lehine ıslahatların yapılmasını istemiştir. Patriğin isteği Rus politikasına uymuşsa da ayrı bir Ermeni devleti için henüz erkendir. Ayrıca Rusya'nın Osmanlı karşısında elde ettiği ezici zafer Ortadoğu dengeleri açısından İngiltere ve diğer devletleri de endişelendirmiştir. Buna karşın Patrik Varjabedyani'nin ıslahat talebi kabul görmüştür. Böylece 1878 Ayastafanos Antlaşması'nda Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılması şart koşulmuştur (16. Madde). Bu şart yabancı bir devletin Osmanlı'nın iç işlerine karışması ve hatta bir azınlığın koruyuculuğunu üstlenmesi açısından önemlidir.[33] İngiltere'nin müdahalesiyle Berlin'de imzalanan antlaşmanın 61. maddesi de Ermenilerin bulunduğu bölgelerde ıslahat yapma yükümlülüğünü getirmiştir. Bu kararlar milliyetçi Ermenileri daha fazla cesaretlendirmiş ve Avrupa nezdindeki faaliyetlerini arttırmışlardır.[34] Günümüzde bazı Ermeni milliyetçileri 1878 tarihinde Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin nüfusunu 3 milyon olarak vermektedir ki bu rakam son derece abartılı bir rakamdır.[35] Buna karşın Ermenilerin bu dönemde nüfuslarının 1 milyonun altında olduğu ve geniş imparatorluk toprakları üzerinde yayıldığı, hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturmadığı bazı Ermeni tarihçiler tarafından dahi kabul edilmektedir.

Ermeniler 'Eski Ermenistan Krallığı' olarak adlandırdıkları Klikya bölgesinde (Adana'yı da içine alan Doğu Akdeniz'in bir kısmı ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir bölümü) ve Van merkezli olmak üzere tüm Doğu Anadolu'yu kapsayacak bir devlet kurmak istiyorlardı. Hatta bu devlet Kafkasların derinliklerine kadar uzanacak, Karadeniz ve Akdeniz kıyılarından başlayacak olan bu hayali ülke Hazar Denizi kıyılarında son bulacaktı. Bu plan Ruslar'ın Türklerin önünü kesme planlarıyla uyuştuysa da, böylesine büyük bir Ermeni devletinin kendi kontrolünden çıkacağı, en kötüsü de İngilizlerin kontrolüne geçebileceği endişesi Rusların temkinli davranmasına yol açmış ve Ruslar Kaf-

---

[32] Ercüment Kuran 'Ermeni Meselesi'nin Milletlerarası Boyutu', içinde Hasan Celal Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), s. 106

[33] Bu tür uygulamalar sadece Türkiye açısından değil, uluslararası hukuk açısından da yabancı bir devletin diğer bir devlette azınlıkların koruyuculuğunu üstlenmesi açısından ilk örnekleri oluşturmuştur.

[34] Bu faaliyetler Avrupa dillerinde yayın yapılması ve yüz yüze ziyaretler sonucunda lobicilik yapılması şeklinde gelişiyordu. Bu dönemde en etkili faaliyetlerden biri de Ermeniler ile İngilizler'in ortaklığıyla kurulan Anglo-Armenian Committee'ydi. Sadece propaganda ile başarılı olunamayacağını düşünen bazı Ermeni gruplar ise yine yurt dışında silahlı mücadele dernekleri kurmuşlardır.

[35] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 25.

kasya merkezli, Ortodoks ve Çar'ın nüfuzu altında daha küçük bir Ermenistan kurmak için çaba sarf etmişlerdir. Bu düşüncede zaman zaman Rusya'nın etkisinden çıkan Bulgaristan örneğinin büyük bir etkisi olmuştur. Rusya, tıpkı Bulgaristan gibi güçlü ve homojen, kontrol edilmeleri güç olacak büyüklükte bir devletin oluşmasını istememiştir. Bu nedenle Rusya, bir yandan Ermenileri Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir tür engelleyici/koruyucu set şeklinde siyasi bir güç olarak birleştirmeye çalışırken, diğer taraftan Ermeni radikal gruplarının hayal ettikleri büyüklükte ve nispeten daha homojen bir Ermenistan devletinin ortaya çıkmaması için de elinden gelen gayreti göstermiştir.

Türk-Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması esnasındaki Ermeni tavrına bakıldığında meselenin hızla ayrılıkçı bir milliyetçiliğe dönmekte olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Tıpkı Nalbandian'ın belirttiği gibi *"Ermeniler 1878'de Rusların zaferi ile sona eren Rus-Türk Savaşı'nın neden olduğu avantajlı siyasi ortamdan yararlanmak istemişlerdir"*.[36] Osmanlı Ermenilerinin büyük bir çoğunluğu henüz bu siyasi kalkışma içinde olmamışsa da Ermeni Sorunu'nu 1915 Olayları ile başlatan kişilerin yanıldığını söylemek mümkündür. Bu dönem Ermenilerinin kullandıkları siyasi dil her an imparatorluktan ayrılabilecek bir etnik gruba işaret etmektedir ve bu etnik grup o dönem Osmanlı topraklarını en çok tehdit eden Rusya İmparatorluğu ile yakın bir işbirliği içinde görünmektedir.

Hınçak, Taşnak, Armenekan, Kara Haç vb. 'dernekler'in oluşumuyla birlikte Ermeni milliyetçiler arasında **silahlı mücadele** konusundaki eğilim daha bir ağırlık kazanmaya başlamıştır. Avrupa bağlantılı kurulan Hınçak Derneği, Osmanlı topraklarında ayaklanmaları teşvik ederken, Batı dünyasında bir kısmını kendisinin başlattığı ayaklanmaları 'Ermeniler'e karşı yapılmış katliamlar' olarak sunmuştur. Tıpkı Erzurum Ayaklanması'nda (1890) ve Kumkapı olaylarında (1890) olduğu gibi. Sasun İsyanı (1894) ise Ermeni faaliyetlerinin Osmanlı'nın dengelerini doğrudan ve hayati bir şekilde tehdit ettiğini açıkça kanıtlamıştır. Ayrıca Sasun İsyanı Ermenilerin Ermeni sorununu uluslararası düzeye taşıma girişimlerinin en önemli ilk örneklerindendir. Silahlı eylemciler bölgede Müslüman ahalinin tepkisini çekerken, olaylar Hamidiye Alayları'nca bastırılabilmiştir. Ne var ki bu olaylar da Avrupa'ya bir isyanın bastırılmasından çok, '20.000 Ermeni'nin nedensiz yere katledilmesi' olarak yansıtılmıştır. Bu tabloda İngiltere'nin rolü dikkat çekicidir. Ermeni sorunu öylesine uluslararası bir hal almıştır ki Sasun İsyanı'nı soruşturmak üzere II. Abdülhamid tarafından kurulan komisyona bir de Amerikalı üye talep edilmiştir. ABD bu teklifi kabul etme-

[36] Nalbandian, *The Armenian...*,s. 27.

diyse de İngiltere, Fransa ve Rusya birer temsilci göndermişlerdir. Komisyona göre olayları çıkaranlar Ermenilerdi. Ayrıca İngiliz temsilci de olaylarda ölen Ermeni sayısının 20.000 kişi olmadığını, ölenlerin sayısının 900'ü aşmadığını kabul ediyordu.[37] Fakat olan olmuş, İngiliz ve tüm Avrupa kamuoyu büyük bir Ermeni katliamının yaşandığına inandırılmıştı. Ayrıca 1895 Nisanı'nda Fransız, İngiliz ve Rus büyükelçileri İngiltere'nin inisiyatifinde bir araya gelerek Ermeniler için daha önce istenen ıslahatın yerine getirilip getirilmediğini görüştüler. Büyükelçilerin talepleri, belirlemiş oldukları altı vilayette yeni düzenlemeler yapılması ve Ermeni ahaliye bazı imtiyazların tanınması yönündeydi. Osmanlı Hükümeti'ne sunulan aslında bir tür muhtıraydı ve gerek geçmişte, gerekse günümüzde örneğine çok az rastlanabilecek bir gelişmeydi. Osmanlı'nın bu isteklere cevabı ıslahatın tüm Osmanlı Devleti'ni kapsayacak şekilde düşünüldüğü yönünde olunca İngiltere ve diğer ülkeler bu yanıttan memnun kalmadılar. Fakat İngiltere ile Rusya arasındaki gizli çekişme Ermeni sorunu konusunda Osmanlı'ya belli oranda direnme imkânı veriyordu. Ermeniler ise konunun büyük devletlerin gündeminden çıkmaması için eylemlerine devam ettiler. En hassas zamanlarda yürüyüş ve ayaklanmalar düzenlediler. Fakat tüm bu olayları Ermenilerin tek başlarına kendi planları çerçevesinde mi gerçekleştirdikleri, yoksa söz konusu devletlerin mi bu olayları yönlendirdiği sorusu hala cevapsızdır. Tıpkı 30 Eylül 1895 Babıali yürüyüşünde olduğu gibi. Bu yürüyüşten sonra Fransa, İngiltere ve Rusya Ermeni sorununu görüşmeye devam etmiş ve görüşmeler sonucunda Islahat Nizamnamesi ilan edilmiştir. Nizamname Ermenilerin bulundukları vilayetlerde memur ve güvenlik güçlerinde Hristiyan azınlığın da nüfusları nispetinde temsilini, genel olarak da idarede Hristiyan temsilcilerin bulunmasını şart koşmuştur.[38]

İngiltere'de Salisbury'nin iktidara gelişi Ermeni sorununun kaderini de etkilemiştir. İngiltere bu dönemde dış politikasında Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarına daha fazla önem vermeye başlamış ve imparatorluk yıkılırken alacağı pay olarak kabaca Mısır, Kıbrıs, Irak ve Güneydoğu Anadolu'yu belirlemiştir. Söz konusu yaklaşıma göre boğazların güvenliği de Çanakkale ve çevresinde başlayacak olan bir İngiliz güvenlik bölgesi ile sağlanabilirdi. Hatta İngiltere, İstanbul'a doğru bir filo göndermiş, diğer Avrupa devletlerinden de padişaha Ermeni sorununda ıslahatlar yapması konusunda baskı yapması düşünülen bu filoya birer gemi ile katılmaları çağrısında bulunmuştur.[39] Fakat açıktır

[37] Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983), s. 149.

[38] Kuran, *'Ermeni...'*, s. 110

[39] Kuran, *'Ermeni...'*, s. 111. İngiltere ve Ermeni sorunu bağlantısı için ayrıca bkz.: Roy Douglas, 'Britain and the Armenian Question, 1894-7', *The Historical Journal*, Cilt: XIX, 1976.

ki İngiltere'nin bu politikaları Ermenilerin asıl hamisi olduğuna inanan Rusya'nın politikalarına ters düşüyordu.

Dış destek ile gelişen sorun Hınçaklar'ın faaliyetlerini yeterli bulmayan Taşnaklar'ın (Ermeni Devrimci Federasyonu)[40] 1890 yılında Tiflis'te (bugünkü Gürcistan) oluşumuyla birlikte daha kanlı ve daha karmaşık bir hal almıştır. Hınçaklar temelde sosyalistken, Taşnaklar sosyalistlerin dışında kalan milliyetçileri de içine almıştır. 'Parti'nin 1890'da ilan ettiği Manifesto'su, ya da 1892 Programı'na bakıldığında karşımızda basit bir sivil toplum hareketi ya da demokratikleşme talebi olmadığını rahatça görürürz. Taşnakların yayın organlarında ve gösterilerinde atılan ***"İntikam! İntikam!"*** (*Vrezh! Vrezh!*) sloganları da, yayınlarında ve gösterilerinde Ermenilerin 'Müslüman Türkler elinde bir köle millet' haline geldiğini söylemeleri de Taşnak hareketinin **kanlı bir bağımsızlık hareketi** olacağının ilk işaretleriydi. İçlerinde sadece siyasi ve sosyal reform peşinde koşan az sayıda ılımlı Ermeni varsa da, İstanbul'u işgal edip imparatorluğun tüm minarelerine el koymayı önerenler de mevcuttu.[41] Taşnakların bir diğer sloganı da ***"ya istklal, ya ölüm"***dü. ***"Anavatan için ölmek"***, yani **Ermeni vatanı** olarak algılanan Anadolu'nun önemli bir kısmının diğer etnik gruplardan 'kurtarılması' en yüce değer haline getirilmeye çalışılıyordu. Başka bir deyişle daha 19. yüzyılın sonunda, yani ortada 1915 olayları ve bazı isyanlar henüz yokken dahi **Ermeni milliyetçiliğinin dili ayrılıkçıydı** ve mücadele yöntemi olarak **kanlı çatışma** temel alınmıştı. Ermeni tarihçi ve diplomat Arman J. Kirakossian'ın deyişiyle *"aralarındaki ideolojik farklara rağmen ana Ermeni partileri – Taşnaklar ve Hınçaklar – Batı Ermenistan'ı özgürleştirme ve bağımsız bir Ermeni devleti kurma kararlılığını paylaştılar"*.[42] Taşnakların 1892 tarihli parti programları bu tespitimizi çok net bir şekilde kanıtlamaktadır. Programın yöntemler ile ilgili kısmına bakıldığında alınan kararlar arasında şu maddeler dikkat çekmektedir:

"- savaşçı grupların oluşturulması...

- insanları silahlandırabilmek için her türlü olanağın kullanılması,

- hükümet kurumlarını yağmalamak ve yıkıma maruz bırakmak..."[43]

Taşnakların eylemlerine bakıldığında Manifesto ve Program'da yazılanların dahi çok ötesine geçildiği, çok sayıda Ermeni ve Türke işkence ve baskıların yapıldığı, birçok köyde etnik ve dini grupları karşı

[40] Kısaca 'Taşnaksütyan' (Federasyon).

[41] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 160.

[42] Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, (Londra: Gomidas Institute Books, 2003), s. 296.

[43] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 168.

karşıya getirmek üzere suikastların işlendiği görülür. Taşnakların İran, Rusya ve Osmanlı topraklarında silah fabrikası kurup, bin kilometreye yakın bir silah nakil hattı oluşturdukları da bilinmektedir. Özellikle İran ve Doğu Anadolu'da birçok kilise silah deposu haline getirilmiştir. Başka bir deyişle 19. yüzyıl Ermeni milliyetçiliğini Osmanlı'nın yönetim hatalarına direnen masum bir sivil toplum direnişi olarak görmek olanaklı değildir. Ermeni milliyetçiliği temelde dış kaynaklı olarak gelişmiş, hareketin liderleri uzunca bir süre sadece Osmanlı vatandaşı olmayan kişiler olmuş, bir anlamda **Ermeni milliyetçiliği Osmanlı topraklarına ithal edilmiştir**. Harekâtın en önemli yöntemlerinin başında diğer ülkelerin gücünden yararlanmak geldiğinden Osmanlı ile sorunu olan ülkeler Ermeni miliyetçilerin davetlerine uymuş ve sorunu kendi ulusal politikalarına uydurmuşlardır. Bu bağlamda Ermeni harekâtının bir bağımsızlık girişimi / harekâtı olarak değerlendirilmesi gerekir. Zamanla bu akımlara katılan Osmanlı Ermenileri en basit tarifi ile kendi ülkelerine (Osmanlı Devleti) sadakat göstermemişlerdir. Osmanlı'ya karşı Rusya'dan ve diğer ülkelerden gelen askeri ve mali yardımlar bizzat Ermeni kaynaklarınca tüm detaylarıyla anlatılmaktadır. Ermeni milliyetçileri bazen açıkça, bazense imalarla bağımsızlık hedeflerini ortaya koymuşlardır. Terörizm bazı belgelerde yasaklanmış gibi görünse de tıpkı Nalbandian[44] ve daha birçok Ermeninin de kabul ettiği gibi Taşnakların ve diğer Ermeni hareketlerinin yaygın bir şekilde kullandığı bir yöntem olmuştur.

1896 Van İsyanı ve Osmanlı Bankası Baskını Taşnaklar ile olayların nasıl daha kanlı bir hale geldiğinin önemli göstergeleridir. Taşnak faaliyetlerine ek olarak İngiliz girişimi de bazı Osmanlı Ermenilerini heyecanlandırmış, Ermeni Patriği İzmirliyan bir Avrupa donanmasının İstanbul'a gelmek üzere olduğunu Ermeniler arasında yaymıştır.[45] Bu ortamda Galata'daki Osmanlı Bankası'nı basan Ermenilerin taktiği de klasiktir: soruna Avrupa ülkelerini dâhil etmek ve oluşacak gerilimin rantını elde etmek. Baskıncılar Avrupa ülkeleri büyükelçilerinden reformların uygulanması konusunda teminatlar istemişlerdir. Ellerindeki bombalar ile banka içindeki çok sayıda kişiyi rehin alan teröristler binayı 48 saat içinde havaya uçurma tehdidinde bulunmuşlardır. Baskını sona erdirme şartlarına bakıldığında Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde vali, kaymakam gibi Osmanlı idarecilerinin görevlerine son verilmesi ve bunların yerine Avrupa uluslarından birine mensup bir kişinin bölgeye (altı vilayet) Yüksek Komiser olarak atanmasını talep ettikleri

[44] Nalbandian, *The Armenian...*, s. 171.

[45] Yılmaz Öztuna, 'The Political Milieu of the Armenian Question', içinde Türkkaya Ataöv (ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara: The Turkish Historical Society, 2001), s. 56.

görülür. Yine baskıncılara göre bölgedeki tüm Osmanlı güvenlik görevlileri yetkisiz sayılmalı ve Avrupalı bir komutanın emrine verilmelidir. Kısacası bankayı basanların talebi Doğu Anadolu ve diğer bazı Anadolu topraklarında Osmanlı egemenliğinin sona erdirilmesi ve bölgenin Avrupa mandasına bırakılmasıdır. 12 saat boyunca bankayı işgal eden teröristler açlık tehlikesi ve arkadaşlarından bir kısmının da öldürülmesi sonucunda Avrupalı büyük devletlerin aracılığını kabul etmek zorunda kalmışlardır. 17 baskıncı istedikleri garantiyi aldıktan sonra da bankanın müdürü olan Sir Edward Vincent'in yatına binerek, adeta ellerini kollarını sallayarak yurt dışına (Marsilya, Fransa) çıkarılmışlardır.[46] Avrupalı bazı güçlerin de belli oranda bir rolünün bulunduğu sanılan bu olaylar İngiltere'de büyük bir tepkiyle karşılanırken, İngiliz basını saldırganları birer kahraman, padişahı ise *'kana susamış bir canavar'* gibi göstermiştir.[47] Sadece İngiliz basını değil, tüm Avrupa olaya Hristiyan azınlığın yok edilmesi olarak bakmaktadır. Öyle ki 'Osmanlılara en yakın Batılı devlet' sayılan Almanya'da bile olay aynı çerçevede ele alınmakta, hatta Alman imparatoru haberleri kapsayan bir telgrafın yanına **'Sultanı tahttan indirmeli'** diye yazıyordu.[48] Olaylar ile ilgili olarak Batı basınında çıkan 100 haber Ermeniler lehine ise, sadece bir veya iki haber olaylara nispeten tarafsız bir gözle bakmaktaydı. Haberlerde bol bol Hristiyan-Müslüman karşıtlığı tasvir ediliyor, Türklerin katliam yapmaları zaten vakayı adliyedenmiş gibi gösteriliyordu.[49] Ne yazık ki Batı'nın terör olayları ile meşru demokratik muhalefeti ayırmada gösterdiği çifte standart Ermeni ulusunun gelecekte daha çok terör olaylarına yönelmesine yol açmıştır. Suçluyu haklı gören bu yaklaşım Tehliryan Davası'nda olduğu gibi hukukun en temel ilkelerini dahi ayaklar altına alacak bir düzeye ulaşacak ve bunun doğal bir sonucu olarak radikal Ermeni gençleri terörün hak aramada normal ve meşru bir yol olduğunu düşüneceklerdir. Diğer taraftan Türk tarafında ise Batı'nın Ermeni sorununda tarafsız bir hakem olamayacağı yönündeki kanaat kemikleşecektir.

Olaylar güvenlik güçleri ile İstanbul Ermenileri arasındaki gerginliği bekleneceği üzere tırmandırdı ve yer yer çatışmalar yaşandı. Ermeni komitacılar bazı mahallelerde halkın üzerine bomba atmışlar, çeşitli

---

[46] Kurani *'Ermeni...'*, s. 112.

[47] Bu sonucun oluşmasında Avrupa'daki Ermenilerin ve Osmanlı-Avrupa arasında ticaret yapan zengin Osmanlı Ermenilerinin Avrupa basını üzerindeki etkilerinin rolü büyüktür. Ayrıca bu dönemde Osmanlı ile ilgili haberlerin ağırlıklı olarak misyonerler yoluyla Avrupa ve ABD'ye gittiği, tüm bu haber kaynaklarının da ön yargılı oldukları unutulmamalıdır.

[48] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt: 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983).

[49] 'The Armenian Massacres', *The New York Times*, 19 Kasım 1895.

saldırılarda bulunmuşlardı. Buna karşın hiçbir tutuklama yapıl(a)madı. Taşnaklar, Hınçaklar ve diğer gruplar 1895 ve 1896'da çok sayıda Anadolu kasabasında da olaylar çıkardılar, bu gerilimden de yararlanarak teşkilatlanmalarını tamamlamaya çalıştılar. Bu konuda öylesine ileri gittiler ki bazı kasabalarda Müslüman ahali Ermenilerden korunabilmek için Babıâli'den yardım istemek zorunda kaldı. *The New York Times*'ın 15 Kasım 1895 tarihli haberine göre **Anadolu'daki silahlı Ermeni milliyetçisi 'direnişçiler'in sayısı 200.000'i aşıyordu.**[50] Yine aynı habere göre Arapkir'de Müslümanlar Ermeni saldırıları karşısında çaresiz kalmış ve başkente acil yardım telgrafı çekmek zorunda kalmışlardı. Telgrafta caminin Ermenilerce yakıldığı, okul ve pazar yerine ise bomba atıldığı belirtiliyordu.[51] 1.500 Ermeninin ayaklandığı bu kasaba ve çevresinde Müslümanlar büyük bir terör yaşamaktaydı. Benzeri saldırılar Erzurum, Sivas ve daha birçok bölgede yaşandı. Bu tarihte Adana'da toplanan Taşnaklar daha fazla saldırıda bulunabilmek için strateji belirlediler.[52] Ne yazık ki bu Ermeni saldırıları pek nadiren Batı tarafından görülebildi. Tam tersine Ermenilerin neden olduğu olaylar İngiltere'nin Osmanlı'da yeni bir reform için yeniden baskı politikası geliştirmesine neden oldu. İngilizlerin reform isteği hemen hemen tüm büyük devletlerce kabul edilmiş görünse de, başta Rusya ve Fransa olmak üzere bazı devletlerin Osmanlı'nın geleceğinden alabilecekleri pay konusunda endişe duydukları açıktı. İngiltere, Ermeni sorununu bahane ederek Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinden azami yararı sağlamaya çalışıyordu ve İngiltere'den 'daha sabırsız' bir Rusya'nın bu planları görmemesi imkânsızdı. Fransa ise Osmanlı Devleti'nin sadece Rusya ve İngiltere arasında paylaşılmasını istemiyordu. Diğer bir deyişle Ermeni sorunu yalnızca bir *kamuflaj*dan ibaretti. Sonuçta bu devletler arasındaki yoğun siyasi rekabet Ermeni sorununda Osmanlı'nın nispeten daha fazla direnebilmesini ve 'acı son'u biraz olsun geciktirebilmesini sağlamıştır. Buna karşın Ermeni çetelerinin faaliyetleri aralıksız olarak sürmüştür. Öyle ki 1905 yılına gelindiğinde Ermeni çeteleri Padişah II. Abdülhamid'e suikast düzenleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Bu dönemde milliyetçi Ermeniler üst düzey ve saygın Müslüman veya Ermeni isimleri öldürmeye ve bunlar üzerinden toplumda terör oluşturmaya çalıştılar. Çok sayıda Ermeni de ayrılıkçı harekete destek vermediği için öldürüldü. Hatta bazı yerlerde Müslüman ahaliye saldırmayı, camileri kundaklamayı vs. tasvip etmeyen Ermeniler, Ermeni milliyetçilerinin öncelikli hedefi haline geldiler. Örneğin Bitlis'te **Hama**

[50] 'Turkey's Ruling Terror, Mussulmans Implore the Porte for Protection from Armenians', *The New York Times*, 15 Kasım 1895.

[51] 'Turkey's Ruling Terror...'

[52] 'Turkey's Ruling Terror...'

Zaspa adlı bir provakatör diğer bir Ermeni olan Kevork'u camilerin de bombalı saldırılarda ve kundaklamalarda hedef olması konusunda ikna edemeyince yaraladı.[53] Kevork şanslıydı, çünkü **birçok Ermeni, bölücü hedeflere katılmadığı için bizzat Ermeni çetelerce öldürülmüştür.**

Ermeni milliyetçilerin yaptığı bir tespit de o ana kadar Osmanlı'dan kopan etnik grupların hep Batılı ülkelerin desteği ile bağımsızlıklarına kavuşmuş olmaları ve bağımsız olamamış neredeyse tek gayrimüslim etnik grup olarak Ermenilerin kalmış olmasıydı. Bu nedenle Ermenilerin Batılı ülkelerden destek istemeleri beklenebilecek bir gelişmeydi. Bu haliyle Ermeni sorunu tipik bir Batı destekli-ayrılıkçı hareketti.[54] Tek sorun Ermenilerin hiçbir vilayet ya da bölgede çoğunluğu oluşturamamaları, imparatorluğun dört bir yanına yayılmış bir durumda olmalarıydı.

Meşrutiyet'in ilanından sonra dengeler çok değişmiştir. II. Abdülhamid'e karşı mücadele vermiş tüm güçler Meşrutiyet için birleşmişlerdi. Normal zamanlarda yan yana olmaları dahi zor olabilecek gruplar 'hürriyet' sloganının büyüsü altında yanındakinin nihai hedefini çok da sorgulamadan II. Abdülhamid'i devirdikten sonra işlerin kendiliğinden düzeleceğini sanıyordu. Bunlar içinde konumuz açısından en önemlisi ise İttihat ve Terakki ile bazı Ermeniler arasında yaşanan yakınlaşmadır. Saray'dan rahatsız olan ya da daha farklı politikalar talep eden Ermeniler, İttihat ve Terakki ile birlikte hareket etmişler, yer yer bu partinin kısmi finansmanını da sağlamışlardır. İttihat ve Terakki ile bölücü Ermeni milliyetçileri Padişah'a karşı güç birliği yapmışlar, hatta Ermeni teröristlerin II. Abdülhamid'e karşı suikast girişimi Tevfik Fikret gibi isimler tarafından alkışlanabilmiştir.

Tevfik Fikret 18 Temmuz 1906 tarihli *'Bir Lahza-i Tehlür'* adlı şiirinde Ermeni teröristi *"ey şanlı avcı tuzağını boş yere kurmadın, attın ama yazıklar olsun ki vuramadın"* diye övüyor:

> *"bir darbe... bir duman... ve bütün bir gürûh-ı sûr,*
> *bir ma'şer-i vaz'ı temâşâ, hışîn, akıur*
> *tırnaklariyle bir yed-i kahrın, didik didik,*
> *yüseldi gavr-ı cevve bacak, kelle, kan, kemik...*

---

[53] 'Agitation of the Armenians', *The New York Times*, 21 Kasım 1895.

[54] Osmanlı idaresi altındaki Ermeniler ile ilgili olarak bkz.: Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, (İstanbul: 1983); Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Ankara: 1994); Y. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, (İstanbul: 1953); Abdülkadir Yuvalı, 'Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü', içinde *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, (Ankara: 1994);

ey darbe-i mübeccele, ey dûd-i müntakim,
kimsin? nesin? bu salvete sâik, sebeb ne? kim?
arkanda bin nigâh-ı tecessüs, ve sen nihân,
bir dest-i gaybı andırıyorsun, rehâ-feşân.

mâlik sensin o servet-i ra'dîn-i gayza ki
her yerde hiss-i hakk u halâsın muharriki.
sadmenle pâ-yı kaahiri titrer tegallübün,
en gırca tâc-ı haşmeti sarsar takarrübün.

silkib ukuud-u rikba-i a'sârı, en çetin
bir uykudan uyandırır akvâmı dehşetin.
ey şânlı avcı, dâmını bîhûde kurmadın!
atdın... fakat yazık ki, yazıklar ki vuramadın!

dursaydı bir dakîkacağız devr-i bî-sükûn,
yâhud o durmasaydı, o iklîl-i ser-nigûn,
kanlarla bir cinâyete pek benzeyen bu iş
bir hayr olurdu, misli asırlarca geçmemiş.

lâkin tesâdüf...âh o kavîler münâdimi,
âcizlerin, zavallıların hasm-ı dâimi,
birden yetişdi mahve bu tedbîr-i hârikı,
söndürdü bir nefesde bu ümmîd-i bârikı;

nakş etdi bir tehekküm içün bahr-ı bî-sutûr
târih-i zulme bir yeni dîbâce-i gurûr.
kurtuldu; hakkıdır, alacak şimdi intikaam;
lâkin unutmasın şunu tarih-i sifekâm:

bir kavmi çiğnemekle bu gün eğlenen...(deni)
bir lâhza-i tealhıura medyun bu keyfini!"

Bu dönemde Osmanlı Ermenilerine ek olarak birçok Rusya Ermenisi de İstanbul'a gelmiş, Ermeni dernekleri Meşrutiyet'le birlikte daha önce olmadığı kadar geniş bir hareket özgürlüğüne kavuşmuşlardır. Ermeni okulları, dernekleri, kütüphaneleri ülkenin her yanına yayılırken birçok Ermeni, devlet kademelerinde yükselmiş, milliyetçi/ayrılıkçı Ermenilerce düzenlenen çok sayıda toplantı ve açılışa devletin en üst düzey görevlileri dahi katılmıştır.[55] Yönetim ile aralarının

[55] Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, (İstanbul: MEB, 1992), ss. 120-122.

son derece iyi olmasına karşın, bir grup Ermeni komitacı yeniden faal-silahlı mücadeleyi seçmiştir ve soruna Batılı ülkeleri de dâhil etme çabalarına geri dönmüşlerdir. Bu ortamda 1909 Adana Olayları patlak vermiştir. Adana ve çevresi, Ermenilerin 'eski Ermeni Krallığı'nı yeniden canlandırmaları için önemli bir merkezdi. Bir dönem Ruslar Ermenileri Klikya'da (Çukurova ve çevresinde) devlet kurmaya teşvik etmiş,[56] ayrıca Fransa da Katolikliği yaymak ve nüfuzunu arttırabilmek için bölgede Ermeni ayrılıkçı faaliyetlerini desteklemişti. Diğer devletlerin bölgeye ilgisinin bir nedeni de demiryollarına ve denize yakın olması, Ortadoğu açısından stratejik bir konumda bulunmasıydı. Olaylar Osmanlı'nın dış ilişkilerinde en zor durumda olduğu bir zamanda ortaya çıktı. İç kavgalar ile uğraşan hükümet dışarıda da Avusturya, Sırbistan ve Bulgaristan ile ciddi anlaşmazlıklar yaşıyordu. Girit isyanları İstanbul'u zorlamıştı ve diğer ülkeler Osmanlı'nın iç işlerine müdahalelerini arttırmışlardı. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda ekonomik ve siyasi açılardan çok zor durumda oluşu, idare üzerinde Ermenilerin nüfuzlarının artması ve Avrupa'nın Ermeni sorununa yakın ilgisi Ermeni milliyetçileri cesaretlendirmiş ve dış desteğin de yardımıyla bağımsız bir Ermenistan'ı kurabilme hedefine çok yaklaşıldığı hissine neden olmuştur. Bu çerçevede Anadolu'nun diğer bölgelerinden de Adana ve çevresine silahlı Ermeniler kaydırılmıştır. Kampanyalar sayesinde silah alımları daha da arttırılmış, hatta eğitim almış 'düzenli birlikler' oluşturulmuştur. Adana'da olaylar iki Türkün silahlı Ermenilerce öldürülmesiyle başlamış ve büyüyerek sokak çatışmalarına dönüşmüştür. Olayların sonunda çatışmalarda hayatını kaybedenler olmuş, ayrıca devlet de 'sorumluları' idam ile cezalandırmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki olaylar sonrasında Ermeniden daha çok Türk kökenli vatandaşlar idam edilmiş, hatta bazı yöneticiler Türklere karşı silahlı Ermenileri desteklemeyi yeğlemişlerdir. Çünkü bu kişilere göre olaylar 31 Mart olayları ile ilgilidir ve Ermeniler Meşrutiyet'i savunan 'ilerici güçler' arasında sayılmaktadırlar. Bu olay da göstermiştir ki İttihat ve Terakki'nin Ermenileri toptan yok etmek gibi 'ırkçı' bir hedefi hiçbir zaman olmamıştır. Buna rağmen olaylar Avrupa'ya 30.000 Ermeni katledildi şeklinde yansıtılmıştır. Patrikhane'ye göre ise bu sayı 21.330 kişidir. İstanbul Hükümeti'nin ve Türk araştırmacılarının verdiği rakamlar ise 1.000 ile 10.000 kişi arasında değişir ve bunlara Müslüman kayıplar da dâhildir.[57]

Özetlersek, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni sorunu Osmanlı'nın iç sorunu olarak kalmamış ve dış ilişkilerinde de önemli bir yere

[56] Cemal Anadol, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Turan Kitabevi, 1982), s. 304.

[57] 1909 Adana Olayları için bkz. Mehmed Asaf (ed. İsmet Parmaksızoğlu), *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998).

oturmuştur. Bu dönemde temelde sorunun iki yönü bulunmaktadır: İlk olarak sorun Osmanlıya karşı diğer ülkelerce bir tür dış politika aracı olarak kullanılmıştır. Başta Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD olmak üzere çeşitli devletler Ermeni unsurunu kullanarak Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Sorunun ikinci yönünde ise ulusal çıkar-merkezli başlayan ilginin Batı kamuoyunda Osmanlı Devleti ve Türk karşıtı bir hava oluşturması ve bu havanın yüz yılı aşan bir güce ulaşması vardır. Diğer bir deyişle yapay ve devlet düzeyindeki ilgi zaman içinde Batı toplumları içinde kök salarak gerçek bir soruna dönüşmüştür. 'Osmanlı Devleti' adı Batı basınında 'Türkiye' kavramı ile eşanlamlı kullanılmış, 'Osmanlı Devleti Padişahı' kelimesi haberlerde sık sık 'Türkiye Sultanı' olarak kullanılmıştır. Bu da Türkiye-Batı ilişkilerinde **sorunun Türkiye Cumhuriyeti'ne neredeyse aynı şekilde, belki de katlanarak devrine** neden olmuştur. Bu nedenle Cumhuriyet dönemindeki gelişmeleri Osmanlı döneminden soyutlamak neredeyse olanaksızdır.

Fotoğraf 1. 'Ya Bağımsızlık Ya Ölüm' Sloganlarıydı. Bağımsız Olamadılar.

Olayların birçoğunda silahlı Ermeni gruplar çevre köylerde Müslüman evlerine saldırarak ya da güvenlik güçlerine ağır kayıplar verdirerek 'İstanbul Hükümeti'nin dikkatini çekmişlerdir'. Başka bir deyişle sivil bir ayaklanmadan ziyade **terörist-gerilla eylemleri ile başlayan gelişmelere devletin verdiği yanıtlar** söz konusudur. Örneğin 1904 Mart'ında Sasun'daki gelişmeleri ele alan İngiliz Büyükelçiliği raporlarında silahlı Ermeniler 'devrimci hareket' (*revolutionary movement*) ola-

rak geçer. Birçok Ermeni kitabı da benzeri deyimleri kullanır.[58] Hatta bazı Ermeni kitaplarında bu 'devrimciler'in Osmanlı güvenlik güçlerine ve çeşitli köylere nasıl zararlar verdirdikleri övgüyle anlatılır. Buna rağmen 'Ermeni devrimciler'in yaptıklarına ciddi bir eleştiri getirilmez, çatışmalar sadece Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarını ezmesi boyutuyla yansıtılır. Örnek olarak verdiğimiz 1904 olaylarında birçok cinayete ve baskına karışmış olan 'Ermeni devrimcilere' ya da başka bir deyişle 'Ermeni teröristlere' diğer devletlerin araya girmeleri ve Ermeni Patrikhanesi'nin de inisiyatifi ile af ilan edilmesi ve yurt dışına sağ salim çıkarılmaları dahi önerilmiş, ancak bu militanlar tüm önerileri net bir şekilde reddetmişlerdir. Ermeni militanların tavırları incelendiğinde sorunun kitlesel bir kalkışma için terör eylemleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu şartlar altında hiçbir devlet gücü silahlı teröristlere karşı yumuşak davranamazdı herhalde. Bugünün dünyasında ABD'nin teröre karşı 'sıfır tolerans' politikasını gözönünde tuttuğumuzda Osmanlı dönemi devletinin böylesine bir sadakatsizlik ve başkaldırıya sert karşılık vermesine şaşırmamak gerekir.

Bu dönem incelenirken altı çizilmesi gereken bir diğer nokta ise Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'ne Batı'nın bakış açısında *dini ve ırksal ön yargıların* had safhada olmasıdır. Batılı yayın organları olayları 'Müslümanlar-Hristiyanlar ayrımı' üzerinden kurgulayıp yansıtmışlardır. Bu durumda dini dayanışma duygusu ile hareket eden Batı kamuoyu din kardeşlerinin 'zalim ve günahkâr kafirler'in, yani Türklerin elinde katledildiğini düşünmüş, olaylara daha çok bu cepheden yaklaşmıştır. Bu dönemde Bulgar ve Yunan bağımsızlık hareketlerinin ve Osmanlı ile diğer Hristiyan halklar arasındaki çatışmaların da Avrupa ve Amerika basınında oldukça popüler konular olduğu görülür ve bu haberlerde zaman zaman Türklerden 'insanlık-dışı' veya 'insan altı bir yaratık' şeklinde bahsedilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı ile ilgili haberlerin Ermeniler lehine abartılı bir şekilde sunulması ve bu haberlerin kamuoyunu her defasında şekillendirmesi için Batı'da hâlihazırda bir zemin mevcuttur. Nitekim en ufak bir ayaklanmada dahi 'Türkler Hristiyan Ermenilere karşı' şeklinde başlıkları sıkça görmek mümkündür.[59] Olaylar tüm dünyaya ağırlıklı olarak Amerikan misyonerleri ve Ermenilerce yansıtılmıştır ve daha çok Londra üzerinden

[58] Kirakossian, *British...*, s. 297.

[59] Amerika basınındaki birkaç örnek için bkz.: 'Christians of Armenia: Story of Their Conquest and Oppression by the Turks', *The Washington Post*, 23 Nisan 1893, s. 9; 'Mourners Mobbed by Turks: A religious Riot Which the Troops Were Called Upen to Suppress', *The Washington Post*, 28 Nisan 1893; 'The Persecution in Armenia: Some Direct and Authentic Views of the Action of the Turks', *The Washington Post*, 21 Mayıs 1893; 'Persecuted by Turks: Outrages on Christians Menace the Peace of Eastern Europe', *The Washington Post*, 29 Haziran 1890.

diğer ülkelere yayılmıştır. Haberlerde Türkler *'sözlerinde durmayan, Hristiyanlara her türlü zulmü yapabilecek, insanları hayvan keser gibi kesebilecek, zalim ve gaddar bir tür'* olarak lanse edilmiştir.[60] Haberler Batı'da büyük tepkiyle karşılanmış, ancak Osmanlı'nın kamuoyuna dönük zayıf çabaları ve güçlü Ermeni-Hristiyan misyoner lobisi nedeniyle tek taraflı bilgilendirme onlarca yıl sürmüştür.[61] Bu süreçte 'zor durumda olan Ermenilerin Amerikan ve İngiliz halkı tarafından kurtarılabileceği' vurgusu yoğunlukla işlenmiş ve Ermenilere yardım için geniş katılımlı kampanyalar düzenlenmiştir. Kampanyaların başını Ermeni ve misyoner dernekleri çekerken, siyasi kararları etkileyebilmek için hükümetlere ve parlamentolara yakın lobi kuruluşları da oluşturulmuştur.[62] Bu tür kampanya ve örgütlenmeler ister istemez Batılı ülkelerin Osmanlı politikalarını da etkilemiştir. Bu dönemde söz konusu ülkelerde Ermeni meselesi konusunda İstanbul yönetimi lehine, hatta tarafsız bir tutumun bulunmadığını ve tarafsız görünen bazı kararların salt geçici ulusal çıkarlardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. İleride tartışılacağı üzere Cumhuriyet döneminde bu durumun ağır yansımaları olacaktır.

Not edilmesi gereken bir diğer husus da Osmanlı'nın yıkılma döneminde Ermenilerin ekonomik ve sosyal durumlarının Türkler ile kıyaslanamayacak kadar iyi oluşudur. Genelde zanaatkar olan Ermeniler bankacılık ve ticareti de ellerinde tutmaktadırlar. Zor duruma düşen Ermeniler ise misyoner derneklerin yardımlarıyla desteklenmektedir. Belli bir vergi karşılığı savaşlardan da muaf kalabilen Ermeniler son yıllarda yoğunlaşan yıkıcı savaşlarda büyük kayıplar veren Müslüman ahali ile kıyaslandığında her açıdan çok daha iyi bir konumdadır.

Birinci Dünya Savaşı ve Tehcir Kararı

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise durum Osmanlı için çok daha tehlikeli bir hal almıştır. Hemen her cephede savaş halinde olan Osmanlı, bir yandan da milliyetçi Ermenilerin silahlı saldırılarıyla uğraşmakta, istihbarat bilgileri yeni ayaklanmaların muhtemel olduğunu

[60] 'Turks Faithless to Promise: Slaughtered the Armenians Like Cattle in Violation of Their Agreement', *The Washington Post*, 28 Kasım 1894.

[61] 'Armenians Thank Christian Endeavorers', *The Washington Post*, 23 Temmuz 1895; 'More Armenian Horrors: An English Correspondent Extols the Work of Armenian Missionaries', *The Washington Post*, 6 Ağustos 1895; 'Armenians Appeal to the Pope', *The Washington Post*, 1 Aralık 1894.

[62] 'May Save Their Lives: Great Britain Taking Steps in the Armenian Cases', *The Washington Post*, 20 Haziran 1893; 'May Be Shot or Prisoned', *The Washington Post*, 21 Haziran 1893; 'Help For Armenians', *The Washington Post*, 23 Haziran 1893.

göstermekte, Avrupalı devletlerin neredeyse tamamı (özellikle Rusya, Fransa ve İngiltere) Ermeni sorununda kendisini taraf olarak görmektedir. Diğer bir deyişle sorun devlet ile vatandaşları arasında bir sorun olmaktan çıkmış, diğer devletlerin çıkarları ile daha karmaşık bir hal almıştır. Birçok Ermeni grubun Doğu'da Rusların saflarına geçmesi de diğer bir sıkıntıdır. Rusya kendi ülkesindeki Ermeni vatandaşlarına ek olarak Osmanlı'dan göç eden, ya da savaş maksadıyla gelen gönüllülerden Osmanlı'ya karşı bir güç oluşturmuştur. Kafkasya Ermenileri de diğer Kafkas uluslarını (Gürcüler gibi) Osmanlı Devleti'ne karşı örgütleme çabasındadırlar.[63] Askeri ve finansal açılardan çok zor durumda olan İmparatorluk yönetimi özellikle doğu sınır bölgelerinde Ermenilerin sadakatlerine dayanarak politika izleyebilecek bir durumda değildir. Bu ortamda tehcir, yani zorla yer değiştirme kaçınılmaz bir politika olarak görülmüştür.[64] Aslına bakılırsa zorunlu göç ettirme Osmanlı'nın ve diğer birçok devletin sıklıkla başvurduğu bir yöntemdir ve sadece Ermenilere dönük olarak uygulanmamıştır. Osmanlı tarihinde Türkler de dâhil olmak üzere sorun çıkaran, ya da bir başka bölgede kendisine ihtiyaç duyulan gruplar devlet tarafından gerekli hallerde zorla göç ettirilmişlerdir. Bu politikanın kısmen Cumhuriyet döneminde de sürdüğü bilinmektedir. Ayrıca biraz önce de belirtildiği üzere tehcir ilk kez ve sadece Türklerin uyguladıkları bir yöntem de değildir. Tarih boyunca tüm devletler ekonomik, siyasi, sosyal ya da güvenlik gerekçeleriyle kitlelerin yerlerini zorla değiştirmişlerdir. Bu konuda en sık rastlanan hedef ise demografik dengeleri değiştirme çabası ve güvenliği güçlendirmektir. Yakın tarihte en bilinen tehcir hareketi ise Amerikalıların Pearl Harbour baskınından sonra Japon azınlığı ülkenin diğer ucuna, Mississippi Vadisi'ne sürmeleri olayıdır. Osmanlı'da ise ne yazık ki dönemin şartları tehciri büyük bir trajediye dönüştürmüştür ve onbinlerce (veya daha fazlası) Ermeni bu zorunlu göç esnasında hayatını kaybetmiştir.

---

[63] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, (Berkeley: University of California Press, 1967), ss. 46-47.

[64] Tehcir kararı ile ilgili olarak bkz.: Yılmaz Akbulut, *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998); Taner Tımur, *1915 ve Sonrası: Türkler ve Ermeniler*, (Ankara: Imge Kitabevi, 2000); Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1976); Yusuf Halaçoğlu, 'Realities Behind the Relocation', içinde Türkkaya Ataöv (ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara: The Turkish Historical Society, 2001). Tehcir Kanunu'nun metni için bkz.: Metin, *Türkiye'nin...*, s. 147.

مجلس وكلاء

مذاكرات مخصوص ضبط نامه

Fotoğraf 2. Tehcir Kararnamesi, (BA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/24)

Ermeni tarihçilere göre Osmanlı yöneticileri Ermenileri öleceklerini bile bile bu yolculuğa sürüklemişler, bu sayede Ermenilerden 'kendiliğinden' kurtulmak istemişlerdir. İlk bakışta bu iddia akla yatkın gelebilir. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti değil yüzbinlerce kişiyi göçe zorlayıp onları yerlerine sağ salim ulaştıracak düzeneği sağlamayı,

halkın temel ekonomik, adalet ve güvenlik ihtiyaçlarını dahi sağlayabilmekte zorluk çekmektedir. Asayiş, adalet ve düzen büyük şehirlerde dahi bazı durumlarda sağlanamamaktadır. Birçok ilde çeteler türemiştir ve devlet yerleşik vatandaşlarını dahi korumaktan acizdir. Özetle İstanbul'un böyle bir göçte başarılı olamayacağı ve ciddi aksaklıkların yaşanacağı daha başından bellidir. Ancak İstanbul bunun farkında mıydı, bu nokta tartışmalıdır. Bir diğer tartışmalı husus da İstanbul Hükümeti'nin tehcir dışında başka bir alternatifi olup olmadığıdır.

Tehcir ile ilgili yasal ve idari düzenlemeler dikkate alındığında Osmanlı yöneticilerinin tehcir edilen Ermenileri korumak için her türlü 'teorik-yasal' önlemi aldığı görülecektir. Kanuna göre tehcir ettirileceklere tren bileti dahi temin edilmelidir. Mallarını satmaları, geri döndüklerinde kendi mallarına yerleşebilmeleri için çok sayıda önlem sayılmıştır. Vardıkları yerde uğraşacakları iş için gerekli malzemeler dahi düşünülmüştür. İdeal diyebileceğimiz bir dille kaleme alınan kanuna ve resmi yazışmalara karşın tehcir kararının hızla ve hazırlıklar yeterince tamamlanmadan uygulanmak zorunda kalındığı söylenebilir. Ancak bu noktada sormak gerekir, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti bu tür operasyonlarda çok mu farklıdır? Kâğıt üzerinde mükemmel bir ülkede yaşıyoruz. Ancak uygulamada birçok cinayet-gibi kaza ve felaket binlerce cana mal olmaya devam ediyor. Bu açıdan bakıldığında Türkiye Cumhuriyeti'nin yetkilileri sadece İzmit Depremi'nde yapımına göz yumulan binalar için dahi Osmanlı'nın tehcir kararını alan yöneticilerinden daha fazla sorumluluk taşımaktadırlar. Diğer bir deyişle sorumluyu bulmak, düz bir mantık yürütmek yeterli değildir. Basit bir mantıkla dahi ölümle sonuçlanabileceğini bilmesine karşın yöneticinin bu karardaki niyeti ve amaçları önemlidir.

1915 Tehcir örneğinde idarecilerin niyetlerinin soykırım veya ırkçılık olmadığı açıktır ve soykırım iddiası her şeyden önce Osmanlı geleneğine taban tabana zıttır. Ayrıca göç kararının alınmasında ve göç esnasındaki kayıplarda savaş ve Rus saldırıları kadar **Ermeni çetelerinin saldırıları** da etkili olmuştur. Hatta bu anlamda denebilir ki Ermeni çeteleri Doğu Anadolu'daki eylemleri ile pratikte ilk tehcir hareketini başlatmışlardır ve Müslüman ahalinin başta Van olmak üzere bölgeden Batı'ya doğru göç etmelerini sağlamışlardır. Gündeme çok sık gelmemekle birlikte bu göçlerde çok sayıda Türk ve diğer Müslüman gruplar evlerini, kaldıkları yerleri, hatta hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu saldırıların en önemli sonucu ise bölgedeki etnik ve dini gruplar arasında fiili bir savaş ve çatışma hali yaratmış olmasıdır. Böylece savaşın ve bölgenin olumsuz şartları ve Osmanlı Devleti'nin zayıflığına bir de etnik ve dini çatışmalar eklenince yöneticilerin işi daha da zorlaşmıştır ve tehcir esnasında çok ciddi aksaklıklarla karşılaşılmıştır.

Tablo 2

KAÇ ERMENİ 'ÖLDÜRÜLDÜ / ÖLDÜ'?

TAHMİN SAHİBİ	*TAHMİN*
Marcel Learth, Ermeni asıllı, Ermeni Patrikanesi'nin rakamlarını esas aldığını söylüyor	2.560.000
Ermeni tarihçi Basmacıyan	2.380.000
Paris Barış Konferansı'na Katılan Ermeni Heyeti	2.250.000
Kevork Aslan, Ermeni tarihçi	1.800.000
Sarı Kitap, Fransa	1.555.000
Encylopedia Britannica	1.500.000
Robert Fisk, İngiliz gazeteci	1.500.000
Ludovic de Constenson	1.400.000
H.F.B. Lynch	1.345.000
Revue de Paris	1.300.000
İngiliz Yıllığı	1.056.000
Fransız Dışişleri Bakanlığı Yetkilisi, 1919 (Savaş dönemi için)[65]	1.000.000
Ermeni Kilisesi Montevideo Soykırım Anıtı Üzerindeki Kitabe (1975) 1915 Olayları İçin	1.000.000
Viscount Bryce, ABD Büyükelçisi, Ekim 1915	800.000
New York Times (Edwin L. James, 1916-1917 için)	800.000
Meredith L. Bragg (1915 için)[66]	En az 800.000
Haig Yeprat, 1922[67]	700.000
Altan Deliorman[68]	173.000
Yusuf Halaçoğlu (TTK)	110.000 (10.000 kişi saldırılarda öldü, 100.000 civarında kişi ise hastalık ve diğer nedenlerden)

[65] Selden, 'Anxious...'.

[66] Meredith L. Bragg, 'Armenia', içinde Spencer C. Tucker (ed.), *The European Powers in the First World War, An Encyclopedia*, (New York: Garland Publishing, Inc., 1996), s. 61.

[67] Haig Yeprat, 'Treaty of Sevres Sacred', *The New York Times*, 7 Mayıs 1922.

[68] Altan Deliorman, *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 3. Baskı), s. 335.

Türk tarihçilere göre tehcir esnasında ölen Ermenilerin sayısı 10 bin ile 350 bin arasında değişirken, Ermeni tarihçiler rakamı 1.5 hatta 2 milyona kadar çıkarmaktadırlar. Hatta son dönemde Galler'de yapılan tartışmalarda bazı Ermeniler rakamı 2.5 milyona çıkarmışlardır. Bu dönemde tüm Osmanlı sınırları içinde 1.5 milyon Ermeninin dahi bulunmadığı, tehcire uğrayanların ciddi bir kısmının varış yerlerine ulaştığı düşünülürse Ermeni tarihçilerin konuya duygusal ve abartılı yaklaştıkları iddia edilebilir. Aynı şekilde ölümleri oldukça düşük tutan bazı Türk tarihçiler de tepkisel olarak konuya yaklaşmaktadırlar. Savaş ortamında salgın hastalıkların yoğun olduğu, kıtlığın sıradan sayıldığı, sağlık hizmetlerinin oldukça zayıf olduğu, hava koşullarının olağan üstü soğuk (veya sıcak) ve 'acımasız' olduğu bir ortamda, üstelik söz konusu etnik grubun önemli bir kısmının bağımsızlık için bir kalkışma içinde olduğu düşünülecek olur ise ölü sayısının birkaç binde kalamayacağı, yüzbinlerce ölümün de mümkün ve anlaşılır olabileceği muhakkaktır. Fakat bu ölümlerin tamamı tehcir kararıyla meydana gelmemiştir. Tehcir kararından çok önce veya çok sonra, bu kararla hiçbir ilgisi olmamasına karşın başka ölümler de 1915 olaylarına dâhil edilmiştir. Hatta Ermeni araştırmacılar savaşta ölenleri ve kayıpları dahi tehcirin bir sonucu imiş gibi gösterme gayretindedirler. Onlar Osmanlı'nın son döneminde ölen ve kaybolan tüm Ermenileri alt alta yazmakta ve bunu tek bir eylemin sonucu gibi göstermeye çalışmaktadırlar. Üstelik Osmanlı topraklarından Avrupa ve ABD'ye sağ salim göç eden yüzbinlerce Ermeni de ölü veya kayıp olarak gösterilmektedir. Osmanlı topraklarında 'kaybolanları' kaydedenler, bu kişilerin Avrupa, Rusya, Ermenistan, Ortadoğu veya Kuzey Amerika'ya olan göçlerini ise kaydetmemektedirler. Yani hesabın ilk kısmı varken, sonraki aşaması yapılmamaktadır. Eğer böyle bir hesabı Osmanlı'da Müslüman nüfus için yapmış olsa idik Müslüman ve Türklerden 10 milyonun üzerinde kişinin soykırıma tabi tutulduğu gibi bir iddiaya ulaşabilirdik. Üstelik Osmanlı'nın son döneminde Balkanlar ve Kafkaslar'da öldürülen Türk ve diğer Müslüman Osmanlı vatandaşlarının sayısı 5.5 milyonu aşmaktadır. Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu tehcir kararının ardından yolda saldırılar sonucu ölenlerin sayısının 10.000 kişi civarında olduğunu söylemektedir:

> *"Osmanlı arşivlerindeki kayıtlara göre (göç ettirilenler) 500 bin dolayında. 500 bin kişiye yakın bir bölümü de Kafkasya'ya gitmiş, Osmanlı devleti sürmüyor. (Tehcir) dokuz ay sürüyor.Talat Paşa önce Konya'yı düşünüyor. Suriye bölgesine nakledilliyorlar. Kimse ne kadar Ermeni öldüğünü bilmiyor. 800 binden 1 milyona, 1.5 milyona kadar çıkanlar var. Bunlar doğru değil... 1915 öncesinde, Patrikhane'ye göre 1.5 milyon civarında Ermeni olduğunu talimin ediyoruz. 1919 nüfusunda geri*

dönenlerle aradaki farkı ortaya koyarsanız ne kadar Ermeni öldüğünü tespit edebilirsiniz... ABD'nin Halep Konsolosu'nun raporu var, Suriye'de 486 bin göçmen Ermeniye yardım edildiği isimleriyle belirtilmiş. 1 milyon kişi katledildi iddiasını doğrulamıyor belgeler... 1921 yılında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin belirttiğine göre dünyadaki tüm Ermenilerin nüfusu tespit ediliyor. BM tarafından göçmenlere bütçe ayrılacak. Göç edenlerden 827 bininin Türk Ermenisi olduğu kaydedilmiş. Ayrıca '95 bin kişi Kemalist Türkiyesinde zorla İslamlaştırıldı', deniyor. İstanbul'da yaşamakta olan 150 bin kişiyi de ekleyince, 1 milyonu aşıyorsunuz... Hastalıktan ölenlerin sayısı 100 bin civarında. Saldırılarda ise 10 bin kişi öldü."[69]

Ermeni iddialarında rakamlar önemli bir sorundur, ancak asıl önemli sorun ölümlerin sistematik bir plan çerçevesinde olup olmadığıdır. Çünkü meselenin hallini engelleyen ve bugünlere kadar taşıyan **soykırım iddiasıdır.** Ermeni suçlamalarına göre Osmanlı idarecileri Türkçüdürler ve **ırkçı güdülerle** Ermenileri tamamen yok etmeyi hedeflemişler ve Almanların İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilere yaptığı gibi Ermenilere karşı bir 'soykırım' gerçekleştirmişlerdir. Ermeni yazarlar iddialarını bir adım daha ileri götürerek, İttihat ve Terakki yöneticilerinin aslında buna dönük planlarını uzun süre önce hazırladıklarını ve savaş ortamını Ermenileri yok etmek için iyi bir fırsat olarak gördüklerini söylerler. 1915 yılını takip eden ve günümüze kadar süren dönemde **Türk-Ermeni ilişkilerini adeta rehin alan** gelişmeler temelini bu iddialardan alır. Diğer bir deyişle Ermenilere göre Türkler 'tarihte yaşanmış ilk soykırımı' gerçekleştirmişlerdir ve bununla Hitler'e dahi ilham kaynağı olmuşlardır.

Bu dönemde Kafkas Cephesi'nde sadece Sarıkamış'ta 90,000 Türk askerinin soğuktan öldüğü, salgın hastalıkların onbinlerce can aldığı dikkate alınırsa, bu trajik olaylar da daha kolay anlaşılabilir. Üstelik yüzbinlerce kayıp sadece Osmanlı topraklarında yaşanmamıştır. 1919 yılında Taşnakların yönetimi altındaki Erivan ve çevresinde kıtlık, açlık ve salgın hastalıklardan ölen Ermenilerin sayısı 200,000'i aşmaktadır. 1918-1921 arasında açlıktan ve bulaşıcı hastalıklardan ölenlerin toplam sayısı ise 300.000 civarında olarak hesaplanmaktadır.[70] 1921 için toplam nüfusun 700.000 civarında olduğu kabul edilirse ölüm oranının neredeyse % 50 olduğu görülür.

---

[69] Derya Sazak, 'TTK Başkanı Prof. Yusuf Halaçoğlu: Ermenilerin Dönüşü İçin Kanun Çıkarıldı', *Milliyet*, 21 Mart 2005.

[70] Manuel Sarkisyanz, *A Modern History of Transcaucasian Armenia, Social, Cultural and Political*, (Leiden, The Netherlands: E. J. Brill, 1975), s. 270.

Richard Hovannisian Taşnaklar'ın idaresindeki ilk bağımsız Ermenistan devletini "bir ölüm ülkesi" olarak tanımlar.[71] Ne var ki aynı yazar bu kadar çok Ermeninin Osmanlı yönetiminde kıtlık, açlık, salgın hastalık vb. doğal nedenlerle ölebileceğine inanmaz, aklına sadece 'soykırım' gelir. Bir gazete Taşnak idaresi altındaki bağımsız Ermenistan'ında yaşananları şu şekilde aktarmaktadır:

> *"İnsanlar ölü kedi ve köpekleri yiyerek besleniyordu. Ölmüş çocuğunun böbreğini veya ciğerini yemek zorunda kalan aç annelerden bahseden örnekler dahi vardır."*[72]

Amerikan Komitesi[73] için hazırlanan rapora baktığımız zaman da Osmanlı'nın sağlık altyapısının Birinci Dünya Savaşı esnasında tamamen bozulduğunu ve yüzbinlerce kişinin sadece salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybettiğini görürüz.[74] Aynı kaynağa göre sadece tifüsten (*typhus fever*) 200-300.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Erzurum bölgesindeki kaybın 60-100.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. Salgın esnasında sabun, su vs. bulmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Unutmamak gerekir ki Amerikan kayıtlarına göre Osmanlı'da bu dönemde 300.000 kişiyi bulan kayıplar sadece tifüs nedeniyledir.[75] Bunun gibi daha birçok hastalık (tifo, Asya kolerası, tüberkülos, çiçek hastalığı, frengi, sıtma) vardır ve bu salgınlardaki ölümlerin tam rakamını dahi bilemiyoruz.

Özetle, bu dönemde yüzbinlerce Ermeninin, Türkün veya Kürdün doğal nedenlerle ve savaş ortamının özel koşulları ile ölmesi mümkündür ve olmuştur da. Fakat konuya art niyetle, siyasi gerekçeler ile yaklaşıldığında, diğer bir deyişle **cesetler üzerinden siyaset** yapıldığında bu ölümler dahi 'soykırım' olarak yorumlanabilmektedir.

Konunun bir diğer boyutunda ise tehcir kararının sadece ülke güvenliğinden hareket edilmesi halinde ne kadar doğru bir karar olduğunu Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşananlar kanıtlamıştır. Güneydoğu'da Fransızlar ile birleşen Ermeni azınlık yüzyıllardır komşuluk yaptıkları insanlara karşı savaşmışlar, Van'da yaşanan büyük isyan ve Ermenilerin Rus işgal güçlerine her türlü desteği vermeleri ve diğer birçok illerde yaşanan silahlı Ermeni saldırıları silahlı bir kalkışmanın

---

[71] Richard G. Hovanissian, *The Republic of Armenia, I: 1918-1919*, (Berkeley: University of California Press, 1971), s. 130.

[72] Suny, *Looking...*, ss. 127-128.

[73] The American Committee of Armenian and Syrian Relief, New York City.

[74] William H. Hall (ed.), *Reconstruction in Turkey, A Series of Reports Compiled for The American Committee of Armenian and Syrian Relief*, (New York City, 1918), ss. 71-75.

[75] Hall, *Reconstruction...*, s. 71.

her türlü delilini sunmaktadır. Diğer bir deyişle olayları silahsız Ermeni halkının silahlı Osmanlı ordusu tarafından yok edilmesi olarak sunmak imkansızdır ve eğer aynı manzara ile Batılı bir devlet karşılaşmış olsa idi Osmanlı Devleti'nden çok daha sert önlemler alacağı rahatlıkla söylenebilir. Zaten Ermeni liderleri savaş sonrasındaki tavırlarıyla bunun bir savaş hali olduğunu resmi olarak da ilan etmişlerdir. Ermeniler Sevr görüşmeleri esnasında 'savaşan taraf' sayılmalarını talep etmişlerdir ve bu da Ermenilerin tıpkı Almanlar, Ruslar vb. Birinci Dünya Savaşı'nda savaşan aktörlerden biri olduğunu kendi açıklamalarıyla kanıtlamaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki eğer Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı savaşan güçlerden biri ise silahlı çatışmalarda yaşanan ölümler hukuken hiçbir şekilde soykırım olarak sayılamaz. İkinci Dünya Savaşı'ndaki Yahudi ölümlerini soykırım yapan unsurlardan biri de Yahudilerin silahsız oluşları, bir kalkışma veya devlet karşıtı şiddet içeren siyasi bir mücadele içinde olmayışlarıdır.

Sorunun tarafların iddialarının aksine çok daha karmaşık olduğu ve her iki tarafta da hatalı olanlar kadar art niyetli olanların da olduğu açıktır. Ancak sorunu 'soykırım' ya da 'etnik temizlik' olarak sunmak eğer siyasi bir amaca hizmet etmiyor ise en azından konuyu basite indirgemektir. Buna karşın **çatışmalar tarihe daha çok tek taraflı olarak kaydedilmiştir. Olaylar radikal Ermeni grupların ve Batılı ülkelerin tarihe not düştüğü şekliyle dünya kamuoyuna yansıtılmıştır.** Böylece tıpkı Yunan ve Bulgar bağımsızlık savaşlarında olduğu gibi Ermeni olayları da Batı kamuoyuna 'Türk saldırganlığı'nın tipik bir örneği olarak sunulmuştur. Bunda savaş ortamının büyük katkısı olmuştur şüphesiz. Özellikle Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan İngiltere olayları Osmanlı ve Alman ittifakını tüm dünyada zor durumda bırakabilmek için bir tür propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. İngilizler bu hususta ABD'yi ikna edebilmek için de Ermeni sorununu Osmanlı aleyhine kullanmada özel bir çaba sarf etmişlerdir. Buna göre Ermeni olaylarını 'Türklerin yaptığı bir katliam' olarak göstermek İngilizlerin, Amerikalıları savaşa girmeye ikna etmek için hazırladıkları Türk ve Alman düşmanı propaganda stratejilerinin bir parçasıydı. Prof. Dr. Justin McCarthy'e göre İngilizler olayları büyük bir katliam olarak sunarak ABD'yi insanlık dışı bir cepheye karşı Batılı değerleri ve Hristiyanlığı savunmaya ikna ediyordu.[76] Bu tutum savaş sonrasında askeri ve diğer açılardan zor durumda kalan İngilizlerce devam ettirildi ve ABD'yi Anadolu topraklarına çekebilmek için Ermeni katliamı propagandaları daha da arttırıldı. Fakat hazırlanan propaganda materyal-

[76] Justin McCarthy, '1. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-37.

lerine zaman içinde herkes inandı ve 1915 olayları 'tarihte bir kara leke' olarak sunuldu.

1915 olaylarının dış dünyaya yalnızca Ermeni yanlısı bakış açısı ile sunulmasında Avrupa ve Kuzey Amerika'daki örgütlü Ermenilerin büyük bir rolü olmuştur. Kamuoyu baskısına ek olarak Ermeni işadamları ve medyaya yakın kişiler Avrupa ve Amerika basınını manipüle etmiş, biraz da duygusal ve tepkisel algılamalarını Batı kamuoyuna mal etmişlerdir. İkinci olarak bu dönemde Osmanlı'dan Batı'ya haberler daha çok azınlıklar üzerinden akmaktadır. Birçok gazete ve derginin haber kaynağı Ermenilerle çalışan İngiliz, Amerikan, Fransız, Ermeni, Rum vb. şirketlerdir ve beklenebileceği üzere haberler oldukça taraflıdır. Haberlerin taraflı olmasındaki bir diğer unsur ise dindir. *The Times, Washington Post* ve *New York Times* arşivlerindeki araştırmalarımız da göstermiştir ki Osmanlı topraklarından gelen haberlere hakim olan temel özellik 'din çatışması' vurgusudur. Haberlerin önemli bir kısmı Müslüman yönetimin Hristiyan teba üzerindeki 'zulmü'nü anlatır. Haberlerin önemli bir kısmında Ermeni kelimesi 'Hristiyan Ermeni' olarak verilir. Bu propaganda öylesine güçlü bir etkiye sahip olmuştur ki Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İngiliz hükümeti Türkler ile anlaşmada kamuoyu baskısı nedeniyle ciddi sorunlar ile karşılaşmıştır.[77]

Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşadıkları trajediyi Batı'nın gündeminde canlı tutan bir başka unsur ise Ermenilerin geride bıraktıkları borçlardır.[78] Batı ile ticari ilişkileri adeta tekellerine almış olan Ermeniler tehcir edilince birçok Batılı şirket ve şahıs Ermenilerden olan alacaklarını alamamışlardır ve bu konuda Osmanlı Devleti'ni sorumlu görmeye başlamışlardır. Batılı şirketlerin talepleri en azından Ermeni borçlarının 'Ermenilerden kalan mallar' ile karşılanmasıdır. Öyle ki sadece düşman ülkeler değil, müttefik olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları dahi bu konuda imtiyazlı ve alışılmadık muameleler talep etmişlerdir. Osmanlı Devleti bu talepleri reddettiyse de Ermeni sorununun uluslararasılaşmasında Ermeni borçları ve mallarının önemli bir rolü olmuştur.

Olayların büyük bir 'katliam', hatta bir 'soykırım' olarak sunulmasında bir diğer etken de tehcirden sonra diğer ülkelere yerleşen Ermenilerin propagandası olmuştur. İddialarının aksine o kadar çok Ermeni tehcirden sonra hayatta kalmayı başarmıştır ki Lübnan'da, ABD'de,

---

[77] Erik Lance Knudsen, *Great Britain, Constantinople, and the Turkish Peace Treaty, 1919-1922*, (New York: Garland Publishing, Inc., 1987), ss. 168-169.

[78] Osmanlı Ermenilerinin borçları ve etkileri konusunda bkz.: Önder Duman, 'Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti İle Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları', *Ermeni Araştırmaları*, Yaz 2006, Sayı: 22, ss. 117-161.

Kıbrıs'ta, Fransa'da ve diğer bazı ülkelerde ciddi bir Ermeni diasporası oluşmuştur. Efsane haline gelen 1915 olayları bazı kurum ve gruplarca Türk-Ermeni 'kan davası'nı beslemede ve Ermeni kimliğini diasporada oluşturmak ve ayakta tutmak için kullanılmıştır. Sonuçta Ermeni iddialarını bir dava olarak gören nesiller ortaya çıkmış ve Batı toplumlarında Ermeni sorununu varlıklarının en önemli unsuru haline getiren Ermeniler bulundukları ülkelerde iddiaları sıklıkla dile getirmişlerdir. Daha çok dini ve insani maksatlı anılarla başlayan bu süreç sinema eserleri, gösteriler, toplantılar vb. şeklinde devam etmiş ve bu çalışmalar zamanla Batı'yı Ermeni sorunu hakkında besleyen neredeyse tek kaynak halini almıştır.[79]

Bu bağlamda Ermeni iddialarını özetlemek için 1915 ile ilgili iddialara sonuna kadar inanmış olan Bedros Afeyan'ın ifadelerinden yararlanılabilir. Afeyan Türklerin işlediklerini iddia ettiği söz konusu Ermeni suçlamalarını 10 başlık altında topluyor:

> *"1. (Türkler) Tüm Ermeni derneklerini, örgütlerini kapattılar, bunların üyelerini şehir dışına yürüttüler, yol boyunca bunları kırbaçladılar,*
>
> *2. Tüm silahları topladılar,*
>
> *3. Özellikle Van gibi devrimci eylemlerin olduğu yerlerde Müslüman nüfusu provoke ettiler ve (Ermeni) kitlelerin katledilmesinde bunları organize ettiler,*
>
> *4. Görünüşte Ermenileri korumak için askeri güçleri görevlendirdiler, fakat gerçekte bunlar katliamların gerçekleşmesinde rol oynadılar,*
>
> *5. 50 yaşın altındaki tüm erkekler, din adamları ve öğretmenler öldürüldü, kızlar .... için canlı bırakıldı,*
>
> *6. Tüm aileler izole edildi, yiyecek ve içme suyundan uzak tutuldular,*
>
> *7. Devlette görev almış tüm Ermeniler idam edildi veya kovuldu,*
>
> *8. Türk ordusunun Ermeni üyeleri öldürüldü,*
>
> *9. Tüm bu eylemler her yerde ve aynı anda başladı ve savunma için (Ermenilere) zaman tanınmadı,*

[79] Anadolu Ermeniler'inin ABD'ye göçleri konusunda bkz.: Nedim İpek, 'Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü', *OTAM*, No. 6, 1995, ss. 257-270.

10. Tüm bunlar büyük bir güven ile emredildi ve gerçekleştirildi, yapılanlar inkâr edildi."[80]

Tüm bu iddialar Ermenilerin Türkler hakkında ne kadar katı bir inanca sahip olduklarını gösteriyor. 'İnanç' diyoruz, çünkü ortada tartışılabilecek, ikna olunacak ya da ikna edilecek bir gerçekten ziyade 'inanç' haline gelmiş bir efsane bulunmaktadır. Trajediyi herkes kabul etmekle birlikte Afeyan'ın iddialarını yalanlamak için sadece Ermeni kitaplarını kullanmak bile yeterli olacaktır. Taşnak ve Hınçakların tarihlerini anlatan kitaplar ağır silahlı Ermeni direnişçilerin fotoğraflarıyla doludur. Sözü edilen Van, Ermenilerce işgal edilmiş bir kenttir. Fakat biraz önce de belirtildiği üzere inançlar tartışılamaz. Eğer onları tartışmaya kalkarsanız iman sahipleri bunu en büyük hakaret olarak alırlar. Nitekim Ermeni tarafının sözde soykırım tartışmalarını dahi 'inkâr' olarak niteleyip en büyük suç olarak etiketlemesinin nedeni de budur. Bu süreçte şüphe yok ki Türkiye'nin sorumluluğu da not edilmelidir ve diğer bölümlerde konunun bu yönüne de değinilmiştir.

Osmanlı döneminde Ermeni sorunu dış ilişkiler bağlantısını özetleyecek olursak, Ermeni sorunu bir iç sorun olarak kalmamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen tüm dış ülkeler ile ilişkilerinde önemli unsurlardan biri olagelmiştir. Bunda Ermenilerin dış ülkeleri soruna dâhil olmaya teşvik etmeleri kadar, bu ülkelerin Ermeni sorununu Osmanlı üzerinde kontrol aracı olarak görmelerinin de büyük bir etkisi vardır. Osmanlı için 'şans' sayılabilecek tek etken büyük devletlerin amaçları arasındaki uyumsuzluk ve Ermenilerin hiçbir bölgede çoğunluk oluşturamamaları olmuştur.[81]

---

[80] Bedros Afeyan, 'Critique: Straight, No Chaser', *Groong*, 10 Mart 2003.

[81] Ermeniler hiçbi vilayette çoğunluk oluşturamama iddiasına genelde katılmazlar ve Doğu illerinin Ermeni illeri olduğunda ısrar ederler. Nitekim Lozan Konferansı esnasında da buradan hareketle bağımsız bir Ermenistan talep etmişlerdir. Ermeni Heyeti temsilcilerinin Türklerin kendilerini neredeyse tamamen katlettiklerini iddia etmelerine karşın Lozan'da hala çoğunluğu teşkil ettiklerini iddia edecek kadar çelişkili ifadeleri olmuştur. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin Ermeniler konusundaki iddialarını bazı Batılı kaynaklar da (hatta bazı Ermeni kaynaklar da) teyid etmektedir. Örneğin *The American Committee of Armenian and Syrian Relief* için hazırlanan raporda Ermenilerin hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturmadıkları açıkça ifade ediliyor. Aynı kaynak Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki nüfusunu ise 1.5-2 milyon arasında göstermektedir: William H. Hall (ed.), *Reconstruction in Turkey, A Series of Reports, Compiled for The American Committee of Armenian and Syrian Relief*, (New York City, 1918), s.15. Ermenilerin söz konusu topraklarda çoğunluk oluşturmadığını teyid eden bir diğer kişi ise *New York Times*'dan Charles A. Selden'dir. 1 Mart 1919'da yayınlanan yazısında Selden kurulması öngörülen Ermeni devletinin manda idaresine mutlaka ihtiyacını olacağını belirterek bunu Ermenilerin çoğunluk olmamalarına dayandırmaktadır: *"Kesin olan bir şey var ki Ermeniler yeni devletlerinde büyük bir gücün korumasına ve rehberliğine ihtiyaç duyacaktır, çünkü nihayetinde bağımsız olacak olan Ermenistan'ın*

İngiltere İmparatorluğu, Hindistan sömürgesi yolu üzerindeki tüm bölge ile yakından ilgileniyordu. 1840 yılından itibaren İngiltere Protestanların koruyucusu gibi hareket ediyordu. Özellikle Salisburry'nin iktidara gelmesinden sonra strateji değiştiren İngiltere, Ermeni sorununda Rusya'nın tek ve en önemli aktör olmasını kabul etmedi. Rusya Balkanlar'da gerçekleştirdiğini Kafkaslar ve Ortadoğu'da da gerçekleştirebilir, İngiltere'nin önünü kesebilirdi. Bu nedenlerle İngilizler de 'kendi Ermenileri'ni oluşturmaya çalıştılar ve Ermeni isyanlarını kendi planları doğrultusunda teşvik ettiler. İngiltere ayrıca Osmanlı'nın tek başına Rusya'ya karşı koyamayacağını ileri sürerek Osmanlı'yı savunma bahanesi altında, Ermeni sorunundan da yararlanarak bazı Osmanlı topraklarını (Kıbrıs gibi) ele geçirdi. Fakat İngiliz planları Rusya'yı korkuttu. Ruslar ise kendilerine bağlı bir Ermeni devleti kurdurmak istiyorlar, fakat bunun İngiliz etkisine girmesinden çekiniyorlardı. Bunun için Kafkasya'da kendine bağlı Ermenileri bir araya getiren Rusya Adana'ya kadar uzanacak bir nüfuz sahası peşindeydi. Fransa da Katolik Ermeniler üzerinden politikasını yürütüyor, Osmanlı'nın tasfiyesinden mümkün olduğunca çok pay almaya çalışıyor, Ermeni sorununu da bu yönde önemli bir araç olarak görüyordu. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı esnasında Klikya bölgesindeki Fransız faaliyetleri bu durumu açıkça ortaya koyar. Olaylar sonrasında Lübnan ve Fransa'ya giden Ermeniler ise Fransa'nın Cumhuriyet döneminde de Ermeni sorununun en önemli aktörlerinden biri olmaya devam edeceğinin işaretlerini vermiştir. Osmanlı döneminde sorunun bir diğer aktörü ise ABD olmuştur. ABD'nin ilgisi ilk olarak ekonomik saikler ile ortaya çıkmıştır. Ticari ilişkilerde daha çok Ermenileri muhatap alan ABD'nin bu tutumu Osmanlı hakkındaki haberlerin tek yanlı olmasına da neden olmuştur. Ayrıca misyonerleri vasıtasıyla Protestanlığı yaymaya çalışan ABD, olaylar sonrasında ülkesine gelen binlerce Ermeni göçmenle sorunun ayrılmaz parçası haline gelmiştir.

nüfusunun yarıdan fazlası Türk olacaktır". Charles A. Selden, 'Anxious to Hand US Armenian Mandate', *The New York Times*, 1 Mart 1919. Prof. Dr. McCarthy de 'Ermenistan' isminin dahi Batılı haritalarda bir temenni veya tarihsel bir adlandırmadan öte bir anlamı olamayacağını, hiçbir şekilde Ermeni çoğunluğa işaret etmediğini belirtir: Justin McCarthy, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, (Londra: Arnold, 2001), s. 66.

Tablo 3
ERMENİ SORUNUNDA BÜYÜK GÜÇLERİN VE ERMENİLERİN ARAÇ VE AMAÇLARI - *BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ VE SAVAŞ DÖNEMİ*

Aktör	Nihai Hedef	Araçlar
İngiltere	• Hindistan yolunun güven altında tutulması, • Rusya'nın Ermeniler üzerindeki etkilerinin ve Hindistan yolu üzerindeki risklerinin azaltılması, • Osmanlı Devleti ile ilişkilerde Ermenilerden karşı tarafı zayıflatıcı bir unsur olarak yararlanılması, • Ermenilerden ticari bir partner olarak yararlanılması, • Ermenilerden Osmanlı içinde istihbarat toplanması için yararlanılması, • Ermenilerden İngiliz kayıplarını azaltmak ve Türk ilerleyişini durdurabilmek için savaşçı olarak yararlanmak, • Ermeni devleti veya siyasi yapısı oluşturarak petrol zengini Irak ile Rusya ve Türkler arasında engelleyici bir hat oluşturmak,	• Diplomasi ve anlaşmalar yoluyla kalıcı tavizlerin alınması, • Ermeni ayrılıkçı hareketin cesaretlendirilmesi ve desteklenmesi, • Konsolosluklar ve istihbarat görevlileri aracılığıyla gözetim ve kollama, • Kiliselerin, okulların ve Ermeni derneklerinin maddi olarak korunması ve siyasi olarak destek verilmesi, • Protestanlığın Ermeniler arasında yayılması, • Medya aracılığıyla Osmanlı'da halk ile idarenin arasının açılması, etnik gruplar arasında çekişmelerin artması, • Medya yoluyla tüm dünyada İstanbul Hükümeti'nin 'kana susamış' ve 'barbar' bir idare olduğu algısının yayılması,
Fransa	• Anadolu'da Fransa'ya yakın bir bağımsız Ermeni devletinin kurulması, • Osmanlı Devleti'nin zayıflatılması, • Ermenilerden ticari bir ortak olarak yararlanılması, • İşgal döneminde Ermenilerin nefrete yakın güdülerinden güvenlik maksatlı yararlanılması, • Suriye ve Lübnan'da Fransız işgalini ayakta tutabilmek için Ermenilerin	• Bağımsız bir devlet ve açık destek vaat edilmesi, • Ermeni okullarının ve kiliselerinin kurulmasının finansmanı, • Silah ve cephane temini, • Ermeni lejyonu oluşturmak, • Medya aracılığıyla içeride karışıklığı, devlete olan güveninin azaltılmasını, etnik gruplar arasındaki ilişkilerinin zayıflatılmasını sağlamak, • Dışarıda Türkleri Ermenileri nedensiz yere veya Hristiyanlık düşmanlıkları nedeniyle katledi-

	desteğinin devamlı olarak sağlanması,	yor göstermek,
Rusya	• Osmanlı ile arasına Hristiyan bir etnik grubu Doğu sınırında da yerleştirebilmek, • İçi boşaltılmış ve Rusya'nın uydusu konumunda sözde bağımsız, ancak özünde bağımlı bir Ermeni 'devleti' kurdurmak, • Osmanlı sınırında Türkleri Rusya'ya saldıramaz hale getirmek, • Cephe gerisinde Ermeniler yoluyla sürekli olarak sorun çıkarmak, Osmanlı güvenlik güçlerine ağır zayiatlar verdirmek, • Ermenileri bahane ederek düzenli olarak Osmanlı'nın içişlerine karışmak gücüne ulaşmak, • Ermeni sorununu tamamen İngiliz, Fransız ve diğer Batılı güçlere terk etmemek, • Bu yolla toprak kazanmak,	• Osmanlı Ermenilerinin Rusya sınırına göçünü sağlamak, • Ermenileri Rusya vatandaşlığına geçirmek, • Silah ve mühimmat temini, • Silahlı ve ideolojik eğitim, • Propaganda, • Rus Ordusu yoluyla doğrudan müdahale,
Ermeni Milliyetçi Ayrılıkçılar	• Tam bağımsız bir devlet, • Olabildiğince geniş topraklar, • İstanbul Hükümeti'nin 'Ermeni vatanı' sayılan bölgelerde gücünün olabildiğince azaltılması, • Rusya'nın ve Batılı devletlerin Ermeniler lehine sürekli olarak devrede olması, • Osmanlı Ermenistanı'na daha sonra İran ve Rusya Ermenistanı'nın da katılması,	• Terör, • Türkler ile Ermeniler arasındaki güvenin sarsılması, • İstanbul Hükümeti ile Ermeni ahali arasındaki güvenin sarsılması, • Ayaklanmalar çıkarmak ve bunların olabildiğince kanlı olmasını sağlamak, • Türk toplumu içinde kendine yakın müttefikler aramak, • Osmanlı yanlısı Ermenileri sindirmek, gerekirse öldürmek, • Düzenli bir ordu kurmak, • Gerekli yerlerde cehpanelikler oluşturmak, • Kilise ve okulları 'savaş'a hazırlık yerleri haline getirmek, • Rusya ve Batılı ülkelerin Ermeni meselesine ilgilerini sürekli olarak canlı tutmak,

Sonuçta Ermeni sorunu Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki bir sorundan ziyade uluslararası dengelerin Osmanlı aleyhine oluşmasında kullanılan bir faktör rolünü oynamıştır. Geçen zaman içinde iki unsur büyük kayıplar verirken, Avrupalı güçler ve ABD topraklarını ve/veya nüfuzlarını arttırmışlardır. Aslında Batılı ülkeler Ermenilerin söz konusu topraklarda çoğunlukta olmadıklarını biliyorlardı. Buna rağmen Doğuda bir Ermeni devleti fikrini dini ve siyasi nedenlerle desteklediler. Böyle bir gelişmeye yerel halkın ve o toprakların yöneticisi olan devletin tepki vermemesi beklenemezdi. Bir anlamda Birinci Dünya Savaşı sonrasında Batılı devletler eşyanın tabiatına aykırı hareket ettiler ve Bulgaristan'da yaşananların Ermenistan için de geçerli olabileceğini düşündüler.

'Savaşçı' Olarak Ermeniler

Şu ana kadar ki Ermeni, İngiliz, Fransız, Rus ve Türk arşivleri açıkça göstermektedir ki Ermeniler 19. yüyılın son çeyreğinden itibaren silahlı mücadele içinde olmuşlardır ve savaş dönemlerinde Osmanlı'nın içinde ciddi bir güvenlik sorunu oluşturmuşlardır. Terör, silahlı kalkışma ve diğer şiddet türleri Ermeni siyasetinin ayrılmaz bir parçası olmuş, kimi zaman kendilerine 'Ermeni milliyetçisi', kimi zamansa 'devrimci' demişler, ancak eylemleri ve söylemleri dikkate alındığında ayaklanma ve terörün hareketin temel karakteristiğini oluşturduğu, nihai hedefin ise bağımsız bir Ermenistan kurmak olduğu anlaşılmıştır. Batılı kaynaklar dahi Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'daki silahlı Ermeni grupların sayısının 200.000'i aştığını göstermektedir. Birçok Ermeni kitabı bu dönemdeki Ermeni terör eylemlerini büyük kahramanlıklar olarak bugün dahi tüm detaylarıyla anlatmaktadır. Bu eserlerde Ermeni silahlı saldırıları 'direniş', 'Ermeni halkın korunması', 'özgürlük mücadelesi' gibi ifadeler ile aklanmakta, buna karşın Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı önlemler 'katliam', 'soykırım girişimi' vs. olarak suçlanmaktadır.

Osmanlı'nın son döneminde Ermenileri silahsız ve zararsız sivil bir grup olmaktan çıkaran bir diğer gelişme ise savaş dönemlerinde dahi düşman veya rakip ülkeler ile işbirliği aramaları ve hatta o ülkelerin ordularında sadece Ermenilerden oluşan birliklerin oluşmasıdır. Fransız ordusu içinde kurulan Doğu Lejyonu ya da Ermeni Lejyonu'nun detayları ilerleyen sayfalarda ele alınacak. Aynı şekilde Rus ordusu içinde de savaşın son döneminde 150.000 kadar Ermeni askerin bulunduğu, sadece Kafkas cephesinde 30.000'den fazla Ermeni askerin Rusla-

nın yanında çatıştığı[82], bunların önemli bir kısmının da Osmanlı Ermenisi olduğu anlaşılmaktadır. Boghos Nubar Paşa'nın ifadesiyle Kafkaslar'da ayrıca 50.000 kadar gönüllü Ermeni de Andranik Nazarbekoff liderliğinde Türklere karşı İttifak devletlerinin yanında çarpışmıştır. Dahası Rus işgali esnasında Ermenilerin Rus ordusunun bir yan kolu gibi çalışmış olması da dikkat çekicidir. Aynı bağlamda Kafkas cephesinde Rusların devrim nedeniyle geri çekilmeleri üzerine İngilizler boşluğu Ermeniler ile doldurmak istemişler ve tıpkı Fransızlar gibi bir tür Ermeni lejyonu kurmaya çalışmışlardır.[83] Sir Arnold T. Wilson'ın anılarına baktığımızda 1917 Aralık ayında bir grup İngiliz subayın Hükümet'in kararı doğrultusunda Kafkasya'daki Ermeni ve Gürcü yerel halkı ayaklandırmak ve örgütlemek üzere görevlendirildiği anlaşılmaktadır.[84] Bu çaba İngilizlerin bazı hataları ve Ermenilerin bağımsızlık konusunda daha somut sözler istemeleri nedeniyle yeterince ilerlememişse de Ermeni araştırmacı Sarkisyanz sadece Suriye cephesinde İngilizler lehine savaşan Ermeni gönüllülerin dünyanın dört bir tarafından gelip Türklere karşı savaştıklarını iddia etmektedir. Yine Sarkisyanz'a göre Türklere karşı savaşan Ermeni gönüllülerin kayıpları 200.000 civarındadır[85] Ermenilerin bu tür işbirlikleri Anadolu topraklarında komşuları ile bir arada yaşamalarının önünde kalıcı engeller ortaya çıkarmıştır. Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nda savaşan bir taraf olduğu, tarafsız kalmadıkları, Osmanlı'ya karşı İngiliz, Fransız ve Rus orduları ile resmi işbirliği içinde mücadele ettiklerini bizzat Ermeni liderler yazılı metinlerde kabul etmişlerdir. Örneğin Boghos Nubar Paşa 30 Ocak 1919'da Londra'da yayınlanan The Times'a gönderdiği mektupta Ermenilerin savaşta taraf olduğunu ve savaş sonrası düzenlemelere de bu sıfatla katılmaları gerektiğini iddia etmiştir.[86]

Bu tabloya bakıldığında Fransız, İngiliz ve Rus ordularında çok sayıda Ermeninin Osmanlı Devleti'ne karşı savaştığı kolayca anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle Ermeniler Osmanlı Devleti'nin karşısında kim varsa onunla birlikte savaşmışlardır. Ermenilerin bu sadakatsizliği ile Almanya Musevilerinin Holokost öncesindeki halleri arasında uzaktan yakından bir ilgi yoktur. Ermeniler güçlerinin ötesinde hedefler peşin-

---

[82] Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, (Londra: Croom Helm, 1984), s. 95.

[83] Nassibian, *Britain...*, s. 108.

[84] Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia, Vol. 2, 1917-1920*, (Londra: Oxford University Press, 1936, İkinci Baskı), s. 24.

[85] Manuel Sarkisyanz, *A Modern History of Transcaucasian Armenia, Social, Cultural and Political*, (Leiden, The Netherlands: E. J. Brill, 1975), s. 210.

[86] Konunun detayları için ayrıca bkz.: Sedat Laçiner, 'Boghos Nubar Pasha and the Armenian Claims', *Journal of Turkish Weekly* (JTW), http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2492, 20 Şubat 2007.

de koşmanın bedelini çok ağır bir şekilde kendi devletlerine ödetmişler ve ne yazık ki kendileri de tıpkı Türkler ve Kürtler gibi bu maceranın kurbanı olmuşlardır.

Kabul edilecektir ki hiçbir devlet kendi vatandaşlarından bir kısmının bir diğer devletin ordusunda gönüllü askerler olarak savaşmasına müsaade etmez. Beklenecceği üzere kitlesel olarak başka orduların yanına geçen ve cephe gerisinde kendi ülkesine sadakatsizlik gösteren kitlelerin devletlerinden bekleyeceği anlayışın da bir sınırı olacaktır.

'İstihbaratçı' Olarak Ermeniler

Ermenilerin Osmanlı'ya karşı düşman ülkeler ile işbirliği savaş sahasındaki katkılarının ötesine geçmiş ve hemen her alanda Ermeni nüfus Fransızlar, İngilizler ve Ruslar ile işbirlikçilik ilişkisi içinde olmuşlardır. Bu faaliyetlerin başında ise istihbarat çalışmaları gelir. İttifak güçlerinin Osmanlı topraklarındaki en önemli bilgi toplama ve sabotaj kolları Ermenilerden oluşmuş, nerede Ermeni varsa onlar potansiyel işbirlikçi olarak görülmüştür: Örneğin Londra Ortadoğu'da bir gizli servis kurmak ve özellikle Hicaz Demiryolu'na sabotajlar düzenleme planları yaptığında Muhafazakâr Milletvekili Mark Sykes[87] özellikle Filistin ve Lübnan'ın derinliklerinde çalışmaların artmasını ve başta Ermeniler olmak üzere daha fazla ajan toplanması tavsiyesinde bulunmuştur.[88] İngilizler Mısır'dan Anadolu'ya doğru giden hat üzerinde deniz operasyonlarını desteklemek üzere çok sayıda ajanı bu topraklara sızdırırken de en çok yararlandığı ajanlar arasında Rum ve İtalyanlar ile birlikte Ermeni ajanlar da vardır.[89] Aynı şekilde İngiltere ve Yunanistan Anadolu'da istihbarat çalışmaları yaparken de en çok Rum ve Ermeni nüfustan yararlanmıştır. Yunan saldırıları öncesinde Rumlarla birlikte Ermeniler haber geçmişler, ya da bizzat sabotajlara katılmışlardır. Bu kişiler arasında göçmenler özel bir rol oynamıştır. Hala aileleri Türk topraklarında olan göçmenler ailelerini gerekçe göstererek rahatça Türk hattının gerisine geçmişler ve buralardan topladıkları bilgileri düşman güçlerine vermişlerdir.[90] 1916 yılında özellikle Batı Anadolu'da ortaya çıkan bazı düzensiz Ermeni ve Rum çetelerin de İngilizler tarafından kurdurulduğu ya da desteklendiği anlaşılmaktadır.[91] Halkın moralini bozmak için kurdurulan bu çeteler çeşitli köy ve kasabaları basmış,

[87] Daha çok 1916 Sykes-Picot Anlaşması ile bilinir.
[88] Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918*, (Londra: Frank Cass, 1998), s. 69.
[89] Sheffy, *British...*, s. 78.
[90] Sheffy, *British...*, s. 84.
[91] Sheffy, *British...*, s. 152.

birçok noktada sabotajlar yapmışlardır. Ayrıca bunlar da düzenli olarak düşman hatlarına istihbarat geçmişlerdir.

Doğu Anadolu'da ise durum çok daha ağırdır. Ermeniler çoğu kez Rusların doğal ve gönüllü ajanı olmuşlar, bulundukları yerleşim yerlerinin tüm detay bilgilerini Rus işgal güçlerine vermişlerdir. İstihbarat çalışmalarına ek olarak Ermeniler bazen bağımsız, bazen ise Rus Ordusu ile işbirliği halinde düzensiz çeteler oluşturmuş ve Osmanlı ordusunu arkadan çökertmeye çalışmıştır. Benzeri işbirlikleri bu çalışmanın çeşitli yerlerinde detaylandırıldığı üzere Fransızlarla da yapılmıştır.

Özetle Ermenilerin büyük bir kısmı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca Osmanlı Ordusu'nu, Türkleri ve diğer Müslümanları 'düşman unsur' olarak görmüş ve düşman güçler ile her türlü işbirliğini Ermeni çıkarlarına uygun bulmuşlardır.

Soykırım mı? Katliam mı? Savunma mı?

Daha sonraki tüm tartışmalar 1915 tehcir kararı ile bağlantılandırıldığı ve bu olayların soykırım (*genocide*) olarak adlandırılmasından kaynaklandığı için Cumhuriyet dönemine geçmeden önce soykırım konusunda kısa bir değerlendirme yapmakta yarar vardır.

Osmanlı döneminde devletin Ermeni politikalarının sorunlarla dolu olduğu biraz önce görülmüştür. Bu garipsenecek bir durum değildir. Çünkü devlet sistemi zayıflayıp, iç ve dış düşmanlar devletten daha örgütlü bir hale geldikçe devletin hiçbir etnik grupla ilişkileri eskisi gibi kalamamıştır. Sorunlar zamanla birbirini doğurmuş ve bu sarmal imparatorluğun batışına kadar sürmüştür. Daha önce etnik gruplar ile ilişkilerini son derece barışçıl yöntemler ile kolayca sağlayabilen İstanbul batış paniği içinde şiddete de yönelmiş, müslüman ya da gayrimüslim birçok kesim bundan payını almıştır. Bu süreçte şüphesiz, Osmanlı'nın milliyetçiliği keşfi, önce Osmanlıcılık ve ardından Türkçülük hareketlerinin olumsuz etkileri de olmuştur. İttihat ve Terakki'nin olgunlaşmamış milliyetçiliği iç barışı sağlamaktan çok yıkılışı hızlandırmıştır. II. Abdülhamit'in ardından iktidara gelen İttihatçıların şiddete ve askeri metodlara yatkınlıkları, demokratik yönteme uzak oluşları bilinen ve reddedilemeyecek gerçeklerdir. Bu ortamda daha kolay çözülebilecek sorunlar daha karmaşık bir hal almış, bu durum özellikle Ermeni sorununda kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. Ermeni isyanlarına ve diğer isyanlara sadece askeri araçlar kullanılarak yaklaşılmış, sorunun siyasal ve sosyal boyutları neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. Bu hatalar silsilesinin en son ayağı ise 1915 tehcir kararıdır. 1915 ile tamamlanan bu hatalar zinciri sonucunda Ermeni milliyetçiliği ayrı-

lıkçılığa daha kolay bir şekilde dönmüş ve ayrılıkçı Ermenicilik kırsal kesimlerde dahi taraftar bulmaya başlamıştır. Hatırlanacağı üzere ilk dönemlerde Ermeni ayrılıkçılar Ermeni burjuvazisi ve kırsal kesiminde destek bulamamış, hareket dar bir kesimle sınırlı kalmıştı. Ancak sorun Müslümanlar ve Hristiyan Ermeniler arasında bir tür etnik savaş görüntüsü aldıkça Ermeni ayrılıkçı hareketi zamanla kitlesel bir harekete dönüşmüştür. Bu sonuç aslında Hınçak ve Taşnak benzeri silahlı hareketlerin tam da arzu ettiği bir sonuçtu ve bir anlamda Osmanlı devleti bu oyuna kendi politikalarıyla geldi. Özellikle 1915 tehcir kararının uygulanması Anadolu'nun her köşesinde Ermeniler arasında ayrı bir kimlik bilincini kuvvetlendirdi. Devletin yetersizliği ve yöneticilerin yeteneksizliği böylesine büyük bir kitlesel hareketin kısa sürede felakete dönüşeceğini gösteriyordu. Nitekim kararın alınmaması ve uygulanmaması için devlet içinden çeşitli kişiler uyarılarda da bulunmuşlardır. Sonuçta karar uygulanmış ve beklenen gerçekleşmiş, birçok kişi yollarda hastalanarak, açlıktan, hava koşullarından vb. nedenlerden dolayı hayatını kaybetmiştir. Tehcir esnasında Ermenilere duydukları husumet nedeniyle bazı yöneticiler, yerel önderler ve halktan bazı kişi ve gruplar Ermenilere saldırmış veya üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirmeyerek ölümlere neden olmuşlardır. Kısacası 1915 yılında büyük bir trajedi yaşanmış, yüzbinlerce Ermeni evinden, yurdundan olmuş, yollarda aileler parçalanmış, insanlar en çok sevdiklerini kaybetmişlerdir. Zorunlu göç, Türkler ile Ermeniler arasındaki nefreti arttırmış, bu tür siyasi çekişmeler ile hiçbir ilgisi olmayan Ermeniler dahi bu nefret sarmalının ortasında kendilerini taraf olmak zorunda hissetmişlerdir.

Bu noktaya kadar Ermenilere belli oranda hak vermemek mümkün değildir. Bir devletin görevi suçluyla suçsuzu, haklıyla haksızı ayırt etmektir. Devlet vatandaşlarını korumakla yükümlüdür. Yer değiştirme gibi zaruri kararları alabilir. Ancak göç eden kişilerin can, mal ve namusları devletin güvencesi altındadır ve bunun sorumlusu da devletin kendisidir. Osmanlı Devleti bu konuda kötü bir sınav vermiştir. Binlerce Ermeninin bu göç esnasında öleceği, göç edenlere saldırıların olabileceği göçten önce tahmin edilmeliydi. Bu açıdan bakıldığında İttihat ve Terakki'nin ve Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşı olan Ermenilere bir özür borçlu olduğu açıktır. Fakat bu özür bir 'soykırım özürü', hatta bir 'katliam özürü' olamaz. Aslına bakılacak olursa bu özür kısmen de olsun gerçekleşmiş ve tehcir esnasında hatalı olan birçok Osmanlı yöneticisi idam edilmiş ya da başka şekillerde cezalandırılmıştır. Hatta bu cezalandırmada o kadar ileri gidilmiştir ki İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da Nazileri cezalandırmak için kurulan Nurmberg Mahkemeleri'nin almış olduğu idam kararlarından

bile fazlası alınmıştır. Cezalandırılanlar arasında olaylarla ilgisi olmayan, ya da o cezaları hak etmeyenler de mevcuttur. Üstelik İstanbul işgal altındayken İngilizler de çok sayıda İttihatçı'yı tutuklamış ve bunları Malta'ya sürgüne göndermiştir. Malta'da Ermenilerin taleplerini de dikkate alarak Ermenilere karşı işledikleri iddia edilen suçlar nedeniyle bu kişilere karşı dava açılmak istenmiş, ancak dava açacak deliller dahi ortaya konamamış ve dava açılamamıştır.

'**Bu olaylar nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti devleti resmi olarak özür dilemeli midir?**' sorusuna gelecek olur isek, eğer gerekirse, sınırları iyi çizilmek kaydıyla, böyle bir özürde hiçbir sorun yoktur. Çünkü Osmanlı'nın devamı olan devlet Türkiye'dir. Bu hem tüm dünya tarafından, hem de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları tarafından böylece algılanmaktadır. Türkiye geçmişin şanlı sayfalarını kabul ettiği gibi hatalı sayfalarını da, geçmişinde yapmış olduğu hataları ve eksiklikleri de 'benim' diyerek kabul edebilmelidir. Ulusları ve devletleri büyük yapan asil tavır sevapları kadar günahlarını da kabul edebilmelerinden geçer. Böyle bir tavır ne Türkiye'yi, ne de Türkleri küçük düşürür. Madalyonun bir yüzünde Ermeni acıları vardır ve Osmanlılar da bunun cezasını fazlasıyla çekmişlerdir. 1915 yılında Ermeniler tehcir esnasında birçok zorluklar yaşarken, bir imparatorluk biraz da İttihat ve Terakki'nin yanlış politikaları sonucunda adeta bir buz gibi eriyip gitmiştir. Tehcirdekine benzer hatalar Sarıkamış'da onbinlerin canını alırken, Osmanlı her cephede yetişmiş insanlarını kaybetmiştir. Fakat tekrar etmek gerekir ki, **soykırım bir kültür ve kitlesel eşik meselesidir.** Bir ya da iki kişinin kararıyla, iddia edildiği gibi 1, hatta 2.5 milyon kişiyi soyunu sona erdirmek için ortadan kaldıramazsınız. Böyle bir kararın uygulanması toplumsal hazır olmayı gerektirir. Osmanlı idarecileri bir hata yapmış ise bu 'soykırım' veya 'toplu katliam' hatası değildir. Olsa olsa büyük bir ihmal ve beceriksizliktir. Benzeri hataları, yanılmaları ve ihmalleri tarihte hiç yapmayan bir devlet ise yok gibidir.

Fakat madalyonun bir de diğer yüzü vardır:

Yaşananlarda Ermenilerin hiç mi suçu, sorumluluğu yoktur?

Türkler bir özür borçluyken, Ermeniler çok mu masumdur?

Ne yazık ki hayır!...

Herşeyden önce olayları 1915'e getiren süreçte en önemli faktör Ermeni ayaklanmaları, terör hareketleri ve işgalci güçler ile kurdukları işbirliğidir. Ermeni silahlı saldırıları sonucunda öldürülen Müslümanların sayısı 500.000'i aşmıştır. Çok sayıda Ermeni Osmanlı vatandaşı da yine Ermeni terörünün kurbanı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar özellikle Doğu Anadolu bölgesinde onbinlerce Ermeni gizlice Rus

vatandaşlığına geçmiş ve Rus pasaportu taşımaya başlamıştır. Ermenilerin oluşturdukları cephanelikler ve savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı hazırlanmış cepheler bir sır değildir ve Taşnak ve Hınçaklar tarafından bu hazırlıklar büyük bir övünç kaynağı olarak hala sunulmaktadır. Hatta Ermeni saldırılarından Yahudi Osmanlılar dahi etkilenmiş, birçok Yahudi Doğu Anadolu'da evlerini terk etmek zorunda kalmış, bazıları ise öldürülmüştür. Diğer bir deyişle, **bir devletin görevleri olduğu gibi vatandaşlarının da görev ve sorumlulukları vardır** ve bunların başında **sadakat** gelir. Dolayısıyla Türk resmi tezinde sıkça vurgu yapılan *'Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne sadık kalmadı, ihanet etti'* söylemi duygusal ve anlamsız değildir. Aksine devlet-vatandaş ilişkisinin özünde karşılıklı sorumluluklar vardır ve bu ilişkinin özünde sadakat vardır. Belli kesimlerde Ermeni cemaati bu sadakati gösterememiş, aksine devlete karşı her türlü örgütlenmenin içinde yer almıştır. Ayrı bir devlet kurma hedefi açıktan telaffuz edilmiş, bunun için örgütlenmeye gidilmiş, ayrı bayrak ve marşlar hazırlanmış, silahlı kıtalar teşkil edilmiş, silah ve mühimmatlar hazırlanmış, diğer devletler ile askeri ve diplomatik ittifaklar kurulmuş, terör saldırıları vaka-i adliye haline gelmiş, Osmanlı Devleti'nin otoritesinin tanınmadığı her eylemde açıkça ortaya konulmuş, ülkenin devlet başkanına (padişah) suikast, müslüman köylere baskınlar, ülkenin büyük bir şehrinin (Van) işgal edilmesine ek olarak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte bir diğer devletin (Rusya) askeri güçlerine katılım gerçekleşmiştir.

Ermenilerin düşman saflarına geçtiği ve kendi devletlerine ihanet ettiği yönünde Osmanlı kayıtları kanıtlarla doludur. Ancak bugünkü Ermeniler, özellikler de diaspora Ermenileri bu iddiaları kabul etmemekte ve Ermenilerin tamamen sivil olduklarını iddia edebilmektedirler. Bu iddialara göre Osmanlı Ermenileri son derece masumdur ve olaylar ile hiçbir ilgileri yoktur. Oysaki bizzat Ermeni yayınları bu dönemde, öncesinde ve sonrasında Ermenilerin savaşan taraflar arasında yer aldığını göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasında Ermeniler kendilerinin de taraf olarak kabul edilmesi gerektiğini ısrarla savunmuşlardır. Örneğin 1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni delegesi Ermenilerin savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı taraf olduğunu, işgalci güçler ile işbirliği yaptığını ve Osmanlı Devleti'nin yenilmesinde *"büyük hizmetleri"* olduğunu açıkça kabul ve ilan etmiştir.[92] Boghos Nubar Paşa (1851 - 1930) 1919 Paris Barış Konferansı'nda müttefik ülkelere şöyle sesleniyordu:

[92] Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz.: Sedat Laçiner 'Boghos Nubar Paşa ve Ermeni İddiaları', *USAK Stratejik Gündem*, www.usakgundem.com, 13 Şubat 2007.

> *"Savaşın başında Türk Hükümet'nin Ermenilere bir tür özerklik vermeyi önerdiğini ve karşılığında da Kafkasya'yı Ruslara karşı ayaklandıracak gönüllüler istediğini hatırlatmak isterim. Ermeniler bu öneriyi reddettiler ve kendilerini kurtarmasını bekledikleri Müttefiklerin yanında tereddüt etmeden yer aldılar. Ermeniler savaşın ilk günlerinden ateşkes imzalanıncaya kadar tüm cephelerde Müttefiklerin yanında çarpıştılar.... Suriye ve Filistin'de, Müttefik devletler arasında anlaşma imzalandığı 1916 yılında Fransız Hükümeti'nin (Ermeni) Milli Delegasyonu'na yapmış olduğu davet uyarınca Légion d'Orient'de toplanmış 5.000 kadar Ermeni gönüllüsünün (o bölgedeki Fransız güçlerinin yarısından fazlasını oluşturduğunu, Suriye'yi kurtaran büyük Filistin zaferine parlak bir katkıda bulunduğunu ve General Allenby'nin kendilerine resmi bir tebrik gönderdiğini belirtmek isterim. Son olarak Fransa'da, şanlı ve şerefli bir birlik olan Légion Ettragère'de Ermeni gönüllüleri yiğitlikleri ve dayanıklı olmalarıyla temayüz ettiler. Savaşın başında 800 kadar olan gönüllülerden ancak 40 kişi hayatta kalabildi. Geri kalanlar hepsi savaşta düşman karşısında öldü. Ermenilerin bu askeri katkısı Müttefik Hükümetler tarafından resmen ve hararetle takdir edildiği için bu konu üzerinde daha fazla durmama gerek yoktur."*[93]

Dikkat edilirse Boghos Nubar Paşa Ermenilerin Müttefikler'e katkılarını saydıktan sonra kendilerine uygulanan 'göç ve öldürme politikası'nın Müttefikler'e verdikleri destekten kaynaklandığını, bunun Osmanlı Devleti'nin kendilerine karşı olmasının önemli nedenlerinden biri olduğunu iddia etmektedir. Oysaki bugünkü Ermeni lobileri Türkiye'nin sıkça tekrarladığı bu iddiayı gerçekçi bulmayarak *"Ermeniler savaş bölgesinde değildi. Osmanlı'ya ayaklanmadılar, öldürülenlerin hepsi sivildi ve ülkelerine karşı hiçbir hata içinde değillerdi"* vs. demektedirler:

Ermenilerin savaşta düşman saflarında yer aldığını gösteren çok sayıda kanıttan biri de Lord Robert Cecil'in İngiliz *Daily News* gazetesinde yer alan sözleridir:

> *"Ermeni askerleri hala müttefik güçlerin rütbesinde/yanında Suriye'de savaşıyorlar. Fransız, İngiliz veya Amerikan ordularında hizmet veriyorlar."*[94]

---

[93] *Ermeni Araştırmaları* dergisi, Sayı: 22. Orijinal metin için bkz. : *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Peace Conference 1919*, (United States Government Printing Office, 1948), ss. 139-157.

[94] 'Armenians and the Allies, Vindication by Lord Robert Cecil', *Daily News*, 4 Ekim 1918, s. 2.

Aynı haberde 1914 yılında Türklerin Ermenilere savaşta gösterecekleri hizmetler karşılığında geniş bir otonomi vaad ettikleri, fakat Ermenilerin bunu dahi kabul etmeyip müttefikleri tercih ettiği de belirtilmektedir:

Ermeni Komitesi Lozan Temsilciliği'nin yayın organı *Droshak*'ın editörü M. Varandian da Ermenilerin işgalci müttefik güçlerle bilerek ve isteyerek işbirliği yaptığını açık bir şekilde ifade etmektedir. Varandian'a göre Ermeniler 1918 yılında Ağrı Dağı ve çevresinde bağımsız bir devlet kurdular ve bu devlet yakın bir gelecekte müttefiklerin korumasında kurulacak olan büyük Ermenistan devletinin temelleriydi. Varandian, *Daily News* gazetesine gönderdiği telgrafta 200.000 Ermeninin Rusya, Kafkasya, Filistin ve Suriye cephelerinde Müttefik güçlerine hizmet ettiğini de belirtmiştir.[95]

1915 Tehciri'ni 'soykırım' olarak adlandıranlara göre; Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu başta olmak üzere tüm bu topraklardaki '2 milyon Ermeni' Suriye ve diğer eyaletlere sürülmüştür. Ermenilere göre bu sürgün bir bahaneden ibarettir. Ermenilerin yolda öleceklerini bilen Türkler, geri kalanları da kılıçtan geçirmişlerdir. Bu sözde 'soykırım kampanyası' sonrasında toplam ölü sayısı 1.5 milyona ulaşmıştır. Diğer bir deyişle Ermenilere göre Anadolu'da (İstanbul hariç) Ermeni kalmamıştır. Ya sürülmüş, ya da katledilmiş olan Ermeniler böylece vatanlarından olmuşlardır. Oysa Ermeni Heyeti'nden Boghos Nubar Paşa bu iddiayı da külliyen yalanlamaktadır. 1919 yılında, yani 1915 Olayları'ndan tam 4 yıl sonra konuşan Nubar Paşa Anadolu'nun önemli bir kesiminde Ermeni nüfusun Türk nüfustan daha fazla olduğunu iddia etmektedir:

> *"Şayet Türk halkının en az Ermeniler kadar ağır kayıplar verdiği kabul edilirse Ermeniler, daha önce de olduğu gibi, halen de çoğunluktadır".*

Bu noktada sormak gerekiyor, bu Türkler tüm Ermenileri katlettiyse, soykırıma uğrattıysa, sürdüyse nasıl oluyor da Doğu Anadolu'da çoğunluk Ermeni olabiliyor?

Ermeni olaylarını sadece katliam ve soykırım olarak görenler Ermenilerin Anadolu'da sessiz ve masum bir halk olduklarını, Türklerin kendilerini nedensiz yere öldürdüklerini savunmuşlardır. Oysaki daha 1890'larda Ermeniler Anadolu'da bir orduyu aratmayacak kadar geniş bir silahlı güce sahip idiler. Amerikan gazetesi *The New York Times* **15 Kasım 1895'te Anadolu'da 200.000 civarında silahlı Ermeni asi oldu-**

[95] 'Armenian Republic Nucleus of a Proposed Futures State Under Allied Protection', *Daily News*, 21 Kasım 1918.

günu söylemektedir.[96] Rusya ve İngiltere başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan para ve silah temin eden bu gruplar sık sık bombalı saldırılarda bulunmakta, pazar yerlerini, camileri ve diğer sivil yerleri ateşe vermekte, şehrin merkezinde sık sık bombalar patlatmaktadırlar. Jandarma ve diğer güvenlik güçlerine saldırılar sıradanlaşmıştır. Müslüman ahali kendi ülkelerinde Ermenilerden korunabilmek için İstanbul'a sık sık yardım telgrafları göndermektedir. Daha 1890'da valiler dahi Ermeni saldırıları sonucunda ölmekte, hapishaneler basılmakta ve mahkûmlar iç ve dış baskılar nedeniyle salıverilmektedir.[97] 1895'te 200.000 civarında olan silahlı Ermenilerin sayısının 1915 yılında nasıl bir sayıya ulaştığını tahmin etmek ise zor değildir.

Aslında sorunun özünde Ermeni militanların teröre başvurarak bağımsız bir Ermenistan aramaları olduğunu en güzel şekliyle özetleyen kişi yine bir Ermenidir. İlk bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Ovane Kaçaznuni Ermenistan Bolşeviklerin eline geçip Taşnaklar sürgün haline geldiğinde Taşnaklara yaptığı çağrıda Osmanlı dönemindeki Ermeni taktiklerini özetlemiş ve bundan sonra aynı taktiklerin işe yaramayacağını ifade etmiştir:

> *"... bir Osmanlı Bankası'nı işgal ettiğimiz gibi herhangi bir devlet binasını, hiç olmazsa birkaç saatliğine ele geçirebilir, ya da herhangi bir binayı patlatabiliriz. Kişilere karşı suikastler planlayarak ve gerçekleştirerek, bir zamanlar Çar ve Sultan memurlarına yaptığımız gibi, birkaç Bolşeviki öldürebiliriz; keza bir zamanlar Yıldız Köşkü'nde Sultan Abdülhamit'e yaptığımız gibi, Myasnikov'un ya da Lukaşin'in veya birbaşkasının ayakları altına bomba koyabiliriz. Yalnız ortaya bir soru çıkıyor: Niçin, hedefimiz ve ümitlerimiz nelerdir? Biz Türkiye'de gürültü çıkarttığımızda, bu gürültü sayesinde büyük devletlerin dikkatlerini Ermeni konusuna çekeceğimizi ve onları bizim lehimize aracı olmaya zorlayacağımızı sanıyorduk. Şimdi ise böyle bir aracılığın kaç para ettiğini artık biliyoruz ve bu tür denemelerin tekrarlanmasına ihtiyaç hissetmiyoruz. Eğer Avrupa bize Türkiye'de yardım etmeyi beceremedi ve istemediyse, Rusya da bunu hiçbir şekilde beceremez ve istemez..."*[98]

Kaçaznuni'nin sözleri Osmanlı döneminde Ermenilerin teröre ve şiddete nasıl bel bağladığını açıkça ortaya koymaktadır. Ne var ki radi-

---

[96] 'Turkey's Ruling Terror. Mussulmans Implore the Porte for Protection from Armenians', *The New York Times*, 15 Kasım 1895.

[97] 'Armenians Take Revenge', *The New York Times*, 14 Ekim 1890.

[98] Ovanes Kaçaznuni (Çeviren: Arif Acaloğlu), *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok. 1923 Parti Konferansı'na Rapor*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, Mart 2007), 17. Basım, s. 80.

kal Ermeniler bu sözleri de dinlemediler ve bağımsız Ermenistan devletini Bolşeviklere kaptırdıktan sonra da eski hastalıkları nüksetmiştir.

Ermeni tarihçilerin özenle üzerinde durmaktan kaçındığı bir diğer konu da **geri dönen Ermeni**lerdir. Tehcir edilenlerden bir kısmı daha yolda geri dönmüşlerdir. İstanbul Ermenileri ile yapılacak ufak bir sohbette dahi ne kadar çok kişinin göç yolunda geri döndüğü rahatlıkla anlaşılabilir. Türk tarihçiler geri dönenlerin sayısını 500.000'den fazla olarak göstermektedirler. Nispeten tarafsız tarihçiler dahi bu rakamın 350.000'den az olmadığını söylemektedirler. 1915'te tehcir edilenlerden geri dönenler olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı nedeniyle Türkiye dışına çıkanlardan az sayıda da olsa geri dönenler olmuştur. Geri dönemeyenler arasında geri dönmek isteyenler, fikir değiştirenler de az değildir. Örneğin Ege'deki savaşların sonunda Yunan orduları geri çekilince Rumlarla birlikte Yunanistan'a sığınan ve sayıları onbinlerce olan Ermeniden Türkiye'ye geri dönmeyi umut edenlerin sayısı hiç de az değildir. Zaten bu kişilerin büyük bir kısmı Türkiye'ye geri dönme ümidi ile başka bir ülkeye göç etmeyi kabul etmemiş ve uzunca bir süre, tüm zor şartlara rağmen Yunanistan'da beklemeyi tercih etmiştir.[99] Ne var ki bugünkü tartışmalarda geri dönen Ermenilerden bahis bile yoktur. Eğer bu insanlar Anadolu topraklarında işkenceye uğradılarsa, aile fertleri buralarda öldürüldüyse, soykırıma uğradılarsa nasıl olur da yeniden aynı topraklara dönebilmişlerdir? Yahudilerden Nazi Almanyası'na soykırım sürerken dönen olmuş mudur?

Ermeniler sadece 1915 ve hemen sonrasında değil, bu tarihten çok sonra da kendi topraklarına geri dönmüşlerdir. Birçok Ermeni karara rağmen göç dahi etmemiştir. Bu nedenle 1920'li yıllar boyunca Türkiye'den diğer ülkelere gönüllü Ermeni göçlerini de görürüz. Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında işgalci güçlerle işbirliği yapılan yerlerde Ermeniler yeni kurulan devletin kendilerinden intikam alacağından korkmuşlar ve bu nedenle önemli sayıda Ermeni Suriye, Lübnan ve Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Buna rağmen 100.000'den fazla Ermeninin bugüne kadar Türkiye'de yaşaması, üstelik bu kişilerin ülkenin en zengin kesimlerini oluşturması da anlamlıdır.

Özetle yaşanan olaylar, İkinci Dünya Savaşı esnasında Yahudilerin Hitler Almanyası'nda yaşadıklarıyla ilişkilendirilemez ve iki olay arasında hiçbir benzerlik kurulamaz. Tehcir kararının silahsız bir grup insanın nedensiz ve salt ırkçı saikler ile bir takım uygulamalara tabii tutulması ile hiçbir ilgisi yoktur. Olay birçok açıdan ayaklanmaların

[99] 'Armenians a Problem', *The New York Times*, 5 Eylül 1930.

bastırılması, ya da savunma önlemleri kavramları ile açıklanabilir. Bu açıdan bakıldığında Ermeniler nispeten şanslıdır da: Eğer böylesine büyük bir kalkışma ve terör hareketini o dönemin ABD, Fransa ya da başka bir ülkesinde yapsa idiler, hatta bugünün Batı dünyasında yapsalardı başlarına gelecek sadece tehcir olmayacaktı. Muhtemelen bugünün ABD'si dahi Osmanlı'nın aldığı önlemlerle kıyaslanamayacak sertlikte önlem ve hatta cezalandırmalar ile hareket edecekti. ABD'nin Kızılderililer'e karşı uyguladığı soykırım, Japonlar'a karşı uyguladığı tehcir kararı, Guantanamo'daki, Irak Ebu Gureyb Hapishanesi'ndeki uygulamaları vd. bu cezaların ne kadar sert olabileceğini gözler önüne sermektedir. Sadece Irak'ta ABD'nin neden olduğu ölümler 1 milyonu, göç eden insan sayısı ise 5 milyonu aşmıştır.

ERMENİ TEHCİRİ VE JAPON TEHCİRİ ÖRNEĞİ

ABD'nin Japonlara İkinci Dünya Savaşı esnasında uyguladığı tehcir kararı Ermeni sorununda önemli ipuçları verebilecek niteliktedir. Çünkü Ermeniler, Türklerin Ermeniler için aldığı kararı adeta tarihte eşi benzeri olmayan bir karar olarak göstermektedirler. Oysaki *tehcir* ülkelerin farklı gerekçeler ile başvurdukları uygulamalardan biridir. Üstelik ABD'nin Japonlara uyguladığı tehcirin Osmanlı kararındaki gibi nispeten haklı gerekçeleri de bulunmamaktadır:

Tarihte en çok bilinen tehcirlerden olan Amerikalı Japonların İkinci Dünya Savaşı esnasında tehcir edilmeleri kararı (*Executive Order 9066*) 19 Şubat 1942 tarihinde Başkan Franklin D. Roosevelt tarafından imzalanmıştır ve bu kararla çok sayıda Japon Pasifik kıyılarından zorla toplama kamplarına götürülmüşlerdir. Karar öncesinde ve sonrasında yapılan tartışmalara baktığımızda Amerikan toplumunun bu kararı alırken salt güvenlik kaygılarından hareket etmediği, **ırkçı yaklaşımın** da önemli bir öğe olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ermenilerin aksine Japon Amerikalılar bir kez olsun isyan etmemişler, isyan bir yana şiddet eğiliminde dahi bulunmamışlardır. Buna karşın Amerikan bürokrasisi ve medyası son derece sert ifadeler ile Japonları *"düşman ırk"* olarak tanımlamıştır. Örneğin Batı Savunma Komutanlığı'nın başı olan General John L. De Witt şöyle yazmaktadır:

> *"Irksal bağlar göçle ortadan kalkmamaktadır. Japon ırkı düşman bir ırktır ve ikinci ve üçüncü nesil Japonlar Amerika topraklarında doğmalarına, birçoğu ABD vatandaşlığına sahip olmasına ve Amerikanlaşmalarına rağmen ırksal özellikler ortadan kalkmamıştır..."*

De Witt aynı yazısında Japonlar için *"112.000 potansiyel düşman"* tabirini de kullanmıştır. Aynı kişi yazısını *"Japon Japondur"* sözleriyle bitirmiştir.[100] Savaş Bakanı Henry L. Stimpson da Japonların karakterine Amerikan vatandaşı olsalar dahi güvenilemeyeceğini söylemiştir. Japon tehcirinin ardında sadece bürokratik savunma kaygıları yoktur. Başkana kadar uzanan bir ırkçı yaklaşım söz konusudur. Öyle ki ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt *"saldırgan davranışlarının arkasında Japon kafatasının yeterince gelişmemesi olabilir"* demiştir.[101] Bürokrasi ve Beyaz Saray'a ek olarak Kongre'de de Japonlara karşı ırkçı tepkiler zirvededir. Örneğin Mississippi'den Kongre üyesi John Rankin *"Bir Japon (Jap) her zaman Jap'tır. Onu değiştiremezsiniz"* demiştir.

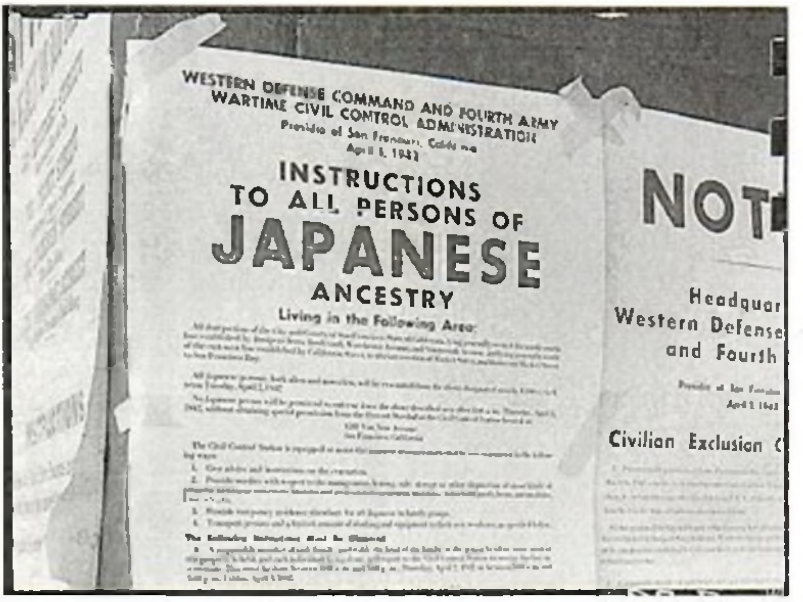
Şu sözler de 15 Aralık 1941 Kongre Kayıtları'ndan alınmıştır:

> *"Beyaz adamın medeniyeti Japon barbarlığı ile çatışma içine girmiştir ve birinden biri yok edilmek zorundadır".*

---

[100] Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: Sedat Laçiner, 'ABD'de Japon Tehciri', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, 26 Ocak 2007; http://www.geocities.com/Athens/8420/main.html; Geoffrey S. Smith, "Racial Nativism and Origins of Japanese American Relocation" in (Ed. By) Roger Daniels, Sandra Taylor, and Harry Kitano, *Japanese Americans, from Relocation to Redress* (Salt Lake City, Utah: University of Utah Pres, 1986), ss. 79-85; Frank and Joanne Iritani; *Ten Visits*, (Asian American Curriculum Project, Inc.: San Mateo, CA, 1995); Dorothy Swaine Thomas, *The Salvage*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1952); Michi Weglyn, *Years of Infamy*, (New York: Morrow Quill Paperbacks, 1976); Report of the Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians; Joan Z. Bernstein, Chair; *Personal Justice Denied*; Washington, D.C.; 1982; Stetson Conn, The Decision to Evacuate the Japanese from the Pacific Coast, 1994, s. 128; Report of the Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians; Joan Z. Bernstein, Chair, *Personal Justice Denied*, (Washington, D.C.,1982); Dillon S. Myer, *Uprooted Americans*, (Tucson, Arizona: The University of Arizona Press, 1971); Yoshiko Uchida, *Desert Exile*, (Seattle and London: University of Washington Press, 1982); Audrie Girdner and Anne Loftis, *The Great Betrayal*, (London: The MacMillan Company, Collier-MacMillan Ltd., 1969); Edward Spicer, Asael Hansen, Katherine Luomala, Marvin Opler; *Impounded People, Japanese-Americans in the Relocation Centers*, (Tucson, Arizona: University of Arizona Press, 1969).

[101] Roger Daniels, Sandra Taylor, ve Harry Kitano (ed.), *Japanese Americans, from Relocation to Redress*, (Salt lake City, Utah: University of Utah Press, 1986).

Fotoğraf 3. Japonlar İçin Tehcir Şartları İlanı.

Japonlar gözaltına alındıkları ilk andan itibaren bazı yerlerde son derece sert muamelelerle karşılaşmışlardır. İhanetlerine delil olabilecek hiçbir kanıt yok iken bir suçlu gibi muamele görmüşler ve çeşitli açık - gizli işkence ve kötü muamelelerle karşılaşmışlardır. Tule Lake ise özellikle ABD'ye sadakat göstermediklerine inanılanlar için düzenlenmiştir. Burada düzenli olarak askeri araçlar güç gösterisinde bulunuyor, gereksiz ve düzensiz aramalar yapılıyor, zaman zaman şiddet uygulamasında bulunuluyordu. Psikolojik baskı son derece yaygındı. Elbette bu kamplardaki kişiler çalışmak zorunda idiler. Göz yaşartıcı gazlar ve diğer gazlar kamp sakinlerini kontrol için sıkça kullanılıyordu. Kamplardan kaçmak vurulmak için basit bir gerekçeydi. Bazı Japonlar bu kamplarda gereksiz yere vurularak öldürülmüşlerdir.

Fotoğraf 4. Japon Amerikalılar Tehcir Ediliyor.

Fotoğraf 5. Japonlar Kamplarda.

Amerikalı yetkililer zorla göç ve yeniden yerleştirme için çeşitli kamplar kullanmışlardır. Bunlardan biri "Yeniden Yerleştirme Merkezleri" (*Relocation Centers*) idi. Amache (CO), Gila River (AZ), Heart

Mountain (WY), Jerome (AR), Manzanar (CA), Minidoka (ID), Poston (AZ), Rohwer (AR), Topaz (UT), Tule Lake (CA). Bunlara ek olarak bir de "Toplanma Yerleri" (*Assembly Centers*) vardı. Fresno (CA), Manzanar (CA), Marysville (CA), Mayer (AZ), Merced (CA), Pinedale (CA), Pomona (CA), Portland (OR), Puyallup (WA), Sacramento (CA), Salinas (CA), Santa Anita (CA), Stockton (CA), Tanforan (CA), Tulare (CA), Turlock (CA) kullanılan diğer kamplar arasında sayılabilir. 3. olarak "Adalet Bakanlığı Gözaltı Kampları" da (*Justice Department Internment Camps*) bulunmaktaydı. 27 adet olan bu kamplar daha çok Crystal City, Texas ve Montana'da bulunmaktadır. Yaklaşık 2.260 'tehlikeli kişi' de bu kamplarda tutulmuştur. Buradaki Japonların bir kısmı değişik Latin Amerika ülkelerinden bu kamplara getirilmişlerdir. Peru'lu yaklaşık 1.800 Japon örneğin rehine değişiminde kullanılabilmek için buralara getirilmişler ve savaştan sonra dahi 1.400'ünün dönmesine izin verilmemiştir. Ayrıca adı geçen kampların bazılarında Japonlar dışında diğer etnik gruplar da tutulmuştur (bazı Almanlar ve İtalyanlar gibi). Son olarak 4. bir tür kamp şekli olarak "Vatandaş İzolasyon Kampları" da (*Citizen Isolation Camps*) bulunmaktadır.

Japon tehcirine baktığımızda Japonların, savaş yıllarında Alman ve İtalyanlar kadar dahi adil bir muameleye tabii olmadıklarını ve sadece ırkları nedeniyle kamplara alındıklarını görürüz. Oysa Alman ve İtalyanlar daha çok bireysel incelemeler sonucunda gözaltına alınmışlardır. Bu da ırkçı yaklaşımın bir ürünüdür.

3 Mayıs 1942 tarihli bir ilanda toplama kamplarına alınacak Japonlara çağrı yapılmakta ve vatandaş olsun ya da olmasın tüm Japonların belirtilen yer ve saatte toplanmaları, bu saati geçirenlerin yer değiştirmelerinin kesinlikle yasak olduğu belirtilmektedir. Yerleri değiştirilecek Japonların yanlarında getirmeleri istenenler ise şunlardır: Çarşaf, yatak malzemesi, ekstra kıyafet, her bir fert için mutfak malzemesi vd. Tüm bunlar için aile reisleri sorumlu olacaktı ve bunlar paketlenip üzerlerine isim ve numaralar veriliyordu. Hiçbir kişisel eşyaya izin verilmiyordu. Evlerini terk edenlerin büyük eşyalarını kampa getirmeleri ise mümkün değildi. Bunlar için depo verilmekteyse de tüm riskler eşya sahibine ait olacağı söyleniyordu. Yani kirada kalan bir kişi eşyalarını Amerikalı yetkililere teslim edecek, fakat bunların akıbetini soramayacaktı.

Fotoğraf 6. Zorla Göç Ettirilen Japonlar, Yıl:1942

1940 yılı nüfus sayımına göre 126.947 Japon kökenli Amerikan vatandaşı anakıtada bulunmaktaydı. Bunların % 62.7'si bu ülkede doğmuş Japonlardan oluşuyordu. Ayrıca 157.905 Japon Hawaii'de ve 263 Japon da Alaska eyaletinde bulunmaktaydı. 26 Kasım 1941'de her bir eyaletteki yabancıların ve özellikle de Japonların listesi oluşturulmaya başlandı. 7 Aralık 1941'de Japonya Pearl Harbor'ı bombaladı. Böylece Amerikalı Japonlara duyulan şüphe de zirveye çıktı. Her bir Japon potansiyel bir casus olarak görülmeye başlandı. Olayın akabinde 737 Japon tehlikeli bulunarak FBI tarafından tutuklandı. 8 Aralık 1941'de ABD İkinci Dünya Savaşı'na girerken 11 Aralık 1941'de 1370 Amerikalı Japon *"tehlikeli düşman kişiler"* kategorisinde değerlendirilmeye başlandılar. 22 Aralık 1941'de Los Angeles Ticaret Odası tüm Japonların kontrol altına alınmalarını önerdi. İşlerinde 'hassas noktalara' daha önce gelmiş tüm Japonlar önemsiz işlere verilmeye başlandı. California Eyaleti Kişisel Kurulu *"savaştaki tüm yerli kişilerin memuriyetten yasaklanması"* kararını aldı. Karar sadece Japonları hedef aldı. Böylece Japonların memur olmaları yasaklanmış oldu. Başsavcı Francis Biddle tüm düşman ülkelerden gelen kişiler için yasak bölgeler ilan etti. Japon kökenlilerin San Francisco şehri ve çevresini terk etmesi istendi. 4 Şubat 1942'de Japonların belli yerlerde evleri ile işleri arası dışına seyahati yasaklandı ve serbest alan 5 mil olarak belirlendi. 16 Şubat 1942'de 2.192 Japon FBI tarafından tutuklandı. California Ortak Göç Komitesi Pasifik kıyılarındaki tüm Japon kökenlilerin buralardan taşınmasını

talep etti. Başkan Roosevelt 19 Şubat 1942'de Executive Order 9066'yı imzaladı. Karara ciddi bir eleştiri dahi gelmedi. Böylece Japon tehciri resmen başlamış oldu. Savaş Bakanı Henry Stimson kararı uygulamak için General John DeWitt'i atadı. 26 Şubat 1942'de Donanma Terminal Adası'ndaki (CA) tüm Japonları 48 saat içinde adayı terk etmeye zorladı. Japonlar ülkede nereye gidebilirlerse oraya gideceklerdi.

2 Mart 1942'de çok geniş askeri bölgeler ilan edildi ve Japonların buralara girişleri kesin bir şekilde yasaklandı. 12 Mart 1942'de Hazine Bakanlığı San Fransisco Federal Merkez Bankası'nı Japon Amerikalılar'ın malları ile ilgili olarak görevlendirdi. Japonlar taşıyamayacakları mallarını satacaklardı. Bu malların bir kısmı için depolama olanağı vardı. Ancak riskler tamamen mal sahibine aitti. Ayrıca bu kadar çok kişinin mallarını bir anda uygun fiyata satması mümkün değildi. Fakat Amerikan Hazine Bakanlığı'nın buna da bir çaresi vardı: Bu tür uyanıklık yapan kişiler Amerikalı ve adil insanlar olamazdı ve kınanmalıydılar. Denebilir ki bu şartlar altında bizzat resmi kurumlar dahi tehcirin oluşturduğu ortamı istismar etmişlerdir.

18 Mart 1942'de Başkan Roosevelt 'Savaş Yeniden Yerleştirme Otoritesi'ni kurdu (*War Relocation Authority, WRA*). Kongre yerini değiştirmeyi reddedenlere, belirlenen yerden izinsiz ayrılanlara dönük olarak yasal cezalar oluşturdu. 21 Mart 1942'de Manzanar'da ilk Amerikan toplama kampı açıldı. Bainbridge Adası'ndaki Japonlara 23 Mart 1942 günü bölgeyi terk etmeleri için bir hafta süre tanındı. 27 Mart 1942'de Japonların 1. Askeri Bölge ilan edilen yerlerden gönüllü ayrılmaları yasaklandı. 7 Nisan 1942'de WRA Başkanı Eisenhower boşaltılan yerlerden gelen Japonları kabul etmeleri için Nevada, Idaho, Oregon, Utah, Montana, Colorado, New Mexico, Wyoming, Washington ve Arizona valilerinden talepte bulundu. Sadece Colorado Valisi bu talebe olumlu yanıt verdi. Yani diğer eyaletler zorla sürülen Japonları kendi topraklarında istemiyordu. 13 Mayıs 1942'de Ichiro Şimoda Fort Sill'den kaçmaya çalıştığı gerekçesiyle vurularak öldürüldü. 7 Haziran 1942'de 100.000 Japon Amerikalının 1. Askeri Bölge'den boşaltılacağı duyuruldu. Bu arada birçok Japon kuralları ihlal ettiği gerekçesiyle tutuklandı. Oregon, Utah, Idaho ve Montana'da 1.600 kişi işçi açığını kapatabilmek için çalışma kamplarında çalışmaya başladı. 7 Ağustos 1942'de 110.000 Japon'un 1. ve 2. Askeri Bölge'den boşaltılması tamamlandı. Japonların götürüldükleri yerler de askeri bölgeler olarak ilan edildi. 12 Ekim 1942'de İtalyanlar *"düşman kişiler"* sınıfından çıkarılırken, Japonlar hala aynı kategorideydi. 24 Ekim 1942'de 8.000 kadar mahkûm Batı eyaletlerinde zorla çalıştırılmaya başlandı. Manzamar'da kötü muamele protestolara yol açtı. WRA 3 Şubat 1943'te Japonları Sadakat Test'inden geçirmeye başladı. Japonlar askeri görev almaya da

zorlandılar. Hawaii'de 10.000 Japon (Nisei) askeri hizmet altına alınmayı kabul etti. Kamplarda kötü muamele ve yaralanmalar devam ederken Topaz'da yaşlı bir Japon öldürüldü. 9 Haziran 1943'te California Valisi tüm Japon kökenliler için balıkçılık lisansı yasağı getirdi. 1 Kasım 1943'te Tule Lake kampı askeri idareye verilince isyan başladı. 24 Mayıs 1944'te Şoichi James, Okamoto Kampı askerlerince öldürüldü. Birçok Japon isyan düzenlemekten dolayı suçlandı ve hapsedildi. Sadakatsizlikle suçlanan birçok Japon da kötü muameleye uğradı. Bu arada Amerikan Ordusu'nda bulunan Japonlar da ayrımcılık ile karşılaştılar. 17 Nisei askeri üstün başarılarına rağmen onur listelerinden çıkarıldılar (Ocak 1945). 14 Ağustos 1945'te İkinci Dünya Savaşı bitti. 1948'de Japonların tehcir nedeniyle uğradıkları zararın karşılanacağı açıklandı. Kanıt getirilmesi halinde her 1 dolarlık kayıp için 10 centlik bir ödeme yapılacaktı.

Elbette tüm bunları Ermenilere uygulanan tehcir kararlarını ve sonuçlarını meşrulaştırmak için anlatmadık. Tehcir, yani insanların zorla yerlerinden kitlesel halde sökülüp alınmaları en istenmeyen önlemlerden biridir ve aslında devletin zayıflıklarına da işaret eder. Ancak bu tür kararlar tarih boyunca alınmıştır ve gelecekte de alınmayacağına dair bir garanti mevcut değildir. Ancak Ermeni ve Japon tehciri karşılaştırıldığında rahatlıkla Osmanlı örneğinde bir ırkçılık gözlenemeyeceğini söyleyebiliriz. Amerikalıların Japonlara bakışlarının aksine Osmanlılarda bir üstün ırk anlayışı mevcut değildir. Ermeniler farklı bir ırktan olmaları nedeniyle değil, temelde askeri nedenlerle tehcir edilmişlerdir. Osmanlı Tehcir Kararı incelendiğinde Ermenilerin mallarını satmaları, yolculukları, vardıkları yerde yeni mal ve yerler almaları hep detaylı bir şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca savaş sonrası geri dönebilecekleri de belirtilmiştir. Ermeniler için toplama kampları kurulmamış, göçe zorlanan Ermeniler askeri kamplarda askeri kurallar altında yaşamaya zorlanmamışlardır. Yasaya rağmen yerlerini terk etmeyen ya da terk edip yarı yolda kaçıp geri dönenler de vardır. Ancak bunlara da herhangi bir cezai işlem yapılmamıştır. Osmanlı tehcir kararının çok daha insancıl yönleri olduğu ortadadır. Buna karşın Osmanlı, tehcir kararını eline yüzüne bulaştırmıştır. Amerika ile kıyaslanamayacak alt yapı yetersizliği ve nitelikli iş gücü eksikliği de en önemli başarısızlık nedenleri arasındadır. Ancak bir diğer sorumlu da Ermeni isyancılardır. Silahlı Ermeni çeteleri kararın uygulanmasındaki birçok felakete Kürt ve Türk köylerine saldırıları ile zemin hazırlamışlardır.

Japon ve Ermeni tehciri çok geniş kitlelerin savaş gerekçesi ile başka yerlere taşınmasıdır. Ancak aralarındaki en önemli fark Japonların isyan etmemiş ve silahsız bir halk olmasıdır. Ayrıca onların yaşadıkları topraklar da işgale maruz kalmamıştır. Eğer Amerikalılar tıpkı Osmanlı

gibi kendilerine başkaldıran, işgalci güçlerle işbirliği yapan Japonlar ile karşılaşsaydı, orduları iki ateş arasında kalsaydı Japonların hali nice olurdu acaba? Irak'ı görünce insan bu sorunun yanıtını düşünmek dahi istemez.

SOYKIRIM-IRKÇILIK BAĞLANTISI

Ermeni grupların iddia ettikleri 'soykırım' suçlamasında açıklığa kavuşması gereken bir diğer nokta ise soykırım ile ırkçılık arasındaki sıkı bağdır. Soykırım, temelde ırkçı bir düşüncenin ürünüdür ve bir grubu (dini, etnik vb.) ortada hiçbir neden olmaksızın salt o gruba mensup olduğu için yok etmek amacıyla gerçekleştirilen eylemlerdir. Bu açıdan bakıldığında soykırım bir tür Batı icadı olarak da değerlendirilebilir.[102] Yahudi soykırımı incelendiğinde 'nedensiz' bir nefretle karşılaşılır. Yahudiler Alman ırkçılarına göre salt Yahudi oldukları için 'kötüdürler' ve Alman devletine karşı hiçbir silahlı kalkışma içinde olmamalarına karşın sadece Yahudi oldukları için yok edilmeye çalışılmışlardır. Oysaki Ermeni soykırımı yapmakla suçlanan Türk milliyetçiliğinde böyle bir ırkçı nefret boyutu yoktur. Aksine ırkçılıkla itham edilen modern anlamda ilk Türk milliyetçileri olan İttihatçıların iktidara gelmelerinde Ermeni ve diğer gayrimüslüm azınlığın önemli bir rolü olmuştur. Neredeyse her İttihatçının birkaç Ermeni dostu veya komşusu vardır ve sözü edilen 1915 olayları yaşandığı dönemde dahi İttihatçılar bu kişiler ile dostluklarını sürdürmüşler, hatta bazı İttihatçılar Ermenilere kötü muamele ettikleri iddiasıyla yargılanmak için işgal güçleri tarafından arandıkları dönemde Ermeni komşularının evinde saklanabilmişlerdir.[103] Aynı bağlamda tehcirle yerlerinden olan kimseler bazen yoldan geri dönmüşler, ya da tehcir edildikleri yeri beğenmeyerek yeniden geldikleri yerlere ya da İstanbul'a geri gelmişlerdir. Eğer söz konusu

---

[102] Soykırım (genocide) kelime olarak da Batı icadıdır. İlk olarak Polonyalı Yahudi hukukçu Ramphael Lemkin (1900-1952) tarafından 1943'te Yunanca *'genos'* (aile, soy) kelimesi ile *'cide'* (öldürme, katletme) kelimesinin birleştirilmesi ile türetilmiştir.

[103] Bu kişilerden biri de ünlü gazeteci Nadir Nadi'nin babasıdır: "*Yıl 1918-1919. Ermeni soykırımı dedikleri olayın üzerinden 3-4 yıl ancak geçmiş. Ben on yaşlarındayım. Nişantaşı'nda oturuyoruz. Kiracısı olduğumuz apartmanın sahibi Yakupyan adında varlıklı bir Ermeni. Kapıcımız Kalust Anadolu'dan gelme, güçlü kuvvetli bir Ermeni. Aşçımız Louise İstanbullu. O da Ermeni. Gül gibi geçiniyoruz. Mütareke koşulları içinde Damat Ferit hükümeti, İngilizlere teslim edip Malta'ya gönderilmek üzere fellik fellik babamı arıyor. Çevremizdeki Ermenilerden hiçbiri bir ihbarda bulunmuyor. İhbar şöyle dursun, arada bir gizlice apartmana geldiğinde babamı koruyorlar. Kapıcı Kalust, her soruşlarında 'Evde yok, nerede bilmiyorum' diyerek damat Ferit'in polislerini oyalıyor. Daha var: Babama Ankara'ya kaçmaya karar verip harekete geçtiğinde aynı Kalust, karşı kaldırımda nöbet tutan Damat Ferit polislerini aldatarak arka kapıdan babamın rahatça çıkmasını sağlıyor.*" Bkz.: Nadir Nadi, 'Bir Anlasak', *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1984.

olan bir soykırım olsaydı ve tıpkı Hitler Almanyası'nda olduğu gibi Ermeniler Yahudiler gibi görüldükleri yerde sadece Ermeni olmaları nedeniyle öldürülselerdi böyle sahnelerin yaşanamayacağı da açıktır. Bir diğer örnek ise 'soykırım' olarak itham edilen olayların yaşandığı günlerde bazı Ermenilerin üstelik üst düzey rütbeler ile Osmanlı ordusuna alınması ve bu kararları İttihat Terakki'nin en önde gelen isimlerinin imzalamasıdır. Yine suçlananlar arasında yer alan Cemal Paşa'nın göreve başlamasıyla Denizcilik Bakanlığı Hukuk Müşavirliği'ne Ermeni asıllı milletvekili Hallaçyan Efendi'nin seçilmesi İttihat ve Terakki döneminde önemli noktalarda görev alan Ermeniler için verilebilecek çok sayıda örnekten sadece biridir.[104]

Osmanlı toplumunun ırkçı olmadığı, ırkçılığın bu toplum yapısına çok uzak olduğunu gösteren sayısız deliller vardır. Fakat bu delillerin en çarpıcısı 1915 Çanakkale Savaşı'dır. Ermeni ayaklanması ile şaşırtıcı bir şekilde (!) aynı zamana denk gelen bu savaş tarihin belki de 'en temiz savaşıdır'. Bunu sadece Türkler değil, Çanakkale'ye savaşmaya gelenler de söylemektedirler. Türk askerinin saatlerce savaştıktan sonra esir aldıkları kişilere karşı gösterdiği insani davranış, kendi suyunu ve yemeğini düşmanı ile paylaşabilmesi türü çok sayıda örnek Türk askerinin savaştığı düşmanından dahi nefret etmediğini göstermiştir. Üstelik Çanakkale Savaşı'ndaki Türk askerinin önemli bir kısmı Ermenilere soykırım yaptığı iddia edilen Anadolu insanı, onun çocukları veya torunlarıdır. Bu dönemde eli silah tutan yaşlı veya genç herkes ya diğer cephelerde, ya da Çanakkale'dedir. Diğer bir ifadeyle yerleşim yerlerinde neredeyse sadece kadınlar, çocuklar ve yaşlılar kalmıştır. Bu durumda soykırımı kadınlar mı gerçekleştirmişlerdir? İmparatorluğun canı dişinde kendisini savunduğu bir dönemde kimisine göre 1, kimisine göre 2.5 milyon Ermeni komşusunu bu insanlar mı öldürmüşlerdir? Bu arada hatırlatmak gerekir, Çanakkale'de cephede Türk tarafında savaşan Ermeniler de vardır ve bu kişilerin bir kısmı Çanakkale önlerindeki bir zırhlının batırılmasında büyük yararlılıklar göstermişlerdir. Yine tehcir döneminde Osmanlı Devleti Ordusu'na katılan Ermeniler de vardır. Bunlardan biri bu sırada yüzbaşı rütbesiyle görev almıştır. Diğer bir deyişle 1915 yılında Osmanlı toplumu ırkçılıktan çok uzaktır. Özellikle Ermenilere karşı bir ırkçı dalgadan söz edebilmek imkânsızdır.

Son olarak tüm bu örnekler göstermektedir ki 'soykırım' kelimesinin dahi icat edilmediği bir dönemde yaşanan olayları 'soykırım' ola-

[104] Örnekler ve detayları için bkz.: Esat Arslan, '1915 Zorunlu Göç Geçici Yasası'nın Gerekliliği ve Uygulamalarının Değişik Açılardan Değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Sonbahar 2002, Cilt: 2, Sayı: 7, ss. 18-40.

rak sunmak doğru değildir. Osmanlı idaresinin aldığı kararın uygulanmasında eksikliklerin ve ihmallerin olduğu doğrudur. Kitlesel ölümlere neden olan yöneticilerin varlığı da bilinmektedir. Ancak bunlar resmi yok etme politikasının değil, Osmanlı Devleti'nin yıkılış aşamasında düştüğü aczin ifadesidir. Büyük şehirlerde dahi kendi vatandaşlarını koruyamayan bu devletin almış olduğu kararlar ve uygulamalar bu şartlar altında değerlendirilmelidir. Tüm bu değerlendirmeler yapılırken ülkenin içinde bulunduğu savaş ortamı ve Ermeni saldırılarının ulaştığı boyut da göz önünde tutulmalıdır. Ermeni kayıpları için ağlamak, onları üzüntüyle hatırlamak, hatta gerekiyorsa resmi olarak özür dilemek olanaklıdır. Fakat hiçbir zaman hatırlanmayan Türkler ve diğer Müslüman kayıpları da hatırlanmalı ve hatırlatılmalıdır. Siyasi hiçbir beklentileri olmayan, silahlı dahi olmadıkları halde bağımsız bir Ermenistan'ın önünde engel olarak görüldükleri için, sadece ve sadece farklı olmaları nedeniyle öldürülen yüz binlerce kişi de unutulmamalıdır.

Sonuç olarak tarafların en azından birbirlerine karşılıklı özür borçlu oldukları ortadadır. Olayları tek yönlü olarak görmek, hele hele soykırım ile suçlamak geçmişin hatalarını düzeltmeyeceği gibi, gelecekte benzeri yanlışların yapılmasına da ortam hazırlar.

Osmanlı Irkçı Olabilir miydi? Soykırım Yapabilir miydi?

Osmanlı İmparatorluğu yüzlerce yılın ardından ağır ağır, fakat büyük bir gürültü ile yıkılmıştır. Bu yıkıntının altında çok büyük acılar yaşanmıştır. İstanbul Hükümetleri çok büyük hatalar da yapmışlardır. Zaten ciddi hatalar yapmamış olsalardı böylesine devasa bir imparatorluk büyük bir olasılıkla yıkılmazdı. Fakat gerek devlet ideolojisi, gerekse 'Türk' kavramının oluşum sürecinin Batı'daki Darwinist süreçlerden farkı Osmanlı döneminde soykırım olamayacağını kanıtlar ve özellikle Osmanlı döneminde Türklerin millet olarak yapısı ırkçılığa ve soykırıma müsait değildir. Bu tespitimiz milliyetçi veya şovenist bir slogan olarak değerlendirilmemelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini Türklerin oluşturduğu doğrudur. Dilinden, ırkına kadar Türkler imparatorluğun asıl sahipleridirler. Fakat Türk olmak ya da Osmanlı olmak için 'ırk' olmazsa olmaz bir şart olmamış, imparatorluk binlerce kavimden beslenmiştir. Yönetici kadrolara bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu'ndan dahi çok daha renkli olduğu görülecektir. Böyle bir imparatorlukta ırkçılık devletin kendi kendini reddi anlamına gelirdi. Dini ve siyasi ideolojisi Osmanlı'nın ırkçı olmasına ve diğer ırklara karşı ayrımcı olmasına izin vermedi. Bu açıdan bakıldığında devlete itaat eden Müslüman herhangi bir kavim 'isyan-

kâr bir Türk'ten çok daha değerli ve ayrıcalıklıydı. Nitekim Osmanlı tarihi incelendiğinde Osmanlı sultanlarının isyanlar ve iç çatışmalarda gayrimüslüm ve Türk olmayan tebaadan çok Müslüman Türkler ile çatıştığı görülecektir. İç çatışmalardaki Türk kaybı diğer etnik grupların kaybı ile kıyaslanamayacak kadar fazladır.

Osmanlı'nın bu dönemde ırkçı olabilmesi reel dengeler açısından da mümkün değildi. Ekonomisi, siyasi hayatı ve sosyal yaşamı çok sayıda din ve etnik grubu bir arada yaşatmasına bağlı olan bir devletin bir tek etnik grubu öne çıkarması ve diğerlerini yok etmeye çalışması düşünülebilecek bir seçenek değildi. Sanılanın aksine Osmanlı Devleti yıkıldığı gün dahi çok sayıda etnik ve dini grubun birlikteliğine dayanıyordu ve bunlar arasında en önemlilerinden biri de Ermenilerdi. Unutmamak gerekir ki Doğu'da tehcir yaşanırken Çanakkale'de Osmanlı-Ermeni topçuları düşman gemilerini batırmakta idiler.

Osmanlı Türklerinin ırkçı eğilimlerden uzak kalışının bir diğer nedeni ise moderniteyi ve Fransız Devrimi ürünü modern milliyetçiliği imparatorluk içinde en geç tanıyan milletlerden biri oluşudur. Bu bağlamda modern Türk milliyetçiliği dahi Fransız milliyetçiliği anlamında 'modern' değildir. Fransız milliyetçiliği ne kadar ırk ortaklığı üzerinde yükseliyorsa, Osmanlı Türklerinin milliyetçilik anlayışı bunun tam tersi bir milliyetçilik geliştirmiştir. Bu bağlamda Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet döneminde 'ne mutlu Türküm diyene' sözüyle Türklüğü oturttuğu zemin bir tesadüf değildir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında denebilir ki Osmanlı tarihini birazcık bilen ve Osmanlı medeniyet anlayışından birazcık haberdar olan herkes Osmanlı'nın ırkçı olmak bir yana, ırkçılığın panzehiri olduğu noktasında birleşir.

ERMENİ 'ŞAHİTLER-KURBANLAR'

Türkiye'nin 'soykırım' olmadığına dair reddedişlerine karşın Ermeni tarafı konunun tartışılmaya gerek olmayacak kadar açık olduğunu iddia etmektedir. Bu konudaki en önemli delilleri ise kendilerine göre seçip kendilerine göre yorumladıkları arşiv belgeleri ve canlı tanıklardır. Tanıkların bir kısmı yabancı misyoner ve diplomatlardır. Bu kişilerin neredeyse tamamına yakını o dönemde Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan ülkelerden gelmişlerdir. Diğer tanıklar ise doğal olarak Ermenilerdir. Halen Ermeni lobi grupları 1915 olaylarını yaşadığını söyleyen çok yaşlı kişileri toplantı toplantı gezdirerek 'yaşayan tarih' savını işlemektedirler. Ermeni 'şahitler'in söylediklerini incelediğimiz-

de gerçekten trajik olaylarla karşılaşılmaktadır. İçlerinde olayları gerçek olamayacak çelişkilerle anlatanlar olmakla birlikte anlatılanların hepsi doğru sayılsa dahi bir soykırımla değil, bir trajedi ile karşılaşıldığı anlaşılır. Üstelik Türk tarafının şahitlerinin anlattıkları ile karşılaştırıldığında ortak olarak yaşanan bir trajedi görülür. Bununla birlikte birkaç Ermeni şahidin ifadelerini burada irdelemeyi son derece yararlı görüyoruz:

Bunlardan ilki **Tiruhi Horozyan**. *Armenia Now*'a bakarsanız kendisi 1915 yılında *'Türk kılıncından kurtulmuş bir soykırım kahramanı'*. Kendisi ile röportaj yapıldığı tarih olan 2006 yılında yaklaşık 96 yaşındaymış. Bu durumda 1909-1910 doğumlu olmalı. Yani bu hesaba göre 1915 yılında Bayan Horozyan 5-6 yaşında olmalı. Doğrusu olayların 'soykırım' olduğunu anlamak bir yana, neyin ne olduğunu dahi anlamanın son derece zor olduğu bir yaş. Suren Deheryan, Horozyan'ın şahitliğini şöyle anlatmaktadır:

> *"Sadece 6 yaşındaydı, ancak 'düşman' kelimesi ile 'Türk' kelimesinin eşanlamlı olduğunu algılayalı çok olmuştu. Bunun neden böyle olduğunu anlaması için çok küçüktü, ancak hayatının geri kalanında hayatının bu kanlı sayfalarını unutmamak için yeterince büyüktü".*

Horozyan, Deheryan'ın mülakatına göre olanları şöyle anlatmaktadır:

> *"Bizler iki gündür dere tepe kaçıyorduk ve ağzımız susuzluktan kurumuştu, nefes alırken soluklarımız kesiliyordu. Annem su getirmek için dar geçitten aşağı indi ve korkmuş halde geri geldi. Nehir kendisine atılmış olan ölü insanların kanından kırmızı akıyordu."*

Şimdi bu ifadelere baktığımızda 5 - 6 yaşındaki bir çocuğun savaşın, zor bir göçün ve bir iç savaşın en zor yıllarını dehşet içinde hatırlayışını görmekteyiz. Ancak bu ifadelerden hareketle Türklerin soykırım uyguladığı sonucuna varmak ne kadar mümkündür. Mülakatın ilerleyen bölümleri ise çok daha ilginç. Yazar diyor ki *"Tiruhi'nin babası, Andranik Arzumanyan bir fedai idi, yani bir gerilla ve Tiruhi'nin hatırladığına göre o*

insanları Türk kılıcından kurtarmaya çalışan bir kişiydi."[105] Diğer bir ifade ile Adapazarı Ermenilerinden olan Horozyan'ın babası bugünün deyimiyle silahlı bir 'Ermeni teröristi' imiş. Günümüzde Ermeniler *"Osmanlı tüm Ermenileri hiçbir suçları yokken, savaşa çok uzak olsalar bile sürgün etti"* demektedirler. Oysa bizzat kendi anıları gösteriyor ki Adapazarı gibi nispeten daha Batı'da, başkentin yanıbaşında olan bir ilde dahi Ermeni terörist faaliyetleri yoğundu. Üstelik Karadeniz'e yakın bölgeler Ruslardan dolayı doğal olarak savaş tehdidi altında idi. 'Fedai' bugünkü Ermenice'de de kullanılmaktadır ve Ermeniler Anadolu'ya kan kusturan bu fedaileri kahraman olarak görmektedirler. Horozyan'ın anılarında da babası fedai, yani bir kahraman olarak geçmektedir. Tiruhi Horozyan en fazla 6 yaşındaki anılarından hareketle babasının insanları Türklerin kılıcından kutardığını iddia ediyor. Doğal olarak 5 - 6 yaşlarında bir çocuktan bekleyemeyeceğimiz şekliyle babasını idealize ederken, babasının eylemleri nedeniyle yaşadıkları yerlerden kaçışlarını Türklerin nedensiz yere kendilerini öldürme hırsına bağlıyor. 5 - 6 yaşındaki bu küçük Ermeni kızı yaşadığı travmayı şöyle anlatmaktadır:

> *"Bir gün iki Türk askeri geldi ve babamı aldılar. Bamam benimle birlikteydi. Onu çekip aldılar, küçük bir çocuktum ve ben o zaman adeta yolumu kaybettim... Askerler bana evin yolunu gösterdiler. O yöne doğru gittiğimde gördüğüm öldürülmüş insanlardı, her tarafta ölüler ve kan vardı. Nereye gideceğimi, nereye kaçacağımı bilemedim. Şanslıydım, o esnada oradan iki çocukla geçen yaşlı bir bayan beni aldı ve anneme götüreceğini söyledi. Eve doğru giderken üç Türk askeri yakaladı ve hepimizi öldürmek istedi. İçlerinden biri 'tüm bu olanlardan sonra yaşamışlar, bırakalım yaşamaya devam etsinler' dedi. "*

Deheryan'ın makalesine göre *"Türk askerler Tiruhi'yi 15 çocuğun daha olduğu bir yere götürürler."*

"Ben 16. çocuk oldum. Bir Türk askeri beni görünce, o beni alacağını ve kendi kızı olacağını söyledi" diyor Horozyan. Fakat şans eseri Tihuri Horozyan'ın annesi onu aynı gün buluyor ve kurtarmayı başarıyor. Kızlarını bulan anne Tiruhi'yi ve ondan daha küçük olan erkek kardeşini alarak önce İzmir'e, sonra da Yunanistan'a göç ediyor. Tiruhi'nin anılarına bakarsak babası da bir yıl sonra (1926 olmalı) Türklerden kaçmayı başarıyor ve onlara katılıyor.

---

[105] Suren Deheryan, 'Eh, It was Our Life: Tirihu's Recollection of Escape and Resettlement', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1489&CID=102&IID=&lng=eng , 2006.

Mülakatı yapan Deheryan'ın yazısında "*1918'de kısa barış döneminde 4.000 Ermeni Adapazarı'na döndüler, fakat Arzumanyanlar dönmedi. Ve bu da gösteriyor ki, onlar doğru olanı yaptılar, ateşkesten 3 yıl sonra Ermeniler bu şehri terk ederek yine Yunanistan'a ve diğer ülkelere gitmek zorunda kaldılar*" diyor. Tihuri'nin anılarından ve Deheryan'ın makalesinden anladığımız kadarıyla en az 4.000 Ermeni Adapazarı'na 1918 yılında geri dönmüşlerdir. Bunların nereden geri döndüklerini bilmemekteyiz. Ancak Ermenilerin soykırım iddialarını kabul edersek binlerce Ermeninin soykırıma uğratılmak istendikleri yere geri dönüyor olmaları son derece anlamlıdır. Türk tarihçiler yaşadıkları kasabalara geri dönen Ermenilerin sayısını 500.000 civarında gösteriyor ki Deheryan da geri dönen Ermeniler iddiasını kanıtlar nitelikte bilgiler veriyor. Tihuri anlatmaya devam ediyor:

> *"Yunanistan'da yaklaşık 18 yıl yaşadık. Orada bir tütün fabrikasında çalıştık. Sovyet Ermenistan'ı göç almaya başlayınca Erivan'a geldik."*

Yazı şöyle bitiyor:

> *"Tiruhi doğduğu yerden orayı hatırlatacak hiçbirşeye sahip değil. 'Işık hızıyla kaçtığımız yerden ne alabilirdik ki' diyor. Yaşlı kadın Türkleri asla affetmeyeceğini zorla itiraf edebiliyor. 'Belki genç insanlar affedecekler onları, çünkü onlar tüm bunları görmediler, fakat ben değil. Asla affedemem, yapamam' diyor".*

Tiruhi'nin 5 - 6 yaşlarında yaşadığı ağır travma ortadadır. Fakat anlattıklarından anladığımız babasının Osmanlı askerlerine karşı savaşan bir çetenin üyesi olduğu ve kendisinin kanlı manzaralara şahit olduğudur. Bu manzaranın soykırıma delil olması bir yana, Tiruhi'nin anlattıklarından hareketle asıl suçlunun kim olduğunu dahi bu anlatılanlardan hareketle söyleyemeyiz. Filmin tam ortasında kalmış küçük bir çocuğun anne ve babasının ellerini tutarak izlediği ve dehşete kapıldığı olaylar görüyoruz. Daha önemlisi bir Türk askeri bir Ermeni kızını evlat edinmek istiyor. Böyle bir manzarayı bir soykırım sahnesinde görmek olanaksızdır. Küçük Tiruhi için üzülmemek mümkün değil, ancak ne yazık ki onun anlattıklarını soykırım iddiaları için delil yap-

mak da mümkün değildir. Dahası onun anlattıklarından çok daha dehşetlisini Türklerden dinlediğimizi de belirtmek isteriz.

Bir başka görgü tanığı ise **Şuşan Sahakyan-Mkrtçyan** (Shushan Sahakyan-Mkrtchyan) 2005 yılında 102 yaşında imiş. Yani 1905 doğumlu. 1915 olayları esnasında 9 yaşındaymış. Van Ermenilerinden. Göçü şöyle anlatıyor:

> *"Bizim bir atımız ve bir eşeğimiz vardı. Babam anneni atın arkasına bindirdi, en küçük erkek kardeşimi de onun kucağına verdi, beni ise diğer erkek kardeşimle birlikte eşeğin üzerine yerleştirdi. Üçüncü erkek kardeşimin elinden tuttu, atın ve eşeğin yularını aldı ve yola çıktık... Herkes sokaklardaydı ve biz de. Kaçıyorduk".*[106]

Şuşan'ın anılarını kaleme alan Tovmasyan'ın anlattıklarına göre kaçan Ermeni aileler *'Tglmut Nehri'ne geldiklerinde Türklerin saldırısına uğradılar'*.

> *"Türkler dağlardan saldırmaya başladıklarında ve bizleri, Ermenileri katletmeye başladıklarında, bizler köprünün üzerindeydik. Birçok kişi öldürüldü ve nehre atıldı. Biz mucize eseri kurtulduk."*

Şuşan kendi ailesinin Rus askerlerini takip ederek Iğdır'a ulaştıklarını da söylemektedir. İki yıl sonra ise buradan Erivan'a göç etmişlerdir.

Şuşan için bu olayların ne kadar dramatik olduğu kolayca anlaşılabilir. Ancak Şuşan bir tek isim vermmemektedir. Kendilerine saldıranların Türk olduğunu söylüyor, ama bunu nereden anladığını bilemiyoruz. Sonra bu kişiler asker miydi, çete üyeleri miydi, yerel bir birlik miydi? Bunları da bilemiyoruz. Çünkü o dönemde Ermeniler, Kürtler ve Türkler birbirlerine son derece benzer kıyafetler giymekteydi. Olay bir intikam saldırısı mıydı, yoksa hedef Ermenilerin malları mıydı, o da belli değil. Bu anlatılanlardan ırkçı saikle yapılan bir soykırım saldırısını çıkarmak kolay değil. Fakat olayın ne kadar trajik olduğu ortadadır. Sıradan bir göç dahi bu yaştaki çocukların psikolojisini bozabilir. Kaldı ki küçük Şuşan kanlı öldürmelere de şahit olmuştur. Daha sonra bir

[106] Narek Tovmasyan, 'Bad Vision, But Fresh Images: Recollections of a Flight from Van', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1490&CID=102&lID=&lng=eng , 2005.

askerle evlenen Şuşan'ın olaylara tarafsız bakamayacağı da konunun ayrı bir boyutudur. Aynı dönemde Van'da yaşayan birçok Vanlı'nın nasıl Ermeni saldırılarına uğradıkları da konunun bir başka boyutudur.

Bir başka 'görgü tanığı'nın görüşlerine başvuralım: **Mary Davtyan**. 2005 yılında, yani kendisiyle röportaj yapıldığı yıl tam 95 yaşında imiş. 1910 doğumlu, 1915 yılında 4 - 5 yaşlarında imiş:

"Babam ve ben dünyada yapayalnızdık; zavallı babam 3 kızını, 3 oğlunu ve güzel annemi kaybetmişti" diyor Bayan Davtyan.

Abrahamyan tarafından yapılan mülakatın devamına bakalım:

"Mary için 1915 Soykırımı annesinin ölümüyle başlıyor: "Beş yaşındaydım, annem gençti, 18 veya 19'du, ve çok güzeldi. Sabah kaçacağımız için o gece ailesine hoşçakal demeye gitti. Hemen kapının önünde Türkler onu yakaladılar ve ona saldırdılar, büyük babam ve büyükannem onu kurtarmak isteyince hepsi kılıçtan geçirildi... Bir rüya gibi her şeyi hatırlayabiliyorum. Çok kötü açtım, ayaklarım acıyordu ve çok yorgundum ve sürekli olarak annemi istiyor, ağlıyordum... O zamanlar genç kızlar Türklere çirkin görünmek için her şeyi yaparlardı. Türkler kadınların yüzüne ışık tutardı bir bir ve güzel olanlarını alıp götürürlerdi. Benim oğlumun karısının büyük annesi kızkardeşinin Türkler tarafından alınmak istemesini çok iyi hatırlıyor. Türkler 3 yaşındaki çocuğunu buğday değirmeninde öğütmüşler (öldürmüşler). O ise uzun saçlarından kendisini (tavana) asarak Türkler tarafından kaçırılmaktan kurtulmuş... Bizler kurtulduk; bir gemiye ulaştık ve Yunanistan'a vardık... Türkiye ne yaptıysa kabul edecek. Soykırım olmadığını nasıl söylerler! Tüm bunlar bir rüya mıydı? Öyleyse benim annemi kim öldürdü?"[107]

[107] Gayane Abrahamyan, 'Mary's Story: The Call of the Blood', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1487&CID=102&lID=&lng=eng , 2005.

Mary annesini kimin öldürdüğünü soruyor, ancak bunun yanında tüm bir milleti soykırımla suçluyor. 4 - 5 yaşındaki bir çocuk olarak kısacık bir dönemine baktığı olayları hayatının 90 yılını annesiz geçirmiş bir kişi olarak 'soykırım' olarak yorumluyor. Annesinin ölümüne neden olan Türkleri affetmesi imkânsız görünüyor. Son derece duygusal ve tepkisel olması anlaşılabilir. Ancak annesini kim öldürdü, bunlar asker miydi, sivil miydi, bu bile belli değil. Ne bir isim, ne bir tarih. Öldürenlerin etnik kökeni dahi belli değil. Ermeni olmayan herkes için kullanılan ortak ifade 'Türk'. Değirmende öldürülen 3 yaşında çocuk hikâyesine ise kendisi şahit olmamış. Kendisine anlatan kişi de şahit olmamış. 95 yaşında yaşlı bir kişinin dilden dile dolaşan hikâyelerini dinliyoruz. Bu sözler ile Mary'nin acılarını hafife almak istemiyoruz. Ancak anlattıklarından hareketle bir tek kişiyi dahi suçlamak olası değil. Hatta anlattığı olaylar bugün dahi olsa anlattıklarından hareketle dünyada hiçbir savcı bir tek kişiyi dahi tutuklayamaz. İsim yok, eşgal yok, tarih yok. Katil olduğu iddia edilen kişilerin neye benzediklerini dahi bilmiyoruz. 5 yaşındaki Mary, annesi dedesinin ve ninesinin evinin önünde saldırıya uğrarken bu olayı kendi gözleriyle dahi görmemiş. Kendisine tüm bunlar sonradan anlatılmış. Anlattıkları doğru dahi olsa tecavüze yeltenen, bunu başaramayınca kurbanı öldüren kişiler olduğunu anlıyoruz, ancak bunların kimlikleri meçhul. Bunların soykırım peşinde olduklarını bu anlatılanlardan çıkarmak mümkün değil. Anlatılanlardan anladığımız gözü şehvet ile dönmüş, o bölgenin en güzel kadınlarından birine saldıran ve cinayet işleyen birkaç kişi. Tabii ki Mary'nin babası hiç Türk öldürdü mü, Mary'nin Ermeni komşuları Osmanlı askerlerine saldırdı mı, bunları da bilemiyoruz. Mary'nin bunları hatırlaması ise mümkün değil. Bu yönde ipuçları görmüşse de annesini kaybetmiş 5 yaşındaki bir çocuktan olayın başka yönlerini hatırlamasını beklemek zor. Zaten babasının öldürdüğü Türkleri hatırlayan Ermeni şahitler de bunu son derece doğal bir gelişme olarak aktarıyorlar. Ayrıca Mary'nin ifadelerinde şüphe uyandıran bilgiler de var.

Mary'e göre annesi 18, en fazla 19 yaşında öldürülmüş. Fakat öldüğünde geriye 6 çocuk bırakmış. Bu durumda Mary'nin annesi 12 - 13 yaşlarında evlenmiş ve adeta soluk almaksızın ard ardına çocuklar doğurmuş.

Bir başka görgü tanığı **Tigranuhi Asatryan** (daha sonra Kostanyan). Ailesinin 1914'te sürgün edildiğini söylüyor. Yani o henüz 4 yaşındayken. Bunu takip eden 21 yıl boyunca doğru düzgün bir evi olmadığından yakınıyor ve çocukluğunun 4 yaşında bittiğini söylüyor.[108] Kars yakınlarında bir kasabada oturuyorlarmış ve her şey Birinci Dünya Savaşı'nın ilanıyla başlamış. Baba Asatryan 3 kızı, bir oğlu ve karısıyla birlikte göç etmek zorunda kalmış. Buradaki Ermenilerin başına bir şey gelmesinden korkuyorlarmış. Diğer bir deyişle söyleşinin başında kullanılan 'sürgün'den (*deportation*) çok savaşın etkisiyle çatışma çıkmasından, sivillerin de hedef alınmasından korkmuşlar ve Ermeniler bir anlamda kendi iradeleriyle buradan göçmüşler. Buradan Gümrü'ye, oradan da Tiflis'e geçmişler. Sonra Rusya'nın Kuban eyaletindeki Armavir şehrine gitmişler. Tigranuhi Asatryan ilk göçü tam olarak hatırlayamıyor, fakat 1918'deki 'sürgün'ü iyi hatırladığını söylüyor. 1918'de Tigranuhi 8 yaşında olmalı. Kuban'da 4 yıl oturmuşlar. Fakat baba doğdukları yere dönmek istemiş ve 1918'de geri dönmüşler. Aslında Asatryan ailesinin Kars'a geri dönüşü yaşanan büyük acıları göstermesinin yanında bir soykırım olduğundan çok, olmadığına da bir işaret. Çünkü hiçbir güç katledileceğiniz bir yere sizi geri götüremez. Tigranuhi'nin hatıraları yüzbinlerce Ermeninin 1915'ten sonra Anadolu'ya geri döndüğünü de kanıtlıyor.

Tigranuhi'nin anlattıklarına göre Kars'taki kalış süreleri sadece 15 gün oluyor, çünkü ortalık karışık:

[108] Suren Musayelyan, 'Deported from Childhood: There were Armenians Suffering Everywhere', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1486&CID=102&lID=&lng=eng , Nisan 2005.

"Biz bir Molokan (Malakan)[109] *ailesinin (bir Rus mezhepi) evinde saklandık. Ben ve iki kız kardeşim, Armie ve Liza, çitin arasındaki bir delikten insanların yaşadığı korkunç manzaraları gördük... Türkler öldürdükleri ve yağmaladıkları Ermenilerden aldıkları altın takılarla süslenmiş, hepsi çok iyi giyinmiş, pahalı elbiseler giymiş kadınları ile birlikte kasabaya geldiler ve daha fazla yağma burada da devam etti. Evlerin kapılarını kırdılar ve içeride daha fazla Ermeni ve onların altınlarını aradılar."*[110]

O zaman 8 yaşında olan Tigranuhi, kasabada yüzlerce insanın öldürüldüğünü, tecavüze uğradığını ve dayanılmaz acılar içinde hayatlarını kaybettiklerini hatırlıyor:

"Bizler o günlerde birçok akrabamızı kaybettik: 3 kuzenim, amcam ve teyzem önce işkenceye uğradı, ardından da Türk hücresinde öldürüldü... Binlerce Ermeninin öldürüldüğünü, tecavüze uğradığını ve aşağılandığını duyduğumuz zaman hepimiz teröre kapılmıştık. Ermeniler heryerde acı çekiyordu."[111]

Tigranuhi Asatryan tüm bunları 87 yıl sonra anlatıyor. Bahsettiği *'Türk hücresi'* nedir, sözlerinden tam olarak anlayamıyoruz. Ölümler üniformalı askerler elinde mi yaşanmış, yoksa karşılıklı çatışmalar mı olmuş, yoksa çetelerin saldırıları mı olmuş, bunu da kestirmek zor. Ancak onun 8 yaşında çocuk gözüyle izlediği yağma yapan insanlar hikâyelerini bu satırların yazarı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bu kez Türklerin ağzından dinlemiştir. Ermenilerin altınlarını ve mallarını almak için göç eden Ermenilere saldıran çeteler birçok yerde bizzat Türkler tarafından ama bu kez Müslümanlara saldıran Ermeni ve diğer çeteler olarak anlatılır. Özellikle Doğu'da Türkler,

[109] Malakanlar çok yakın bir zamana kadar Kars ve çevresinde varlığını sürdüren bir etnik gruptu. 2007 yılı itibariyle dahi Kars'ta birkaç Malakan olduğu ifade edilmektedir.

[110] Musayelyan, 'Deported...'

[111] Musayelyan, 'Deported...'

saldırıya uğrayan Türk köyleri kadar, saldırıya uğrayan Ermeni kafilelerinden de bahsederler. Düzenin kalmadığı, devletin devlet olmaktan çıktığı, kendisini dahi korumaktan aciz olduğu bir ortamda her şey çığırından çıkmış ve insanlar çıldırmış gibi saldırganlaşmıştır. Bu ortamda Ermenileri öldüren Türkler veya Kürtler olduğu gibi Müslüman ahaliye maddi nedenler ile saldıran Türk veya Kürt çeteleri de olmuştur. Aynı şekilde Ermeni çeteleri de başta müslüman ahaliye karşı olmak üzere çok sayıda saldırı gerçekleştirmişlerdir.

Tigranuhi Asatryan'ın anılarına dönelim: Kardeşi Artavazd kızıl saçlı olduğundan yanında kaldıkları Molokan ailesinin oğlu gibi davranarak dışarı çıkabiliyor ve sabahtan geceye kadar onlar için çalışıyor. Fakat Türklere yapılacak teslimatlara o gitmiyor. Kaçmak için ilk fırsat çıktığında ise yanında kaldıkları Molokanlar ile birlikte, tıpkı onlar gibi giyinip bir trende kasabayı terk ediyorlar. Daha önce olduğu gibi Tiflis'e ve oradan da Armavir'e geçiyorlar. 10 yıl Güney Rusya'da 'huzur içinde' geçmişse de, baba Kostanyan Bolşeviklerce tutuklanıyor ve mallarına el konuyor. Bu arada Tigranuhi de 1928'de evleniyor. 1931'de kocası ile birlikte Semerkand'a (Özbekistan) göçüyor, ancak 4 yıl sonra Erivan'a yerleşmeye karar veriyorlar. Hayatları zamanla normalleşiyor. 5 çocukları ve 14 torunları oluyor. Elbette Tigranuhi her vesileyle Kars'ta 8 yaşındayken yaşadıklarını çocuklarına anlatıyor. Muhtemelen **her seferinde hikâyeler biraz daha büyüyor** ve yılar sonra duyduğu '*soykırım*' kelimesi Tigranuhi'nin de aklına ve kalbine yatıyor ve o da anılarını anlatırken bol bol kendilerinin İstanbul Hükümeti tarafından sürgün edildiğini, katledildiklerini ve hatta soykırıma uğratıldıklarını anlatıyor. Kocası 1980'lerde ölmüş ve kendisi Erivan'da tek odalı bir apartman dairesinde oturuyor. Aylık 16.500 dram ile, yani 36 dolar ile geçinmek durumunda. Bu maaş 'Soykırım'da Hayatta Kalanlar'a bağlanan standart bir miktar.

Hayastan Basentsyan da ömrü göçlerle geçen Ermenilerden. Kendisiyle mülakatın yapıldığı 2005'te 95 yaşındaymış. 1914'te 4 yaşındaymış. Şöyle anlatıyor hatırlayabildiklerini:

> *"1914 göçü hala aklımda... Kaçıyorduk, çünkü Türkler bizleri kesiyordu. Aç ve susuzduk... Hala gözlerimin önündedir. Ermeni direnişçilerin lideri Serob Paşa bizleri savundu.... Er-*

gir'den geldikten sonra Ghaltakhchi'de 3 yıl geçirdik. Sonra bize geri dönün dendi, biz de döndük. Babam daha sonra Türk paşası olan biriyle iyi ilişkiye sahipti...."[112]

Böylece Basentsyan ailesi aynı yolu 1918'de gerisin geri dönmüşler. Yani soykırıma uğrama olasılıkları olduğunu düşündükleri yere geri gelmişler. Muş civarında amcalarının yanında kalmışlar. Hayastan ailenin tek çocuğuymuş. Akrabalarından birçoğu ve amcasının ailesinin çoğunluğu yolculuk esnasında ölmüş. Amcasının ailesinden hayatta sadece bir veya iki çocuğu kalmış.

"Biz göç etmeye başladığımızda babamız her şeyi bırakın ve kaçın demişti. Amcam gelememişti, babasının evini bırakıp kaçamayacağını söylemişti. Bir Türk onu öldürdü, elini saçlarının arasına attı, çekti ve sonra derisini çekti... Evi ve her şeyi bırakıp yalın ayak kaçtık. Babam sadece beraberimizde ekmek almamızı söyledi. Gün boyu gittik ve gece kayıkla nehri geçtik. Türkler köprüyü yakmışlardı. Ailelerin zayıfları yolda öldü, diğerleri öldürüldü, kesildi ve yakıldı. Türkler insanları zincire vurur, üzerine benzin petrol döker ve onları ateşe verirdi. Ermenilere siyah elbiseler giydirirlerdi."[113]

Hayastan'ın 4 yaşındaki bir çocuk için çok güçlü bir hafızası olduğunu söylemeliyiz. Bu noktada anlayamadığımız ise Türklerin köprüyü neden yaktıklarıdır. Kendilerinin de kullandığı bir köprüyü yakmaları doğrusu anlaşılır değildir. Ancak Hayastan da diğer tanıklar gibi 'Türk askerleri'nden bahsetmemektedir. 'Türkler' demektedir. Bahsettiği kişilere 'Türkler' demesine karşın bunların Kürt mü, Çerkes mi oldukları dahi belli değildir. Yine resmi görevliler mi, yoksa çete saldırıları mı, bu da belli değildir. Yine Hayastan'dan anladığımız karşılıklı çatışmaların olduğudur. Dikkat çekici bir diğer husus ise "1914 göçü" ifadesidir. Oysa tehcir kararı 1915 yılında alınmıştır. Ermeni şahitlerin ifadelerinde Ermenilerin kendi kararları olarak yer değiştirmelerine de zorla göç ettirme yakıştırması sıkça yapılmaktadır.

Hayastan, *"Ermeni direnişçilerin lideri Serob Paşa bizleri savundu"* diyor. Demek ki düzenli ve silahlı bir Ermeni direnişçi grubu var. *"Sonra bize geri dönün dendi, biz de döndük"* demesi de olayın tipik bir katliam olmadığını, meselenin içinde Ermeni milliyetçilerinin çeşitli oyunlarının bulunduğu gözler önüne serilmektedir. Bu arada hatırlatmak gerekir ki Hayastan'ın bahsettiği Serop Paşa bir katildi. İşlediği cinayet

[112] 'Hayastan: ... So Much Pain and Sorrow...', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1179&CID=102&lID=&lng=eng , Nisan 2005.
[113] 'Hayastan...'

yüzünden köyünü terk edip İstanbul'a yerleşen sonra da yurt dışına çıkıp Taşnaklara katılan, Ahlat, Bitlis, Sasun, Muş ve çevresindeki geniş bir bölgede çok sayıda öldürme, hırsızlık, adam kaçırma ve diğer suçların sorumlusu olan bir kişiydi. Hayastan'ın 1893'ten beri terör faaliyetleri içinde olması, Ermeni milliyetçilerin Ermeni direnişi, 1915 tehciri ve 'soykırımı'na tepki olarak doğdu iddialarını da doğal olarak yalanlamaktadır.

> *"Türklerin Ermenilere yaptıkları... bebekleri öldürdüler ve süngülerin ucuna çektiler, güzel kızları ve kadınları evlerinden zorla aldılar. Kaçış yoktu; Ermeniler için kurtuluş yolu yoktu. Nehirin arkası da Türktü. Ermeniler kendilerini nehre attılar ve öldüler. Ne yapabilirsiniz... Ne sorsanız, ne yazsanız faydasız, benim görüdüklerimi tam olarak görmediniz. O olanları canlı olarak görmeyenler. Olanlara dikkati nasıl çekebilirsiniz."*

Hayastan'ın hatıralarındaki **tüm iyiler Ermeni, tüm kötüler ise Türktür.** Dedesini hatırlıyor, *"herkese evinin kapılarını açan"* dedesini, hatta Türklere bile:

> *"Ergir'in toprağına ve suyuna ölürdüm. Dedemin yerini her gün en az 10 Türkün ziyaret etmediği gün yok gibiydi. O da yolda öldü. Karları kazdılar ve içine gömdüler... Dedem onurlu bir adamdı...."*

> *"Kızım bizden o toprakları, oranın suyunu gidip görmemizi istedi. Eğer oraya gidersem ne göreceğim ki? Değirmen yerinde duruyo olacak mı, dükkânı yerinde bulacak mıyım, ev yerli yerinde mi olacak, ne göreceğim söyler misiniz?"*.

Hayastan doğduğu yeri bir daha görmek istemediğini, artık oranın onun olmadığını ve yıkıldığını söylemektedir. Oraya giderek anılarının zarar görmesini de istememektedir:

> *"Birçok şey Türklere kaldı. Topraklarımız ve suyumuz... Türklerin hangi toprakları aldıklarını biliyor musun? Öyle güzel bir topraktı ki, annem gökyüzünden aşağı inerdi. Şimdi her şey Türklerin elinde."*

Hayastan, Ruben'le evlendikten sonra Eçmiyazin (Ermenistan) yakınlarındaki Mrgastan köyüne taşınır. Kocası İkinci Dünya Savaşı'ndan dönememiş ve 3 çocuğunu kendisi büyütmüştür.

Hayastan'ın acıları da ortada. Her geçen yılla birlikte Muş anıları daha bir depreşir. Ancak anlattıkları bugün dahi Muş ve çevresinde Türklerden de duyulabilecek türden. Hayastan'ın hikâyesindeki 'Er-

meni' kelimelerinin yerine 'Türk', 'Türk' kelimelerinin yerine de 'Ermeni' koymak yeterlidir. Daha doğrusu 'Türk' yerine 'Müslüman' kelimesini koymak gereklidir. Hayastan'ın tüm anlattıklarının kelime kelime doğru olması dahi sadece ortada çok büyük ve kanlı çarpışmaların olduğunu gösteriyor. Zaten Hayastan da 1915 Göçü'nden bahsetmiyor. 1914'te göç ettiklerini söylüyor.

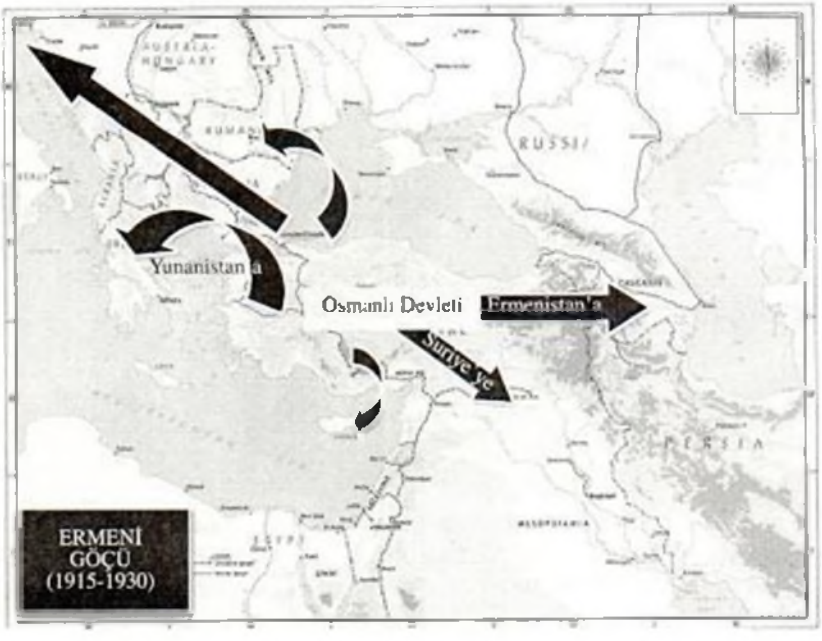
Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Ermenice, İngilizce, Rusça ve diğer Batı dillerinde binlerce anı kitabı mevcuttur. Denebilir ki Ermeniler bu tür kitapları yeryüzündeki tüm dillere çevirmişler, ya da o dilin konuşulduğu ülkelerde yaşayan Ermeniler bizzat bunları yazmışlardır. Yazılanlar büyük bir trajediye işaret ettiğine hiçbir şüphe yoktur. Yaşadıklarını unutmayan, unutmak istemeyen bir ulus ile karşı karşıyayız. Buna karşın yaşadıklarını yazılı hale getirmeyen, dünyaya aktarmayan Türkler var. Bu dengesizlik sürdüğü müddetçe hem Ermeniler yaşadıklarının bir soykırım olduğuna inanmaya devam edecekler, hem de tüm dünya Türkleri kınamaya devam edecektir.

Fotoğraf 15. Bir Ermeni Silahlı Militan (Fedayi) ve Ailesi: Yüzbinlerce Ermeni Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bu şekilde silahlı idi. Ermeniler 'fedayi' kelimesini hala kullanmaktadır ve bu kişileri kahraman direnişçiler olarak görmektedirler

Fotoğraf 16. Ermeni Teröristler (Fedayiler) Toplu Halde

Harita 1. Ermeniler 15 Yılda Çok Sayıda Ülkeye Dağıldı.

BÖLÜM II

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ERMENİ SORUNU (1923-1965)

Türkiye büyük bir dönüşüm geçirdiği Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ermeni sorununa yeterince odaklanamamıştır, ya da imzalanan antlaşmalara (Gümrü, Kars ve Lozan)[114] güvenerek sorunun kapandığı yanılgısına kapılmıştır.[115] En azından bunu ümit etmiştir. Bunda iç sorunlar kadar uluslararası ortamın da önemli bir etkisi vardır. İçeride büyük bir ekonomik bunalım yaşayan ve siyasi yapısını yeniden kurmak gibi devrimsel bir işe girişen genç cumhuriyete göre Ermeniler ile yaşanan sorunlar Ermenistan ile imzalanan antlaşmalar ve sonrasında SSCB ile kurulan dostluk çerçevesinde sona ermiştir. Ayrıca Türkiye, Osmanlı'nın yıkılmasından sonra hemen hemen tüm etnik grupların (Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar vb.) Türklere karşı dostane duygular beslemediğinin farkındaydı, fakat bunu fazlaca önemsemiyor, zamanla kalıcı dostlukların kurulabileceğine inanıyordu. Bu bağlamda Türkiye'nin Yunanistan ile özellikle Mustafa Kemal Atatürk döneminde yakınlaşma çabası dikkat çekicidir. Mustafa Kemal Atatürk ve ilk dönem kadroları Türkiye'nin ilk etapta bölgesindeki gerginliği azaltması gerektiğinin farkındaydılar. Bölgede emperyalist devletler Türk karşıtı propaganda yapıyorlardı ve birer birer kurulmaya başlanan eski Osmanlı-eyaleti-devletler Türkiye'nin yaşamasını güçleştirebilirlerdi. Bu bağlamda Ermeni sorunu da dâhil olmak üzere diğer uluslar ile yaşanan kan davaları **unutulmaya ve unutturulmaya çalışılmıştır.**

Bir başka neden ise **ideolojiktir**. Yeni devlet eski tartışmaları kaldırabilecek güçte değildir. Ermeni ya da başka bir konunun gündeme gelmesi İttihat Terakki, Osmanlı ve nihayetinde Cumhuriyet'in tartışıldığı ortamları da üretebilirdi. Muhalifler Ermeni sorunu gibi konular üzerinden Cumhuriyet kadrolarına saldırabilirlerdi. Oysaki rejim tartışmaları, genç Cumhuriyetin en son ihtiyaç duyabileceği şeydi.

Bir diğer nokta da Batılı ülkelerin Avrupa'da ve diğer cephelerde Türkiye'den daha önemli sorunlar ile uğraşıyor olmaları ve Ermeni sorununu dış politikalarında, en azından o dönem için, önemli bir araç olarak görmemeleridir. İngiltere ve Fransa Avrupa dengeleri ile uğraşırken S.S.C.B., Çarlık Rusyası'nın ileri karakol olarak gördüğü Ermeni-

---

[114] Antlaşmalar için bkz.: İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2001); Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası, Ermeni Sorunu, 1914-1923*, (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2001); Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 1998).

[115] Cumhuriyeti kuran kadro Ermeni iddiaları konusunda son derece hassastı ve Türk devletinin bütünlüğü açısından Ermeni sorununu önemli bir sorun olarak görüyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı bu sorunu 'bitirmiş'ti. Atatürk'ün Ermeni sorunu konusundaki hassasiyeti konusunda bkz.: Mehmet Perinçek, 'Atatürk ve Ermeni Sorunu', içinde *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller-Belgeler-Kararlar*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001), ss.97-139. Ayrıca bkz.: Azmi Süslü, 'Atatürk ve Ermeniler', *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart - Nisan 2001, Yıl 7, Sayı: 38, ss.742-746.

ler için Türkiye ile ilişkilerini bozmak istemiyordu. ABD ise Türkiye karşıtı birçok Ermeniyi ve dini grubu barındırmasına karşın Ermeni sorununu ilişkilerde merkezi bir yere koymaktan kaçınmıştı. Bunda Türkiye ile ilişkilerin ikincil düzeyde kalmasının yanında Amerikan şirketlerinin ticari çıkarlarına zarar vermemek ve ABD Büyükelçisi Bristol'un yaklaşımının da büyük rolü vardı.[116]

Tüm bunlara ek olarak Cumhuriyet'in Osmanlı mirası olan bazı sorunları bilinçli olarak unutmaya ve unutturmaya çalıştığı da iddia edilebilir. Ermeni sorunu da bunlardan bir tanesidir. Bunun temel nedeni ise bu sorunları çözmenin neredeyse imkânsız oluşudur. Osmanlı yıkılırken belki de en ağır travmayı Türkler yaşamıştır. Ancak söz konusu acıları ve oluşturduğu travmayı sürekli olarak canlı tutmanın Cumhuriyet rejimi için herhangi bir yararı yoktur. En azından belli bir aşamadan sonra acıları tazelemek ulusun ayakta kalmasını engelleyebilirdi. Tıpkı bireyler gibi uluslar da acılarını sürekli canlı tutarak, yaralarını sürekli kanatarak normal yaşamlarını sürdüremezler. Bu nedenle Türkler başta Yunanlılar olmak üzere çevrelerindeki **tüm uluslarla barışmayı önemli bir dış politika hedefi** olarak belirlemişlerdir. Ne yazık ki Ermeniler bu yaklaşımı paylaşmamışlar ve Türklerin 'unutma' merkezli yaklaşımının tam da tersini benimsemişlerdir. Olayları zaman zaman abartarak, adeta bir efsane haline getiren Ermeniler bu sayede acılarını sürekli taze tutmayı, her geçen gün bu acıları arttırmayı 'başarmışlardır'. Bu açıdan bakıldığında Türklerin yaşanan ortak acıları unutmaya çalıştığını ve daha iyi bir gelecek oluşturmaya, Ermenilerin ise hatırlamaya ve sürekli olarak acıları taze tutmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bunun diğer anlamı ise Ermenilerin yaşananları bir dava haline getirmesi ve sürekli olarak Türklere karşı saldırı poziyonunda olması, Türklerin ise yaşananları unutma çabası ile meselede savunma pozisyonunda dahi olamayışıdır.

Şekil 1. Türkiye ve Ermenilerin Soruna Bakış Açıları

[116] Bu dönem ABD-Türkiye ilişkileri ve Bristol'ün yaklaşımı için bkz. Levon Maraşlıyan, *Ermeni Sorunu ve Türk - Amerikan İlişkileri, 1919-1923*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2000);

Buna karşın Batı dünyasında Türk karşıtı ortam içten içe, fakat hızla sürüyordu ve tıpkı Yunanlılar ve Bulgarlar gibi Ermeniler de 'Türk barbarlığının kurbanlarından biri' olarak sunuluyordu. Örneğin Milletler Cemiyeti'nin (MC) kuruluşu esnasında İngiliz basınında bu barbarlığa yapılan atıflar dikkat çekiciydi. Osmanlılar'a karşı verdikleri silahlı mücadelelerden yenilgiyle ayrılan ve tehcir esnasında zor şartlar altında kalan yüzbinlerce Ermeni şimdi Lübnan, Fransa, Yunanistan, Kıbrıs, ABD gibi ülkelerde Türklere karşı mücadelelerini daha pasif görünen yöntemlerle sürdürüyorlardı. Fakat bu yıllarda Ermeni lobilerinden çok devletlerin diğer ulusal çıkarlarının öncelik kazandığı ve Ermeni lobilerinin ABD hariç etkilerinin sınırlı kaldığı söylenebilir. Medyada ise Türkiye'de kalan Ermenilerin hala saldırılar ile karşılaştığı ve katliam tehlikesinin sürdüğü yönünde haberler çıkmaktadır.[117]

Diasporanın Türkiye Karşıtı Çalışmaları: 1920'ler

Yukarıda ele alındığı üzere Osmanlı İmparatorluğu dağıldıktan sonra yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti geçmişin acı günlerinden uzaklaşabilmek için elinden geleni yapmış, ilişkilerini geçmişin anıları üzerine kurmamak için özel bir önem göstermiştir. Sınırların anlaşmalar ile belirlenmesi, bundan sonra da tekrar değiştirilmemesi önemli bir hedef olmuştur. Atatürk Türkiyesi'nin bir diğer hedefi ise kendisi de dâhil olmak üzere bölge ülkelerinin mümkün olduğunca homojen olması ve her milletin kendi ülkesinde barış ve zenginliğini aramasıdır. Bir başka ulusal hedef ise emperyalist ülkeleri bölge sorunlarından uzak tutmak, Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki kavgalardan da uzak kalabilmek olmuştur. Buna karşın yeni kurulan Ermenistan devletinin başına Mustafa Kemal ve arkadaşlarından çok daha farklı anlayışta insanlar gelmiştir. Taşnaklar radikal Ermeni milliyetçiliği altında hem sınırları değiştirebilmeyi önemli bir ulusal hedef saymışlar, hem geçmişin hatıralarını yeniden canlandırmaya çalışmışlar, hem de emperyalist ülkeler ile yakın bir ilişki kurarak bu ülkelerin kavgalarında bir araç haline gelmişlerdir. Bunun maliyeti ise çok ağır olmuş ve birinci bağımsız Ermenistan devleti kısa sürede Bolşevikler'in eline geçmiş ve SSCB içinde Ermenistan bağımsızlığına kısa sürede 'elveda' demiştir.

1920'li yıllar içinde Ermeniler yine tüm dünyaya yayılmış bir millet görünümündedirler. Sovyet Ermenistanı'nda yaşayan Ermenilerden

[117] 'Armenians Flee From Turks: Report Villages Destroyed', *The New York Times*, 4 Mayıs 1924; 'Turco-Syrian Row Grows', *The New York Times*, 30 Nisan 1924; 'Turks Segregating Racial Minorities, They Establish Zones Forbidden to Arabs, Armenians, Georgians and Greeks', *The New York Times*, 5 Nisan 1924.

daha fazlası diğer Sovyet Cumhuriyetleri, Ortadoğu, Avrupa, Afrika, Latin Amerika ve Kuzey Amerika'da yaşamaktadır. Nikola Bagrad Schahgaldian[118] 1926 yılı için Ermenilerin dağılımını şu şekilde tahmin etmektedir:[119]

Sovyet Ermenistan'ı	750.000
Diğer SSCB	820.000
ABD ve Kanada	120.000
Lübnan	50.000
İran	140.000
Fransa	35.000
Suriye	115.000
Türkiye	125.000

Schahgaldian'ın tahminlerinde özellikle Suriye'nin olduğundan daha düşük göründüğünü söylemek mümkündür. Sadece 1922 yılında Halep'e Anadolu'dan göç yoluyla gelen Ermenilerin sayısı 15.000'den fazladır ve göç devam eden yıllarda da sürmüştür. Sadece 1923'te Suriye'ye giren Ermeni göçmenlerin sayısı 20.000'den fazladır.[120] Bu tarihten sonra gelenleri de eklediğimizde Schahgaldian'ın 115.000 kişilik tahmini oldukça düşük bir rakam kalmaktadır. Ayrıca Kıbrıs adası, Mısır, Yunanistan, Bulgaristan, Avusturya, Çek Cumhuriyeti, İtalya,

---

[118] Nikola Bagrad Schangaldian, *The Political Integration of an Immigrated Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974*, yayınlanmamış doktora(PhD) tezi, (Columbia University, 1979), s. 47.

[119] Schangaldian'ın tahmini Ermeni nüfusunu oldukça küçük göstermektedir. Zaten garip bir şekilde Ermenilerin nüfusu her zaman için tartışmalı olmuştur. Bugün dahi bazı kaynaklarda yeryüzünde 10 milyon, bazı kaynaklarda ise 6-8 milyon Ermeni olduğu iddiasına rastlayabilirsiniz. Hatta Ermenistan devletinin nüfusu konusunda dahi 800.000 ile 3.2 milyon arasında değişen rakamlar dolaşmaktadır. Schahgaldian'ın 1926 yılı için verdiği rakamları doğru kabul edersek Ermeniler geçen 79 yılda neredeyse nüfuslarını 4 misli arttırmış demektirler. Sürekli göç eden, nüfus artış hızı düşük sayılan ve çok geniş bir coğrafyaya yayılan bir millet için böylesine büyük bir artış rekor sayılmalıdır ve açıkçası izah edilebilir bir durum değildir. Bugünkü Ermeni nüfusu dikkate alındığında Schahgaldian'ın ve diğer pekçok Ermeni noktasından bakan araştırmacının hesabı Ermeni nüfusu o dönem için olduğundan az göstermektedir.

[120] Hemsley Longrigg, *Syria and Lebanon under the French Mandate*, (London: Oxford University Press), s. 138; Ellen Marie Lust-Okar, 'Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria', *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1, Ocak 1996, s. 56.

Polonya, Brezilya, Filistin, Arjantin gibi diğer ülkelerin de listeye eklenmesi gerekirdi. Bu dönemde Bulgaristan'daki Ermenilerin sayısının 22.000'i aştığı tahmin edilmiştir. Özdemir ve arkadaşlarına göre ise sadece Bulgaristan'da en az 46.000 Ermeni vardır. Özdemir ve arkadaşları Romanya için 43.000, Yunanistan ve Kıbrıs adası için ise 79.000 rakamını vermektedir.[121] Yunanistan'dakilerin sayısı yıldan yıla değişmekle birlikte bir dönem 100.000 kişiyi aşmıştır. Bu rakamı daha yüksek tahmin edenler de olmuştur.[122] Bunlar da listede yer almalıdır. *The New York Times* gazetesi 1925 yılında Yunanistan'daki onbinlerce Ermeni'den bahsetmektedir[123] ki, bunlar da Schahgaldian'ın listesinde mevcut değildir. Panossian'a göre ise 1920'lerin ortasında Ortadoğu'da 300.000, Balkanlar'da ise yine 300.000 civarında Ermeni yaşamaktadır. Panossian Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Avustralya'da yaşayan Ermenilerin sayısının da 250-300.000 kadar olduğunu tahmin etmektedir.[124] Bu göçmenlerin tamamına yakını Osmanlı topraklarında 19. yüzyıldan itibaren başlayan göçlerle gelen Ermenilerden oluşmuştur ve önemli bir kısmı 1914-1924 döneminde göç etmişlerdir.

Bu tablo dahi mevcut haliyle, Ermenilerin Ermenistan dışında ne kadar geniş bir alana dağıldıklarını göstermektedir. Ancak diğer bölümlerde de kısmen değinildiği üzere 'Ermeni' başlığı altında bu ülkelerde yaşayan Ermeniler homojen bir topluluk oluşturmaktan oldukça uzaktılar. Türkçe, Rusça, Arapça, Farsça, hatta Kürtçe vb. çok sayıda dili konuşan bu kişiler arasında denebilir ki, Ermenice konuşanlar azınlığı oluşturuyordu. Ayrıca Doğu ve Batı Ermenice arasındaki farklar Ermenice ile iletişimi daha da zorlaştırıyordu. Dahası mezhep farkları siyasi ve diğer farklardan daha önemli olabiliyordu. Birçok Ermeni din adamı ve mezhep önderi bu tür çekişmeler yüzünden toplumdan baskı görmüş, yaralanmış, ya da hayatını kaybetmiştir. Ermenistan'da Taşnak yönetiminin sona erip, yerine Sovyet yönetiminin gelmesi ise bir başka bölünme nedenini ortaya çıkarmıştır. Bundan sonra Ermeniler, 'Sovyet yanlısı' ve 'Sovyet karşıtları' olarak iki keskin gruba ayrılacaklardır. Sovyet yanlıları Ermenistan'ın Ruslar ile işbirliği yaparak tarihi büyük Ermenistan'ı kurabileceğini ve ulusal çıkarlara bu yolla ulaşılabileceğini savunurken, Taşnaklar Sovyet yönetimini bir tür işgal

---

[121] Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004), ss. 155-156.

[122] 'Armenian Refugees are Still a Problem, France is Only Country Willing to Admit More, but Wants Young Boys', *The New York Times*, 26 Temmuz 1931; 'Armenians a Problem, Leagle Assembly to Decide What to do with 40,000 Now in Greece', *The New York Times*, 5 Eylül 1930.

[123] 'The Armenians in Greece', *The New York Times*, 5 Ağustos 1925.

[124] Razmik Panossian, *The Armenians, From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, (New York: Columbia University Press, 2006), s. 318.

olarak görmüştür. Taşnaklar'a göre Ermenistan SSCB ve Türkiye'nin işgali altındadır ve bu toprakların her iki devletin işgalinden de kurtarılması şarttır. Sovyet yanlısı ve karşıtlarına ek olarak bir de Kilise ile dünyevi (*secular*) güçler arasında bir ayrım vardır. Laikler hem Taşnaklar, hem Hınçaklar arasında güçlüydü. Ne kadar ilginçtir ki bu kadar bölünmeye karşın tüm Ermeni mezhepleri, tüm Ermeni siyasi grupları, laikler ve en aşırı dinciler tek bir konuda, Türkiye karşıtlığı konusunda, hemfikirdiler ve böylesine büyük bölünmeleri aşan da bu ortak payda olmuştur. Doğrusu böylesine büyük bir mutabakat Türklerin anlamakta zorlanacağı türdendir.

Tablo 4
1926 NÜFUS SAYIMINA GÖRE
SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE ERMENİ NÜFUSU[125]

Ermenistan'ın Toplam Nüfusu	881.000
Ermenistan'da Toplam Ermeni Nüfusu	744.000
Ermenilerin Ermenistan'da Toplam Nüfusa Oranları	% 84.4
Ermenistan'da Azınlıklar	Azeriler (% 10.1); Ruslar (% 2.6)
SSCB'deki Toplam Ermeni Nüfusu	1.568.000 (Toplam ülke nüfusunun % 1.1'i)
Diğer Cumhuriyetlerde Yaşayan Ermenilerin Oranı	% 47.4
Rusya Federasyonu'ndaki Ermenilerin Nüfusu	183.000
Gürcistan	307.000
Azerbaycan	282.000

[125] Aktaran: Razmik Panossian, *The Armenians, From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, (New York: Columbia University Press, 2006), s. 279.

Tablo 5
PANOSSİAN'A GÖRE TAHMİNİ ERMENİ NÜFUSU[126]
1925

Toplam	2.5-2.8 milyon
Ermenistan Ermenileri	744.000
Azerbaycan	282.000
Gürcistan	307.000
Rusya Federasyonu	183.000
Ortadoğu Ülkeleri	300.000
Balkan Ülkeleri	300.000
Avrupa, ABD ve Avustralya	250-300.000

Özellikle Taşnaklar'ın Ermenistan dışına çıkmak zorunda kalmaları diaspora Ermenilerini daha fazla siyasileştirmiştir. Taşnaklar 1924 yılına kadar Fransa'da bir sürgün hükümeti oluşturmuşlardır. Fransa'nın yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni tanımasından sonra, Taşnaklar bu sürgün hükümetini bir heyet haline dönüştürerek 1965 yılına kadar devam ettirmişlerdir. Taşnaklar bir yandan Türkiye ile ilgili mücadelelerini sürdürürken, diğer yandan da Ermenistan'daki durumun Ermeni davası için ne kadar zararlı olduğu tezini işlemişlerdir. Sovyet Ermenistanı, Taşnaklar'a göre bağımsız Ermenistan'ın sona erdirilerek, işgal döneminin başlaması anlamına geliyordu. Fakat bilinen bir gerçektir ki, Ermenistan'ı Sovyetler'e teslim eden de yine Taşnaklar olmuştur. Taşnaklar'ın Bolşevikler'e en büyük kızgınlığı ise Doğu Anadolu'daki sözde Ermeni topraklarının Türklere 'bırakılmasından' kaynaklanmıştır. Taşnaklar'a göre Ruslar, Türkler ile yaptıkları stratejik işbirliğinde kurban olarak Ermenileri seçmişlerdi ve Türk-Sovyet sınırı Türklere 'Ermeni toprakları' verilerek çizilmişti. Aynı şekilde Nahçıvan ve Karabağ'ın Azerbaycan'a S.S.C.B. döneminde de bağlı kalması Taşnak Ermenilerini adeta çileden çıkarmıştır. Bu ve benzeri 'deliller' Taşnaklar'a göre Sovyetler'in Ermeni davasına hizmet etmediğine, aksine tam tersi bir istikamette çalıştıklarını kanıtlamaktadır.

Taşnaklar bir yandan Sovyetler ile çatışıp, bir gün Ermenistan'a dönme ve Bolşevikler ile hesaplaşma hesapları yapar iken yıllar hızla geçmiş ve Taşnaklar da diasporanın artık geçici bir yer olmadığını an-

[126] Razmik Panossian, *The Armenians, From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, (New York: Columbia University Presss, 2006), s. 318.

lamaya başlamışlardır. Yani diaspora artık ölünceye kadar yaşanılacak bir yer halini almaya başlamıştır. Özellikle birkaç nesil geçtikten sonra bu hareket bir diaspora hareketi olma özelliğini daha çok hissetmiştir. Taşnaklar söylem olarak bunu kabul etmezler. Onlara göre işlerin en çok yolunda gittiği, Ermenilerin refah ve özgürlük içinde yaşadıkları ABD benzeri ülkeler dahi Ermeniler için sadece 'güzel bir mezar' olabilir, ancak 'vatan' asla olamaz. Bu söyleme karşın Taşnaklar da pratikte bir diaspora teşkilatı haline dönüşmüşlerdir ve ileride görüleceği üzere Ermenistan ikinci kez bağımsız olduğunda dahi anavatana geri dönen sayısı çok cüz'i bir düzeyde kalmıştır.

FRANSA VE ERMENİLER: SURİYE VE LÜBNAN DENEYİMLERİ

Diasporada Türkiye karşıtlığının genel olarak gelişimini ve diasporada komünist-milliyeçi çekişmesinin yansımalarını sonraki sayfalarda ele alacağız. Ancak bundan önce Fransız yönetimi altındaki Suriye'de ve Lübnan'da Ermenilerin durumunu ele almak istiyoruz. Bu bölgedeki Ermeniler ile Fransızlar arasındaki ilişkileri anlamak hem Ermeni diasporasının gelişimi açısından, hem de takip eden yıllarda Fransa'nın neden sürekli olarak Türkiye karşıtı lobi faaliyetlerinin kalbinde yer aldığının yanıtını bulabilmek açılarından önemlidir.

Bilindiği üzere Osmanlı döneminde diğer büyük güçler gibi Fransa da Ermeniler ile yakından ilgilenmiş ve özellikle Katolik Ermenilerin hamiliğine soyunmuştur.[127] Ermeni ayaklanmalarında Fransa aktif bir şekilde Ermeni yanlısı bir duruş sergilemiştir. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra ise iki düşman ülke haline gelen Fransa ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerinde Ermeni sorunu önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde ABD ve İngiltere için Ermeniler ikincil bir konu haline gelmeye başlamıştır. Sadece Ermeni isyanları Çanakkale ve diğer cephelerde yardımcı olur umuduyla teşvik edilmiş, ancak Ermeniler ile bağlar daha ileri gidememiştir.[128] Rusya ve Fransa için ise durum farklıdır. Rusya komşusu olması, birçok Osmanlı Ermenisinin aynı zamanda Rusya vatandaşı olması ve bölgesel politikaları nedeniyle Ermeniler ile olan yakın ilişkilerini sürdürmüştür. Fransa ise Ortadoğu politikalarında özellikle Klikya (Çukurova ve çevresi) ve Güneydoğu Ermenileri ile olan bağlarını savaşa rağmen kuvvetlendirmiştir. Bölgedeki çatışma-

[127] Fransa Osmanlı topraklarıyla birçok nedenden dolayı ilgilenmiştir. Bu nedenlerden birisi ise Osmanlı'ya verdiği borçlardır. 1895'te Osmanlı'nın tüm borçlarının % 46'sı Fransız kaynaklıyken bu oran 1914'te % 60'a çıkmıştır. Mali ve ticari ilişkilerde Osmanlı kanadını daha çok Ermeniler temsil etmiştir.

[128] Amerika için Anadolu'daki misyonerlerin durumu bir diğer ilgi konusudur.

larda Fransızlar, Ermeni lejyonerleri yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Aynı üniforma içinde ortak bir düşmana karşı savaşmak Ermeniler ile Fransızları daha da yakınlaştırmıştır. Lust-Okar'a göre sadece Klikya'da Fransız ordusunda görev alan Ermeni lejyoner sayısı 8.000'den fazladır.[129] Ermeni Lejyonu (*La Léegion Arménienne*) olarak da bilinen lejyonun ilk adı *La Légion d'Orient*'dir (*Doğu Lejyonu*) ve Ermenilerin yanısıra Suriye'den katılacak gönüllüleri de hedeflemiştir. Lejyon 1916 yılında imzalanan Fransız-Ermeni Anlaşması ile hayata geçirilmiştir. Düzenlemeye göre Doğu Lejyonu Fransız ordusunun içinde 'yabancı bir birim' olarak çalışacak, ancak başında bir Fransız komutan olacaktı. Hedef Osmanlı'yı savaşta içten çökertmek, vaat edilen ise bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasıydı. Lejyonun Kıbrıs'a konuşlanması ve buradan Çukurova bölgesine geçmesi öngörülüyor, lejyonun tüm sorumluluğun ise Fransız Savaş Bakanlığı'na ait olduğu belirtiliyordu. Gönüllü Ermeniler yerel Ermeni gruplarca toplanarak Bordeaux ve Marsilya şehirlerine gönderilecekti. Gönüllülerin Fransa'ya gelmek için harcadıkları para kendilerine geri ödenecek ayrıca Ermeni lejyonlarının Çukurova'ya yerleşebilmeleri için gerekli harcamalar için Fransız Donanması bütçesine gerekli miktar tahsis edilecekti. Lejyonun resmi olarak kurulması Kasım 1916'da Kahire'de Fransız Dışişleri ile Ermeni heyet arasındaki görüşme ile olmuştur. Ermeni heyetin başında Boghos Nubar Paşa vardı. Boghos Nubar Paşa Ermenistan olarak gördüğü Doğu Anadolu'daki özellikle 3 vilayetin Rusların eline geçmesinden çekinirken, Çukurova ve çevresinde bir Küçük Ermenistan kurulmasını ve bunun da Fransa korumasında olmasını ümit etmektedir. Boghos Nubar Fransızlar ile görüşmeleri hakkında çevresine verdiği bilgilerde bağımsız bir Ermeni devleti için *"formal"* söz aldığını birkaç kez tekrarlamıştır. Ona göre en önemli sorun yeterince Ermeniyi bu topraklarda tutmaktır. Eğer Ermeniler biraz daha dayanabilirlerse Klikya'da Küçük Ermenistan, eğer işler yolunda giderse Doğu Anadolu'da da bir büyük Ermenistan'ın bağımsız ya da koruma altında devletler olarak ortaya çıkması olasıdır.[130] Ancak Fransız yetkililer daha sonraki açıklamalarında Nubar Paşa'yı yalanlamışlar ve böyle resmi bir sözün Ermenilere verilmediğini iddia etmişlerdir.

---

[129] Ellen Marie Lust-Okar, 'Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria', *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1, Ocak 1996, s. 55. Sanjian bu lejyonlara ABD'den dahi bazı gönüllülerin katıldığını iddia etmektedir: Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, (Cambridge, Massachusetts,: Harward University Press, 1965), s. 285.

[130] Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, (New York: St. Martin's Presss, 1984), s. 110.

Anlaşmaya göre lejyonda Osmanlı Ermenisi göçmenler, Mısır, Amerika ve Avrupa'da oturan Ermeniler, eski savaş suçluları ve diğer kişiler olacaktı. Lejyon General Edmund Allenby komutasında görev yapmış ve bünyesindeki Ermenilerin aşırı uygulamaları, yağmalama ve dehşet verici saldırılarına rağmen Fransız Clemenceau hükümetinin büyük beğenisini ve takdirini kazanmıştır. Lejyon gelecekte kurulacak Ermeni devletinin ordusunu oluşturacak bir tür çekirdek olarak da düşünülmüştür. Lejyon Kıbrıs'a geldikten sonra buradan Fransız ve İngiliz askerlerinin Osmanlı ve Alman askerlerine karşı mücadelesinde kullanılmak üzere Filistin'e sevk edilmişlerdir. Buradan ise Çukurova'ya, nihai varış noktalarına gelmişlerdir. Özellikle Mersin ve Adana'da etkili olan lejyon sayesinde 1919 Mayıs'ında Ermeniler tek taraflı olarak Çukurova bölgesini kapsayan bir devlet de ilan etmişlerdir. Ancak Fransızların Ankara ile anlaşması neticesinde bu devlet yaşamamıştır.

Fotoğraf 17. Ermeni - Fransız İşbirliği.

Fotoğraf 18. Ermeniler Fransız Ordusu'nda

Fransa Birinci Dünya Savaşı'nı kazandıktan sonra adı geçen bölgeyi işgal ettiğinde en büyük desteği yine yerel Ermeni ahaliden almıştır. Sadece Fransızlar değil, diğer müttefik ülkeler de Ermenilere Osmanlı'ya karşı ayaklanmaları karşılığında çeşitli vaatlerde bulunmuşlardır. Bunun karşılığı olarak özellikle Klikya bölgesinde bir Ermeni devleti kurulmasına yardım etme sözünü vermiştir.[131] Bu bağlamda Ermeniler, Fransız askerlerini kendi askerleri gibi görmüşlerdir.

Ermeni Lejyonu Fransız subaylarına göre zaman zaman verilen emirlere uymamış ve yer yer aşırı eylemlere girişmişlerdir. Müslüman düşmanlığı bunlarda çok yüksek düzeydedir ve nefretleri kimi zaman Fransızların hedeflerine ulaşmasına da mani olmuştur. Kasım 1918'de daha Lübnan'da Beyrut şehrinde polisle çatışmaları Fransızları zor durumda bırakmış[132] ve bir sonraki durakları olan Çukurova bölgesinde ne kadar şiddet üretebileceklerinin de işaretini vermiştir. Nitekim Adana, İskenderun, Baylan ve Dörtyol'a gelmeleriyle birlikte şiddet tırmanmış, Ermeni Lejyonu kısa sürede yerli Ermenilerden oluşan çetelerin oluşturulmasına da katkıda bulunmuştur. Köylere saldırılar başlayınca Türk köylüler büyük oranda dağlara kaçmışlar, saldırıya uğrayanlar ise adalet arayacak makam dahi bulamamışlardır. Fransız görevliler Ermenileri durdurmamaktan şikâyet etmekte ve bir anlamda 'timsah gözyaşları' dökmektedirler. Özellikle Lejyon'un İskenderun'a girişinde büyük olaylar olmuş, Ermeni gönüllüler Müslüman evlerine baskınlar düzenleyerek Ermeni kökenli 'köle kızları' kurtaracaklarını iddia etmişlerdir. Ancak baskınlarda çok az sayıda Ermeni kökenli kızı yanlarına alırken birçok evde sarkıntılık ve tecavüzler yaşanmıştır. Boşalan köylerdeki Müslüman evlerinin de yağmalandığı, daha sonra da ağır bir şekilde tahrip edildiği görülmüştür. Benzeri olaylar Ermeni birliklerinin görüldüğü tüm köy ve kasabalarda yaşanmıştır.[133]

Ermenilerin Müslüman ahali üzerindeki baskısı öylesine kabul edilemez ve gayri medeni bir hal almıştır ki bazı durumlarda Fransız subayları Ermenilerin silah ihtiyaçlarını dahi karşılamakta tereddüt etmişlerdir. Örneğin Fransız General Gourad, Dörtyol'da Ermenilerin silah taleplerini neden karşılamadığını şöyle izah etmektedir:

---

[131] Sanjian, *The Armenian...*, s. 285.

[132] Justin McCarthy, *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, (Princeton: The Darwin Presss, 1995), s. 204.

[133] McCarthy, *Death...*, s. 205. Fransız Ordusu içinde Ermeniler dışında Senegal'den de askerlerin olduğu ve bunların da Ermeniler gibi aşırı eylemlerde bulunduğu anlaşılmaktadır: Erik Lance Knudsen, *Great Britain, Constantinople, and the Turkish Peace Treaty, 1919-1922*, (New York: Garland Publishing, Inc., 1987), s. 155.

> *"Daha önce Ermenilere verilen silahlar kendi köylerini savunabilsinler, ya da Klikya'da Fransız birliklerine eklenecek birlikler oluşturulabilsinler diye dağıtılmıştı. Ancak her bir silah dağıtım olayında Ermeniler tam da Türklerin kendilerine yaptıklarını iddia ettikleri şekilde bu silahları Türkleri tehdit etmek için, yağmalama, köyleri yakma ve silahsız Müslümanları katletmek için kullandılar."*[134]

Araştırmacı Erik Lance Knudsen eserinde bölgedeki Ermeni ve diğer bazı askerlerin eylemlerinin Fransa'da hoş karşılanamayacak kadar aşırıya gittiğini yazmaktadır.[135]

Klikya ve çevresinde Fransa himayesinde bir Ermeni devleti kurabilmek maksadıyla nüfus hareketlenmesi de sağlanmış, diğer bölgelerden Adana ve çevresine Ermeni nüfus kaydırılmaya çalışılmıştır. Boghos Nubar Paşa çeşitli ülkelerde toplanmış olan Ermeni göçmenleri bu bölgeye yoğunlaştırarak Ermeni nüfusu arttırma gayretlerine girmiştir. Ayrıca Fransa'nın da Beyrut başta olmak üzere Suriye'nin çeşitli bölgelerinden toplayabildikleri kadar Ermeniyi bölgeye sevk ettikleri görülmektedir. Yapay yollarla Klikya'ya aktarılan Ermeni nüfusun 120.000'i aştığı tahmin edilmektedir. Daha önce göçle Antep, Maraş ve Zeytun'a İstanbul'dan gelen 50.000 kişi de ayrı bir Ermeni devleti yolunda önemli sayılmıştır.[136] Sadece deniz yoluyla Mersin'e bir seferde gelenlerin sayısı 8.000 civarındadır.[137] Klikya Ermeni devleti hedefindeki en önemli sorun ise Ermenilerin Müslüman ahaliye saldırması ve bölgede Fransızlara karşı ciddi bir direnç oluşmasında Ermenilere duyulan kızgınlık olmuştur. Ermeni gönüllüler çok sayıda kişiyi soymuş, Müslüman ahaliyi aşağılamaya kalkmış ve ellerindeki silahları bireysel kinlerini tatmin için kullanmışlardır. Halk bu kızgınlığın da etkisiyle Fransızlara karşı en etkin mücadeleyi Maraş, Antep, Adana ve Urfa bölgelerinde göstermiştir. Bu çabaların sonucunda Fransızlar ağır kayıplar vermiş ve bölgeden bir süre sonra çekilmek zorunda kalmışlardır. Buna karşın Batı medyasına Ermeni lejyonunun ve Fransızların aşırı güç kullanımları ya da insanlık dışı uygulamaları değil, Türklerin Ermeni mahallelerinde Ermenilerden nasıl 'intikam aldıkları' türü haberler yansımıştır. Tek taraflı haber kaynaklarından gelen haberler olayları Müslümanların Hristiyanları katletmesi olarak yansıtmıştır.[138]

---

[134] Aktaran McCarthy, *Death...*, s. 207.

[135] Knudsen, *Great...*, s. 155.

[136] http://www.tallarmeniantale.com/exodus.htm; Paul du Veou, *La Passion de la Cilicie: 1919-1922*, (Paris: Librarie Orientaliste).

[137] McCarthy, *Death...*, s. 205.

[138] 'French Hard Presssed by Turks at Marash', *The New York Times*, 28 Şubat 1920.

Söz verilen Ermeni devleti sadece bugünkü Türkiye'den değil, bugünkü Suriye'den de toprak alacaktır. Ancak zor durumda kalan Fransa'nın ilk feda ettiği bölge yine burası olmuştur ve Ermeniler de fiiliyatta büyük bir darbe yemişler ve kendilerini ihanete uğramış, terk edilmiş hissetmişlerdir.[139] Fransızlar Ermeni bölgelerinde tek başlarına fazla başarılı olamayacaklarını aslında 1919 yılında anlamışlardır. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Ermeni devletinin kurulması ve bunun ilk başlarda bir Batılı devletin manda idaresi altında olması fikrinin konuşulduğu dönemde Fransızlar bu ülkenin İngiltere yerine ABD olmasını tercih etmiş, bunu da çeşitli vesilelerle ifade etmişlerdir.[140] Ancak Amerikalılar bu konuda çok istekli davranmamışlardır. Bu konuda çekinceleri olan Amerikalılardan Oscar Straus o dönemde bir gazeteye verdiği demeçte çekincelerini şöyle açıklamıştır:

> *"Birleşik Devletler Küçük Asya'da ya da Avrupa'da yeni ya da küçük hiçbir devletin manda idaresini üzerine almamalıdır. Böyle bir gelişme bizi sonsuz sorunların içine iter".*[141]

Olası Ermeni devleti için ABD'nin manda idaresine karşı çıkanlardan Herbert Hoover ise söz konusu bölgenin kontrolü için çok büyük sayılarda güvenlik gücü gerekeceğini belirterek bu yükün altından kalkmanın zorluğuna işaret etmektedir.[142]

Fransızların İngiltere'yi tercih etmemelerinin en önemli nedeni, Mezepotamya'ya ek olarak planlanan Ermeni devletinin de hâkimiyetini kontrolüne alan bir İngiltere birleşik ve çok geniş bir bölgeye hakim olmuş oluyordu. Fransa kendisi de böyle bir sorumluluğu üstlenmek istemiyor, onun yerine Suriye ve Lübnan'ın manda idaresini ele geçirmeye çalışıyordu. Tüm bu hesapların içinde Fransızlar Ermenilerin Anadolu'da hiçbir yerde çoğunlukta olmadıklarını ve sorunların yıllarca (hatta asırlarca) süreceğini biliyorlardı. *New York Times* muhabirine 1919'da konuşan bir Fransız Dışişleri Bakanlığı yetkilisinin itirafları bu anlamda önemlidir:

> *"Fransız Dışişleri Bakanlığı yetkilisi son derece samimi bir şekilde 'bu asırlarca sürecek' dedi... '**Bugünkü Türkiye'de Ermenilerin çoğunlukta oldukları geniş bir toprak parçası yok**. Ortada homojen bir nüfus yok, sadece Ermeniler, Türkler ve Kürtlerden oluşan karma bir*

---

[139] Haig Yeprat, 'Treaty of Sevres Sacred', *The New York Times*, 7 Mayıs 1922.

[140] Charles A. Selden, 'Anxious to Hand US Armenian Mandate', *The New York Times*, 1 Mart 1919.

[141] Selden, 'Anxious...'.

[142] Knudsen, *Great...*, s. 55.

> *nüfus var. Fakat yine de bir Ermeni Devleti olmalı ve* ***Türkler bu devlette çoğunluğu oluşturmalarına rağmen*** *Türklere duydukları sadakatten vazgeçmeli ve yeni Ermenistan'ın vatandaşı olmalılar ya da Türklere ayrılmış olan topraklara göç etmelidirler. Aksi taktirde hiçbir şekilde bağımsız bir Ermenistan Devleti olamayacaktır'."*[143]

Sadece Fransızlar değil, İngilizler de sorunlu Ermeni bölgesinin korumasının ABD tarafından sağlanmasını tercih etmiş[144] ve Amerikan askerlerini Anadolu'ya çekebilmek için özel bir gayret sarf etmiştir. Bu ısrarın temel nedeni ise İngiltere'nin Afganistan'da karşılaştığı sorunlar ve yeterli sayıda askere sahip olmadığı düşüncesidir. Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan ve hatta Kürdistan devletinin petrol zengini Irak ile Türkler arasında iyi bir bariyer olacağını düşünen İngilizler buna karşın Ermenistan'ın yükünü taşıyabilecek güçte olmadıklarını düşünmektedirler.

Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında işgalci düşman birlikleri ile hareket edip saldırdıkları komşuları bazı bölgelerde Ermenilerin geri dönmelerine izin vermemiş, bazı yerlerde ise Ermeniler olası saldırılardan korktukları için bölge Ermenilerinin büyük bir kısmı Suriye'ye, Lübnan'a, Kıbrıs'a veya Fransa'ya göç etmişlerdir. Fransa ile Ermeniler arasındaki özel ilişki bu tarihten sonra da devam etmiştir. 1915 Tehciri ile gelenler ve sonrasında gelenlerle birlikte Fransız yönetimi altındaki Suriye'deki Ermeni nüfusu ciddi ölçüde artmıştır. Göçler 1920'ler boyunca devam etmiş, 1922'den sonra adeta patlama yaşanmıştır.[145] Helen Cameron Gordon'a göre 1921-1923 arasında 75.000 kadar Ermeni Suriye topraklarına göç etmiştir.[146] Araştırmacı Longrigg ise Fransız askerlerinin Klikya'dan çekilmesi ile birlikte 30.000 kadar Ermeninin 1921'in sonunda kuzey Suriye ve Lübnan'a göç ettiğini, 1922'de 15.000'den fazla Ermeninin Halep'e ulaştığını, 1923 ortasında ise bir 30.000 göçmenin daha geldiğini yazmaktadır.[147] Longrigg 1923 sonu itibariyle bölgeye göç etmiş Ermeni sayısını 120.000 olarak hesaplamaktadır. 1929-1930'da Suriye, Lübnan ve Filistin'e doğru en son büyük bir göç dalgası daha yaşanmıştır. Sadece 1929'da Türkiye'den Suriye'ye göç eden Ermenilerin sayısı en az 5.000'dir.[148] 1930'da bu sayıdan daha

---

[143] Selden, 'Anxious...'.

[144] Knudsen, *Great...*, s. 91.

[145] Sanjian, *The Armenian...*, s. 286.

[146] Helen Cameron Gordon, *Syria As It is*, (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1939), s. 142.

[147] Yazar 1923 göçünde gelen 30.000 kişiden 10.000'inin Rum olduğunu, ancak geri kalanın tamamının Ermeni olduğunu belirtmektedir. Stephen Hemsley Longrigg, *Syria and Lebanon Under French Mandate*, (Beyrut: Librairie Du Liban, 1968, İkinci Baskı), s. 138.

[148] 'Armenians Migrating, Drought in Anatolia Drives Thousands to Syria', *The New York Times*, 30 Mayıs 1929, s. E7.

fazlası göç etmiştir. Amerikalı Near East Relief'in Genel Direktörü Barclay Acheson'a göre 1925'te Beyrut'ta bir bölgedeki yeni gelmiş Ermeni göçmen sayısı 45.000 kadardır.[149]

Ermenilere göre bu göçlerin nedeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Ermenileri yok etme arzusudur. Ancak 1915'ten, hatta çok daha öncesinden başladığı söylenen bir yok etme isteğinin (soykırım) 1930'a kadar sürmesi ve bunu Anadolu Ermenilerinin anlamaları için bu kadar uzun yılların geçmesi anlaşılabilir bir durum değildir. Bu nedenle 1920'lerde devam eden göçlerin büyük bir kısmının ekonomik ve diğer nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim 1929'daki göçlerde kuraklığın çok önemli bir etkisi olmuştur.[150] Ayrıca Amerikan ve diğer Batılı sivil toplum kuruluşları ve misyoner derneklerinin çabalarıyla dağılmış Ermeni aileleri birleştirmek ya da savaş döneminde ailesini kaybetmiş Ermeni öksüz çocukları biraraya getirebilmek için de Anadolu'dan Suriye topraklarına Ermeniler getirilmiştir.[151]

Hatay'ın 1939 yılında Türkiye topraklarına geçmesiyle birlikte bu ilden de Suriye ve Lübnan'a önemli sayıda göç olmuştur.[152] Bunların bir kısmı Hatay'ın yerli Ermenisi iken önemli bir kısmı daha önceki göç dalgalarında Hatay'a yerleşmiş Ermenilerdir.[153] Böylece bu kişiler bir kez daha göç etmek durumunda kalmışlardır.

Fransız - Ermeni Lejyonu

Ermenilerin Suriye'deki 'maceraları' da 19. ve 20. yüzyılda Anadolu'daki maceralarını andırmaktadır. Yeni geldikleri ülkede müslüman nüfus ile iyi ilişkiler geliştirmek yerine Fransızlar ile olan yakınlıklarını avantaja çevirmeye çalışan Ermeniler, bu yeni ülkelerinde de büyük sorunlara neden olmaya başlamışlardır. Yükselen Arap milliyetçiliği karşısında zor durumda kalan Fransızlar, kuzeyde gelişen Türkiye destekli hareketler ile iyice bunalmışlar ve Ermenileri Suriye'yi ellerinde tutabilmek için önemli bir destekçi olarak görmüşlerdir. Ermeniler, Lust-Okar'ın deyişiyle, "*Fransızların Suriye'de güvendikleri işbirlikçiler ve komprodorlar*" olmuşlardır.[154] Bu da Arap nüfus arasında Ermenilere karşı 'nefret duygularının' gelişmesine neden olmuştur.[155] Doğal olarak

[149] 'Americans in Syria Face Relief Crisis', *The New York Times*, 30 Kasım 1925.
[150] 'Armenians Migrating...', *The New York Times*, 30 Mayıs 1929, s. E7.
[151] 'Blind Refugees in Aleppo', *The New York Times*, 7 Eylül 1922.
[152] George Haddad, *Fifty Years of Modern Syria and Lebanon*, (Beyrut: Dar-al-Hayat, 1950), s. 15
[153] Helen Cameron Gordon, *Syria As It is*, (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1939), s. 172.
[154] Lust-Okar, 'Failure of Collaboration...', s. 53.
[155] Haddad, *Fifty Years...*, s. 76.

bu işbirliği Arap milliyetçileri ve diğer Müslüman grupları rahatsız etmiştir. Ermeni - Fransız işbirliğine birazdan daha detaylı olarak döneceğiz. Ancak Ermenilerin Suriye ve Lübnan'da ilk yıllarda sevilmemesinin başka nedenleri de vardır. Bunlardan biri bulaşıcı hastalıkların daha çok Ermeniler yoluyla gelmesidir. Uzun bir yolu katederek gelen göçmen Ermeniler olumsuz şartlar altında hastalıklara daha kolay yakalanmışlar ve bunu geldikleri ülkelere taşımışlardır. Sadece Halep'te 1916 Ağustosu ile 1917 Ağustosu arasında 35.000'den fazla kişi tifustan ölmüştür. Halep ve Musul'un köylerinde nüfusun en az % 50'si salgın hastalıklarda hayatını kaybetmiştir. Ra'sal-Ayn'da ise ölüm oranı mahalle nüfusunun % 88'ine kadar çıkmıştır.[156] Tüm bu rakamlar Ermenilerin ve gittikleri yerlerin nasıl zorlu yerler olduğunu gösterdiği gibi, ölenlerin sadece silahlı çatışmalarda ölmediğini de kanıtlamaktadır. Oysa dönemin koşullarından habersiz bazı araştırmacılar onbinlerce, hatta yüzbinlerce insanın salgın hastalıklardan, kıtlıktan ve kötü hava koşullarından ölemeyeceğini iddia ederek, tüm Ermeni ölümlerini sistematik bir kıyıma bağlamaktadırlar. Oysaki bu dönemde en etkili kıyım nedeni hastalıklar, açlık ve soğuk havadır. Hastalıklar sonucu bazı yerleşim yerlerinin nüfusu neredeyse tamamen yok olmuştur. Bu koşullar İttihat Terakki'nin Anadolu'da Ermeniler için oluşturduğu koşullar değildir. Aynı şartlarda ölen Türklerin ve diğer Müslümanların sayısı Ermenilerden çok daha fazladır. Fakat bugün daha çok sadece Ermeniler için ağlayanlar vardır.

Ermenilerin geldikleri Suriye ve Lübnan'da çok da sevilmemesinin bir diğer nedeni ise işsizliğin yaygın olduğu bir dönemde Fransızların en önemli işleri Ermenilere veriyor olmasıdır. Ermenileri kendilerine yakın bulan Fransa, Ermenileri bu ülkelerde güçlendirerek iktidarlarını kalıcı hale getirmek istemiştir. Ayrıca dini-kültürel dayanışma da bunda etkili olmuştur. Böylece Araplar ve diğer Müslümanlar kendi ülkelerinde işlerini sonradan gelenlere kaptırmaya başlamışlardır.

[156] Lust-Okar, 'Failure of Collaboration...', s. 57.

Fransızlar işlerin yanı sıra en verimli toprakları da Ermenilere vermeye başlamışlardır. Fas'ta izlenen ekonomik modeli Suriye'ye de taşımak isteyen Fransızlar, yerli halkın isteklerini göz ardı ederek tüm ekonomiyi yeniden dizayn etmişler ve en kıymetli işleri Ermenilere ve diğer yandaşlarına ayırmışlardır. Ayrıca Ermenileri siyasi alanda güçlendirebilmek için her gelene 1915'ten itibaren seçimlere katılma hakkı vermişler ve seçimlerde de Ermenileri her açıdan desteklemişlerdir. Ekonomik açıdan iyi durumda olmayan Ermeniler, Fransızların ekonomik yardımlarından ve diğer desteklerinden de yararlanmışlardır.

Bu tabloya karşın Fransızlar ne kadar büyük hata yaptıklarını ancak 1925 Büyük Ayaklanması[157] esnasında anlayabilmişlerdir. Arap grupların ayaklanması karşısında Fransızlar daha çok Ermenilere güvenmişlerdir. Ermeniler dışında kısmen bazı Kürt ve Çerkes gruplardan da yararlanılmıştır. Örneğin 13 Ekim 1925 Ghutah Saldırısı'nda en az 24 kişi öldürülmüş, 100'den fazla kişi de esir alınmıştır. Öldürülen ve yakalanan Arap milliyetçiler halka teşhir edilirken Ermeniler de katliam gibi baskına ve kötü muamelelere katılmışlardır. Arap milliyetçiler kısa sürede bunun 'intikamı'nı almışlardır. Ermeni yerleşim noktasına 18 Ekim 1925'te, yani Ghutah Saldırısı'ndan sadece beş gün sonra gerçekleşen saldırıda en az 20 Ermeni öldürülmüştür.[158] Bu dönemde öldürülen Arap sayısının ise 1.000'i aştığı belirtilmektedir.[159] 19 Kasım 1925'te ise Fransızlar asilere karşı saldırılarında 130'dan fazla Arabı öldürürken, olaylarda 14 Fransız askeri ile birlikte 50 Ermeni de öldürülmüştür.[160] Ermeni - Fransız saldırılarına bir diğer örnek de Şubat 1926'da gerçekleşmiştir. Şam'da, Meydan'da gerçekleşen operasyonda Arap isyancılar tamamen yok edilmek istenmiş, çatışmalar tam üç gün sürmüştür. Olayların ardından yağma ve diğer saldırılar da yaşanmıştır. Ermeniler bu olaylarda öylesine kontrolsüz ve aşırı güç kullanmışlardır ki, bazı Ermeniler bizzat Fransız komutanlarınca bu eylemleri nedeniyle cezalandırılmak zorunda kalınmıştır. Ermenilerin kötü muamelesi sonucunda Arapların olayların ardından Ermenilere saldıracağı tahminleri artmış, hatta korku öylesine yayılmıştır ki Şam'daki Ermeni nüfusun önemli bir kısmı şehri terk etmek zorunda kalmıştır.[161] Fransızların Arap milliyetçileri bastırmak için kullandığı Ermeni ve Çerkez gönüllüler Fransızlar ile kıyaslandığında çok istekli savaşıyor, kendile-

---

[157] William Jourdan Rapp, 'Damascus Again is Put to the Sword', *The New York Times*, 15 Kasım 1925.

[158] Stephen Hemsley Longrigg, *Syria and Lebanon Under French Mandate*, (Beyrut: Librairie Du Liban, 1968), İkinci Baskı, s. 159.

[159] '1.000 Victims of Bombardment in Damascus; 15 Years' Martial Law Declared by French', *The New York Times*, 23 Ekim 1925.

[160] 'French to Launch Offensive in Syria', *The New York Times*, 11 Kasım 1925.

[161] Konunun detaylı bir değerlendirmesi için lütfen bkz.: Lust-Okar, 'Failure of Collaboration...'.

rini tehlikeye atmaktan çekinmiyorlardı. Fakat bu savaşçılar Stephen Hemsley Longrigg'in deyişiyle:

> *"acımasız, vahşi ve Müslüman Arap halkın nefretini kazanmış kişilerdi. Kendilerine dönük nefret ve bıkkınlık her geçen gün artmaktaydı ve bunlar serbest bir şekilde kullanıldılar; ancak gereksiz canavarlıkları ve utanmak bilmeyen yağmalamaları ki Fransız mahkemeleri belli olaylarda cezalandırma yoluna da gitmiştir, Fransız Komutanlığı'na verdikleri hizmetleri bozmuştur... Söz konusu müfrezelerin Fransız subayların komutası altında çok büyük kıymet verilerek kullanılmaları çok sert eleştirilere neden olmuştur."*[162]

Bu arada hatırlatmak gerekir göçmen Ermenilerden önce de Suriye, Lübnan ve Filistin'de hatırı sayılır bir Ermeni topluluğu vardır. Bunlar tehcir edilmedikleri gibi Osmanlı güvenlik güçleriyle aralarında herhangi bir sorun da yaşanmamıştır. Ancak Longrigg gibi araştırmacıların tespitlerine bakılırsa yerleşik Ermenilerin de (Şam Ermenileri gibi) toplumun geri kalanı tarafından çok sevilmedikleri anlaşılmaktadır. Yeni gelenler ve onların aşırılıklarıyla birlikte yerleşik Ermenilerin hayatları da tehlikeye girmeye başlamıştır.[163] Halep, Şam ve diğer şehirlerdeki Ermeniler o dönemde bölgenin en zengin kesimini oluşturuyorlardı ve özellikle ticaret bu topluluğun elindeydi.[164]

Tüm bu olaylar ve diğer bazı örnekler açıkça gösterdi ki **Fransızların Ermenileri kullanma girişimleri Anadolu'dan sonra Suriye'de de başarısızlığa uğramıştır**. Bu nedenle özellikle 1925'ten sonra Fransızlar, Ermenilere olan desteklerini açıktan yapmamaya çalışmışlardır.[165] Açıktan işbirliğinin hem Fransızlara, hem de Ermenilere zarar verdiği tespiti Suriye örneğinde net bir şekilde yapılmıştır. Tespit doğru olmakla birlikte Ermenilerin yeni geldikleri vatanlarında da **istenmeyen insanlar** haline gelmesi onların kimlik oluşumları açısından önemli etkilere sahip olmuştur. Ermeniler, Fransızlar ile işbirlikleri sayesinde Suriye kimliğinin dışında kalabilmiş ve kendilerine has bir azınlık kimliği geliştirebilmişlerdir. Müslüman komşuları tarafından sürekli dışlanma algısı Ermeni kimliğinin bir dava üzerine kurulmasını da kolaylaştırmıştır. Ancak yaşanan olumsuz olaylar Lübnan ve Suriye Ermenilerini diaspora içindeki en radikal Ermeniler haline de getirmiştir. Ayrıca Fransa'nın bir kez daha Ermenileri siyasi amaçlarında yarı yolda

---

[162] Longrigg, *Syria...*, s. 161.

[163] Longrigg, *Syria...*, s. 164.

[164] Longrigg, *Syria...*, s. 13.

[165] Ermenilerden özel birliklerde asker olarak yararlanma yine de devam etmiştir. Daha çok Ermeni ve Çerkeslerden oluşan birliklerin sayısı 1930'ların ortasında 14.000 kadardır. Bu kişiler ilerleyen yıllarda da aşırılıkları ve yer yer disiplinsizlikleri ile tanınmışlardır. Longrigg, *Syria...*, s. 269.

bırakması dikkat çekicidir. Buna karşın maddi yardımlar, düşkün Ermenilere iş bulunması, eğitimlerine destek verilmesi vs. bu bölgelerde Ermeni kültürünü büyük oranda Fransız etkisi altına sokmuştur. Bölgedeki Ermenilerden çok sayıda kişinin daha sonraki yılarda Fransa'ya yerleşmesi Fransa - Ermeni bağlarını daha da güçlendirmiştir. Böylece İngiltere, Almanya gibi ülkelerden farklı olarak Ermeniler ile Fransızlar Anadolu'da ve Suriye'de kaderdaş olmuşlar ve bu yakınlık Türklere karşı her vesile ile ortaya çıkmıştır.

Ermenilerin Anadolu'dan Suriye'ye göçleri irili ufaklı olmak kaydıyla 1945'e kadar devam etmiştir. Özelikle Fransız yönetimi devam ettiği dönemde Ermeniler Suriye'yi önemli bir göç merkezi olarak görmüşlerdir. Fransızlar ile olan özel ilişkinin de etkisi ile ve Türkiye'ye karşı geliştirdikleri özel 'nefret'[166] sayesinde bugün Ermeniler Suriye'de asimile olmamış en büyük etnik grup sayılmaktadır.[167] 1990 başı itibariyle nüfusları 150.000 civarındaydı. Bu nüfusun % 75'i Halep'de yerleşiktir. % 20 kadarı ise Hayy Al Aman'da (Şam) yaşamaktadır. 1930'lar ile kıyaslandığında Suriye Ermenilerinin dışarıya ne kadar büyük göçler verdiği de anlaşılmaktadır. Kısacası 1915 göçü Ermenilerin ilk ve son büyük göçü değildir. Takip eden yıllarda Ermeniler 'tehcir'e devam etmek zorunda kalmışlardır ve bu 'zorunlu' göçler Ermeni kimliğini özellikle Türkiye'ye karşı daha saldırgan bir hale getirmiştir. Bu arada gittikleri ülkelerde önemli bir miktar Ermeni de yerel nüfusun içinde kimlik değiştirmiştir. Özellikle kadınların gittikleri yerlerdeki evlilikleri nedeniyle başka bir yere göç edemedikleri de bilinmektedir.[168]

Özetle Fransa, Osmanlı Ermenileri ile stratejik nedenlerle kurduğu ilişkilerini istediği istikamette kontrol edememiş, zamanla bu birliktelik Suriye, Lübnan ve devamında Fransa'da devam etmiştir. Ermeni soru-

---

[166] Bu cümlede kullanılan 'nefret' kavramı bir genellemeye işaret etmektedir. Yoksa Suriye Ermenileri içinde Türk kültürünü yaşatan, hatta hala Türkiye ile bağlarını devam ettirenler de bulunmaktadır. Özellikle birinci ve ikinci kuşak Suriye ve Lübnan Ermenilerinde Anadolu'ya büyük bir özlem gözlenmektedir ve bu kişiler karşılaştıkları Türklere de son derece büyük bir yakınlık gösterebilmektedirler. 1990'ların sonu ve 2000'li yıllarda bölge Ermenileri arasında Türk televizyon kanallarının popüler olduğu ve Taşnaklar'ın bunu 'büyük bir tehlike' olarak gördükleri de bilinmektedir.

[167] Son dönemde daha çok Kürtlerden bahsedilse de Suriye'deki Kürtler birbirinden farklı çok sayıda alt gruptan oluşmaktadır. Kürt kimliği de Ermeniler ile kıyaslandığında oldukça zayıftır. Ayrıca asimile olmuş Kürt sayısı oldukça fazladır. Benzeri bir durum Türkler içinde geçerlidir. Sayıları yüzbinlerle, hatta bazı kaynaklarca 1 milyondan fazla olarak gösterilse de Suriye'deki Türkler de tek bir kimlik çevresinde birleşememişlerdir. Araplaşmış Türklerin sayısı yüzbinlerle ölçülmektedir. Türklük bilinci kaybetmemiş olanlar ise bunu yaşamlarına yeterince yansıtamamaktadırlar.

[168] Bunların bir kısmı savaş ortamında zorla alıkonanlardır. Sadece Suriye'de bu şekilde kalan Ermeni sayısının onbinlerce olduğu iddia edilmektedir: '30.000 Armenians Slaves, Mostly Women, and are Held in Syria, London Paper Hears', *The New York Times*, 31 Temmuz 1927, s. 2.

nu Batılı ülkeler arasında en çok Fransa'nın Türkiye politikasını etkilemiş ve ileride görüleceği üzere diğer Türkiye karşıtı lobilerin de (Yunanistan'lı göçmenler, Kıbrıslı Rum göçmenler, PKK unsurları, aşırı sol Türk terör grupları vs.) desteği ile Fransa'da Türkiye karşıtı güçlü bir hareket her zaman mevcut olmuştur.

Fransızların Suriye ve Lübnan'da Ermenilerin güçlendirme siyasetinin bir diğer hayati etkisi ise Lübnan üzerinde gözlenmiştir. Lübnan Suriye'ye göre daha ufak bir yer olduğundan bu ülkeye göç eden Ermeniler demografik yapıyı ciddi oranda bozmuştur. Fransızların bilinçli olarak Lübnan'ı Hristiyanlaştırma politikasına çok güzel uyan Ermeni göçmenler sayesinde Lübnan'ın birçok köy ve kasabasında Hristiyan nüfus Müslüman nüfusu geçmiş, 1925 yılında Ermeniler olmaksızın toplam nüfusdaki oran % 50'nin altında olan Hristiyanlar Ermeni göçmenler ile birlikte Müslüman nüfusun üzerine çıkmış ve % 55'e dayanmışlardır. Bazı bölgelerde Ermeni nüfus transferinden sonra Hristiyan nüfusun oranı % 30'lardan % 63'lere kadar % 63'lere kadar çıkmıştır.

Tablo 6

SİVİL KAYITLARA GÖRE

LÜBNAN'DA ERMENİ GÖÇÜNÜN DEMOGRAFİK YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ[169]

1925

Grup Adı	Nüfus	Yüzde Olarak (%)
Ermeniler	32.859	5.50
Hristiyanlar	326.890	54.68
Ermeniler Hariç Hristiyan Nüfus	294.031	49.19
TOPLAM NÜFUS	**597.799**	**100**

Başka bir deyişle Anadolu'da Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan sorunlar doğrudan Lübnan ve Suriye'yi etkilemiş, özellikle Lübnan'da etnik çatışmaların artmasında önemli bir rol oynamıştır. Fransızların Ermeni göçmenleri demografik yapıyı değiştirmek için kullanmak istemesi ve Ermenilerin Anadolu'dan sonra Lübnan ve Suriye'ye

[169] T. H. Greenshields, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939*, yayınlanmamış doktora tezi, 1978, s. 380.

de Müslüman düşmanlığı hisleriyle gelmiş olması diğer gruplar ile yapıcı bir düzlemde çalışmalarını önemli oranda engellemiştir. 1970 ve 1980'li yıllarda Lübnan Ermenilerinin Ermeni terörünün lokomotifi konumuna gelmelerinin bir nedeni de budur.

Tablo 7

BEYRUT'TA ERMENİ NÜFUSUN DAĞILIMI

1932 LÜBNAN NÜFUS SAYIMI[170]

Mahalle	Ermeniler	Toplam Nüfus	Ermenilerin Oranı
Moussaytbeh	592	17.122	% 3.46
Bachoura	1.014	10.486	% 9.67
Ras Beyrut	175	6.486	% 2.70
Zokak El Blat	1.454	7.778	% 18.69
Achrafié	2.870	12.180	% 23.56
Ain El Mreissé	327	3.605	% 9.07
Remeil	1.900	8.008	% 23.73
Mazraa	259	17.081	% 1.52
Minet El Hosn	534	6.197	% 8.62
Port	389	3.026	% 12.86
Es Saife	725	4.306	% 16.84
Medawar	10.493	14.275	% 73.51
Diverse	1.151	2.860	% 40.24
TOPLAM	21.883	113.404	% 19.30

Fotoğraf 20. Beyrut'ta Ermeni Kampı

[170] Greenshields, *The Settlement...*, s. 434.

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE ERMENİ GÖÇLERİ

Suriye ve Lübnan örneklerinde görüldüğü üzere Ermeni göçmenlerin yeni geldikleri ülkelerdeki durumları da ilk başta sorunlu olmuş, Ermeniler kötü bir ün ile bilinmişlerdir. Sömürgeci güç ile işbirliği yapmaları ve Hristiyan dinleri fazlasıyla ön plana çıkmış ve Ermeniler gittikleri ülkelerde sadakatlerinden çok her an sorun çıkarabilme özellikleri ile tanınmışlardır. Bunda Fransızlar ile işbirlikleri kadar Anadolu'daki çatışmalar nedeniyle Müslümanlara duydukları öfke ve nefretin de büyük bir rolü vardır. Özellikle Lübnan'da iç gerilime kısa sürede katılmaları ve dini bölünmelerin aktif tarafı olmaları, ayrıca Arap ülkelerinin sömürgecilikten bağımsızlığa dönüşüyor olması yeni geldikleri bölgelerden de bir süre sonra göç etmelerini gerekli kılmaya başlamıştır. Arap ülkeleri birer birer bağımsız olduktan sonra millileştirmeler başlamış ve yükselen milliyetçilik azınlıkları da kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Özellikle Nasır'ın Arap milliyetçiliği fırtınası tüm Arap ülkelerinde azınlıklara daha fazla şüphe ile bakılmasına yol açmıştır. Örneğin 1956-57 yıllarında yaşanan millileştirme dalgasında sadece Fransız ve İngiliz değil, Ermeniler de zarar görmüştür.[171] Çok sayıda Ermenilere ait gayrimenkul ve işletme de tıpkı İtalyanların, İngilizlerin, Fransızların ve Yunanlıların birçok mal ve işletmeleri gibi kamulaştırılmıştır.[172] Bu dönemde Mısır'daki Ermeni nüfusu 40.000 civarında tahmin edilmiştir.[173] Böylece birçok Ermeni Mısır'ı terk ederek ABD, Kanada, Fransa ve diğer ülkelere daha fazla göç etmeye başlamıştır. Oysaki Mısır, Ermenilerin Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan bu yana bürokrasiden iş dünyasına kadar çok etkili oldukları bir ülke olmuştur.[174] Milliyetçilik ve millileştirmelere ek olarak Batılı ülkelerin konforu ve diğer etkenler sonucunda Mısır Ermenilerinin sayısı 2000'li yıllarda 6.000'e kadar düşmüştür.

Arap ülkeleri gibi İran'daki gelişmeler de Ermeni göçünü hızlandırmıştır. Olaylar doğrudan Ermenileri hedef almasa da Ortadoğu ülkelerindeki karışıklıklar nüfusun genelini olduğu gibi Ermenileri de etkilemiştir.

---

[171] Alain Rouissillon, 'Republic of Egypt Interpreted: Revolution and Beyond', içinde M. W. Daly(ed.) , *The Cambridge History of Egypt, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 338.

[172] Joel Beinin, 'Egypt: Society and Economy, 1923-1952', içinde M. W. Daly(ed.) , *The Cambridge History of Egypt, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 310.

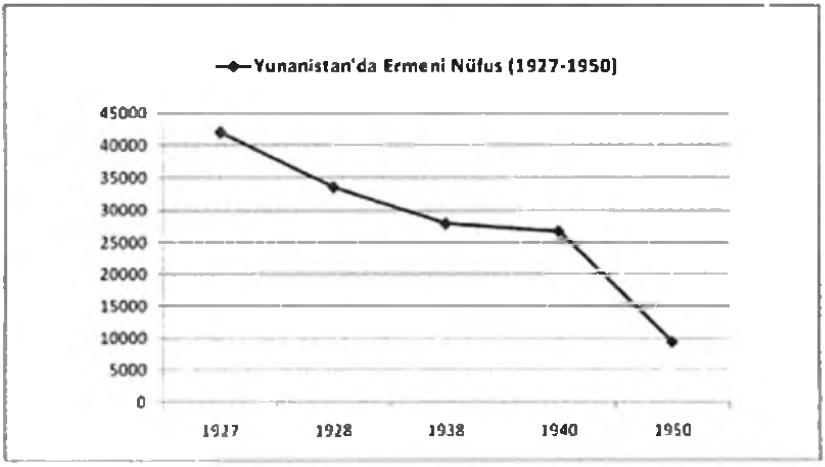
[173] Ayman Zohry, 'Armenians in Egypt', *XXV. IUSSP International Population Conference*, 18-23 Temmuz 2005, Tours, France.

[174] Ehud R. Toledano, 'Social and Economic Change in the 'Long Nineteeth Century', içinde M. W. Daly(ed.) , *The Cambridge History of Egypt, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 264.

BİTMEYEN TEHCİR

Ermeniler ulus olarak göçe yabancı değillerdir. Ticarete yatkınlıkları ve yerleşik oldukları coğrafyanın bir tür geçiş yolu oluşu tarih boyunca onları göçlere zorlamış / teşvik etmiştir. Bu nedenledir ki çeşitli ülkelere dağılmalarına ek olarak bulundukları ülkelerde de çeşitli illere dağılmışlardır. Hatta anavatan saydıkları Kafkasya'da dahi bazı zorlayacı gelişmeler olmasa idi Ermeniler bugünkü Ermenistan'da toplanmaları ve homojen bir nüfus oluşturmaları dahi mümkün olamazdı. Ayrılıkçı Ermeni milliyetçiliği ise Ermenileri uzun bir göçler zincirine mahkum etmiştir. Osmanlı Devleti ile çatışan ve aynı zamanda kanlı bir terör uygulayan Ermeni milliyetçi örgütleri pek çok Ermeniyi de yurdundan etmiştir. İlk başlarda daha iyi bir yaşam ve istikrar için başlayan göçler, daha sonraları devletin de karşılık vermesi sonucunda güvenlik göçlerine dönmüştür. 1915 Tehcir kararı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan etnik çatışmalar yüzbinlerce Ermeninin Anadolu'yu terketmesine yol açmıştır. Fakat Ermenilerin göçü bununla da sınırlı kalmamış ve pek çok Ermeni 20. yüzyıl boyunca adeta oradan oraya savrulmuştur. Anadolu'dan göç edenlerin en yoğun şekilde göç ettikleri yerler Kafkasya, Ortadoğu (özellikle Suriye ve Lübnan) ve Balkanlar (Yunanistan, Romanya vb.) olmuştur. Fakat bu ilk duraklar da göçü sona erdirememiştir. Ortadoğu ülkelerinde kalıcı olarak yerleşmeye çalışan Ermeniler bu ülkelerde yükselen milliyetçilik ve diğer şiddet olayları nedeniyle daha çok Fransa ve Kuzey Amerika'ya göç etmişlerdir. Balkanlar'da ise daha çok kötü şartlar altında kamplarda kalan Ermeniler buradan üçüncü bir ülkeye geçmeye çalışmışlar ve Fransa, Ermenistan, Kuzey Amerika ve Güney Amerika buradan sonraki belli başlı duraklar olmuştur. Ne varki bazı Ermeniler bu kadar dahi şanslı olamamışlar, Lübnan'dan Fransa'ya, buradan Ermenistan'a, ardından ise ABD'ye savrulabilmişlerdir. Böylece 20-30 yıl içinde 5 ülke değiştirmek zorunda kalan onbinlerce Ermeni ortaya çıkmıştır. Bu da doğal olarak Ermeni göçmenlerde köklerinden koparılmışlık hislerine neden olmuştur. Bu dönemde yaşanan göçler ekonomik ve siyasi şartlardaki olumsuzlukların da etkisiyle son derece yıkıcı olmuş ve gelecek yıllarda Ermeni toplumunda kalıcı hasarlara yol açmıştır. Aşağıda vermiş olduğumuz Yunanistan'a ilişkin veriler göçlerin ne kadar yoğun ve hızlı olduğunu açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. 1927'den 1950'ye geçen 23 yıl gibi bir süre içinde Ermenilerin bu ülkedeki nüfusu dörtte birinin dahi altına düşmüştür.

Tablo 8 YUNANİSTAN'DA ERMENİ NÜFUS[175] (1927-1950)	
1927	42.000
1928	33.634
1938	28.000
1940	26.527
1950	9.000

ABD'DE ERMENİ LOBİSİ VE TÜRKİYE[176]

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey ve Güney Amerika'ya göç eden 100.000'den fazla Ermeninin en büyük kısmı ABD'ye yerleşmiştir.[177] Göçmenlerin ilk örnekleri yüksek öğrenim için gelen-

[175] Rakamlar için bkz. I. K. Hassiotis, 'The Armenians', içinde Richard Clogg (ed.), *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, (Londra: C. Hurst & Co. Publishers, 2002), s. 97.

[176] Bu dönemdeki Ermeni faaliyetleri konusunda ayrıca bkz. Robert L. Daniel, 'The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927', *Mississipi Valley Historical Review*, 46, No. 2, Eylül 1959, ss. 252-275; Kemal Çiçek, 'Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü', *IV. Türkiye'nin GüvenliğiSempozyumu Bildiriler Kitabı*, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 16-17 Ekim 2003.

[177] Robert Mirak, 'The Armenians in America', içinde Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian People From Ancient to Modern Times, Vol. II*, (New York: St. Martin's Press, 2004), s. 392.

lerdir. Bunlardan Khachadour Vosganian New York basın Kulübü başkanlığına kadar yükselmiştir. Bir diğer göç nedeni ise ekonomik sıkıntılardır. Ayrıca Osmanlı'da ticareti elinde tutan bazı aileler de Batı dünyasının caziebesine kapılarak aileleri ile ABD'ye göç etmişlerdir. Elbette Osmanlı'nın sık sık savaşla yüz yüze kalması ve içeride yaşanan etnik gerilimler de göçleri arttırıcı bir etkiye sahip olmuştur. 1870 yılında belirlenebilen Ermenilerin sayısı 2.000 kişi civarındadır. Balkan Savaşları, Trablusgarp çatışmaları, genel olarak Birinci Dünya Savaşı şartları ve Tehcir nedeniyle göç edenlerin rakamları konusunda kesin bir rakam olmamakla birlikte Ermeni araştırmacılar yaklaşık 100.000 kişiden bahsetmektedirler.[178] Göçler 1920'li yılların ortalarına kadar yüksek bir hızda devam etmiştir. Ancak 1920'lerin ortasında göçlerde önemli bir azalma gözlenir. Bunda göç kaynağı bölgelerdeki şartlar kadar ABD'nin göç kotalarını daraltmasının da etkisi büyüktür.

İlk gelenler daha çok doğu kıyısında yerleşmişlerdir. New York ve çevresi en önemli yerleşim yerleridir. Bunda ulaşımın nispeten daha zor oluşu ve ilk gelenlerin ekonomik durumlarının etkisi vardır. Bundan dolayı Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni nüfusun % 60'ı Masschusetts, New York, Rhode Island, Connecticut, New Jersey ve Pennsylvania civarındadır.[179] Adı geçen bölgelerin Amerikan eğitim dünyasının en nitelikli okullarının olduğu yerler olduğu düşünülür ise Ermeniler ile Amerikan entellüktüel yaşamı arasında kurulan erken bağlar da dikkat çekicidir.

Tablo 9
ABD'DE YABANCI DOĞUMLU ERMENİ NÜFUSUN EN YOĞUN OLDUĞU ŞEHİRLER, 1910[180]

New York City	2.616
Providence	1.970
Worcester	1.584
Boston	1.189

[178] Bu konuda A. S. Avakian daha farklı bir hesap yapmakta ve 1919-1924 arasındaki göçleri 25.000 olarak tespit etmektedir. Ancak gerçek rakam daha fazla olabilir: A. S. Avakian, *The Armenians in America* (Minneapolis, MN: Lerner Publications Co, 1977), s. 45.

[179] Mirak, 'The Armenians...', s. 392.

[180] Mirak, 'The Armenians...', s. 392.

Zamanla Ermeni göçmenler iç kesimlere ve Batı kıyılarına da ulaşmışlardır. Bu süreçte Fresno'da (California) büyüyen ve daha çok tarımla uğraşan Ermeni göçmenler California'yı ABD'deki en önemli Ermeni göç merkezi haline getirmişlerdir.

İlk gelenler daha çok zor koşullar altında göç etmişlerdir ve hala geldikleri bölgelerin özelliklerini taşımaktadırlar. Örneğin İngilizce Ermeniler için hala ev dili değildir. Göçmenlerin bir kısmı bekardır ya da ailelerini yanlarına almamışlardır. Zamanla aileler göç etmiş ve bekarlar evlenmeye başlamıştır. Ermeni göçmenler olabildiğince aynı yerlerde yaşamaya başlamışlardır ve yeni gelenleri teşvik etmişlerdir. Bu sayede zincirleme göçler de yaşanmıştır. İlk dönem evlilikler de daha çok Ermeniler arasında yaşanmış, karma evlilikler oldukça sınırlı kalmıştır. Bu dönem Ermenilerinin hayat şekli Anadolu Türklerinin yaşam şeklinden çok da farklı olmamıştır. Türk-Ermeni yemekleri, müziği ve gelenekleri uzunca bir süre muhafaza edilmiştir.

Ermeni nüfusun en yoğun olduğu bölgelerin başında gelen Fresno'ya (California) Ermeni göçleri 19. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. İklimin cazibesi ve ilk gelenlerin bölgeden memnun olmaları yeni gelenleri de çekmiştir. Fresno Ermenileri nispeten daha nitelikli işçi ve çiftçilerden oluşmuştur. Bunların bir kısmı ABD'nin çeşitli yerlerinde çalışarak kazandıkları paralar ile bağcılık ve şarapçılık sektörüne yatırım yapmışlardır. Ayrıca diğer tarım ürünlerine de ciddi bir Ermeni yatırımı olmuştur. Böylece güçlü bir Ermeni diasporasının kökleri Fresno'da atılmıştır. Fresno ve çevresindeki Ermeni nüfus 1919'da 10.000 kişi civarındayken, 1929 yılında bu sayı 18.000 kişi civarındadır. 1929 Buhranı tarım sektörünü vurunca özellikle gençler San Francisco ve Los Angeles şehirlerine yönelmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fresno tekrar popüler olmuş ve ABD'nin diğer eyaletlerinden buraya göçler artmıştır. 1965'ten sonra ise yılda 5-10.000 Ermeni Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'dan ABD'ye göç etmiş[181], bu da belli bölgelerdeki nüfus yoğunluğunu Ermeniler lehine daha da arttırmıştır.

Önemli Ermeni merkezlerinden biri de Detroit'tir. Otomotiv sektörünün cazibesine kapılan çok sayıda Ermeni Detroit'e göç etmiştir. 1930 yılında Detroit'teki Ermeni nüfusu 3.508 kişi civarındadır. Aynı yıl New York'taki Ermeni nüfusu 6.919 kişi olarak hesaplanmaktadır.[182]

1920'lerin ortasında yaşanan bir diğer dönüşüm de Ermeni göçmen işçilerin ağır ağır küçük işletmeler kurmaya başlamaları ve ekonomik durumlarının düzelmesidir. Boston, New York ve Philadelphia'da Er-

[181] Mirak, 'The Armenians...', s. 394.
[182] Mirak, 'The Armenians...', s. 393.

meni berber, kasap, manav, ayakkabıcı ve terzilerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Doğu tipi halıların ticaretinde de Ermeniler piyasayı neredeyse tekellerine almışlardır. İran ve Türkiye'den gelen halılar Londra üzerinden ABD'ye Ermeniler tarafından pazarlanmaktadır. Ermenilerin etkili olduğu bir diğer sektör ise kuyumculuk olmuştur. Los Angeles gibi bazı şehirlerde Ermeni kuyumcuların ağırlığı zamanla % 30'a kadar çıkmıştır.

İlk nesil Ermenilerin eğitime çok önem verdikleri de bir gerçektir.[183] '*Okula git de adam ol*' (*Tbrots kua vor mart ellas*) yaklaşımı modern Türkiye'deki yaygın bir anlayışın paralelinin Ermeniler arasındaki yansıması gibi durmaktadır. Ancak Ermenilerin bu dönemde eğitime verdikleri önemin Türklerden daha üst düzeyde olduğu kabul edilmelidir. 1921 yılı itibariyle etnik gruplar arasında okula devam açısından en üst düzeyde olan grubun Ermeniler olması önemli bir göstergedir. Bu çabaların sonucu olarak özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler akademik dünyada nüfuslarının çok ötesinde temsil edilmeye başlayacaklardır.

Tablo 10
ABD'DE ERMENİ NÜFUSUN EN YOĞUN OLDUĞU YERLER, 1930[184]

Fresno ve Çevresi	18.000
New York City	6.919
Detroit	3508

ABD'de Ermeni lobisi 19. yüzyıldan itibaren toplum ve siyaset üzerinde güç kazanmaya başlamış ve özellikle eğitim kurumları, kiliseler ve basın aracılığıyla önce Osmanlı, ardından da Türkiye ulusal çıkarlarını zedelemeye başlamıştır. Misyoner okullarının Anadolu'da yayılmasıyla bilikte ABD toplumu ve kurumları ile güçlü organik bağlar da oluşmuş ve Ermeni Sorunu Amerikan kamuoyunda her zaman diri tutulmuştur. Osmanlı'daki Ermeni ayaklanmaları bu sayede tek taraflı Ermenilere karşı katliamlar olarak yansıtılmış ve Osmanlı resmi görüşü pek nadiren Amerikan basınına yansıyabilmiştir. Düzenli olarak Ermenilere yardım için bağış kampanyaları düzenlenmiş ve özellikle din

[183] Mirak, 'The Armenians...', s. 396.
[184] Mirak, 'The Armenians...', s. 393.

kardeşliği yoluyla konu ABD'nin kendi ulusal sorunu haline getirilmeye çalışılmıştır.

Amerika'daki Ermenilerin siyasi yaşamlarında en etkili grup 19. yüzyıldan itibaren Taşnaklar olmuştur. Örneğin ilk uzun soluklu siyasi dergi olan *Hairenik* (Anavatan) Taşnaklar tarafından 1899 yılında Ermenice dilinde New York şehrinde çıkarılmaya başlanmış, daha sonra Boston'a taşınmıştır. Gazete Birinci Dünya Savaşı öncesinde günlük hale getirilmiş ve düzenli olarak Osmanlı karşıtı yayınlar yapmıştır. Günümüzde haftalık hale gelen gazete dünyanın en uzun süre yayın yapan Ermenice gazetesi durumundadır.[185] 1932 yılında gazetede başlayan İngilizce bir sütun daha sonra tamamen İngilizce yayın yapan *Hairenik Weekly*'e dönüşmüş, İngilizce gazetenin adı 1962'de *The Armenian Weekly* halini almıştır. *The Armenian Weekly* halen ABD Ermenilerinin önemli bir propaganda kanalı halindedir. Gazete sadece ABD'de değil, tüm dünya Ermenileri arasında da etkilidir. 1911-1914 yılları arasında *Hairenik*'in editörlüğünü yapan Simon Vratsian Osmanlı toprakları ile öylesine ilgilidir ki 1914'te Taşnak üyesi olarak İstanbul'a gider ve orada 'Rus ajanı' olmak suçuyla tutuklanır. Fakat kaçmayı başaran Vratsian Kafkasya'da diğer Ermeni gönüllüler ile birlikte Rus Ordusu'na katılarak Türklere karşı savaşır. Bu da göstermektedir ki *Hairenik* Türk karşıtlığını ideolojisinin ve yayın politikasının merkezine yerleştirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte zor durumdaki Ermenilere yardım kampanyaları büyük boyutlara ulaşmış, Ermeniler Hristiyan dünyasında yardıma muhtaç en önemli grup olarak ön plana çıkmışlardır. Bu kampanyalar öylesine etkili olmuştur ki yardım kuruluşlarının mültecilere yardımlarının boyutu bazı yıllarda bugünün değeriyle milyarlarca dolara ulaşmıştır.

Amerika Ermenilerinin 1920'lerdeki en önemli hedeflerinden biri ABD'nin gücünü kullanarak Anadolu'da Wilson'un vaat ettiği Ermenistan'ı ele geçirebilmek olmuştur. 'Anadolu'da Ermeni yurdu' (*Armenian homeland*) sloganı ile yürüyen bu kampanyayı yürütenler ciddi bir şekilde Sevr Antlaşması'nın geçerli olması gerektiğini savunmuşlar ve Mustafa Kemal ve arkadaşlarının buna ikna edilebileceğini düşünmüşlerdir.[186] Amerikan Dışişleri'nin Türkiye politikalarını 'yumuşak' bulan bu gruplar büyükelçi değişimlerinde, petrol şirketlerinin Türkiye ve çevresindeki her türlü yeni girişimlerinde ve Türkiye ile

[185] Gazetenin editörleri: Arshak Vramian (1900-1907); Siamanto (1909-1911); Simon Vratsian (1911-1914); Rouben Darbian (1922-1968).

[186] 'Armenians Decry Kemal Recognition, 800 at Meeting Here Adopt Resolutions Attacking State Department', *The New York Times*, 30 Mayıs 1927.

ilgili diğer konularda Kongre ve Yönetim üzerinde baskı yaparak Türkiye aleyhine bir duruş elde etmeye çalışmışlardır. ABD'de bu maksatla kurulan heyetler Türkiye'nin Ermeni topraklarını işgal ettiğini öne sürerek geri çekilinmesi çağrılarında da bulunmuşlardır. Örneğin 1928'de Ermeni Cumhuriyeti Delegesi temsilcisi Vahan Gardaşyan 'Bağımsızlık Toplantısı'nda *"Türkiye, Ermenistan cumhuriyetinin işgal ettiği kısımlarından şartsız bir şekilde çıkmalıdır"* demiştir.[187] Bu da gösteriyor ki Amerika Ermenileri 1928'de dahi hala bağımsız bir Ermenistan olduğunu ve bunun bir kısmının Türkiye tarafından işgal altında tutulduğunu düşünmektedirler.

1927'de Türkiye, ABD'ye büyükelçi göndermek istediğinde Ahmet Muhtar Bey (1870-1934) ismi Ermenilerden büyük tepki görmüştür. Ermeniler öncelikle Türkiye'nin Lozan Antlaşması ile birlikte Wilson Ermenistan'ı ve Sevr Antlaşması'nı çiğnediğini iddia eden Ermeniler ABD'nin 'böyle bir ülke' ile ilişkiye girmesine karşı çıkmış ve Türkiye'yi ABD'nin tanımadığı bir ülke gibi göstermek istemişlerdir. İkinci olarak Ahmet Muhtar Bey'in geçmişte Ruslar ile görüşmelerde bulunduğu ve Moskova'da yapılan antlaşma sonucunda çok sayıda Ermeninin öldüğünü ileri sürerek böyle bir kişinin ABD'ye büyükelçi olarak atanmasının ABD'ye saygısızlık olacağını iddia etmişlerdir. Ancak ABD Dışişleri Bakanlığı bu görüşlere katılmayarak Türkiye'nin ABD tarafından uzun yıllardır tanınan bir ülke olduğunu açıkladı ve Türkiye'nin gönderdiği büyükelçinin üst düzey ve yetkin bir diplomat olduğunu ve bunun da Türkiye'nin ABD'ye verdiği önemi gösterdiğinin altını çizmiştir.[188]

Şüphesiz Amerikan Ermeni lobisinin en önemli başarısı Lozan'da 6 Ağustos 1923 günü imzalanan dostluk antlaşmasının onaylanmasını engellemesi olmuştur. Antlaşma 3 Mayıs 1924 tarihine kadar Senato'ya sunulamamıştır. Özellikle Ermenistan'ın Bağımsızlığı Komitesi'nin kampanyaları onaylamayı geciktirmiştir.[189] Antlaşmanın onaylanmasında yarar görenler ile karşı çıkanlar arasındaki çekişme 1924 başkanlık seçimlerinde dahi önemli bir konu haline gelmiştir. 1926'da 110 din adamı antlaşmanın onaylanmamasını talep eden bir bildiri yayınlamışlardır. Bu bishop'lar mevcut Türk Hükümeti'nin *"anti-Christian"*

---

[187] 'Demands Turks Withdraw', *The New York Times*, 28 Mayıs 1928.

[188] 'Turkish Relations Upheld, State Department Officials Say We have Long Recognized Country', *The New York Times*, 29 Kasım 1927, s. 5. Bu arada hatırlatmak gerekir, bağımsız Ermenistan kurulduğuktan sonra 1920'de bir Ermeni temsilci Washington'a gelmiş, ancak bu kişi ABD Başkanı ile görüşmeyi başaramamıştır. Dışişleri Bakanlığı da bu kişiye akretide bir temsilci muamelesi yapmamışlar ve Ekim 1922'de ABD'den ayrılmıştır.

[189] 'Peace with Turkey', *New York Times*, 11 Nisan 1926; 'Our Relations with Turkey', *The New York Times*, 25 Nisan 1926.

(Hristiyanlık karşıtı) olduğunu iddia ediyorlardı.[190] Bu kampanyalar içinde Utah Senatörü William H. King'in *NYT*'da yayınlanan mektubu Türkiye'nin bu dönemde nasıl algılandığı açısından önemli ipuçları da sunmaktadır:

> *"Türkiye kapısının yanındaki diğer güçler ile kendi yaptığı antlaşmayı (Lozan) daha başında çiğniyor. Neden binlerce mil ötedeki ABD ile müzakere ettiği antlaşmanın kurallarına uysun ki? ... Türkiye hala Doğulu. Kemal Paşa Batı'ya doğru bazı girişimlerde bulunuyor, fakat kendisi hala Doğu'nun etkisi altında. Milyonlarca Müslüman tarafından büyük bir pan-İslamik hareketin lideri olarak görülüyor.... Umarım antlaşma geçmez. Amerika bu antlaşmadan herhangi bir şey kazanacak değildir, ve fikrimce çok sayıda kaybedecekleri vardır."*[191]

Türkiye'deki Amerikan misyonerleri ise anlaşmanın onaylanması için kampanya yürütmüşlerdir. Anlaşma onaylanmazsa Anadolu'daki olanaklarını ve çalışma koşullarını kaybetmekten endişe etmişlerdir.

Lozan Antlaşması'nın ABD'deki oylaması ancak 18 Ocak 1927'de yapılabilmiştir. Bu oylamada ise antlaşma 34 red oyuna karşılık 50 kabul oyu almasına karşın istenen nitelikli çoğunluk sağlanamadığından reddedilmiş oldu. Buna rağmen ABD Başkanı bunun bir krize yol açmaması için sanki antlaşma onaylanmış gibi Türkiye ile ilişkilerin sürdürülmesini istemiş ve 17 Şubat 1927'de Amerikan Dışişleri, Türkiye ile düzenli diplomatik ilişkileri kurmuştur. Türk Büyükelçi güven mektubunu 5 Aralık 1927 günü Başkan Calvin Coolidge'e sunmuştur.[192] Büyükelçi Ahmet Muhtar Bey gelir gelmez ABD'de Türkiye karşıtı lobinin en önemli ayağını Ermenilerin oluşturduğunu anlamış ve gayretleri ile büyük bir krizin eşiğinden dönüldüğünü Ankara'ya iletmiştir.

Resmi ilişkiler bir şekilde yoluna girdiyse de bu kadar diri ve güçlenen bir diaspora Türkiye ile ilişkileri takip eden yıllarda da esir almaya çalışacaktır. 1930'lu yıllarda Türkiye'nin Ermenistan topraklarının önemli bir kısmını işgal ettiği ve bu yüzden Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına sığmadığı dahi iddia edilmiştir. Van, Ağrı ve Kars başta olmak üzere bazı Türk şehirleri sık sık işgal altındaki Ermeni toprakları olarak gösterildi.[193] Basında çizilen işgalci Türk portresi sanat eserle-

---

[190] 'The Turkish Treaty', *New York Times*, 6 Nisan 1926.

[191] 'Urges the Defeat of Lausanne Treaty', *The New York Times*, 12 Nisan 1926.

[192] Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005*, (Ankara: Bilgi, 2006, Üçüncü Basım), s. 174.

[193] Walter Duranty, 'Armenia Blooming Under Soviet Rule', *The New York Times*, 25 Ekim 1934, s. 13; Walter Duranty, 'Soviet Rebuilding Armenian Nation', *The New York Times*, 11 Kasım 1934.

rindeki[194] katledilen Ermeni vurgusuyla birleştirilince ortaya Türkiye için son derece olumsuz bir tablo çıkmıştır ve şu anki durum biraz da bu yılların günümüze mirasıdır. Ne yazık ki bu dönemde Türkiye'nin savunması daha çok Elçilik üzerinden olurken, Ermeni saldırıları sivil bir hareket şeklinde cereyan etmiştir. Bu da Türkiye'nin lobi çalışmalarının en zayıf halkasını oluşturmuştur.

New York Ermeni Piskoposu Bir Pazar Günü Evinde Ermeni Konuklarıyla – Yıl: 1907[195]

ERMENİ DİASPORASINDA KOMÜNİST-MİLLİYETÇİ ÇEKİŞMESİ VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

Bağımsız Ermenistan'ın idarecileri olarak Taşnaklar ve onlardan yönetimi alan komünistler arasındaki kavga 1920'ler boyunca ciddi bir boyuta ulaşmıştır ve Moskova için Taşnaklar'ın propagandasını zayıflatmak başından beri önemli bir hedef olagelmiştir. 1921 yılında Taşnaklar ve komünistler Riga'da biraraya gelmişlerse de anlaşmayı Sovyet Hükümeti ve ARF Bürosu'nun onaylamayı reddetmesi sonucunda anlaşma sağlanamamıştır.[196] Ermenistan'da barınamayan Taşnaklar asıl faaliyetlerini diasporada sürdürmüşlerdir. Özellikle Lübnan ve Suriye'de artan Ermeni nüfusu sonucunda Taşnaklar bu ülkelerde güçlü bir organizasyon oluşturmuşlardır. Ayrıca 1921'den bu yana Taşnaklar 200'den fazla ülkede örgütlenmiştir. 1933'te Taşnaklar ile diğer Ermeni gruplar arasındaki sürtüşme bir cinayete de neden olmuştur. New

[194] 1935'te 'Musa Dağı' filmi Holywood'da Türk-Ermeni ilişkilerini Ermeni cephesinden aktaran ilk filmlerden oldu: D. W. C., 'Turkey resents Musa Dagh', *The New York Times*, 7 Temmuz 1935, s. X2.

[195] 'Evolution of the Armenian Hunchakist', *The New York Times*, 4 Ağustos 1907.

[196] Suny, *Looking...*, s. 222.

York'da öldürülen Ermeni rahip Levon Tourian'ın katillerinin Taşnak olduğu bilinmektedir.[197] Rahip cinayetten önce Sovyet yanlısı olmakla sert bir şekilde suçlanmış ve bu tehdidin ardından da cinayet gelmiştir. Cinayet Ermeni toplumunda uzunca bir süre bölünmeye yol açmış, hatta bu gerginlik 8 Nisan 1934'te Boston sokaklarında taşlı sopalı kavgaya kadar varmıştır.[198] 1950'li yıllarda Taşnak-Sovyet gerilimi bir kez daha ciddi bir şekilde yaşanmıştır. Taşnaklar 'Birleşik bir Ermenistan'dan bahsederken hem Rusya'nın, hem de Türkiye'nin Ermenistan'ı bölerek işgal ettiğini savunmaktadır.

Hınçaklar ise kendilerini sosyal demokrat olarak tanımlayarak Rusları da Ermenilerin güçlü müttefiki olarak algılamışlardır. Bu görüş Demokrat Liberal Ramgavar Partisi mensuplarınca da bir ölçüde paylaşılmıştır. Ramgavarlar aslında sosyalizme karşı olmalarına karşın tek bir Ermenistan devleti olmasına ve bunun desteklenmesine karar vermişlerdir.[199] Ramgavarlar köklerindeki terörist ögelere rağmen zamanla daha ılımlı bir harekete dönüşmüştür. Hınçaklar ise hem kendi içlerinde, hem de Ermeni toplumu içinde karanlık bir örgüt olarak kalmışlardır. Hınçakların Bazı üyeleri çok sayıda karanlık cinayetlere karışmıştır. Tüm bu gruplar içinde Rus parmağı çok net bir şekilde vardır.

Taşnaklar ve Hınçaklar dışında Ramkavarlar ise Sovyet idaresini 'ehven-i şer' olarak görmüşlerdir. Onalara göre Türk tehdidi altında her an yok edilebilecek bir küçük Ermenistan'dansa Sovyet idaresi altında 'korunan' bir Ermenistan daha iyidir.[200]

1920'lerden itibaren Ruslar, 'Ermeni davası'nı bir koz olarak hem Ermenilerin içinde, hem de uluslararası arenada ellerinde tutmuşlardır. Diğer bir ifadeyle Çarlık Rusyası yıkılıp yerine Sovyetler Birliği kurulmuş olsa da ideoloji - jeopolitik çekişmesinde zamanla taşlar yerine oturmuş ve SSCB tıpkı eski Rusya'nın reflekslerini vermeye başlamıştır. Bu çerçevede Stalin Sovyetler Birliği'ne 'küs' olan muhalifleri elimine etmenin yollarını aramıştır. Bu stratejiden ilk beklenti içeride Ermeniler arasında Moskova'ya olan direnci kırmaktır. İkinci olarak tüm dünyaya yayılmış olan Ermeniler Sovyetler'e önemli bir stratejik üstünlük sağlayacaktır. Özellikle istihbarat alanında tüm dünyaya yayılmış Ermeniler

---

[197] '2 More Arrested in Church Slaying', *The New York Times*, 29 Aralık 1933; 'Armenians Gather in Church Assembly', *The New York Times*, 7 Ekim 1934; 'Killing of Prelate Laid to 5 Rebels, Members of Group Advocating Armenian Republic Held in Archbishop's Murder', *The New York Times*, 26 Aralık 1933, s. 1 ve s. 8; 'Touranian's Slayers Lose Trial Appeal', *The New York Times*, 27 Şubat 1935, s. 40; 'Armenian Priest Shot at Funeral', *The New York Times*, 18 Mart 1935, s. 36.

[198] 'Armenian Rivals Riot in Two Cities, Boston and Chicago Police, Club Factions Fighting Over Tourian Murder', *The New York Times*, 9 Nisan 1934.

[199] Suny, *Looking...*, s. 222.

[200] Mirak, 'The Armenians...', s. 403.

Sovyetler'in gözü kulağı olabilecektir.[201] Üçüncü olarak ise Türkiye ve İran üzerinde Ermeni kartı daha fazla nüfuz ve hatta toprak elde etme aracı olarak düşünülmüştür.

Bu çerçevede daha 1920'lerde SSCB, tüm Ermenileri 'vatana dönüş' programı çerçevesinde Ermenistan'a dönmeye çağırmıştır. Bu çağrı başta Türkiye'dekiler olmak üzere Yunanistan[202], Irak, Fransa, Bulgaristan, Suriye, ABD gibi birbirinden çok farklı ülkelerde yankı bulmuş ve 28.000 kadar Ermeni, Sovyet Ermenistan'ına göç etmişlerdir. Hatta bu 'vatana dönüş projesi' için Milletler Cemiyeti'nden (MC) de finansal yardım istenmiş ve bu konuda Cemiyet üzerinde önemli bir lobi faaliyetinde bulunulmuştur. Bu çalışmalarda Norveçli MC Mülteciler Yüksek Komiseri Fridtjof Nansen'in de büyük payı olmuştur.[203] MC'den yardım alınamamışsa da diaspora yardım teşkilatlarının çabaları ve diğer kaynakların da katkısıyla 1929-1937 arasında 16.000 kadar Ermeni daha Ermenistan'a dönmüştür.[204] *NYT* bu rakamı eski sürgünlerin dönüşü ile birlikte 40.000 olarak vermektedir.[205] Sadece 1926 Mayıs ayında Fransa'dan Sovyet Ermenistanı'na gelenlerin sayısı 1.800'ü aşmıştır.[206] Bu kampanyalar esnasında Sovyet karşıtı Ermeni gruplar dahi çalışmışlardır. Bu da SSCB'ye Taşnaklar ve diğer muhalifler ile barışmanın yolunun vatana dönüş kampanyalarından ve 'Ermeni Davası'na destek vermekten geçtiğini öğretmiştir. Öyle ki Ermenistan'da kültürel ve siyasal baskılar devam ederken ve Ermenistan hiçbir dönemde Stalin yönetimi altında olduğu kadar baskı görmemişken dahi dışarıda sırf vatana dönüş projesi nedeniyle Sovyet karşıtları bu programı desteklemişlerdir. Bu süreç sonucunda 1930'lu yıllar boyunca Taşnaklar'ın diasporadaki etkisi aşınırken, Sovyet yanlısı örgütlerin sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu durum Taşnaklar'ı daha radikal olmaya itmiş, ancak yine fatura Sovyetler'den çok Osmanlı dönemine çıkarılmıştır. Taraflar kendilerinin Ermeni davasına bağlılıklarını daha çok ispat etme çabası içinde hayali bir düşmana, yani 'kendilerini yok etmek isteyen barbar Türkler'e karşı söylemlerini daha da sertleştirmişlerdir.

---

[201] Feliz Corley, 'Dogging Dashnaks, Dissidents, and Dodgy-Dealers', *Armenian Forum*, Vol. 2, No. 3, ss.1-32.

[202] Yunanistan Anadolu'dan Rumlar ile gelen onbinlerce Ermeni göçmene izin vermesine karşın bunların önemli bir kısmını savaş esnasında geçici olarak göç eden Müslüman ahalinin evlerine ve topraklarına yerleştirmişti. Bu kişiler antlaşmalar ve diğer nedenler ile kendi bölgelerine dönünce Yunanistan Ermenileri çıkarmak zorunda kalmıştır. Zaten çok sayıda Rum göçmene yetişemeyen Yunanistan'da Ermenilerin önemli bir kısmı zamanla başka ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır: 'The Armenians in Greece', *The New York Times*, 5 Ağustos 1925.

[203] Sunny, *Looking...*, s. 222.

[204] Sunny, *Looking...*, s. 222.

[205] 'Armenian Colony Aided by Russia', *The New York Times*, 20 Eylül 1936, s. W11.

[206] 'Armenian Colony Aided by Russia', *The New York Times*, 20 Eylül 1936, s. W11.

Bir taraf Ermeni milliyetçiliğini körüklerken, diğer taraf bunun altında kalmamak için milliyetçiliği farklı ideolojilerle karıştırarak daha aşırı uçlara yönelmek zorunda kalmıştır. Diaspora ortamı bu rekabeti yıllar içinde daha da kızıştırarak Ermeni kimliğinin oluşumda Türk karşıtlığını adeta kemikleştirmiştir. Türk karşıtlığının yanında her iki tarafın vurguladığı ikinci nokta da 'kayıp topraklar' konusudur. Başta Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmı, Klikya, Doğu Karadeniz'in bir bölümü, Nahçıvan, Karabağ (Azerbaycan) ve Cevahiti (Gürcistan) olmak üzere 'Tarihi Ermenistan' olarak adlandırdıkları bölgeleri kendilerinin alabileceğini iddia eden bu iki grup Ermeni ulusuna gerçekleştirilmesi oldukça güç bir hedef de vermişlerdir. Bu noktada not etmeden geçemeyeceğimiz bir hususu da belirtelim: Tıpkı Ermeniler gibi Yahudiler'in ve Rumlar'ın da büyük Yunanistan ve büyük İsrail hedefleri vardır. Bu durum diaspora toplumlarının ortak yönlerine işaret ediyor olsa gerektir. Uzun süre bir devlete sahip olamamak ve onun getirdiği zorluklar bu topluluklarda zaman zaman çok büyük bir ülke ve çok güçlü bir devlet özlemini kamçılıyor olabilir. Ancak bunlar içinde en aşırısının hayali Ermeni devleti olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü böyle bir devleti besleyecek ne bir nüfus, ne de bu devleti meşrulaştırabilecek tarihi ve diğer unsurlar vardır.

Sovyetler Birliği bu ortamda komünist Ermenileri maddi ve manevi yönlerden desteklemiştir. Bu sayede Ermeni toplumunda 'herşeyin kızılı' üretilmeye çalışılmıştır. Evlilik, eğitim vb. kurumlarda komünist törenler ve yöntemler geliştirilmeye çalışılmıştır. S.S.C.B. diğer taraftan oluşan tepkiyi en aza indirebilmek için 'Ermeni davası'na sahip çıkmış ve özellikle anavatana dönüş mitini sonuna kadar kullanmıştır. Buna rağmen gruplar arasındaki gerginlikler devam etmiş, özellikle dini kurumlar ve dernek vs. yönetim kurulları gruplar arası çekişmenin odağında yer almıştır. Taşnaklar ve komünistler birbirlerini tanımazken, bu çekişme bazı durumlarda şiddete, hatta rakipleri fiziksel olarak ortadan kaldırmaya kadar varmıştır. Örneğin 1933 Noel'inde New York Surp Haç Kilisesi Başpiskopos'u kalabalığı selamlarken bıçaklanarak öldürülmüştür. Taşnaklar bu suikastla ilgileri olmadığını iddia etse de dokuz parti üyesi cinayetle ilgili olarak hüküm giymiştir.[207]

Sovyet politikaları İkinci Dünya Savaşı döneminde Ermeniler arasında ulaşabileceği en büyük sempati düzeyine ulaşmıştır. Bunda Sovyet politikaları kadar müttefiklerin Almanya karşısında Sovyet desteğine ihtiyaç duymaları ve bu nedenle eskisi kadar komünizm karşıtı propagandaya başvurmamalarının da büyük rolü vardır.[208] Sovyet-Batı

[207] *The New York Times*, 25 Aralık 1933.
[208] Sunny, *Looking...*, s. 224.

yakınlaşması ve bunun Ermeni sorunu üzerindeki etkisi ne yazık ki Ermeniler arasında romantik milliyetçiliği ve eski sorunları daha da kuvvetli bir şekilde canlandırmıştır. Türkiye ile müttefiklerinin arasının nispeten açılıyor olması ve SSCB'nin Türkiye'ye bakışında menfi yöndeki hızlı değişim durumun vahametini Türkiye açısından daha da arttırmıştır. Bir sonraki bölüm bu konu üzerine odaklanmaktadır.

Diaspora'da Ermenilere Karşı Ermeni Terörü

Daha önce de belirtildiği üzere teröre bulaşan mutlaka kendisi de terörden zarar görür ve Ermeni terörü bu konuda istisna teşkil etmez. Aksine, Ermeni teröründen Osmanlı döneminde de en çok muzdarip olanların başında yine Ermeniler gelmiş, özellikle 20. yüzyılın ilk yıllarında Ermeni teröristler Müslüman Osmanlı vatandaşlarından çok Ermeni Osmanlıları öldürmüş veya yaralamışlardır.[209] Ermeni terörü sadece Osmanlı sınırları içinde kalmamış, ABD ve Avrupa başta olmak üzere tüm diasporada da bu terör sürmüştür. Ermenilerin göç ettiği yerlere Taşnaklar ve Hınçaklar da birer mikrop gibi akmış ve Osmanlı'da izledikleri terör yöntemlerini diasporaya ihraç etmişlerdir. Bunun en iyi örneğini Tavşancıyan (Tavshanjian) Cinayeti ile birlikte New York polisinin ortaya çıkardığı ABD Hınçak hücrelerinin faaliyetlerini göstermektedir:

ABD'ye neredeyse beş parasız olarak giden Tavşancıyan yaklaşık 20 yılda 2 milyon dolarlık bir servetin sahibi olmuştur. Enflasyon dikkate alındığında bu servetin ne kadar büyük olduğu rahatça anlaşılabilir. Halı tüccarı olan Tavşancıyan siyasi faaliyetlere katılmadığı gibi çevresindekilerin bu faaliyetlere katılmasını da tavsiye etmemektedir. Fakat New York ve diğer ABD şehirlerinde hızla kök salmakta olan Hınçaklar için Tavşancıyan gibi servetli Ermeniler iyi birer haraç kaynağıdırlar. Sıradan işçileri kolayca kandıran ve bazılarının 500 doları bulmayan yıllık maaşlarının 200 dolara kadar olan kısmını alabilen Hınçaklar 1907 yılında Tavşancıyan ve benzeri tüccarlara en düşük 'bağış' miktarı 10.000 doları bulan haraç talebi ve tehdit mektupları göndermiştir. Gulbekian kardeşler gibi bazı isimlerden ise 25.000 dolar talep edilmiştir.[210] Eğer talep edilen miktar ödenmezse ölüm kaçınılmazdı. Tavşancıyan tehdit mektubunu tüm uyarılara rağmen önemsemedi ve çevresindeki işadamlarından da parayı ödememelerini istemiştir. Fakat bu hareketleri ona pahalıya mal olacaktı. Örgüt beyni yıkanmış bir

[209] Ermenilerin Ermenilere yönelik süikastleri için bkz.: Recep Karacakaya, *Ermenilere Yönelik Ermeni Süikastleri*, (İstanbul: 47 Numara Yayıncılık, 2006).

[210] 'Armenian Reveals Hunchakist Plots', *The New York Times*, 1 Ağustos 1907.

militanı bularak ona her türlü lojistik desteği vermişitir. Katil uzun bir izlemeden sonra 22 Temmuz 1907 günü şehrin en işlek iş mahallerinden birinde ve en yoğun saatlerden birinde Tavşancıyan'ı vurdu.[211] Katil (Bedros Hampartjoomian) 5 el ateş etmiş, kurşunlardan 3'ü kurbana isabet etmiştir. İlginç olan pekçok Ermeni siyasi cinayetinde olduğu gibi bu cinayette de kurabanın arkadan vurulmuş olmasıdır. Tavşancıyan olduğu yerde ölürken, yakalanan katil şöyle bağırıyordu:

> *"Bunu ülkemi kurtarmak için yaptım. Beni öldürebilirsiniz, fakat yine de hiçbirşey söylemeyeceğim".*[212]

Cinayetin ardından New York polisi Hınçakların ABD şebekesini ve asıl sorumluları da ortaya çıkarmıştır. Tavşancıyan cinayetinin olduğu saatte New York Postanesi'nden 6 ayrı mektubun daha atıldığı, bunlara İstanbul'dan yazılmış süsü verildiği gibi bazı ipuçları polisi Papaz Levant Martoogessian'a götürmüştür. Böylece Papaz Martoogessian şantaj ve diğer suçlardan tutuklanarak hapsedilmiştir.[213] Papaz Martoogessian'ın örgütün kasası ve pek çok yasadışı faaliyetinin merkezinde olduğu da anlaşılmıştır. Polis sorgusunda Papaz Martoogessian yaşanan tüm olayların Türk Hükümeti'nin bir oyunu olduğunu, kendisine karşı Türklerin bir komplo düzenlediklerini, hatta peşinde Türkler tarafından görevlendirilmiş '15 Ermeni casus'un bulunduğunu da iddia etmiştir.[214] Ayrıca New York polisi 10 kadar Ermeninin ülke dışına Hınçakların emri ile cinayetler işlemek üzere gittiğini, Papaz Martoogessian'ın emriyle Paterson'da (NJ) olduğu gibi Hınçak militanlarının ABD'nin çeşitli bölgelerinde Hınçaklara muhalif-

FANATIC MURDERS WEALTHY ARMENIAN

H. S. Tavshanjian Shot Down in Union Square as Crowd Looks On.

CALLS HIMSELF A PATRIOT

Assassin Says Victim Wouldn't Subscribe to Revolutionary Fund—Denies Acting for Secret Society.

[211] 'Fanatic Murders Wealthy Armenian', *The New York Times*, 23 Temmuz 1907.
[212] 'Evolution of the Armenian Hunckakist', *The New York Times*, 4 Agustos 1907.
[213] 'Armenian Priest is Under Arrest', *The New York Times*, 30 Temmuz 1907.
[214] 'Armenian Priest Lays Plot to Turks', *The New York Times*, 27 Temmuz 1907.

lerin toplantılarını basarak dağıttıklarını, muhaliflerini Türk ajanı diye suçladıklarını ve tehdit ettiklerini vs. de tespit etmiştir.[215]

Böylece Tavşancıyan'ın akıbetine uğramak üzere olan pekçok zengin Ermeni tam da örgütün istediği parayı vermek üzereyken rahat bir nefes almıştır. Hınçaklar'ın Tavşancıyan cinayetinin işlendiği saatlerde diğer Ermeni işadamlarına gönderdiği tehdit mektubunun metni şöyledir:

> *"Bizler az önce bizim taleplerimizi kabul etmeyen ve sizlere de ödememenizi tavsiye eden Tavşancıyan'ı öldürdük. Ona neler olduğunu şimdi gördünüz. Bu durumda uyarımızı ciddiye alın ve sizden istenen parayı ödemeye hazır olun. Eğer ödemezseniz sadece 2 hafta yaşayacaksınız."*[216]

New York Times gazetesi Hınçakların bu işi 'zavallı vatanları' için yaptıklarını iddia ettiklerini, oysa kendilerinin topladıkları haraçlar ile lüks bir hayat yaşadıklarını da iddia etmiştir. Gazete *"gizli vatanseverlik karlı bir iş olabiliyor"* demektedir.[217] Başka bir deyişle bugün şahit olduğumuz 'soykırım endüstrisi'nin bir benzerinin 1907 ABD'sinde 'Ermeni sorunu endüstrisi' ya da 'terör endüstrisi' olarak kurulduğunu anlamaktayız.

Cinayetleri ve tehditleri Hınçaklar adına azmettiren kişinin bir papaz olması ve şebeke içinde Ermeni Apostolik Kilisesi'nin (7. Cadde) aktif bir rol oynaması Hınçak ve Taşnaklar ile dini kurumlar arasındaki yakın bağa da dikkat çekmektedir. Tavşancıyan cinayeti ayrıca diasporadaki tüm Ermenilerin aynı olmadığını, aksine pekçok Ermeninin siyasi olaylardan uzak durmaya çalıştığını, ancak Hınçak ve Taşnak militan geleneğinin onları zorla olayların içine çektiğini de görmekteyiz.

Tavşancıyan cinayeti diasporada işlenmiş ne ilk ne de son cinayet olmuştur. İngiltere, Fransa, Mısır, Rusya ve İsviçre gibi pekçok ülkede Hınçaklar ve Taşnaklar kendileri gibi düşünmeyen çok sayıda Ermeniyi öldürmüşler[218] ve diasporayı adeta zorla kendi çizgilerine getirmeye çalışmışlardır. Hatta bizzat örgüt içinde farklı düşünenler dahi bizzat örgüt tarafından ortadan kaldırılmışlardır.[219]

---

[215] 'Armenian Reveals Hunchakist Plots', *The New York Times*, 1 Ağustos 1907.

[216] Ermeni işadamı A. Karagkeusian'a gelen tehdit mektubu: 'Evolution of the Armenian Hunckakist', *The New York Times*, 4 Ağustos 1907.

[217] 'Evolution of the Armenian Hunckakist', *The New York Times*, 4 Ağustos 1907.

[218] 'Armenian Leader Slain', *The New York Times*, 28 Ekim 1903; 'Prisoner Taken 5,000 Miles', *The New York Times*, 23 Nisan 1910.

[219] Sagatel Sagouni cinayetinde olduğu gibi.

Fotoğraf 22. Hınçak Cinayet Şebekesinin Önemli Sorumlularından Papaz Levant Martoogessian

Tavşancıyan cinayetini andırır bir diğer olay ise Philadelphia'da meydana gelmiş ve 15 yıla yakın bir süre Amerika Ermenilerinden zengin olanlar üzerinde yoğun bir terör yaratan Hınçak üyeleri polis tarafından 25 Nisan 1914'te yakalanmıştır. Polisin tutukladığı Azmanaz Kazazian (24) ve Garabad Narinian'ın (29) örgüte haraç toplamak ve ölüm tehdidinde bulunmanın yanısıra pek çok cinayete karıştığı da anlaşılmıştır. Kazazian polise verdiği ifadesinde Türkiye'de 10 Türkü

pusuya düşürerek öldürdüğünü, Marsilya'da (Fransa) ise bir Ermeni kadını öldürdüğünü kabul etmiştir.[220] Katillerin başka hangi cinayetlerin sorumlusu olduğu ise anlaşılamamıştır. Görüldüğü üzere Hınçakların ve Taşnakların tek hedefi Türkler olmamış, çekilen acılar bir endüstriye yol açmış ve Ermeniler de Türkler gibi bu endüstrinin kurbanları olabilmişlerdir. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus da henüz bu tarihlerde ortada 1915 olayları veya soykırım gibi bir iddianın bulunmayışıdır.

SSCB VE ERMENİ SORUNU: STALİN VE ERMENİ KARTI

Stalin döneminin (1928-1953) İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan kısmı diğer Sovyet topraklarında olduğu gibi Ermenistan'da da terör, baskı ve Sovyetleştirme dönemi olarak geçmiştir. Bu dönemde milliyetçilik ve din Moskova tarafından tehdit olarak algılanmış ve açıkça cezalandırılmıştır. Komünist olmayan unsurlar 'hain' olarak görülmüş ve devletten, toplumdan ve tüm kurumlardan fiziksel olarak 'temizlenmeye' çalışılmışlardır. Komünist ekol içinde dahi farklılıklara izin verilmemiş, birçok komünist 'tehlikeli' bulunup hapsedilmiş, öldürülmüş ya da ortadan kaybolmuştur. Genç komünist lider Aghasi Khanjian'ın (Hancıyan) 1936 yılında gizemli bir şekilde ölümü bu çerçevede değerlendirilebilir.[221] Haik Amatuni ise idam edilmiştir. Suny'e göre öldürülen ve hapsedilen üst düzey memur ve subay sayısı binlercedir.[222] Baskılardan şairler, yazarlar ve diğer sanatçılar da paylarına düşeni almışlardır. Yazar Vahan Totovents ve Aksel Bakunts ve şair Eghishe Charents baskı rejiminin kurbanları arasındadır. Ermeni milliyetçiliği olarak yorumlanabilecek her türlü çalışma, eylem ya da ifade rejim düşmanı sayılmış, kınanmış ve cezalandırılmıştır.

---

[220] 'Armenian Held As Blackmailer', *The New York Times*, 26 Nisan 1914.

[221] Hancıyan Stalin'e olan bağlılığını kanıtladıktan sonra Ermenistan politikasına damgasını vurmuş, rakiplerini birer birer ortadan kaldırmıştır. Kendisini yeterince güçlendiğinde ise Ermeni milliyetçiliğine vurgu yapmaya başlamış, Ruslara şovenizm ile suçlamaya başlamıştır. Bu tutumunun Stalin nezdinde tepki çektiğini farkettiğinde ise 180 derecelik bir dönüş yapmış ve konuşmalarını değiştirmiştir. 1932'den sonra Hancıyan Ermeni milliyetçiliğini kötüleyen konuşmalar yapmaya başlamıştır. Komünist parti içindeki iç çekişmelerin sonucunda Hancıyan'ın 1936'da intihar ettiği iddia edilmiştir. Fakat ölümün üzerindeki şüpheler bir türlü ortadan kalkmamıştır: Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat. Armenia in Modern History*, (Indiana University Press, 1993), ss. 156-157.

[222] Ronald Grigor Suny 'Soviet Armenia, 1921-91', içinde Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan, *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, (Londra: RoutledgeCurzon, 2005), s. 118.

Aynı şekilde Ermeni Kilisesi de yoğun bir baskı altında kontrol edilmiş ve rejimi destekler bir hale sokulmuştur. Bu durum diğer ülkelerdeki Ermeni kiliselerinde bölünmeye yol açmış, bir kısmı kiliseler Eçmiyazin'e bağlı kalmaya devam ederken, diğerleri sadece kağıt üzerinde Eçmiyazin'e bağlı kalıp, fiiliyatta Lübnan merkezli Antelias'a bağlı olmayı tercih etmişlerdir.[223] Böylece Stalin politikaları seküler gruplar kadar Ermeni Kilisesi'ni de dünya çapında bölmüştür. Bu tablo İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile değişmiş ve savaş sonrasında Ermeni milliyetçiliğine ve kilisesine yardımcı olacak gelişmeler yaşanmıştır. Birazdan görüleceği üzere Sovyetler Birliği Ermeni sorunundan dış ilişkilerinde yararlanmak isteyince dengeler daha ağır bir şekilde Türkiye'nin aleyhine dönmüştür.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye ile SSCB arasında kurulan 'dostane' ilişkiler İkinci Dünya Savaşı'nda yerini ciddi bir gerginliğe bırakmıştır. Bunda Türkiye ile İngiltere-Fransa ve ABD arasındaki yakınlaşma kadar SSCB'nin Batı'ya ve Türkiye'ye duyduğu güvensizliğin de büyük bir rolü vardır. Bir diğer etken de Stalin'in kendine özgü dış politika anlayışıdır.[224] Stalin'e göre SSCB dünyadan izole olmamalıdır ve bunun da yolu SSCB'nin etrafında olabildiğince geniş bir etki sahası oluşturmaktan geçmektedir. Kuruluş ve toparlanma aşamasının ardından İkinci Dünya Savaşı gelmiş ve bu savaş SSCB'nin güvenlik ihtiyaçlarını daha da arttırmıştır. Hitler Almanyası ve onun adeta diğer kapitalist Batılı ülkelerce Doğu'ya yönlendirilmesinde kapitalist dünyaya güvenemeyeceğini fazlasıyla anlayan Sovyetler Birliği, savaş sonrası düzenlemeler için Batılı müttefiklerinden oldukça farklı hesaplar içine girmiştir. SSCB'nin Doğu Avrupa'daki faaliyetleri konumuz açısından birincil önemde olmadığından bu konunun detaylarına fazlaca girilmeyecektir. Ancak Stalin'in Boğazlar, Kafkasya ve Ortadoğu politikaları en çok Türkiye'yi tehdit etmiştir. Stalin Ortadoğu-Kafkasya hattında İngiliz etkisini kırmayı ilk öncelik olarak saymış ve bunun için İran ve

---

[223] Ronald Grigor Sunny, 'Soviet Armenia, 1921-91', içinde Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan (ed.), *The Armenians, Past and Present in the Making of National Identity*, (Londra: RoutledgeCurzon, 2005), s. 118.

[224] İkinci Dünya Savaşı dönemi ve akabindeki dönemde Türk-Sovyet ilişkileri için bkz.: Türkkaya Ataöv, *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1965); Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy During the Second World War*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1974); O. Faruk Logoglu, Fahir Armaoglu, 'İkinci Dünya Harbinde Türkiye', *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, Vol. XIII, Haziran 1958, ss. 139-179; A. Haluk Ülman, *İkinci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1961), ss. 55-57; Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, (Ankara: 1968). Farklı bir yaklaşım için bkz. Baskın Oran, *Türkiye'nin Kuzeydeki Komşu Sorunu Nedir? Türk - Sovyet İlişkileri, 1939-1970*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1970, ss. 55-57.

Türkiye üzerinde Sovyet hâkimiyetini sağlamaya, ardından da İngiliz etkisini kırabilecek diğer hareketlere destek vermeye çalışmıştır. İran'a karşı SSCB'nin kullandığı en önemli araçlar Azeriler ve Kürtler olmuştur. İran Kürtleri ve Azerilerini bağımsızlık yönünde teşvik eden Stalin ilginç bir şekilde milliyetçiliği komünist dış politikasının önemli bir unsuru haline getirmiştir. Bu bağlamda Sovyet yanlısı Tudeh partisi İran'da özerk Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan ederken Kürtler de Mahabad Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. İran'dan askeri varlığını geri çekmemek için elinden geleni yapan SSCB'nin İngiliz etkisine karşı Siyonizmi desteklemesi ve İsrail'in kurulmasında rol oynaması da dikkat çekicidir.[225] İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamdan yararlanmak isteyen Stalin'in Türkiye'ye karşı stratejisi de İran stratejisini andırmaktadır. İran'da Azeri ve Kürt milliyetçiliğini kullanan Stalin Türkiye'ye karşı ise Gürcü[226] ve Ermeni iddialarını kullanmayı planlamıştır:

Açıkçası Sovyetler'in bu yöndeki niyetleri daha savaşın başında bellidir ve Sovyetler henüz Almanya ile yakınlaşma döneminde Boğazlar, Türkiye'nin doğusu, Kafkaslar ve Basra'ya kadar olan bölgeleri Almanlar ile anlaşarak ele geçirme planları yapmışlar, ancak bu planları Almanya tarafından reddedilmiştir.[227] Taraflar değişip SSCB, İngiltere ile ittifaka dâhil olduktan sonra da Türkiye üzerindeki Sovyet baskısı azalmamış ve Sovyet yöneticiler Londra ile birlikte Türkiye'ye savaşa girme baskısı yapmışlardır. Buna göre Türkiye'nin de savaşa katılmasıyla Sovyet kayıpları azalacak, savaş daha kısa sürecektir. Ancak Türkiye yeterli hazırlıklara sahip olmaması, müttefiklerin vaat ettikleri yardımları yerine getirmemeleri ve Moskova'ya güvenememesi nedeniyle savaşa girmekten sürekli olarak kaçınmıştır.[228] Bunun üzerine Moskova, Türkiye'yi savaşa zorlamak için Anglo-Amerikan baskısını kullanmayı denemiştir. Nitekim Washington ve Londra'dan da çeşitli defalar baskılar gelmiştir. Ancak savaşın sonuna yaklaşıldığının farkında olmasına karşın Ankara yine de savaşa katılmakta isteksiz dav-

---

[225] Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat, Armenia in Modern History*, (Indiana University Press, 1993), s. 169.

[226] Gürcistan adına toprak talepleri iki Gürcü profesörün yerel bir gazetede yayınladıkları sert iddialar ile başlamış, söz konusu yazının Rusça olarak Pravda'da tekrar yayınlanmasıyla da alevlenmiştir. Türkiye'nin büyük tepkisini çeken bu yazıda yazarlar "Gürcü toprakları" olduğunu iddia ettikleri Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Giresun ve Trabzon'un haksız yere Türklerce işgal edildiğini söyleyerek bu toprakların yeniden Gürcülere, dolayısıyla SSCB'ye iade edilmesini talep etmişlerdir. Söz konusu yazının Türkçe çevirisi için bkz.: S. Canaşia ve N. Berdzenişvili, (Çeviren: Mehmet Özata) "Türkiye'den Haklı İstemlerimiz", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1987, ss. 29-52.

[227] Suny, *Looking...*, s. 164.

[228] Sedat Laçiner, *Ideological Evolution of Turkish Foreign Policy*, yayınlanmamış doktora(PhD) tezi, (King's College, University of London, 2001), s. 125.

ranmıştır. Bu isteksizlikte Alman tepkisinden çok Moskova korkusunun rol oynadığını söylemek abartı olmasa gerektir. Olası bir Rus işgali Türkiye'yi daha çok endişeye sevk etmiştir. İnönü'ye göre yeterli maddi ve yasal garantiler alınmadan savaşa girilmesi halinde Sovyet orduları 'kurtarıcı' olarak Türk topraklarına girebilirdi.[229] Aslında endişeler karşılıklıydı: Moskova'nın korkusu da Ankara'ya verilecek silah yardımlarının aslında Almanya'ya değil Sovyetler'e karşı kullanılabilecek olmasıydı.[230] Diğer bir deyişle müttefikler arasında da bir güven ortamı mevcut değildi ve S.S.C.B. Türkiye'nin silahlandırılmadan Almanya'ya savaş ilan etmesini istiyordu. Moskova Konferansı'nda SSCB Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye'nin savaşa hiç vakit kaybetmeden dâhil olmasını diğer müttefiklerinden talep etmiştir. Baskılar Kahire Konferansı'nda daha da arttı. Bu konferansta müttefikler Türkiye'ye savaşa girmemesi halinde savaş sonrası ortamda 'saygın bir konum' elde edemeyeceğini duyurmuşlardır.[231] Açıkçası baskılar Türkiye'nin kaldıramayacağı bir düzeydeydi ve Ankara Sovyetler konusundaki endişeleri için Londra ve Washington'ı ikna edebilecek bir güce sahip değildi. Bu baskılar karşısında Ankara bildik bir taktiğe başvurmuş ve savaşa girebilmesi için Ege adalarının İngilizler tarafından Almanlardan temizlenmesini ve Türkiye'ye ağır silah yardımları yapılmasını talep etmiştir. Türkiye'nin talepleri arasında 7.000 kamyon, 2.000 traktör, binlerce uçak savar ve 300 kadar uçak vardır.[232] Türkiye'nin taleplerini karşılamak A.B.D. ve İngiltere açısından zor görülmüştür. Moskova ise daha önce de belirttiğimiz üzere, Türkiye'ye verilecek bu tür silahların kendisine karşı kullanılmasından korkuyordu. Oysaki Türkiye'nin talepleri şartlar düşünüldüğünde makuldü ve Türkiye'nin gerçek taleplerini yansıtıyordu. Almanlar Türkiye'nin neredeyse tüm şehirlerini bombalayabilecek yakınlıktaydı ve Türk ordusu İkinci Dünya Savaşı'nın şartlarına hazır değildi. Yüzlerce uçak ve onları destekleyecek araç gereç talebi bazı araştırmacılara göre abartılı durmaktadır ve savaşa girmemek için hazırlanmış talepler gibi de görülebilir. Ancak A.B.D.'nin ve İngiltere'nin diğer müttefiklerine sağladıkları düşünüldüğünde Türkiye'nin talep listesi gerçek bir ittifaktan beklenmesi gereken bir listedir. Eğer Londra ve Washington bu ihtiyaçları karşılamayacaklar ise gerçek anlamda birer müttefik de olamazlar. Nitekim gelişmeler göstermiştir

---

[229] Mustafa Aydın, 'Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs', içinde Sylvia Kedouries (ed.), *Seventy-Five Years of Turkish Republic*, (Londra: Frank-Cass, 2000), s. 105.

[230] Ahmet Şükrü Esmer vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası: 1919-1965*, (Ankara: Dışişleri Bakanlığı Matbaası, 1968), s. 158.

[231] Yusuf Tekin Kurat, 'Kahire Konferansı Tutanakları, (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri', *Belleten*, Cilt: XLVII, No. 185, Ocak 1983, s. 296.

[232] David J. Alvarez, *Bureaucracy and Cold War Diplomacy, The United States and Turkey, 1943-1946*, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1980), s. 17; Kamuran Gürün, 'Türkiye'yi II. Dünya Savaşı'na Sokma Çabaları', *Belleten*, 1988;

ki müttefikler savaşı başka bir cepheye yaymak için Türk askerinin Almanları en azından bir süre oyalamasını beklemektedir. Daha fazlasını değil. Ancak Türkiye Birinci Dünya Savaşı'ndaki tecrübeleri sayesinde bu niyetlerin farkına erken varmıştır. Osmanlı ve öncesindeki ittifak deneyimleri adeta Türkiye Cumhuriyeti'nin politikalarına kodlanmıştır ve Türkiye'nin tavrı bu nedenlerle sadece İsmet İnönü'nün kişiliğine ve çekingenliğine bağlanmamalıdır.

Türkiye'nin talepleri sadece Moskova'da değil, diğer müttefiklerde de tepki yaratmıştır ve bu kez tehdit politikaları devreye girmiş, Türkiye gerçek anlamda yalnız kalmıştır. 1943 Kahire toplantısından sonra Churchill Sovyetler Birliği'nin boğazlar üzerindeki taleplerinin Türkiye'nin savaşa girmemesi halinde kabul edilebileceğini ima etmiştir.[233] Ardından İngiltere, askeri misyon başkanını Türkiye'ye haber vermeden geri çağırmış, yardım programını askıya almış, ABD de bu konuda Londra'yı takip etmiştir.[234]1944 yılı boyunca Sovyet ordularının Doğu Avrupa ve Balkanlar'da ilerleyişi Türkiye'nin korkularını had safhaya çıkartmıştır. Diğer taraftan Churchill ve Eden Ocak 1945'te Sovyetler'in Boğazlar konusundaki taleplerini kabul edebileceklerini tekrar ima etmişlerdir.[235] Konu tekrar Yalta Konferansı'nda gündeme gelmiş ve burada Sovyetler açıkça Ermeni sorunu üzerinden Türkiye'den toprak taleplerini gündeme getirmişlerdir.[236] Kesin bir karar alınmadıysa da Stalin'in adım adım Türkiye'den toprak koparacağı ve Boğazlar'da üsler kuracağı açıktır. Bunun üzerine Şubat 1945'te Türkiye tarafsızlığına son vermiş ve Almanya'ya ve Japonya'ya karşı savaş ilan etmiştir. Türkiye bu sayede BM'nin kurucu üyeleri arasına katılmıştır. Ancak şimdi S.S.C.B. karşısında daha bir yalnızdır.

Bilindiği üzere Kurtuluş Savaşı ve sonrasında Türkiye ile yeni kurulan S.S.C.B. arasında kayda değer bir yakınlık oluşmuş ve bu yakınlık 25 Aralık 1925 tarihinde Türk-Rus Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması olarak meyvesini vermiştir. Uzun yıllar yürürlükte kalan bu antlaşmanın devamı antlaşma hükümlerine göre tarafların karşılıklı olarak uzatmalarına bağlıdır. Ne var ki İkinci Dünya Savaşı henüz resmi olarak sona ermeden, Sovyet tarafı antlaşmayı feshetmiş ve 7 Haziran 1945 tarihinde yeni bir antlaşma için iki temel şart öne sürmüştür. Molotov tarafından Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e iletilen bu şartlardan ilki Boğazlar'ın statüsü ile ilgilidir. Konumuz ile doğrudan ilişkili olan diğer şart ise 'Ermeni toprağı' olduğu iddia edilen Kars ve

---

[233] Gönlübol vd., *Olaylarla...*, s. 183.

[234] Weisband, ss. 273-283; Sönmezoğlu, 'II. Dünya...2, s. 82.

[235] Nuri Eren, *Turkey, Today and Tomorrow, An Experiement in Westernization*, (Londra ve Dunmow: Pall Mall Press, 1963), s. 235.

[236] Suny, 'Soviet Armenia...', s. 119.

Ardahan'ın S.S.C.B.'ye 'iade edilmesi'dir. Sovyetler'in bu tür baskıları arttıkça Türkiye Batı'ya yaklaşmış, daha çok da ABD ile ilişkiler gelişmiştir. ABD'nin artan yardım ve garantileri 1952 yılında Türkiye'nin NATO'ya tam üye olmasıyla sona ermiştir. Böylece Türkiye NATO şemsiyesi altında Rus tehditlerinden ve şantajından da önemli ölçüde kurtulmuştur. Türkiye için bu tehditler Ermeni veya Gürcü sorunu olmaktan çok Sovyet Rusya'nın tarihi emperyal talepleri konusu olmuştur.

Stalin'in 'Ermeni kartı'nı kullanma girişimi sadece resmi temaslar ile sınırlı kalmamış ve eş zamanlı olarak talepler kitleselleştirilmeye çalışılmıştır: 1945'te Potsdam Konferansı (17 Temmuz - 2 Ağustos) devam ederken, Eçmiyazin'de (Sovyet Ermenistanı) yapılan dini bir toplantıda Türk toprakları üzerinde Rusya'nın hak talep etmesi desteklenmiş, Moskova'ya bir de telgraf çekilmiştir. Söz konusu telgrafta *"Ermeni milletinin uğradığı haksızlığın Sovyetler Birliği tarafından tamir edilmesi"* istenmiştir. Bilindiği üzere Eçmiyazin Ermeniler için dini değeri yüksek bir yerdir ve Eçmiyazin'in bu dönemde siyasi amaçlı olarak kullanılması bir tesadüf olarak değerlendirilemez. Sovyetler ilk başlarda Ermeni dini kurumlarına soğuk yaklaşmışlardır. Nitekim 1938 yılından beri boş olan Katogigos'luk makamı da bu ilgisizlikten payını almıştır. İkinci Dünya Savaşı deneyimleri Moskova'nın Ermeni Kilisesi'ne daha ılımlı yaklaşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda 1942 yılında bazı kapalı kiliseler yeniden açılmış ve bunların Sibirya'da sürgün olan bazı din adamlarının geri dönmesine izin verilmiştir. Nisan 1943'te ise Eçmiyazin'de bir Dini İşler Konseyi kurulmasına izin verilmiştir. Aynı bağlamda basım yayım faaliyetleri başlamış, 1938'den beri resmi olarak boş olan Katolikosluk makamının fiili olarak başı sayılan Kevork Çörekçiyan (Gevork Cherekjian) 1944 yılında Moskova Kremlin'de Stalin tarafından kabul edilmiştir.[237] 1945 yılının Şubat ayında ise Sovyet Hükümeti Ermeni Kilise Konsülü'nün bu makama atama yapmasına müsaade etmiştir. Buradaki amaç ruhani liderlik kullanılarak tüm dünya Ermenilerini bir amaç etrafında toplayabilmektir. Diğer bir deyişle Eçmiyazin'de yeniden bir Ermeni ruhani liderinin oturuyor olması Moskova'nın Ermeniler arasındaki liderlik özelliğini güçlendirecekti. Türk-Sovyet anlaşmasının iptal edildiği günlere rastlayan seçimlerde Başpiskopos Çörekçiyan, VI. Kevork olarak Katogigos seçilmiştir.[238] Aynı zamanda Eçmiyazin'in haklarında da genişlemeler yapılmış ve ona dışarıda propaganda yapabileceği manevra imkanları tanınmıştır. Bu çerçevede VI. Kevork da faaliyetlerini Sovyet politikasına uygun bir şekilde sürdürmüş ve 1945'te Kars ve Ardahan'ın Sovyet

[237] Suny, 'Soviet Armenia...', s. 118.

[238] Süleyman Seydi, 'Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, Sayı: 8, Kış 2003, s. 102.

Ermenistanı'na dâhil edilmesi için büyük devletler ile temaslarda bulunmuştur.[239] VI. Kevork seçilir seçilmez Stalin'e bir mektup göndererek Ermenilerin Ermenistan'a dönme politikasını desteklediğini belirtmiştir. Hatta VI. Kevork bir adım daha ileri giderek anavatana geri dönüş kampanyasına karşı çıkan tüm Ermenilerin bundan böyle Ermeni ulusunun ruhani topluluğu içinde olmadığını ilan etmiştir.[240] Şüphesiz VI. Kevork bu girişimlerinde Moskova dış politikasının bir tür yan kolu gibi çalışmıştır. Nitekim aynı dönemde, 7 Haziran 1945 günü Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye'nin Moskova Büyükelçisini çağırarak ona SSCB'nin Kars ve Ardahan bölgelerinde sınır değişikliği taleplerini iletmiştir.[241]

Harita 2. Ermeni Taleplerinin Bir Kısmını Gösterir Harita

Aynı günlerde Amerika Ermenileri ise tüm dünya Ermenilerinin 'anavatan'a, yani Sovyet Ermenistan'ına dönmeleri için hummalı bir çalışma içindeydi. Umulan, savaş sonrasında Türkiye'den de geniş bir toprağın koparılarak tıpkı İsrail gibi taşıma nüfus ile büyük bir Ermenistan'ın kurulabilmesiydi. Sadece Sovyet ve Amerika Ermenileri değil, dünyanın birçok bölgesinde organize olabilmiş Ermeni diaspora kuru-

[239] Seydi, 'Sovyetler...', s. 103.

[240] Manuel Sarkisyanz, *A Modern History of Transcaucasian Armenia, Social, Cultural and Political*, Leiden, The Netherlands: E. J. Brill, 1975), s. 328.

[241] Suny, 'Soviet Armenia...', s. 119.

luşları İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda dünyanın yeniden kurulmakta olduğunu anlamışlar ve yeni dünya sisteminde bağımsız bir Ermenistan kurulabilmesi için çaba göstermişlerdir. Bu bağlamda en zıt gruplar bile bu konuda birleşebiliyor, aralarındaki sorunları bir yana bırakabiliyorlardı. Örneğin Hınçaklar, komünistler ve Ramgavarlar bu dönemde bir cephede birleşmişler ve diasporada Ermeni Sorununu Savunma Komiteleri oluşturmuşlardır. Sovyet yönetimine sert muhalefet yapan Taşnaklar dahi İkinci Dünya Savaşı ve hemen sonrasında çarpıcı bir sessizlik içine girmiş, S.S.C.B.'ye karşı muhalefetini adeta askıya almıştır.[242] Bu dernekler ve kişiler özellikle 1945 ve 1946 yıllarında başta Churchill, Atlee, Stalin ve Truman olmak üzere çok sayıda devlet adamına mektuplar göndererek Kars ve Ardahan'ın Türkiye'den alınarak Sovyet Ermenistan'ına verilmesini istemişlerdir. Aynı mektuplarda Türkler tarafından öldürüldüğü iddia edilen 1.5 milyon Ermeninin yerine diğer ülkelerde yaşayan aynı sayıda Ermeninin de 'anavatanları'na dönmeleri talep edilmiştir. Toprak talebi ve nüfus transferine ek olarak *The Armenian National Committee of America*, ABD Başkanı Truman'a gönderdiği mektupta Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin uğradığı zararlardan dolayı Türkiye'den tazminat talebinde de bulunmuştur.[243] Ayrıca aynı komite Truman Planı açıklandığında Yunanistan'a yapılması öngörülen yardımı memnuniyetle karşılarken, Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardım yapılmasına da karşı çıkmıştır.[244] Komite Türkiye ile böyle bir işbirliğine girmenin ABD'nin onurunu ve itibarını zedeleyeceğini, *'Türk saldırganlığı'nı arttıracağını ve Yakın Doğu'da yeni bir tehlike ortaya çıkaracağını'* öne sürmüştür. Türkiye'nin 'totaliter bir devlet' olduğu öne sürülürken, Türklerin 'Hristiyan ve Yahudilerin mallarını çaldığı ve ekonomik olarak onları büyük zarara uğrattığı' vs. de iddia edilmiştir.[245] Gönderilen mektupların bir kısmı yerel istek ve yönlendirme ile gerçekleşirken büyük bir uluslar arası kampanyanın izleri de dikkat çekmektedir ve mektuplardan bir kısmının bizzat Sovyet bağlantılı olarak hazırlanarak dağıtıldığı anlaşılmaktadır. **Yunanistan ve Romanya örnekleri** bu konudaki şüpheleri doğrulamaktadır:

Yunanistan'da yaşayan Ermeniler adına *Ermeni Haklarını Koruma Komitesi* tarafından Clement Attlee'ye gönderilen mektup aynı zamanda Yunanistan Ermeni cemaati Başpiskoposu Mazlumyan tarafından da imzalanmıştır. Bu da bu tür girişimlerin siyasi olduğu kadar dini kuruluşları da kapsadığını göstermektedir. İlginç olan ise mektubun

---

[242] Sunny, *Looking...*, s. 224.
[243] Seydi, 'Sovyetler...', s. 103.
[244] 'Armenians Oppose U.S. Aid to Turkey', *The New York Times*, 31 Mart 1947.
[245] 'Armenians Oppose U.S. Aid to Turkey', *The New York Times*, 31 Mart 1947.

itiraflarla dolu oluşudur. Yunanistan Ermenileri mektupta Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri'nin yanında katıldıklarını kabul etmekte, içinde yaşadıkları ülkeye karşı düşman güçleri ile işbirlikleri yaptıklarını itiraf etmekte, buna karşın kendilerinin Türklere karşı yalnız bırakıldıklarını iddia etmektedirler.[246] Mektupta altı çizilen bir diğer nokta ise Ermenilerin İkinci Dünya Savaşı'nda da aynı tarafta yer aldığı ve özellikle Sovyet Ermenistan ordusu içinde Almanya'ya karşı mücadele ettikleri iddiasıdır. Özetle, Yunanistan Ermenileri Birinci ve İkinci Dünya Savaşı esnasında A.B.D. ve İngiltere'ye yardımcı olduklarını, bunun karşılığını alamadıklarını, şimdi ise bu karşılığı ödemek için bir fırsat doğduğunu iddia etmektedirler. Bunun karşılığı ise Türkiye'nin doğusunda yer alan ve 'Ermenistan' olarak adlandırdıkları bazı yerlerin Sovyet Ermenistan'ına katılmasıdır. Aynı mektupta söz konusu isteğin yerine getirilmesi halinde 1.5 milyon Ermeniye yurt (*home*)[247] sağlanmış olacağı da iddia edilmiştir.[248]

1945 Temmuz ayında Romanya'da Ermeni mülteciler Sovyet Elçiliği'nin de gayretleriyle Türkiye ve Ermeniler konulu bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda kendisi de Ermeni kökenli olan Sovyet Büyükelçiliği Basın ve Propaganda Başkanı Dangoulov'un önerisiyle Ermeni topraklarının bir kısmının Türkiye tarafından işgal edildiği ve buraların yeniden Sovyet Ermenistanı'na dönmesi gerektiği kararı alınmıştır. Diğerleri gibi Romanya Ermenileri de kararlarının uygulamaya geçirilebilmesi için Stalin, Truman ve Attlee'ye başvurmuşlar ve büyük devletlerin yardımını istemişlerdir.[249] Ancak unutmamak gerekir böyle bir toplantıya Sovyet elçiliğinin de katılabilmesi için Moskova'nın açık desteği gerekirdi. Bu nedenle bu toplantı da Stalin'in Ermeni politikasının bir parçası olarak görülmelidir.

Romanya ve Yunanistan örneklerinin benzerleri çok sayıda ülkede gerçekleşmiştir. Ancak hareketin asıl lokomotifi Moskova ve Sovyet Ermenistanı'dır. Buna ek olarak Ortadoğu Ermeni merkezleri de bu kampanya içinde oldukça faaldir. Ancak burada da Sovyet unsurların yönlendirmesi göze çarpmaktadır. 1946'da *Lübnan Ermeni Komitesi* adlı

---

[246] Bilindiği üzere Birinci Dünya Savaşı esnasındaki olayların soykırım olduğunu iddia eden Ermeniler kendilerinin silahsız, masum ve hiçbir siyasi-askeri girişimi olmayan bir topluluk olduğu halde Türkler tarafından katledildiklerini, öleceklerini biline biline göçe zorlandıklarını iddia etmektedirler. Çünkü Ermeni radikaller 1915 olaylarının soykırım sayılabilmesi için en önemli gerekli unsurun kurbanların siyasi olmaması, isyancı olmaması vs. olduğunu çok iyi bilmektedirler.

[247] Hatırlanacağı üzere Filistin sorunu da İngilizlerin Yahudiler için Filistin'de bir 'yurt' (*home*) ayırmaları ile başlamıştı.

[248] FO 371/48795, *President of the Committee for the Vindication of the Armenian Rights in Greece to Attlee*, 10 Eylül 1945, aktaran Seydi, 'Sovyetler...', s. 104.

[249] Seydi, 'Sovyetler...', s. 103.

bir örgütün oluşturulmasını sağlayan bu unsurlar, Güvenlik Konseyi'ne bir telgraf çektirmişlerdir. Telgrafta Türklerin çok sayıda Ermeni'yi katlettiği iddiaları tekrarlanarak, Suriye, Lübnan ve Hatay topraklarının yaşanan olaylara ve Ermeni kayıplarına karşılık olarak Sovyetler Birliği'ne bağlanması talep edilmiştir.[250]

Kafkasya ve Ortadoğu bağlantılı yürütülen kampanyanın en önemli ayaklarından biri de Moskova olmuştur. Moskova'da sözde bilimsel konferanslar ve sivil derneklerin oluşturduğu kamuoyu yoluyla geçmişin 'tazmin edilmesi' talep edilmiştir. Bu kampanyanın yürütücüleri çalışmalarını telgraf ve bildiriler yoluyla hem uluslararası kuruluşlara ve devletlere, hem de diğer ülkelerdeki basın kuruluşları ve kamuoyu oluşturmada etkili kurumlara ulaştırmışlardır.[251] Kampanyada üniversite ve sanat çevrelerinin 'saygın' isimlerinin ön plana çıkarılmaya çalışılması dikkat çekicidir.

22 Şubat 1946 tarihinde yine Moskova'da yayınlanan bir habere göre, Ermeni asıllı bir profesör Sovyet Akademisi'nde vermiş olduğu bir derste Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinin Ermenilerin eski toprakları olduğunu ve Ermenilerin bu topraklara geri dönmek istediklerini anlatmıştır.[252] Stalin'den habersiz adeta 'bir kuşun uçamadığı' bir dönemde bu haberler Sovyetler'in Türkiye politikası açısından ele alındığında oldukça manidardır.

Anavatana Dönüş (*nerkaghd*) kampanyasında Sovyetler'in itici rolüne rağmen Taşnaklar da genelde projeyi ateşli bir şekilde desteklemişler ve Sovyetler ile olan çekişmelerini en azından bu konuda bir kenara bırakmışlardır. 15 Ekim 1947'de ABD Taşnak teşkilatının Ermenice yayın organı olan *Hairenik*[253] kampanya ile ilgili şunları yazmıştır:

> *"Ülkeye geri dönmek demek Ermenilerin Ana Ermenistan'ın sinesinde toplanması demektir... Bu verimli ve muhteşem bir girişimdir.... ve bu çaba için hepimiz tam işbirliğimizi sağlamalıyız. Birlikten güç doğar ve anavatanımızda insanlarımızın sayısının artması siyasi gücümüzü arttıracaktır... Burada bir Ermeni Amerikan toplumu var, ancak hiçbirimiz asimilasyon dalgalarına daha ne kadar dayanılabileceğini bilmiyoruz. Kim ki Ermeni Amerikan toplumundan Ermenistan'a gider o kişi*

[250] A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, (İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982), ss. 587-588.

[251] Bu girişimler ABD'de yankı bulmuş, hatta Ermeni Haklarını Müdafaa adlı bir dernek Türk topraklarının bir kısmının tarihi Ermeni vatanı olduğunu iddia ederek bu konuda Sovyet Ermenistan'ının ABD, BM ve tüm dünya tarafından taraf kabul edilmesi istenmiştir.

[252] İsmail Soysal, *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye*, (İstanbul: İSİS, 1997), s. 21.

[253] 'Hairenik' Ermenice'de 'Babavatan' (Anavatan) demektir.

Ermenistanı ve onun geleceğini kurtarmış olur. Bu nedenden dolayı, dün, bugün ve yarın da bizler Ermeni kitlelerin Ermenistan'a taşınmalarından tüm kalbimizle mutluluk duymalıyız... Eve dönüşe katılan her Ermeni bilmelidir ki kendisi bu hareketiyle Ermenistan'ın savunması için bir asker gönderiyor, ya da akılları hasat eden birini gönderiyor, ya da bir sanatkâr gönderiyor..."

Böylesine coşkulu ve Sovyet yanlısı duran ifadelere karşın Taşnakların dahi önemli bir kısmının diasporada kalması ve anayurda gitmemesi dikkate değer bir gerçektir.

Özetleyecek olur isek İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Ermeni sorunu Sovyetler Birliği tarafından bir dış politika aracı olarak görülmüş ve bu ilgi siyasi ve dini Ermeni gruplarınca bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. *'Anavatana Dönüş'* adı altında başlatılan kampanyanın bir ayağı Türkiye'den toprak taleplerini içerirken, diğer ayağında tüm dünya Ermenilerini Moskova'ya bağlamak vardır. Bu durumun bazı Ermeniler de farkına varmışlardır, ancak önemli bir kısmı Sovyet politikalarını iyi niyetli bulmuş ve hatta buna inanarak birçok Ermeni birazdan görüleceği üzere Sovyet Ermenistanı'na göç dahi etmiştir. Sovyetler Birliği'nin göç esnasındaki bazı ideolojik tutumları ve göç edebilmek için komünizmi benimsemek gerektiğini bazı yerlerde söylemesi şüpheleri arttırmış ve Ermeni diasporasında ideolojik bölünmelere de yol açmıştır. Özellikle göçten sonra Ermeni diasporasında sol-sağ ayrımı daha da netlik kazanmıştır. Ancak daha sonra görüleceği üzere bu bölünme sadece yöntem ile ilgilidir. Yoksa Türkiye'yi ilgilendiren Ermeni iddiaları konusunda her iki grup da tek vücuttur. Hatta 'Anavatana Dönüş' kampanyasının başarısı için Türkiye'nin düşman ülke rolü daha da abartılmış ve Ermeni toplumlarında Türklere olan nefret büyütülmüştür. **Michael J. Jarden Jr.'ın *'zehir'* olarak tabir ettiği**[254] bu nefret sadece Osmanlı döneminde, ya da Birinci Dünya Savaşı' esnasında Ermeni gençlerine zerkedilmiş değildir. Ermeniler arasında Türklere karşı nefretin en önemli unsurlardan biri haline gelişinde Sovyetler'in organize ettiği Anavatana Dönüş projesinin de büyük bir rolü vardır.

Kampanyanın ilk ayağı yukarıda detaylarıyla ele alındı. Adeta bir tür dünya kamuoyunu ve Ermeni kamuoyunu hazırlama şeklinde geçen bu sürecin ardından tüm dünya Ermenilerine 'anavanınıza dönün' çağrısı yapılmıştır. Bu iş için Sovyetler Birliği kendi resmi görevlilerini Ermenilerin bulunduğu yerlere göndererek göçü organize etmeye çalışmıştır. Göçün finansmanı ise temelde Ermeni diaspora derneklerince

[254] Michael Arlen, Jr., *Passage to Ararat*, (New York: Fara, Straus & Giroux, 1975), s. 186.

karşılanacaktır. Bu göçler Yunanistan gibi bazı ülke hükümetlerince de olumlu bulunmuştur. Bunda göç edecek Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun Sovyetler Birliği'ne eğilimli sosyalist kişilerden oluşmasının da etkisi büyüktür. Böylece farklı bir etnik grup ve şüpheli bir siyasi hareket ülkelerinde güç kaybetmiş olacaktır.

Geri projesi çerçevesinde Yunanistan'dan 2.000 kişilik ilk kafile 1946 yılının yazında yola çıkmıştır.[255] Gidiş için kayıt yaptıranların sayısı 5.000 kişi, Halep'te kayıt yaptıranların sayısı ise 50.000 civarındadır. Bunlardan ancak 3.000 kadarı 1946 yazında Sovyet Ermenistanı'na nakledilebilirken bu durum belirsizliğe neden olmuştur. Seydi'ye göre İstanbul Ermenileri'nden de dönüş için 1.200 - 1.400 kadar başvuru olmuş, ancak Türk hükümetinin bu konuda her türlü kolaylığı sağlayacağını açıklaması ve Sovyetler Birliği'ndeki yaşam koşulları konusundaki şüpheler bu başvuruların önemli bir kısmının geri çekilmesine neden olmuştur.[256] Yine de İngiliz resmi belgelerine göre 1.000 kadar Ermeni de Türkiye'den Sovyet Ermenistanı'na göç etmiştir.[257] Kampanya çerçevesinde tüm dünya Ermenileri Sovyet Ermenistan'ına davet edilmişlerdir. Avrupa, Ortadoğu, ABD ve Türkiye'deki Ermenilere yapılan çağrılarda Ermenilerin vatanlarının Ermenistan'da olduğu, ileride Türkiye'deki 'Ermeni vilayetleri'nin de katılımıyla bu 'vatan'ın büyüyeceği savı işlenmiştir. Kampanya çerçevesinde 1946-1948 yılları arasında 100.000 kadar[258] Ermeninin Sovyet Ermenistan'ına göç ettiği tahmin edilmektedir.[259] Bu ise toplam Ermeni diasporasının % 10'una yakın bir rakamdır. Sarkisyanz 1946'da 50.000, 1947'de ise 35.000 kadar Ermeninin geri döndüğünü iddia etmektedir. Sarkisyanz'ın altını çizdiği bir diğer nokta ise 1946-48 göçmenlerinin Ermenistan'da ciddi bir şekilde ayrımcılığa tabii tutulmalarıdır. İlk başlarda göçmenlerin çocuklarının yerel Ermeni çocuklar ile kaynaşmasına dahi izin verilmemiştir.[260]

Kampanyanın ilk günlerinde yaşanan heyecan Sovyet yetkililerin yaptığı hatalar ve yaşanan maddi sıkıntılar nedeniyle azalma gösterin-

---

[255] Aslına bakılırsa Yunanistan'dan Ermenistan'a ilk geri dönüş 1931-32 yıllarında yaşanmış ve 8.000 kadar göçmen Sovyet toraklarına gelmiştir. Ancak göç edenler aradıklarını bulamamışlardır: Sarkisyanz, *A Modern...*, s. 328.

[256] Seydi, 'Sovyetler...', s. 107.

[257] Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Sovyet-Armenian Collaboration Against Turkey in the Post-Second World War Period, 1945-1947, *Review of Armenian Studies*, Vol. 2, No. 5, 2003, s. 32.

[258] Hassiotis rakamı 102.277 olarak vermektedir: Hassiotis, The Armenians', s. 97.

[259] Armen Gakavian, *Homeland, Diaspora and Nationalism: The Reimagination of American – Armenian Identity since Gorbachev*, PhD thesis, (University of Sydney, Avustralya, Ekim 1997), s. 28; John Roy Carlson, *Cairo to Damascus*, (Read Books, 2007), s. 438.

[260] Sarkisyanz, *A Modern...*, s. 328.

ce propagandaya daha fazla ağırlık verilmiştir. Propagandada ise Ermeni diaspora kuruluşları gönüllü olarak rol almışlardır. Diğer bir ifadeyle bazı Ermeni diaspora kuruluşları Sovyet Ermenistan'ındaki şartları ve Sovyetler Birliği'nin gerçek niyetlerini bildiği halde, adeta bile bile Sovyet taleplerine 'evet' demişlerdir. Bu da Ermeni diasporasının ne kadar romantik ve yönlendirmeye açık bir yapıda olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu çerçevede 4 Mayıs 1947'de New York'ta toplanan Dünya Ermenileri Kongresi, Ermenilerin Türkiye'deki sözde haklarına dikkat çekmek üzere Birleşmiş Milletler'e çağrıda bulunmuştur.[261] Buna göre Ermenilerin gerçek temsilcisi Sovyet Ermenistanı'dır ve Türkiye bu konudaki talepleri aynen yerine getirmelidir. Bildiri özellikle Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a verilmesini talep etmiştir. Birleşmiş Milletler bu müracaatı beklenilebileceği gibi işleme almamıştır. Fakat tahrik ve amaç açıktır. Kampanya zamanla hızını yitirmişse de Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Batı dünyasının garantisini yanında hissettiği döneme kadar Ermeni iddialarını diğer talepleriyle birlikte gündemde tutmaya devam etmiştir. 12 Aralık 1948'de Moskova Radyosu'ndan yapılan yayın da bu stratejinin bir ürünüdür: Radyo '*Ermeni Haklarını Savunma Cemiyeti*' adlı bir kuruluşun Birleşmiş Milletler üyelerine birer muhtıra gönderdiğini ve Türkiye'nin 1919'da ele geçirdiği 'Ermeni toprakları'nı Sovyetler Birliği'ne terk etmesini talep ettiğini duyurmuştur. Türkiye'nin bu yayına ve iddialara cevabı söz konusu taleplerin kabul edilemez olduğu şeklindedir.[262]

'*Anavatana Dönüş*' projesinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir Sovyet taktiği olduğu ve amacının Türkiye'yi Sovyetler Birliği karşısında zayıflatmak ve Ermenileri bir tür Sovyet uydusu haline getirmek olduğu şüphe götürmez. Stalin, bir kısım Türk topraklarını Sovyet blokuna katabilmek ve belki de Türkiye'yi tamamen Sovyet nüfuzuna dâhil edebilmek için Doğu Avrupa ülkelerinden daha farklı bir yol izlemiştir. Bu ülkelerde seçimler yoluyla iktidara gelerek sosyalist ideolojiyi yaymaya çalışan Stalin'in Türkiye üzerindeki politikası Türkiye'yi içerisindeki azınlıkları veya sınırlarını kullanarak parçalamak şeklindedir. Bu sayede özellikle Doğu Anadolu bölgesi ve Boğazlar'da Sovyet egemenliği tesis edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede önce Gürcü ve Ermeniler kullanılarak sınır değişimi talep edilmiş, ardından ise 1946 yılında Kürtler gündeme getirilerek Türkiye-İran ve Sovyet sınırında Kürtlere otonom bir bölge verilmesi önerilmiştir. Görüleceği üzere tüm oyunlar Türkiye-Sovyetler Birliği sınırında yaşanmaktadır. Stratejinin dikkat çeken bir amacı ise Türkiye'nin doğusunda güçlü bir Hristiyan

[261] Soysal, *Soğuk...*, s. 41.
[262] Soysal, *Soğuk...*, s. 68.

topluluk oluşturarak arada bir tür saldırı-savunma bariyeri oluşturmaktır. 1820'li yıllardan beri değişmeyen söz konusu Rus stratejisi görüldüğü üzere Sovyetler Birliği döneminde de değişmemiştir ve Stalin de İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde sınıra nüfus taşımaya çalışmıştır. Kampanyanın diğer bir hedefi ise dünya Ermenilerini Moskova'ya bağlamak ve bu sayede hem sosyalist etkiyi, Batı da dâhil tüm dünyada yayabilmek, hem de Türkiye karşısında Ermenilerden yararlanabilmek olmuştur. Bir diğer amaç olarak ise Sovyet Ermenistanı ile Moskova arasındaki bağların sağlamlaştırılması olarak sayılabilir. Moskova içeride kendi cumhuriyetlerinde milliyetçi hareketlere izin vermemiş, onları baskı altında tutmuştur. Ancak zamanla biriken enerjinin alınması ihtiyacı doğmuştur. Bu çerçevede iç politikada baskı altında tutulan milliyetçi hareketler dış dünyaya yöneltilerek hem zararsız bir hale getirilmiş, hem de dış politikada etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Sovyetler'in *'Anavatana Dönüş'* projesi de Ermenistan'daki milliyetçi ögeleri Moskova'ya yakın tutmuştur. Benzeri bir örnek Azerbaycan'da da görülmüştür. İçeride bastırılan Azeri milliyetçiliği İran'a karşı teşvik görmüş ve daha büyük bir Azerbaycan fikri Sovyet ideolojisi çerçevesinde geliştirilmiştir.[263]

Sovyet hedefleri açıktır, ancak kampanyaya katılan Ermenilerin amaçları ve kampanyanın bu amaçlara ne kadar hizmet ettiği su götürür niteliktedir. Ermeniler büyük ve bağımsız bir Ermenistan devletini hayal etmektedir ve bu uğurda birçok Ermeni yalan, yanlış da olsa söylenen her söze, verilen her vaade inanmaya hazırdır. Oysaki görüldüğü üzere ne S.S.C.B. ne de A.B.D. ve İngiltere Ermeni ulusal çıkarlarını dikkate almışlardır, aralarındaki çekişmede tarihi Ermeni iddiaları bir araç olmaktan öteye geçememiştir. Ancak kampanya aslında Ermenileri daha çok Moskova'ya bağlamakta, bağımsızlığı belki daha da zorlaştırmaktadır. İkinci olarak kampanya nedeniyle düzenleri bozulan birçok Ermeni ekonomik açıdan da zarara uğramaya başlamış, yaşadıkları ülkede geçici gözüyle bakılır hale gelmişlerdir. Diğer bir deyişle kampanya diasporadaki Ermenilerin ekonomik güçlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Dahası Sovyet yetkililerin ideolojik davranışları birçok Ermenide şüphe uyandırmış ve diaspora Ermenileri arasındaki sağ-sol bölünmeyi de kuvvetlendirmiştir. En kötüsü ise Sovyetler Birliği'ndeki hayat şartlarının oldukça düşük olmasıdır. Avrupa'nın birçok ülkesinden Ermenistan'a büyük ümitlerle giden Ermeniler umduklarını bulamamışlar, Erivan'daki baskıcı rejim nedeniyle bu ülkeden kaçana kadar birçok kişi yıllarını burada geçirmek zorunda kalmıştır. Gidenle-

[263] Sedat Laçiner ve Turgut Demirtepe, 'Nationalism as an Instrument in a Socialist Foreign Policy: The Southern Azerbaijan Problem in Soviet-Iranian Relations', *Review of International Affairs*, Vol. 3, No. 3, 2004, ss. 443-457.

rin önemli bir kısmı Sovyetler'de baskıcı bir rejimle ve büyük bir zorlukla karşılaşacaklarını tahmin etmişlerdir. Bu nedenle sınıra kadar gidip geri dönmeye çalışanlar olmuştur. Bazı aileler birkaç kişiyi öncü olarak gönderip onlardan 'gelebilirsiniz' haberini beklemişlerdir. Dilden dile dolaşan bir hikayeye göre ABD'den Ermenistan'a göç etmek isteyen bir aile oradaki yakınlarından eğer orada mutlu iseler kendilerine ayakta çekilmiş bir fotoğraf göndermelerini, değillerse oturarak bir fotoğraf göndermelerini istemiştir. Gelen fotoğrafta tüm aile fertlerini yere oturmuş piknik yaparken görünce hiç kimse Ermenistan'a göç etmemiştir. Bu tür 'mesajlar'ın etkisiyle ABD'den Ermenistan'a gidenlerin sayısı 151'de kalmıştır.[264]

Özetle denebilir ki 'Anavatana Dönüş' projesi Sovyet dış politikasının bildik bir manevrasıdır ve Ermenilerin bu projedeki rolleri kullanılmaktan öteye geçememiştir. Sovyetler Birliği bu proje ile altı temel hedefine ulaşmaya çalışmıştır:

1. İran ile birlikte Türkiye de Sovyet uydusu haline getirilmek istenmiş, bunun için İran'a karşı Kürt ve Azeri kartları, Türkiye'ye karşı ise Ermeni ve Gürcü kartları kullanılmak istenmiştir,
2. Tarihi Ermeni iddiaları sayesinde Türkiye'den toprak koparılmaya, Sovyet Ermenistan'ı genişletilmeye, böylece batı bloğuna karşı Türkiye'nin doğusunda güçlü bir üs oluşturulmaya çalışılmıştır,
3. Ortadoğu ve Kafkaslar'da İngiliz etkisi kırılarak Ortadoğu petrollerine yaklaşılmaya, Akdeniz ve Karadeniz kavşağında önemli bir stratejik üstünlük yakalanmaya çalışılmıştır,
4. Türkiye'nin İngiltere ve ABD'den uzak tutulmasına çalışılmış, bu ülkelerin Türkiye'yi gözden çıkarmaları sağlanmak istenmiştir,
5. Ermenistan'daki Ermenilerin daha sıkı bağlar ile Moskova'ya bağlanması ve içeride 'sosyalist' bir düzen kurulur iken Stalin'e karşı oluşabilecek tepkilerin dış milliyetçi hedefler ile azaltılması istenmiştir,
6. Bu sayede diaspora Ermenileri SSCB'ye bağlanmak istenmiştir. Böylece Ortadoğu'dan Kuzey Amerika'ya ka-

[264] Sarkisyanz, *A Modern*..., s. 329.

dar geniş bir alanda Sovyet etkisi Ermeni iddiaları altında korunacaktır. Nitekim Sovyetler Birliği'ne karşı düşmanca duygular içinde olan Taşnaklar dahi bu kampanya sayesinde Sovyet Ermenistan'ı ile birlikte çalışılması gerektiği noktasına gelmiş ve 1944'ten sonra tavrını yumuşatmıştır,[265]

7. Anavatana Dönüş projesi ile savaş döneminde büyük kayıplara uğramış olan insan gücü açığının kapatılmasına katkıda bulunmak istenmiştir.

Peki, bu hedeflere ulaşılabilmiş midir? İlk başlarda 400.000 kadar Ermeninin kampanya ile SSCB'ye çekilmesi[266] öngörüldüğüne göre en azından sayı olarak hedeflere ulaşılamadığı söylenebilir. Diğer boyutlarına gelecek olur isek:

Türkiye ile ilgili olan kısımlara ulaşılabildiği söylenemez. Türkiye, Stalin'in bu 'saldırgan' yaklaşımı neticesinde Batı bloğu ile ilişkilerini daha da arttırmış, Türkiye Moskova'ya yakın olmak şöyle dursun, Ruslara dönük tarihi korkuları yeniden canlanmış ve Soğuk Savaş'ın sonuna kadar Sovyetler Birliği'nin karşısında Batı bloğunun en önemli kalelerinden biri haline gelmiştir. Öyle ki daha sonraları Kruşçev durumu *"Stalin Türkiye'yi Batı'nın kucağına itti"* şeklinde özetleyecektir.

Dikkat çekici olan ise Sovyet planlarının Ermeniler üzerinde işe yaraması ve birçok Ermeni diaspora kuruluşunun adeta bile bile bu 'oyun'un bir parçası olmuş olmalarıdır. Proje çerçevesinde Sovyetler Birliği'ne giden 100.000'i aşkın Ermeninin önemli bir kısmı bundan pişman olmuş ve bir çoğu buradan kaçmaya çalışmıştır. Ayrıca S.S.C.B.'nin niyetleri takip eden yıllarda daha iyi anlaşılmış ve Soğuk Savaş boyunca Ermeni diasporasının çok büyük bir kısmı komünist bloka karşı olan ülkelerde yaşamıştır. Ancak Anavatana Dönüş kampanyası bazı Ermeniler üzerinde büyük bir etki bırakmış ve Sovyetler, Ermeni davasının en önemli savunucularından biri olarak görülmüştür. Bu çerçevede Sovyetler Birliği'nin Ermeni sorunundaki önemli araçlarından biri de Hınçak hareketi olmuş ve kendisini siyasi bir parti olarak gösteren bu hareket sıkça teröre başvurmuş ve eylemlerinde Sovyet desteğini de yanında sıkça görmüştür.[267] Özellikle Avrupa ve Ortadoğu'da güçlü olan Hınçaklar daha sonraki yıllarında bu desteği uluslararası terör eylemlerinde de görecek ve kullanacaklardır. Fakat denebilir ki Stalin'den sonra Sovyetler Birliği, resmi dış politikasında Ermeni

[265] Suny, *Looking...*, s. 167.
[266] Sarkisyanz, *A Modern...*, s. 328.
[267] Gazigiray, *Osmanlılardan...*, s. 587.

sorununu açıkça kullanmamayı yeğlemiş, Ermeni gruplar arasındaki etkinliğini zamanı gelince kullanılmak üzere bir kart olarak tutmuş, faaliyetlerini de dünya kamuoyundan uzakta sürdürmüştür. Bunda en önemli nedenlerin Türkiye'yi Batı bloğundan ayırma ihtimali ve Sovyetler Birliği'nin önemli komşularından olan Türkiye ile bağları tamamen koparmamak isteği olduğu söylenebilir. Bu çerçevede S.S.C.B.'nin faaliyetleri, ileride de değinileceği gibi, Sovyet Ermenistanı ve gizli servisleri eliyle Türkiye'yi yıpratma çabası olarak devam ettirilmiştir. Prof. Gültekin Ural bu faaliyetlerin 1980'lerde de devam ettiğini belirtmiş ve Lübnan'da KGB eliyle ASALA militanlarını bizzat yetiştirmeye ve Türkiye'ye karşı kullanmaya kadar uzandığını iddia etmektedir.[268]

Moskova 'Anavatan'a Dönüş' kampanyasına ek olarak 1940'lar boyunca göçmen Ermenilerin durumuyla da yakından ilgilenir görünmüş, özellikle Lübnan ve Suriye'deki göçmen Ermenilere yardım adı altında yakın ilişkiler geliştirmenin yollarını aramıştır.[269] Bu çaba Sovyetler'in Ortadoğu'da varlığını arttırma çabası olarak görülmüştür. Sovyetler henüz İngiltere ve ABD ile müttefik olmadan 1940 yılında da Fransa'ya karşı Suriye Ermenilerini ayaklandırmaya ve bu yolla Ermenileri ve Arapları kendi yanına çekmeye çalışmıştır.[270]

Dışarıda Ermeni sorununu bu kadar hareketlendiren Moskova'nın içeride Ermeni iddialarını teşvik etmemesi, hatta soykırım iddialarının dahi belli bir dozdan öteye geçmesine izin vermemesi ise dikkat çekicidir.[271] Ancak yine de not etmekte yarar vardır, Stalin sonrasında Ermeni milliyetçiliği açıktan olmasa da önemli ölçüde gelişme fırsatı bulmuş, 'soykırım' iddiaları da Ermeni milliyetçiliğinin hareket sahasını genişletmek amacıyla kullanılmıştır.

Yukarıda değinilen dönemi kısaca değerlendirecek olursak, Türkiye soruna 'Ermeni sorunu'ndan çok komünizm ve Rusya sorunu olarak bakmış ve konuyu belki de yeterince ciddiye almamıştır. Tespit aslında bir yönüyle doğrudur. Sovyetler Birliği Ermeni sorunu olmasaydı belki de başka gerekçeler bulacaktı. Fakat Türkiye'nin konuya zamanında el atmaması geleceğe birikmiş daha büyük bir sorun bırakmıştır.

---

[268] Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 1998), ss. 387-388.

[269] 'Soviet-Lebanon Tie Via Armenia is Seen', *The New York Times*, 28 Nisan 1944.

[270] C. L. Sulzberger, 'Reich and Soviet Seek Arap's Help; Russians Also Are Agitating Armenians Against France', *The New York Times*, 17 Mart 1940.

[271] Razmik Panossian, 'The Impact of the Genocide on Armenian National Identity', *The Armenian Weekly*, Vol. 73, No. 16, 21 Nisan 2007.

NAZİ-TAŞNAK İŞBİRLİĞİ[272]

İkinci Dünya Savaşı dönemini tamamlamadan önce kısaca da olsa değinilmesi gereken bir diğer konu ise Taşnaklar ile Naziler arasındaki bağlantıdır. Ayhan Özer'e göre Hitler, Yahudilere karşı yürüttüğü kampanyada Ermenileri kullanmak istemiş ve bunda başarı da sağlamıştır.[273] Taşnaklar'ın önemli bir kısmı savaş boyunca Moskova'nın Anavatana Dönüş projesine açık-kapalı destek vermişse de, bazı aşırı kanat Taşnaklar bu çizgiden ayrılarak Naziler ile açıktan işbirliği yapmışlardır. Bu işbirliği bizzat Ermeni kaynaklarınca da tespit edilmiştir. Örneğin 1943'te Ermenistan Ulusal Konseyi tarafından Berlin'de düzenlenen bir toplantıda Nazi yanlısı Ermeniler imzaladıkları bir anlaşmayı kamuoyuna ilan etmişlerdir. Buna göre Nazilerin zafer kazanması halinde Almanya Ermenistan'da Ermenilerin kendi kendilerini yönetecekleri bir rejime izin verecektir. Bu sayede Taşnaklar Ermenistan'ın yönetimine tekrar gelebilmeyi ummaktadırlar. Samuel J. Newland da "Ermenilerin diğer bazı milletler gibi Alman işgalinin kendilerine özgürlük vaad ettiğini safça düşünerek otonomi veya kendilerine ait bir devlet hayal ettiklerini" belirtmiştir.[274] Ayrıca bir diğer beklenti de Türkiye ve diğer bölge ülkelerinden sözde tarihi Ermeni topraklarını geri alabilmektir. Naziler birçok ülkede Ermenilere bu tür vaatlerde bulunmuşlardır. İran ve Suriye Ermenileri bunlar içinde özel bir yere sahiptir. İran'da Tebriz'i merkez seçen Alman Nazi ajanları Ermeni teröristleri İran hedeflerine saldırmaları için desteklemişlerdir. Bunun karşılığında İran, Azerbaycan ve Türkiye topraklarının bir kısmını da kapsayan 'Büyük Ermenistan' vaadinde bulunulmuştur. Yine Türkiye-Suriye sınırına saldıran Ermeniler Türk askerlerini yoğun ateş altında bırakmışlardır.[275] Naziler Ermenileri sınırda rahatsızlık oluşturmaları ve özellikle İran içlerinde karışıklık çıkarmaları için silah ve para yönünden desteklemişlerdir.

---

[272] Ermenilerde Yahudi düşmanlığı kayda değer bir 'gelenek'tir. Bu konuda bkz.. Sedat Laçiner, 'Armenian Anti-Semitism in the Otoman period', *The Journal of Turkish Weekly*, 21 Mayıs 2005; Sedat Laçiner, 'Armenia's Jewish Scepticism and Its Impact', Turks.US, http://www.turks.us/article-story-20050504201831865.htm, 4 Mayıs 2005; Sedat Laçiner, 'İsrail'in Ermeni İddialarına Yaklaşımı ve Ermeni Sorununa Etkileri', http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=66; Sedat Laçiner, 'Armenia's Jewish Scepticism and Its Impact on Armenia-Israel Relations', *Armenian Studies*, No. 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, ss. 296-335.

[273] Ayhan Ozer, *The Armenian-Nazi Collaboration in WWII*, www.ataa.org/ataa/ref/arm_nazi.html

[274] Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army, 1941-1945*, (Londra: Routledge, 1991), s. 26.

[275] Ray Brock, 'Armenians in Iran Inflamed By Nazis', *The New York Times*, 24 Temmuz 1941, s. 4.

Aslına bakılırsa Taşnakları cezbeden tek vaat Büyük Ermenistan hayali de değildir. Ermeni toplumunda Osmanlı döneminde dahi canlı bir şekilde yaşayan Yahudi düşmanlığı da önemli bir unsurdur. Ermenilerin Yahudilere olan düşmanlığı Osmanlı yıllarında birçok Yahudi Osmanlının hayatına mal olmuş, daha sonrasında da ortadan kalkmamıştır. Belki de bu nedenlerle ve Hitler'in Ermeniler üzerine kurduğu planların etkisiyle İkinci Dünya Savaşı esnasında İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Türkiye'deki Yahudilerin Hitlerin yükselişi nedeniyle büyük endişe duyduklarını ve Ermenilerin Alman faaliyetleri için uygun bir zemin oluşturduğunu rapor etmiştir.[276]

Ermeni-Nazi işbirliğinin en önemli kanıtı olarak 812. Tabur gösterilmektedir. Taburun diğer adı da 'Ermeni Lejyonu'dur ve bir Alman Ermenisi olan Alfred Muratyan'ın ve Armik Jamalyan'ın (ilk Ermenistan devletinin Dışişleri Bakanı Arşak Jamalian'ın oğlu) çabalarıyla kurulmuştur. Taburun kurulması için gerekli direktif 17 Aralık 1941'de verilmiş, ayrıca diğer bazı Sovyet milletlerinde de çeşitli taburların kurulması istenmiştir.[277] Sayıları 20.000'e kadar ulaşan Tugay, Alman SS subaylarının güvenlik bölümünce eğitilmiş ve Kırım ile Kuzey Kafkasya'nın işgali sırasında Nazi ordusuna katılmıştır.[278] Bazı Ermeni kaynakları ise Nazi-Ermeni işbirliğini hafife almak ve önemini azaltmak gayreti içinde 812. Tabur'un sadece Hollanda'da ve sadece polis olarak görev aldığını vs. iddia etmektedirler. Ne yazık ki Nazi işbirliği konusunda tarihle yüzleşebilen ermeni kaynağı bulabilmek oldukça güçtür. Çalışmaların önemli bir kısmı aslında Taşnakların Naziler ile işbirliği yapmadığını, Ermenilere karşı Nazi nefretini kışkırtmamak için 'faşistmiş gibi davrandıklarını' vs. iddia etmektedirler.[279]

Nazi-Taşnak işbirliğine işaret eden Ermeni yanlısı yazarlar da bulunmaktadır. Örneğin Christopher Walker bu ilişkiyi kabul ederek Nazi işgalindeki topraklarda Taşnakların etkili olduğunu belirtmiştir. Mayıs 1935'te Bükreş'in işgali sırasında Ermenilerin Yahudilere saldırması da çarpıcı bir örnektir.[280] Walker Taşnak Ermenileri ile Naziler arasındaki bağı şöyle özetlemektedir:

> *"Taşnakların yaşadığı Nazi işgali altındaki topraklarda bu ikisinin ilişkilerinin yakın ve faal olduğu reddedilemez bir gerçektir. 30 Aralık 1941'de, Wehrmacht tarafından 812. Ermeni Taburu olarak da bilinen, bir Ermeni taburu oluşturuldu. Tabur Dro tarafından kumanda edildi,*

---

[276] Public Record Office, F.O. 371/30031/R5337, aktaran Ozer, *The Armenian...*

[277] Newland, *Cossacks...*, s. 57.

[278] Ozer, *The Armenian...*

[279] Örnek için bkz.: Manuel Sarkisyanz, *A Modern History of Transcaucasian, Social, Cultural and Political*, (Leiden, The Netherlands: E. J. Brill, 1975), s. 326-327.

[280] Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, (Londra: 1980), *The Times*, 19 Temmuz 1941, s. 5, ayrıca bkz.: Sonyel, *The Great...*, s. 183.

tugay az sayıda gönüllü er ile Nazilerin doğudaki ilerlemeleri esnasında hapishanelerden çıkarılan Ermenilerden oluşuyordu. İlk başlarda sayıları 8.000 kadardı, daha sonra bu sayı 20.000'e çıktı. 812. Tabur Kırım ve Kuzey Kafkasya'da operasyonaldi."[281]

Aynı dönemde Ermenilerin ırkçı eğilimleri güçlü Almanca bir dergi yayınladıklarını da hatırlatmak gerekir. Bu dergide özellikle Yahudilere çok sert hakaretlerin edildiği ve Nazi ideolojisinin savunuculuğunun yapıldığı görülmektedir.[282] *Hairenik* adlı bu derginin 17 Eylül 1936 tarihli nüshasında yer alan şu cümleler dikkate değerdir:

"...Hitler Herkülvari bir mücadele ile iktidara geldi. Almanın kalbinin ırksal teline hitap etti ve onun ulusal deha pınarını ortaya çıkardı..."[283]

John Roy Carlson da (Arthur Derounian) Taşnakların Nazilerle işbirliği yapacak kadar ileri gidebilen fırsatçılığını şu sözlerle özetlemektedir:

"Taşnaklar öylesine fırsatçıdırlar ki, Nazi yanlısı, Rusya yanlısı, Sovyet Ermenistan'ı yanlısı, Arap yanlısı, Yahudi yanlısı veya Yahudi karşıtı, Siyonist karşıtı, komünist karşıtı, artık hangisi uygunsa hepsi de olabilirler."[284]

Taşnaklar ile Naziler arasındaki işbirliği aşırı Ermeni milliyetçilerinin ne kadar hayalci bir yaklaşım içinde olduklarını ve ne kadar güçlerini aşan emeller peşinde olduklarını ortaya sermektedir. Onlar için adeta işbirliği yapılan ülkenin önemi yoktur. Nitekim 19. yüzyıldan itibaren S.S.C.B., Almanya, ABD, Fransa, İngiltere, Yunanistan da dâhil neredeyse tüm ülkeler ile işbirliği yapan Ermeni grupları olmuştur. Bu da Ermenileri kısa sürede büyük güçlerin çatışmalarında bir kart haline sokmuş ve sorunun çözümünü de neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Ayrıca böyle bir oyun içinde güçleri son derece sınırlı olan Ermeniler kısa vadede kazançlı gibi görünseler de, orta ve uzun vadede bağlı oldukları gücün çıkarları hiçbir zaman Ermeni çıkarlarını sonuna kadar takip etmeyi gerektirmemiştir.

---

[281] Walker, aktaran Türkkaya Ataöv, *Hitler and the Armenian Question*, (Ankara: Sistem Ofset, 1984).

[282] Ataöv, Hitler..., s. 91; Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, (Ankara: TTK, 2000), ss. 182-183.

[283] Aktaran Özer, *The Armenian...*

[284] John Roy Carlson (Arthur Derounian), *Cairo to Damascus*, (New York: Alfred A. Knopf, 1951), s. 438.

STALİN SONRASI VE YENİ ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ

Biraz önce de belirtildiği üzere Türkiye, Sovyet istekleri sona erince ve ardından Kore Savaşı'nı takiben NATO'nun tam üyesi olunca konunun kapandığını, Ermeni sorununun bir daha gündeme gelmeyeceğini düşünmüştür. Daha doğrusu mesele Ankara tarafından bir tür Ermeni sorunu olarak değil, Sovyet tehdidi olarak algılanmıştır. Oysaki tüm dünyaya yayılmış ve siyasi yapılarca beslenen milyonlarca kişinin fikirlerinin sadece Moskova politika değiştirdi diye ortadan kalkması düşünülemezdi. Nitekim Ermeni milliyetçiliği Stalin sonrasında yeni bir safhaya girmiştir ve bu yeni sayfada Ermeni milliyetçiliğinin temelindeki Türkiye karşıtlığı daha da şiddetli bir hal almıştır.

Stalin döneminde Ermenistan sanayileşmede ve modernleşmede önemli atılımlar gerçekleştirmiş ve tarım toplumu görünümü hızla değişmiştir. Buna karşın Ermeni kimliği diğer etnik gruplarda olduğu gibi ciddi bir baskı altında kalmıştır. Dış politikada yüksek dozda kullanılan Ermeni milliyetçiliği iç politikada sakıncalı görülmüş ve sosyalist anlayışın dışına çıkılmasına izin verilmemiştir. Stalin'den sonra ise tüm SSCB'de Stalin'den arındırma politikası başlamış ve bunun ateşini Kruşçev'in 20. Parti Kongresi'nde (Şubat 1956) yapmış olduğu 'gizli konuşma' yakmıştır. Bu çerçevede 1956-1962 arası Sovyet Ermenistan'ında da Stalin'den arındırma yaklaşımının zirveye ulaştığı bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde Moskova'nın karşılaştığı en büyük zorluğu Stalin karşıtı duyguların kısa sürede sosyalizm karşıtı bir harekete dönüşmesini engellemek oluşturmuştur. Nitekim Stalin'e eleştiriler Ermenistan'da Ermeni milliyetçiliğini besleyen en önemli unsur haline gelmeye başlamıştır. Ermeni aydınları arasında başlayan kıpırdanma daha çok Erivan Devlet Üniversitesi ve diğer eğitim kurumlarında organize olmaya başlamıştır.[285] Özellikle eğitimciler arasında hareket kısa sürede rejimi ve partiyi eleştiren bir yön kazanmış ve bu durum rejimin savunucularını tedirgin etmeye başlamıştır. Buna karşı resmi makamlardan çeşitli uyarılar yapıldıysa da fazlaca yararlı olamamıştır.

1960'ların başlarında Ermenistan'da Stalin karşıtı kampanya yeniden hız kazanmış, hatta SSCB içindeki en büyük Stalin heykeli bir gecede askerler tarafından ortadan kaldırılmış ve bir yıl sonra heykelin yerine 'Anavatan Ermenistan' figürü yerleştirilmiştir.[286] Stalin'den arındırma politikası aynı zamanda âdemimerkeziyetçi bir anlayışı da içermiştir. Diğer bir deyişle yetkilerin bir kısmı Moskova'dan yerel otoritelere aktarılmış ve bu gelişme Ermenistan'da da tüm canlılığıyla

[285] Mary Kilbourne Matossian, *The Impact of Soviet Politics in Armenia*, (Leiden: E.J. Brill, 1962), s. 202.

[286] Suny, *Looking...*, s. 181.

yaşanmıştır. Bu dönemde yaşanan bir diğer değişme ise sanayileşme ve ekonomik kalkınma alanında olmuştur. Ermenistan, Stalin sonrasında da sanayileşme hızını korumuş ve toplumun sosyo-ekonomik yapısı daha fazla sanayi merkezli bir hal almıştır. Bu durum Moskova'daki sosyalist yöneticiler için sevindiriciydi. Çünkü sosyalist anlayışa göre toplum geliştikçe, sanayileşip zenginleştikçe etnik bilinçte azalma bekleniyordu ve buna göre sosyalist topluma daha çok yaklaşılıyordu. Bu beklentiye karşın hemen hemen her sanayileşen toplumda gözlendiği üzere Ermeni toplumu da sosyalistleşmek bir yana daha fazla milliyetçi yönelişler içine girmiştir. Üçüncü bir gelişme ise Stalin politikalarına karşın Ermenistan'ın homojenitesini muhafaza edebilmesi, hatta bu özelliğini arttırabilmesidir. 1970'lerin sonunda Ermenistan nüfusunun neredeyse % 90'ı Ermeniydi ve bu rakam diğer Sovyet cumhuriyetleri içinde en homojen durumlardan birini göstermekteydi. Ayrıca Ermenistan, Ermenileri dil ve dinleri konusunda oldukça tutucuydular ve Ruslaştırma döneminde nüfusun önemli bir kesimi Rusça öğrenmişse de Ermenilerin tamamına yakını ana dil olarak Ermenice'yi görüyordu. Kazakistan gibi bazı cumhuriyetlerde ana etnik grubun oranının toplam nüfusunun % 50'sinin dahi altına düştüğü ve Kazakların büyük bir çoğunluğunun ana dili olarak Rusça'yı benimsediği hatırlanacak olur ise Ermenistan'da yaşanan ***Ermenileşme süreci*** oldukça çarpıcıdır. İşin doğrusu böylesine bir Ermenileşme sürecinin tarihin başka bir döneminde yaşandığını söyleyebilmek de zordur. 19. yüzyıl ve öncesinde geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Ermeniler dinlerini muhafaza etmelerine karşın, başta Türkçe, Rusça ve Farsça olmak üzere birçok farklı dili kullanıyorlar, Ermenice ise ikincil bir dil olarak kalıyordu. Sovyet Ermenistan'ında ise Ermenilik dini ve dili ile güçlenmekteydi. Dahası nüfus yoğunluğu olarak da bir artış vardı ve bu haliyle Ermenistan dünyada en çok Ermeninin bir arada yaşadığı ve Ermeniliğin en yoğun hale geldiği bir merkez haline gelmişti.[287] Ermenilerin göçe olan eğilimleri ve belli bir yerde yoğunlaşamama sorunu hatırlanacak olur ise gelinen noktanın ne kadar çarpıcı olduğu kolayca anlaşılabilir. Üstelik göç açısından tablo tamamen tersine dönmüş de değildir. 1980 yılına gelindiğinde dahi Sovyetler Birliği toprakları içinde anavatanları dışına en çok yayılmış olan etnik grup Ermenilerdi. Herhangi bir cumhuriyete sahip olmayan Yahudiler bir yana bırakılacak olur ise S.S.C.B. sınırları içindeki Ermenilerin yalnızca % 65 kadarı Sovyet Ermenistanı'nda yaşamaktaydı.[288] Buna rağmen gelinen nokta Ermeni milliyetçiliği için büyük bir aşamaya işaret eder. Bu açıdan bakıldığında Ermenilerin Sovyet Ermenistanı gibi nispeten daha dar bir toprak üzerinde daha

[287] Suny, *Looking...*, s. 184.
[288] Suny, *Looking...*, s. 185.

yoğun bir şekilde yaşamaları Ermeni ulusal bilincinin oluşmasında çok değerli katkılar sağlamıştır denebilir. İşte 1960'lı yıllarda canlanan yeni Ermeni milliyetçiliği dalgası bu zemin üzerinde hayat bulmuştur.

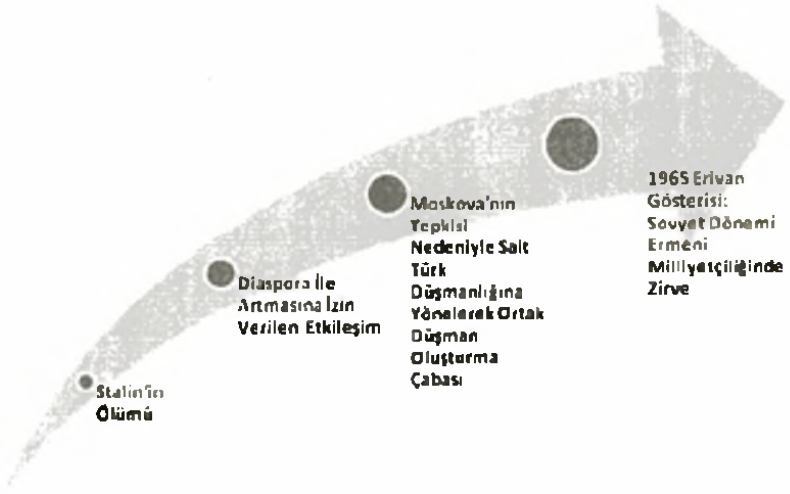
Ermeni milliyetçiliğinin canlanmasında bir diğer etken ise diaspora ile Ermenistan arasındaki bağların yeniden gelişmeye başlamasıdır. Stalin döneminde bu bağlar resmi sınırlar içinde kalmıştı ve devletin izin verdiği alanlar hariç Ermenistan-diaspora ilişkileri son derece sınırlıydı. 1962 yılında ise diasporadan Erivan'a öğrencilerin gelmesine izin verilmeye başlanmıştır. Böylece diaspora ortamında yetişmiş yeni nesiller Ermenistan'da eğitim almaya başladılar. Amaç bu kişiler anavatanlarını tanımaları ve dillerini muhafaza edebilmeleriydi. Ancak etkileşim iki taraflı olmuş ve özellikle Ortadoğu ve Batılı ülkelerden gelen diaspora Ermenisi öğrenciler Ermenistan'lı Ermeni gençler üzerinde büyük bir etki oluşturarak milliyetçiliğin canlanmasını sağlamışlardır. Daha önce de değinildiği üzere diaspora için 1915 olayları hayati bir değer taşıyordu ve bu sayede 1915 olaylarının Ermenistan'daki yankıları da daha fazla siyasileşmeye başlamıştı. Nikita Kruşçev döneminde Erivan'da diğer ülkelerden Ermeni turistleri/ziyaretçileri görmek oldukça doğal bir hal almış ve takip eden yıllarda diaspora-anavatan yakınlaşması artmıştır.

Ermeni milliyetçiliğinin 1960larda yeniden canlanmasındaki ikinci önemli faktör ise Ronald Grigor Suny'nin de belirttiği üzere **Türk düşmanlığında** yatar.[289] Stalin sonrasında tüm Sovyet cumhuriyetlerinde bir serbestleşme yaşanmıştır ve bu birçok etnik grubun milli kimliğini ve bilincini keşfetmesine ve geliştirmesine katkıda bulunmuştur. Ancak Ermenistan örneğindeki rahatlık ve gelişme istisnaidir. Bunun da temel nedeni Ermeni milliyetçiliğinin tarihsel nedenlerle Moskova'ya ve Ruslara karşı sempatiyle bakması ve en önemli düşman, ya da öteki olarak Türkleri görmesidir. **Ermeni milliyetçiliği Rusya'ya karşı muhalefet etmek yerine Rus gücünü Türk tehdidine karşı canlı tutmaya, onunla gücünü birleştirmeye çalışmıştır.** Kısa dönemli bazı çatışmalar yaşanmışsa da nihai sonuç olarak Türk tehdidi Rus ve Ermenilerin ortak düşmanı olarak algılanmıştır. Bu da Ermeni milliyetçiliğinin merkeze karşı olan yönlerini hafifletirken, merkezin de Ermeni milliyetçiliğine daha toleranslı yaklaşmasını sağlamıştır. Aynı şekilde gelişen Ermeni milliyetçiliğini hisseden Moskova da bunu Türkiye'ye yönlendirerek tepkilerin kendisine yönelmesini engellemiştir. 1960lı yıllar boyunca Moskova bir yandan Taşnaklar ile arasındaki gerginliği azaltmış, Ermeni tarihindeki efsanevi başarıları ön plana çıkararak, bunları hatırlatacak anıtlar ve törenler düzenlenmesine izin vermiş, diğer taraftan da

[289] Suny, *Looking...*, s. 186.

özellikle diasporadaki alt gruplar arasındaki gerginliklerin azalmasına hizmet edecek faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bağlamda Sovyet sempatizanı Ermenilerin diğer gruplar ile rekabetlerini çatışmaya dönüştürmemeleri istenmiş, *Hayreniki Dzain* (Anavatanın Sesi) adında bir de süreli yayın yayınlanmaya başlanmıştır. Bu sayede hem diasporadaki partiler ve dernekler arasındaki ortak faaliyetler artmış, diğer taraftan ise diaspora ile Ermenistan arasındaki bağlar kuvvetlendirilmiştir. Her iki bağın kuvvetlendirilmesindeki 'güçlü yapıştırıcı' ise 1915 olayları ve Türk düşmanlığı olmuştur.[290] 1965 olayları bu yapıştırıcının nasıl kullanılmaya başlandığının açık bir göstergesidir:

Şekil 2.
SOVYET ERMENİSTAN'DA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN YÜKSELİŞİ: 1953-1965

[290] Suny, *Looking...*, s. 228.

BÖLÜM III

1965 - ERMENİ SORUNUNDA DÖNÜM NOKTASI

1965 yılı Ermeni sorununda önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Yukarıda özetlenen zemin üzerinde güç kazanan Ermeni milliyetçiliği sadece Sovyet Ermenistanı'nda değil, tüm dünya Ermenileri arasında güçlenmeye başlamıştır ve bu dönemde Ermeni milliyetçiliğini adeta yeniden dirilten unsur da 1915 olayları ve Türk düşmanlığıdır. O tarihe kadar daha çok içten içe yanan bir ateş görünümünde olan Ermeni sorunu 1965 yılında 1915 olaylarının 50. yıldönümü gerekçe gösterilerek yeniden alev almış ve daha da önemlisi dünya kamuoyu daha aktif olarak dâhil edilmeye çalışılmıştır. Buna karşın Türkiye'nin gelişmelere ilk tepkisi hala olayların 'komünist hareketin bir devamı' olduğu yönündedir ve ileride Türk ulusal çıkarlarına daha ciddi bir tehdit olabileceğine ihtimal dahi verilmemiştir.

Olaylar ilk önce Erivan'da 24 Nisan 1965'te patlak vermiştir. Erivan'da sokaklara çıkan binlerce Ermeni[291] 1915 olaylarının 50. yılını gösteri düzenleyerek anmışlardır. Sovyet Ermenistan'ında bir ilk[292] olan gösteri hemen hemen 24 saat sürmüştür. Kalabalık, içeride resmi bir anma toplantısı düzenlenirken, Spendiarian (Erivan) Opera Binası önünde izinsiz olarak toplanmaya başlamıştır. İlk başlarda bir anma töreni havasında sessizce hareket eden topluluk kısa sürede kontrolden çıkmış ve taşlar havalarda uçuşmaya, sloganlar atılmaya başlanmıştır.[293] Hatta bir kısım göstericiler Opera binasına girmeye çalışmış ve kapıyı kırmışlardır. Kalabalık sloganlarında Türklerin *'Ermeni topraklarını'*nı kendilerine iade etmesini ve 1915 olayları nedeniyle 'katil' olarak adlandırılmasını istemektedir. 1965 anma törenlerinde Erivan'da yürüyen yüz binlerce kişi hep bir ağızdan coşku içinde Ermenice *'Mer Hoghere, mer hoghere'* diye bağırmışlardır.[294] Türkçesi ile ***'Bizim topraklarımız, bizim topraklarımız'*** diye bağırmışlardır ve kastedilen topraklar Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nden başka bir yer değildir. Ayrıca Azerbaycana'a bağlı Karabağ ve Nahçıvan için de aynı sloganlar atılmıştır.[295] Bunun için dünyanın sessiz kalmaması, Rusların ise özel-

---

[291] Ermeni kaynaklar 1 milyon kişinin gösteriye katıldığını iddia etmektedir. Daha ciddi kaynaklarda ise rakam 100-200.000 arasında gösterilmektedir: Razmik Panossian, *The Armenians, From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, (New York: Columbia University Press, 2006), s. 320. Rakamı 100.000 olarak veren kaynaklar da bulunmaktadır: Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2002), s. 71.

[292] Armine Ishkanian, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia*, (Abington: Routledge, 2008), s. 7.

[293] Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, *Armenia at the Crossroads*, (Taylor and Francis, 1999), s. xxx.

[294] Khatchik Der Ghougassian, 'The Genocide on Armenian Foreign Policy Agenda', *Armenian Forum*, Vol. 2, No. 3, 2001, s. 64.

[295] Stuart J. Kaufman, *Modern Hatreds, The Symbolic Politics of Ethnic War*, (Cornell University Press, 2001), s. 52.

likle yardım etmesi gerektiği belirtilmektedir. Kalabalık, olaylar esnasında öylesine kontrolden çıkmıştır ki resmi yetkililerin dışında dini önderler de kalabalığı durdurmakta güçlük çekmiştir. Gösteri büyüklük açısında Sovyetler Birliği tarihindeki en büyük gösteri olarak nitelendirilmektedir. Göstericiler Moskova'nın Ermeni soykırım iddialarını resmen tanımasını ve 1915 olayları için bir anıt yaptırmasını istemişlerdir. Kalabalık karşısında siyasiler olay yerini terk ederken yalnız kalan Katolikos I. Vazgen dahi kalabalığı sakinleştirmeyi başaramamıştır.[296] Bazı görüşlere göre ise Kilise olayları sakinleştirmekten çok olayları yönlendiren bir merkezlerden biridir.[297]

Olayların istenmeyen noktalara gitmesinden endişelenilmiştir. Bazı Ermeni araştırmacılar (Amalia Petrosian gibi) Ermenistan'da 1965 olaylarıyla birlikte ilk defa olarak 'soykırım'ın bu derece açıktan tartışılabildiğini iddia etmiştir.[298] Opera binasına gelen kalabalık içinde bir kısmı gizli toplantılara katılmış ve adeta bir günah işlermişcesine, bir tabuyu yıkarcasına gizemli bir şeylerin tadına varmışlardır. Ayrıca kalabalığın büyüklüğü ve olayların şiddete dönmesi de idarecileri zor durumda bırakmıştır. Ermenistan Birinci Sekreteri Yakuv Zarobian olayların da etkisiyle bir süre sonra görevden alınmıştır. Aşırılardan bazıları da olayların ardından tutuklanmıştır. Tutuklananların arasında bağımsız Ermenistan'ın ilk Devlet Başkanı olacak olan Levon Ter Petrosyan da vardır.[299] Ancak tüm rahatsızlığa rağmen sonuçta Moskova Yönetimi Ermeni milliyetçiliğini kamuoyu baskısını da dikkate alarak bir anlamda ödüllendirmiş ve talep edilen söz konusu anıtı 1968 yılında *Tsitsernakaberd Tepesi* (Erivan) üzerinde inşa etmiştir. Bugün hala kullanılmakta olan anma anıtı bu anıttır. Moskova'nın nispeten yumuşak tepkisinin önemli bir nedeni tepkinin Sovyetler Birliği'ne ya da Ruslara dönük olmaması, tek hedefin Türkler olmasıdır.[300] Kalabalık bir muhalefet gibi davranmamış, adeta yönetime bir dilekçe sunmuş, Türklere karşı duyulan öfke sokaklara yansıtılmıştır.

Tsitsernakaberd Tepesi'ne yapılan anıtın tam ortasında hiç sönmeyen bir ateş bulunmaktadır. Anıtın çevresini ise 12 içe bükümlü sütun sarmaktadır. Bu sütunlar Ermenilerin kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri Türkiye'deki 12 vilayeti simgelemektedir. Diğer bir deyişle gösteriler esnasında "*toprağımız, toprağımız*" diye bağrılması, ardından

---

[296] Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, *Armenia: At the Crossroads*, (Taylor & Francis, 1999), s. xxx.

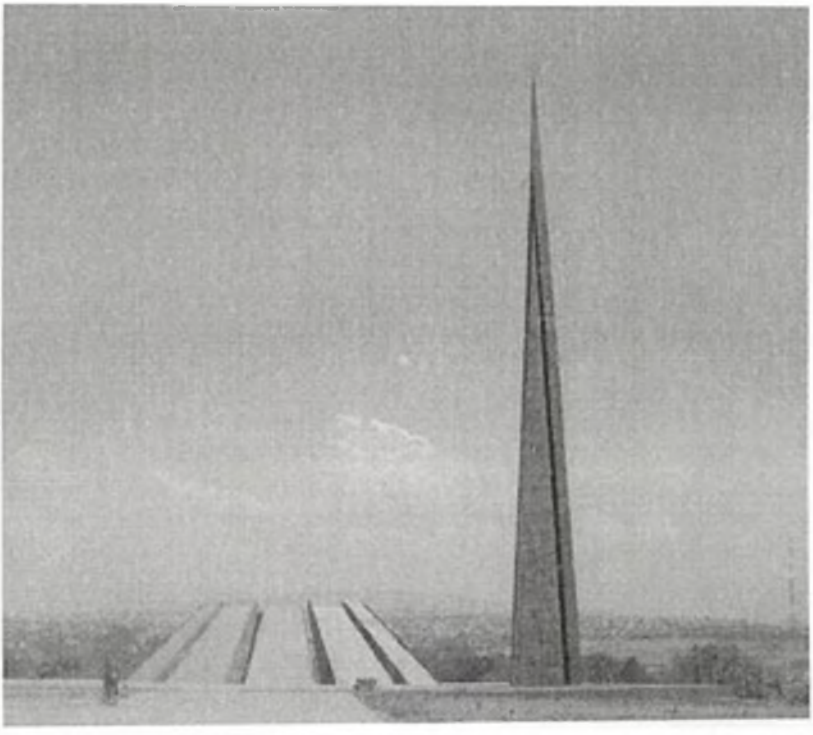
[297] Michael Angold, *Eastern Christianity*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2006), s. 454.

[298] Panossian, *The Armenians...*, s. 321.

[299] Masih ve Krikorian, *Armenia...*, s. xxx.

[300] Panossian, *The Armenians...*, s. 322.

yapılan anma anıtının Türkiye'den toprak taleplerini sonsuzlaştırma gayreti konunun toprak boyutunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Fotoğraf 23. Türkiye'deki 12 Vilayeti Simgeleyen Sütunlarla Çevrili Erivan'daki Soykırım Anıtı

1965 Erivan gösterisi Ermenistan'da Ermeni milliyetçiliğinin karakterini ve ulaştığı serbestiyi de gözler önüne sermiştir. Bu tarihten sonra her yıl 24 Nisan günlerinde 1915 olayları daha geniş katılımla anılmış, yerel Ermeni hükümeti de birkaç yıl sonra Erivan'daki Tsitsernakaberd Tepesi üzerine biraz önce tarif ettiğimiz büyük anıtı inşa ettirmiş, anıtın ortasına da ölenlerin anısına hiç sönmeyen bir ateş yerleştirilmiştir. 1950'li yıllarda terkedilmiş bir tepe olan bu yer anıt ile birlikte ağaçlandırılmış ve Ermenistan'ı ziyaret eden her ziyaretçinin ilk uğrak yeri haline getirilmiştir. Bugün Ermenistan için Soykırım Anıtı, Türkiye Cumhuriyeti devleti için Anıtkabir'in oynadığı role benzer bir rol oynamaktadır. Buradaki en önemli fark ise Anıtkabir'in bir milleti yücel-

türken, Soykırım Anıtı'nın bu maksattan sapmış olmasıdır. Diğer bir deyişle Ermeni milliyetçiliği 1915 olayları üzerinden kurumsallaşmakta ve kitleselleşmektedir. Düşman olarak Türkler seçildiği için ise Moskova'nın gazabından kurtulunmuş, Ermeni milliyetçiliği adeta S.S.C.B. içinde ayrıcalıklı bir konuma kavuşmuştur. Öyle ki Sovyet hükümetleri de Ermeni milliyetçilerinin iddialarını destekleyici adımlar atmışlardır.[301] Bazı tanınmış Ermeni milli kahramanlarının heykelleri çeşitli meydanlara dikilirken[302] şaşırtıcı bir şekilde bazı yazar ve şairlerin Ermeni milliyetçiliğine övgülerine de izin verilmiştir. Örneğin Türklerle savaşlarda büyük bir kahramanlık gösterdiğine inanılan Osmanlı döneminde özellikle Doğu Anadolu'da çok sayıda sivil katliamına imza atan terörist lider **General Antranik**'in büstü dikilmiştir. 'Ana vatanımız' (*mer hairenik*) rahatça kitleler önünde ve onlarla birlikte seslendirilebilmiştir. Canlanan milliyetçilik özellikle yaklaşık 500'er bin Ermeninin yaşadığı Azerbaycan ve Gürcistan'da tepkiyle karşılanmış ve etnik gerginliğe de yol açmıştır.

Denebilir ki 1965'te Erivan'da yaşanan 'patlama'yı diaspora Ermenilerinin 1915 olaylarına aşırı vurguları hazırlamıştır. Ateşleyicifaktör ise diasporadan Ermenistan'a akan enerji olmuştur. Ancak 1965 Erivan olayları bundan sonra ters istikamette hareket edecek ve Ermeni diasporasını daha ileri bir heyecan seviyesine taşıyacaktır. Ermenistan'da böylesine güçlü bir milliyetçi duruşun ortaya çıkması diasporada daha aşırı milliyetçi duruşlara neden olmuştur.

Ermenistan'daki milliyetçi hareket sadece resmi sınırlar içinde kalmamış ve bazen komünist yönetimin belirlediği alanın dışına da taşmıştır. 1967[303] yılında Ulusal Birlik Partisi (UBP) adı altında gayri resmi bir milliyetçi Ermeni partisi teşkil edilmiştir. Üyeleri gizli olarak faaliyet gösteren bu partinin temel amacı ise Azerbaycan S.S.C.B.'ye bağlı olan Karabağ ve Nahçivan bölgeleri ile 'Batı Ermenistan' olarak adlandırdığı Türkiye'nin doğu illerinin Ermenistan'a 'yeniden' katılmasıdır. Hareket *Paros* gibi yasadışı yayınlar yapmış, Ermeni milliyetçiliğini resmi izin verilen sınırların dışına taşımaya çalışmıştır. Nihai hedef ise 'birleşik, bağımsız bir Ermenistan'dır. Diğer bir deyişle UBP, Türkiye

[301] 1965 yılı Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ciddi bir yakınlaşmanın başladığı yıldır. Buna rağmen Moskova'nın Ermenistan'daki milliyetçiliğin Türkiye karşıtlığı üzerine oturmasına izin vermesi dikkat çekicidir. Bunda en önemli nedenin Türkiye'nin meseleye ilgisizliği olduğu söylenebilir. Eğer Ankara Erivan gösterilerini fazlasıyla ciddiye alarak teşebbüste bulunsaydı bunun Moskova'nın politikaları üzerinde önemli etkileri olabileceği tahmin edilebilir.

[302] Masih ve Krikorian, *Armenia...*, s. xxx.

[303] Partinin oluşum tarihi olarak 1966'yı alan kaynaklar da mevcuttur: Ian Bremmer, Raymond C. Taras, Robert Conquest, *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, (CUP Archive, 1992), s. 272.

ve Azerbaycan karşıtı olduğu kadar Sovyetler Birliği için de ayrılıkçı bir harekettir. Üyelerinin bir kısmı 1968'de yakalanmış ve hapsedilmiştir. Bu tutuklamalar üzerine liderliği henüz 19 yaşındaki **Parour Hairekyan** üzerine almıştır. Bu genç lider de 1969'da yakalanmış ve tutuklanmıştır. Önemli isimlerinden biri de 1974 yılında hapse giren **Stepan Zatikyan**'dır. Zatikyan hapiste amaçlarına ulaşabilmek için yöntem olarak terörizmin kullanılmasını da savunmaya başlamıştır. Zatikyan bu düşüncelerini arkadaşları Akop Stepanyan ve Zavan Bagdasaryan ile 8 Ocak 1977'de uygulamaya da koyacak ve Moskova Metrosu'na yerleştirdiği bomba sonucunda sekiz kişi hayatını kaybederken[304], 37 kişi de yaralanacaktır[305]. Olaydan sonra yakalanan Zatikyan ve arkadaşları gizlice yargılanmış ve 1979 yılında idam edilmiştir.[306]

20 Ocak 1974'te ise UBP üyesi genç bir Ermeni kadın Erivan'ın şehir merkezinde Lenin'in resmini yakmıştır. Protestocu, Sovyetler Birliği'nin Ermeni karşıtı bir politika izlediğini iddia ederek Ermeni milliyetçileri üzerindeki baskının kalkmasını talep etmiştir.[307] Denebilir ki UBP gizli Ermeni milliyetçi hareketi içindeki en aşırı ve şiddet yanlısı gruptur. Ancak bu tür grupların oluşmasında 1915 olaylarını efsaneleştiren ve Ermenilere hedef olarak şiddeti bir yöntem olarak sunan toplum önderlerinin rolü unutulmamalıdır. 1915 yılında Ermenilerin Türkler tarafından yok edilmek istendiği ve bu tehlikenin hala devam ettiği vurgusu siyasi, dini ve sosyal birçok kurum ve kişi tarafından vurgulanmış ve Ermeni milliyetçiliği olumlu ögelerden çok şiddete mukavemet, intikam ve yeni şiddetler üretme hedefleri doğrultusunda yükseltilmiştir. Bu durum hemen her milliyetçi harekette bir noktaya kadar mevcuttur. Ancak milliyetçi hareketler aynı zamanda o etnik grubun olumlu yönlerine yapılan vurgulara da sahiptir. Hatta milliyetçilikler kendi milletlerinin üstünlüklerini abartarak ön plana alırlar ve yenilgilerini küçültürler. Diğer bir ifade ile sadece düşmanlık, mağduriyet ve direniş ile bir milliyetçi hareket ayakta tutulamaz, eğer bu şekilde davranılırsa o milliyetçi hareket amaçlarına ulaşamayacağı gibi, kendisine de zarar veren bir romantizme dönüşür. Nitekim Ermeni milliyetçiliğinde de aynı süreç yaşanmıştır. 1970'li yıllar boyunca diasporada patlak veren ve teşkilatlanan Ermeni terörü dar bir kesimi içine almakla kalmamış, aynı zamanda geniş kitlelerin ruh sağlığını da tehdit eder bir boyuta ulaşmıştır. Bu bağlamda UBP de 1970'li yıllar boyunca ASALA ve benzerlerinin terör eylemlerinden etkilenmiş ve şiddete daha yakın

[304] Bazı kaynaklarda sayı yedi olarak geçmektedir.
[305] Bazı kaynaklar yaralı sayısını 32 göstermektedir.
[306] *News of Moscow Metro*, 5 Ocak 2004; Masih ve Krikorian, *Armenia...*, s. xxxi.
[307] Suny, *Looking...*, s. 187.

bir hale gelmiştir. Moskova bu tür hareketlere yer yer müdahale ederek Ermeni milliyetçiliğine hangi sınırlar içinde müsaade edeceğinin işaretlerini vermiştir. Ermeni milliyetçiliği Türkiye karşıtlığı içinde bırakılmış, Moskova'ya yönelen tepkiler gizemli cinayetler ve diğer sindirmelerle durdurulmuştur.[308]

1965 ve sonrasında yinelenen Ermenistan'daki gösterilerde Türklerin 1915'te 2 milyon kadar Ermeniyi yok ettiği iddia edilmiş ve olaylar Hitler'in Yahudilere uyguladığı soykırıma benzetilmiştir. Ancak rakamlar arasında ciddi bir uçurum vardır. Örneğin İngiliz tarihçi H.A. L. Fisher aynı yıl 1.000.000 Ermeni öldü derken, Ermeni göstericiler 2.000.000 kişiden bahsetmektedir.[309] Aynı yıl bazı Ermeni kaynakları da 1.500.000 ölüden bahsetmektedir. Aynı yılın *The Encyclopedia Britanica*'sı (Britanica Ansiklopedisi) ise Osmanlı'daki Ermeni sayısının 1.800.000 civarında olduğunu, bunun üçte birinin, yani 800.000 kadarının tehcir ettirildiğini ve bunların da çoğunun hayatlarını kaybettiğini yazmaktadır.[310] Kısacası rakamlar arasındaki fark 1.400.000'e kadar çıkmaktadır.

ERMENİSTAN DIŞINDAKİ GÖSTERİLER

1965 yılı yalnızca Sovyet Ermenistanı için değil tüm dünya Ermenileri için önemli bir dönüm noktası olmuştur ve dünyanın dört bir tarafında gösteriler düzenlenmiştir. Böylece küresel bir kampanyanın başladığı ve bunun takip eden yıllarda hız kazanacağı rahatlıkla söylenebilir. Bu kampanyanın hazırlanmasında Sovyet Ermenistan'ı ile birlikte üç merkez ön plana çıkmıştır:

- Lübnan,
- Kıbrıs / Yunanistan ve
- Habeşistan.

---

[308] Paruyr Sevak'ın 1971'deki gizemli ölümü, 1975'te ortadan kaybolan Ermeni ressam Minsa Avetisyan ve diğer örnekler Sovyet yönetim anlayışını da göstermektedir. Hovannissian, *The Armenian...*, s. 110.

[309] 'Armenia Remembers', *The New York Times*, 24 Nisan 1965, s. 28. New York Times bu haberde Ermeni olayları ile Hitlerin saldırılarını aynı kategoride görmemek gerektiğini savunmaktadır. Gazeteye göre Hitler'in soykırımı ırkçı bir temele dayanırken Türkler milliyetçi saikler ile hareket etmişlerdir. Gazete birçok Türkün de olaylarda hayatını kaybettiğini kaydetmiştir.

[310] 'Armenians Mark A Tragic 1915 Day', *The New York Times*, 25 Nisan 1965, s. 80

Lübnan, Ermenilerin yoğun ve aktif olarak bulundukları bir yerdir ve Lübnan'daki dini liderlik Ermeni kiliseleri içinde öncü rollerden birine sahiptir. Rum etkisine gelince detayları birazdan anlatılacak olmakla birlikte Türklerle sorunları derinleşen Rumlar, Ermenilere daha çok yaklaşmışlardır. Ayrıca dini ve mezhepsel yakınlık bir tür dayanışmayı da beraberinde getirmiştir. Her iki tarafta da dini anlayışın siyaset ile iç içeliği yardımlaşmayı arttırmıştır. Bu yardımlaşma 1965'te Habeşistan'da kristalleşmiştir. Addis Ababa'da Ocak 1965'te yapılan toplantıda Klikya Katolikosu I. Horen ve Kıbrıs Devlet Başkanı Makarios Türkiye aleyhtarı kampanya konusunda görüş birliğine varmışlardır.[311] Ancak kampanya başladıktan sonra asıl sahip çıkan ABD ve Avrupa Ermeni diasporası olmuştur.

Lübnan'daki miting 1965 yılında Ermenistan dışında gerçekleşen gösteriler içinde en dikkat çekici olanlarındandır. Güçlü bir Ermeni azınlığı barındıran Lübnan'daki mitingin S.S.C.B. bağlantılı olduğu da sıkça dile getirilen iddialar arasındadır. Ermeni Yüksek Komitesi'nce hazırlandığı belirtilen miting bildirisinde *"Ermeni halkına kendi kaderini tayin hakkı verilsin"* ifadesine yer verilmiştir. Dönemin popüler ifadelerinden birinin de kendi kendini yönetme ve kaderini tayin etme hakkı (*self-determinasyon*) olduğu düşünülecek olur ise bildiri Ermenilerin işgal ya da baskı altında olduğunu adeta iddia ederek o dönemki Türkiye topraklarının hala Ermeni toprağı olduğunu ve bu işgalin sona erdirilmesi gerektiğini söylemek istemektedir. Diğer bir deyişle birçok sömürgenin bağımsızlığını kazandığı bu dönemde söylemin döneme uygun olarak seçildiği anlaşılır. Bildiride ayrıca **Trabzon, Kars, Ardahan, Bitlis, Van ve Erzurum da 'Ermeni vatanının parçası'** olarak talep edilmiştir. Bu da taleplerin sadece sözde soykırımın tanınması ile ilgili olmadığını, yani sadece ahlaki bir talep olarak değerlendirilemeyeceğini, toprak taleplerini de içerdiğini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Denebilir ki en büyük gösteri ABD'de gerçekleştirilmiştir. Amerika'daki gösterilerde ise göstericiler şu pankartları taşımışlardır:

- *"Türkiye Soykırım Suçlusu, Cezalandırılmadı"*
- *"Türkiye, Soykırımın Yazarı"*
- *"Ermenistan Ülkesi Türkiye'nin Elinde"*.[312]

[311] Altan Deliorman, *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 3. Baskı), s. 326.

[312] 'Armenians Mark A Tragic 1915 Day', *The New York Times*, 25 Nisan 1965, s. 80.

Ermeni gösterileri genelde dini törenler ile içli dışlı bir şekilde düzenlenmiştir. Gösteriler ya bir kilisede başlamış, ya da bir kilise töreni ile son bulmuştur. Gösterilerde Hartford, New Britain ve Bridgeport kiliseleri[313] hayati bir rol oynamıştır. 1965'te *New York Times*'ın tahminlerine göre Amerika'daki Ermeni sayısı 200.000 civarındadır.[314] Bu sayının resmi belgelere geçmeyenlerle birlikte 300.000'i aştığı tahmin edilebilir.[315] Ancak A.B.D. Ermenileri 1965 gösterileri ile birlikte adeta kendisini bulmuş ve bu sayede daha organize bir hale gelip sayılarının ötesinde bir etkiye kavuşabilmiştir.

Ermeniler ABD'de siyasi gösterilerine ek olarak hayatın her alanında iddialarını Amerikan vatandaşına ulaştırmaya çalışmışlardır. Özellikle medyada yayınlanan yorum ve mektuplar tamamen Ermeni yanlısıdır. Bu yazılarda Türkiye-ABD ilişkilerinin Türkiye Ermeni iddialarını kabul edene kadar geliştirilmemesi talebi de sıklıkla dile getirilmiştir.[316] Ayrıca 24 Nisan 1965 tarihli New York Times gazetesinde Amerikan vatandaşı 82 Ermeninin imzasıyla yayınlanan ilanda Ermeni iddiaları bir kez daha tekrarlanmıştır.[317]

Benzeri gösteriler bu tür olayların son derece sıkı takip altında olduğu Sovyetler Birliği'nin başkentinde de yapılmıştır. Ayrıca bir Sovyet yayınında Türkiye, Ermenilere 'Batı Ermenistan'da' (yani Türkiye'nin Doğu Anadolusu'nda) soykırım yapmakla suçlanmıştır.[318] Bu ülkede bu tür yayınların hükümetin onayından geçmeden yayınlanmasının zorluğu hatırlandığında makalenin önemi daha bir artmaktadır. Nitekim makalenin yayınlanmasının ardından sokak gösterileri yaşanmış ve aynı suçlamalar Ermenilerce Ermenistan'da da tekrarlanmıştır. Moskova'da Türkiye büyükelçiliği önündeki gösteriyi polis zorlukla dağıtabilmiştir.

1965 gösterileri sadece Lübnan, Ermenistan, SSCB ve ABD ile sınırlı kalmamış ve hemen hemen tüm dünyada eş zamanlı olarak gösteriler ve törenler düzenlenmiştir.[319] Bu törenler Afrika'dan Asya'ya, Latin Amerika'ya kadar uzanmıştır. Türkiye bu gösterilere karşı önlem almak bir yana bunları takip etmekte dahi zorlandı. 1965 yılında hız kazanan bir diğer gelişme olarak ise dünyanın dört bir tarafında sözde

---

[313] Linda Case, 'Armenians to Recount Tragic History of 1915', *The New York Times*, 27 Mart 1965.

[314] 'Armenians Mark....'

[315] Manuel Sarkisyan'a göre 1939 yılında ABD'deki Ermeni sayısı 200.000 civarındaydı: Manuel Sarkissian, Modern History of Transcaucasian Armenia, (1975), s. 310.

[316] 'First Genocide Program', *The New York Times*, 4 Nisan 1965.

[317] Deliorman, *Türklere...*, s. 328.

[318] 'Soviet Paper Accuses Turkey', *The New York Times*, 25 Nisan 1965, s. 5B.

[319] 'Armenia Remembers', *The New York Times*, 24 Nisan 1965, s. 28.

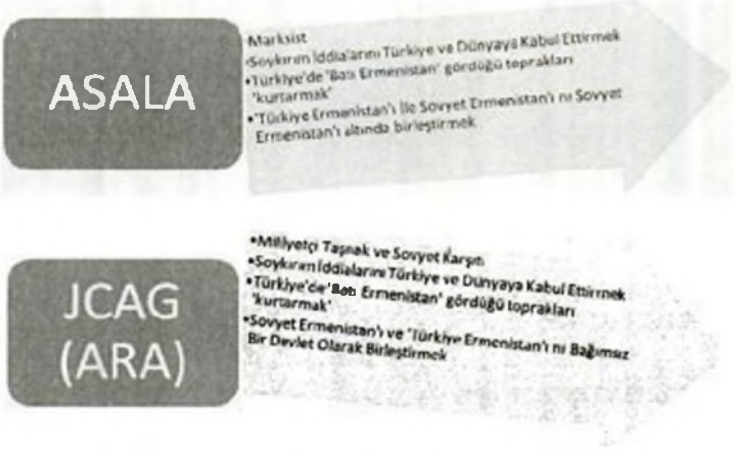
Ermeni soykırımını anma anıtlarının açılması kampanyası vardır. Buna göre her Ermeni örgütü ve kişisi bulunduğu şehirde Ermeni soykırımını anlatmakla mükelleftir. Ermeni sorunu her köyde, kasabada ve şehirde anlatılacak, yerel basın yoluyla konu öncelikle Ermenilerin komşularına duyurulacaktır. Bunun sonucu olarak anıtlar açılacak, belli caddelere sözde soykırımı hatırlatan isimler verilecek, Ermeni sanatçıları meslekleri vasıtasıyla bu 'unutulmuş soykırımı insanlığa tekrar hatırlatacaklardır'. Ardından yerel meclislerden soykırımı tanıyan kararlar çıkacak ve daha sonra da bölgesel ve ulusal aşamalara geçilecektir. Hareket ilk başta belli örgütler ve gruplarca manipüle edildiyse de zamanla milyonlarca Ermeninin kendiliğinden katıldığı ve Ermeni kimliğini en yoğun bir şekilde yaşayabildiği kendiliğinden bir kitlesel faaliyete dönüşmüştür. Bu nedenle de durdurulması neredeyse imkânsız bir hal almıştır. Diğer bir ifade ile artık Türkiye'nin karşısında Ermenilerin resmi bir tezi değil, milyonlarca insanın haykırışı ve mücadele hırsı vardır. Bu haykırış ve mücadelenin haklı ya da haksız olması ise önemli değildir. Eğer milyonlarca insan tiyatro salonlarından, sokaklardan, meclislerden, spor salonlarından vb. Türkiye'yi suçluyorsa bir nedeni olmalıdır. Dünya kamuoyu böyle düşünmüştür ve doğal olarak Ermenilere hak vermiştir. Açıkçası bu süreçte Türkiye'nin ne dediği dahi anlaşılamamıştır. Daha doğrusu Türkiye uzunca bir süre olaylara sessiz kalmayı tercih etmiş, olaylar terör boyutuna varıncaya kadar cevap vermemiş, bu sessizliğin ise kabulden geldiği genel bir kanaat olarak dünya kamuoyuna yerleşmiştir.

1965 yılını takip eden yıllarda bu tür mitingler ve toplantılar canlı tutulmaya çalışılmıştır. Dünyanın her yerinde toplu gösteriler tertiplenmiştir. Bunlardan bir tanesi de 2 Haziran 1968'de gerçekleştirilen Arjantin gösterisidir. Törenlere Arjantinli resmi yetkililer de katılmıştır. Bir diğer gösteri ise 24 Nisan 1968 günü Habeşistan'da gerçekleştirilen mitingdir. İktisadi açıdan oldukça güç durumda olan ülkede mitingin Sovyet ve Rum desteği ile hazırlandığı anlaşılmaktadır. SSCB'nin bu politikalarını uygulamaya sokmadaki en önemli aracı ise komünist Hınçak Partisi olmuştur. Hınçaklar 1968'de yayınladığı programında iki noktanın altını özenle çizmişlerdir:

a. Taleplerimiz ırkımızı katletmiş olan Türkiye'dendir (madde 4 ve 5),

b. Ermenilerin dünyadaki temsilcisi Sovyet Ermenistanı'dır (Madde 10 ve 11).

1965 gösterilerinden sonra hızla tüm dünyaya yayılan gösteri eğilimi 1970'lerde patlak verecek terör eylemlerine kadar adeta adım adım devam etmiştir. Her seferinde gösterilerdeki şiddet eğilimi ve şiddete çağrının dozajı artmış, Taşnak ve Hınçaklar yayınlarında gençleri Ermenistan'ın istilasına ve soykırım işleyenlere karşı önce bilinçlenme, ardından da eylemde bulunmaya çağırmışlardır. Gösteriler daha önceleri şehir merkezlerinde, geniş meydanlarda tertiplenirken, zaman zaman Türk elçilikleri önüne kaymaya başlamıştır. Örneğin 24 Nisan 1969'da Ermeniler Londra'da yürüyüşlerini Türk Büyükelçiliği önünde yapmışlardır. Türkiye'yi açıktan hedef alan gösteriler merkezli Ermeni milliyetçiliği 1970'li yıllarda ise açıktan terör haline gelmiştir. 1973'te bireysel bir eylemle başlayan Ermeni terörü daha sonrasında iki rakip örgüt olan ASALA ve JCAG tarafından sürdürülmüştür. Marksist ASALA'nın hedefi Türkiye'den toprak koparark bunu Sovyet Ermenistan'a katmak, bu arada soykırım iddialarını da Türkiye'ye kabul ettirmekti. Taşnaklara bağlı JCAG ise soykırım iddialarını kabul ettirme hedefini paylaşsa da asıl hedefi Sovyet Ermenistan'ı ve Türkiye'den koparacağı parça ile büyük ve bağımsız bir Ermenistan kurmaktı.

Şekil 3. İki Büyük Ermeni Terör Örgütü Arasındaki Temel Farklar

1965 ERİVAN GÖSTERİSİ'NİN ÖNEMİ

1965'te Erivan'da toplanan kalabalık ve attıkları sloganlar Sovyet Ermenistan'ında radikal bir değişime işaret etmiştir. Sovyetler Birliği'nin de verdiği izinle Ermeni milliyetçiliği yeşermiş ve 1965 bu yükselişin hem bir göstergesi, hem de daha ileri aşamalara geçişinde bir basamak olmuştur. İkinci olarak Hovannissian'ın[320] da dikkat çektiği üzere 1965 olayları göstermiştir ki Ermeni milliyetçiliğinin temel karekteristiklerinden biri de **irredentist**, yani dış ülkelere yayılmacı oluşudur. Üçüncü önemli nokta ise 1965 gösterisi ile geri dönülmesi olanaksız bir soykırım kampanyasının başlamış olmasıdır. Daha önce de diaspora Ermenileri soykırım iddialarını gündeme taşımaya çalışmıştır. Ancak arkasında bir devlet olmadan bu tür iddiaları gündemde güçlü bir şekilde tutmak pek de mümkün olmamıştır. 1965'te Moskova'nın izni ve Erivan'ın desteği ile gündeme taşınan 1915 Soykırımı iddiası bundan sonraki dönemde artık gündemden inmeyecek şekilde yerini almıştır. Mushegh Galshoyan'a göre o tarihe kadar soykırım iddiaları gizli-kapaklı kalmıştır ve kimsenin bu iddialardan haberi olmamıştır. Galshoyan bu durum için Moskova yönetimini suçlamaktadır.[321]

[320] Richard Hovannisian, *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization Or Premeditated Continuum*, (Transaction Publishers, 2006), s. 107.

[321] Aktaran Hovannisian, *The Armenian...*, s. 107.

BÖLÜM IV

1970'Lİ YILLAR VE TERÖRÜN DÖNÜŞÜ

KIBRIS HAREKÂTI VE ERMENİ SORUNU

Kıbrıs sorunu ile Ermeni sorunu arasında sıkı bir ilişki vardır ve bu bağ Rum eliti tarafından özellikle kurulmuştur. 1965 gösterilerinin patlak vermesi ve diaspora Ermenilerinin Türkiye'ye karşı daha aktif bir hale gelmelerinin Kıbrıs sorunu ile paralel olarak gelişmesi Türk araştırmacıları tarafından anlamlı bulunmuş ve hatta bazı araştırmacılar Ermeni sorununu bir noktadan sonra Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan sorunların bir türevi olarak görmeye başlamışlardır. Kıbrıs sorunu ile Ermeni sorunu arasındaki bağ sadece araştırmacıları değil Türkiye Ermenilerini de etkilemiştir. Türkiye Ermenileri bu nedenlerle 1965 olaylarına katılmamış, bunu bir tür Yunan provokasyonu olarak görmüşlerdir.[322]

Rumların daha önce de Türkler karşısında Ermenilere olan sempatisi bilinen bir gerçektir. Ancak bunun aktif desteğe dönüşmesinin Rum çıkarları ile uyum sağladığı an gerçekleştiği açıkça görülmektedir. Tıpkı Sovyetler Birliği'nin 'Anavatana Dönüş' projesinde olduğu gibi Rum desteğinde de Ermeniler ön plana sürülerek onların üzerinden siyasi rant elde edilmeye çalışılmıştır. Ermeniler de bunun kısmen farkındadırlar ve her iki tarafın da işine yaradığını düşünmüşlerdir. Ancak azımsanmayacak bir kısım Ermeni ise bunu dini dayanışma olarak görmüş ve siyasi dengelerde Yunanistan'ın ulusal hesaplarını yeterince görememiştir. Açıkçası bu durum bir anlamda Ermenilerin 19. yüzyıldan sonra adeta değişmez bir kaderi haline dönüşmüştür. Bağımsızlık hedeflerini kendi güçleri ile gerçekleştiremeyeceklerini anlayan Ermeni milliyetçiliği bunu diğer ülke güçleriyle sağlamak istemiş, bu durumda ise kendisini sürekli olarak 'ihanet'e uğruyor şeklinde hissetmiştir. Çünkü diğer güçlerin bir bağımsızlık hareketi için alabileceği riskler sadece kendi ulusal çıkarlarının gerçekleştiği noktaya kadar sürmektedir. Ondan sonra ise o güç söz konusu bağımsızlık hareketini bırakır. Nitekim Ruslar, Fransızlar, İngilizler derken Yunanlıların verdikleri destek örneğinde de böyle olmuştur. Bu sadece bizim tespitimiz de değildir. Neredeyse tüm Ermeni kaynaklarında Batılı güçlere açık bir sitem vardır. Buna göre Ermeniler her seferinde 'yüzüstü' bırakılmışlardır ve şimdi bunu telafi etmeleri gerekmektedir. Diğer bir deyişle modern Ermenistan milliyetçiliğindeki romantizm ve duygusallık oldukça ileri bir aşamadadır ve diğer ülkelere olan ihtiyacı olan gerçekte olandan çok olmasını istediğine inandırmaktadır (*wishfull thinking*).

[322] Konu ile ilgili kapsamlı bir makale için bkz: Umut Kuldaş, 'Springs of Hatred, Springs of Hope: 1965 Events, Diaspora Politics and Turkish Armenians', *Review of Armenian Studies*, Vol. 2, No. 5, 2003, ss. 75-100.

Rum-Ermeni sorunu bağlantısına dönecek olur isek, 1970'lerin ilk yarısında Kıbrıs sorunu tarihinin en önemli dönüm noktasına ulaşmış ve sorun Türkiye'nin adaya askeri müdahalesi ile kısmi bir çözüme ulaşabilmiştir. Rum tarafı için ise yeni oluşan durum kabul edilemez ağır bir yenilgi idi. Üstelik Yunan tarafı Kıbrıs Barış Harekâtı'nı 'Helen dünyasına yapılmış bir saldırı' olarak değerlendiriyor ve Ege'de, Batı Trakya'da, Kıbrıs'ta ve diğer adalarda 'saldırı'nın devamından endişe ediyordu. Konumuz açısından önemli olan nokta ise Kıbrıs'ta yaşanan olaylar ile birlikte Ermeni terör saldırılarında önemli bir artışın yaşanmasıdır. Kıbrıs harekatından sonra Türkiye'yi güvenlik değerlendirmelerinde en önemli tehdit olarak gören Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi yönetimleri ile Ermeni gruplar arasındaki görüşme trafiğindeki artış kısa sürede işbirliği halini almış ve finansal destekten, eğitime ve yönlendirmeye kadar birçok kademede Yunan desteği kendisini belli etmiştir. Eldeki veriler Yunan desteğinin teknik konuların ötesinde dünya kamuoyunda Ermenilerin seslerini duyurabilmeleri için tanıtım ve yönlendirme alanlarına da kaydığını göstermektedir. Bu işbirliğinde Yunanistan ve Kıbrıs'ta yerleşik göçmen Ermenilerin de rol aldığı bilinmektedir. Fakat bu Ermenilerin faaliyetlerinden çok her iki hükümetin bilinçli olarak Ermeni grupları kullanma planları daha önemlidir. Türkiye karşısında elini zayıf hisseden Yunanistan ve Rumlar farklı bir sorunu dış politikalarında bir araç olarak kullanmak istemişler ve denebilir ki bu konuda başarıya ulaşmışlardır.

Aslına bakılacak olur ise Rum-Ermeni ittifakı için her iki tarafta da uygun bir zemin uzun yıllar boyunca mevcut olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde oldukça sıcak ilişkiler içinde olan bu iki etnik grup gerektiğinde Yahudi ve Türklere karşı ittifak içinde olmaktan da çekinmemişlerdir. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da her iki grup Türkiye'yi 'doğal düşman' sınıfına yerleştirmiştir. Daha da ötesi Yunan ve Ermeni ulusal kimliklerinin oluşmasında öteki olarak 'Türk' kavramı önemli bir rol oynamıştır. Her iki milliyetçilik de temelini Türk düşmanlığı ve Türkler ile olan/olduğu varsayılan mücadeleye dayandırır. Bu durum Ermeni örneğinde daha dramatiktir. Yunanlılar bu mücadeleye hem daha önce başlamışlar ve öteki olmaksızın milli özgüvenlerini sağlamakta önemli bir yol kat etmişlerdir, hem de Türklere karşı kazandıkları birçok zafer sayesinde milli kimliklerindeki komplekse varan unsurlar erozyona uğramıştır. Ermeni örneğinde ise durum daha da vahimdir: Hem yaralar daha çok tazedir, hem de Türklere karşı bağımsız bir devlet kurmakta zorlanan ve dünyanın dört bir tarafına dağılan Ermeniler milli gururlarını onarma fırsatını bulamamışlardır. Konumuza dönecek olur isek her iki grup da aynı dertten muzdariptir ve birbirlerini çok iyi anlamaktadırlar. Tüm bunlara bir de

coğrafi yakınlık eklenince işbirliği daha da kolaylaşmıştır. Bu işbirliğinin geçiş noktası ise Kıbrıs ve Kıbrıs sorunu olmuştur. 1915 ve sonrasında Kıbrıs'a gelen Ermeniler Türk kamuoyunda fazla bilinmese de Kıbrıs'ta önemli azınlık gruplardan biri olmuştur. Buradaki Ermeniler özellikle Suriye ve Lübnan'dan gelen Ermenilerin Yunanistan üzerinden Avrupa'ya geçişlerinde bir üs görevi görmüşlerdir. Aynı şekilde Türkiye karşısında konumunu güçlendirmeye çalışan ada Rumları da Ermenileri ve Ermeni sorununu sıklıkla kullanmışlardır. Bu karşılıklı işbirliği Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan önce başlamıştır. Örneğin 24 Aralık 1964'te Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kipriyanu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Ermeni sorununu gündeme taşımış ve buradan Türkiye aleyhine bir karar çıkması için gayret göstermiştir.[323]Kipriyanu temelde adadaki politikalar nedeniyle Türkiye'yi suçlarken Ermenilere Türkler tarafından kötü muamele hatta katliam yapıldığını söylemiş, böylece aynı şeylerin Kıbrıs'ta da yaşandığını/yaşanabileceğini ima etmiştir. Diğer bir deyişle yapılan Ermeniler kullanılarak 'kötü Türk' (*terrible Turk*) imajını yeniden canlandırmak, bu sayede söz konusu imaj üzerinden Türkiye il olan hukuki ya da siyasi tüm sorunlarda bir adım öne geçebilmektir.[321] Hatta bazı araştırmacılara göre 1965 yılının 'soykırımı anma' toplantılarının patlak verdiği yıl olmasında Rumların rolü sanılandan daha fazladır. Buna göre planlar Antilyas Kilisesi'nden Klikya Kataligosu Patrik I. Horen ile onun Kıbrıs Kilisesi'nden arkadaşı olan Başpiskopos Makaryos tarafından ortaklaşa hazırlanmıştır.[325]

1965 yılında ise Yunan-Ermeni birlikteliği daha açık bir hal almıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Ermeniler 1965 yılına özel bir önem vermişler ve dünyanın dört bir tarafında büyük bir kampanya başlatmışlardır. Bu kampanyaya Kıbrıs ve Yunanistan resmi kanallardan ve Rum vatandaşları da sivil yollardan destek vermişlerdir. Yunanistan Ermenileri Ulusal Komitesi oluşturulurken bu organizasyon Yunanistan'ın çeşitli şehirlerinde şubeler açmıştır.[326] Atina'da bir caddeye 'Ermenistan' adı verilirken, Yunanistan İçişleri Bakanı Tsirimokos Pontuslular Festivali'nde Ermeni soykırımını Yunanistan'ın resmi olarak tanıdığını ilan etmiştir. Yine Atina'da Theotokos Kilisesi'nde gerçekleştirilen bir toplantıda Türkiye ağır bir dille eleştirilirken resmi kurumlardan da

---

[323] *Ermeni Sorunu Rehberi*, (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2001), s. 154.

[324] Avrupa Türk imajı için bkz.: Sedat Laçiner, 'Türkiye-Avrupa İlişkilerinde Kültür ve Medeniyet: Tarihsel ve İdeolojik Kökenler', *Liberal Düşünce*, Cilt: 4, Sayı: 13, Kış 1999, ss. 39-57.

[325] Bu görüş için bkz.: Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç ve Yusuf Hallaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Ankara: Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 2, 1995), s. 301.

[326] Umut Koldaş, 'Springs of Hatred, Springs of Hope: 1965 Events, Diaspora Politics and Turkish Armenians', *Review of Armenian Studies*, Vol. 2, No. 5, 2003, s. 94.

temsilciler toplantıda yerlerini almıştır. Örneğin iki Yunanlı milletvekili ile Başbakanlık Basın İşleri Müsteşarı da toplantıya katılanlar arasındadır. Mayıs 1965'te ise Yunanistan Ermeni Cemaati Komitesi BM'e bir telgraf çekerek 'Batı Ermenistan' olarak adlandırdıkları Türkiye'nin bazı doğu illerinin Ermenistan'a verilmesini talep etmiştir.

Kıbrıs BM Temsilcisi 1965 yılında da Ermeni iddialarını BM'e taşımak istemiştir ve bu konuda kendisine Yunanistan temsilciliğinin de büyük katkıları olmuştur. Hatta Yunan basın ateşeleri kendi elleriyle sözde Ermeni soykırımını anlatan broşürleri BM'de dağıtmışlardır. Yunanistan Ermeni Cemaati Komitesi ise BM'ye bir telgraf çekerek 'Batı Ermenistan' olarak adlandırdığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ermenilere geri verilmesini talep etmiştir. 24 Nisan 1965'te ise Kıbrıs'ın başkenti Lefkoşe'de Kıbrıs Rum Temsilciler Konseyi Başkanı Klerides'in önderliğinde 1915 tehcirini protesto ve anma toplantısı düzenlenmiş ve toplantı Kıbrıs Rum resmi yetkililerince açıkça desteklenmiştir.

17-25 Ocak 1965'te Habeşistan'ın başşehri Addis Ababe'de düzenlenen toplantıya Patrik I. Horen ile birlikte Başpiskopos Makaryos da katılmıştır ve toplantıdan Rum ve Ermenilerin 24 Nisanları ortaklaşa olarak anması ve bu konuda her türlü mücadelede işbirliği içinde olmaları kararı çıkmıştır.[327] Ruhani bir havada verilen toplantı böylece Hristiyan Ortodoks dayanışmasına da çevrilmek istenmiş, böylece diğer Hristiyan ulusların da desteği beklenmiştir.

1965 yılından itibaren Kıbrıs ve Yunanistan kanalıyla Ermeni sorununun gündeme gelmesi sürmüştür. Örneğin 1967'den itibaren her yıl olmak üzere Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşu adı altında toplantılar yapılmış ve bunlarda Türkiye topraklarının bir kısmı 'Ermenistan' olarak takdim edilmiştir. Bir diğer örnek olarak da 1969 yılında Kıbrıs'ta düzenlenen bir insan hakları konulu konferansa Ermeni grupların katılarak Türkiye'ye karşı çeşitli öneriler sunmaları gösterilebilir.

1970 yılında ise Larnaka-Limasol anayolunun birleştiği bölgede yer alan Korno Koyu'nda *'Yabancı Öğrenciler Kampı'* adlı bir tesiste Ermeni militanların silahlı eğitim almaya başladıkları bilinmektedir. Hollandalı bir Yunan ailenin yönetimine bırakılan kampta ayrıca suikast ve sabotaj eğitiminin de verildiği iddia edilmiştir. Kampın etkili isimlerinden biri de Kevork Zartaryan'dır. Zartaryan'ın takma adı ise 'Georg' olarak bilinmektedir. Zartaryan Kıbrıs'ta kendisini işadamı olarak kamufle etmiştir. Ermeni Milli Konseyi üyesi olan Zartaryan ABD ve Lübnan'da kaydadeğer bağlantılara sahiptir. İddialara göre Kıbrıs'ta yetiştirilen

[327] Süslü vd., *Türk Tarihinde...*, s. 301.

militanlar Lübnan'a geçiyor ve orada eylemlere karışmışlardır. Ayrıca Zartaryan'ın Ermeni silahlı hareketlerinin 'kasası' konumunda olma olasılığı da yüksektir. Çünkü İsviçre'deki hesabının kabarıklığı ve buradan çeşitli Ermeni gruplara maddi olanak aktarması şüpheleri arttırmaktadır.[328]

Kıbrıs sorunu derinleştikçe ve silahlı bir çatışma halini aldıkça Ermeni sorunu ile Kıbrıs arasındaki bağlantı da güçlenmiştir. Türkiye'nin 1974 yılındaki askeri müdahalesi ise Yunanistan'daki Türkiye korkusunu bir tür paranoya düzeyine çıkarmıştır. Yunan kamuoyu Türklerin yakında tüm Ege adalarına çıkacakları, hatta anakarayı işgal edeceklerini düşünecek kadar ileri gitmişlerdir. Yunanistan'ın nüfus ve askeri gücü ile Türkiye ile baş edemeyeceği bilinen bir gerçek olduğu için Türkiye'nin tüm zaaflarından yararlanılması ve Türkiye karşıtı gruplar ile yakın işbirliği içine girilmesi genel bir strateji olarak benimsenmiştir. Bu ortamda geçmişte adeta doğal müttefik olarak görülen Ermeniler 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra da Türkiye'ye karşı işbirliği yapılabilecek en önemli ortaklar arasında sayılmıştır ve Yunanistan sözde soykırımı anma toplantılarına desteğini arttırmış, Yunanistan ve Kıbrıs bu tür toplantılar için en önemli yerlerden biri haline gelmiş, aynı doğrultuda Ermeni teröristlerine en çok kolaylık sağlayan birkaç ülkeden biri olarak Yunanistan ön plana çıkmıştır.

[328] Deliorman, *Türklere...*, s. 345-346.

Altan Deliorman 1974 sonbaharında İsveç'in başkenti Stockholm'de Svea Vagen'de eski bir binanın üst katında çok gizli tutulan bir toplantı yapıldığını ve burada Rumlar, Ermeniler ve ayrılıkçı Kürt gruplar arasında bir ittifakın kurulduğunu iddia etmektedir. Buna göre çalışmaları Yunan gizli servisi KİP hazırlamıştır. Kıbrıs'ta Türkiye ile mücadele etmekte zorlanan Yunanistan bu tarihten itibaren Türkiye'yi istikrarsızlaştıracak faaliyetlere başlamış ve bunun için çok ciddi bütçeler oluşturmuştur. Sctockholm görüşmesi de bu çerçevede düşünülmüştür. Deliorman'ın verdiği bilgilere göre söz konusu toplantıda şu kararlar alınmıştır.

- *"Türkiye'de bir Kürt devletinin kurulması için Ermeni ve Rum örgütleri, maddi ve manevi bütün güçleri ile destek olacaklardır,*
- *Ermenilerle Rumlar, özellikle Batı dünyasında propaganda görevini yüklenecekler, bu arada Türkiye'deki gizli Kürtçü-bölücü örgütlere maddi yardım sağlayacaklardır.*
- *Türkiye dışındaki suikastleri, Kürt ve Rum örgütlerinin yardımı ile Ermeniler organize edeceklerdir."*[329]

Daha önce bahsettiğimiz üzere Kıbrıs'taki gizli Ermeni kampının kilit ismi Kevork Zartaryan'dı. Zartaryan 1974 Harekâtı'ndan sonra ada-da Türklere karşı bir tür kaçakçılık şebekesi oluşturmuş ve faaliyetlerine adada işadamı kimliği ile devam etmiştir.[330]

Rum-Ermeni 'stratejik işbirliği' günümüze kadar hemen her alanda devam etmiştir. Bu işbirliğinin izleri Amerikan Kongresi'nde Türkiye ile ilgili neredeyse tüm karar tasarılarının izlediği süreçte, Avrupa ve Kuzey Amerika başkentlerinde düzenlenen gösterilerin organizasyonunda, Ermeni teröründe vb. rahatlıkla görülebilir.

1970'li ve 80'li yıllarda, özellikle Avrupa'daki Ermeni terör saldırılarında Kıbrıs Rum Kesimi'nin ve Yunanistan'ın desteği açıkça hissedilmiştir. Bazı teröristler Rum Kesimi pasaportlarını kullanarak sınırları rahatça geçmişlerdir. Silahlı eğitimlerinde, finansal sorunlarında vs. Yunanistan ve Rum Kesimi destek vermiştir. Bu destek bazen öylesine aşikar bir hal almıştır ki, Türkiye ve saldırının yapıldığı ülkeler bazı saldırıları Ermenilerin değil, Rumların yaptığını dahi sanmışlardır. Türkiye de Ermeni terörünün arkasında Rumların olduğunu çeşitli defalar ifade etmiştir.[331]

---

[329] Deliorman, *Türklere...*, s. 345.
[330] Deliorman, *Türklere...*, s. 347.
[331] Marvie Howe, 'Turks Blame Cypriots for Attacks in Name of Armenians', *The New York Times*, 28 Şubat 1980.

Yunanistan ve Kıbrıs Rumlarının adı geçen stratejisi sadece Ermenileri değil Türkiye'de faaliyet gösteren hemen hemen her türlü terör örgütünü kapsamıştır. Özellikle 1970'li yıllarda Türk sol terör örgütleri için ikinci adres olarak görülen ülkelerden biri de Yunanistan olmuştur. Aynı çerçevede 1980'li yıllarda Kürt ayrılıkçı terörü Yunanistan ve Kıbrıs tarafından desteklenmiş, Kıbrıs Rum Kesimi Abdullah Öcalan'ın Suriye'den kaçmasında sahte pasaport vererek, mali destek sağlayarak yardımcı olmuş, Öcalan Yunanistan'a sığınmak istemiş, Atina'ya inmiş ve en sonunda Kenya'da Yunanistan Büyükelçiliği'nden çıktıktan sonra yakalanmıştır. Bu süreçte Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi'nin desteği açıkça belgelenmiş, hatta teröre verilen bu destek bazı Yunanlılarca da şiddetle eleştirilmiştir. Yunanistan-Kıbrıs-Türk terör örgütleri bağlantısı yer yer Ermeni bağlantısı ile de kesişmiş ve bu durum bazen Türkiye karşıtı bir bloğa da dönüşmüştür. Bazı liberal ve sol çevrelerde söz konusu Türkiye karşıtı blok söylemi bir tür sendrom olarak görülse ve 'Sevr sendromu' olarak adlandırılsa da böyle bir kampın varlığı belgeleriyle ve tarafların ifadeleriyle ispatlanmıştır. Elbette Türkiye bu tür gelişmeler karşısında korkularıyla hareket etmemeli ve hiçbir endişesini sendrom haline dönüştürmemelidir. Ancak aynı şekilde demokrasi, liberalizm ya da başka bir gerekçe ile gerçekleri görmezden de gelmemelidir.

FRANSA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ VE ERMENİ SORUNU (1923-1980)

Fransa'nın daha önce de değinildiği üzere Ermeni sorununda özel bir konumu vardır. Fransa, daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermenilerin hamiliğini üstlenmiş ve özellikle bugünkü Güneydoğu Anadolu illeri ve Çukurova bölgesindeki Ermeniler ile yakın temas içinde olmuştur. Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Anadolu operasyonlarında Ermeniler özel bir görev üstlenmiştir. 1916 yılında Fransa Başbakanı *'Ermenilerin mutlaka özgürleştireceğini'* söylerken aynı yıl Ermenilerden müteşekkil bir Ermeni lejyonu oluşturulmuştur. Bölge Ermenileri işgalci Fransa ile yakın mesai içinde olmuşlardır ve bölgesel çatışmaların artmasında Fransız politikaları yıkıcı bir rol oynamıştır. Bu dönemde Fransa, Ermenilere resmi ağızlardan birçok vaatte bulunmuş, ancak bunlar yerine getirilmemiş, Anadolu'da tutunamayacağını anlayan Fransız güçleri işgalci ülkeler içinde Ankara ile en hızlı anlaşanların başını çekmiştir. Ancak buna karşın Fransa'daki Ermeni propagandası olanca hızıyla sürmüş ve Fransız kamuoyu Anadolu'da geniş çaplı bir Ermeni katliamının uzunca yıllar sürdüğüne inanmıştır. Ermeni kiliseleri, sosyal ve siyasi örgütlenmesi ise Fransa başta olmak üzere

diğer Hristiyan Batı âleminin bu katliamlar karşısında üzerine düşeni yeterince yapmadığını sıkça tekrarlamıştır. Bu açıdan bakıldığında denebilir ki Fransa Ermeni sorununda bir tür suçluluk duygusunu takip eden yıllarda yaşamıştır.

İkinci olarak Fransa 1915'ten sonra Ermeni diasporasının en güçlü olduğu üç ülkeden biri (Rusya ve ABD ile birlikte) olmuştur. 1914 öncesinde ülkedeki Ermeni sayısı 4.000 kişi civarındaydı. Ancak bunlar etkili ve organize bir kitledir. Ayrıca Fransa ile ticaret yapan Ermeni tüccarları ve Fransa bağlantılı Ermeni aydınları da üst düzey karar alıcıları Osmanlı'daki gelişmeler konusunda etkileyebilmişlerdir.[332] 1915'ten sonra göç hareketleri hızlanan Ermeniler için Fransa önemli bir varış noktasıdır. Bunda Fransız hükümeti ile Anadolu Ermenileri arasında savaş esnasında doğan yakınlık ve Osmanlı döneminde kurulan bağlantılar kadar, Fransa'ya göçen Ermenilerin önemli bir kısmının Fransız etki sahası altında bulunan Suriye ve Lübnan'dan gelmesinin de büyük bir etkisi vardır. Bu ülkelere ek olarak 1920 ve 1930'lu yıllarda Yunanistan ve Sovyet Ermenistan'ından da Fransa'ya kayda değer Ermeni göçü yaşanmıştır. Böylece özellikle Paris ve çevresinde yoğunlaşan Ermeni diasporası güçlenmeye başlamıştır. Gelenlerin ticarete yatkınlığı ve önemli bir kısmının Fransızca bilmesi toplum içinde hızla yer edinmelerini kolaylaştırmıştır. Ancak ilk yıllar zorlu geçmiştir. Tüccar ve eğitimli kesim dışında kalanlar kamplarda (*Camp Oddo* gibi) sağlık ve geçim problemleri[333] yaşarken Fransız toplumundan ciddi ırkçı-dışlayıcı muamele de görmüşlerdir.[334] Buna karşın Ermeni diasporasının bu sorunlarından dolayı dahi Türkleri suçladıkları ve Türkiye'yi bir tür 'günah keçisi' yaptıkları anlaşılmaktadır.

Fransa Ermenileri arasında Türklere karşı kızgınlığın ve nefretin büyüdüğü aşikâr olmakla birlikte ilk 20 yılda Fransa Ermenilerinin Anadolu'da yaşananlara ilişkin tavırlarının daha çok unutmaya dönük olduğu söylenebilir. Şu anki durumla tam bir zıtlık oluşturan bu hal aslında günümüz Ermenilerinin de pek bilmedikleri bir tavırdır. Nisan 1935'te 6 ayrı Ermeni Derneği Fransız otoritelerine başvurarak Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermenilerin Anadolu'da yaşadığı acıları Ermeni yanlısı bir dille anlatan ve Ermeni halkının Türkler tarafından şehit edilen bir halk olduğunu iddia eden '*Le Martyre d'un People*' adlı filmin yasaklanmasını istemişlerdir. Yasaklanma talebinde bu dernek-

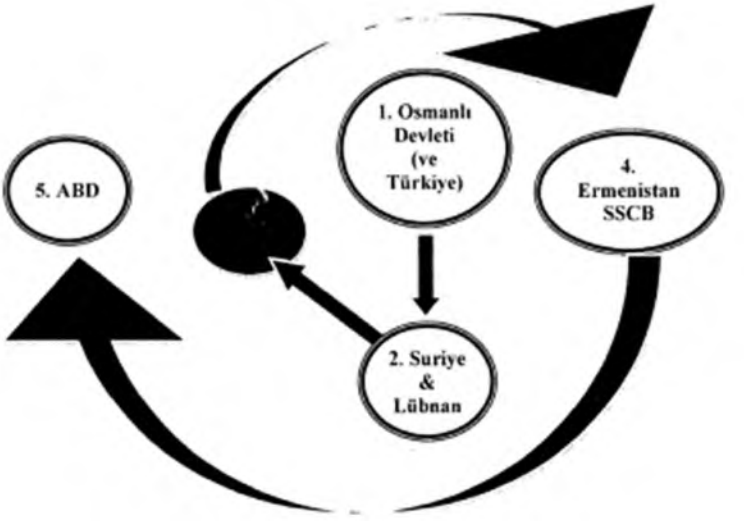
[332] Samim Akgönül, 'The Armenian Community of France and Turkey: Propaganda and Lobbyism', *Review of Armenian Studies*, Vol. 1, No. 3, 2003, s. 60.

[333] Maud Mandel, *In the Aftermath of Genocide: Armenians and Jews in Twentieth Century France*, (Duke University Press, 2003), s. 88.

[334] Herrick Chapman ve Laura Levine Frader, *Race in France: Interdisciplinary Perspectives on the Politics of Difference*, (New York: Berghahn Books, 2004), ss.85-86.

ler filmin kendilerine "Ermeni nüfusun Türk Hükümeti'nce katledildiğini hatırlattığını, kendilerinin bu tür olayları tekrar canlandırmak istemediklerini" belirtmişlerdir.[335] Başka bir deyişle ilk yıllarda Ermeni diasporası acıları yeniden canlandırmayı değil, bunları olabildiğince geçmişte bırakarak yeni bir hayata başlamayı tercih etmektedir. Ancak ilerleyen yıllarda özellikle Taşnak ve sol aşırı grupların özel gayretleriyle acıları daha sert bir şekilde hatırlama ve hatırlatma anlayışı Fransa Ermenileri arasında kabul görmeye başlamıştır.

Fransa Ermenilerinin bir kısmı 1945'ten sonra Stalin'in çağrılarına uyarak Sovyet Ermenistan'ına göç ettiyse de bu süreç oldukça acı bir şekilde sona ermiş ve kendi istekleriyle Ermenistan'a gidenlerin önemli bir kısmı bu kez bu ülkeden kaçmaya çalışmışlardır. Öyle ki bu kişiler içinde Anadolu ve Suriye'den binbir zorlukla önce Fransa'ya göç eden, ardından Sovyet Ermenistan'ına göç eden ve buradan yasadışı yollarla kaçıp ABD'ye sığınan Ermeniler vardır. Diğer bir deyişle bir nesil içinde dört ayrı ülkede yaşamak zorunda kalmış olan kişiler vardır. Doğal olarak bu da Ermenilerin sorunlara bakışını etkilemiş ve ***ruhen yaralı*** **bir nesil** ortaya çıkmıştır.

Şekil 4. Ermeni Göçünün Bazı Durumlarda 5 Ayrı Ülkede Devam Ettiği Görülüyor

[335] Philippe Videlier, 'French Society and the Armenian Genocide', içinde Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization Or Premeditated Continuum*, (Transaction Publishers, 2006), s. 332.

1950'li yıllar boyunca Filistin ve Doğu Avrupa Ermenileri'nin Fransa'ya göçü gözlenmiş, 1975'ten sonra ise Lübnan'dan gelen Ermenilerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Lübnan Ermenilerinin diğer Ermeni toplulukları arasında en çok siyasallaşmış ve radikal fikirlerin en çok gözlendiği Ermeni topluluklarını barındırdığı hatırlanacak olur ise bu ülkeden gelen göçlerle Fransa'daki Ermenilerin de radikalleştiği söylenebilir. Bu dönemde hangi Ortadoğu ülkesinde bir sorun yaşansa o ülkeden gelenler arasında mutlaka Ermeniler de yer almıştır. Örneğin 1979 İran Devrimi'nin ardından İran'dan gelenler Fransa Ermenilerine katılmıştır.[336] Özetle zaman içinde Fransa'da güçlü bir Ermeni diasporası oluşmuştur ve bunların sayısı günümüzde 300-400.000 arasında bir rakama ulaşmıştır. Bazı araştırmacılar bu ülkedeki Türk sayısının da hemen hemen bu rakamlarda olduğundan hareketle Türk diasporası ile Ermeni diasporasının birbirini dengelemesi gerektiğinden bahsetmişlerdir. Ancak Fransa Ermeni diasporası bu ülkedeki Türk toplumu ya da başka bir grupla kıyaslanamayacak kadar organize ve etkilidir. Bunun en önemli nedeni Ermeni topluluğunun nispeten çok daha eski bir dönemde Fransa'ya gelmiş olması ve Fransız toplumu ile daha sıkı bağlar kurma fırsatını yakalamış olmasıdır. Türk ve Kuzey Afrikalı gruplar Fransa'ya daha çok ekonomik sıkıntılar nedeniyle gelmişlerdir ve eğitim düzeyleri oldukça düşüktür. Halen birçok göçmen Fransızca dahi konuşamamaktadır. Oysaki Fransa Ermenileri bu ülkeye daha çok siyasi nedenlerle gelmişlerdir ve geldikleri ülkelerden kurulu işlerini ve örgütlenmelerini de getirmişlerdir. Örneğin Osmanlı Ermenileri geldikleri daha ilk andan itibaren Anadolu'daki örgütlenmelerinin bir benzerini bu ülkede kurmuşlardır. Sonuçta Ermeniler sadece kendi teşkilatları yoluyla propaganda ve tanıtım faaliyetlerinde bulunmamaktadırlar. Eğitimden medyaya kadar hayatın hemen her alanında etkili Ermeniler bulmak mümkündür. Bunlardan Charles Aznavour gibi bazı isimler sanat ve diğer alanlarda halkın hayranlığını uyandıracak düzeylere gelmiştir. Tüm bunlara ek olarak belli bölgelerde yoğunlaşan Ermeni nüfusu seçimlerde Ermenileri önemli bir aktör haline getirmiştir. Özellikle yerel seçimlerde Ermenilerin talepleri daha çok göz önünde tutulmuş ve neredeyse hiç bir parti Ermenileri darıltmak istememiştir. Bu siyasi bağlantı zamanla Avrupa düzeyine de taşınmış ve Fransız temsilciler Avrupa platformunda Ermeni iddialarını en sık dile getiren kişiler olmuşlardır. Özetle Ermeniler ile Fransız toplumu arasında sıkı iletişim kanalları oluşmuştur ve özellikle Ermeni sorununda diaspora Fransız kamuoyu üzerinde tartışmasız bir etki kurmuştur. Bu nedenle tarihsel etken ile birlikte diaspora Ermenileri Fransa'nın Ermeni sorunundaki tutumunu belirleyen en önemli iki unsur olmuştur denebilir.

[336] Akgönül, 'The Armenian Community...', s. 61.

İlişkileri etkileyen üçüncü temel etken ise şaşırtıcı bir şekilde **Kıbrıs sorunudur**. Kıbrıs konusunda Fransa, Yunanistan'a tam destek vermiştir. Hatta 1974 harekâtından kısa bir süre sonra Yunanistan'ın Selanik şehrinde halka hitap eden Fransa Cumhurbaşkanı gerektiğinde Fransa'nın Yunanistan'ı (Türkiye'ye karşı) koruyacağını dahi söyleyebilmiştir.[337] Kıbrıs Harekâtı sadece Fransa'nın değil tüm Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin sert tepkisini çekmiştir. Ancak Fransa'nın tepkisi çok daha serttir ve alışılmışın dışındadır. Fransa 1970'li yıllar boyunca adeta Türkiye'yi defterden silmiş gibi davranmıştır. Bir dönem Paris'te büyükelçilik de yapan diplomat Hamit Batu'ya göre bunun en önemli nedeni Fransız Cumhurbaşkanı Giscard d'Estaing ile Yunan lider Karamanlis arasındaki kişisel bağlardır. Ancak Batu bunun tek başına yeterince açıklayıcı olmayacağını belirterek Fransa'nın en büyük rahatsızlığının Türkiye'nin Fransa ekseninden hızla ayrılması olduğunu belirtmektedir. O dönemde ABD 'den daha bağımsız hareket etmek isteyen Fransa imparatorluk mirasının da etkisiyle Türkiye'nin kendisine daha fazla yakın durmasını arzu etmektedir.[338] Beklentisi gerçekleşmeyince de Türkiye'yi adeta cezalandırmaktadır. Batu'nın açıklamalarında gerçeklik payı yüksekse de Fransa'nın tutumunda Rum ve Ermeni etkisi göz ardı edilemez. Diğer bir deyişle Türkiye bu dönemde ne kadar gayret gösterirse göstersin Fransa'yı ikna edebilecek bir konumda değildi. Fransız kamuoyu ve karar alıcıları üzerindeki Rum ve Ermeni nüfuzu öylesine güçlü idi ki buna Türk diplomasisi ile karşılık verebilmek oldukça güçtü. Dahası Türkiye'nin içine düştüğü iç karışıklıklar, terör, ekonomik krizler ve dışarıda yaşanan izolasyon Türkiye'nin manevra alanını da oldukça daraltıyordu. Özetleyecek olur isek Fransa –Türkiye ilişkilerinde Ermeni sorununun etkileri ele alınırken Kıbrıs sorunu göz ardı edilemez. Kıbrıs sorunu ile adeta kopma noktasına gelen iki ülke ilişkileri doğal olarak Ermeni sorununa da yansımıştır ve Paris çoğu kez Türkiye'nin görüşlerini ciddiye alma gereğini dahi duymamıştır.

Türk-Fransız ilişkilerini özellikle 1970'li yıllarda kilitlenme noktasına getiren ve Ermeni sorununu ilişkilerin merkezine taşıyan dördüncü faktör ise şüphesiz **Ermeni terörü** ve Fransa'nın bu gelişmelere karşı gereken tepkiyi göstermemiş olmasıdır. Terör döneminde Türkiye temsilcileri en çok saldırıya Fransa'da uğramış, en kanlı ve can kaybı yüksek saldırılar bu ülkede meydana gelmiş, buna karşın Ermeni teröristler en çok 'hoşgörüyü' ve desteği de bu ülkede bulmuşlardır. Bunda Fransa'da Ermenilere duyulan sempati kadar Lübnan faktörü de etkili olmuştur. Bilindiği üzere Ermenilerin kaydedeğer bir sayıda bulunduğu

[337] Hamit Batu, *Avrupa'yla Bunalımlı Yıllar*, (İstanbul: Altın Kitaplar, 1995), s. 35.
[338] Batu, *"Avrupa'yla..."*, ss. 35-50.

Lübnan aynı zamanda 'Ermeni terörünün de okulu' niteliğindedir. Ayrıca Lübnan Fransız etkisinin en yoğun hissedildiği ülkelerden biridir. Fransa için tıpkı Quebec gibi, Cezayir gibi özel bir konumu olan Lübnan, Fransa ile Ermeniler arasındaki bağı kuvvetlendirmiş, en kötüsü Lübnan'da askeri ve ideolojik eğitim alan Ermeni teröristler adeta 'ellerini kollarını sallayarak' Fransa'ya girebilmişlerdir. Örneğin Orly saldırısında bomba düzeneğini yerleştiren (1983) Varoujian Garbidjian 1975 yılından itibaren Lübnan'daki Filistin terör kamplarında özel komando eğitimi almış, ardından da yasal bir pasaport, vize ve oturma izni ile Fransa'da yaşamaya başlamıştır.[339]

Fransa'nın Ermeni iddialarına verdiği destek ve **teröre gösterdiği 'hoşgörü' sağlanacak türden değildir.** Bu durum ise 1970'li yıllarda derin bir siyasi ve ekonomik krizden geçen Türkiye'de, Fransa'ya karşı olan şüphe ve düşmanlığı arttırmıştır. Türkiye'yi Kıbrıs'tan ekonomiye, Ermeni sorunundan teröre kadar hiçbir konuda anlamayan, hatta anlamak istemez bir tavır çizen, buna karşın Türkiye'nin tüm rakipleri ile çok yakın dost olabilen Fransa yönetimi doğal olarak Türkiye'de çok olumsuz karşılanmamıştır. Sonuç olarak Türkiye-Fransa ilişkileri 1980'lere kadar istenildiği düzeyde gelişememiş, Fransa, Türkiye'ye sürekli olarak mesafeli davranmıştır. Bunda tıpkı Kıbrıs sorunu gibi Ermeni sorununun da büyük bir payı vardır. Ancak sorunlar sadece Ermeni sorununa bağlanmamalı, Fransa ve Türkiye'nin ilişkilerin geliştirilmesindeki sorumluluğu da hafife alınmamalıdır.

1980'lere kadar Türk-Fransız ilişkilerinde Ermeni sorununun, özellikle de Ermeni terörünün ne kadar etkili olduğu ortadadır.

1971 Heykel Vakası

Yerel ve ulusal meclislerde Ermeni davasını yüceltmek ve sesini duyurmak, Ermenilerin yaşadığı şehirlerde heykeller-anıtlar diktirmek, sergiler açtırmak vs. tipik Ermeni diasporası faaliyetleri olmuştur. Bu faaliyetlerin ilk örneklerinden biri de 1971'de Marsilya'da yaşanmıştır. Ermeniler Marsilya'da küçük bir Ermeni kilisesinin bahçesinde nispeten küçük bir sütun dikmek istemişlerdir. Sütun sözde Ermeni soykırımını anmak maksadıyla dikilecektir ve aslına bakılır ise sokaktan da fazlaca görülmeyen bir konumu vardır. Ancak bu 'anıt' girişimi Türk Büyükelçi Hasan Esat Işık'ı oldukça kızdırmış, tüm girişimlerine rağmen anıtın dikilmesini engelleyemeyince de Ankara'ya dönmüştür. Fransa ile Türkiye arasında Ermeni sorunu nedeniyle cumhuriyet döneminde yaşanmış ilk krizin bu olay olduğu söylenebilir. Ancak Ermeniler anıt dikme politikasını ısrarla ve belli bir plan dâhilinde devam

[339] Michael M. Gunter, *Pursuing The Just Cause Of Their People, A Study of Contemporary Terrorism*, (New York: Greenwood Press, 1986), ss.80-81.

ettirmişlerdir. Altan Deliorman 1973 yılında "Ermenilerin hatırasını anmak için" yeryüzünde 16 abide dikildiğini, bunların 4'ünün Sovyet Ermenistanı'nda, 3'ünün Lübnan'da, 3'ünün ABD'de, geri kalanlarının ise Suriye, Mısır, Brezilya, Bulgaristan ve İtalya'da olduğunu tespit etmiştir.[340] Deliorman'a göre Marsilya'daki anıt Fransa'daki ilk anıt olmuştur.

Fransa'da 1970'li Yıllarda Ermeni Faaliyetleri

Daha başından itibaren Fransa Ermenileri düzenli olarak Türkiye karşıtı kampanyalar düzenlemişler, sıradan Fransızlara kadar ulaşmaya çalışmışlardır. Önem verdikleri belli tarihlerde Paris, Lyon, Marsilya, Strasburg, Grenoble gibi yerler başta olmak üzere tüm Fransa'da sokakları Ermeni iddialarını savunan pankart ve afişler ile süslemişlerdir. El ilanları posta kutularına atılmış, sokakta elden verilmiştir. Kilit yerlerde konferanslar ve sergiler düzenlenmiştir. Özellikle terör eylemlerinin başlamasından sonra neden Ermenilerin teröre başvurmak 'zorunda kaldıkaları' sivil araçlar kullanılarak Fransızlara anlatılmıştır.[341] 24 Nisanlarda ise büyük şehirlerde çok sayıda Ermeni ve onları destekleyen Fransızların katılımıyla gösteriler yapılmıştır.[342] Bu gösteriler Fransız radyo ve televizyonları ve basınında geniş bir şekilde yer bulmuş, her yıl düzenli olarak Türklerin Ermenileri 1915'te nasıl katlettikleri uzun uzadıya anlatılmıştır. Bu törenlerde zaman zaman 'Ermeni kökenli eski Fransız muharipleri' gibi adlar altında Fransa'nın Anadolu'yu işgaline asker olarak katılmış lejyonerler de katılmışlar ve Türklerin Ermenilere yaptıklarını kendi cephelerinden anlatmışlardır. Oysaki bu lejyonerlerin varlığı dahi 1915 yılında bir soykırım olmadığına işaret eder. Çünkü soykırım silahsız-savunmasız, siyasi hedefler gütmeyen kişilere karşı yapılır. Silahlı lejyonerlere karşı yapılanlar bir savaş mantığı içinde değerlendirilebilir. Buna rağmen Fransa Ermenileri bir yandan Fransa'ya nasıl silahlarıyla hizmet ettiklerini, diğer taraftan da nasıl soykırıma tabi tutulduklarını anlatmışlardır. Fransız toplumu bu aradaki çelişkiyi asla sorgulamamıştır. Aksine benzeri bir mantığı Fransızlar da kabul etmişlerdir. Ne yazık ki tüm bu eylemler için Fransız merkezi ve yerel otoriteleri Türkiye karşıtı ve yer yer şiddeti teşvik eden Ermeni faaliyetlerine hoşgörünün ötesinde açık destek vermişlerdir. Fransa Ermenilerin acılarını anlayışla karşıladığını her vesile ile

[340] Altan Deliorman, Türklere Karşı Ermeni Komitecileri, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 3. Baskı), s. 325.

[341] 'Fransa'nın Tutumu', *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1975.

[342] Kosta Daponte, 'Fransa'daki Ermeniler 3 Şehirde Türkiye Aleyhinde Gösteri Yaptılar', *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1975.

tekrarlarken, teröre karşı ciddi bir eleştiri getirilmemiştir. Bunun sonucu olarak birazdan görüleceği üzere Ermeni terör dalgası 1970'li yıllarda hızla büyümüş ve nihayetinde Fransız hedeflerini de vurmaya başlamıştır.

Fransa'daki Ermeni Terör Saldırıları (1970'ler)

1970'li yıllar boyunca Fransa Ermeni saldırılarının en çok yoğunlaştığı ülkelerden biri olmuştur. Ermeni teröristler saldırılarını önceden ilan etmişler[343], Türkiye Fransız yetkilileri defalarca uyarmış, buna rağmen Fransa üzerine düşen sorumluluğu uzun süre yerine getirmemiştir. Fransa Ermeni teröristleri silahlı saldırıları sonucunda tutukladığında ise 1980'li yıllarda görüleceği üzere Ermeni terörü Türkiye'nin yanı sıra Fransa'ya da yönelmiştir. Buna rağmen Fransız mahkemeleri Ermeni teröristlere hak ettikleri cezaları vermekte cesur davranamamış ve Türkiye'deki tepkilerin de haklı çıkmasına yol açmışlardır.

24 Ocak 1973'te ABD'nin Santa Barbara şehrindeki ilk saldırdan sonra ikinci saldırı Fransa'nın başkenti Paris'te **4 Nisan 1973**'te gerçekleşmiştir. Türk Başkonsolosluğu ve THY ofisleri bombalanırken, her iki hedefte de ağır hasar tespit edilmiştir. Gerilen ortamda Fransa'daki pek çok Türk ve Türkiye dostu Ermeni militanlarca tehdit edilmişlerdir. Örneğin Haziran 1974'te Türk-Fransız Dostluk Derneği'nin başkanı tanınmış mücevhercilerden Tosunyan'a gönderilen mektupta *"vaktiyle Talat'ın başına gelenleri sen de yaşayacaksın, bir köpek gibi sokakta öleceksin"* ifadelerine yer verilmiştir.[344]

Bir sonraki saldırı ise çok daha kanlı olmuştur. Ermeni teröristler **1975** yılında Türk Büyükelçisi İsmail Erez ve şoförü Talip Yener'i tuzağa düşürerek öldürmüşlerdir.[345] Saldırı Avusturya'da Türk Büyükelçi Danış Tunagil'in öldürülmesinden hemen 2 gün sonra gerçekleşmiştir.

Saldırı elçiliğe 350-400 metre kala, kalabalık bir kavşakta gerçekleştirilmiştir. Saat 13:00 sularında gerçekleşen saldırı tanık ifadelerine göre en az 3 kişi tarafından gerçekleştirilmiştir. Tanıklar saldırganların genç kişiler olduğunu söylemiştir. Saldırganlar saldırının ardından Passy Metrosu'na kaçmışlardır. Yani görgü tanıkları oldukça çok olmalıdır. Olayın ardından Avusturya Haber Ajansı'nı arayan kimliği belirsiz bir kişi olayı EOKA-B adına üstlenmiş ve *"EOKA-B bir kez daha Paris'te darbeyi indirdi. Yaşasın Kıbrıs"* diye bağırmıştır. Ancak saldırı Ermeni teröristlerce gerçekleştirilmiştir. Nitekim Fransız Haber Ajansı'nın Bey-

[343] C. L. Sulzberger, 'Deadline for More Terrorism', *The New York Times*, 9 Nisan 1977.
[344] Deliorman, *Türklere ...*, s. 336.
[345] 'Turks Ambassador Murdered in Paris; 2nd Slain in 2 Days', *The New York Times*, 25 Ekim 1975.

rut (Lübnan) bürosuna telefon eden bir kişi saldırının "Ermenistan'ın Kurtarılması İçin Gizli Ermeni Ordusu'nca gerçekleştirildiğini belirterek saldırıyı örgütü adına üstlenmiştir. Bu örgüt ASALA'dır ve olaydan birkaç gün önce Beyrut'ta yapılan bildiri ile ASALA'nın kurulduğu ilan edilmiş, Viyana'daki Daniş Tunagil süikastini de bu örgüt üstlenmiştir.

Dikkat çeken bir diğer husus ise saldırıdan önce elçiliğin aranması ve elçinin katledileceğinin haber verilmesidir. Bunun üzerine polis elçiliği aramış, ancak herhangi bir patlayıcı maddeye rastlamamıştır. Saldırının ardından ilk tepki Fransa Dışişleri Bakanı Jean Sauvagnargues'ten gelmiştir. Saldırıdan bir hafta sonra 2-4 Kasım 1975 tarihlerinde Türkiye'ye resmi ziyarette bulunacak olan Bakan, öldürülen Türk Büyükelçi'nin naaşını morgda ziyaret etmiş ve saldırganların en kısa zamanda yakalanacağı sözünü vermiştir.[346] Ancak Fransız makamlarının Erez'i korumak için yeterli tedbirleri almadıkları anlaşılmaktadır. Saldırıdan hemen önce Fransız yetkililer ile temasa geçen Erez, Viya'daki saldırıyı da hatırlatarak önlem alınmasını istemiştir. Hatta yakın çevresine *"isteseler beni şimdi şuracıkta, ya da sokakta öldürebilirler"* demiştir.[347] Buna rağmen elçiliğin ve personelin korunmasında özel bir önlem alınmamıştır. Cinayetten sonra Ermeni, Rum ve Kürt asıllı 14 kişi Fransız polisi tarafından gözaltına alındıysa da, bu şüpheliler daha sonra serbest bırakılmıştır.[348] Fransız İçişleri Bakanlığı 50 kişilik bir ekiple olayı incelediğini söylese de, Türk tarafında soruşturmaya

Milliyet
Halk Gazetesi
Viyana suikastından iki gün sonra...
PARİS ELÇİMİZ ÖLDÜRÜLDÜ

[346] 'Fransa Elçimiz Erez de Dün Paris'te Öldürüldü', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.
[347] Kosta Daponte, 'İsteseler Beni Şimdi Şuracıkta, Ya da Sokakta Öldürebilirler', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.
[348] 'Suikastlara İlişkin Soruşturma Sürüyor', *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1975.

sahip çıkılmadığı izlenimi bulunmaktadır. Paris'in göbeğinde ve çok sayıda kişinin sokakta bulunduğu bir saatte gerçekleşen bir saldırı konusunda Fransızların daha hızlı ve becerikli olması beklenirdi. Nitekim birkaç gün sonra da Fransız polisi *"saldırılarda ölü bir noktaya geldik"* açıklamasını yapmıştır ki, bu tür saldırılarda Fransız polisi genelde hep 'ölü nokta'da kalmıştır. Bu arada sadece Fransız polisi değil, basını da cinayetleri bir iki gün sonra adeta unutmuş, ya da sadece Ermeni ve/veya Rum perspektifiyle olayları vermeye başlamıştır. Örneğin saldırganların portresi tanık ifadesi ile çizildiğinde ve çizilen portre ile Avusturya polisinin çizdiği portre birbirine oldukça benzemesine rağmen bir tek Fransız gazetesi ve televizyonu bu kanıtı yayınlanmamıştır.[349] Oysa katillerin yakalanabilmesinde basının bu görüntüleri yayınlaması hayati bir önem taşımaktadır.

Bu arada süikastın ardından EOKA-B adına saldırının üstlenilmesi, Atina'dan şüpheli açıklamaların gelmesi ve Viyana Büyükelçisi'ni öldürmekten şüpheli kişilerin Atina plakalı bir araçla gezdiklerinin görülmesi Rum tarafına da tepkileri ve şüpheleri yöneltmiştir. Saldırı Yunanistan ve Kıbrıs Rumlarınca gerçekleştirilmiş olmasa da, Ermeni saldırganların Yunanistan ve Rumlardan çeşitli destekler aldığı sanılmaktadır. Saldırıdan sonra olayın ardında Yunanistan'ın olduğu düşüncesi öylesine güçlüdür ki, bazı marjinal gruplar Türkiye'deki Rumların sınır dışı edilmesini, mallarının yağmalanmasını dahi savunmuşlardır. Bu görüşe karşı çıkanlar ise bu saldırının Türkiye'de yeni bir 6 - 7 Eylül için planlandığını, hatta olayların ardında CIA'in olabileceğini dahi düşünmüşlerdir.[350] Fransız basını ise en çok Ermeni terör örgütleri üzerinde durmuşlar, onlardan sonra Rum ve Kürt örgütlerin bu tür bir girişimde bulunabileceğini belirtmişlerdir. Yunanistan'da ise basın cinayetlerin Yunanistan'ın üzerine yıkılmak istendiğini, asıl faillerin Ermeniler olduğunu iddia etmiştir.

Haber Ankara'ya ulaşınca hem büyük bir şaşkınlık yaşanmış, hem de Fransa ve Ermeniler aleyhine büyük bir tepki oluşmuştur.[351] Saldırıları Kıbrıs nedeniyle EOKA'cıların yapmış olma olasılığı nedeniyle Türk kamuoyunda Rumlara karşı da büyük bir tepki vardır. Tepkiler sokağa da yansımış ve İstanbul'da düzenlenen 1.000 kişilik protesto yürüyüşünde saldırılar protesto edilmiştir.[352] 27 Ekim'deki cenaze merasiminde ise onbinlerce kişi Ankara sokaklarında cinayetleri protesto

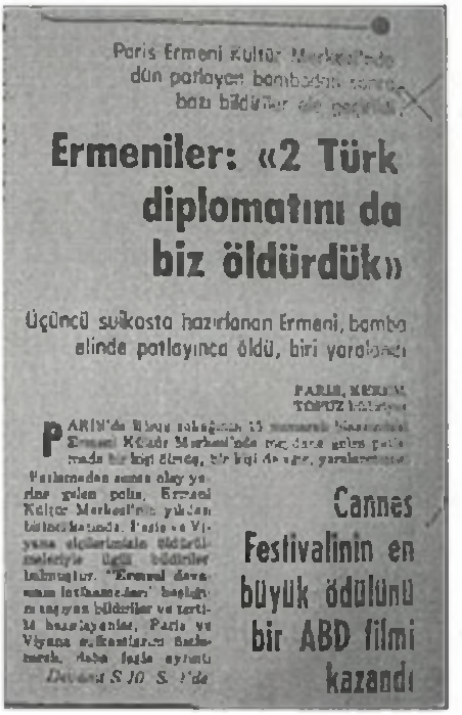
[349] Kosta Daponte, "Paris ve Viyana Polisinin Çizdiği İki Portre Birbirine Benziyor', *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1975.

[350] Uğur Mumcu, *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1975.

[351] Ümit Gürtuna, 'Süikast Haberi Paris'ten Ankara'ya Ulaşınca Dışişleri Bir Anda Karıştı', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975; 'Tunalıgil, Erez ve Yener İçin Özel Tören Yapıldı', *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1975.

[352] 'Tunalıgil ve Erze'in Öldürülmesi İstanbul'da Yapılan Yürüyüşle Protesto Edildi', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 2005.

etmiş ve "barbar Batı" sloganlarını atmışlardır.[353] Devlet adamlarının tepkilerine bakarsak benzeri duygusallığı yine görebiliriz. CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit saldırıyı " dehşet verici" olarak nitelemiştir. MHP Genel Başkanı ve Başbakan Yardımcısı Alparslan Türkeş ise Türk milletinin sabırlı olduğu kadar "cezalandırmayı da bildiğini" söyleyerek üstü örtülü bir tehditte de bulunmuştur. Gazeteci-yazar İlhan Selçuk ise konunun ardında Ermeni meselesi olduğunun altını çizerek asıl suçlunun 'emperyalist' Fransa ve İngiltere olduğunu belirtmiştir.[354] Dışişleri'nin saldırı sonrasında önemle üzerinde durduğu diğer bir konu ise elçiliklerin daha iyi korunmasıdır. Bunun için koruma ateşeliği gündeme gelirken diğer koruma önlemleri de ele alınmıştır. Ancak o ana kadarki saldırılarda yaşanan kayıplarda yeterince önlem alınmamasının büyük rolü olduğu açıktır.

Paris Ermeni Kültür Merkezi'nde dün patlayan bombadan sonra bazı bildiriler ele geçirildi.

Ermeniler: «2 Türk diplomatını da biz öldürdük»

Üçüncü suikasta hazırlanan Ermeni, bomba elinde patlayınca öldü, biri yaralandı

PARİS, KENAN TOPUZ [illegible]

PARİS'de [illegible] 15 numaralı binasındaki Ermeni Kültür Merkezi'nde [illegible] patlamada bir kişi ölmüş, bir kişi de ağır yaralanmıştır.

Patlamadan sonra olay yerine gelen polis, Ermeni Kültür Merkezi'nin yıkılan [illegible] tespit etmiştir. "Ermeni davasının kahramanları" başlığını taşıyan bildiriler ve terörist hareketlerden, Paris ve Viyana elçiliklerinin bombalanmasıyla ilgili bildiriler bulunmuştur. "Ermeni davasının kahramanları" başlığını taşıyan bildiriler ve terörist hareketlerden, Paris ve Viyana elçiliklerinin bombalanmasıyla ilgili bildiriler bulunmuştur. Daha [illegible] aynısı

Devamı S.10 S. 1'de

Cannes Festivalinin en büyük ödülünü bir ABD filmi kazandı

Saldırı Fransa'daki Türk işçilerini de derinden etkilemiştir. Cenazenin Büyükelçilik bahçesinden kaldırıldığı gün bahçede toplanan işçiler "İntikam, İntikam" diye bağırmışlardır. Hatta cenazeyi Türkiye'ye gönderileceği havaalanına kadar omuzlarda taşıyarak gösteri de yapmak isteyen işçiler alanın 15 km. uzakta olması gerekçesiyle bu isteklerinden vaz geçirilmişlerdir.[355] Ancak Fransa'ki Türk diasporası olaydan sonra organize ve sistematik bir lobi yapamamıştır ve bunda en önemli sorumlulardan biri de böyle bir güçten yararlanamayan Türkiye devleti olmuştur.

Cinayetlerin Fransa Ermenileri üzerindeki etkisi ise daha fazla şiddeti besleyecek şekilde olmuştur. Cinayetten sonra gerçekleşen bir top-

[353] 'Tens of Thousands at Rites in Ankarafor Slian Envoys', *The New York Times*, 28 Ekim 1975.

[354] İlhan Selçuk, 'Asıl Suçlular', *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1975.

[355] *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1975.

lantıda Fransa Ermenilerinden bazıları "Viyana ve Paris'teki Türkiye elçilerini öldüren, bize izlenecek yolu göstermiştir" demişlerdir. 400 kişinin katılımıyla gerçekleşen bu toplantıda uluslararası örgütlere çağrıda bulunularak Türkiye'ye karşı baskı yapılması ve sözde Ermeni soykırımının tanınması da talep edilmiştir. Toplantıya çağrı *Le Monde* gazetesinde verilen ilanla yapılırken, burada sözde Ermeni soykırımını destekleyen kişiler arasında şu isimler de sayılmıştır: Eski Fransa Dışişleri Bakanı Michael Jobert, Fransız Sosyalist Partisi'nden Chevenement, Kostas Teodorakis, Fransız TV II Kanalı Haberler Müdürü Sallabert ve diğer kişiler. Toplantıya birçok Ermeni derneğinin katılması, cinayetleri Ermeni diaspora kuruluşlarının en azından mânen sahiplenmek istemeleri olarak yorumlanmıştır. Ayrıca bu toplantıya ve diğerlerine Yunanlıların ve Kıbrıs Rumlarının cinyatelerden sonra daha fazla destek vermeleri de ilginçtir. Konuşmacılar 1975 yılı itibariyle Türkiye'de 150.000 kadar Ermeni yaşadığını ancak bunların okul, kilise vb. kurumlardan yoksun olduklarını da iddia etmişlerdir.[356] Bu tür iddialar sık sık Fransız kamuoyuna taşınmıştır.

Erez cinayeti ile ilgili nihayi açıklama Fransa polisi tarafından ancak Kasım 1976'da yapılabilmiştir ve polis cinayeti 'Ermeni Katliamının Adalet Komandoları' tarafından işlendiğini açıklamıştır.[357] Bu açıklama birazdan detaylarını göreceğimiz 28 Mayıs 1976 Ermeni Kültür Evi patlamasında elde edilen kanıtlara dayanılarak yapılmıştır.

Fransız Polisi, Büyükelçi Erez'in Ermeni tedhiş örgütü tarafından öldürüldüğünü açıkladı

28 Mayıs 1976'da ise Paris Ermeni Kültür Evi'nde[358] bir patlama gerçekleşmiş ve bu patlamadan sonra burada bulunan evraklar Ermeni 'kültürel faaliyetleri' ile terör saldırıları arasında ne kadar yakın bir bağ olduğunu gözler önüne sermiştir. Binada 1975 Paris ve Viyana cinayetleri ile ilgili

[356] Kostas Dapontc, 'Fransa'daki Ermeni Örgütlerinin Paris'te DüzenlediğiToplantıda Zaman Zaman Tartışma Çıktı', *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1976.

[357] 'Fransız Polisi Büyükelçi Erez'in Ermeni Tedhiş Örgütü Tarafından Öldürüldüğünü Açıkladı', *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1976.

[358] Bleue Sokak, No. 17, Paris.

belgeler ele geçmiştir.[359] Gece yarısı meydana gelen patlamada kimliği belirlenemeyen bir şahıs parçalanarak hayatını kaybetmiş, Papazyan adlı diğer bir Ermeni ise ağır yaralanmıştır. Fransız polisine göre olay söz konusu şahısların bomba imalatı esnasında meydana gelmiş ve patlama büyük hasara yol açmıştır. Olay yerindeki 250'şer gramlık 2 patlayıcı çubuk polis tarafından zararsız hale getirilirken, olay mahallinde 'Ermeni Soykırımının Öç Alıcıları' imzalı bildirilerin bulunması da dikkat çekicidir. Fransız Adli Polis Müdürü Jean Ducret, olay yerinde bir komplo ve bir süikastın hazırlandığından hiçbir şüphesi bulunmadığını açıklamıştır. Buna karşın hedefin kim olduğu konusunda net bir açıklama yapılmamıştır. 28 Mayıs Olayı çok net bir şekilde kanıtlamıştır ki, Fransa'daki kültür evleri ve dernekleri Ermeni terörünün lojistik destekçileridir. Bombalar ya buralarda üretilmektedir, ya da buralarda saklanmaktadır. Komşuların verdiği ifadelere göre binaya sık sık Lübnan'dan kaçan Ermeniler gelmektedir. Diğer bir deyişle bu bina yasal Ermeni faaliyetleri ile kaçak Ermenilerin ve terörün kesiştiği yerdir.

Paris'in göbeğinde terör evi bulunmasına karşın Fransız günlük gazetesi *Le Monde* olayı duyurduktan sonra 1915 ile 1922 yılları arasında 1,5 milyon Ermeninin soykırıma uğratıldığını, onbinlercesinin de göçe zorlandığını yazmıştır. Diğer bir deyişle bombaları ellerinde patlasa da Ermeni teröristleri medya yoluyla hedeflerine ulaşmış sayılmalıdırlar. *Le Monde* haberinde 3. bir saldırının da yakın bir zamanda beklenmesi gerektiğini eklemiştir.

Medya 28 Mayıs patlamasını Türkiye'nin aleyhine kullansa da, patlama ve Kültür Evi'nde bulunan dökümanlar polise birçok ipucu vermiştir. Evde bulunan bildiriler ve afişlerin İtalya'da basılması ve Avusturya ve Fransa'daki süikatlarda kullanılan belgelerin aynı kaynaktan geliyor olması her iki cinayetin de aynı grup tarafından işlendiğini kanıtlamıştır. Bu ağda Lübnan bağı da bulunmaktadır. İtalya'd abasılan bildirilerin bir kısmı da Lübnan'a gitmiştir. Polis, böylece bu cinayetleri aydınlatmıştır. Buna rağmen Kültür Evi'nde bomba yaparken yaralanan kişi tutuklanmış, sorgu yargıcının karşısına da çıkarılmış, ancak birkaç ay hapiste tutulduktan sonra serbest bırakılmıştır. Yani polisin bomba yaptığını teyid ettiği, diğer süikastlarda da rolü olduğu bilinen bir kişi birkaç aylık hapisten sonra serbesttir.[360] Eğer bu kişi Fransa hedeflerine saldırsaydı muhtemelen hapisten çok zor çıkardı.

Fransa'daki bir diğer Ermeni terör saldırısı ise **14 Mayıs 1977**'de yine başkent Paris'te gerçekleşmiştir. Türk turizm bürosuna yapılan

[359] Kosta Daponte, 'Paris'te Ermeni Kültür Evi'ndeki Patlama Sırasında Türk Büyükelçilerinin Öldürülmesine İlişkin Belgeler Ele Geçirildi', *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1976.

[360] 'Fransız Polisi...', *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1976.

bombalı saldırıda ağır hasar oluşurken, olayın sorumluluğunu 'Yeni Ermeni Direniş Grubu' adlı bir örgüt üstlenmiştir.

18 Kasım 1979'da ASALA bir kez daha Paris'te vurmuştur. Saldırıda THY, KLM ve Lufthansa büroları tamamen tahrip olurken, iki Fransız polisi de olaylarda yaralanmıştır. **8 Aralık 1979** günü ise aynı gün Paris'te Türk hedeflerine karşı dört ayrı patlama gerçekleşmiştir. Bu patlamaların ikisinin hedefinde THY ofisleri bulunmaktadır. Diğer patlama ise Türk Çalışma Ateşeliği ve Turizm bürolarında olmuştur. En son bombalı saldırı girişimi ise Türkiye'nin OECD daimi temsilciliği önündedir. Olayların sorumluluğunu Ermeni terör örgütü JCAG üstlenmiştir.

22 Aralık 1979 Paris saldırısında ise Turizm Ateşesi Yılmaz Çolpan Champs Elysee'de sokakta yürürken suikaste uğramış ve katledilmiştir.[361] Saldırıyı birçok Ermeni terör grubu birden üstlenmiştir. ASALA ve JCAG bunlardan ikisiydi. Böylece Fransa'da sokak ortasında bir Türk diplomatı daha şehit edilmiştir. Bu saldırı ile ilgili ilginç bir not ise İngiliz yayın kuruluşu BBC'nin ilk defa olarak Ermeni terör saldırılarını eleştiren bir yayın yapmış olmasıdır.[362]

ERMENİ SORUNU VE DİĞER AVRUPA ÜLKELERİ: 1970'LER

Almanya

17 Mayıs 1976 günü Almanya'nın Essen, Köln ve Frankfurt şehirlerinde Türk konsolosluklarına Molotof kokteyli atılmıştır. Alman polisi Frankfurt saldırısı ile ilgili olarak 27 yaşında bir erkek ve 19 yaşında bir kadın 2 eylemciyi tutuklamıştır.[363] Saldırılar gece yarısı 24:00, 01:00 sularında gerçekleşmiştir.

27 Ağustos 1979'da Frankfurt şehrinde THY büroları bombalı saldırıya uğramış, saldırı sonucu bürolar tamamen yok edilmiştir.

İsviçre

28 Mayıs 1976'da Zürih'te Türk Konsolosluğu ile bir Türk bankası (Garanti Bankası) şubesine bomba atılmıştır. Ölen ya da yaralanan

---

[361] 'Paris Turizm Müşaviri Çolpan Öldürüldü', *Tercüman*, 23 Aralık 1978.

[362] 'BBC İlk Defa Tedhişçilerin Eylemlerini Eleştiren Bir Yorum Yayınladı', *Tercüman*, 23 Aralık 1978.

[363] 'Essen, Köln ve Frankfurt'taki Türkiye Konsolosluklarına Molotof Kokteyli Atıldı', *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1976.

olmamamasına karşın her iki binada da büyük hasar meydana gelmiştir.[364] İsviçre'deki patlamanın Fransa'da Paris'te Ermeni Kültür Evi'ndeki patlama ve burada bulunan saldırı planlarından sonra meydana gelmesi dikkatlerden kaçmamıştır. Özellikle Türk basını bu saldırının Fransa'da Lübnan kökenli Ermenilerce planlandığını düşünmüştür. Olayların sorumluluğunu JCAG üstlenmiştir.

6 Haziran 1977'de Zürih'teki saldırının hedefinde sıradan bir Türk vatandaşı vardı. Ermeni teröristler Hüseyin Bülbül'ün dükkânına bombalı saldırı düzenlediler.

1978 yılının **Aralık** ayında İsviçre'de iki ayrı saldırı vardı. 6 Aralık'ta Türk Başkonsolosluğu önünde patlayan bombalar binada ağır hasara yol açarken, saldırıyı 'Yeni Ermeni Direniş Grubu' üstlenmiştir. **17 Aralık**'ta ise THY Bürosu'na bombalı saldırı yapılmıştır. Sorumluluğu ASALA üstlenmiştir.

22 Ağustos 1979'da, Cenevre'de Başkonsolos Niyazi Adalı'nın aracına bomba atıldı. Konsolos araçtan yara almadan kaçarken, yoldan geçmekte olan 2 İsviçreli yaralandı. Araç ise kullanılamaz hale gelmiştir.

Avusturya

Ermeni terörünün en sert vurduğu yerlerden biri de Avusturya olmuştur. **22 Ekim 1975'te** ülkenin başkenti Viyana'da Türk Büyükelçi Danış Tunalıgil'in 3 Ermeni terörist tarafından öldürülmesi tüm dünyayı şoke etmiştir.[365] 1973'teki Santa Barbara Cinayeti'nin münferit bir saldırı olduğunu düşünen tüm dünya Tunalıgil Cinayeti ile birlikte Ermeni terörünün sanılandan daha organize olduğunu anlamıştır. Saldırıyı hem JCAG hem de ASALA üstlenmiştir. Cinayeti işleyen saldırganlar içeri girerken görevlileri etkisiz hale getirmişler, Tunagil'in odasına giren terörist Türkçe olarak *"Büyükelçi siz misiniz?"* diye sormuş, *"evet benim"* yanıtı üzerine de makineli tüfek ile Büyükelçi Tunalıgil'i tarayarak öldürmüştür.[366] Cinayetin ardından kaçan teröristleri silahlarını elçilik bahçesinde bırakmışlar, bindikleri Federal Almanya plakalı Mercedes markalı bir araba ile kaçmışlardır. Saldırganın kullandığı silahın Amerikan yapımı Thompson olduğu tespit edilmiştir. Olay esnasında kapıda bir de Avusturyalı polis vardır. Ancak Avusturyalı

---

[364] 'Zürih'teki Türk Konsolosluğu İle Bir Türk Bankasının Binasına Patlayıcı Madde Atıldı', *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1976.

[365] Önder Gürman, 'Viyana Elçimiz Daniş Tunalıgil Öldürüldü', *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1975; 'Envoy of Turkey in Vienna Slain; 3 Men With Submachine Guns Storm Into Embassy', *The New York Times*, 23 Ekim 1975, s. 8.

[366] Önder Gürman, 'Viyana Elçimiz Daniş Tunalıgil Öldürüldü', *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1975.

polis *"yoğun trafik nedeniyle silahı sesini duymadığını"* söylemiştir. Olaydan sonra 14 kişi gözaltına alınmış, saldırganlar için de *"vur emri"* çıkartılmıştır. Avusturya teröristlerin yakalanmasına yardımcı olacaklar için 85.000 lira da ödül koymuştur.[367] Avusturya'nın asıl derdi ise Viyana'yı terörden uzak tutabilmek ve bankalar, elçilikler vb. için Avusturya'yı güvenli bir yer olarak tutabilmektir.

Görgü tanıklarının ifadelerine göre, saldırganlar 25-30 yaşları arasındadır ve aralarında İngilizce konuşmaktadırlar. Elçilikte görevli Türk diplomatlar ise polise verdikleri ifadelerinde saldırganların Rum olabileceğini söylemişlerdir. Bu da gösteriyor ki Türkiye hala Ermenilerden ciddi bir saldırı beklememektedir ve 1973 saldırısının devamını gelebileceği kanısında değildir. Dışişleri dahi Ermeni terör saldırılarına hazır değildir.

Olaydan sadece iki gün sonra Paris Büyükelçisi Erez ve şoförü Yener'in de Ermeni teröristlerce öldürülmesi Türkiye'deki tepkiyi arttırmıştır.[368] Ankara'da cenaze töreninde biraraya gelen birçok kişi için sorumlu 'Batı'dır. Bu nedenle *'Barbar Batı'* sloganları atanların sayıları hiç de az değildir.[369] Ayrıca Tunalıgil ve Erez için gösteri düzenlenmiştir.[370] Cinayeti yurt içi gezisi esnasında öğrenen Başbakan Demirel gezisini yarıda kesti. Demirel yaptığı konuşmasında katillerin kim olduğunu Türkiye'nin henüz bilmediğini söylemiştir:

> *"Bu caniyane hareketlerin arkasında hangi örgütlerin bulunduğu hakkında henüz kesin bir bilgimiz yoktur. Bu hunharca cinayetlerin failleri kim olursa olsun ve nerede bulunursa bulunsun, arkalarındakilerle birlikte Türk milleti ve devletinin pençesinden kurtulamayacaktır."*[371]

Demirel'in sözleri Türkiye'nin henüz saldırıların nedenini dahi anlamaktan uzak olduğunu gösteriyor. Başbakan Demirel'in Türk milleti ve devletinin pençesinde bahsetmesi ise sadece iç siyasi tüketime yönelik edebi bir kullanımdır. Yoksa Türkiye'nin saldırılar karşısındaki konumu sadece 'çaresizliktir'. Nitekim Büyükelçi Erez'in cinayetten sadece bir gün önce çevresindekilere "İsteseler, beni şimdi şuracıkta ya da sokakta öldürürler" dediği anlaşılmaktadır.[372]

---

[367] Önder Gürman, 'Tunalıgil'in Katilleri Henüz Yakalanamadı', *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1975.

[368] 'Suikast Haberi Paris'ten Başkete Ulaşınca Dışişleri Biranda Karıştı', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

[369] 'Tens of Tousands at Rites in Ankara for Slain Envoys, *The New York Times*, 28 Aralık 1975.

[370] 'Tunalıgil ve Erez'in Öldürülmesi İstanbul'da Yapılan Yürüyüşle Protesto Edildi', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

[371] 'Cinayetler Türk Devletini Hedef Almıştır', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

[372] Kosta Deponte, 'Erez Dün Sabah, "İsteseler Beni Şimdi Şuracıkta, Ya Da Sokakta Öldürebilirler" Demişti', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

Fotoğraf 27. Madrid Büyükelçisine Süikast

İspanya

2 Haziran 1978'de bu kez hedefte Türkiye'nin Madrid Büyükelçisi Zeki Kuneralp'in makam aracı vardır. Üç terörist tarafından açılan ateş sonucunda araçta bulunan Necla Kuneralp (Büyükelçinin eşi), emekli büyükelçi Beşir Balcıoğlu ve şoförleri hayatlarını kaybetmişlerdir.[373] Ayrıca aracın makam şoförü İspanyol Atonio Torres de hayatını kaybetmiştir. Torres Ermeni saldırılarında hayatını kaybeden ilk yabancı olmuştur. Büyükelçi Zeki Kuneralp ise o sırada elçilikte bulunduğu için saldırıdan kurtulmuştur. Saldırganların Beşir Balcıoğlu'nu Zeki Kuneralp sandıkları anlaşılmıştır. Saldırıyı Ermeni Yargı ve İntikam örgütü üstlenmiştir.[374]

Fotoğraf 28-29. Necla Kuneralp ve Beşir Balcıoğlu

[373] 'Bu Kaçıncı? Bütün Dış Temsilcilerinizin Can Güvenlikleri Acımasız Namluların Ucunda...', *Hürriyet*, 3 Haziran 1978.

[374] Kemal Şener, 'Kahpe Suikast', *Hürriyet*, 3 Haziran 1978.

Vatikan

Ermeni meselesi üzerine bazı çalışmaları da olan Vatikan Büyükelçisi Taha Carım Mart 1977'de bazı Ermeni gruplarca tehdit edilmiştir. Bunun üzerine İtalyan polisi kendisine koruma vermiştir. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı da saldırıların artması olasılığından hareketle risk altındaki elçiliklere Türk koruma göndermektedir. Ne var ki Büyükelçi bir süre sonra İtalyan korumanın kaldırılmasını istemiş, Dışişleri'nden ise *"gerek yok"* diyerek koruma almamıştır. Bunun yerine bir tabanca edinerek korunma işini kendisi halletmeye çalışmıştır.[375] Ne yazık ki 9 Haziran 1977 günü Taha Carım 2 Ermeni teröristin çapraz ateşi sonucu Elçilik rezidansının önünde katledilmiştir. Kendisini korumaya fırsat bile bulamadı. Çünkü teröristler diğer pekçok saldırıda olduğu gibi arkadan ve aniden saldırmışlardır. Saldırıyı JCAG teröristleri üstlenmiştir.[376]

BOMBA

PATLADI

Bombadan sadece bir otomobil hasar gördü. Ermeniler, Sunay'dan Ermeni meselesinin B.M'de görüşülmesi için yardım istedi

WASHINGTON, A.P. - A.A.

CUMHURBAŞKANI Cevdet Sunay'ın bugün Washington'a varışından bir kaç saat önce Türk Elçiliğinin [illegible] önünde bir bomba patlamıştır.

[illegible] elçilik binası üzerinden atılmıştır. Bomba elçilik binasının arka kapısı önünde [illegible] bir otomobil arka kapısı yanmıştır. Arabanın elçilikle bir ilişkisi yoktur. Polis amatör bir kişinin yapmış olduğu bombanın [illegible]

TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNDE ERMENİ SORUNU (1970'Lİ YILLAR)

Hatırlanacağı üzere Fransa ve Rusya ile birlikte Ermeni diasporasının en kalabalık olduğu üç ülkeden biri de ABD'dir. Ancak maddi imkanları, ulaştıkları pozisyonlar ve lobilere açık Amerikan siyasi sistemi sayesinde Amerika Ermeni diasporası diğer ülkelerdeki Ermeni topluluklarından çok daha güçlü olmuşlar ve Ermeni iddialarının siyasi ve mali gücünde de lokomotif görevi görmüşlerdir. 1920'ler boyunca Türkiye-ABD ilişkilerinin normalleşmesini dahi uzunca bir süre engelleyebilen Amerika Ermenileri faaliyetlerini takip eden yıllarda da sürdür-

[375] Bilal N. Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız (1973-1994), 1. Kitap*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000), ss. 225-226.

[376] Attila Karsan, 'Ermenilerin Son Vahşeti', *Günaydın*, 10 Haziran 1977.

müşler, ancak Soğuk Savaş şartları Türkiye ile ABD'yi birbirine yaklaştırdıkça Ermeni etkisi nispeten azalmıştır. Özellikle 1950 ve 1960'lı yıllarda ABD-Türkiye ilişkileri komünizme karşı tam işbirliğine yol açmıştır. Bu yıllarda Türkiye Amerikan yardımına olağanüstü bir düzeyde bağlanmaya başlamış, savunmasını da Amerikan silahları üzerine kurmuştur.[377]

İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında ve hemen sonrasında Ermeniler Anavatana Dönüş Kampanyası çerçevesinde Türkiye'yi sert bir dille eleştirmişlerse de, bu tarihten sonra Ermeni iddiaları daha çok derinden ve Amerikan dış politikasının gündeminden düşmüş olarak sürmüştür. Buna karşın İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD doğumlu Ermeni siyasetçiler[378] ve akademisyenler yükselmeye başlamış, bu da Ermeni sorununun Amerikan toplumunun derinlerine nüfuz etmesine yol açmıştır. Bu yıllarda belediyelerden eyalet meclislerine kadar Ermeniler tek yanlı olarak görüşlerini duyurma ve toplumu iddiaları istikametinde ikna etme olanağına kavuşmuşlardır. Amerikan siyasetinde ilk ciddi noktalara gelen isim **Steven Derounian**'dır. Derounian 1952-1964 arasında New York'tan Kongre'ye seçilmiştir. Onu takip eden isimlerden California'dan Kongre üyesi seçilen **Charles Paşayan** (Pashayan) ve 1980'li yıllarda California Valiliği de yapan **George Dökmeciyan** (Deukmejian) ilk göze çarpan Ermeni siyasilerdir. **Paul Ignateus** ise Johnson Yönetimi'nde Donanma Bakanı olacak derecede üst bir noktaya ulaşabilmiştir. 1972'de kurulan *Armenian Assembly* (Ermeni Meclisi) ise Ermenilerin daha fazla siyaset içinde olmasını teşvik etmeyi amaçlamış ve siyasette Ermeni isimleri desteklemiştir.[379] Ermeni Meclisi ayrıca ABD'deki tüm Ermenilerin aynı doğrultuda oy verebilmesi için önlemler almaya çalışmış, toplumu kendi hedefleri doğrultusunda 'eğitmeye' gayret göstermiştir. Bu bağlamda Washington'da siyasilerin yanında staj gören Ermeni sayısı artmış, Ermenilerin Kongre ve diğer önemli kurumlardaki lobicilik faaliyetlerinde gözle görülür bir artış yaşanmıştır.[380]

Türkiye karşıtı Ermeni faaliyetlerinin Amerika'da tekrar sertleşerek gündeme taşınması daha çok 1965'te, diğer ülkelerdeki girişimlere paralel olarak gerçekleşmiştir. Bunda 1965 gösterilerinin etkisi, Sovyet Ermenistan'ında Ermeni milliyetçiliğinin canlanması ve ABD'ye SSCB'den ve Ortadoğu'dan göçlerin önemli etkisi olmuştur. Yeni göç-

---

[377] Amerikan yardımları ve işbirliği örnekleri için ayrıca bkz.: 'Johnson: Türk Dostluğuyla İftihar Ediyoruz', *Milliyet*, 13 Mart 1967; 'ABD Yardımının % 90'ı Türkiye, Hindistan ve Pakistan'a Verilecek', Milliyet, 25 Ocak 1967

[378] Mirak, 'The Armenians...', s. 405.

[379] By Stephan Thernstrom, Ann Orlov, Oscar Handlin, *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, (Harvard University Press, 1980), s. 146.

[380] Mirak, 'The Armenians...', s. 405.

lerle özellikle Lübnan ve İran'dan gelen radikaller ABD Ermeni toplumunda bazı gerginliklere yol açmış, aynı zamanda Ermenileri Ermeni iddiaları konusunda daha saldırgan bir hale getirmiştir. 1967 yılında ise Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın Amerika ziyareti bazı Ermeni gruplarca iddiaları tekrar gündeme taşımak için bir fırsat olarak görülmüştür. Sunay'ın Washinghton'a gelmesine birkaç saat kala Türk Büyükelçiliği'nin altı metre kadar önünde basit düzenekli bir bombanın patlatılması dikkat çekicidir. Patlamada elçilikte bir hasar oluşmazken, elçilik ile ilgisi bulunmayan bir araçta ufak çaplı hasar meydana gelmiştir. Bombanın karton bir kutuya yerleştirildiği ve 15 metrelik bir tele bağlı kumanda ile patlatıldığı açıklanmıştır. Fakat olayın detayları anlaşılamadı. Sunay'ın Washington ziyareti esnasında Ermeniler kendisinden Ermeni sorunun Birleşmiş Milletler'e taşınmasını talep ettmişlerdir.[381]

1970'li yıllarda Ermeni toplumunun siyasallaşmasında daha önce de belirtildiği üzere Lübnan ve İran başta olmak üzere Ortadoğu'dan gelen göçmenlerin önemli bir etkisi olmuştur. Yeni gelenler ABD Ermenilerine göre eğitim düzeyleri daha düşük ve gelirleri daha az ve bununla birlikte daha radikal kişilerdir. Bunlara bir de Ermeni terörü eklendiğinde Ermeni toplumunda iktidar savaşı yaşanmaya başlamıştır. Daha aktif ve şiddete daha yakın olanlar Ermeni derneklerinin politikalarına daha fazla şekil vermeye başlamışlardır. Bu dönem özellikle terör örgütlerinin diğer Ermeni derneklerini etkilediği veya sindirdiği bir dönemdir.

Ermenilerin etkisinin artması daha çok Kıbrıs sorunu nedeniyle Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanan gerginliğe paralel olmuştur. Elbette 1970'li yıllarda Türk-Amerikan ilişkilerindeki önemli bir madde de Ermeni terörüdür. Bu yıllar Türk-Amerikan ilişkilerinin en zorlu testlerden geçtiği yıllardır. Bu nedenle Ermeni kartının da bu olumsuzluklar içinde güçlü bir şekilde kullanıldığı yıllar olmuştur.

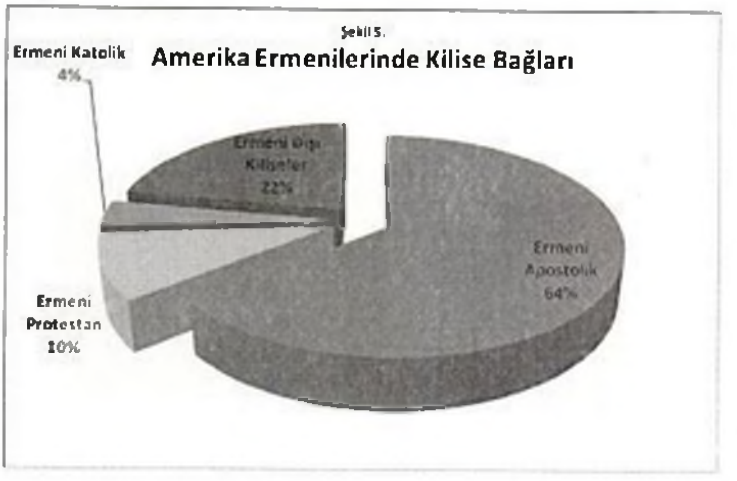
Amerika Ermenilerinin evriminde önemli bir boyut da eğitim faaliyetleridir. Ermeniler bir yandan yeni nesillerin eğitimine önem vermişler, diğer tarftan onların kendi kimliklerini muhafazası için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Ne yazık ki kimlik oluşumunun en önemli harekete geçirici unsuru yine Türk düşmanlığı ve 1915 olaylarının efsaneleştirilmesi olmuştur. Özellikle pazar okullarında 3-4 yaşından itibaren çocuklara Türkler hakkında abartılı bilgiler verilmiştir. Bu şekilde Ermeniler Amerikan toplumu içinde nispeten asimilasyonu durdurabilmişler ve Ermeni kimliğini koruyabilmişlerdir. Bu bağlamda Ermenilerin olduğu her şehirde kilise ve okul açılmaya çalışılmış, okul açılamayan yerlerde en azından haftada bir gün Ermeniliği anlatan dersler

[381] *Milliyet*, 4 Nisan 1967.

verilmiştir. Ermenice'nin yaşatılmasına özel bir gayret gösterilmiş, ayrıca Ermeni dünyasından haber ve yorumlar yayınlayan İngilizce gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ABD doğumlu Ermeni akademisyen ve diğer entelektüellerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bunlar içinden Ermeni sorunu ile ilgilenen akademisyenler çalışmalarını İngilizce vermişler, ayrıca görev aldıkları üniversitelerde Ermeni tarihini ve dili derslerini kalıcı hale getirmişlerdir. Zamanla zenginleşen Ermeni işadamları da bu çabalara aktif bir şekilde destek olmuş, Amerikan üniversiteleri bağışçılarının taleplerini daha istekli bir şekilde kabul etmeye başlamıştır. Böylece kamuoyu talepleri, finansal dünyanın istekleri ve akademik dünyada oluşan Ermeni araştırmacılar üniversitelerde Ermeni dili ve tarihinin çok güçlü bir saha olarak belirmesine yol açmıştır. Gerek nüfus gerekse tarihsel olaylar itibariyle Ermenilerin çok önünde sayılması gereken Türkler konusunda bir tek ders dahi vermeyen üniversitelerin Ermeniler ile ilgili kürsü veya bölüm açması bu tabloya bağlanabilir. 1959 yılında Amerikalı Ermeniler Ermeni Araştırmaları İçin Ulusal Dernek (*National Association for Armenian Studies*) adlı bir örgüt vasıtasıyla Harvard Üniversitesi'nde Ermeni araştırmaları kürsüsü kurulmasını sağlamıştır. Bu kürsü için yapılan bağış toplamı 300.000 dolardır. Enflasyon düşünüldüğünde bugünkü rakamlar ile 1 milyar dolara yaklaşan bu bağış Ermenilerin eğitime verdikleri önem kadar davalarını savunmada ne kadar uzun vadeli bir çaba içinde olduklarını da kanıtlamaktadır. Ayrıca Amerika'nın diğer üniversitelerinde de (University of California, University of Michigan, Tufts University vd.) benzeri çalışmalar yapılmıştır. Adı geçen üniversitelerde Ermeni çalışmalarıyla başlayan gayretler neredeyse tüm Doğu çalışmalarını kapsamış ve bir süre sonra Türkiye ile ilgili dersleri dahi Ermeni kökenli Amerikalı öğretim üyeleri vermeye başlamıştır. Ermeni hocaların olmadığı yerde ise Rumlar ön plana çıkmıştır. Böylece Türkiye Amerikan kamuoyunun oluşturulmasında çok gerilere düşmüş olmuştur. Adeta Amerikan kamuoyunun ve devletinin beyni bilerek ya da bilmeyerek Türkiye karşıtı gruplarca işgal edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Türkiye cephesinden meseleyi anlatan İngilizce kitap ya da makale bulmak mucize gibidir. Buna karşın Ermeni cephesinden sorunu anlatan eserlerin sayısı binlercedir. 1970'ler boyunca Amerikan üniversitelerinde Ermeni sorunu çalışmaları için akademisyenlere sağlanan burslar ve diğer olanaklar da artmıştır. Ayrıca gazetecilik alanında yükselen Ermeniler ve eğitim faaliyetleri basın dünyasında Ermeni sorununun görünürlüğünü de arttırmıştır. Özellikle terör faaliyetleri 1970'li yıllar boyunca Ermeni iddialarının medyada tekrar edilmesi için her seferinde iyi birer vesile olmuş, Ermeni teröründen çok Ermeni iddiaları terörü de meşrulaştırır tarzda basına yansımıştır.

Amerika Ermenilerinin topluma uyumunda, Ermeniliğin yaşatılmasında ve siyasete katılımında başı daha çok Taşnaklar çekmiştir. Taşnaklarla birlikte dikkat çeken diğer önemli aktör ise Kilise[382] olmuştur. Bilindiği üzere Kilise'nin Ermeniler üzerindeki etkisi diğer ulusların dini kurumları ile olan ilişkisinden daha fazla şey ifade etmektedir. Kilise demek Ermenilik demektir, Ermenilik ise kilisedir. Ermeni Kilisesi'ne bağlı olmayan bir Ermeninin Ermeniliğine dahi kuşkuyla bakılır. Bu tarihsel bir mirastır ve kiliseye bağlı olmak doğrudan dindar olmak ile değil, Ermeni olmak ile ilişkilendirilir. Aynı şekilde Ermeniler dışında takipçisi olmayan Ermeni Kilisesi de varlığını Ermeniliğin varlığına borçludur. Bu durumda Ermeni Kilisesi ABD'de iki tür bir erime tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan ilki Ermenilerin güçlü Amerikan kültürü içinde eriyip gitmesidir. İkinci tehlike ise buna bağlı olarak Ermeni Kilisesi'nin eriyip kaybolmasıdır. Bu nedenle tıpkı Taşnaklar'da olduğu gibi ABD Ermeni kiliseleri de Ermeni kimliğinin korunması ve siyasileşmesi için çok özel ve büyük gayretler sarfetmiştir. Ne yazık ki bu gayretlerin temelinde de Osmanlı yılları ve Türk düşmanlığı bulunmaktadır. Kilise acıları hafifleten bir örgüt olmaktan çok kapanan yaraları kanatan bir yapı olma özelliğini sürdürmüş, toplumlar arasında nefret tohumlarını atmaya devam etmiştir.

Şekil 5.
Amerika Ermenilerinde Kilise Bağları

[382] 1990'ların başında New York'ta yapılmış olan bir anketc göre Amerika Ermenilerinin % 64'ü Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlıdır. ABD ağırlıklı olarak Protestan olmasına rağmen Ermeni Protestan Kilisesi'ne bağlı olanların oranı yalnızca % 9.7'dir. Ermeni Katolik olanlar ise % 3.8'dir. Ermeni kiliseleri dışında kalanların oranı % 22.3 iken bu oranın % 6.3'ü kendisini 'dinim yok' şeklinde tanımlamıştır. Yine aynı % 22.3'ün % 11'i diğer Protestan kiliselere bağlılık belirtirken, % 3'ü Roma Katolik kilisesine bağlıdır. Bu anket New York için yapılmış olmasına rağmen tüm ABD Ermenilerinin de benzeri bir eğilim gösterdiği kabul edilmektedir. Anny P. Bakalian, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, (Transaction Publishers, 1993), s. 102.

Bu tablo içinde Ermeni terörünün ABD'de patlak vermesi şaşırtıcı bir gelişme sayılmamalıdır. Çünkü ABD Ermeni cemaati o tarihe kadar geçmişini şiddeti teşvik edecek şekilde anmakta, kimliğini şiddeti teşvik eder bir tarzda oluşturmaktadır. Amerikan Ermeni cemaatinde Osmanlı Devleti döneminde birkaç Türk'ü öldürmüş olmak dahi kahraman olmak için yeterli sayılmış, çocuklar henüz birkaç yaşında iken şiddet dolu sahneler anlatılarak büyütülmüştür. Çok küçük yaşlarda çocukların şiddet sahnelerinden ne kadar olumsuz etkilenebilecekleri hatırlanacak olur ise, 1915 olaylarını ve Türkleri Ermenileri yok etmekten zevk alan insanlar olarak anlatmanın çocuk yaştaki Ermeniler üzerinde nasıl onarılması imkânsız hasarlara yol açmış olabileceği unutulmamalıdır. Üstelik Ermenilerin tek taraflı tarih anlatımları *The New York Times* gibi saygın Amerikalı gazeteler tarafından dahi benimsenmekte ve basit katiller kahraman statüsüne yükseltilmektedir. Örneğin 15 Nisan 1973'te vefat eden halı satıcısı Ermeni Arshavir Şıracıyan'ın (Shiragian) ölümünün ardından bu gazetede yayınlanan makalede *"Ermenilere soykırım yapan 3 Türkü öldüren bir Ermeni kahramanı"* ifadesine yer verilmektedir.[383] Oysaki gerçekte 'soykırım' suçundan hüküm giymiş bir tek Türk dahi bulunmamaktadır.

Amerika Ermenileri soykırım iddialarını kimliklerinin merkezine yerleştirimişler ve hayatın her safhasında bu konuyu gündeme taşımışlardır. Özellikle diğer Amerikalıları etkilemek için bilinçli, organize ve ısrarcı kampanyalar düzenlenmiştir. Sanat eserleri, spor müsabakaları vs. aynı maksat için araç görülmüştür. Ülkenin her eyaletinin Ermeni iddialarını tanıması için gayret sarf edilmiş, ayrıca önemli şehirlerde Ermeni anma anıtları dikilmeye çalışılmıştır.

Fotoğraf 31. Montebolle Anıtı, California: 1964'te Ermenilerce Yaptırıldı

[383] 'Shiragian, 73, Dies: An Armenian Hero', *The New York Times*, 16 Nisan 1973.

Temsilciler Meclisi 24 Nisan'ı 'Zulüm Günü' İlan Ediyor: 1975

Amerikan Temsilciler Meclisi 1975'te Ermeni lobisinin de etkisiyle 24 Nisan'ı *"Ermenilere karşı işlenen insanlık dışı suçları anma günü"* (*National Day of Remembrance of Man's Inhumanity to Man*) olarak ilan etmiştir (Ortak Karar 148 - *Joint Resolution 148*). Karar 19'a karşı 377 oyla alınmıştır. İlk metinde *"Türklerin Ermenilere karşı işlediği..."* ifadesi yer alırken, son halinden *'Türk'* ifadesi çıkarılmıştır.[384]

Karar Türkiye'de zaten var olan Amerikan karşıtlığına büyük bir katkıda bulunmuştur. Özellikle 1915 yılından tam 60 yıl sonra kararın alınıyor olması iyi niyetli bir girişim olarak değerlendirilmemiştir ve Türkiye-ABD ilişkilerindeki başka unsurlara bağlanmıştır.[385] Kararın alındığı günlerde Lübnan'da Türk Basın Ateşesi'nin Ermeni teröristlerce öldürülmesi tepkileri daha da artırmıştır. Yine aynı günlerde Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Hartmann'ın Türkiye ziyareti basının ilgisini daha fazla ABD'ye yöneltmiştir.[386] Türk basının Amerika'ya ilk tepkileri, Amerikalıların Türkleri yargılayacak kadar temiz bir tarihe sahip olmadığı gerçeğine odaklanmıştır. Kızıldereli ve zencilere uygulanan katliam ve eziyetler Türkiye kamuoyunun hissiyatında ön plana çıkan ögeler olmuştur.[387] Bunun dışında Türk kamuoyunun Ermeni sorunu sanki yeni bir sorunmuşçasına 'şaşkın' oluşu da gözlerden kaçmamaktadır.

ABD'de Ermeni Terör Saldırıları

ABD, Ermeni diasporasının en güçlü olduğu ülkedir denebilir. Özellikle California eyaletinde yoğunlaşan Ermeni camaati eğitimden, finansa kadar çok geniş bir alanda etki sahasına sahiptir. ABD'nin Ermeni sorunu ve Türkiye'nin dünya ile ilişkileri açısından bir diğer önemi ise Ermeni terörünün yakın dönemde hortla-

[384] 'Amerikan Temsilciler Meclisi, Ermeni Azınlığın Etkisiyle Türkler Aleyhine Yeni Bir Karar Aldı', *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1975.
[385] Altan Öymen, 'Temsilciler Meclisi ve Milliyetçilerimiz', *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1975.
[386] 'Olayların Ardındaki Gerçek', *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1975.
[387] Niyazi Berkes, 'Turkish Occupied Armenia', *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1975; Erol Ulubelen, 'kendi Barbarlıklarını Görsünler', *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1975; Altan Öymen, 'Temsilciler Meclisi ve Milliyetçilerimiz', *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1976.

dığı ve tüm dünyaya yayıldığı yer olmasından kaynaklanmaktadır. 1973'teki ilk saldırı ASALA'nın kuruluşuna, 1970 ve 1980'li yıllarda Türk-Ermeni ilişkilerinin tamamen terör boyutuna indirgenmesine yol açmıştır. Bu dönemde Ermeni radikaller tüm dünyayı Türklere karşı 'savaşları' için cephe olarak görmüşler ve Türk diplomatlarından, sıradan bir Türk esnafına kadar tüm Türkleri düşman sayarak saldırmışlardır. Havaalanında kalabalık bir Türk kitleye ateş açacak kadar ileri bir noktaya varan Ermeni terörü aslında diaspora Ermenilerinin nasıl bir ruh hali içinde olduklarını da gözler önüne sermiştir. Ermeni terörü başka bir bölümde ele alındığından bu kısımda sadece ABD'de 1970'li yıllarda yaşanan saldırıları sıralayacağız:

27 Ocak 1973'te California eyaletinin Santa Barbara şehrinde Ermeni kökenli 78 yaşındaki ABD vatandaşı Gourgen Migirdiç Yanıkyan'ın Türk Başkonsolos Mehmet Baydar ve Bahadır Demir'i öldürmesi terör fitilini bir kez daha ateşlemiş ve Ermeni terörü adeta saklandığı delikten takrar çıkmıştır.[388] Erzurum doğumlu Yanıkyan cinayetten 3 ay önce kendisinde II. Abdülhamit'e ait tablolar olduğunu ve bunları Türk devletine hediye etmek istediğini belirten bir mektubu Los Angeles Konsolosluğu'na göndermiştir. Mektupta bu maksatla 2 Türk diplomat Santa Barbara şehrine davet edilmiş ve birlikte yemek yeme teklifinde bulunulmuştur. Böylece Yanıkyan Türk diplomatları Santa Barbara'da bir otele davet etmiştir. O ana kadar birçok Ermeni ile yakın ilişkileri bulunan 2 Türk konsolos daveti memnuniyetle kabul etmişlerdir. Otele gelişlerinde de sıcak karşılanmışlar ve davetliler için ayrılan yemek kısmına geçmişlerdir. Garsonların ifadelerine göre yemek masasına geçildikten sonra Yanıkyan ile Türk diplomatlar arasında münakaşa başlamış, bir süre sonra da silah sesleri duyulmuştur. Katil tuzağa düşürdüğü 2 diplomatı Biltmore Oteli'nde silahıyla öldürmüştü. Basına sızan bilgilere göre Yanıkyan cinayetin ardından otel çalışanlarına *"Benim ailemden 26 kişiyi Türkler ve Ruslar öldürdü. Onların intikamını aldım"* demiştir. Katil olay yerinden kaçmaya çalışmamış, aksine polisi arayarak *"münakaşa sonucu 2 kişiyi öldürdüm, gelip beni alın"* demiştir.[389]

Milliyet
Ermeni, Amerikada 2
onsolosumuzu öldürdü
KI KONSOLOSUMUZ
TUZAĞA
DUŞURULDU

[388] 'Bir Ermeni, Amerika'da 2 Konsolosumuzu Öldürdü', *Milliyet*, 29 Ocak 1973.

[389] 'Armenian Held in Coast Slaying of Turks; Shock in Ankara', *The New York Times*, 29 Ocak 1973.

Fotoğraf 33. Bahadır Demir, 31 Yaşında Ermeni Terörüne Kurban Gitti

Katil Yanıkyan, basında yer alan bilgilere göre daha önce Amerika'da küçüklere sarkıntılık etmekten sanık olarak mahkemeye verilmiş, ancak bu suçlamadan beraat etmiştir. Yine bu haberlere göre Yanıkyan'ı birçok kişi *"ahlaksız bir manyak"* olarak tanımlamıştır. Yanıkyan'ın ABD'ye gelmeden önce hayli maceralı bir hayat hikâyesi vardır: 1917 öncesinde bir Rusla evlenen Yanıkyan, İran, Filistin, diğer Arap ülkeleri ve Rusya'da yaşamış, birçok Avrupa ülkesine seyahat etmiş ve nihayet 1946'da ABD vatandaşı olmuştur. Saldırı esnasındaki soğukkanlılığı nedeniyle Türk basını da Yanıkyan'ın zihinsel açıdan sağlıklı olmadığını düşünmüştür.[390] Yanıkyan poliste kendisini *roman, piyes yazarı ve filozof* olarak tanıtmıştır.[391]

Saldırı Türk kamuoyunda şaşırtıcı bulunmuştur. Hatta bazı gazeteler Ermeni saldırganı 'manyak' olmakla suçlamıştır. Bu gazetelere göre ortada Türkler ve Ermeniler arasında cinayeti gerektirecek bir sorun bulunmuyordu ve Yanıkyan'ın eylemi bireysel ve istisnai bir saldırı idi. Ermeni sorununu ve geçmişte yaşanmış Ermeni terörünü görmezden gelen bu anlayışın ne kadar yanlış olduğu kısa bir süre sonra başlayacak olan terör dalagasıyla ortaya çıkacaktır.

Ermeniler ise Yanıkyan'ı bir kahraman olarak karşılamışlardır. Onun için gösteriler düzenlemiş, her mahkeme duruşmasına kalabalık bir grup olarak katılmışlardır. ABD çapında kurulan 'Ermeni Şehitlerinin Amerikalı Dostları' (*The American Friends of Armenian Martyrs*) Ermeni davasının tanıtımı için fonlar oluşturmuş ve yardımlar toplamıştır. Dava Ermeni iddialarının duyurulabilmesi için büyük bir şans olarak görülmüştür. Yanıkyan'ın işlediği cinayet Ermeni yayın organlarınca *"ilham verici"* ve *"örnek"* olarak değerlendirilmiştir. Böylece Ermeni gençlerine ne yapmaları gerektiği anlatılıyordu. Bu cinayetin etkisi bugüne kadar devam etmiştir. *Armenian Reporter* bu durumu *"siyasi mücadelede yeni bir dönem başlattı"* sözleriyle tanımlarken, Yanıkyan'ın

[390] Örneğin Milliyet'in ilk haberinde 'katil Manyak Ermeni' ifadesine yer verilmiştir: *Milliyet*, 29 Ocak 1973.

[391] 'Bir Ermeni...'.

Ermeni tarihini kökten değiştirdiğini de iddia etmiştir.[392] Böylece Tehliryan gibi Yanıkyan da işledikleri cinayete rağmen Ermeni kahramanları arasına adlarını yazdırmışlardır. Bundan sonrası için verilen mesaj kahraman olmak için silahsız herhangi bir Türk'ü sırtından, ya da ensesinden vurmanın yeterli olabileceği şeklindedir.

Yanıkyan Temmuz 1973'te California'da oluşturulan 12 kişilik jüri tarafından birinci derecede suçlu bulunmuş ve California yasalarında idam cezası olmadığı için her bir cinayeti için müebbet hapse mahkûm edilmiştir.[393] Yanıkyan savunmasında 8 yaşında yaşadığı olayların intikamını aldığını iddia etmiştir. Savcı ise Yanıkyan'ı *"kirli işler peşinde koşan dengesiz bir insan"* olarak tanımlamıştır.

Yanıkyan **31 Aralık 1984'te** Ermeni kökenli California Valisi George Dökmeciyan[394] tarafından affedilmiştir ve kısa bir süre sonra da ölmüştür.[395]

Fotoğraf 35. Yanıkyan'ı Affeden Ermeni Kökenli Vali Dökmeciyan

İlk cinayet, etkisini çok kısa sürede göstermiş ve hemen aynı yıl 4 Nisan 1973'te Paris'teki Türk Başkonsolosluğu ve THY ofisleri bombalanmıştır. İleride görüleceği üzere Yanıkyan'ın açtığı kapıdan diğer Ermeniler de geçmiş ve çok sayıda Türk temsilcisi yurt dışında bombalı

[392] *The Armenian Reporter*, 8 Mart 1984.

[393] 'Slayer of Turkish Envoys Gets Life Term on Coast', *The New York Times*, 21 Temmuz 1973; 'Jüri Yanıkyan'ı Birinci Derecede Suçlu Buldu', *Milliyet*, 3 Temmuz 1973; 'Armenian Convicted of Murder', *The Washington Post*, 3 Temmuz 1973.

[394] Vali Dökmeciyan 1915 olayları nedeniyle Türkiye'yi sık sık eleştirmiş, hatta bu konuda ciddi bir girişimde bulunmadığı düşüncesi ile Başkan Reagan'ı da sert bir dille eleştirmiştir. Dökmeciyan'a göre 'soykırım' konusu Türkiye-ABD ilişkilerini olumsuz bir yönde etkilemelidir.

[395] 'Imprisoned Armenian Dies', *The New York Times*, 1 Mart 1984.

ve silahlı saldırıya uğramıştır. Saldırılar Fransa, İsviçre gibi ülkelerde yoğunlaşırken, ABD'de de saldırılar sürmüştür. **26 Ekim 1973 New York Saldırısı** da bunlardan biridir. Türk Enformasyon Ofisi bombalı saldırıya uğrarken, bombanın zamanında fark edilmesi sonucunda bir felaket önlenmiştir. Olayın sorumluluğunu '*Yanıkyan Komandoları*' olarak kendisini adlandıran bir grup üstlenmiştir. Grup, amaçlarının hapiste olan Yanıkyan'ın serbest bırakılmasını sağlamak olduğunu ilan etmiştir.

Ermeni nüfusun nispeten daha çok olmasına ve Ermenilerin bu ülkede daha güçlü olmalarına karşın 1970'li yıllar boyunca Ermeni terörü Avrupa ile kıyaslandığında ABD'de daha az etkili olabilmiştir. Bunda Amerikan güvenlik güçlerinin aldığı daha yoğun önlemler ve ülkelerinde bu tür eylemlere izin vermeyeceklerine dönük işaretler etkili olmuş olabilir. İlk eylem 1973'te işlenmiş olmasına rağmen 4 Ekim 1977'ye kadar ciddi bir şiddet vakası kaydedilmemiştir. Ancak 4 Ekim'de Osmanlı tarihi konusunda ciddi araştırmaları ile tanınan Profesör Stanford Shaw'ın evine bombalı saldırıda bulunulmuştur. Sorumluluğu '28 Ermeni Grubu' üstlenirken, tarafsız bir araştırmacının saldırıya uğraması Ermeni terör gruplarının yaklaşımının anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Ermenilerin sadece Shaw'ın kitabının bir kısmını beğenmediği için evini bombalamaları düşünce özgürlüğünün ne kadar tehlikede olduğunun da bir göstergesidir. Ermeniler karşı tarafı dinlemeden, sadece görüşlerini empoze etmeye çalışmışlardır ve 1977 bombalı saldırısı bunun en açık ve güçlü kanıtıdır.

Fotoğraf 36. Shaw: Düşünceleri Nedeniyle Ermenilerin Hedefi Oldu

ORTADOĞU ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU (1970'LER)

Lübnan

Daha önce de belirtildiği üzere Lübnan, Ermeni diasporasındaki aşırılığın ve şiddete eğilimin en güçlü şekilde ortaya çıktığı ülke olmuştur. Lübnan Ermenileri özellikle Fransa'ye göç ettiklerinden, Lübnan'daki aşırılıklarını da gittikleri yerlere ihraç etmişlerdir. Bunun sonucu olarak sadece Lübnan'da değil, Fransa'daki eylemlerinden mühim bir kısmı ya Lübnan Ermenilerince yapılmış, ya da Lübnan Ermenileri bu eylemlerin bir köşesinde olmuşlardır. Bu bağlamda Ermeni sorununda Lübnan daha çok terör saldırılarının platformu ve lojistik-ideolojik destek yeri olmuş ve Ermeni teröristleri bu ülkede eğitimlerini tamamlamışlardır.

Lübnan'da Ermeni gücünün ilk nedeni sayıca dikkate değer olmaları kadar siyasi alanda faal partilere sahip olmalarıdır. Lübnan Ermeni partilerinin geçmişi 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Lübnan 1943'te bağımsızlığını kazanınca Ermeniler de mecliste temsil edilmişler ve hükümette de genelde bakan bulundurmuşlardır. Ermenilerin Lübnan'daki siyasi güçlerinin altında yatan bir diğer neden ise ticari güçleridir. Lübnan ticaretinde Ermenilerin diğer Hristiyan gruplar ile birlikte önemli bir payı vardır. ASALA örgütlenmesinde bu ticari gücün de katkısı olmuştur.

Lübnan'da Ermenilerin siyasi güçlerini arttırmalarında diğer etnik ve dini gruplar ile olan karmaşık siyasi ilişkilerinin de rolü yadsınmamalıdır. Ermeniler Hristiyan olmalarına karşın İç Savaş'ta tarafsız kalmaya çalışmışlardır. Ayrıca Filistin Sorunu'nda Filistinli gruplara sempati duymaları ve zaman zaman diğer Hristiyan grupların çağrılarına rağmen Filistinlilere destek vermeleri de Ermenilere 1970 ve 1980'li yılarda özel bir güç vermiştir. Ermeni terörünün temellerinde Filistinli terör örgütleri ile kurdukları özel bağların olması bu açıdan şaşırtıcı değildir. Ermeniler Suriye devletinden de zaman zaman destek ve koruma görmüşlerdir. Suriye'nin bu dönemde Ermenilere silah ve mühimmat gönderdiği bilinen bir gerçektir. Suriye kontrolündeki Anjer köyünün bu maksatla kullanıldığı da basına yansıyan bir bilgidir. Suriye'den gelen silahların Hristiyan Ketalp milis gücü tarafından toplanması ve Taşnak'a bağlı binaların aranması Ermenilerin tepkisini çekmiştir. Ermeniler Falanjistlerle de bazı sorunlar yaşamışlardır.

Fotoğraf 37. Bikfaya Anıtı: 1965'te Açıldı. Lübnan'da Sözde Ermeni Soykırım İddialarını Anma Anıtlarından Biri

Yukarıda sayılan avantaj ve güçlerini de kullanan Ermeni teröristler Lübnan, Suriye, Kıbrıs adası arasında çok rahat dolaşmışlar, birinde sorun ortaya çıkınca kolayca diğerine geçmişlerdir. Bu sayede terör saldırılarını da yakalanmadan rahatlıkla gerçekleştirme gücüne kavuşmuşlardır. Lübnan'daki ilk somut saldırı başkent Beyrut'ta **20 Ocak 1975'te**, Kiliseler Dünya Konseyi tarafından işletilen ofise bombalı saldırıda bulunulmasıdır. ASALA'ya göre saldırı ilk eylemdir.

7 Şubat 1975'te ise Beyrut'ta Türk Enformasyon ve Turizm Ofisi'ne bombalı saldırı girişiminde bulunulmuştur. Bombaların zamanında tespit edilmesi ve tesirsiz hale getirilmesi olası bir felaketi önlemiştir.[396] Bir kilo kadar olan bomba olay mahalline bir el çantasında getirilmiştir. Olayda Lübnanlı bir polis memuru yaralanırken, sorumluluğu 'Mahkûm Gourgen Yanıkyan Grubu' üstlenmiştir. Böylece Lübnan Ermenileri 1970'lerde ilk terörist saldırıyı gerçekleştiren Yanıkyan'ın yolundan gittiklerinin işaretini vermişlerdir.

20 Şubat 1975'te ise THY bürolarında yaşanan patlama sonucunda ağır hasar oluşmuştur. Olayı Yanıkyan grubunun yanında ASALA üstlenmiştir. Ardı ardına gelen terör saldırıları ve tehditler Lübnan'daki Türk misyonunu ve şirketlerini tedirgin etmiştir. Özellikle 24 Nisan tarihine yaklaştıkça Ermenilerin yeni ve kanlı bir terör eyleminde

[396] 'Beyrut Türk Turizm Bürosu Önünde Bulunan Bomba Zararsız Hale Getirilirken Patladı', *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1975.

daha bulunacakları endişesi nedeniyle Beyrut'taki elçilik binası boşaltılmış, bazı Türk diplomatları Beyrut'ta güvenli buldukları başka yerlere 'sığınmışlardır'.[397]

28 Ekim 1975'te Beyrut'ta Türk Büyükelçiliği'ne ASALA tarafından bombalı saldırı düzenlemiştir.

16 Şubat 1976'da Beyrut elçilik ikinci kâtibi 35 yaşındaki Oktar Cerit, sokak ortasında susturuculu silahla, Beyrut'un en işlek caddelerinden Hamra Caddesi'nde vurularak öldürülmüştür.[398] Birçok Ermeni terör saldırısında olduğu gibi Cerit de, sırtından vurularak öldürülmüştür. Olaydan sonra elçiliğe ait bir diğer araç, aynı akibete uğrama korkusuyla güvenlik güçlerinin dur ihtarına uymamış ve Şoför Faruk Şener güvenlik güçlerinin açtığı ateş sonucu yaralanmıştır. Lübnan'da *El Muharrir* adlı bir gazeteyi arayan bir ses, olayı 'Ermeni Gizli Kurtuluş Ordusu' adına üstlenmiştir. Örgütten Fransız haber ajansı AFP'ye giden açıklamaya göre ise eylemi bu örgütün Antranik Paşa Kolu düzenlemiştir.[399] Bildiride öldürülen Oktar Cerit'in de Türk istihbarat ajanı olduğu iddia edilmiştir. Türkiye dışında *"yıkıcı faaliyetler"*de bulunduğu öne sürülen Cerit'in *"ölümü hakettiği"* gibi ifadeler de açıklamalarda yer almıştır. Cerit'in eşi ise bu olaydan 2 ay kadar önce evlerine bomba atıldığını ve çeşitli tehditlerde bulunulduğunu söylemiştir. Eşinin aktarmasına göre Türk diplomat bu tehdit ve saldırılardan dolayı Rumları ve/veya Ermenileri sorumlu tutmuştur. Yani saldırı uyarı bombası ve tehditlerin ardından gelmiş, buna rağmen Lübnan ve Türk makamları Türk diplomatı koruyacak önlemleri alamamışlardır.

Ankara
Oktar Cerit'in
katilinin
bir an önce
bulunması için
Lübnan
Hükümetini
uyardı

[397] 'Ermenilerin Terör Eylemi Nedeniyle Beyrut Türk Elçiliği Binasının Boşaltıldığı Öne Sürülüyor', *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1975.

[398] 'Ankara Oktar Cerit'in Katilinin Bir An Önce Bulunması İçin Lübnan Hükümetini Uyardı', *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1976; 'Beyrut'taki Elçilik İkinci Kâtibi Oktar Cerit, Sokak Ortasında Susturuculu Silahla Vurularak Öldürüldü', *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1976.

[399] 'Öldürülen Lübnan Büyükelçiliği Başkâtibi Cerit'in Cenazesi Askeri Bir Uçakla Bugün Yurda Getiriliyor', *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1976.

21 Şubat 1975'te ise THY Bürosu'na Beyrut'ta Gizli Ermeni Ordusu örgütü tarafından patlayıcı maddeler atılmış ve ofisle birlikte çevredeki bir lokanta da zarar görmüştür.[400] Olay yerine bırakılan mektupta örgüt olayı üstlenirken, bu olayların devam edeceği, asıl hedefte Türkiye ile birlikte İran ve ABD'nin de olduğu belirtilmiştir.

20 Temmuz 1975'te Türkiye'nin Beyrut Basın Danışmanı'nın otomobili havaya uçurulmuştur.[401]

2 Mayıs 1977'de ise Beyrut'ta Askeri Ateşe Nahit Karakay ve İdari Ateşe İlhan Özbabacan'ın araçlarına bombalı saldırı düzenlenmiştir. Her iki ateşe de olaydan yara almadan kurtulurken, araçlar tahrip olmuştur. Olayın sorumluluğunu yine ASALA üstlenmiştir.

Fotoğraf 39. Beyrut'ta 'Ermeni Soykırımını Anma Sütunu' Anıtı: 1939'da Açıldı

[400] 'Beyrut THY Bürosu'na 'Gizli Ermeni Ordusu' Örgütü Tarafından Patlayıcı Maddeler Atıldı', *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1975.

[401] 'Ermeniler Bağdat Basın Danışmanımızın Otomobilini Havaya Uçurdu', *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1975.

Tüm bu saldırılara ek olarak diğer bölümlerde görüleceği üzere diğer ülkelerdeki, özellikle de Fransa'daki, terör saldırılarında daha çok Lübnan kökenli Ermeniler rol almış, saldırılar birçok olayda Lübnan'da hazırlanmış ya da saldırganlar saldırı sonrasında Lübnan'da gizlenmiştir. Lübnan'da karışan ortam da Ermeni teröristlere amaçlarına uygun bir sığınak sağlamıştır.

BÖLÜM V

TERÖRDEN MECLİSLERE (1980'LER)

1980'li yıllar, özellikle ilk devresinde Ermeni terörünün devam ettiği, ikinci yarısında ise adeta 'bıçak gibi kesildiği' yıllar olmuştur. Fakat sorun artan bir şiddette Türkiye'nin ikili ilişkilerinde yer almaya devam etmiştir. Bunlara ek olarak Türkiye'nin Ermeni sorununa yaklaşımında da ciddi değişimler yaşanmıştır. Askeri darbe ve dünyanın Türkiye'ye yaklaşımı ile şekillenen bu yeni ortamda Türkiye konuya başka cephelerden de yaklaşmaya başlamıştır. Bu etkenlerin altında söz konusu dönemde Ermeni terörünün aldığı yeni şekil ve Türkiye'nin buna cevabı çok önemlidir.

İlk olarak Türkiye'nin Ermeni sorunu ile ilgili tavrında 12 Eylül askeri darbesi ile birlikte ciddi bir sertleşme yaşanmıştır. Şüphesiz bunun en önemli nedeni Ermeni terörünün 1970'lerin sonu ve 1980 yılında zirvesine ulaşmış olmasıdır. Bir diğer neden ise Türk basınının devleti terör örgütüne karşı çok sert önlemler alması, hatta terör örgütünün yöntemlerine benzer yöntemler kullanması konusunda teşvik etmesidir.[402] Özellikle Esenboğa'da gerçekleşen kanlı saldırı kamuoyunun sabrının tükenme noktası olmuştur. 8 kişinin öldüğü, 72 kişinin yaralandığı olayın ardından Ottowa Askeri Ataşesi Albay Atilla Altıkat'ın da Ermeni teröristlerce öldürülmesi üzerine Hürriyet gazetesi 'Hep Onlar mı Vuracak?' sürmanşeti ile çıkmıştır.[403] Gazetenin manşetinde ise 'Bekliyoruz Paşam'[404] şeklinde Devlet Başkanı Kenan Evren'e açık bir 'harekete geç' çağrısı vardır.

Askeri yönetim Ermeni sorununu iş başına geldiği ilk günden itibaren öncelikleri arasına almıştır. Fakat mücadelede hangi yöntemin izleneceği sorusu uzunca bir süre netlik kazanamamıştır. Diğer taraftan Türkiye'de askeri darbe yapılmış olması ve sonrasında insan hakları alanında ciddi sorunların yaşandığı izleniminin dünyaya verilmesi Ermeni sorununda Türkiye'nin hanesine olumsuz puanlar olarak yazılmıştır. Özellikle Avrupa ile ikili ilişkileri büyük sekteye uğrayan askeri yönetim, Ermeni saldırıları karşısında Batılı ülkeler ile ciddi bir iletişim eksikliği yaşamış ve argümanlarını dünyaya ikna edici bir şekilde anlatamamıştır.

Askeri yönetim Ermeni sorununa özel bir önem vermesine karşın çok ciddi bir yol kaydedilememiştir. Henüz Ermeni sorunu ile ilgili temel verilerden dahi yoksun olan Türkiye iki uç noktada gidip gelmiştir: Bir grup, Ermeni sorunu konusunda en sert tepkinin verilmesi gerektiğini, çünkü bunun Sevr'in canlandırılması anlamına geleceğini

---

[402] Elbette bu noktada basın mı devleti teşvik etti, yoksa devlet mi karar aldı da kendisini teşvik ediliyor gösterdi, burası tartışmalıdır.

[403] 'Hep Onlar mı Vuracak!', *Hürriyet*, 28 Ağustos 1982.

[404] 'Bekliyoruz Paşam', *Hürriyet*, 28 Ağustos 1982.

söylemiş ve Ermeni sorunu nedeniyle Batı ile ilişkilerin azaltılmasını, hatta NATO'dan çıkılmasını vb. savunmuştur. Diğer bir grup ise bu konunun fazla büyütülmemesini, ispat zorunluluğunun iddia sahibinde olmasından hareketle Ermenilerin iddialarını ispat etmeleri gerektiğini, Türkiye'nin konunun üzerine giderek daha çok popülerleştireceğini iddia etmiştir. İkinci görüşte olanlar zamanla bu iddialara karşı Türkçe ve diğer dillerde bilimsel yayınla cevap verilmesini, konunun siyasi olmaktan çıkarılıp tarihçilere bırakılmasını da önermişlerdir. İkinci görüş daha çok Dışişleri çevrelerinde taraftar bulurken, ilk görüş radikal partilerde ve orduda sıkça dile getirilmiştir. Her iki grubun da görüşlerinde haklılık payı vardır. Ancak 1980'li yılların deneyimi göstermiştir ki bu iki görüş de eksiktir ve Türkiye'ye büyük zaman kaybettirmiştir. Türkiye bu noktada en büyük hastalığını yaşamış ve Ermeni sorununa çok boyutlu ve kurumsal koordinasyonunu sağlayarak yaklaşamamıştır. Diğer bir deyişle bu dönemde konunun terör boyutu için farklı, tarihsel iddialar için farklı, siyasi yön için çok daha farklı çözüm yolları ve stratejiler geliştirilebilir, farklı kollardan tek bir hedef için çalışılabilirdi. Oysaki Türkiye, Ermeni saldırıları ya da Ermeni karar tasarıları ile ve tamamen zamanlamasını başkalarının belirlediği bir süreçte duygusal ve tepkisel yaklaşımlar sergilemekten kurtulamamıştır. Açıkçası bu durum bir sürpriz olarak da değerlendirilmemelidir. Çünkü 1980'lerin başında Türkiye'nin Ermeni sorununda gelebildiği aşama *'acaba bu sorun nedir? Ermeniler ne demek istiyorlar?'* noktasıdır. Dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Kamuran Gürün'den öğrendiğimize göre; **Türkiye henüz o tarihe kadar Ermeni iddialarını içeren kitapları, belgeleri, dergileri vb. dahi takip etmemiş, bu konuda bir arşiv dahi oluşturmamıştır**. 1980 tarihi itibariyle Türk arşivleri kapalıdır ve diğer ülke arşivlerindeki bilgiler ise Türkiye'ye getirilmemiş, ciddi bir değerlendirmeden geçirilmemiştir.[405] Tüm bu çalışmalar 40'a yakın üst düzey Türk yetkilinin Ermeni teröristlerince şehit edilmesinin ardından başlatılabilmiştir. Ancak biraz önce de değinildiği üzere tüm bu çalışmalar için hem çok geç kalınmıştır, hem de yapılanlar çok azdır (*too little, too late*). 1980'ler boyunca Ermeni saldırıları ya da karar tasarılarıyla adeta derin bir uykudan uyanan Ankara apar topar toplantılar yapmış, kınama mesajları yayınlamış, işlevsiz ve etkisiz kurullar oluşturmuş, bazı kişiler Türk tarafının haklılığını kanıtlasın diye broşür yazmakla görevlendirilmiştir vs. Bolca Türkçe yayın yapılarak Türkiye kendi kendisine haklı olduğunun propagandasını yapmıştır. Ancak burada bile sorun yaşanmıştır. Söz konusu Türkçe broşür ve kitaplar hem nitelik, hem de nicelik açısından yılların açığını kapat-

[405] Kamuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar, Dışişleri Müsteşarlığı Anıları*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995), ss. 205-206.

makta yetersiz kalmıştır. Dışarıya gönderilen materyaller ise ya Türk büyükelçiliklerinin depolarında çürümüş, ya da Ermenilerce yok edilmişlerdir. Kütüphanelere ulaşmayı başarabilmiş birkaç kitap Ermeni 'okurlarca' vandallanmıştır. Özetle ulaşılabilen çalışmaların mühim bir kısmı tek boyutlu olmuş ve sorgulayıcı olmaktan çok, bildik tekerlemeleri tekrarlamaktan öteye gidememiştir. Bu nedenle Türkiye'nin diğer ülkeler ile ilişkisine ne bir katkısı olabilmiş, ne de Ermeni sorunu konusunda gerçek bir Türk görüşü ve stratejisi geliştirilebilmiştir. Her olayda başa dönülmüş, sorun sanki ilk kez yaşanıyor gibi karşılanmıştır. Sistematik ve ısrarcı olunamamıştır.

1980'li yılların Ermeni sorunu açısından bir diğer önemli özelliği ise terörün yavaş yavaş yerini 'sivil mücadele'ye bırakıyor olmasıdır. Özellikle 1970'li yıllar boyunca Ermeni radikal grupları tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi, terörü Türkiye ile mücadelede önemli bir yöntem olarak görmüşler, hatta bunu geniş Ermeni kitlelerine kabul ettirmeyi başarmışlardır. Bu saldırılar zaman zaman Batı kamuoyunda 'anlayışla' karşılanmış, saldırganlar gerektiği gibi cezalandırılmamış, Türk diplomatları öldürenler bazı durumlarda Batı medyası tarafından 'terörist' olarak dahi nitelendirilmemiş, bir anlamda teröre destek verilmiştir. Ancak tüm bu gelişmeler genelde dolaylı yollardan olmuştur. Bu konuda Türkiye'yi eleştirseler ve saldırganların yakalanmasında gerekli çabayı göstermeseler de neredeyse tüm ülkeler Ermeni saldırılarının *terör olayı* olduğu konusunda hem fikirdirler. Sadece teröristin niçin terör olayına başvurduğunu anlamada kendilerini Ermeni teröristlerin yerine koymaktadırlar. Ancak biraz önce de belirtildiği üzere resmi görüşlerde teröre kınama vardır ve açıktan Türkiye'ye karşı bir tutum alınmamıştır. Bu tablo 1980'li yıllarda yabancı ülke parlamentolarına taşınan karar tasarıları ve yerel meclislerde alınan kararlar ile tamamen değişmiştir. Artık diğer ülkeler, hem de resmi olarak Türkiye'ye karşı tavır almaya başlamışlardır. ABD ve Fransa gibi birçok ülkede Ermeni karar tasarıları yasama organlarında görüşülmüş ve bazı aşamalardan geçmiştir. Her ne kadar bu ülke hükümetleri resmi dış politikalarında herhangi bir değişiklik olmadığını iddia etseler de o ülkeyi yöneten partilerin üyeleri, yasa yapan organlar açıkça Türkiye'yi suçlamış ve soykırım yapmakla itham etmişlerdir. Böylece sorun Ermeniler ile Türkler arasında bir sorun olmaktan tamamen çıkmış ve ikili ilişkilerin doğrudan bir parçası haline gelmiştir. Bu da hem ilişkilere büyük zararlar vermiştir hem de Türkiye'de mevcut olan Batı karşıtlığını ve dış dünyaya karşı güvensizliği derinleştirmiştir.

Türkiye'nin siyasi mücadele yaklaşımındaki sorunlara karşın terörle operasyonel mücadelede farklı bir çizgi izlediğine dair önemli iddialar bulunmaktadır. Söz konusu iddialara göre Ermeni terörünün neredey-

se birdenbire bitmesinin temel nedeni Türkiye'nin Ermeni teröristlere karşı özellikle Lübnan ve Fransa'da benzeri yöntemler ile bir mücadele kampanyası başlatmış olması ve terörün önde gelen isimlerinin Türk istihbarat görevlileri ya da onlara çalışan kişilerce ortadan kaldırıldığıdır.[406] İddia sahiplerine göre öldürülen Ermeni teröristler arasında ASALA'nın 'efsane ismi' Agop Agopian ve Ara Toranian da vardır. Yine bu iddialara göre Fransa ve diğer ülkelerde bazı kilise ve anma anıtlarına konulan bombalar da Türkiye tarafından konmuştur. Söz konusu iddianın sahipleri Ermeni terörünün bitişini de bu saldırılara bağlamışlardır. Bir diğer görüşe göre ise asıl sorun Ermeni teröristler arasında yaşanan çekişmedir. Özellikle Orly Saldırısı'ndan sonra bu çekişme derinleşmiştir. Bu çerçevede öldürülen bazı teröristlerin sorumlusu olarak da yine Ermeni teröristleri gösterilmiştir. Üçüncü bir görüş ise terörün Batı desteğinin ortadan kalkması ile durduğunu savunmaktadır. Benim kanaatim de üçüncü görüş yönündedir. İlk iki şıkkın etkisi de olmakla birlikte böylesie büyük çaplı bir kampanyanın bir anda durabilmesi ancak operasyon sahasındaki zeminin bozulması ile açıklanabilir. Ermeni terörünün yoğun bir şekilde Batılı hedeflere dönmesi[407] desteği ortadan kaldırmaya başlamıştır ve bu anlamda Türkiye, Ermeni teröristlerin hataları sayesinde bu sorundan kurtulmaya başlamıştır.[408]

1980'LERDE ERMENİ STRATEJİSİ

1980'li yıllar boyunca Ermeni stratejisi bağımsız bir Ermeni devletinin olmaması nedeniyle ağırlıklı olarak **diaspora hareketi** olmaya devam etmiştir. Romantik idealist gruplar Batı'da buldukları maddi desteği Lübnan ve diğer Ortadoğu ülkelerinden gelen görece daha radikal ve şiddete yatkın genç Ermeniler ile birleştirmeyi başarmışlar, böylece Ermeni davası için her şeyi yapabilecek taraftarlar kazanmışlardır. Ancak 1980'li yılların ortasına gelindiğinde terörün bir yöntem olarak işlevini tamamladığı düşünülmüş, adeta bir merkezden emirle terör eylemleri durma noktasına gelmiştir. Bu demek değildir ki terörün altyapısı tamamen ortadan kalkmıştır. Aksine bazı radikal gruplar silahlanmaya ve gerekli olması halinde kullanmak üzere eğitim ve stok faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ancak bu faaliyetler ve enerji daha

[406] Söz konusu iddialar için bkz.: Ercan Çitlioğlu, *Yedekteki Taşeron: ASALA*, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1988).

[407] 1980'li yıllarda ASALA'nın hedeflerinin başında Türkiye'den çok Fransa ve İsviçre gelmeye başlamıştır: John E. Jessup, *An Encyclopedic Dictionary of Conflict and Conflict Resolution, 1945-1996*, (Greenwood Publishing Group, 1998), s. 39.

[408] Ermeni terörünün nasıl bittiği tartışmaları için bu çalışmanın terör kısmına bakınız.

çok Türkiye karşıtı diğer gruplara (özellikle PKK) destek vermek şeklinde devam etmiş, Ermeni terörü adı altında ise birkaç istisna dışında eylemden kaçınılmıştır.

Sivil alandaki stratejinin ilk aşamasında ise 'soykırım'ın Batı başkentlerinde tanınması vardır. Bu doğrultuda tüm Ermeni cemaatleri bulundukları köy, kasaba, şehir, eyalet ve ülke meclislerinde Ermeni iddialarını olabildiğince yüksek makamlara kabul ettirecek çalışmalar yapacaklardır. Yasalar, kararlar, kınamalar, kısacası Türkiye'yi tanımaya zorlayacak her türlü karar Ermeni davası için yararlıdır. Eğer ulusal meclislerde o an karar alınamıyorsa yerel meclislere yoğunlaşılacak, bir üst aşama için uygun zaman beklenecektir. Böylece adeta tek teke kaleler düşecek ve tüm dünya kamuoyu ağırlıklı olarak Ermeni davasına destek verecek ve Türkiye üzerinde baskı kuracaktır. Ancak bu stratejinin en büyük eksikliği dünyadan gelen baskıların Türkiye'de tam tersi etki yaptığı ve düşmanca algılandığıdır. Şu ana kadar Batı'dan gelen bu tür zorlamalar Türkiye'de güvensizliğe yol açmıştır. Özellikle adaletsiz ve tarafsız olduğu düşünülen baskılar (sopa politikaları) karşıt grupları güçlendirmiştir. Avrupa Birliği'ne tam üyelik süreci ve hatta Osmanlı dönemi dahi bunun örnekleri ile doludur. Türkiye'de Batı karşıtlarının elini güçlendiren en önemli araçlar Batı'nın yanlış politikaları olmuştur. Hele hele söz konusu olan Batı'nın kendi çıkarı değil de üçüncü bir tarafın, yani Ermenilerin çıkarları olduğunda söz konusu stratejinin işleyeceğini düşünmek oldukça iyimser bir yaklaşımdır. Nitekim 1980'li yıllar incelendiğinde bu strateji Türkiye'deki ön yargıları ve Batı'ya güvensizliği arttırmış, Ermeni soykırım iddialarını tanımak bir yandan Türk kamuoyunda Ermeni sorununa olan ilgiyi ve Ermeni karşıtlığını arttırmıştır. Özellikle PKK sorununda Rum ve Ermenilerin aldığı rol bu üçlüden gelecek her türlü talebin doğrudan reddedilmesine, hatta dinlenmemesine yol açmıştır.

Ermeni stratejisinin ikinci büyük aşaması ise sözde Ermeni soykırımı ile Yahudi soykırımı arasında doğrudan bir bağ kurulması ve bunu kabul etmeyenlerin doğrudan 'inkârcı' (*denier*) olarak suçlanması olmuştur. Bilindiği üzere 'inkârcı' kelimesi daha çok Yahudi soykırımını tanımayanlar için kullanılır ve Batı'da inkârcılık büyük bir ayıptır, hatta bazı ülkelerde yasalar nezdinde de suçtur. Ermeni iddialarının dile getirildiği her mekânda Yahudi soykırımı da anılmaya başlanmış ve Yahudi soykırımının aslında Ermeni soykırımından esinlenildiği, insanlık tarihinde en büyük soykırımların temelinin Türkler tarafından atıldığı sık sık vurgulanmıştır. Bunun tersini savunan her kişi de inkârcılık ile suçlanmıştır.

1980'li yıllarda büyük Ermeni stratejisinin diğer bir ayağını ise Ermeni toplulukları içinde adeta bir soykırım endüstrisi kurulması oluşturmuştur. Ermeni sanatçılar, iş adamları, eğitimciler, siyasetçiler vb. her kesim bir şekilde meslek ve yeteneklerini Ermeni davası için kullanmaya zorlanmışlardır. Bu zorlama bazen şiddet boyutunda yaşandıysa da temelde sosyal baskı şeklinde cereyan etmiştir. Ermeni davasını tiyatro oyunlarında, sinemada, şarkılarında bir şekilde kullanan sanatçılar Ermeni cemaati tarafından ödüllendirilmiş, bir tür kahraman olarak toplumda saygın bir yer bulmuşlardır.

Ermeni stratejisinin bir diğer önemli ayağı ise eğitimdir. Eğitim alanında genel olarak soykırım ve bunun yanında 'Ermeni soykırımı' Batılı ülkelerin müfredatlarına sokulmaya çalışılmıştır. Özellikle ilköğretim programlarına ağırlık verilmiş ve ABD'nin birçok eyaletinde bu başarılmıştır. Söz konusu girişimlerde Yahudi grupların da yardımları aranmıştır.

Ermeni stratejisinin bir diğer ayağını ise Türkiye'nin Avrupa Topluluğu ile ilişkilerin bozulması oluşturmuştur. Türkiye'nin AT'ye tam üyelik arzusunu daha fazla keşfeden Ermeni gruplar tam üyelik için önce Ermeni 'soykırımı'nın tanınması gerektiğini iddia etmişler ve bunu bazı AT kurullarında kabul da ettirmişlerdir.

ABD İLE İLİŞKİLERDE 'ERMENİ KARTI' (1980'Lİ YILLAR)

Ermeni sorununun belki de en çok etkili olduğu Türkiye'nin ikili ilişkilerinden biri de Türkiye-ABD ilişkileridir. Hatırlanacağı üzere Amerika'daki Ermenilerin önce Osmanlı, ardından da Türkiye aleyhtarı faaliyetleri çok önceleri başlamıştır. Örgütlenme ve mali güçlerini her geçen dönemde arttıran ABD Ermenileri 20. yüzyıl içerisinde tüm dünya Ermenileri arasında pratikte 'lider diaspora' konumuna yükselmişlerdir. Siyasi partiler, gruplar, dini veya sosyal Ermeni örgütleri ya merkezlerini ABD'ye taşımış, ya da ABD şubeleri merkez gibi rol oynamışlardır. Böylece Ermeni milli davasının anlayışında ve hareket tarzında ciddi değişmeler gözlenmiştir. Avrupa'dan uzaklaşan merkez aynı zamanda olayların merkezinde yer alan Anadolu ve Ermenistan'dan da uzaklaşmıştır. Kendi gerçekleri ile kısmen kendine özgü bir dünya denebilecek olan ABD'nin gündemi kabul edileceği üzere Kafkasya, Ortadoğu ve hatta Avrupanınkinden oldukça farklıdır. Özellikle ikinci ve üçüncü kuşaklar ile birlikte bu farklılık daha da artmıştır. Görmedikleri bir ülkeyi 'kayıp vatan' olarak idealize eden Ermeni toplumu hiç tanımadıkları Türkleri de 'saf düşman' ve 'öteki' olarak zihinlerine kazımış-

lardır. Biraz önce de belirtildiği üzere milli bir dram diyebileceğimiz bu hal oldukça çarpıcıdır. Çünkü Türkler ile Ermeniler arasında neredeyse hiçbir iletişim, hatta kontak noktası yoktur. Geçmişin tam aksine Ermeniler ve Türkler kendi dünyalarında yaşarlar ve kendilerine anlatılan efsaneler üzerine bir öteki kimliği, dolayısıyla biz kimliği inşa ederler. Diaspora Ermenileri konusunda sıklıkla değindiğimiz bu özellik ABD'nin süper güç olma özelliği ile birleşince radikal Ermeni milliyetçilerin Türkiye'yi 'dize getirme' hedefinde ABD'nin yeri daha bir önem kazanmıştır. Diğer birçok ülke gibi Türkiye'nin de bu dönemde ABD'ye ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç sadece ekonomik alanda yardım vb. konularında değil siyasi ve savunma alanlarında da ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş ortamında Türkiye Batı savunma şemsiyesi olmaksızın komünist blok karşısında çok fazla bir şansı olmadığı kanaatindedir ve tarihi Rus taleplerine karşı ABD'yi dengeleyici olarak görmektedir. Askeri yardımlar ve teknoloji transferi de Türklerin önemsediği bir diğer konudur. Hatta Türkiye için ABD'nin bir diğer NATO müttefiki (Yunanistan) ile Türkiye arasında takınacağı tutum dahi önemlidir. Neredeyse tüm Türk dış politika konularında ABD'nin alacağı tutum hayati bir öneme sahip görünmektedir ve bu anlamda Türkiye'yi ikna etmek için ABD'yi kullanmak cazip bir araç olarak görülmüştür. Bu 'araç' Türkiye ile ilişkisi olan tüm ülke ve gruplarca belli dönemlerde kullanılmak istenmiştir. Bu bağlamda Ermeni gruplar da istisna teşkil etmez. Böylece ABD-Türkiye ilişkilerinde Ermeni faktörü önemli bir rol oynamaya başlamıştır.

1980'lerin sonunda Amerikan Ermenilerinin Sovyet Ermenistanı'na olan ilgisi daha da artar ve böylece Ermeni lobi faaliyetlerine yeni unsurlar da girmiştir. Özellikle Karabağ'da yükselen gerilim ve 1988 Depremi Ermeni derneklerinin en önemli gündem maddeleri haline gelmiştir. 1980'lerin ilk yarısında her yıl yaklaşık 1200 civarında[409] Amerika Ermenisinin birkaç haftasını Ermenistan'da geçiriyor olması iki taraf arasındaki ilgide daha fazla artışa yol açar ve ABD'de Ermeni milliyetçiliğinin yükselmesinde de etkili olmuştur.

Detaylara geçmeden önce Türk-Amerikan ilişkilerinde **Ermeni unsurunun kullanılışının ya da etkisinin temel özellikleri** şu şekilde özetlenebilir:

1. Sorun daha çok **seçim dönemlerinde** canlanmış/canlandırılmıştır. Ulusal düzeyde başkanlık, Temsilciler Meclisi ve Senato seçimlerinde adaylar yeniden seçilebilmek için Ermeni oylarına ihtiyaç duymuşlardır. Türk seçmenlerin henüz ciddi bir siyasi ağırlık oluşturama-

[409] Mirak, 'The Armenians...', s. 410.

dığı hatırlanacak olur ise Rum ve Ermeni lobilerinin etkisi altında Amerikan siyasetinin Türkiye aleyhinde kampanyaları 'maliyetsiz kazanç' olarak görmesi anlaşılabilir. Adayların Türkiye'ye dönük eleştirilerinin hiçbir olumsuz etkisi yok iken Rum ve Ermeni seçmenden oy getirmesi olasılığı yüksek olmuştur. Bu ortamda hem Ermeni lobi kuruluşları (dernekler, siyasi lobiciler, Kilise, siyasi kuruluşlar vb.) hem de gerçekte konu ile ilgileri neredeyse hiç olmaması gereken Amerikan iç politikası güçleri soruna el atmışlardır. Yerel düzeyde ise Ermenilerin etkili olduğu herhangi bir yerde sorun her türlü seçimde malzeme olarak kullanılmıştır. Her ne kadar bu tür eylemler Türkiye'nin dikkatinden kaçmış ise de yerel bazda çok sayıda karar alınmıştır.

2. İkinci olarak **Amerikan yönetimi** yasama organlarında Ermeni sorununda bir tür **dengeleyici rolü** üstlenmiş görünmektedir. Türkiye ile ilişkilerin bu nedenlerle bozulmasını istemeyen Beyaz Saray ve bürokrasi bu tür girişimlerin olduğu dönemlerde bir yandan Türk hükümetine konunun daha ileri safhalara varmayacağı yönünde güvenceler vermektedir, bir yandan da alınacak kararların icrai olmaktan çok sembolik olmasını sağlamaya çalışmaktadır. Bazılarınca 'iyi polis-kötü polis' oyununa benzetilebilecek olan bu dengede yönetimin ya da yasamanın ne kadar samimi olduğu tartışılabilir. Muhtemelen her iki taraf da dönemsel çıkarlarını bu tür manevralar ile kurtarma gayreti içinde olmuşlardır. Ancak birçok karar tasarısının daha ileri bir aşamaya gelmemesinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın, Pentagon'un ya da bizzat Beyaz Saray'ın etkisi olduğu açıktır.

3. Amerikan yönetimi Türkiye'nin Kongre ve lobiler ile olan sorunlarının farkındadır. Rum ve Ermeni lobilerin faaliyetleri ABD ulusal çıkarları ile uyuşmadığı dönemlerde zaman zaman onu da rahatsız etmiştir. Ancak Türkiye'ye mesaj verilmek istendiğinde, pazarlıklarda ihtiyaç duyulduğunda Türkiye bu lobilerin faaliyetleriyle korkutulmaya devam edilmiştir.

4. Türkiye aleyhindeki karar tasarılarının Kongre'ye gelmesinde Türkiye-ABD ilişkilerinin genel seyrinin de büyük bir etkisi olduğu söylenebilir. Eğer ABD yönetimi Türkiye'ye daha fazla ihtiyacı olduğunu düşünüyor ve ilişkilerin bozulmasını istemiyorsa bu tür tasarılar gündeme gelememektedir. Hatta eğer daha önceden verilmiş tasarılar var ise bunlar da geri çekilmektedir. Buna karşın **ilişkilerde yaşanan genel bir bozulma diğer alanlar gibi Ermeni kartına da yansımaktadır** ve karar tasarıları birden ortaya çıkmakta, ya da mevcut olanlar daha hızlı oylanarak bir sonraki aşamaya geçmektedir.

5. Ermeni unsurunun ilişkilerde bu derece etkili olmasının diğer bir nedeni de Türkiye'nin Amerikan iç politikasına yeterince nüfuz ede-

mesi ve konu ile ilgili yeterli kararlılık ve disiplinli çalışmayı gösterememesi olmuştur. Türkiye bu konuda **dönemsel** ve **tepkisel** yaklaşımlar sergilemiştir. Karar tasarıları ortaya çıktıkça tepkiler yükselmiş, Ermenilerin herhangi bir girişimde bulunmadığı dönemlerde ise faaliyetler kesilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin yurt dışında yaptığı çalışmalar da şekilsel olmaktan kurtulamamıştır. Bir tür propagandaya dönüşen lobi çalışmalarının inandırıcılığı zayıf kalmıştır. Böyle olunca da zayıf bir Türk propagandası Ermeni fanatiklerin kampanyalarını desteklemekten öteye gidememiştir. En şaşırtıcı olanı ise konu hakkında Türkiye'deki bilgi yetersizliğidir. Ermeni tasarıları Türkiye'de konuya ilgiyi arttırma açısından olumlu bir etki yapar iken Türkiye'nin bu durumu konu ile ilgili olarak inisiyatifin Ermeni fanatiklerde olmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle Türkiye Ermeni kartının ortaya çıktığı hemen hemen her halde hazırlıksız yakalanmış, bir tür sürpriz ile karşılaşmıştır.

6. Ermeni sorununun ilişkilerdeki etkisinin büyük olmasında bir neden de taraflar arasındaki dengesizlik ve bağımlılığın daha çok tek yanlı işlemesidir. 1980'li yıllarda dış ticaret hacmi birkaç milyar dolar olan bir ülke olarak Türkiye'nin ABD'nin dış yardımlarına hala ihtiyaç duymaktadır ve dış yardımlara Kongre onay vermektedir. Bu da Ermeni sorunu konusunda alınan bazı sembolik kararların dahi ilişkilerde somut zararlara yol açmasına neden olmuştur.

7. Daha önce de belirtildiği üzere Türk tarafında konuya **duygusal yaklaşım** hakim olmuştur. Özellikle siyasiler kamuoyunda oluşan infiali iyi yansıtmak ile ilişkilere zarar vermeme ikilemini yaşamışlardır. Türkiye'de Amerikan karşıtlığının başka nedenler ile yükselmesi bu konudaki güçlükleri daha da arttırmıştır. Ermeni meselesi dışında bir nedenle Amerika'ya kızan her türlü grup Ermeni karar tasarılarını fırsat bilerek Amerikan emperyalizmi ya da iç işlerine karışma söylemini bu dönemlerde sıkça kullanmıştır.

8. Ermeni sorunu konusunda siyasiler sorunu bir tür engel olarak görmelerine karşın askeri darbe yönetimi konuyu Türkiye'ye karşı kurulmuş bir tür **komplo** olarak değerlendirmiştir. 12 Eylül yönetimi konuya öylesine önem vermiştir ki çeşitli kampanyaların başlatılması ve bazı yayınların hazırlanması da darbenin hemen ardından gerçekleşmiştir. Buna karşın daha çok ordu ve milliyetçi çevrelerce sahiplenen konu üzerinde derinlemesine çalışmaların yapıldığı ve milli ve etkili bir stratejinin geliştirilebildiğini söyleyebilmek zordur. Ayrıca darbe yönetimi ve diğer bazı kurumların Ermeni sorunu gibi konuları kullanarak ülkede birlik ve bütünlüğü arttırmaya çalıştığı ve milliyetçi duyguları güçlendirmeyi arzuladıkları gözlerden kaçmamaktadır. Ordunun tav-

rına ek olarak Dışişleri Bakanlığı ve emniyet teşkilatı da terör boyutu ve verilen kurbanlar nedeniyle Ermeni sorunu ile ilgilenmişlerdir ve bu ilgi Amerika'da gündeme gelen karar tasarıları ile artmıştır. Siyasi kanatta ise muhalefet çoğunlukla hükümetin verdiği tepkileri yetersiz bulmuştur. Özellikle sol muhalefet ABD'ye çok sert yanıtlar verilmesini, hatta ilişkilerin gözden geçirilmesini sıkça talep etmiştir. Bunda Ermeni sorununun ötesinde Amerikan karşıtlığının büyük rolü olduğu da dikkatleri çekmektedir. İktidar partisinin, yani ANAP'ın tavrı incelendiğinde ise dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın Ermeni iddialarını 'bir atımlık silah' olarak nitelendirdiği görülmektedir. Özal iddiaları fazla ciddiye almamakta, ancak Türk iç siyasetindeki dengelere etkisi ve ABD ile ilişkilerde dönemsel sıkıntılara yol açmasından rahatsızlık duymaktadır. Aslında liberal görüşleriyle dikkati çeken Turgut Özal'ın bu tür konuların tartışılmasından kaçmadığı, aksine konuların gündemde derinlemesine tartışılmasını teşvik ettiği ilerleyen zamanlarda, başta Kürt sorunu olmak üzere çeşitli defalar ortaya çıkacaktır. Ancak Ermeni kanadının bu konuda Özal'ı yanlış tahlil ettiği, ya da hiç tanımadığı, ayrıca bir anlamda 'kaçak güreştiği' söylenebilir. Asıl hedef Ermeni iddialarının sağlıklı bir iletişim yoluyla ele alınması mıdır, yoksa Türkiye'nin her şart altında cezalandırılması mıdır? Bu yeterince anlaşılamamıştır.

9. Sadece Türk-Amerikan ilişkilerinde değil, diğer ülkeler ile ilişkilerde de **Ermeni sorununun mecrasından çıkarak tüm ilişkileri etkilemesi** Turgut Özal'ı rahatsız etmiştir. Özal'ın sorunlara yaklaşımı onları kendi sınırlarından taşırmadan ve diğer konular ile karıştırmadan çözmek, abartıdan ise kaçınmak şeklinde olmuştur. Gazeteci Hasan Cemal'in de belirttiği üzere Özal'ın eğilimi bazı sorunları 'kendi olağan boyutlarına indirmek'tir.[410] Kıbrıs ve Türk-Yunan ilişkilerinde olduğu gibi Ermeni sorununda da Özal sorunun genişletilmesine karşı çıkmış, fevri cevaplardan kaçınılmasını, duygusal hareket edilmemesini istemiştir. Bunun bazı istisnaları yaşanmışsa da Özal ilk açıklamalarını takip eden günlerde yumuşatarak sorunu olabildiğince dar bir alana 'hapsetmeye' çalışmıştır.[411]

Bu çerçevede detaylara geçebiliriz:

---

[410] Hasan Cemal, 'Kaş Yapayım Derken Göz Çıkarmak...', *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1984.

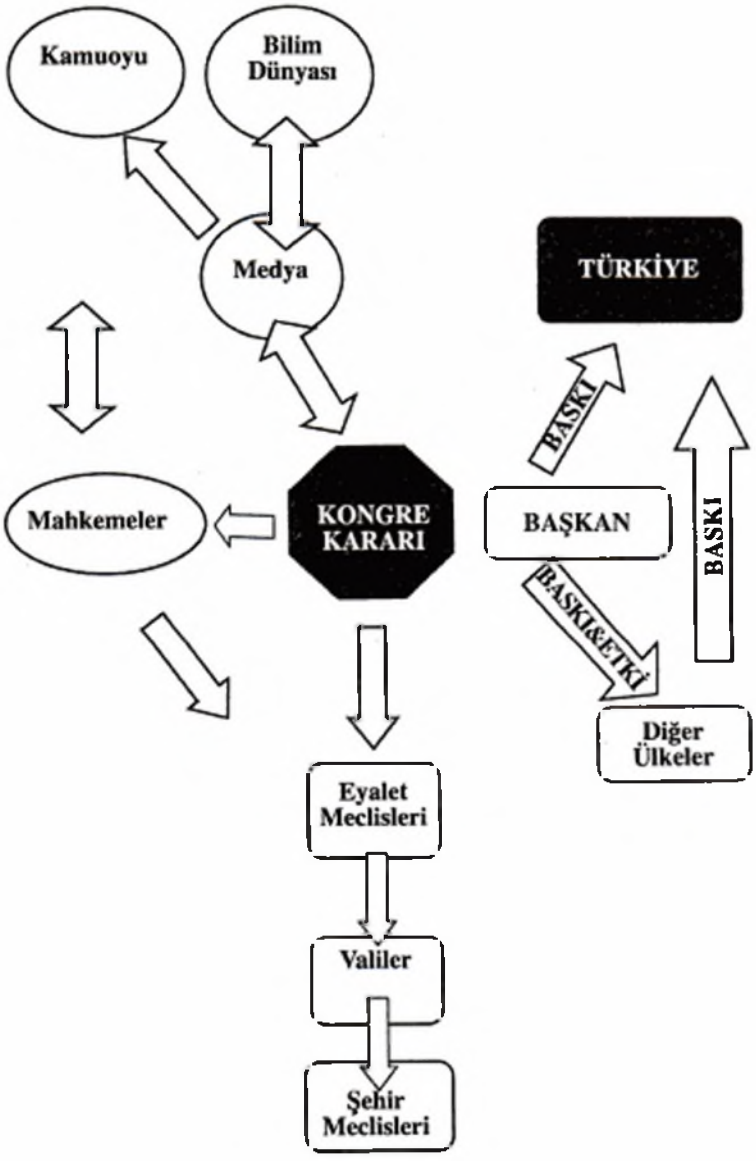
[411] Özal'ın dış politika anlayışı konusunda genel bir değerlendirme için bkz.: Sedat Laçiner, 'Özal Dönemi Türk Dış Politikası', içinde Turgut Göksu, Hasan Hüseyin Çelik, Abdülkadir Baharçiçek ve Ali Şen (ed.), *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Ankara: Siyasal Kitabevi), 2003, ss. 25-48.

Ermeni Karar Tasarıları

İlişkilerde önemli sıkıntı yaratan noktalardan biri Ermeni karar tasarıları olmuştur. Kongre'nin iki kanadında hazırlanan ve yasalaştırılmaya, ya da Kongre kararı haline getirilmeye çalışılan tasarıların ortak noktası Ermeni soykırımı olduğunu ABD yönetimine resmi yollardan ilan ettirebilmektir. Amerika Kongresi'nce kabul edilecek bir soykırımın Türkiye ve diğer ülkelerce daha kolay kabul edileceği varsayımı bunda etkili olmuştur. Söz konusu karar tasarıları özellikle 1980'lerin başlarında Amerikan yönetiminin (özellikle Beyaz Saray, Pentagon ve Dışişleri Bakanlığı) özel çabalarıyla engellenmiştir. Yönetim çeşitli defalar Türkiye'ye açıktan destek vermiştir. Öyle ki Ağustos 1982'de ABD Dışişleri Bakanlığı Ermeni terörü ile ilişkili olarak yayınladığı raporunda "*Dışişleri Bakanlığı, Türk hükümetinin Ermenilere soykırım uyguladığı yolundaki iddiaları kabul etmez*" ifadesine yer vermiştir. Amerika Ermenileri iki yıl boyunca bu ifadenin rapordan çıkarılması için uğraşmışlar, ancak bunda muvaffak olamamışlardır. Bunun üzerine farklı kanallar denenmek istenmiş ve 1984 yılında iki karar tasarısının gündeme getirilmesini sağlamışlardır.[412] 10 Eylül'deki ilk girişimde önce Temsilciler Meclisi'nde dokuz üye tasarı lehine konuşma yapmışlardır. Tasarıda 24 Nisan gününün 'İnsanın İnsana Gayri İnsani Davranışı Günü' (*Man's Inhumanity to Man Day*) olarak anılması öngörülmüz ve tasarı sözlü oylama sonucunda kabul edilmiştir. Birkaç gün içinde benzeri bir tasarı Senato Dış İlişkiler Komitesi'nce de kabul edilmiştir. Tasarı 24 Nisan'ı 'soykırım günü' saymıştır.[413] Komite'nin aldığı karar 'Amerikan dış politikasında Ermeni soykırımı benzeri uygulamaların önlenmesi hususunun da göz önünde bulundurulması" yükümlülüğünü de getirmiştir. Ayrıca tasarıda Anadolu toprakları için '2500 yıllık Ermeni vatanı' tabiri de kullanılılmıştır.

[412] İlhan Uzgel, '1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye', içinde Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt II, (İstanbul: İletişim Yayıncılık AŞ., 2001), s. 62.

[413] 'Türkiye ABD'ye "Kaygı" Bildirdi', *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1984.

Kamuoyu
Bilim Dünyası
Medya
TÜRKİYE
BASKI
BASKI
Mahkemeler
KONGRE KARARI
BAŞKAN
BASKI&ETKİ
Diğer Ülkeler
Eyalet Meclisleri
Valiler
Şehir Meclisleri

Türkiye'nin karara ilk tepkisi Amerika'nın Ankara Büyükelçisi'nin Dışişleri Bakanlığı'na çağrılarak Türkiye'nin kaygılarının iletilmesi şeklinde olmuştur. Ancak ilerleyen günlerde Ankara gelişmelere daha sert bir tavırla karşılık vermiştir. Mevcut eğilimin aynı şekilde devam etmesi halinde Türkiye'nin tavrının daha da sertleşeceğini belirten Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu gelişmelerin Türk-Amerikan ilişkilerine zarar vermeye başladığını söylemiştir. Aynı günlerde Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ durumun hassasiyeti ile ilgili Amerikan yönetimi nezdinde girişimlerde bulunurken, her ne kadar konu ile ilgisi bulunmadığı iddia edildiyse de ABD'nin Ankara Büyükelçisi Robert Strausz-Hupe de Dışişleri Bakanı Shultz'un çağrısıyla durum değerlendirmesi için Washington'a gitmiştir.[414] Bir gün sonra Ankara tepkisini Başbakan seviyesine çıkarmış ve kararı 'düşüncesizce' olarak nitelendirmiştir. Bunda Türk kamuoyunun tepkisinin de etkili olduğu hatırlanmalıdır. Başbakan Turgut Özal kararın kısa vadeli siyasi çıkarlar için alındığını ve ülke çıkarları ile ikili ilişkilerin dikkate alınmadığını öne sürmüştür. Başbakan Özal konu ile ilgili yaptığı yazılı açıklamasında şunları söylemiştir:

> *"ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosu'nun son günlerde ülkemizle ilgili bazı maksatlı karar tasarılarını kabul etme yoluna girdiğine tesadüf ve infialle şahit oluyoruz. ABD Başkanı'nı ülkesinin dış politikasını tespit ederken her türlü esastan yoksun bir takım temelsiz iddiaları mesnet almaya davet eden ve kamuoyumuzu rencide edecek tarzda sözde anma günleri ilanını öngören bu tasarıları büyük bir düşüncesizlik örneği olarak görüyoruz. Yaklaşan seçimler münasebetiyle kısa vadeli kazançları esas alarak bu derece çirkin ve ucuz politika yapılmasını hayret, endişe ve ibretle müşahade ediyoruz.*
>
> *Bu kararların bizzat Amerikan vatandaşlarını da hedef alan uluslararası terörizme, özellikle ASALA ve benzeri terör örgütlerinin caniyane eylemlerine bir destek sağlamakta olduğunu bütün dünya kamuoyunun takdirine arz ediyoruz. Eğer yarın bir Türk diplomatı daha bu caniler tarafından katledilirse, bunun ağır sorumluluğunu, bu kararı alanlar veya almak isteyenler vicdanlarında hissetmeyecekler midir?"*[415]

Tüm bu açıklamalara karşın kamuoyu ve muhalefet ABD'ye verilen cevaptan memnun değildir. Genel kanı tüm bu gelişmelerin Türkiye'yi parçalamak için tasarlanmış büyük bir komplonun bir parçası olduğu

---

[414] 'Ankara ABD'yi Yine Uyardı', *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1984.

[415] 'Özal'dan ABD'ye Sert Tepki: İlişkiler Zedelenebilir, Çirkin Politika', *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1984; 'U.S. House Resolution Angers Turkish Premier', *The New York Times*, 14 Eylül 1984.

şeklindedir. ABD başta olmak üzere Batı yeni bir Sevr peşindedir ve Ermeni iddiaları bunun ilk ayağını oluşturacaktır. Örneğin yazar İlhan Selçuk 'Araratizm' olarak adlandırdığı Ermeni iddialarına ek olarak Helenizm ve Siyaonizmin de Türkiye'den toprak koparmak için sırada beklediğini iddia etmektedir.[416] Gerek sağ gerekse sol kanatta duygusal tepki öylesine üst bir seviyededir ki ABD ile ilişkilerin kesilmesi, NATO'dan çıkılması dahi savunulmaktadır. Örneğin 14 Eylül 1984'te HP İstanbul Milletvekili Avni Güler Başbakan'ın cevaplandırması için TBMM'de Türkiye'nin NATO'dan çıkmasının yeniden gözden geçirilip geçirilmeyeceğini sormuştur. HP genel Başkanı Necdet Calp ise ilişkilerin gözden geçirilmesini talep etmiştir.[417]

Başbakan Özal ise gelişmeleri seçimlere bağlıyordu ve seçim sonrasına kadar ABD'ye süre tanınması gerektiğini ifade ediyordu. Kendilerinin Reagan'ın tekrar seçilmesini tercih ettiklerini, ancak seçimlerden sonra da 'Türkiye'yi rencide eden tavrın' devam etmesi halinde ilişkilerin 'soğukkanlı bir şekilde' masaya yatırılacağını söylüyordu.[418] Ancak Özal'ın yaklaşımında ilk açıklamalarına göre bir yumuşama olduğu söylenebilir. Bunda ABD'nin kapalı kapılar ardında Türk yönetimine gönderdiği mesajların da etkisi vardır. Washington 'konunun abartılmasından' rahatsızdır ve Türkiye'ye tasarının daha fazla ilerlemeyeceği konusunda gerekenin yapılacağı söylenmektedir. Amerikan yönetimi Türk tarafının her tasarıda ilişkileri 'germemesini' istemektedir. Örneğin ABD Savunma Bakan Yardımcısı Richard Perle Ankara'nın ve Türk basınının daha yatıştırıcı davranması gerektiğini söylemiştir:

> *"Türkiye Kongre'nin en etkisiz kararlarına bile yüksek dozda tepki göstermektedir. Ama bunda şaşırtıcı olan Türk basınının ABD Kongresi ile yönetimi birbirinden ayırmamasıdır... Bu sorumlu bir davranış değildir ve iki ülke arasındaki ilişkilere hizmet de etmemektedir."*[419]

Türkiye'yi 'daha sorumlu' davranması konusunda uyaran Perle'in aynı konuşmasında Türkiye'nin doğusunda bir savunma zaafı bulunduğunu ve Sovyetler Birliği'nin Doğu Anadolu'yu engel çıkarmadan geçilecek bir alan olarak gördüğünü, bu nedenle bu boşluğun en kısa zamanda doldurulması gerektiğini söylemesi de dikkat çekicidir. Diğer bir deyişle ABD'nin Türkiye'ye bakışı temelde stratejiktir ve Ermeni sorununun savunma planlarına zarar vermesinden endişe edilmektedir.

---

[416] İlhan Selçuk, 'Körler Çarşısında Ayna Satmak...', *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1984.

[417] 'Özal'dan ABD'ye Sert Tepki: İlişkiler Zedelenebilir, Çirkin Politika', *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1984.

[418] 'ABD'ye Süre', *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1984.

[419] 'Türkiye, Doğuda Askeri Savunma Boşluğunu Doldurmalı', *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1984.

Amerika'nın Ankara elçiliği ve diğer kanallardan gelen 'tasarı daha fazla ilerlemeyecek' mesajı ilk etkisini göstermiş ve Reagan yönetiminin isteğiyle Kongre'de kararı erteleme eğilim gözlenmeye başlanmıştır. Aralarında Cumhuriyetçi Parti Senato Grubu Başkanı Senatör Howard Baker'ın da bulunduğu bazı Cumhuriyetçi senatörler kararı Senato Dış İlişkiler Komisyonu Raportörü'nden geri istemişlerdir. Bunun da en azından 4 Ekim'e kadar tasarının Senato Genel Kurulu'nda görüşülmesini engellemesi umuluyordu.[420] Ancak bu adım da karşı adım ile karşılanmıştır. Ermeni lobisine göre gelişmelerin ardında Türkiye'nin baskıları yatıyordu. Bunun üzerine üç Kongre üyesi "İnsanın İnsana Gayri İnsani Davranışını Kınama Kararı'nın yapıldığı oturuma katılamadıklarını belirterek karara ek destek dilekçesini Temsilciler Meclisi Genel Kurul Raportörlüğü'ne verirken, yine Cumhuriyetçi Parti'den Temsilciler Meclisi üyesi Nancy Johnson, "Türkiye'nin itirazları soykırım gerçeğini değiştirmez" demiştir.[421] Ek dilekçe veren Edward Feighan ise Türkiye'nin Ermenileri sistematik olarak katlettiğini, ancak bunu ABD'nin uzun süre tanımadığını ve bu şekilde ABD'nin Ermenileri gücendirdiğini iddia ederek söz konusu kararın Amerikalı Ermenilerin acılarını bir ölçüde dindireceğini söylemiştir.[422] Tartışmalar Ermeni lobisini memnun ederken konu da ABD'de yerel ve ulusal basının ilgisini çekmiş, böylece bir anlamda amaca da ulaşılmıştır. Aynı günlerde Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği'ne gelen bomba ihbarı ise ortamı daha da germiştir. Temsilciler Meclisi üyesi Matthew Martinez'in Ermeni danışmanı Berc Karabetyan'ın "Bir hafta sonra Ermeni Ulusal Komitesi, Amerikan Kongresi'ne yönelik bir merkezi lobi kurumu açacak. Asıl faaliyetimiz ondan sonra başlayacak" açıklamaları henüz sürecin başında olunduğuna işaret ediyordu.[423] Kısacası Ermeni lobisi 1980'ler boyunca Türkiye'yi uğraştıracak teşkilatlanma ve güce sahiptir.

Amerikan Kongresi'nde karşılıklı manevralar sürerken Amerika'nın Ankara üzerindeki baskıları netice vermeye başlamıştır ve Özal hükümeti Ermeni tasarıları nedeniyle yükselen Batı karşıtlığının daha da ileri bir aşamaya geçmesinden endişe etmektedirler. Nitekim ilk 'yumuşatıcı' fren Özal'dan gelmiştir. ABD'de alınan kararı 'çirkin ve ucuz politika' olarak değerlendiren ve oldukça sert bir açıklamada bulunan Özal bu kez "Dış politikada bağırmak neticesiz" açıklamasını yapmak zorunda kalmıştır. Bu sözlerden o ana kadar ki 'bağırmak stratejisi'nin işe yaramadığı sonucu çıkabilir. Ancak tam tersine 'yeterince bağırıldı

---

[420] Ufuk Güldemir, 'Kongre'de Kararı Erteleme Eğilimi', *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1984.
[421] Ufuk Güldemir, 'ABD Kongresi'nde Ermeni Baskısı', *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1984.
[422] Güldemir, 'ABD...'.
[423] "Türkiye, Doğuda Askeri Savunma Boşluğunu Doldurmalı", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1984.

ve belli bir sonuç alındı. Şimdi bekleme zamanı' sonucu da çıkarılabilir. Özal bu açıklamalarında şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Dış siyasette bağırmakla bir neticeye gidilmez. Hadiselerin ilk çıktığı zaman ben de heyecanlandım. İlk beyanatım oldukça serttir. Ama soğukkanlı hareket ediyoruz... Başta heyecanlandım".*[424]

Tepkisini yumuşatan sadece Özal değildir. Aynı günlerde Cumhurbaşkanı Kenan Evren de yaptığı açıklamalar ile Amerikan yönetiminin Türkiye'nin yanında olduğu mesajını vermeye çalışmaktadır. Örneğin 1 Ekim 1984'te Van'da yaptığı mitingde Evren önce Ermeni meselesinin Türkiye'yi parçalamaya dönük olduğunu söylemiş, ardından ise *"O canilerin giriştikleri bu yeni oyuna ABD Kongresi'nin alet olmamasını beklerdik. Bizi teselli eden husus, ABD yönetiminin bu oyuna gelmemesi ve bunu önlemek için büyük gayret göstermiş olmasıdır"* dedi.

Kasım ayında Reagan'ın açık farkla yeniden seçilmesi Türkiye'yi rahatlatmıştır. Ancak ileride görüleceği üzere sorun sadece bir başkanla ya da yönetimle ilgili değildi. Daha derin kökleri vardı. Nitekim **19 Kasım** günü Viyana'da BM Görevlisi Evner Ergun'un şehit edilmesiyle Ermeni terörü kendisini tekrar göstermiş[425] ve sadece Avrupa'da değil ABD'de de Ermeni iddiaları yeniden basına taşınmıştır. İlginç olan Ermenilerin işlediği cinayetlerde de Ermenilerin geçmişte yaşadıkları acıların gündeme gelmesidir. Katillerden çok öldürülenlerin suçlanması garip olduğu kadar Türk kamuoyunda Batı karşıtı tepkilerin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Ergun cinayeti de diğer pekçok örneği gibi Viyana'nın merkezinde ve gündüz işlenmiştir ve katiller gündüz olmasına rağmen kolayca kaçabilmişlerdir. Oysa Viyana'da bu cinayetten daha 6 ay önce Erdoğan Özen cinayeti işlenmiş, 9 sene evvelinde ise Büyükelçi Daniş Tunalıgil katledilmiştir. Ermeni teröristler Ergun'u başından 3 kurşunla öldürmişlerdir. İlginçtir, Ermeni terör saldırılarının büyük bir kısmından yakından ateş edilmiş ve kurban savunması bir anında başından veya sırtından vurulmuştur.

Karar tasarıları Haziran 1985'te bu defa daha ileri bir aşamaya ulaşmış ve 4 Haziran'da Temsilciler Meclisi'nde genel oya sunulmuştur. Doğal olarak bu gelişmeler Türk kamuoyunda yeni bir ABD karşıtı hava oluşturmuş ve Türk hükümeti var gücüyle kararın geçmemesi için Washington nezdinde çalışmalara başlamıştır. Aynı dönemde 69 bilim adamının ortaklaşa yayınlamış oldukları bildiride tarihi bir hata yapıldığı ilan edilmiştir. 19 Mayıs 1985'te aynı zamanda gazete ilanı yoluyla da kamuoyuna ilan edilen bildiride aralarında bazı Türk araş-

[424] 'Özal'ın Geri Adımı: Başta Heyecanlandım', *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1984.
[425] 'Ermeni Katilleri Tekrar Sahnede: 41'nci Şehidimizi Verdik', *Günaydın*, 20 Kasım 1984.

tırmacıların yanında çok sayıda tanınmış Amerikalı ve diğer ülke kökenli bilim adamının da imzası bulunuyormaktadır ve imza sahipleri ABD Temsilciler Meclisi üyelerine hitaben tasarıda geçen 'Türkiye' ve 'soykırım' kelimelerinin kullanılmasının kabul edilemez olduğunun altını çizmişlerdir.[426] Kararın geçmemesinde bu bildirinin büyük bir etkisinin bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Sonuçta tasarı geçmesi için gerekli olan 274 oya ulaşamamış ve 231 oyda kalmıştır. Ancak kabul edilmesi gerekir ki 231 oy da oldukça yüksek bir sayıdır ve Amerikan Kongresi'nde Ermeni sorununda Türkiye'nin tam tersi bir konumda bu kadar çok temsilcinin bulunması sorunun kalıcı olduğuna işaret eder. Zaten dönemin Dışişleri Bakanı Halefoğlu da bu durumdan Türkiye'nin duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.

Amerika Ermenileri benzeri çalışmalarını devam ettirmişler ve uygun bir zamanda, bu kez 23 Nisan 1987'de bu defa Temsilciler Meclisi Posta ve Sivil Hizmetler Alt Komitesi'nde konuyu gündeme taşımayı başarmışlardır. Tasarı bu komiteden geçmiş ve Temsilciler Meclisi'ne sunulmuştur. Bir öncekine benzer bir süreç böylece başlamış ve o dönemde Washington Büyükelçisi olan Şükrü Elekdağ Ankara'ya çağrılmıştır. Aynı paralelde Başbakan Turgut Özal da Reagan'a göndermiş olduğu mesajında konu ile ilgili olarak Amerikan yönetimini uyarmıştır. En sert tepki ise Cumhurbaşkanı düzeyinde gelmiş ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren Mayıs'taki gezisini ertelediğini açıklamıştır. Amerika'daki gelişmeleri daha trajik hale getiren ise 18 Haziran 1987'de Avrupa Parlamentosu'nun alınış olduğu karardır. AP bu kararında Ermenilere karşı 1915-1917 yılları arasında gerçekleştirilmiş olan eylemlerin BM Genel Kurulu'nun 9 Aralık 1948'de tanımladığı şekliyle bir 'soykırım' olduğunu kabul etmiş ve Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na üyeliği şartlarına bir de sözde Ermeni soykırımını eklemiştir. Detaylarına daha sonra değinilecek olan bu karar Türkiye'de Avrupa ve ABD'de aynı anda büyük bir sıkıntıya neden olmuştur. Bu nedenle Ankara her iki kanatta da geçmişe oranla daha sıkı bir diplomatik çalışma içine girmiş ve Temsilciler Meclisi'nden kararın geçmemesi için neredeyse her şeyi yapmıştır. Karar tasarısı Temsilciler Meclisi'nde görüşülmüş, ancak 8 Ağustos 1987'de yapılan oylamayla usul yönünden reddedilmiştir.

[426] 'Attention Members of the U.S. House of Representatives', *New York Times Sunday*, 19 Mayıs 1985.

TÜRKİYE'NİN KARAR TASARILARINA KARŞI POLİTİKALARININ TEMEL ÖZELLİKLERİ
Dönemsel/ İstikrarsız
Duygusal
Tepkisel
Ani Parlayan/ Sönen
Etkisiz Önlemler
Çoğu Kez Söylem Düzeyinde
Komplocu
Bilimsellikten Uzak
Esası Oçaklanmayan (Yüzeysel)
Konuyu İç Siyasetinde Malzeme Yapan
Ölçüsüz
Plansız
Konuyu Kendi Aleyhinde Popülerleştiren
Zayıf-Temelsiz Propaganda
Zayıf Lobicilik

1989 Karar Tasarısı

Neredeyse tüm Amerikan başkanları seçim döneminde etnik gruplara bazı vaatlerde bulunur ve bu sayede onların oylarını elde etmeye çalışır. Etnik oylarda o grubun nüsfusu kadar dağılımı da önemlidir. Örneğin Rumlar ve Ermeniler sayı olarak nispeten küçük sayılabilecek bir grubu oluşturmalarına ve sayı açısından onları geçebilecek başka etnik gruplar da olmasına karşın, belli bölgelerde yoğunlaşmış olmaları ve organize hareket edebilmeleri sayılarının ötesinde bir etkiye ulaşmalarını sağlar. Ayrıca siyasete yatkınlık ve lobi kuruluşlarını oluşturmuş olmak da bir diğer etkendir. Bu açıdan bakıldığında Yahudiler ile birlikte Rum ve Ermeniler etnik oy açısından çok önemli iki örnektir. İlginç olan nokta her iki grup da seçim dönemlerinde başkan adaylarından Türkiye'ye karşı taleplerde bulunurlar. Rumlar Kıbrıs ve Ege konusunda açık destek isteyip Yunanistan'a daha fazla askeri yardım talep ederken Amerika Ermenilerinin talebi Türkiye'nin sözde soykırımı tanımaya 'ikna edilmesi' bunun için de önce ABD resmi kurumlarının sözde Ermeni soykırımını tanımasıdır. Doğal olarak birçok diğer siyasetçi gibi Amerikan başkanları da seçilme dönemlerinde her türlü vaatte bulunurlar, ancak seçildikten sonra ulusal çıkarlar neyi gerektiriyorsa mümkün olduğunca onu gerçekleştirirler. Bu 'bile bile lades' vakası neredeyse her seçimde yenilenir ve seçimden sonra Ermeni lobi kuruluşları aldatıldıkları iddiasıyla açıklamalarda bulunurlar, ancak siyasetten taleplerini de hiçbir zaman geri çekmezler.

Nitekim 1989 karar tasarısında da durum bu şekilde gelişmiştir. Ermeni kökenli ABD vatandaşlarına soykırım tasarısının geçeceği sözünü veren George Bush (Baba Bush) iktidara gelmiştir ve ondan beklentiler yüksektir. Dönem aslında bir Ermeni karar tasarısını Meclis'ten geçirmek için de son derece uygundur. Çünkü Soğuk Savaş sona ermektedir ve Türkiye'nin öneminin azaldığı genel bir kanıdır. Diğer bir deyişle ABD'nin askeri dengelerinde Türkiye'nin değeri azalmıştır, en azından geçici bir dönem de olsa algı bu şekildedir. Eklenmesi gereken bir diğer nokta da Ermenilerin 1985'te yaşadıkları başarısızlıktan sonra bu kez çok daha istekli ve organize olmalarıdır.[427]

Karar tasarısı 17 Ekim'de Senato Adalet Komisyonu'ndan geçmiştir. Tasarı 24 Nisan gününün 'Ermeni Soykırımının 75. Yılı' olarak anılmasını öngörüyordu. Komisyonda tasarıya olumlu oy verenlerin sayısı sekiz iken karşı çıkanların oyu altıda kalmıştır. Böylece Senato Genel Kurulu'ndan geçmesinin yolu da açılmış oluyordu. Diğer lobi grupları ile ittifak içine giren Ermeni kuruluşları Senato'dan kararı geçirebilirler,

[427] Uzgel, '1980-1990...', s. 63.

böylece Ermenilerin yıllarca hayal ettikleri hedefe ulaşılmış olurdu. Süreçte Türkiye'nin zaafları açıktır. Ancak konuyla ilgili olarak en çok eleştirilen kişi o dönem cumhurbaşkanlığına seçilmiş olan Turgut Özal'dır. Başbakanlığı döneminde de konunun haddinden fazla abartıldığı kanısında olan Özal tasarı öncesinde Bush yönetimini yeterince uyarmamış olmakla suçlanıyordu.[428] Buna karşın Silahlı Kuvvetler, Dışişleri Bakanlığı ve milliyetçi ve ulusalcı çevreler teyakkuz halindeydi ve tasarının Komisyon'dan geçmesini çok önemli bir gelişme olarak görüyorlardı. Özellikle bu kararın bir müttefik ülkeden gelmiş olması ve aynı dönemde (18 Haziran 1987) Avrupa Parlamentosu'nun Ermeni iddialarını onaylar nitelikte bir karar almış olması Türkiye'de tepkilere neden olmuştur. Türkiye'nin azaldığı düşünülen öneminin daha da değer kaybettiği kanısına yol açan bu karar AP'nin kararıyla birlikte Türkiye'deki tepkisel ve duygusal havayı daha da güçlendirmiştir.

Türkiye'nin Komisyon'dan geçen tasarıya ilk tepkileri Türk-ABD Savunma Konseyi toplantılarının askıya alınması, askeri ilişkilerin askıya alınması, İncirlik Üssü'ndeki F-16 uçuşlarının engellenmesi, Amerikan filolarına ziyaret yasağı konulması, Ermeni tasarısının geçmesi halinde 1990'da süresi dolacak olan SEİA'nın uzatılmayacağı mesajının verilmesi şeklinde olmuştur. Üstelik bunların sadece bir ön uyarı niteliğinde olduğu, tasarının Senato'da ilerlemesi halinde ilişkilerin kalıcı olarak zarar göreceği de Amerikan yönetimine söylenmiştir. Ancak alınan önlemleri kamuoyunda bir siyasi malzemeye dönüştürülmemiş ve ilişkileri gerecek açıklamalardan kaçınılmıştır. Ayrıca önlemlerin geçici olduğu ve gerekli adımların atılmasıyla bu önlemlerin de kalkacağı hatırlatılmıştır. Türkiye'nin gelişmeler karşısında aldığı bir diğer önlem ise Yahudi lobisinden yararlanmak olmuştur. Amerikan karar mekanizmalarında güçlü bir lobiye sahip olamayan Türkiye daha önce de Yahudi parlamenterlere yaklaşmıştı. Ancak özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye-Yahudi lobisi bağlantısı güçlenerek devam edecektir. Bunda Türkiye-İsrail yakınlaşmasının da büyük bir katkısı olacaktır. Yahudi lobisinin katkısı inkâr edilemez. Ancak Türkiye'nin ABD yasama organlarından duyduğu rahatsızlığın takip eden dönemlerde de sürdüğü rahatlıkla söylenebilir. Yahudi lobisinin özellikle Ermeni konusunda Türkiye'ye verdiği desteğin asıl nedeni ise Yahudilerin 'soykırıma uğramış tek ulus' unvanını ve ayrıcalığını kimseye bırakmak istememeleri olduğu da bu noktada not edilmelidir.

Karar tasarısının etkisi 1990 yılında da sürmüştür. Üstelik Karabağ'da başlayan çatışmalar konuyu daha da hassas bir hale getirmiştir. Ocak 1990 ziyaretinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal hem George

[428] Uzgel, '1980-1990...', s. 63.

Bush ile, hem de yardımcısı Dole ile görüşerek Türkiye'nin tutumunu anlatmıştır. İlişkilerde kalıcı bir zararlı etkinin oluşmaması için yönetimin ağırlığını koyması gerektiğini belirtmiştir. Bush yönetiminin bundan sonraki öncelikleri Türkiye'yi ve Ermenileri aynı anda mutlu edebilmekti. Türkler 'soykırım' kelimesi içinde geçmeyecek bir kararı kabul edebilir görünüyorlardı. Bunun yerine 'katliam', 'trajedi' vb. ifadeler kullanılabilirdi. Nitekim daha sonraki başkanlık mesajlarında sık sık Türklerin Ermenileri katlettikleri ima edilerek bundan üzüntü duyulduğu belirtilmiş, bu mesajlar ise Türkiye tarafından 'Başkan bu kez de soykırım kelimesini kullanmamıştır. Bu bizim için bir zafer' (!) şeklinde karşılanabilmiştir.

Tasarının Senato'nun gündemine alınmasını engelleyen ise Senatör Robert Byrd'ın bir kararının çıkışının engellenmesinde kullanılan ve 'uzun süre konuşma yöntemi' olarak tanımlayabileceğimiz *filibustering* metodunu kullanması olmuştur. Demokrat Parti senatörü olan Byrd ikinci oylamada (Şubat 1990) tam 14 saatlik bir konuşma yaparak tasarının Senato'nun gündemine alınmasını engellemiştir. Bu durum Ermenilerde büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır ve Bush yönetimi suçlanmıştır. Türkiye ise gelişmelerden memnun olarak geçici önlemleri kaldırmıştır. Buna karşın Ermenileri küstürdüğünü, Türklerden ise almak istediğini elde ettiğini düşünen Başkan George Bush 24 Nisan günü yayınlanan mesajında 1915 olaylarını kastederek bir milyon Ermeninin öldürüldüğünü ve bu katliamın 75. yılında onlarla olduğunu söylemiştir.

Özal: "Tanısak Ne Olur?"

Ermeni sorunu bu dönemde Batı'da hemen her ülke ile ilişkilerde Türkiye'nin karşısına çıkmış, ancak Türkiye-ABD ilişkilerinde çok daha büyük bir yer tutmuştur. Bu dönemde Türk tarafı öylesine bunalmıştır ki Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1991 yılında ABD ziyaretlerinin birinde tüm basının önünde Washington Büyükelçisi Nüzhet Kandemir'e "Ermeni soykırımını kabul etsek de bu iş de bitse olmaz mı?" diye sorabilmiştir. Kandemir'in aktardıklarından öğrenebildiğimiz kadarıyla Özal şu ifadeleri kullanmıştır:

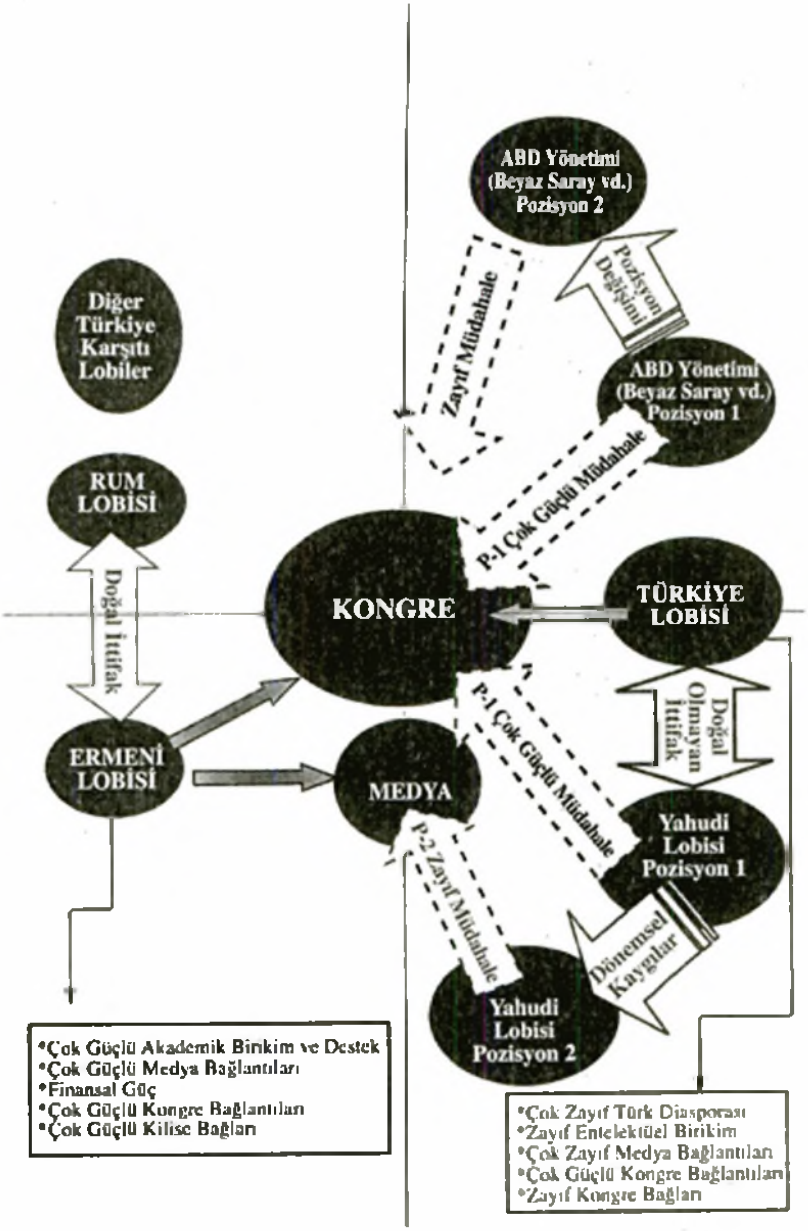
> *"Şu Ermeni soykırımı meselesi fena halde can sıkmaya başladı. Türkiye olarak bu soykırımı tanısak ve bu iş sona erse daha iyi olmaz mı?"*[429]

Emekli Büyükelçi ve eski Dışişleri Bakanı İtler Türkmen'e göre bu sözler 'Özal'ın tarzını' yansıtmaktadır. Türkmen'e göre Özal bir konu-

[429] Sefa Kaplan, 'Soykırımı Tanısak Fena Olmaz mı?', *Hürriyet*, 7 Mart 2005.

yu Türkiye'de tartıştırmak ve Türkiye'de de sağlıklı tartışmaların yapılabileceğini dünyaya kanıtlamak için bu tür çıkışlar yapardı.[430] Yani bu sözler Özal'ın bu konudaki gerçek görüşlerini değil, meseleye yaklaşımını veya stilini yansıtmaktadır. Ancak söz konusu çıkışın ölçüsüz ve maksadı aşan bir çıkış olduğu da söylenebilir. Çünkü Ermeni iddialarını tanımak sorunu sona erdirmek bir yana, daha ileri bir noktaya taşır. Ancak Özal'ın bu sözleri, Türkmen'in de belirttiği gibi, Türkiye deki tabulara dönüktür ve tartışma ortamını zenginleştirmeye, Türkiye'nin bu tür iddialardan çekinmediğini göstermeye dönük bir girişimdir. Elimizde tersini gösterir herhangi bir kanıt yoktur, fakat Özal'ın Ermeni iddialarına katılmadığını, bu iddiaları sert bir şekilde reddettiğini gösterir çok sayıda demeç ve açıklaması bulunmaktadır.

[430] Kaplan, 'Soykırımı...'.

ABD Yönetimi (Beyaz Saray vd.) Pozisyon 2
Pozisyon Değişimi
Zayıf Müdahale
Diğer Türkiye Karşıtı Lobiler
ABD Yönetimi (Beyaz Saray vd.) Pozisyon 1
P-1 Çok Güçlü Müdahale
RUM LOBİSİ
Doğal İttifak
KONGRE
TÜRKİYE LOBİSİ
Doğal Olmayan İttifak
P-1 Çok Güçlü Müdahale
ERMENİ LOBİSİ
MEDYA
Yahudi Lobisi Pozisyon 1
P-2 Zayıf Müdahale
Dönemsel Kaygılar
Yahudi Lobisi Pozisyon 2
•Çok Güçlü Akademik Birikim ve Destek
•Çok Güçlü Medya Bağlantıları
•Finansal Güç
•Çok Güçlü Kongre Bağlantıları
•Çok Güçlü Kilise Bağları
•Çok Zayıf Türk Diasporası
•Zayıf Entelektüel Birikim
•Çok Zayıf Medya Bağlantıları
•Çok Güçlü Kongre Bağlantıları
•Zayıf Kongre Bağları

ABD'de 1980'li Yıllarda Ermeni Terörü

Daha önce işlendiği üzere ABD, Ermeni terörünün yakın zamanda yeniden ortaya çıktığı topraklar olmuştur ve diğer ülkelerdeki saldırılarda da Amerika Ermenilerinin en azından maddi destek sağladığını bilmekteyiz. Ayrıca Ermeni teröristler diğer birçok Ermeni cemaatinde olduğu gibi ABD Ermenileri arasında da 'kahraman' olarak görülmüşlerdir. Buna rağmen ABD'deki Ermeni terör saldırılarının Fransa ile kıyaslandığında nispeten daha az kalması dikkat çekicidir. Bunun temel nedeni olarak ABD güvenlik güçlerinin Ermeni terörünün üzerine gitmesi gösterilebilir. Fransa'nın özellikle ilk başta hoşgörü ile yaklaşması Avrupa'da Ermeni terörünü azdırmıştır. ABD'de ise saldırılar nispeten daha az kalmıştır. Buna rağmen gerçekleşen saldırıları şu şekilde özetleyebiliriz:

Avrupa'da hemen hemen her hafta en az bir saldırının gerçekleştiği 1980 yılında, **11 Ağustos** günü Ermeni bir grup New York'taki Birleşmiş Milletler Türk Evi'ne saldırmıştır. **12 Ekim 1980**'de ise yine Türk Evi'nin önüne bomba konulmuştur. Yoldan geçen 4 kişi yaralanırken, JCAG sorumluluğu üstlenmiştir.

3 Şubat 1981'de bu kez Ermeni saldırganlar ABD'nin Doğu kıyısındadır. Los Angeles'ta İsviçre Konsolosluğu önüne Ermenilerce yerleştirilen bomba uzmanlarca etkisiz hale getirilmiştir. Olayın ardından gelen bir telefon, Suzy Mahseredjian[431] serbest bırakılıncaya kadar saldırıların süreceği tehtidinde bulunmuştur.

3 Haziran 1981 günü ise San Fransisco'da gösteri yapacak olan Türk folklor ekibi gelen tehditler nedeniyle programlarını iptal etmek zorunda kaldı. Buna benzer gelişmeler günümüzde dahi yaşanabilmektedir. Ermeni fanatikler Türk sanatçılarının Amerikalılara sanatlarını sergilemesini dahi kendilerince 'tehlikeli' bulabilmektedirler.

26 Haziran 1981'de Los Angeles'ta yine İsviçre hedeftedir. *Swiss Banking Corporation* büroları önünde bir bomba patlamış ve olayın sorumluluğunu 'Haziran Örgütünün Dokuzuncusu'[432] üstlenmiştir. Talep

---

[431] Mahseredjian azılı ASALA teröristlerinden biridir. Alexander Yenikomechian ile birlikte 'çift terörü'nün en iyi örneklerinden biri olarak görülmektedir: Pamala L. Griset, Sue Mahan, *Terrorism in Perspective*, (SAGE, 2002), s. 174. İkili 1982'de İsviçre'de bombalı saldırı suçlamasıyla yakalandığında (*New York Times*, 29 Ocak 1982) ASALA'nın İsviçre'ye karşı misilleme saldırılarının nedeni olmuşlardır.

[432] İsviçre makamlarına Ermeni terörist Mardiros Jamkodjian'ı serbest bırakmları için baskı yapmak amacıyla kurulmuş bir terör örgütüdür. Örgüt 1981 yılı içinde sadece İsviçre hedeflerine saldırmıştır. Saldırdığı yerler arasında öne çıkanlar şunlardır: Tahran'da İsviçre Havayolları ofisi, Bern'de Swiss Bundeshaus binası, Zürih Uluslararası

yine aynıdır, "İsviçre'de Ermeni terörüne hoşgörü gösterilsin". 20 Ağustos 1981'de ise başka bir İsviçre finans kuruluşu olan *Swiss Precision Instruments* ofislerinin önünde patlama gerçekleşmiştir. Saldırıyı yine aynı grup üstlenmiştir.[433] 20 Kasım 1981'de Beverly Hills'deki Türk Konsolosluğu'na saldırı düzenlendi. Binada ağır hasar oluşmuştur. Olayı JCAG üstlenmiştir.

28 Ocak 1982'de bu kez Ermeni terörü Los Angeles Konsolosu Kemal Arıkan'ı hedef almış ve Konsolos aracıyla işine giderken 2 Ermeni teröristin saldırısına uğramıştır.[434] Arıkan aracıyla ışıkta durduğu esnada Ermeni teröristler kendisini çapraz ateşe almışlardır. Böylece Türkiye'nin Ermeni teröründeki kaybı 20'ye çıkmıştır. Saldırıdan sonra gelen telefonda Ermeni terör örgütü *"öldürmeye devam edeceğiz"* mesajını vermiştir. Saldırı sonrasında 19 yaşındaki[435] Ermeni göçmen Hampig Sasunyan tutuklandı ve ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. Mahkeme kendisini birinci derece cinayetten suçlu bulurken, af kapısını da kapatmıştır.[436] Mahkeme kararlarında Sasunyan'ın Arıkan'ı sadece milliyeti nedeniyle öldürdüğü, Arıkan'ın bunun dışında bir 'suçu'nun olmadığı belirtilmiştir. Bu da açıkça göstermektedir ki ırkçılık ve soykırımın intikamını aldığını iddia eden bu insanlar aslında bu eylemleriyle gerçek bir ırkçı davranış sergilemiş olmaktadırlar.

Hampig Sasunyan'ın abisi Harout Sasunyan'ın da 21 yaşında iken bombalı saldırıdan dolayı ceza alması da tesadüf olmasa gerektir.[437] Bu olay da göstermektedir ki Ermeni diasporasında bazı aileler çocuklarını sadece 'nefret' ve 'intikam' duyguları ile yetiştirmektedir.

Türk basını Arıkan cinayetini daha çok Fransız bağlantısı ile okumuş, örneğin Tercüman gazetesi olayı *"Fransızların besleyip büyüttüğü Ermeni teröristler dün gece Los Angeles'ta yine hunharca saldırdılar"* cümlesiyle duyurmuştur.[438]

Havaalanı, Lozan'da büyük bir alışveriş merkezi, Cenevre Garı, Kopenhag'da İsviçre Havayolları ofisi, Los Angeles'ta İsviçre şirketi ofisi, İsviçre Adalet Sarayı, Los Angeles'ta İsviçre bankası.

[433] Alex Peter Schmid, A. J. Jongman, Michael Stohl, Irving Louis Horowitz, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*, (Transaction Publishers, 2005), s. 675.

[434] Lütfi Gökmen, 'Dünya İçin Yüzkarası', *Tercüman*, 29 Ocak 1982.

[435] Karar anında 22 yaşındaydı.

[436] 'Assasin Gets Life Term', *The New York Times*, 16 Haziran 1984; 'Coast Jury Convicts Armenian in Death of a Turkish Envoy', *The New York Times*, 5 Ocak 1984.

[437] 'Young Armenian is Convicted of Bombing House of Envoy', *The New York Times*, 12 Haziran 1982.

[438] Lütfi Gökmen, 'Dünya İçin Yüzkarası', *Tercüman*, 29 Ocak 1982.

5 Mayıs 1982'de Ermeni terörünün bir başka kanlı saldırısı daha gerçekleşmiş ve Fahri Konsolos Orhan Ragıp Gündüz (60) Boston'da aracının içinde, Somerville bölgesinde yoğun trafikte iken öldürülmüştür.[439] Gündüz'ün bürosuna saldırıdan iki ay önce de bomba konulmuştu. Koşu kıyafeti giyen saldırganın geniş kalibreli bir silahla en az 9 kez ateş ettiği açıklanmıştır. Olay karakola sadece 45 metre mesafede gerçekleşti. Dönemin ABD Başkanı Ronald Reagan saldırıyı *"ödlekçe süikast"* olarak nitelendirmiştir.[440] Gerçekten 60 yaşında kendi halinde bir kişiyi, kimsenin göremeyeceği bir yerde iki el ateş ederek öldürmenin mantığını anlamak zordur. Ermeni teröristlerin bu saldırıları diğer terör örgütlerinin planlı eylemlerinden ziyade kontrolsüz bir çılgınlığa işaret etmektedir. Oysa Fahri Konsolos Orhan Gündüz'ün bölgede tanıdığı birçok Ermeni göçmen vardır ve bunların bir kısmı ile iyi ilişkileri de olmuştur. Gündüz'ün arkadaşlarından Prof. Dr. Sedat İşçi bu durumu şöyle tasvir etmektedir:

> *"'(ABD'ye ilk gelen) Türk ve Ermeniler, aynı evlerde oturmuş, aynı işyerlerinde çalışmış, birbirlerine yardım etmiş ve iş bulmuş, birlikte eğlenmişlerdi. Dışarıda Taşnak ve Hınçakların, Türklere ve Müslümanlara karşı çalışmaları vardı. Ermenilerde etnik milli kimlik, ancak Türkler düşman gösterilerek oluşturulabilirdi. Oysa yüzyıllar boyu birlikte yaşamış bu iki halk, birbirleri için farklı olmakla birlikte düşman olmamıştı. Hala birbirlerini hemşehri olarak görüyorlardı.''*[441]

Orhan Gündüz cinayetini 'Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları' adlı bir örgüt üstlenmiştir.

18 Mayıs 1982'de bu kez Tampa'da (Florida) Türk Fahri Başkonsolosu Nash Karahan'ın ofisine saldırı düzenlenmiştir.

26 Mayıs 1982'de *Swiss Banking Corporation* bürosu bombalandı ve bina hasar görmüştür. Şüpheli 4 Ermeni ASALA bağlantıları nedeniyle suçlanmıştır.

31 Mayıs 1982'de ise polis Los Angeles Uluslararası Havaalanı'nda Kanada Havayolları yanında yerleştirilmiş olan bombayı etkisiz hale getirmiştir. Olayın ardından 3 Ermeni tutuklandı.[442] Tutuklamanın 4 aylık bir çalışmanın ardından geldiği açıklanmıştır. Bu saldırıdaki kişi-

---

[439] 'Turkish Consul is Fatally Shot', *The New York Times*, 5 Mayıs 1982; 'Boston Fahri Konsolosumuz Şehit Edildi', *Tercüman*, 6 Mayıs 1982.

[440] Dudley Clendinen 'Slayer of Turkish Envoy is Hunted in Boston Area', *The New York Times*, 6 Mayıs 1982; 'Slain Turkish Envoy Memorialized in Boston', *The New York Times*, 8 Mayıs 1982.

[441] 'Arkadaşları Şehit Orhan Gündüz'ü Unutmadı', *Hürriyet ABD*, 5 Nisan 2005.

[442] '3 Armenians Arrested for Bomb at Airport', *The New York Times*, 31 Mayıs 1982.

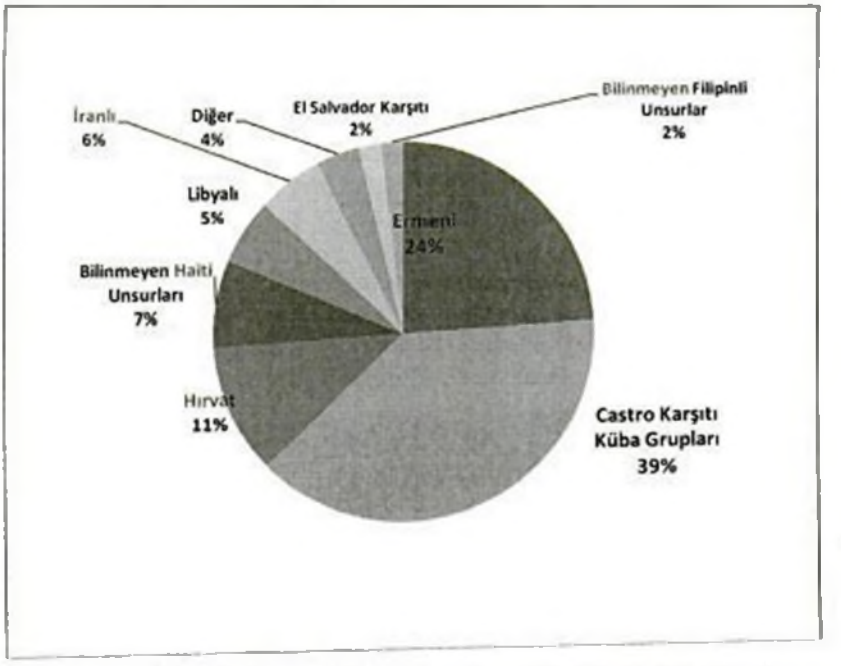
lerin Arıkan cinayeti de dâhil diğer birçok olay ile ilgili olduğu bilgisi polis tarafından mahkemeye verilmiştir. FBI izlenen grubun bombayı yerleştirdiğini yetkililerin gördüğünü açıklamıştır. Tutuklananlar Hratch Kozibioukian (30), eşi Stranouche (21) ve Varant Berkev Chirinian (28) adlı kişilerdi. Saldırganların tamamı Ortadoğu göçmeni Ermenilerdir. Amaçları tutuklanan Ermeni teröristlerin serbest bırakılması için baskı oluşturabilmekti.

21 Ekim 1982'de bu kez JCAG üyesi 5 Ermeni bomba taşımak ve diplomatik temsilciğine saldırı planlamaktan dolayı Federal görevlilerce yakalandı ve tutuklanmıştır.[443]

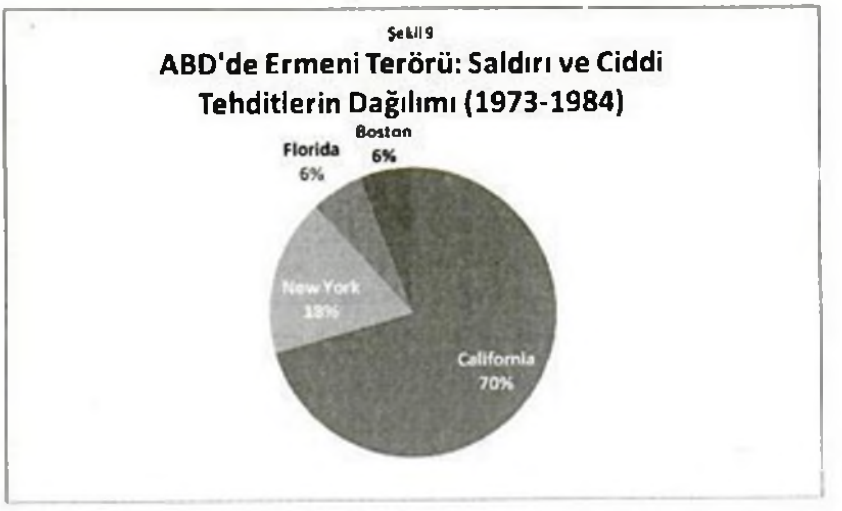
21 Ocak 1983'te Anaheim'da (California) 2 Ermeni terörist bir motosiklet üzerindeyken Suudi Arabistan Havayolları ofislerine bomba fırlatmıştır. Olayla ilgili olarak İran Ermenisi Vahe Kontaverdiyan tutuklanmıştır. Ancak bu kişi daha sonra serbest bırakılmıştır. ASALA'ya göre Suudi Arabistan, Türkiye ile olan yakın ilişkileri nedeniyle hedef seçilmiştir.

29 Mart 1984'te ASALA, Los Angelas Olimpiyatları'na katılacak Türk atletleri öldürme tehtidinde bulunmuştur. 25 Haziran 1984'te ise Fransa'daki bir haber ajansına ihbarda bulunan ASALA sadece Türk atletlerin değil, bunlara yardımcı olacak tüm ülke ve şirketlerin de saldırıya uğrayacağını iddia etmiştir.[444]

[443] '5 Armenians Held in Coast Bombings', *The New York Times*, 24 Ekim 1984.
[444] 'Threat Against Turks at Olympics Received', *The New York Times*, 3 Temmuz 1984.

Şekil 8. ABD'de Uluslararası Terör Gruplarının Faaliyetlerinin Gruplara Göre Dağılımı (1980-1986)[445]

[445] Kaynak: ABD Adalet Bakanlığı FBI, *FBI Analysis of Terrorist Incidents in the United States - 1986*, (Washington D.C., 1986), s. 53. Not: Tablo teknik nedenlerden dolayı çok küçük rakamları yuvarlamıştır.

Tablo 11
ABD'DE ERMENİ TERÖRÜ
1973-1984

TARİH	OLAY	OLAY YERİ	SALDIRI ŞEKLİ	SONUÇ/ HASAR	SORUMLU
23 Ocak 1973		Santa Barbara, CA	Cinayet	Başkonslos Mehmet Baydar ve Bahadır Demir öldürüldü	Gourgen Migirdi Yanıkyan
2 Temmuz 1973	Jüri Yanıkyan'ı suçlu buldu ve her bir cinayet için müebbet hapis verdi				
26 Ekim 1973	Türk Enfor masyon Ofisi'ne saldırı	New York	Bombalı saldırı girişimi	Hasar	'Yanıkyan Komandoları'
4 Ekim 1977	Prof. Dr. Stanford Shaw'ın evine saldırı	California	Kundaklama, tehdit ve saldırı	Hasar	28 Ermeni Grubu
11 Ağustos 1980	BM Türk Evi'ne bombalı saldırı	New York	Baskın, saldırı girişimi	Hasar	Bir grup Ermeni
12 Ekim 1980	BM Türk Evi'ne saldırı	New York		Yoldan geçen 4 kişi yaralandı; Hasar	
3 Şubat 1981	İsviçre Konsolosluğu'na bombalı saldırı girişimi	LosAngeles, CA	Bombalı saldırı girişimi		
3 Haziran 1981	Türk folklor ekibine tehdit	San Fransisco, CA	Tehdit		
26 Haziran 1981	Swiss Banking Corp. önünde bomba patladı	Los Angeles, CA	Bombalı saldırı		Haziran Örgütünün Dokuzuncusu
20 Ağustos 1981	Swiss Precision Inst. Önünde patlama		Bombalı saldırı		Haziran Örgütünün Dokuzuncusu
20 Kasım 1981	Türk Konsolosluğu'na saldırı	Beverly Hills, LA	Bombalı saldırı	Binada ağır hasar	JCAG

28 Ocak 1982	Los Angeles Konsolosu Kemal Arıkan'a saldırı	Los Angeles	Cinayet-Suikast	Arıkan şehit oldu	Hampig Sasunyan
Mart 1982	Fahri Konsolos Orhan Gündüz'ün ofisine bombalı saldırı ve tehdit	Boston	Bombalı saldırı ve tehdit		
5 Mayıs 1982	Fahri Konsolos Orhan Gündüz'e silahlı saldırı	Somerville, Boston	Silahlı saldırı, Cinayet-Suikast	Gündüz şehit oldu	
18 Mayıs 1982	Fahri Başkonsolos Nash Karahan'ın ofisine saldırı	Tampa, Florida	Saldırı ve tehdit	Hasar	
31 Mayıs 1982	Kanada Havayolları'na saldırı	Los Angeles Uluslararası Havaalanı	Bombalı aldırı girşimi		3 Ermeni tutuklandı
Haziran 1982	Arıkan'ın katili Sasunyan suçlu bulundu.				
21 Ekim 1982	5 JCAG üyesi terörist FBI'ca tutuklandı. Hedefleri yeni bir cinayetti				
21 Ocak 1983	Suudi Arabistan ofislerine motosikletten bomba atıldı	Anaheim, CA	Bombalı saldırı ve tehdit		ASALA
29 Mart 1984	LA Olimpiyatları'na katılacak olan Türk atletler ölümle tehdit edildi	Los Angeles	Tehdit		ASALA
23 Haziran 1983	LA Olimpiyatlarına katılacak bazı ülke sporcuları ölümle tehdit edildi	Los Angeles	Tehdit		ASALA
31 Aralık 1984	Ermeni kökenli California Valisi Dökmeciyan katil Yanıkyan'ı affetti.	California			

KANADA VE ERMENİ SORUNU (1970'LER)[446]

Türkiye'de çok fazla dikkat çekmese de Ermenilerin yoğun ve sabırlı bir şekilde çalıştıkları yerlerden biri de Kanada olmuştur. Buradaki Türk topluluk bu konular ile oldukça geç ilgilenebilmiş, ilgilendiğinde ise organize ve etkili olamamıştır. Ermeniler ise Kanada'da kamuoyunu kendi düşünceleri doğrultusunda şekillendirebilmek için tüm araçları kullanmışlardır. Buna rağmen 1980'ler ve 1990'lar boyunca yasama organlarında önemli bir yol katededebildikleri söylenemez. Ancak kamuoyunun ikna edilmesi ve neredeyse tüm bireylerin zihnine 1915 olaylarını bir 'soykırım' olarak kazıdıklarını söylemek de abartı sayılmaz.

Kanada-Ermeni ilişkileri açısından bir diğer nokta ise Kanada'nın terör ile Ermeniler yoluyla tanışmasıdır. Ermeni terörü Kanada tarihindeki belki de ilk ciddi terör hadisesidir. Bu nedenle Kanada'da terör olaylarını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

13 Ocak 1982'de Kanada'nın Toronto kentinde Türk Başkonsolosluk binasına yapılan bombalı saldırı ağır hasara yol açtı. Olayı ASALA üstlendi.

8 Nisan 1982'de bu kez Kanada'nın başkenti Ottowa'da Büyükelçilik Ticari Ateşesi Kani Güngör evinin garajında işine gitmeye hazırlanırken Ermeni teröristlerin saldırısına uğradı.[447] Ateşe saldırı anında aracın içindeydi. Güngör ağır yaralanırken, saldırıyı daha sonra Ermeni terör örgütü ASALA üstlendi.[448] Güngör saldırıdan sonra felç oldu. Saldırı nedeniyle 3 Ermeni terörist yakalandı. Bunlardan İran Ermenisi Haig Gharakhanian olay esnasında sadece 17 yaşındaydı. Ghrakhanian olaydaki rolü nedeniyle sadece 9 ay hapiste kaldı. Ghrakhanian saldırı esnasında gözcü rolündeydi. Ayrıca saldırıyı ASALA'nın üstlendiğini belirten mektubu United Press International'ın Los Angeles ofisine ulaştıran da oydu. Mahkemesine bakan yargıç Ghrakhanian'ı kader mahkûmu olarak gördü, ona acıdı ve aldığı çok hafif cezanın dışında genç terörist sınır dışı da edilmedi. Aksine hapis günlerinin ardından Kanada vatandaşı olmak için başvuruda bulundu. Kanada makamları

---

[446] Kanada Ermenileri konusunda daha fazla bilgi için bkz.: Isabel Kaprielian-Churchill, *Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada*, (McGill-Queen's Press - MQUP, 2005); Paul R. Magocsi, *Encyclopedia of Canada's Peoples*, (University of Toronto Press, 1999).

[447] Doğan Uluç, 'Yine Azıttılar, Kahrolsunlar!...', *Hürriyet*, 9 Nisan 1982.

[448] 'Gunmen in Ottowa Wound Turkish Envoy', *The New York Times*, 9 Nisan 1982; 'Armenian Terror Group Claims Ottowa Shooting', *The New York Times*, 10 Nisan 1982.

terörist olduğu kesin olmasına rağmen başvuruyu reddetmediler ve Ghrakhanian vatandaşlık yolunda ilerledi.

27 Ağustos 1982'de Elçilik Askeri Ateşesi Attila Altıkat arabasında öldürüldü. Araç tıpkı Gündüz Suikastı'nda olduğu gibi sabah yoğun trafikte durduğunda saldırıya uğradı.[449] Altıkat vücuduna isabet eden tam 8 kurşunla şehit oldu. Olayın sorumluluğunu JCAG üstlendi.[450] Albay'ın 17 yaşındaki kızı Zeynep ise "şaşırmadım, çok tehdit alıyorduk" dedi. Saldırıdan sonra Ottowa Radyosu'nu arayan bir kişi saldırıların devam edeceğini iddia etti. Bu saldırının hemen akabinde, 4 Eylül 1982'de, Türkiye çok sert bir açıklama yaparak yurt dışındaki Ermeni terörünü durduracağını ilan etti. Ancak Dışişleri Bakanı İlter Türkmen bunun nasıl sağlanacağı konusunda herhangi bir detaylı bilgi açıklamamıştır.[451] Dışişleri Bakanlığı Kıbrıs Rum Kesimi'ni ise özel olarak uyarmıştır. Rumların Ermeni teröristlere kanat açtığı yönündeki ifadeler yaygınlaşınca bakanlık sözcüsü *"ASALA'yı barındırmak Rumlar için hata olur"* demekle yetinmiştir.[452] *Hürriyet* gazetesi ise sürmanşetten 'Hep Onlar mı Vuracak!' şeklinde imalı bir ifade ile çıkmıştır. Belli ki gazete biraz da Türkiye devletinin Ermeni teröristleri vurmasını istiyordu. Albay Altıkat Türkiye'nin Ermeni teröründe 29. şehidi olmuştur.

12 Mart 1985'te Ottowa'da 3 silahlı kişi Türk Büyükelçiliği'ne girerek Kanadalı güvenlik görevlisini öldürmüştür.[453] Daha sonra ise Büyükelçi Coşkun Kırca'nın bulunduğu kısımdaki kapıyı havaya uçurarak Kırca'yı yaralamıştır. Büyükelçi'nin kızı ve eşi ise diğer 10 kişi gibi rehin alınmıştır.[454] Rehineler daha sonra serbest bırakıldı ve teröristler olayın başlamasından tam 4 saat sonra teslim olmuşlardır. Olayın sorumluluğunu ARA üstlendi. 1986 yılında yapılan mahkemede Ontario Yüksek Mahkemesi jürisi 3 Ermeni terörist Ohannef Noubarian (30), Kevork Marachelian (35) ve Rafi Panos Titizian'ı (27) birinci, derece cinayetten suçlu buldu ve ömür boyu hapse mahkûm etmiştir. Noubarian arkadaşları adına olayda bir Kanadalı'nın ölmesi nedeniyle özür diledi ve saldırılarının bu ölümle gölgelendiini iddia etmiştir.

---

[449] 'Hep Onlar mı Vuracak!', *Hürriyet*, 22 Ağustos 1982.

[450] Michael T. Kaufman, 'Turkish Diplomat is Slain in Ottowa', *The New York Times*, 28 Ağustos 1982.

[451] 'Turkey Says It Will Stop Terrorism by Armenians', *The New York Times*, 5 Eylül 1982; Milt Freudenheim, Henry Giniger ve Katherine J. Roberts, 'Armenians Strike Again', *The New York Times*, 29 Ağustos 1982.

[452] 'Dışişleri, Katillere Kanat Açanları Uyardı: ASALA'yı Barındırmak Rumlar İçin Hata Olur', *Hürriyet*, 22 Ağustos 1982.

[453] 'Kanada'da Saldırdılar', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.

[454] Christopher Rhein, 'Turks' Embassy in Ottowa Seized', *The New York Times*, 13 Mart 1985.

Noubarian ayrıca mahkemeye verdiği ifadesinde amaçlarının *"kendilerine karşı 1915'te soykırım işleyen Türklerden anavatanlarını geri almak"* olduğunu da iddia etmiştir.[455] Kanada Dışişleri Bakanı Joe Clark ise olay ile ilgili kendisine yöneltilen bir soru üzerine *"demek ki binada yeterli koruma yokmuş"* demiştir.[456] Dönemin siyasi partilerinden MDP'nin genel başkanı ve eski Ottowa Büyükelçisi Turgut Sunalp ise sorumlunun Kanada istihbaratı olduğunu, kendi zamanındaki önlemlerin zamanla gevşediğini ve bu sonucun ortaya çıktığını iddia etmiştir.[457]

Saldırganlar elçiliğin içindeyken Cumhuriyet gazetesi muhabiri elçilikle telefon konuşması yapmayı başarmıştır. Bu diyalogta şu ifadeler geçmiştir:

"- Alo... Orası Türkiye Büyükelçiliği mi?

- Hayır Burası Ermeni Büyükelçiliği.

- Hangi amaçla elçiliği ele geçirdiniz?

- Sizin gibileri susturmak amacıyla, Türk, Amerikan, İsrail emperyalizmini gözler önüne sermek amacıyla.

- Ne istiyorsunuz?

- Özgürlük.

- Rehineler sağ mı?

- ...

- Teslim olacak mısınız, yoksa çatışacak mısınız?

- İsteklerimiz yerine getirilene kadar çatışacağız. Dünyanın her yerinde gücümüzü göstereceğiz."[458]

26 Mart 1985'te ise Ermeni teröristler en yoğun saatte Toronto şehrinin ulaştırma sistemini havaya uçuracakları tehtidinde bulundular.

---

[455] '3 Armenians Convicted in Attack in Ottowa', The New York Times, 1 Kasım 1986.
[456] 'Kanada'da Saldırdılar', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.
[457] 'Burası Ermeni Büyükelçiliği', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.
[458] 'Burası Ermeni Büyükelçiliği', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.

Tablo 12
KANADA'DA ERMENİ TERÖRÜNÜN KISA BİLANÇOSU

Saldırı Şekli	Ciddi Tehdit	Ciddi Yaralanma	Ölüm	Ciddi Hasarlı Eylem
Sayısı	1	2	2	3

Kanada gibi bir ülkede Ermeni terörünün hayat bulmasında belki de en önemli neden Kanada Ermeni aydınlarının ve kurumlarının teröre uygun bir zemin hazırlaması ve terörü önemli oranda desteklemesidir. Kanada Ermenileri'nin Tarihi adlı kitabın yazarı Isabel Kaprielian-Churchill'in Ermeni terörünü anlatırken kullandığı kelimelere baktığımızda terörün Kanada Ermenilerince nasıl desteklendiği daha net bir şekilde görülecektir:

> *"Genç Ermenilerin saldırıları onların Türk devletinin Birinci Dünya Savaşı esnasında uyguladığı teröre ve sonrasındaki inkârına bir yanıtlarıydı."*[459]

TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİNDE ERMENİ SORUNUNUN ETKİSİ (1980'LER)

1980'li yıllarda Ermeni sorununun önemli zararlar verdiği ve etkili olduğu bir diğer alan da Türkiye-Avrupa Ekonomi Topluluğu (AET) ve genel olarak Türkiye-Avrupa ilişkileridir. Özellikle Ermeni diasporasının güçlü olduğu ülkeler ile Ermeni lobilerinin etkili olduğu başkentlerde Türkiye karşıtı hareket zaman zaman ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Bunda şüphe yok ki Ermeni sorunu kadar Türkiye'de yaşanan askeri darbe, insan hakları sorunları, demokratikleşmede yavaşlık, Yunanistan'ın AET'ye tam üye olarak girmesi ve Kıbrıs sorununun da büyük katkısı olmuştur. Askeri darbe nedeniyle birçok Avrupa ülkesi Türkiye'yi izole etmiştir. Askeri yönetimin çekilmesinin ardından dahi askeri unsurların politikada etkili olması birçok Avrupa ülkesinde rahatsızlığa neden olmuştur. Darbenin ardından yurt dışına kaçan çok sayıda radikal grup, suçlu ve rejim muhalifi ise Avrupa başkentlerinde Türkiye'deki yönetim aleyhinde propagandaya başlamışlardır. Özellikle Kürtçü ve aşırı sol gruplar ile Rum ve Ermeni lobileri arasında doğal

[459] Kaprielian-Churchill, *Like...*, s. 473.

bir ittifak kurulmaya başlamıştır. Özellikle 1980'lerin ikinci yarısında bu grupların ne kadar etkili olduğunu gören PKK bilinçli olarak Avrupa şehirlerinde Kürt diasporası oluşturmaya ve bunları siyasi baskı aracı haline getirmeye çalışmış, bunda kısmen başarılı da olmuştur. Bu tarihlerde Türkiye denildiğinde tüm Avrupa'da insan hakları ihlalleri, militarist bir rejim ve Türkiye'den kaçan mülteciler gelmektedir. Gerçek ne kadar farklı olursa olsun ve Özal hükümeti bu imajı silmek için ne kadar büyük gayretler sarf ederse etsin Türkiye'nin Avrupa'daki görünümü budur. Üstelik 1970'li yıllarda derinleşmiş olan Avrupa'ya karşı güvensizlik 1980'li yıllarda daha da derinleşmiştir. Türk insanı için Avrupa terörü destekleyen, Türkiye'yi ekonomik krizlere sokan ve hiçbir dönemde kötü gün dostu olmayan bir yerdir. Kıbrıs sorunundaki 'taraflı' tutumu ve sürekli Türkiye'yi eleştiren yaklaşımı Türk kamuoyunda Avrupa ve ABD'ye duyulan güveni yerle bir etmiştir. Türkiye 1970'lerin terör ve ekonomik kriz ortamından Avrupa'nın hiçbir yardımı olmadan, hatta Avrupa'ya rağmen çıktığı kanaatindedir. Oysaki benzeri koşullara sahip olduğu düşünülen Yunanistan'a gerekli iktisadi ve siyasi destek sağlanmıştır. Tüm bunlara bir de Avrupa başkentlerinde kol gezen Ermeni terörü eklenince Avrupa'ya karşı güvensizliğin had safhaya ulaşması normal karşılanmalıdır. Son olarak askeri yönetim terör olaylarını durdurabilmek ve ülkede yeniden bir bütünlük sağlayabilmek için dış tehdit vurgusunda ölçüyü kaçırmıştır denebilir. Tüm dünyanın Türkiye'ye karşı birleştiği ve onu bölmek için büyük bir komplonun uygulandığını sıkça iddia eden askeri yönetim bu sayede iç istikrarı ve işbirliğini sağlamayı ummaktadır. Bu politika içeride işe yaramıştır da. Ancak dış dünyaya duyulan güvensizlik belli bir dozdan sonra Türkiye'ye de zarar vermeye başlamıştır.

Avrupa cephesinden konuya yaklaşıldığında ise Türkiye'ye çok da yardımcı olunduğu söylenemez. Askeri darbeye kızan Avrupa kurumları Türkiye'yi dışlarken eleştiri dışında ciddi bir yardımda bulunmamışlar, gerçekten ihtiyaç duyulan maddi katkılar, eğitim ve teknik destek ne yazık ki gelmemiştir. Özellikle Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın üyeliğinde sergilenen anlayışlı yaklaşımın yarısı dahi Türkiye'ye gösterilmemiştir. Bu bağlamda ilişkilerdeki empati eksikliği en önemli sorun olarak kendisini göstermektedir. Hatta zaman zaman sorun iletişimsizliğe kadar varmıştır. Birçok krizde taraflar birbirleri ile iletişim dahi kuramamışlar, ilişkiler neredeyse tamamen ön yargılar ve yanlış algılamalar üzerine kurulmuştur. Ermeni sorunu ise bu yanlış anlamaları beslemiş, daha da derinleştirmiştir.

Bu bilgiler ışığında çalışmanın bu sayfaları Türkiye-Avrupa ilişkilerinde Ermeni sorununun etkisine odaklanacaktır. Özellikle AET ile yaşanan sorunlar bu kısımın en önemli noktasını oluşturacaktır. Ancak

Fransa ile ilişkiler özel önemi nedeniyle ayrıca bir sonraki kısımda ele alınmıştır.

Avrupa Palamentosu'nun Ermeni baskı gruplarınca belirgin bir şekilde kullanılmaya başlaması 1982 yılına denk düşer. 1984 yılına kadar Fransız sosyalist milletvekilleri Henry Saby ve Gisele Charzat ile Belçikalı sosyalist milletvekili Ernst Glinne birkaç defa AP'nin Ermeni iddialarını resmen tanımasını talep etmişler ve konu ile ilgili AP'nin rapor hazırlamasını istemişlerdir. Ancak parlamento Başkanlık Divanı bu istekleri reddetmiştir. Ancak 1984'ün Aralık ayında bu kez Yunan milletvekillerinin de desteğiyle Başkanlık Divanı Ermeni sorunu hakkında bir rapor hazırlanmasına karar vermiş ve bunun için Jaak Vandemenlebroucke'u görevlendirmiş, bu kişi de raporunu 26 Haziran 1985'te hazırlamıştır. Ağırlıklı olarak Ermeni danışmanların desteğiyle hazırlanan raporda 1915 olaylarının bir soykırım olduğu iddia edilmiştir. 22 Ocak 1986'da rapor ilk kez Siyasi Komisyon'da ele alındı. Ancak Sovyetler Birliği ve İran'daki durumun da rapora ilave edilmesi istenmiştir. 26 Haziran 1986'da rapor Siyasi Komisyon'da ikinci kez görüşülmüştür. Toplantı çok sert tartışmalara sahne olmuştur. Karşı çıkanlar yüzyılın başında olmuş tarihi bir olay hakkında AP'nin herhangi bir karar alamayacağını iddia etmişlerdir.

1987 AP Kararı

İlişkilerde en büyük gerginliğe neden olan ve etkileri bugün dahi hissedilen en önemli gelişme şüphesiz 1987 tarihli Avrupa Parlamentosu (AP) kararıdır. Karar bildik Ermeni iddialarına hak vermekle kalmaz Türkiye'nin AET'ye girişi ile Ermeni iddialarının Türkiye tarafından kabulü arasında doğrudan bir bağlantı da kurar.

Karar tasarısı Belçikalı parlamenter Jaak Vandemenlebroucke tarafından hazırlanmış ve parlamentonun Siyasi Komisyonu'na sunulmuştur. Resmi kayıtlara göre Şubat 1987'de tasarı kabul edilmiştir. Ancak Büyükelçi Pulat Tacer tasarının Lahey'de kabul edilmediğini, aksine reddedildiğini, buna rağmen "hile ve sahtekârlık ile" tasarının Genel Kurula'a taşındığını iddia etmektedir. Bilindiği üzere bir kez reddedilen tasarının bir daha gündeme gelmesi gerekirdi. Tacer gelişmeleri şöyle özetlemektedir:

> *"... Ancak, hazırladığı Türkiye karşıtı rapor Avrupa Parlamentosu'nun Siyasi Komisyonu'nun Lahey'de 1987 yılı başında yaptığı toplantıda reddedilmiştir. Bu konuda hiçbir kuşku yoktur; zira oturumun bandını, bunu teybe alan bir görevli tarafıma aynı gün vermiştir. Toplantıda*

Komisyon Başkanı İtalyan Formigoni raporu oylatmış, 16 aleyhte, 14 lehte sonuç çıkınca, oylamayı yinelemiş, rapor gene aynı sonuçla reddolunmuştur. Avrupa Parlamentosu iç tüzüğüne göre bu raporun bir daha gündeme gelmemesi gerekirken, türlü sahtekârlıklar yapılarak rapor Genel Kurul gündemine hiçbir şey olmamış gibi indirilmiştir."[460]

Büyükelçi Tacer'in tespiti oldukça ilginçtir. Ermeni lobilerinin Amerika ve Avrupa parlamentolarındaki birçok girişiminde ve bazı Ermeni 'araştırmacıların iddialarında sahte belge kullanma, resmi ya da geleneksel kuralları ihlal etmeleri alışıldık bir olay haline gelmiştir. Bu durum Ermenilerin bu tür yöntemlere yatkın olduğu yönünde yorumlansa da bir kültürel alışkanlıktan ziyade Ermenilerin soykırım iddialarını bir tür ölüm kalım savaşı olarak gördüklerini göstermektedir. Ermeni siyasi grupları Türkiye ile ilgili iddialara öylesine 'kilitlenmişler'dir ki amaca ulaşabilmek için her türlü yöntemi meşru saymaktadırlar. Çünkü onlara göre 'Türklerin işlemiş olduğu katliamlar ve soykırım'ın yanında böylesine 'ufak tefek' hilelerin sözü bile edilemez.

Asıl konumuza dönecek olur isek tasarının ilk halinin 'kabul edilmesinin' ardından Genel Kurul'a taşınacağı döneme kadar kabul edilmesi ya da daha da sertleştirilmesi konusunda 100'ün üzerinde değişiklik önergesi verilmesi konunun AP'de ne kadar büyük bir tartışmaya yol açtığının kanıtıdır. Bir grup Şubat ayında Siyasi Komisyon'da kabul edilen tasarıyı 'çok yumuşak' bularak 'soykırım' da dâhil olmak üzere Türkiye'yi suçlayıcı ifadelerin arttırılmasını talep etmiştir. Buna karşın diğer grup böyle bir kararın alınacağı yerin Avrupa Parlamentosu olamayacağını, bu nedenle tasarının toptan reddedilmesini istemiştir.[461]

Ermeni gruplar söz konusu tasarıyı Avrupa'da Türkiye'ye büyük bir ders vermek için önemli bir şans olarak görmüşler ve tüm güçleriyle tasarı lehinde bastırmışlardır. Parlamento önünde gösteri düzenlenmesinden parlamenterlere tehditte bulunulmasına kadar her türlü yol Ermeni gruplarca denenmiştir. Ayrıca Ermeni gruplar başta komünist partiler olmak üzere o dönemde Türkiye'ye karşı oluşmuş olan bloktan da büyük destek almışlardır. Örneğin tasarıya 'soykırım' sözcüğünün eklenmesi için en ateşli desteği komünist parlamenterler vermişlerdir. Aynı şekilde Yeşiller ve hangi partiden olursa olsun tüm Yunanistan'lı parlamenterler de tasarıya 'soykırım' kelimesinin eklenmesi için çalışmış ve olumlu oy vermiştir.[462] Yunan parlamenterler resmi toplantılar-

---

[460] Pulat Y. Tacer, 'Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, ss. 98-99.

[461] Ahmet Sever, 'Ermeni Tasarısında Belirsizlik', *Milliyet*, 17 Haziran 1987.

[462] Sever, 'Ermeni...'.

daki sorularında ve yaptıkları açıklamalarda ve her benzeri tasarıda olduğu gibi Türkleri 'soykırım yapmaya meyilli bir ırk' olarak lanse etmeye çalışmışlardır. Aynı bağlamda Kıbrıs, Kürt sorunu ve Ermeni sorununu tek bir sorun olarak gösterme çabaları da dikkat çekicidir. Örneğin Yunanlı parlamenterlerin tasarıyı bahane ederek AET Dönem Başkanı'na yönelttikleri sözlü sorular dikkat çekicidir: Yunan parlamenterler sorularında Türk uçaklarının Doğu Anadolu'da bombalamayı sürdürdüklerini ve 234 köy halkını zorla göç ettirdiklerini iddia ederek, bu olayların 'Ermeni soykırımı'nı hatırlatıp hatırlatmadığını, Türkiye'de çok sayıda yazarın tutuklu bulunduğunu, Türkiye'de özgürlüklerin korunması için AET'nin ne yapacağını, Türk limanlarının Güney Kıbrıs gemilerine kapatılması konusuna AET'nin ne tepki vereceğini vs. sormuşlardır.

Söz konusu dönem Türkiye'nin Avrupa kurumları ile sorunlar yaşadığı bir zaman dilimidir. Bu nedenle Türkiye'nin konuya gerekli enerjiyi vermekte zorlandığı söylenebilir. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Batu'nun tasarının kabulünün Türkiye ile Parlamento arasındaki ilişkileri ciddi anlamda olumsuz etkileyeceği uyarılarına ek olarak Strasbourg'da bulunan 10 Türk parlamenter de ortak bir bildiri yayınlayarak tasarının reddini istemişlerdir. Türk parlamenterlerin çağrısı sadece Muhafazakâr ve Hristiyan Demokrat grupta olumlu yankı bulmuş, Liberaller ise tarafsız kalma eğilimi sergilemişlerdir. Diplomatlar ve Türk parlamenterlerin çabasına ek olarak tasarının görüşülmesi öncesinde Türk bilim adamı Prof. Dr. Türkkaya Ataöv'de Strasbourg'da girişimlerde bulunmuş ve taraflara bilimsel açılım sağlamaya çalışmıştır.[463] Ne var ki tasarının oylanacağı gün yaklaştıkça dengeler Türkiye'nin aleyhine gelişmiş ve tarafların tarihsel bir olayı tartışmak ve karara bağlamaktan ziyade bir şekilde Türkiye'ye fatura kesmeye çalıştığı anlaşılmıştır.

Rapartör Vandemeulebroucke'nin Siyasi Komisyon'da büyük değişikliklere uğrayarak 'kabul edilen' tasarısında bir ölçüde denge gütme çabası gözlenmektedir. Öncelikle tarafların görüşleri tekrarlandıktan sonra Osmanlı halklarının büyük acılar çektikleri ve bunun da bir trajedi olduğu söylenir. Tasarı ilk halinde ayrıca bu acıların Ermeni terörünü haklı çıkaramayacağı da belirtilmiştir. Hatta tasarı Ermeni terörünü de kınamıştır. Tasarının Şubat ayında kabul edilen ilk halinde 'soykırım' kelimesi dahi geçmemiş, "1915'te Ermenilere yapılan haksızlıklar" ibaresine yer verilmiştir. Buna karşın Türkiye'de azınlık haklarının güvence altına alınması gerektiği belirtilerek bu hakların çiğnendiği izlenimi verilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'deki Ermenilerin dil, din,

[463] Ahmet Sever, 'Avrupa İle Gerginlik', *Milliyet*, 18 Haziran 1987.

eğitim, kültür ve kimlik konularında haklarının korunması ve onlara 'hakkaniyetle' davranılması gerektiği iddia edilirken tasarıyı kaleme alanların Türkiye Ermenilerini yerinde incelemedikleri, hatta konu için Türkiye'ye gitmedikleri izlenimi de edinilmektedir. Aynı şekilde tasarı Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na üye olmak istediğini, bunun bir gereği olarak Hristiyanlığa ve diğer medeniyetlere ait eserlerin korunması için gerekli çabayı göstermeye davet etmiştir.[464]

Olayları yakından yaşayan Büyükelçi Talat Y. Tacar'a göre Vandemeulebroucke G. Israel adlı Fransız rapartörün çekilmesinden sonra bu göreve gelmiştir ve 'eline Ermeni diasporasının kaleme aldığı' bu rapor adeta tutuşturulmuştur. Tacar bu durumu şöyle özetlemektedir:

> *"Adı geçen şahıs tarafımızdan Türkiye'ye gelerek tarihçilerimiz ve Türkiye'deki Ermeniler ile görüşmesi amacıyla ülkemize davet edilmiş, bu satırların yazarıyla yaptığı ilk görüşmede davete sıcak bakmış, daha sonra ise bilinmeyen bir sebeple (muhtemelen Ermeni diasporasının yönlendirmeleri neticesinde) Türkiye'ye gelmeyi reddetmiştir. Belçikalı bu şahıs daha sonra yapmış olduğumuz tüm görüşmelere yanında bir Ermeni 'komiser' yardımcısı ile gelmiştir."*[465]

18 Haziran'da yapılan görüşmelerde ise ilk tasarıyı aratacak bir tasarı şekillenmiştir ve 'soykırım' ifadesi de tasarıya girmiştir. Genel Kurul'daki görüşmelerde Hollandalı sosyalist milletvekili Peter Dankert tasarının toptan reddedilmesini, Alman sosyalist milletvekili Klaus Hansch ise 'soykırım' sözü yerine 'Ermenilere haksızlık' ifadesinin yer alması gerektiğini savunmalarına karşın Parlamento'daki dengeler Sosyalist grubun 'soykırım' ifadesini destekleyen kararı ve Hristiyan demokratlar ile Muhafazakarlar'ın toplantılara grup olarak katılmama kararları zaten Türkiye aleyhinde olan dengeyi daha da bozmuştur.[466]

Sosyalist grup ortak karar alırken Parlamento'nun önünde de Ermeni grupları gösterilerini arttırmışlardır. Öyle ki Büyükelçi Tacar'a göre Fransa Ermenilerinin başını çektiği ve diğer ülkelerden gelen Ermenilerce büyüyen göstericilerin eylemi *"muhasara"* boyutuna ulaşmıştır:[467]

---

[464] Ahmet Sever, 'Soykırım Tartışması', *Milliyet*, 16 Haziran 1987.

[465] Pulat Y. Tacar, 'Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 98.

[466] Ahmet Sever, 'Soykırım Sözcüğü de Girdi', *Milliyet*, 19 Haziran 1987.

[467] Tacar, 'Ermenilere...', s. 99.

"Raporun parlamentoda görüşülmesi sırasında bina, binlerce Ermeni tarafından muhasara altına alınmış, Fransız parlamenterler dışarıda kurulan bir kürsüye her 15 dakikada bir gelerek içerideki gelişmeleri anlatmışlardır. Bu şahıslar bu konuşmalarıyla halkı kışkırtmakla kalmamışlar, gerçekleri çarpıtarak kendilerince siyasal bir yatırım da yapmışlardır. Avrupa Parlamentosu'nda lehimizde konuşma yapacak parlamenterlerin bir bölümü silahla tehdit edilmişlerdir, bu tehditlerden ben de nasibimi aldım. Avrupalı parlamenterlerden sadece bir tanesi, Alman Wedekind parlamento koridorlarında Ermeni teröristler tarafından silahla tehdit edildiğini kürsüden beyan etme cesaretini göstermiş, diğerleri ise susmuşlar veya salondan çıkmışlardır. Bu konuya önem vermeyerek, sorunu bir Fransız meselesi olarak gördüklerini söyleyenler ise o gün Genel Kurul'a gelmeyerek alanı Türkiye aleyhtarlarına bırakmışlardır. Bir kısım parlamenter ise adları Avrupa'da neşredilen bir Türk gazetesinde lehimize rey verecek parlamenterler listesinde yayınlandığı için oturuma katılmamışlardır..."[468]

Tıpkı Tacar gibi o günlerde AET Karma Parlamentosu Komisyonu Başkanı Aycan Çakıroğulları da bazı grupların parlamenterleri ölümle tehdit ettiklerini öne sürmüştür.[469]

Karar ve Tepkiler

Neticede tasarı Genel Kurul'dan Ermeni grupların tam istediği şekilde '*Resolution on a Political Solution to the Armenian Question*' (Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar) adı altında geçmiştir.[470] Karar AP'nin Ermeni sorunu konusunda verdiği en kapsamlı ve belki de en radikal karardır. Kararın Türkiye'nin AET başvurusunun hemen ardından gelmesi de dikkat çekicidir. Kararda ayrıca AP bünyesinde daha önce verilmiş olan önerge, yazı teklifleri ve raporlara da atıfta bulunulmakta, bu da Türkiye için rahatsızlığı arttırmaktadır.[471]

AP Kararı'nda 1915 yılındaki olayların soykırım olduğunu Türkiye'nin reddettiği, böylece Ermeni halkının kendi tarihlerine sahip olma hakkında mahrum edildiği iddia edilmekte, Ermeni soykırımın tarihi olarak kanıtlanmış olduğu, buna rağmen ortada herhangi bir siyasi mahkumiyetin olmadığı ve herhangi bir tazminatın da verilmediği

[468] Tacar, 'Ermenilere...', s. 99.

[469] 'Ermeni Yanlısı karar, Tehdit Altında Alındı', *Hürriyet*, 21 Haziran 1987.

[470] European Parliament, *Resolution on a Political Solution to the Armenian Question*, Doc. A2-33/87, 18 Haziran 1987.

[471] Soner Karagül, 'Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, Sayı: 8, Kış 2003, s. 179.

söylenmektedir. AP ayrıca kararda Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanımasını, bunun Türkiye'ye onur sağlayacak insani bir adım olacağını da iddia etmiştir. AP Kararı Ermeni terörünü de düşünmüştür ve "düşüncesiz"lik olarak tanımlamıştır. Ermeni terörünün esefle karşılandığı söylenerek bunun Ermeni halkının önemli bir çoğunluğu tarafından hoş karşılanmadığı da iddialar arasındadır. Buna karşın Türk hükümetleri Ermeni sorunu üzerinde sürekli olarak sert tutum almakla suçlanmakta, bunun da tansiyonun düşmesine asla yardımcı olmadığı söylenmektedir. Oysa konuya yatkın olan herkes bilir ki Türk hükümetleri bu konudaki görüşlerini hemen hemen her seferinde Ermeni terör saldırılarının ardından, bir ya da birkaç şehit veya yaralı verdikten sonra yapmıştır. Sokak ortasında, evinin önünde ya da evinde katledilen Türk diplomatları ortada dururken Türk hükümetlerinin daha yumuşak bir açıklama yapmasını beklemek eğer art niyet yok ise en hafif tabiriyle saflık olsa gerektir. Ermeni terörünün kararda küçük bir hata ve düşüncesizlik olarak tarif edilmesi, tarihte yaşanmış olayların iki kutuptan sadece birinin iddiaları ile "kanıtlanmış" olarak sunulması AP'nin tarafsızlığı açısından düşündürücüdür. Bu tür kararlar Türkiye'nin sorunda daha yapıcı olmasını engellemiş, AP bu kararıyla sadece kendisine değil, diğer Avrupa kurumlarına olan güveni de sarsmıştır.

Karar'ın bir diğer özelliği de Konsey'e bu konuda girişimde bulunma çağrısında bulunmasıdır. Diğer bir deyişle AP Kararı AET'ye Türkiye ile ilişkilerini alınan karar çerçevesinde belirlemesini, Türkiye'yi Ermeni soykırım iddialarını kabul etmeye zorlamasını salık vermektedir.

İlginçtir kararda hiçbir ilgisi olmamasına karşın Kıbrıs ve Ege sorununa ve Kürt sorununa da atıfta bulunulmuş ve Türkiye geniş bir yelpazede eleştirilmiştir. Bu da Yunanistanlı üyelerin kararın alınmasında ne kadar etkili olduğunu ortaya koymuştur. Karar Türkiye'nin AET'ye girmesinin önündeki engelleri de saymış ve bunları şu şekilde özetlemiştir: Yunanistan ile arasındaki anlaşmazlık ve bu konuda uluslararası kurallara uymadaki isteksizlik; Kıbrıs'ta Türk işgal kuvvetlerinin varlığı; Türkiye'nin Kürt sorununun varlığını reddetmesi; Gerçek bir parlamenter sistemin eksikliği; Bireysel ve toplumsal özgürlüklerin eksikliği; Dinsel özgürlük konusunda başarısızlık; Türk hükümetinin Ermeni soykırımını kabul etmeyi reddetmesi.

Görüldüğü üzere karar Ermeni sorununu da aşmış ve Türkiye'yi eleştirme platformu haline getirilmiştir.

Kararın geçmesinden sonra Ermeni örgütlerinin ortak kanaati "*zafer kazandık*" şeklinde olmuştur. Örneğin merkezi Paris'te bulunan Ermeni

Ulusal Hareketi adlı grup kararı "Ermeni sorununun çözümü yolundaki ilk zafer" olarak nitelemiştir. Örgütün "siyasi tutuklu" olarak nitelendirdiği Türk diplomatlarının ve diğer kurbanların katili veya saldırganı olan Ermeni teröristlerinin affını istemesi, Türkiye'ye Ermeni iddialarının zorla kabul ettirilmesinin gerektiğini savunması dikkat çekicidir. Bu açıklamaların hemen ardından Türkiye'nin Strasbourg Başkonsolosluğu'nu Fransızca konuşan bir kişinin telefonla arayarak bombalı saldırı ihbarında bulunması ve Türk Konsolosluğu'nun uyarı amaçlı olarak bombalanacağını söylemesi kararın Ermeni diasporasında nasıl algılandığını ve ne gibi sonuçlara neden olmakta olduğunu açıkça göstermiştir.[472]

Ermeni Davasını Savunma Komitesi ve Fransız Ermeni Dayanışma Derneği ise ortaklaşa gerçekleştirdikleri açıklamada ilk kez AP çapında bir kuruluşun soykırımı kabul ettiğini belirterek bunun tüm dünya Ermenilerinin 70 yıldır beklediği manevi tazminatı sağladığı iddia edilmiştir.

Ermeniler gibi karara sevinen bir diğer grup ise Kıbrıslı Rumlar ve Yunanistan olmuştur. Kıbrıs Rum Kesimi'nde karar sonrasında çıkan neredeyse tüm gazetelerin ortak yorumu AP Kararı'nın Türkiye'nin AET üyeliğine "öldürücü bir darbe" vurduğu şeklinde olmuştur.[473]

Avrupa Parlamentosu kararı çok az sayıda milletvekilinin katılımıyla alınırken, birçok AP milletvekili de alınan kararı eleştirmiş, bir anlamda günah çıkartmıştır. Karar oylamasına AP milletvekillerinin dörtte üçünden fazlası katılmamıştır. Bunların bir kısmı gerçekten mazeretli sayılsa bile, bu kadar çok temsilcinin toplantıda olmaması daha çok aldıkları tehditler, Ermeni grupların şiddetini-tepkisini üzerlerine çekmeme gayreti ve taraf olmama kaygısıyla açıklanabilir. Kavga onların kavgası değildir ve arada kalmanın anlamı yoktur. Ancak toplantıya katılmamış olmak da bir anlamda kararın çıkmasına yardımcı olmuştur ve bazı üyeler bundan dolayı sorumluluk hissetmişlerdir. Karar sonrası milletvekillerinden AP'ye gelen eleştiriler üç noktada toplanmıştır: İlk olarak çok tehlikeli bir örneğin yaratıldığı belirtilerek benzeri kararların alınması için çok sayıda talebin geleceği ve bunun altından kalkılamayacağı iddia edilmiştir. AP kendi konusu olmayan bir sorunda taraf olmuş, yanlış yapmıştır. İkinci önemli eleştiri ise izlenen süreç ile ilgilidir. Konunun AP'de ilgi alanına girmemesi gereği ve süreçte gözlenen hileler ve kural ihlalleri bazı parlamenterleri rahatsız etmiştir. Son olarak ise kararda ağır ithamların yer aldığı, tasarının ilk haliyle, 'soykı-

[472] Zeynel Lüle, 'Avrupa "Soykırımı" Kararını Konuşuyor', *Hürriyet*, 20 Haziran 1987.
[473] 'Ermeniler, Raporu "Yetersiz" Buldular', *Hürriyet*, 21 Haziran 1987.

rım' kelimesini içermeksizin geçmesi gerektiği belirtilmiştir. Tüm bunlara karşın AP'nda Türkiye yanlısı görünen milletvekilleri dahi 1915 olayları konusunda Türkiye ile aynı görüşte değildir. Kararda Türkiye lehine oy vermiş birçok milletvekili Ermenilere dönük öldürme olaylarının yaşandığına inandıklarını, kendilerine çocukluk döneminden itibaren Türklerin Ermenileri katlettiğinin anlatıldığını, bu yöndeki düşüncelerinin hemen değişemeyeceğini itiraf etmişlerdir. Ancak onlara göre bunun tartışılacağı yer ve kullanılacak kelimler bunlar değildi.[474] Özetle Türkiye bu oylamada kazansa dahi ileride benzeri bir karar ile karşılaşacaktı. Çünkü her şeyden önce Türkiye kendisi olaylar ile ilgili yeterli donanıma sahip değildi. Onu savunanlar ise Türkiye'ye haklılığında inanmıyorlardı.

"NATO'dan Çıkabiliriz"

AP'nin Ermeni soykırımı kararı daha önce de belirtildiği üzere son derece hassas bir dönemde gelmiştir. Başta Ege ve Kıbrıs konularında Avrupa'nın tarafsız davranmadığını, birçok Avrupa ülkesinin PKK terörüne destek olduğunu düşünen Türkiye kamuoyu yeni kararla sarsılmıştır. Kararın bu şekilde çıkacağı haftalar öncesinden belli olmasına karşın bir 'Türkiye klasiği' gerçekleşmiş ve karar Türkiye'de sürpriz ve şok etkisi oluşturmuştur. Siyasi partiler ve medya 'ihanete uğramış bir ülke' tablosu çizmişlerdir. Muhalefet kararı kınarken sorumluluğu iktidarın yetersizliğine atmıştır. Başbakan Turgut Özal ise yine olayların abartılmasını engellemeye çalışmış, hatta bir anlamda hafife alırcasına bir açıklama yapmıştır. Özal'a göre karar ülkelerinde seçimlerde başarılı olamamış komünistler, Yeşiller ve bazı sosyalistlerin işidir. Bu kişileri "insana hakları kisvesi altında Türk milletinin haklarını gaspa yeltenen bir avuç zavallı" olarak nitelendiren Özal "onları adam yerine bile koymayız. Güçleri varsa gelsin uygulasınlar" demiştir.[475] Ancak bu sözler alınan kararın bir grubun kararından ziyade AP'nin ortak kararı olmasını değiştirmiyordu. Aslında Özal'ın NATO ya da AET gibi kurumsal suçlamalarda ileri gitmemesi, ya da Fransa gibi herhangi bir Avrupa ülkesini hedef almaması dikkat çekicidir. Özal'a göre AP aldığı karar ile itibarını önemli ölçüde zedelemiştir. Özal kararın çıkmasında Ermenilerin bazı parlamenterleri tehdit etmesinin büyük bir rol oynadığını belirterek kararın çok az sayıda temsilcinin katılımıyla alınmasının bunu kanıtladığını söylemiştir. Özal bu kararın Ermeni terörünü azdırabileceğini de belirterek bu durumda sorumluluğun AP'de ve bu karara olumlu oy verenlerde olacağını iddia etmiş-

[474] Mehmet Ali Birand, 'Bu Karar Eninde Sonunda Çıkacaktı', *Milliyet*, 21 Haziran 1987.
[475] 'Özal: "Karar Bize Vız Gelir"', *Milliyet*, 21 Haziran 1987.

tir. Fakat Özal'a göre Türkiye AET'ye tam üye olacaktı ve bu süreçte "fanatik bazı gruplar"ın değil Roma Antlaşması'nda belirlenen kriterlerin etkisi olacaktı. Özal'ın sözleri incelendiğinde sorunu bir gruba atfetmeye çalıştığı, fanatik birkaç milletvekilinin kararı gibi yansıtmaya çalıştığı göze çarpmaktadır. Özal bu tavrıyla hem içeride oluşan Avrupa karşıtlığını dizginlemeyi hedeflemiş olabilir, hem de dışarıda oluşan Türkiye karşıtlığının daha da yayılmasına mani olmak istemiş olabilir. Zaten bu tavır Özal'ın olayları kendi sınırlarının dışına taşırmama politikasıyla da uyum göstermektedir.

Muhalefet ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren Özal'ın tepkisi ise biraz daha ağır olmuştur. Onlara göre ortada Türkiye'ye karşı kurulmuş bir Avrupa komplosu vardı. Örneğin Süleyman Demirel "Orta yerde, Ermeniler tarafından işlenmiş ve kanı kurumamış 33 cinayet var... Avrupa, önce bunları cezalandırmalı" derken SHP Genel Başkanı Erdal İnönü "karar, yanlış, yetkisiz, haksız ve taraflı" demiştir.[476] Meclis'teki tartışmalarda ise DYP ile ANAP'lı milletvekilleri arasında gerilim yükselmiş, bunun üzerine DYP ve DSP milletvekilleri Genel Kurul Salonu'nu terk etmiştir.

En sert tepki tartışmasız bir şekilde Cumhurbaşkanı Kenan Evren'den gelmiştir. Sivas'ta yaptığı açıklamada Evren tüm Avrupa'yı suçlayarak "Bu nasıl dostluktur?" diye sormuştur. Evren ilk açıklamasında şunları söylemiştir:

> *"Dış güçlerin ve bizdeki uzantılarının bütün bekledikleri, Türkiye'yi içerden çökertmektir, bölmektir, parçalamaktır. Bu niyetleri, asırlar boyu devam etmiştir. Hala da devamı etmektedir. Sözde, 1915 Birinci Cihan Harbi'nde Ermenilere katliam yapmışız da, bunları telin ediyorlar, kınıyorlar... Bunun altında yatan maksat başkadır. Türk milleti kadar halim selim ve misafirperver toplum, dünyada zor bulunur... Ama biz Avrupa Topluluğu'na girmişiz; Avrupa Konseyi'nin üyesiyiz. Şimdi bu memleketlerden bizim aleyhimize karar çıkıyor. Bu nasıl dostluktur? NATO ittifakına gelince; 'Arslan Türkiye, Amerika'dan sonra en kuvvetli orduya sahip Türkiye' diye bizi pohpohlayacaklar... Ama bir Ermeni meselesi çıkınca ve oylanınca, bizim aleyhimize karar alacaklar... Bunun arkasından, başka talepler gelecektir. Neler geleceğini ben size söyleyeyim. Bir müddet sonra 'Doğu bölgesinde vaktiyle Ermenistan vardı. O toprakları Ermenilere verin' diyeceklerdir. Evvela böyle bir adım atmışlardır. Arkasından bu şekilde bir talep gelecektir. Fakat, güçleri kuvvetleri varsa, gelsinler, alsınlar..."*[477]

---

[476] 20 Haziran 1987, *Hürriyet*.

[477] 'Güçleri Varsa Gelsin Alsınlar', *Milliyet*, 20 Haziran 1987; *Hürriyet*, 20 Haziran 1987.

Bu sözlere rağmen Kenan Evren ilk günlerde kararın değiştirileceği konusunda ümitliydi. Evren "Şimdi aldıkları sahte Ermeni soykırımı hakkındaki saçma sapan kararı da ortadan kaldıracaklar ve haklılığımız ortaya çıkacaktır" diyordu.[478]

İçinde Kürt sorununa da atıfta bulunulan kararın hemen ardından PKK saldırıları artış göstermiş, bu da Türkiye'de karara duyulan tepkiyi daha da arttırmıştır. Ayrıca Avrupa ve Amerika'da Türkiye karşıtı ortak eylemlerde bulunan Rum ve Ermeni gruplara Kürtçü grupların da katılması dikkat çekicidir.[479] Bu bağlamda Mehmet Ali Birand'ın Brüksel'den geçtiği bir haber-yorum da dikkat çekicidir. Birand'ın Brüksel'de görüştüğü yetkililere göre kararın çıkmasında sonra ASALA ve genel olarak Ermeni terörünün bitmesi beklenmelidir. Çünkü ASALA terörü görevini başarıyla yerine getirmiştir. Bundan sonra 'Kürt terörü'nde artış beklenmelidir. AP kararı 'Kürt terörü'nde artış olarak etkili olacaktır. Aynı zamanda Kürt sorunun uluslararası platformlarda Ermeni sorunundan daha sık görüleceği de bu haberde belirtilmiştir.[480] Diğer bir deyişle Brüksel'deki yetkililer kararın bir anlamda Ermeniler ile yapılmış bir pazarlığın sonucu olduğunu, Ermenilerin uluslararası alanda siyasi destek karşılığında terör olaylarını bırakmayı kabul ettiklerini ima etmektedirler. Nitekim Kürt sorununa da atıfta bulunan tasarının geçmesinin hemen ardından PKK katliamı gelmiş (Pınarcık Katliamı) ve terör örgütü onlarca kişiyi katletmiştir. Bunun üzerine görüşleri sorulan Vandemeulbroucke adeta suçu başkasına atarcasına tasarıya Kürt ve Yunanlılar ile ilgili kısmı kendisinin koymadığını söylemiştir. Kararın mimarlarından Vandemeulbroucke şunları söylemiştir:

> *"Avrupa Parlamentosu'nda kabul edilen karar tasarısının Kürt ve Yunanlılar ile ilgili bölümlerinin beninle bir ilgisi yok. Yunanlı parlamenter Czounis'in girişimiyle tasarıya sokularak kabul edilmiş, bu maddeyi tasvip etmiyorum. Strousbourg'da olsaydım bu değişiklik önergesinin tasarıya sokulmasına karşı çıkardım... Benim hazırladığım rapor ve karar tasarısı sadece Ermeni sorununu kapsıyordu. Kürt ve Yunanlılarla hiçbir ilgisi yoktu."*[481]

Vandemeulbroucke, PKK katliamı ve AP kararının teröre vereceği teşvik nedeniyle herhangi bir sorumluluk duyup duymadığı sorusuna ise şu karşılığı vermiştir: "*Bunun sorumlusu, söz konusu maddeyi karara*

[478] Şemsettin Çetingöz, 'Şuna Buna Verecek Toprağımız Yok', *Milliyet*, 21 Haziran 1987.
[479] İskender Songur, 'ABD'de Hain İttifak', *Milliyet*, 22 Haziran 1987.
[480] Mehmet Ali Birand, 'Ermeni Terörü Yerine', *Milliyet*, 22 Haziran 1987.
[481] Ahmet Sever, 'Ben Yapmadım Yunanlılar Yaptı', *Milliyet*, 22 Haziran 1987.

sokturan Yunanlı parlamentere aittir. Benimle ilgisi yoktur. Benim sorumluluğum Ermeni sorunuyla ilgilidir".[482]

AP'nin Ermeni kararının detayları ve tepkiler belirginleştikçe Türkiye'den gelen açıklamalardaki doz da arttı. Özellikle PKK tarafından gerçekleştirilen Pınarcık katliamının karardan hemen sonraya rastlaması gerginliği arttırdı. Özellikle Cumhurbaşkanı Evren NATO'dan çıkmanın gözden geçirilmesini gerektiğini dillendirmeye başladı. Bu da Türkiye için 'bıçağın kemiğe dayandığı' anlamına geliyordu. İlk defa olarak bu kadar üst düzeyde NATO'dan çıkılması seçeneği kamuoyun önünde dile getiriliyordu. Evren bu anlamda tarihi denebilecek Sivas açıklamasında 'katil Avrupa' sloganları eşliğinde şunları söylemiştir:

> *"Ne acıdır ki; kendi topraklarını korumak için ittifakta bir araya gelenler, Türkiye'nin topraklarından alıp başkalarına vermeye çalışıyorlar. Bu nasıl ittifaktır? Biz bu NATO ittifakına bunun için mi girdik? Varşova Paktı'ndan bile bize böyle bir talep yok... Ama bizim içinde bulunduğumuz ittifaktan geliyor. Böyle ittifak olmaz... NATO ittifakının gözden geçirilmesinde yarar vardır..."*[483]

Evren'in aynı konuşmasında altını çizdiği bir diğer nokta ise bu tür girşimlerin Türkiye'nin AET'ye tam üyelik başvurundan sonra ortaya çıkmış olmasıdır:

> *"Biz Topluluğa müracaat ettikten sonra, böyle kararlar almak suretiyle, bizi AET'ye girmekten caydırmak istiyorlar. Bizim üzerimizde baskı icra etmek istiyorlar. Bunun ardından da 'Mademki siz Ermenileri katliama uğrattınız, onlara topraklarını geri verin' diyeceklerdir... Oturun masaya, Ermenilerle diyalog kurun ve bu işi halledin; diye bizi mecbur ediyorlar... Türkiye NATO'ya dâhil olacak, OECD'ye dâhil olacak, Avrupa Konseyi'nin bir üyesiyiz; ona da dâhil olacak. AET'ye gelince, ona dâhil olamayacak. Böyle şey olmaz... Bunun altında yatan, dini ayrılıktır. Çünkü onların hepsi Hristiyan; biz de Müslümanız. Eğer böyleyse NATO ittifakının da gözden geçirilmesinde yarar vardır..."*[484]

Evren'in açıklamalarının ardından Türk Dışişleri Bakanlığı'nın tutumu da sertleşmiş ve AP'nin aldığı karar ile Türkiye karşıtı terör örgütlerine yeşil ışık yaktığı, kendisini tarih yazan bir kurum olarak gördüğü ve Türkiye'yi soykırımla suçladığı, Yunanistan'ın başrol oynadığı

---

[482] Sever, 'Ben...'.

[483] Kemal Saydamer, Oktay Ensari ve Sirer Doğan, 'Evren: "NATO Gözden Geçirilmeli"', *Hürriyet*, 23 Haziran 1987.

[484] Saydamer ve diğerleri, 'NATO...'.; Şemsettin Çetinsöz, *Milliyet*, 23 Haziran 1987.

bir süreçle Türkiye'nin AET üyeliğinin sabote edilmeye çalışıldığı, AP'nin Türkiye'ye karşı bir husumet cephesi haline döndüğü belirtilmiştir. Dışişleri Bakanlığı en son Pınarcık Katliamı'nın sorumluğunu da AP kararına vererek kararın kısa sürede etkisini gösterdiğini ve terör gruplarını cesaretlendirdiğini söylemiştir. Dışişleri Bakanlığı'na göre AET üyesi ülkeler bu kararın kendilerini bağlamadığını ve kendilerinin bu görüşlere katılmadığını kamuoyu önünde ilan etmelidirler.[485] Dışişleri Bakanlığı'nın altını çizdiği bir diğer konu ise böyle bir karara Türk kamuoyunun vereceği tepkinin bilinmesine rağmen bu kararın alındığı, böylece belli hedeflere ulaşılmaya çalışıldığı hatırlatılmıştır. Bakanlığın bu açıklamaları görüldüğü üzere AET'ye ve Yunanistan'a oldukça sert uyarılar içermiştir ve Dışişleri'nin bildik üslubunu aşan bir doza ulaşmıştır. Açıklamalar Dışişleri Bakanlığı'na çağrılan AET üyesi tüm ülkelerin büyükelçilerine ya da temsilcilerine yapılmış, hemen ardından ise AT başkentlerinde aktif bir çalışmaya girişilmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın bir gün sonraki açıklaması ise 'Evren'in açıklamaları resmi politika mı? Bluf mu?' sorularına cevap niteliğindedir. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü İnal Batu *"Evren'in açıklamaları Türk hükümeti adına yapılmıştır. Bir cumhurbaşkanının böyle önemli bir konuda kişisel görüşü olamaz"* diyerek mesajı daha da net bir hale getirmiştir.[486]

Evren'in 'NATO'dan çıkma' açıklamaları ve Dışişleri Bakanlığı'nın mesajları Avrupa medyasında ve AET başkentlerinde geniş yankı bulmuştur. Bazı gazeteler bunu bir tür 'şantaj' olarak değerlendirseler de Türklerin üzerine bu kez fazla gidildiği, ölçünün kaçırıldığı AET hükümetlerinin bir çoğu için ortak kanaattir. Özellikle NATO'dan çıkma tehdidi Washington ve Bonn'da hareketlenmeye neden olmuştur. İzleyen dönemde aralarında İngiltere ve Almanya'nın da bulunduğu çeşitli ülkeler AP kararının kendilerini bağlamayacağı, kendi ulusal hükümetlerinin bu konuda farklı düşündüğünü belirten açıklamalar yapmışlardır.[487]

Avrupa'da 1980'li Yıllarda Ermeni Terör Saldırıları[488]

1970'lerde patlak veren Ermeni terörü 1980'li yılların ilk yarısında tüm Avrupa şehirlerini adeta kasıp kavurmuştur. Önce sadece Türk hedeflerine saldırılar düzenlenirken, Fransa ve İsviçre gibi ülkelerin bazı Ermeni teröristleri yakalaması ve yargılamaya başlaması üzerine saldı-

[485] 'AET'ye Sert Uyarı', *Milliyet*, 24 Haziran 1987.
[486] Nilüfer Yalçın, 'Hükümetten Nihayet Ses Geldi', *Milliyet*, 25 Haziran 1987.
[487] Danimarka ve Belçika örnekleri için bkz.: 'AET'yi Bağlamaz', *Milliyet*, 19 Eylül 1987.
[488] Fransa için ayrı bir bölüm oluşturulmuştur. Bu nedenle Fransa'daki terör saldırıları bu kısımda yer almayacaktır.

nlar Batılı ülkelere de yönelmiştir. Arkadaşlarının salıverilmesi, ya da belli şartlarda tutulmaları koşuluyla yapılan eylemler Avrupa'nın dört bir yanına yayılmış, ayrıca başka kıtalardaki özel ya da resmi Avrupa temsilcilikleri de hedef haline gelmiştir. Bir süre sonra Ermeni gruplar arasındaki çekişme ve rekabet terör olaylarını içinden çıkılmayacak ölçüde arttırmıştır. Bazılarına göre bu saldırıların bir sorumlusu da SSCB'dir. Batı'ya karşı her türlü eylemin içinde yer aldığı varsayılan komünist Sovyetler Birliği'nin Ermeni terörü aracılığıyla Batı'ya zarar verdiği söylenmektedir. Sovyetler'in rolü olsa dahi tüm bunların Ermenilerin rolünü azaltmayacağı da ayrı bir gerçektir. Bunlara ek olarak Ermeni terörünün azmasında bazı Avrupa ülkelerinin 'hoşgörülü' tutumlarının büyük etkisi olduğu reddedilemez. Özellikle Fransa'nın kendi içindeki Ermeni nüfus ve Ermenilere dönük dini-kültürel-siyasi sempatisi nedeniyle gösterdiği hoşgörü şiddetin yüceltilmesine yol açmıştır. Birçok terör saldırısında Fransa en azından lojistik destek veren merkez olmuştur. Fransa-Lübnan bağlantısı uzunca bir süre çökertilmeyince Ermeni terörü Avrupa kıtasının her köşesinde eylem yapabilecek bir güce kavuşmuştur. Terör, Fransa gibi ülkeleri de vurmaya başladığında ise geç olmuştur. Bu da göstermektedir ki terörü sadece başkasının sorunu sananlar eninde sonunda şiddetin kurbanları arasına katılmaktadırlar.

Ermeni terörünün Avrupa'yı da vurmaya başlaması belki de Ermeni terörünün sonunu getiren en ölümcül hata olmuştur. Bu çerçevede Avrupa'da 1980'li yıllarda Fransa hariç[489] meydana gelmiş Ermeni terör saldırılarını şu şekilde özetleyebiliriz:

20 Ocak 1980 tarihinde İspanya'nın başkenti Madrid'te TWA, İngiliz Havayolları, İs-viçre Havayolları ve Sabena Havayolları bü-roları önünde bir dizi bombalı saldırı gerçekleşti. Çok sayıda kişinin yaralandığı olayları JC-AG üstlenirken, hedef Ermeni teröristleri tutuklayan ülkelere bir mesaj vermekti. Dikkat edilirse saldırıda hedef Türkler değildi.

2 Şubat 1980'de, yani Madrid saldırısından sadece 13 gün sonra, bu kez Belçika'nın başkenti Brüksel'de yine havayolu şirket ofisleri hedefteydi. THY ve Aeroflot büroları önünde birkaç dakika arayla bombalar patladı. Saldırıları Yeni Ermeni Direniş Grubu üstlendi.

6 Şubat 1980'de İsviçre'nin başkenti Bern'de Büyükelçi Doğan Türkmen'e bir terörist ateş açtı.[490] Türk Büyükelçi saldırıdan küçük

[489] Fransa'da yaşanan Ermeni bağlantılı terör saldırıları ayrıca ele alındığı için burada verilmemiştir.

[490] Asaf Türkuğur, 'Bern Büyükelçimize Suikast Yapıldı', *Milliyet*, 7 Şubat 1980.

yaralarla kıl payı kurtulurken, olayla ilgili olarak Fransa'nın Marsilya kentinde yakalanan Max Klindjian yakalanarak yargılanmak üzere İsviçre'ye getirildi. Sorumluluğu JCAG üstlendi.

Ermeniler, Roma'da 3 yabancı uçak şirketinin büroları önünde bomba patlattı

18 Şubat 1980'de Luthansa, El ve Swissair şirketlerinin büroları İtalya'nın başkenti Roma'da 2 ayrı bombalı saldırıya uğradı. Telefonda olayın sorumluluğunu üstlenen ASALA saldırılar için 3 neden öne sürdü:

1) Siyonist Yahudiler,

2) Almanların 'Türk faşizmi'ne destek veriyor olması,

3) İsviçre'nin İsviçre Ermenilerine baskıcı davranıyor olması.

Nedenlere yakından bakarsak ASALA'nın tipik bir sol jargonu Ermeni sorunu ile birleştirdiği görülür. Sosyalist ekolde, tıpkı Batı Avrupa sağında olduğu gibi, gizli ama bazen açık damar haline gelen antisemitizm, ASALA'da daha net görülebilir. ASALA, temelde Lübnan kökenli olması nedeniyle de Yahudilere (ve İsrail'e) ayrı bir düşmanlık duymaktadır. Bunlara ek olarak Ermeniler arasında yüzlerce yıllık bir Yahudi düşmanlığından söz etmek de olanaklıdır. İkinci gerekçe ise Türk-Alman işbirliğine işaret etmektedir. Bazı Ermeniler 1915 olaylarının Almanlar tarafından tasarlandığını dahi düşünmektedir. Hatta bazı Ermeniler Osmanlı'da Ermenilerin 'yokedilmesini' Yahudilerin önerdiğini, Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanların da bu yönde telkinleri olduğunu düşünmektedirler. Gerekçe olarak sayılan 3. neden ise İsviçre'nin Ermeni teröristleri tutuklamasından kaynaklanmaktadır. ASALA'nın 'İsviçre Ermenileri' dediği kesim aslında teröre bulaşmış ya da destek veren kişilerdir.

Roma'da Ermeni saldırıları, takip eden günlerde seri saldırılar halini aldı. **10 Mart 1980**'de Roma'da THY ve Türk Turizm Bürosu ofisleri bombalı saldırıya uğradı. Olaylarda 2 İtalyan ölürken, 14 kişi de yaralanmıştır.

17 Nisan 1980'de yine Roma'da bu kez Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Vecdi Türel terörün hedefi olmuştur. Saldırıda Türel ağır yaralanırken, şoförü Tahsin Güvenç de yaralanmıştır. Olayın sorumluluğu-

nu JCAG üstlenmiştir. Türel'in saldırıya uğraması Türkiye'nin Vatikan misyonu açısından ikinci ağır darbeyi oluşturmuştur. Hatırlanacağı üzere 1977'de de Taha Carım Roma'daki rezidansında vurularak öldürülmüştü. Böylece Hristiyanların kutsal saydıkları Vatikan, Türk diplomatları için dünyanın en tehlikeli ve güvensiz yerlerinden biri haline gelmiştir. Yeni Türk Büyükelçisi Sulhi Dişlioğlu'nun kabulü esnasında dönemin papası John Paul, terörün hiçbir şekilde meşrulaştırılamayacağını ve gerekçelendirilemeyeceğini belirterek, Ermeni terörünün kendileri açısından kabul edilemez olduğunun da altını çizmiştir.[491] Bu arada belirtmek gerekir, Papa'ya bir Türk meczup tarafından düzenlenen suikast girişimi sürekli olarak gündemde kalmış ve hatta Türklerin terör ile özdeşleştirilmesine dahi çalışılmış, buna karşın o tarihe kadar 28 Türk diplomatını katleden Ermeni terörü konusunda benzeri bir hassasiyet Batılı yayın organları ve yetkililerince gösterilememiştir.

31 Temmuz'da ise Yunanistan'da, Atina şehrinde Büyükelçilik İdari Ateşesi Galip Özmen (42) ve ailesine saldırıda bulunulmuştur.[492] Elçi, kızı, oğlu ve eşi arabadayken teröristler aracı kurşunladılar. Saldırıda Büyükelçi ve 14 yaşındaki kızı Neslihan öldürüldü. Büyükelçinin eşi Sevil Özmen ve 16 yaşındaki oğulları Kaan ise yaralandı.[493] Cinayetin sorumluluğunu ASALA üstlenirken, bir aile atalarının intikamını aldıklarını iddia eden teröristlerce dağılmış oldu. Saldırgan 25 yaşındaydı ve saldırı 50 kadar tanığın gözleri önünde cereyan etti. Saldırının ardından gazetelere geçilen kaydedilmiş mesajda şu ifadelere yer verildi:

> *"Bu, anavatanımızın kurtarılması için verdiğimiz mücadeleye yoğunlaşmak ve bu uğurda bir adımdır. Bizim düşmanımız Türk rejimidir, NATO ve gerici Ermeni güçlerdir. Bizler mücadelemize Kürt halkı ile elele devam edeceğiz".*[494]

Mesajda çok sayıda çarpıcı unsur bulunmaktadır. Öncelikle *'anavatan'* denilen yer Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. Yani **saldırı sadece bir intikam ve adaleti yerine getirmek amacıyla değil, Türkiye'den toprak elde edebilmek için de yapılmıştır**. Ayrıca burada geçen *"Turkish regime"* (Türk rejimi) ifadesi çok dikkat çekicidir. Türk rejimi adeta katı, tam otoriter bir ideolojik rejimmiş gibi yansıtılmıştır. Aslında burada oluşturulmak istenen algı Nazi benzeri bir rejimdir. Ayrıca mesajda bazı Ermeni grupların hedef alınmış olması örgüt içinde gerilime işaret etmektedir. Bu dönemde saldırıların artı-

[491] 'John Paul Says Terrorism is Never Justifiable', *The New York Times*, 2 Ekim 1982.
[492] 'Atina'da Bir Diplomatımız Öldürüldü', *Hürriyet*, 1 Ağustos 1980.
[493] 'Turkish Envoy is Slain in Athens', *The New York Times*, 31 Temmuz 1980.
[494] 'Turkish Envoy is...'.

şındaki bir neden de bu iç rekabettir. Elbette *"Kürt halkı ile elele"* mücadeleye devam etme mesajı da ilgiyi hak etmektedir. ASALA'nın PKK ile dirsek temasında olduğu bu yıllarda PKK ve Ermeni terör örgütleri yakın işbirliği içindedirler. Aslında bu mesaj ASALA'nın PKK ile terör eylemlerinde de işbirliği yaptığının açık bir delilidir. Bu tarihlerde Londra'da Ermeni Gizli Ordusu adlı Ermeni örgütü ile Kürt İşçi Partisi adlı ayrılıkçı Kürt örgütünün ortak bildiri yayınlaması ve bildirilerinde işbirliği kararını duyurması da dikkat çekicidir.[495]

Fotoğraf 41-42. Galip ÖZMEN ve Kızı Neslihan ÖZMEN: Ermeni Terörünün İki Kurbanı

Atina cinayetlerinden sonra saldırılar Fransa ve ABD'de devam etti. Bu iki ülkedeki saldırıların detayları ilgili kısımlarda bulunabilir. **3 Ekim 1980**'de ise Cenevre'de (İsviçre) iki Ermeni terörist otel odalarında bomba yaparken bir patlama gerçekleşti ve teröristler kendi bombalarıyla yaralandı. Saldırganlardan California'dan (ABD) gelen ASALA'çift teröristleri Suzy Mahseredjian ve Alexander Yenikomechian tutuklanırken, bu tutuklamalar İsviçre'ye karşı eylemleriyle adını duyuracak olan yeni bir Ermeni terörist grubunun, yani '3 Ekim' adlı terör örgütünün kurulmasına yol açtı. Aynı gün İtalya'nın Milan şehrinde THY ofisleri önündeki bombalı saldırı sonucunda 2 İtalyan yaralandı. Olayın sorumlusu yine ASALA'ydı.

İki gün sonra, **5 Ekim 1980**'de Madrid'de İtalyan havayolu şirketi Alitalia büroları bombalanırken 12 kişi yaralandı. Sorumlu yine ASALA.

12 Ekim 1980 günü hedef Londra'ydı. Türk Turizm ve Enformasyon Bürosu'na ait ofisler bombalı saldırı sonucu tahrip edildi. Aynı gün Londra'nın şehir merkezinde bir İsviçre alışveriş kompleksi de bombalı saldırıya uğradı. Sorumluluğu 3 Ekim terör örgütü üstlendi.

[495] 'Ermeni ve Kürt Örgütleri Eylem Birliğine Karar Verdi', *Hürriyet*, 6 Ağustos 1980.

Bu olaydan bir gün sonra **13 Ekim 1980**'de İsviçre'nin Interlaken yerleşim merkezinde Paris'ten İsviçre'ye gelen trende bomba bulundu. Şans eseri patlamadan imha edilen bombanın aynı örgüt tarafından yerleştirildiği tahmin edildi.

4 Kasım 1980'de Cenevre'de meydana gelen patlama sonucunda İsviçre Adalet Sarayı'nda ağır hasar ortaya çıktı. Sorumluluğu 3 Ekim üstlendi. **10 Kasım 1980**'de Roma'da İsviçre Havayolları'na ve İsviçre Turist bürolarına yapılan bombalı saldırıda 5 kişi yaralandı. **19 Kasım 1980**'de ise yine Roma'da bu kez Türk Turizm Bürosu ve THY Ofisi bombalı saldırıya uğradı.

15 Aralık 1980'de Londra'da Fransız Turizm Ofisi önüne bomba yerleştirildi. 2 bomba etkisiz hale getirildi. Terör örgütü bu saldırının Fransa ve İsviçre'ye bir uyarı olduğunu açıkladı. Yine **15 Aralık 1980**'de Zürih Kloten Havaalanı'nda (İsviçre) patlayan bomba bir radar monitörü tahrip etti. İkinci bomba zamanında bulunarak etkisiz hale getirildi. Olay kitlesel bir felakete dönebilirdi. **19 Aralık 1980**'de Madrid'de İspanyol bir gazeteci İsviçre Havayolları bürolarına dönük bombalı saldırıyı gazetesine geçerken saldırıya uğradı ve yaralandı.

4 Ocak 1981'de ASALA İsviçreli yetkililere düşünmeleri için birkaç günleri olduğunu açıkladı. **27 Ocak 1981**'de Milan'da İsviçre Havayolları ve Turizm Ofisi patlayan bombalar sonucunda tahrip edildi. Olay yerinden geçen 2 kişi yaralandı. Bu arada Ortadoğu ve ABD'de İsviçre hedeflerine saldırılar sürdü.

3 Nisan 1981'de Danimarka'nın başkenti Kopenhag'da Elçilik Çalışma Ateşesi Cavit Demir (43) oturduğu binada asansör beklerken vuruldu. Gazeteler olayın Danimarka'da işlenmiş bu tür ilk terörist suç olduğunu belirttiler.[496] Demir ağır yaralanırken saldırıyı üstlenmede Ermeni terör örgütleri adeta yarıştılar. Yaz aylarında bu ilk saldırıyı takip eden saldırılar Danimarka'nın başkentinde devam etti.

9 Haziran 1981'de Cenevre'de Türk Konsoslosluğu Sekreteri Mehmet Savaş'a süikast düzenlendi ve Savaş hayatını yitirdi. Ermeni terörist Mardiros Jamgoçyan saldırı sonrasında yakalanınca ASALA bağlantılı 'Haziran Örgütünün Dokuzuncusu' adlı yeni bir ölüm timinin oluşumu gün yüzüne çıktı. **19 Haziran 1981**'de İsviçre'nin başkenti Bern'de Parlamento Binası önünde bir bomba patladı. Sorumluluğu 'Haziran'ın Dokuzuncusu' üstlendi. **21 Haziran**'da Lozan'da bir mağazaya yerleştirilen bomba sonucunda ise 20 kadın yaralandı.

---

[496] 'Turk in Critical Condition After Attack in Copenhagen', *The New York Times*, 4 Nisan 1981.

22 Temmuz 1981'de Cenevre'de bir tren istasyonunda bomba patlatıldı. Saldırıdan bir saat sonra aynı istasyonda bir patlama daha oldu.

11 Ağustos 1981'de Kopenhag'da (Danimarka) İsviçre Havayolları'na yapılan iki bombalı saldırı hasara yol açtı. **15 Eylül**'de yine Kopenhag'da THY önünde bomba patladı ve 2 kişi yaralandı. İkinci bir bomba polisin müdahalesi ile etkisiz hale getirildi.

3 Ekim 1981'de Cenevre'de ana postane binası ve şehir mahkeme binasına bombalı saldırı düzenlendi. Bir kişi yaralanırken, sorumluluğu Dokuz Haziran üstlendi.

25 Ekim 1981'de Roma'da Elçilik İkinci Sekreteri Gökberk Ergenekon (28) bir Ermeni teröristin saldırısına uğradı. Ergenekon olayda yaralandı.[497] Üç el ateş eden saldırganın kimliği belirlenemedi.

3 Kasım 1981'de Madrid'de, İsviçre Havayolları önünde bir bomba patladı. 3 kişi yaralandı. Çevre binalarda da ağır hasar oluştu. Sorumlu ASALA.

17 Ocak 1982'de Ermeni teröristler suçladıkları İsviçre ve Fransa'da aynı gün eylem yaptılar. Paris'teki bombalı saldırıya ek olarak İsviçre'de *Credit Lyonnais* önüne konulan bomba etkisiz hale getirildi.

24 Nisan 1982'de Batı Almanya'nın Dortmund şehrinde bombalı saldırılar düzenlendi ve çok sayıda Türkün işyeri tahrip oldu. Böylece olaylara Almanya'daki Türk diasporası da çekilmek istendi. Ancak görüleceği üzere sadece Almanya'daki değil, Batı Avrup'daki Türk işçileri bu tür siyasi olaylarda şiddete eğilim göstermemişler ve Ermeni diasporasının tam tersi bir eğilim içinde olmuşlardır.

[497] 'Turkish Official Shot in Rome', *The New York Times*, 26 Ekim 1981.

10 Mayıs 1982'de Cenevre'de iki banka binası önünde bombalar patladı. Olayı 'Dünya Cezalandırma Örgütü' adlı bir Ermeni grup üstlendi.

7 Haziran 1982'de Lizbon'da (Portekiz) Elçilik İdari Ateşesi Erkut Akbay ve eşi Nadide Akbay evlerinin önünde süikasta uğradılar.[498] Katil cinayet 9 mm'lik silahı olay yerinde bırakarak kaçtı. Katilin tam 5 el ateş ettiği Erkut Akbay olay yerinde can verirken, eşi Nadide Akbay hastaneye kaldırılarak ameliyata alındı. Sorumlu JCAG.

1 Temmuz 1982'de saldırganlar Rotterdam'daydı (Hollanda). Başkonsolos Kemalettin Demirer ve şoförü dört Ermeni teröristin silahlı saldırısına uğradı. Aracın zırhlı olması olası bir felaketi önlemiş oldu. Saldırının sorumluluğunu Ermeni Kızıl Ordusu adlı grup üstlendi. Polis saldırganların otomobilinde otomatik silah ve tabanca bulurken 4 saldırgandan biri kısa sürede yakalandı.[499]

9 Eylül 1982'de Bulgaristan'ın Burgaz şehrinde Burgaz Başkonsolosluğu İdari Ateşesi Bora Süelkan evinin önünde süikasta uğradı.[500] Süelkan Doğu Bloku ülkelerinde öldürülen ilk Türk diplomatı oldu. Bu cinayetle birlikte yurt dışında öldürülen Türk görevlilerin sayısı da 31'e yükseldi. Saldırganlar olay yerinde şu mesajı bıraktılar: *"Bizler Türk diplomatı öldürdük. Ermeni Soykırımına Karşı Adalet Mücadele Birimleri"*. Olaydan sonra Türk gazetelerine konuşan şehit diplomatın annesi ise *"kana kan, intikam"* ifadelerini kullandı.[501] Genel olarak kamuoyunda Ermeni teröristlere karşı 'onların anlayacağı dilden konuşulması gerektiği' yönündeki kanaat belirmeye başladı.

---

[498] 'Yine Ermeni Çeteciler, Yine Bir Türk Diplomatı... Bir Canımızı Daha Aldılar...', *Tercüman*, 8 Haziran 1982.

[499] Turgut Sünalp, '4 Ermeniden Biri Yakalandı', *Güneş*, 22 Temmuz 1982.

[500] Özden Akbal, 'Bu Defa da Burgaz'da Öldük, Kahroluyoruz', *Tercüman*, 10 Eylül 1982.

[501] Kemal Önder, 'Kan'a Kan İntikam', *Tercüman*, 10 Eylül 1982.

8 Aralık 1982'de ise Yunanistan'ın başkenti Atina'da iki Ermeni terörist bir motosiklet üzerinden, hareket halinde iken Suudi Arabistan Havayolları ofislerine bomba fırlattılar. Olayla ilgili olarak İran Ermenisi Vahe Kontaverdian tutuklandı. Ancak tutuklu, daha sonra serbest kaldı. ASALA saldırının gerekçesi olarak Türkiye ile Suudi Arabistan arasındaki dostane ilişkileri gösterdi.

2 Şubat 1983'te Brüksel'de (Belçika) THY bürolarına bombalı saldırı düzenlendi. Olayın sorumluluğunu *Yeni Ermeni Direniş Örgütü* üstlendi.

28 Şubat 1982'de ise Paris ve Lüksemburg'da saldırılar vardı. Lüksemburg'da elçilik önündeki bomba etkisiz hale getirildi.

9 Mart 1983'te Belgrad'da (Yugoslavya) Büyükelçi Galip Balkar (47) şehir merkezinde Dışişleri Bakanlığı'na giderken iki Ermeni terörist tarafından yaylım ateşine tutuldu. Başından ve omuzundan yaralanan Büyükelçi bitkisel hayata girdi.[502] Elçinin makam şoförü Necati Kaya da yaralandı. Ayrıca polis kayıtlarına göre bir Yugoslav öğrenci saldırganları durdurmak isterken öldürüldü. Bir genç kız da yaralandı. Teröristlerden biri kaçarken kalabalığın üzerine ateş açtı. Yugoslav polisi saldırganlardan birini vurarak yakaladı. İkinci saldırgan ise bir kadının kullandığı otomobille kaçtı. Havaalanı ve tüm yollar kapatılırken daha sonra yapılan açıklamada Yugoslavya polisi iki Ermeni saldırganın (Kirkor Levonyan -23- ve Raffi Elbakyan) tutuklandığı belirtildi. Saldırganlardan birinin üzerinden Lübnan pasaportu çıktı. Saldırganlar yargılandı ve mahkûm oldular. Yugoslavlar olayın aydınlatılması kadar Türkiye'nin acısının paylaşılmasında da hassas davrandılar ve cenaze törenine özel bir heyet de gönderdiler.[503] Türkiye, Yugoslavya'nın terörle mücadele konusundaki samimi gayretleri için teşekkür etti. Teröristlerden Kirkor Levonyan (Levonian) kısmi felç olmasının da etkisiyle Ermeni lobilerinin de baskısıyla 24 Nisan 1987'de serbest bırakıldı. Serbest bırakıldığı tarih Ermenilere de bir mesajdı. Serbest bırakılmanın hemen ardından resmi otoriteler Levonyan'a ülkeden çıkabilme hakkını da verdiler. Bu arada Yunanistan da Levonyan'a daha iyi sağlık hizmetleri vaad etti. Yunanistan'ın eski Ermeni mahkumlara kucak açıyor oluşu Türkiye'yi rahatsız etti ve Türkiye çeşitli defalar Yunanistan'ı teröre destek olmakla suçladı.[504] Her iki terörist de uzun yıllar Yunanistan ve Güney Kıbrıs'ta yaşadılar.

---

[502] 'Turk Dies in Belgrade; Two Gunmen Held', *The New York Times*, 12 Mart 1983; 'Turk Hurt in Belgrade; Armenian Role Claimed', *The New York Times*, 10 Mart 1983; 'Köpekler Yine Saldırdı', *Hürriyet*, 10 Mart 1983.

[503] 'Kalbimize Gömdük', *Hürriyet*, 16 Mart 1983.

[504] *Armenian Reporter*, 30 Temmuz, 1987.

31 Mart 1983'te Batı Almanya'nın Frankfurt kentinde telefonla arayan bir kişi *Tercüman* gazetesinin bu ülkedeki bürolarına saldırma tehdidinde bulundu.

Saldırılar tam hız sürerken Türkiye, **16 Nisan 1983'te** Batılı ülkelere Ermeni terörüne karşı bir kez daha yardım çağrısında bulundu.[505]

24 Mayıs 1983'te Brüksel'de Elçilik Kültür ve Enfermasyon büroları ve bir Türke ait seyahat acentası önünde bombalar patladı. Seyahat bürosunun İtalyan yöneticisi yaralandı. Her iki saldırıyı da ASALA üstlendi.

14 Temmuz 1983'te Türkiye'nin Brüksel Büyükelçiliği'nde görevli İdari Ateşe ve telsiz-teleks (kripto) uzmanı Gökşin Dursun Aksoy (39) bir Ermeni militan tarafından silahlı saldırıda öldürüldü.[506] Aksoy otomobiline binerken başından iki kurşunla vuruldu ve saldırı şekli pekçok Ermeni terör saldırısı gibi savunmasız bir kişinin hiç ummadığı bir anda kolay bir şekilde öldürülmesi haliydi.

15 Temmuz 1983'te Londra'da ASALA tarafından yerleştirilmiş bir bomba zamanında etkisiz hale getirilerek can ve mal kaybı önlenmiş oldu.

27 Temmuz 1983'te Portekiz'in Lizbon şehrinde beş Ermeni terörist Türk büyükelçiliğine girmeye çalıştı. Başarılı olamayan teröristler misyonda görevli bir aileyi rehin aldılar. Saldırganların yerleştirdiği bombaların patlaması sonucu rehinelerden Cahide Mıhçıoğlu ve dört Ermeni terörist havaya uçtu. Yurtsever Mıhçıoğlu ve oğlu Atasay ise olaydan yaralı olarak kurtuldular.

25 Ağustos 1983'te Almanya'nın başkenti Bonn'da Fransız Başkonsolosluğu'na dönük saldırıda iki kişi hayatını kaybederken, 23 kişi de yaralandı. Olayın sorumluluğunu ASALA üstlendi.

20 Haziran 1984'te Viyana'da (Avusturya) elçilik çalışanlarından Çalışma Müşavir Vekili Erdoğan Özen'e ait araca bombalı saldırı düzenlendi. Özen otomobili ile birlikte havaya uçtu. Özen hayatını kaybederken, içlerinde Avusturyalı bir polis memurunun (Leopold Smetaczek) da bulunduğu beş kişi ciddi bir şekilde yaralandı.[507] Saldırı uzaktan kumandalı bir bomba ile gerçekleşirken özen'in vucudu kömür haline geldi. Saldırının sorumluluğunu ARA üstlendi.

---

[505] Marvine Howe, 'Turks Ask for Help in Fighting Armenian Attacks', *The New York Times*, 17 Nisan 1983.

[506] 'Ermeni Terörüne 27. Şehidi Brüksel'de Verdik', *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1983.

[507] Ali Haydar Yurtsever, 'Bu Vahşeti Unutmayacağız', *Tercüman*, 21 Haziran 1984.

19 Kasım 1984'te Viyana'da BM Sosyal Gelişme ve İnsani Yardım Merkezi Yardımcı Direktörü Enver Ergun aracıyla işine giderken vuruldu. Ergun'u öldüren saldırganlar olay yerine üzerinde 'ARA' yazan bir flama bıraktılar. *The New York Times*'ın olayı tanımlarken belirttiği üzere *"Ergun'un tek suçu milliyetiydi"*.[508] Çünkü Ergun, Viyana'daki görevinde BM'yi temsil ediyordu, Türkiye'yi değil. Yani diğer cinayetlerde olduğu gibi bu saldırıda 'Türkiye temsilcisinden intikam' argümanı da geçerli olamazdı. *The New York Times*'ın aynı makalede belirttiği üzere Ermeni teröristler atalarına yapıldığını iddia ettikleri suçun aynısını Türk diplomatlara karşı işliyorlardı.[509] Asıl soykırım Ermeni terörünün yaptığıydı. Çünkü Ermeni teröristler 'intikam' adı altında sadece Türk olduğu için, olayla hiçbir ilgisi olmayan kişileri öldürüyorlardı. Rastgele kalabalığa ateş açılması, küçük çocukların kaçırılması, şoförlerin, esnafların ayrım gözetilmeksizin katledilmesi, herhangi bir kalabalık sokakta bomba patlatılması Ermeni saldırılarını terörle soykırım arasında bir noktaya taşımıştır.

Aralık 1984'te Brüksel'de Başkonsolos Selçuk İncesu'nun evine yapılması planlanan bir saldırı engellendi.

Kasım 1985'te Brüksel'de terörle mücadele ekipleri sahte Portekiz pasaportu taşıyan 3 Ermeni teröristi yakaladı. Teröristler sorgularında NATO'daki Türkiye ofislerine saldırı planladıklarını itiraf ettiler.

Görüldüğü üzere Ermeni teröristler 1980'lerin başından ortalarına kadar Avrupa başkentlerini adeta kasıp kavurmuşlardır. Fransa'daki saldırılar da eklendiğinde bu yıllar boyunca neredeyse saldırı veya saldırı tehdidi yaşanmayan bir tek ay dahi olmamıştır. Bu yıllarda Türk diplomatlar için Avrupa başkentleri dünyanın en geri ve riskli bölgelerinden dahi daha riskli ve istenmeyen görev yerleri olmuştur. Oysa bu ülkeler dünyanın en gelişmiş ve en güvenli yerleri olarak bilinmektedir. Bu bağlamda saldırıların bu kadar yoğun olması, bu kadar kısa aralıklar içinde gerçekleşmesine karşın yakalanan saldırgan sayısının azlığı ve daha önemlisi birkaç gün ara ile birden çok ülkede gerçekleşmesi Ermeni teröristlerin uluslar arası bir koruma ile hareket ettiklerinin en önemli kanıtıdır. Yoksa bu kadar çok eylemi bu kadar geniş bir operasyon sahasında gerçekleştirmeye kalkan bir örgüt kısa sürede çökertilirdi. Nitekim eylemlerin 1985 yılı sonuna gelindiğinde bitme noktasına gelişi saldırılardaki yapaylığı ve uluslar arası desteği de işaret eder türdendir. Ermeni teröristler ölümcül bir hata yaparak saldırı

[508] 'More Terror, More Speed; Guilt by Citizenship', *The New York Times*, 2 Aralık 1984.
[509] 'More .....'.

cephelerini genişletmişlerdir ve bunun sonucu olarak da yaşama sahası bulamamışlardır.

Olayın terör kısmına ek olarak Avrupa şehirlerindeki Ermeni terör saldırıları Türk kamuoyu ve devleti üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Defalarca diğer ülkeleri terör karşı işbirliği için uyaran Türkiye bu çağrılarının karşılığını bulamamıştır. Özellikle 1980 askeri darbesinin ardından içe kapanan ve dünya tarafından da izole edilen Türkiye, Ermeni saldırıları sonucunda daha fazla içe kapanmıştır. Dönemin askeri rejiminin milliyetçilik anlayışı ile beslenen bu algı sonucunda Türkiye'de 'Türkün Türkten başka düşmanı yoktur' anlayışı daha bir derinleşmiştir. Böylece Ermeni terör saldırıları sadece Türk-Ermeni ilişkilerine değil, Türkiye-Avrupa ilişkilerine de kalıcı ve yıkıcı zararlar vermiştir. Şu an Türk toplumunda Avrupa'ya ve genel olarak Batı'ya karşı duyulan güvensizlikte önemli bir etken de Ermeni terörüdür. Türk kamuoyu Osmanlı'yı yıkan 'Türk düşmanlığı'nın ve Türklere karşı önyargıların Avrupa'da hala canlı olduğunu 1970 ve 1980'li yıllarda yeni Ermeni terörü yoluyla 'öğrenmiştir'. Takip eden yıllarda Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri de dâhil olmak üzere Türklerin Avrupa ile ilişkilerine söz konusu önyargılar güçlü bir şekilde gölge etmiştir.

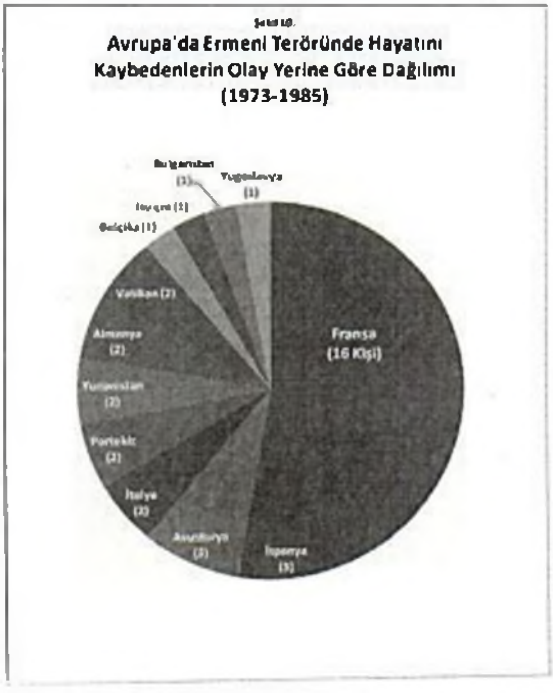
FRANSA İLE İLİŞKİLER VE ERMENİ SORUNU (1980-1989)

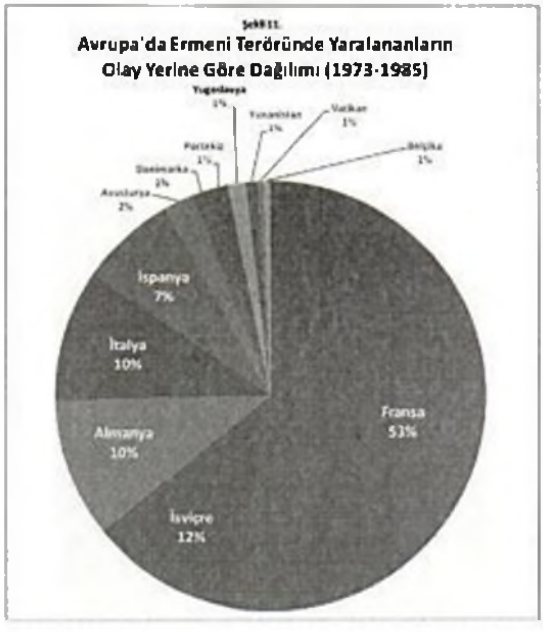
Ermeni sorununun Türk dış politikasındaki 'zararlı etkileri'ne en çok maruz kalan alanlardan biri de Türkiye-Fransa ilişkileridir. Özellikle 1980 yılında Ermeni saldırılarının Fransa'nın çeşitli şehirlerinde ardarda patlak vermiş olması, Fransa'nın ise saldırılara Türkiye'nin beklentileri ölçüsünde yanıt ver(e)memiş olması ilişkilerde onarılması güç zararlara yol açmıştır. Fransa kamuoyunda Ermeni grupların etkisi bu dönemde oldukça yüksektir ve tıpkı ABD'de olduğu gibi bu ülke iç siyasetinde de ciddi bir Türk unsurun bulunduğunu söyleyebilmek güçtür. Aynı şekilde taraflar arasındaki siyasi, ekonomik vs. açıdan eşitsizlik iki ülke arasında da mevcuttur. Tüm bunlara ek olarak **12 Eylül askeri darbesi** en büyük zararlardan birini Türk-Fransız ilişkilerine vermiştir. Fransa uzun süre Türkiye'yi çok sert bir tonda eleştirmiş, özellikle demokratikleşme ve insan hakları konularında eleştirilerin Avrupa'daki merkezi haline dönmüştür. Darbe sonrasında Türkiye'den kaçan çok sayıda radikal kişi ve grup Fransa'da Türkiye karşıtı lobiye katılmışlardır. Kısacası Fransa'da en azından Türkiye'ye karşı herhangi bir sempati kırıntısının dahi kalmadığı söylenebilir. Bu dönemde ilişkilerin normale dönmesi için gayret sarf eden ülke daha ziyade Federal Almanya'dır. Federal Almanya, özellikle 1980'lerin ilk

yarısında Fransa'nın Türkiye'ye daha esnek davranması için çeşitli girişimlerde bulunmuş, Batı bloğunda herhangi bir çatlamayı engellemeye çalışmıştır.[510] Tabii bu noktada Federal Almanya'nın ABD ile temas halinde hareket ettiği ve ABD'nin isteğiyle Türkiye'nin AET ile bağlantılı tutulmak istendiği de kolaylıkla tahmin edilebilir. ABD, Fransa ya da başka bir AET üyesinin sert tutumu nedeniyle Türkiye'nin Batı savunma bloğunda zaaf oluşturmasını istememektedir.

Bir diğer etken ise tarihtir. İddialara konu olan dönemde milliyetçi Ermeni çeteleri ile Fransız işgal kuvvetleri arasındaki yakın bağ da bir diğer önemli unsurdur. Hatırlanacağı üzere o dönemde Fransız işgal güçleri, Ermenileri Anadolu topraklarının kontrolünde kullanmışlar, bunun karşılığında çeşitli vaatlerde de bulunmuşlardır. Ancak direnişle karşılaştıkları ilk andan itibaren en kolay feda ettikleri grup yine Ermeniler olmuştur. Bu da modern Fransa'da Ermenilerce sıklıkla kullanılmaktadır. Fransa Ermenileri 'Anadolu'da Fransız çıkarlarını savunurken ihanete uğradıklarını, yüz üstü bırakıldıklarını' belirterek duygusal bir ortam oluşturmaktadırlar. Bunun sonucu olarak birçok Fransız atalarının yaptığı 'hata'yı yapmamaya çalışmaktadır. Ayrıca Ermeni meselesinde Fransızların Osmanlı Ermenilerinin hamisi rolüne soyunmuş olması günümüz Fransa'sında da Ermenilere ciddi bir sempatinin doğmasında etkili olmaktadır.

[510] Hadi Uluengin, 'Kohl Türkiye İçin Devrede', *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1984.

Şekil 10.
Avrupa'da Ermeni Teröründe Hayatını Kaybedenlerin Olay Yerine Göre Dağılımı (1973-1985)
Yugoslavya (1)
Belçika (1)
Vatikan (2)
Almanya (2)
Fransa (16 Kişi)
Portekiz (2)
İtalya (3)
İspanya (3)

Şekil 11.
Avrupa'da Ermeni Teröründe Yaralananların Olay Yerine Göre Dağılımı (1973-1985)
Yugoslavya 1%
Vatikan 1%
Belçika 1%
Portekiz 1%
Danimarka 2%
Avusturya 2%
İspanya 7%
İtalya 10%
Almanya 10%
İsviçre 12%
Fransa 53%

Terör ve Fransa Ermenileri

Daha önce de belirtildiği üzere Ermeni terör saldırılarının en çok yaşandığı ülke Fransa'dır ve çoğu kez faillerin bulunamaması ya da yetersiz cezalar ile kurtulabilmeleri nedeniyle ilişkilerde terör önemli bir boyut haline gelmiştir. Bu kısımda terör saldırılarına kaçınılmaz olarak değinilecektir.

1980 yılındaki saldırılar **19 Nisan**'da ASALA'nın Marsilya'da Türk Konsolosluğu'na roketatarlı sadırısıyla başladı. Zamanında fark edilmesiyle patlayıcılar etkisiz hale getirildi. Olayın sorumluluğunu ASALA ve 'Kara Nisan' Ermeni terör örgütleri üslendi.

5 Ağustos 1980'de Lyon'da iki Ermeni terörist Türk konsolosluğu bastı ve içeridekileri kurşun yağmuruna tuttu. Bazı Türk vatandaşları yaralandı, iki kişi de hayatını kaybetti. Yaralı bir diplomatımız yakındaki bir karakola koşarak olayı haber verdi. Fransız polisi ancak o saatten sonra olaya müdahale edebildi. Olayın sorumluluğunu yine ASALA üstlendi.[511]

26 Eylül 1980'deki hedef ise yine Paris'ti, kurban ise Türk Basın Ateşesi Selçuk Bakkalbaşı'ydı. Bakkalbaşı evine girerken otomatik silahlı iki kişi tarafından vuruldu.[512] Bakkalbaşı hayatta kalmayı başardı, fakat ömür boyu felçli kaldı. Olayın ardında yine ASALA vardı.

13 Ekim 1980'de ise bu kez hedefte İsviçre seyahet ofisi vardı ve saldırı Ermeni teröristlerce İsviçre'yi protesto için gerçekleştirildi. Paris'teki bombalamaya paralel olarak Londra'da da THY ve İsviçre Havayolları Ofisi'ne birer bomba konuldu.[513]

9 Kasım 1980'de Strasbourg Türk Konsolosluğu'na saldırı düzenlendi. Saldırı ağır bir hasara yol açtı. Bu saldırıyı da yine ASALA üstlendi.

Fransa'daki Türkiye, İsviçre ve Fransız hedeflerine yapılan saldırılar dışında 1980'de dikkat çeken bir diğer saldırı da **3 Ekim 1980**'de Paris'te bir sinagoga düzenlenen bombalı saldırıdır. Olayda 4 Yahudi ölürken, bir Filistinli de yaralanmıştır. Olayın Ermeni terörü ile ilgisi ise **1981 Kasım**'ında ortaya çıkmıştır. Fransız terör uzmanları olaydan hemen sonra bir Ermeniyi tutuklamış, sonra serbest bırakmıştır. Ancak kanıtlar aynı kişinin polis tarafından tekrar tutuklanmasını sağlamıştır.

---

[511] Faruk Zabcı, 'Ermeniler Lyon Konsolosluğumuzu Bastı', *Hürriyet*, 6 Ağustos 1980.

[512] Haluk Taşlıklıoğlu, 'Paris Büyükelçiliğimiz Basın Müşaviri Selçuk Bakkalbaşı Silahlı Saldırıya Uğradı', *Tercüman*, 27 Eylül 1980.

[513] '2 Bombs Explode in London', *The New York Times*, 13 Ekim 1980.

Söz konusu kişi Ermeni olmasına karşın kendisini Dimitriu Giorgiu olarak adlandırmaktadır ve sahte bir (Güney) Kıbrıs pasaportu taşımaktadır.[514] Pasaport sahte olsa da Güney Kıbrıs'taki yetkililerin Ermeni teröristlere bazı 'kolaylıklar' sağladığı anlaşılmaktadır. PKK'nın lideri Abdullah Öcalan'ın da Kenya'da bir Yunan Büyükelçiliği önünde üzerinde Kıbrıs Rum Kesimi pasaportu ile yakalandığı unutulmamalıdır. Diğer bir deyişle Ermeni terörü Fransa'da Rumlar ile yakın temas içindedir. Ayrıca terör olaylarına karışan Ermeniler daha çok Lübnan kökenlidir ve yolları çoğunlukla Atina'ya veya Kıbrıs Rum Kesimi'ne çıkmaktadır.

1980'de Paris'i kana bulayan ASALA ve diğer Ermeni terör örgütleri 1981'deki ilk eylemlerini **14 Ocak**'ta gerçekleştirdiler. Elçilik Ekonomi Konsolosu Ahmet Erbeyli'nin aracına bombalı saldırı düzenlenirken, olayda araç kullanılamaz hale geldi. Olayı ASALA bağlantılı *'Alex Yenikomechian Komandoları'* adlı bir Ermeni grubu üstlendi. **4 Mart 1981** Paris saldırısında ise iki Ermeni terörist elçilik Çalışma Ateşesi Reşat Moralı, elçilik Din İşleri Ateşesi Tecelli Arı ve Anadolu Bankası Paris Temsilcisi İlkay Karakoç'un üzerine ateş açtı. Moralı ve Arı süikastte hayatlarını kaybettiler. Karakoç ise olaydan kurtulmayı başardı. Ermeni teröristler Paris'in göbeğinde, öğle saatlerinde Türk diplomatlara kurşun yağdırmıştı (en az 14 adet). ASALA *Agence France Press*'e (AFP) açtığı telefon ile saldırıyı açıkça üstlendi. ASALA ayrıca saldırıların devam edeceğini ve birçok kişinin öldürülmeye devam edeceğini de söylüyordu.[515]

Şehitler için Ankara'da düzenlenen törende yine bildik görüntüler vardı. Saldırganların yakalanması konusunda yeterli çaba sarfedilmediği, pasif davranıldığı en önemli eleştiri idi.[516] Devlet Başkanı Kenan Evren saldırıdan sonra tüm dünyaya seslenerek uluslararası terörizme karşı daha sert önlemler alınmasını istedi.[517] Fransız Dışişleri Bakanı Jean Francois-Poncet olaydan duydukları *derin üzüntüyü* belirttikten sonra *"gerekli tüm tedbirlerin"* alınacağını öne sürdü. Fakat zaman söz vermek değil, uygulamak zamanıydı ve o ana kadarki deneyimler Fransa için hiç de olumlu bir tablo sergilemiyordu.

---

[514] Frank J. Prial, 'Armenian Linked to Synagogue Raid', *The New York Times*, 17 Kasım 1981.

[515] Bilal Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız*, (1973-1994), 1. Kitap, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000), s. 380.

[516] Marvine Howe, "Turks Angry at 'Passivity', Mourn Slain Diplomats', *The New York Times*, 13 Mart 1981.

[517] 'Turkish Leader Appeals for Antiterror Measures', *The New York Times*, 6 Mart 1981.

11 Haziran 1981'de Ara Toronian'ın liderliğindeki 15 Ermeni militanı ve Fransız destekçileri Türk Hava Yolları'nın Paris ofisini basarak 90 dakika süren bir eylem yaptılar.[518] Büyük çoğunluğu Ermenistan'ın Özgürlüğü Örgütü'nden olan militanların sözcüsü, eylemin bir amacının da son dönemde Ermenilere dönük Fransa'da ortaya çıkan baskılar olduğunu öne sürdü. Bundan kasıt eylem yapan Ermenilerin az da olsa sıkıntı çekiyor olmalarıydı. Ermeni eylemciler saldırılardan sonra Fransız polisinin 'daha hoşgörülü' olmasını bekliyorlardı.

24 Eylül 1981 günü Paris'te dört Ermeni terörist Türk Başkonsolosluğu ve Kültür Ateşeliği'nin bulunduğu binayı işgal etti (*Van Operasyonu*). Tam 60 kişi rehin alındı.[519] Binaya girişleri esnasında teröristler Konsolos Kaya İnal'ı ve güvenlik görevlisi Cemal Özen'i ağır yaraladılar. Özen daha sonra hayatını kaybetmiştir. Olayda ASALA tarafından rehin alınan kişi sayısı 56'dır. ASALA'nın bu saldırıdaki amacı Türkiye'deki 12 siyasi tutuklunun salıverilmesi ve Paris'e getirilmesidir. Taleplerinin yerine getirilmeyeceğini anlayan teröristler tam 15 saat sonra Fransız polisine teslim olmuşlardır. Fransa saldırıyı kınamıştır. Türkiye ise Fransa'yı yeterli önlemleri almadığı için bir kez daha uyarmıştır.

Fotoğraf 44. Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nda Rehin Alma

[518] 'Armenians Stage Paris Protest', *the New York Times*, 12 Haziran 1981.

[519] Frank J. Prial, '60 Held 15 Hours in a Siege in Paris', *The New York Times*, 25 Eylül 1981. Bazı kaynaklarda bu rakam 56 olarak geçmektedir.

Saldırıyı gerçekleştiren Ermeni teröristlerin adları Vasken Sakosesliyan, Kevork Abraham Güzelyan, Aram Avedis Basmaciyan ve Agop Abrham Turfanyan'dır. Fransız polisine göre saldırgan Ermeniler Lübnan kökenlidirler.[520] Yargılanan bu teröristler 31 Ocak 1984'te 7'şer yıl hapis cezasına çarptırılmışlardır. Türkiye o tarihte bu kararı çok hafif bulmuş, kararı protesto etmiş ve Türk kamuoyunda Fransa'ya tepki daha da büyümüştür. Sonuçta ortada bir cinayet, bir ağır yaralama, bir baskın, rehin alma ve insanların hayatlarını tehlikeye sokma suçları vardır. Silah kullanma ve diğer suçlar da eklendiğinde yedi yıl oldukça düşük bir cezadır ve Fransa'da bir tecavüz davasından dahi daha fazla cezanın çıkabildiği bir ortamda teröristlere verilen cezı aslında terörü cesaretlendirmek anlamına gelmiştir. Suçluların 7 yıl dahi hapiste yatmaması ise ayrı bir sorundur. Bu arada 24 Eylül'deki eylemi gerçekleştiren 4 Ermeni teröristin Fransız polisince tutuklanması Ermeni terör örgütlerinin büyük tepkisini çekmiştir. ASALA bu kişilerin hapiste kötü muamele gördüğünü dahi iddia etmiş ve hemen salıverilmelerini talep etmiştir. 1981 yılının Ekim ve Kasım aylarında ve hatta sonrasında Fransız hedeflerine yönelen saldırıların büyük bir kısmının nedeni de 24 Eylül saldırısında tutuklanan kişiler olmuştur. 24 Eylül saldırısını gerçekleştiren Ermenilerin yargılanması ve nispeten hafif de olsa cezalandırılmaları ASALA kanadında "24 Eylül İntihar Komandoları' adlı bir grubun oluşmasına da neden olmuştur. ASALA bu olay ile ilgili saldırılarını durdurduğunu ancak 31 Ocak 1982'de ilan etmiştir.[521]

Monte Melkonyan'a göre 24 Eylül saldırısı, ASALA'nın deyişiyle *Van Operasyonu*, ASALA'nın en başarılı operasyonu olmuştur. Bu sayede ASALA *askeri* ve siyasi propagandasını yapmıştır. Melkonyan *saldırı sayesinde Ermeni toplumunda vatansever duyguların canlandığını* iddia etmiştir. Saldırıyı gerçekleştirenlerden Kevork Güzelyan ise 1986 yazında salıverildiği Fransız hapishanesi günlerinden sonra yaptığından hiç de pişman değildir. Güzelyan saldırıyı büyük bir başarı olarak görmektedir ve *hedeflenen uluslararası ilginin Türkiye üzerine çekildiğini* söylemektedir. Güzelyan'a göre bu *eylemin bir diğer 'katkısı' da Fransa'da Ermeni sorununa olan ilginin ve Ermenilik bilincinin artmasıdır*. Onun ifadelerine göre **1981 öncesinde Fransa'da Ermeni soykırım iddialarının anıldığı 24 Nisan günlerine sadece 150 kişi katılırken, 1981 saldırısı sonrasında bu sayı 10.000'e kadar çıkmıştır.**[522]

27 Eylül'de ASALA Türk Başkonsolosluğu'na yaptığı saldırının sadece *uyarı amaçlı* olduğunu iddia ederek, şehirde iki ayrı intihar ko-

---

[520] Prial, '60 Held...'.
[521] 'Armenian Group Ends Attacks on French Sides', *The New York Times*, 31 Ocak 1982.
[522] www.tallarmenianlale.com/gunter-terrorism.htm

mandosuna daha sahip olduğunu da söylemiştir.[523] Bu tür söylentiler de bazı dönemlerde bombalı saldırılar kadar etkili omuş ve terör ortamını şiddetlendirmiştir.

25 Ekim 1981 günü ise Paris'te *Fouquet* adlı tanınmış Fransız lokantası bombalı saldırıya uğradı. Bu saldırı takip eden günlerde de sürecek seri saldırıların ilki olmuştur. Bundan sonraki saldırılarda hedef sadece Türkiye değil, bazı Ermeni teröristleri ya da şüphelileri gözaltına almaya başlayan Fransa da olacaktır. Ermeni saldırganların bu kez kullandıkları örgüt adı 'Eylül-Fransa'dır.

26 Ekim 1981'deki saldırı, yani *Fouquet* saldırısından bir gün sonraki saldırısı ise *Le Drugstore*'un önündeki araca bubi tuzağı ile yapıldı.

27 Ekim 1981'de ise Paris'te, Roissy Havaalanı'nda bombalı saldırı düzenlendi. Aynı gün havaalanının kalabalık bir asansöründe de bomba patladı. Yaralı olmazken, saldırıyı yine 'Eylül Fransa' üstlendi.

28 Ekim'de ise bu kez bir sinema salonu bombalı saldırıya uğradı. Üç kişi yaralanırken saldırıyı aynı örgüt üstlendi.

5 Kasım 1981'de Lyon Garı'nda (*Gare de Lyon*) bir patlama meydana geldi. Bir kişi yaralanırken saldırının Ermeni 'Orly Örgütü' tarafından düzenlendiği bildirildi. Ermeni teröristler yine Fransız polisini protesto ediyorlardı ve saldırgan Ermenilere karşı 'daha az baskı' talep ediyorlardı.

14 Kasım 1981'de Paris'te Eiffel Kulesi yakınlarında park etmiş bir araçta patlayan bomba çevreye zarar verirken, Orly Örgütü'nce saldırıyı gerçekleştirdiğini söyleyen ses bunun *ilk uyarı* olduğunu söylemiştir. Aynı gün yine Paris'te Sen Nehri üzerindeki geziden dönen bir turist grubu karaya çıkmak üzereyken el bombalı saldırıya uğramışlardır. Yaralanan olmazken, saldırıyı yine Orly Örgütü üstlenmiştir. Aynı gün

[523] John Kifner, Armenians Assert Suicide Squads are Ready', *The New York Times*, 27 Eylül 1981.

gerçekleşen iki saldırı Fransa'nın başkentinde elini kolunu sallayarak gezen Ermeni teröristler olduğunu gözler önüne sermiştir. **15 Kasım**'da saldırı ve uyarılar devam etmiştir. Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta üç ayrı Fransız hedefine aynı anda saldırı düzenlenmiştir. Paris'te ise Fransa Havayollarına ait bir uçağın havada iken bombalı saldırıya uğrayacağı uyarısı yapılmıştır.[524]

16 Kasım 1981'de ise *Paris Gare de l'Est*' garında bagajların bulunduğu bölümde bir patlama meydana geldi ve iki kişi yaralandı. Maddi hasar meydana gelirken sorumluluğu yine Ermeni Orly Örgütü üstlendi.

18 Kasım 1981'de Orly Örgütü *Paris Gare de Nord*'a bomba koyduğunu söyledi, ancak polis burada herhangi bir patlayıcı bulamadı.

1982'nin ilk eylemi yine Paris'te, Cenevre'deki eylemle aynı günde, **13 Ocak 1982**'de gerçekleşmiştir. Bankalar Birliği önünde patlayan ilk bombayı *Credit Lyonnais* önünde etkisiz hale getirilen bomba takip etmiştir. Sorumluluğu ise Orly örgütü üstlenmiştir. Tüm bu saldırılar Ermenilerin yargılandıkları davalarda daha hafif cezalar almaları, hatta hiç ceza almamaları için; gözaltındakilerin de serbest bırakılması için yapılmıştır. Ancak eylemlerin bu hedeflerin tersine Ermeni teröristlerin aleyhine etkileri olduğu da kabul edilmelidir.

21 Ocak 1982'de ise tam da bu bombalı saldırıların arasında Türkiye, resmi olarak Fransa'yı bir kez daha uyarmış ve Ermeni militanların daha fazla şiddet eyleminde bulunabileceğini söylemiştir. Uyarı İsviçre'de Türk büyükelçisini öldürmek üzere girişimde bulunan bir Fransa Ermenisi'nin yargılanmasından hemen önce gelmiştir.[525] Türkiye davanın şiddet eylemlerinin gölgesinde kalmasından ve daha da kötüsü katil yerine Türkiye'nin yargılandığı bir dava haline gelmesinden çekinmiştir. Nitekim bu resmi açıklamadan önce ve sonra da çeşitli defalar Türk yetkililer ve medyası Fransa'daki davanın göstermelik olacağını ve teröristin çok az bir ceza ile kurtulacağını iddia etmişlerdir. Gerçekten de Türkiye'nin yeni terör saldırıları olabileceği yönündeki uyarıları doğru çıkmış ve **19 Ocak 1982**'de *Paris des Congres*'de Fransız Havayolları'na ait bürolarda bir bomba infilak etmiştir. Yine Orly olayın sorumluluğunu üstlenmiştir.

24 Ocak 1982'de İsviçre Bern Saldırısı'nın faili Fransa'da yargılanmış ve bir *hukuk cinayeti* daha işlenmiştir. Açıkça Türk büyükelçisini öldürmeyi hedeflemiş ve yaralamış olan Ermeni kökenli Fransız terö-

[524] 'Armenians Threaten to Destroy French Plane', *The New York Times*, 16 Kasım 1981.
[525] Marvin Howe, 'Paris Warned on Armenians'; *The New York Times*, 21 Ocak 1982.

rist Max Kilnajian Fransız mahkemesi tarafından sadece iki yıl hapis cezası ile cezalandırılmış, ancak yattığı süre göz önünde tutularak neredeyse **hemen salıverilmesine karar verilmiştir**. Tam altı el öldürme kastıyla ateş eden Ermeni teröristin serbest kalacak olması Türk tarafında büyük bir hayal kırıklığı ve kızgınlığa yol açmıştır. Bu arada not etmek gerekir, mahkemenin sürdüğü iki gün boyunca bina 1.000 kadar Ermeni göstericinin kuşatması altında kalmıştır.[526] Bu yöntem birçok davada ve önemli bir karar öncesinde Ermeni derneklerince sıklıkla uygulanmıştır.

Ermeni terörist Kilnajian'ın serbest kalması karşılıksız kalmamış ve Ermeni terör grupları Fransız hedeflerine saldırmayı bıraktıklarını **31 Ocak 1982**'de ilan etmişlerdir. Gerçekten Fransız hedeflerine dönük Ermeni saldırıları bu açıklamadan sonra bıçak gibi kesilmiştir. Bu da **Fransız yetkililer ile Ermeni terör grupları arasında bir anlaşma yapıldığı şüphesine** neden olmuştur. Ta ki **21 Temmuz 1982**'ye kadar. Place Saint-Severin yakınlarındaki bir kafede patlayan bomba 16 kişiyi yaralarken, olayın sorumluluğunu yine Ory üstlenmiş ve gerekçe olarak Fransız polisinin yakalamış olduğu Ermeni teröristlerine 'siyasi tutuklu' olarak değil, *'adi suçlu'* olarak davranmasını göstermiştir. **26 Temmuz**'da ise Paris'te Pub Saint-Germain'deki patlamada iki kadın yaralanmıştır. Sorumluluğu yine Ermeni Orly üstlenmiştir.

2 Ağustos 1982'de Paris'te Pierre Gulumian adlı bir Ermeni terörist hazırladığı patlayıcının elinde patlaması sonucu ölmüştür. **8 Ağustos**'ta ise Orly Havaalanı'na yerleştirilen bomba zamanında fark edilerek olası bir felaket önlenmiştir. **12 Ağustos 1982**'de ise bu kez hedefte Türk Turizm Ateşeliği vardır ve koruma memuruna açılan ateş sonucunda şans eseri yaralanan olmamıştır.

Fransa'da Ermeni terörü 1983'te el bombalarıyla THY ofislerine saldırılarak başlatılmıştır. **22 Ocak**'taki saldırıda iki Ermeni teröristinin attığı el bombaları şans eseri hiç kimseye zarar vermemiştir. Aynı gün Fransız polisi Orly Havaalanı'nda THY kontürünün yakınlarında güçlü bir patlayıcıyı etkisiz hale getirmiştir.

28 Şubat 1983'te Paris'te *Marmara Seyahat Ajentası*'nda patlayan bomba Fransız sekreter Renée Morin'in hayatına mal olmuştur. Olay yerindeki diğer dört Fransız da saldırıda yaralanmıştır. Olaydan birkaç dakika sonra ASALA saldırının sorumluluğunu üstlenmiştir.

Saldırılar Türkiye'de büyük bir ümitsizliğe yol açmıştır. Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Türk diplomatlarını sadece Türkiye'nin

[526] 'Armenian Suspect is Sentenced in France', *The New York Times*, 25 Ocak 1992.

çabalarıyla korumanın olanaksızlığı ortadadır. Özellikle Fransa'da yoğunlaşan olaylarda Fransa'nın gösterdiği tavır ümitsizliği daha da artırmıştır. Bu ülkedeki THY gibi, Türk bankaları gibi hedefleri, Türk temsilciliklerini korumak birinci derecede Fransız polisinin görevidir ve Fransız polisi ve mahkemeleri korumaktan çok yeni olaylara davetiye çıkarır tarzda davranmışlardır. Bu nedenle Türkiye **17 Nisan 1983'te** bir kez daha Batılı Hükümetlere seslenmiş ve Ermeni terörü ile mücadelede işbirliği çağrısında bulunmuştur. Türkiye 24 Nisan günleri yaklaşırken ve Ermenilerin önem verdiği diğer özel tarihlerde bu işbirliğinin daha da artması gerektiğine vurgu yapmış, aksi takdirde şiddet olaylarının devam edeceği söylenmiştir. Ancak bu çağrı da ulaşması gereken yerlere ulaşamamış ve diğer ülkeler terörle mücadele çağrılarına adeta kulak tıkamışlardır. Buna ek olarak özellikle Fransız ve Amerikan medyasında bu çağrı vesile edilerek 1915 yılında Ermenilerin soykırıma uğratıldıkları vs. tekrar edilmiştir.[527]

Türkiye'nin 17 Nisan çağrısının ardından çok sayıda Ermeni saldırısı İngiltere'den Belçika'ya kadar birçok ülkede devam etmiştir. Fransa'da ise **8 Temmuz 1983'te** Ermeni teröristler *British Council*'ın Paris ofislerini hedef almışlardır. Saldırıya gerekçe olarak ise Londra'da Ermeni saldırganların yargılanması gösterilmiştir. Ermeni terörünün Batılı hedeflere de yöneliyor olması Batı'da Ermeni saldırılarına karşı tepkiye neden olmaktaysa da, Türkiye'nin talep ettiği önlemler bir türlü alınamamış, daha ziyade Ermeni teröristlerin Batılı hedeflere saldırmaktan vazgeçirilmesi üzerinde durulmuştur.

Sonuçta korkulan bir kez daha olmuş ve **15 Temmuz 1983'te** Orly Havaalanı'nda THY bankosu önünde patlayan bomba (**Orly Saldırısı - Katliamı**) sekiz kişinin ölümüne, 60'dan fazla kişinin ise yaralanmasına yol açmıştır.[528] Ölenler arasında Fransız bir genç ile Yunan kökenli bir ABD vatandaşı da vardır. Bir Amerikalının Türk nişanlısı ile İstanbul'a uçmak üzereyken öldüğü öğrenilmiştir. Olayın ardından ASALA sorumluluğu üstlenirken, Suriye Ermenilerinden Varadjian Garbidjian bombayı yerleştirdiğini itiraf etmiştir.[529] Saldırıdan sonra Türkiye bir

---

[527] Marvine Howe, 'Turks Ask for Help in Fighting Armenian Attacks', *The New York Times*, 17 Nisan 1983.

[528] Bazı kaynaklarda yaralı sayısı 90'a kadar çıkmaktadır.

[529] E. J. Dionne Jr., '5 Killed in Orly Airport Bombing; Armenians Claim Responsibility', *The New York Times*, 16 Temmuz 1983; E. J. Dionne Jr., 'Death Toll Climbs to 6 in Orly Bombing', *The New York Times*, 17 Temmuz 1983; Milt Freudenheim, Henry Giniger ve Carlyle C. Douglas, 'Armenians Claim More Victims', *The New York Times*, 17 Temmuz 1983; Michael Dobbs, 'French Police Question Armenians in Orly Airport Bombing', *The Washington Post*, 19 Temmuz 1983; E. J. Dionne Jr., 'Paris Says Suspect Confesses Attack', *The New York Times*, 21 Temmuz 1983; Bruce Laingen, 'Terrorist Brutality', *The Washington Post*, 21 Temmuz 1983.

yandan Ermenilerin bu saldırıyı yaptıklarına pişman olacaklarını ve çok ağır bir bedel ödeyeceklerini söylemiştir, diğer taraftan ise Fransa'yı aldığı yetersiz önlemler nedeniyle sert bir şekilde eleştirmiştir. Hatta Türkiye Fransa'nın yetersiz tutumu nedeniyle Ermeni terörünü cesaretlendirdiğini de iddia etmiştir.[530] Ancak Türkiye bu eleştirilerinde yalnız değildir. Bazı Fransızlar da hükümeti önlemleri yeterince almamakla suçlamıştır. Fransız Devlet Başkanı Francois Mitterrand ve Başbakan Pierre Mauroy ise saldırıyı kınamış ve yaralıları hastanede ziyaret etmişlerdir.[531] Fransızların verdiği tepki sadece Türkiye'de değil, tüm dünyada 'şaşırtıcı' bulunmuştur. Örneğin *The New York Times* Fransızların uzun süredir Ermeni milliyetçiliğine (terörüne) hoşgörüyle baktığını söylemiştir.[532]

Saldırıdan sonra konuşan Dışişleri Bakanı İlter Türkmen ise *"Türk milletinin sabrı ne kadar büyükse, sillesi de o kadar büyük olacaktır"* demiştir.[533]

Orly Saldırısı ASALA içinde de eleştirilmiş ve bölünmeye yol açmıştır. Bazıları bu saldırıyı yanlış bir strateji olarak görürken, gruplar arasındaki çekişme sonucunda Türk ve Fransız hedeflerine saldırılar daha da yoğunlaşmıştır.

Orly'nin şoku henüz atlatılamadan ASALA **18 Temmuz 1983**'te Lyon demiryolu İstasyonu'na bombalı saldırı tehtidinde bulundu. Bu tehdit üzerine Lyon İstasyonu (*Lyon Gare de Perrache*) **20 Temmuz**'da boşaltılmak zorunda kalındı. **22 Temmuz**'da ise Ermeni teröristler Fransız hedeflerine saldırılarını sürdürdüler ve bu kez Tahran'da (İran) Fransız Büyükelçiliği ve Fransa Havayolları ofisi bombalı saldırıya uğradı.[534] Olayları Orly üstlenirken, gelişmeler Türkiye'de Fransa'nın kendi yarattığı *'canavar'* ile baş edememesi olarak yorumlandı. Olayları üstlenen ses Fransa'da Orly'de gözaltına alınan 51 kişinin derhal serbest bırakmasını talep etti.

28 Temmuz 1983'te yine Lyon şehrinde tren istasyonuna başka bir bombalı saldırı gerçekleştirildi. Aynı istasyona kısa sürede iki kez saldırılması, üstelik bu saldırıların tehditlerin ardından gelmesi Ermeni terörünün Fransa topraklarına çok iyi yerleştiğine, ya da çok iyi kollandığına işaret eder. Temmuz ayının son gününde ise Lyon ve Rennes

---

[530] E. J. Dionne Jr., '5 Killed in Orly Airport Bombing; Armenians Claim Responsibility', *The New York Times*, 16 Temmuz 1983.

[531] Freudenheim, 'Armenians...'.

[532] Henry Giniger, Milt Freudenheim ve CarlyleC. Douglas, 'Symphaty Won't Help', *The New York Times*, 24 February 1983.

[533] 'Azdılar', *Milliyet*, 16 Temmuz 1983.

[534] 'French Embassy in Iran Damaged in Bombing', *The New York Times*, 23 Temmuz 1983.

şehirlerinde iki Fransız yolcu uçağı bomba ihbarı nedeniyle acil iniş yapmak zorunda kaldı.

10 Ağustos 1983'te Fransız hedeflerine saldırı yine İran'da, Tahran'da sürdü. Elçilik binası önünde ASALA'nın havaya uçurduğu araç korkuya yol açtı. Almanya'nın başkenti Bonn'da

25 Ağustos'ta Batı Berlin'de Fransız Başkonsolosluğu'na dönük saldırıda ise iki kişi hayatını kaybetti. 23 kişi ise yaralandı.[535]

9 Eylül'de, bu kez yine Tahran'da iki Fransız aracı bombalandı. ASALA'nın üstlendiği olayda iki Fransız Elçiliği mensubu yaralandı.

1 Ekim 1983'te ise terör saldırıları Fransa'ya geri döndü ve Marsilya'daki uluslararası fuarda Amerikan, Sovyet ve Cezayir standlarında patlayan bomba ağır hasara yol açtı. Olayda bir kişi öldü, 26 kişi yaralandı. Sorunluluğu yine ASALA ve Orly üstlendi. Bu saldırıdan beş gün sonra Orly örgütü yine Tahran'da Fransız Büyükelçiliği'ne ait bir aracı bombaladı.

29 Ekim'de Lübnan'da da Fransız Büyükelçiliği'ne bombalı saldırı düzenlendi. Sebep Fransa'nın Ermeni terörüne karşı ciddi tedbirler almaya başlamasıydı. Yakalanan Ermeni teröristlere adi suçlu muamelesi yapılması, soruşturmaların daha ciddi bir hal alması ve Ermeni teröristlerine gösterilen hoşgörünün azalması Ermeni teröristleri fazlasıyla rahatsız ediyordu.

Tüm bu saldırılar ve saldırılar karşısında Fransa'nın adeta vurdumduymaz tavrı Türk-Fransız ilişkilerine büyük zararlar verdi. Yorumcular bu dönemde Fransa'yı '*Çirkin Fransa*' olarak adlandırmaya başladılar.[536] Hükümet de Fransa'ya içinde ilişkilerin seviyesini düşürmek, ticari ve kültürel ilişkileri azaltmak gibi önlemlerin de bulunduğu bir paket üzerinde çalışmaya başladı.[537] Fakat Türk-Fransız ekonomik ilişkilerinin büyüklüğü bu tür önlemlerden sonuç alınmasını güçleştirmekteydi.

8 Şubat 1984'te Fransız Havayolları'nın New York uçuşuna bomba ihbarı geldi. Ağustos ayına kadar Fransa'da eylemler kesilirken, **13 Ağustos 1984**'te *Lyon Tren İstasyonu*'nda patlayan bomba sessizliği bozdu. Hafif hasarın meydana geldiği saldırı bir tür uyarı saldırısı gibiydi. Zaten 1982, 1983, 1984 yıllarında Fransız hedeflerine gerçekleşen Ermeni saldırılarının önemli bir kısmı büyük çaplı hasar vermemek

[535] 'French Consulate Bombed in Berlin', *The New York Times*, 26 Ağustos 1983.
[536] Fahir Armaoğlu, 'Terbiyesizlik', *Tercüman*, 16 Kasım 1983.
[537] 'Fransa'ya Layık Olduğu Cevap Verilecek, İlişkiler Yeniden Gözden Geçirilecek', *Tercüman*, 16 Kasım 1983.

üzerine kurulu, Fransız yetkililerle pazarlık yapmak isteğini belirtir türdendir. Buna karşın Türk hedeflere dönük saldırıların nispeten daha ölümcül olduğu görülmektedir.

29 Aralık 1984'te Doğu Beyrut'ta (Lübnan) iki ayrı Fransız binası bombalandı ve olayların sorumluluğunu ASALA üstlendi. Aynı gün Paris'te ASALA *Fransız Havayolları*'na karşı bir saldırıda bulunacağı ihbarında bulundu. Bunun üzerine *Charles De Gaulle Havaalanı*'nda güvenlik önlemleri arttırıldı.

3 Mart 1985'te Fransız Haber Ajansı *AFP*'yi arayan bir kişi Orly saldırısına katılan teröristlere destek için tüm dünyadaki Fransız hedeflerine saldırıların devam edeceğini açıkladı. ASALA daha önce denediği bir yöntemi deneyerek mahkemeyi baskı altında tutmaya çalışıyordu.

28 Kasım 1985'te ise Fransız polisi ABD vatandaşı ASALA-RM üyesi Monte Melkonyan'ı yakaladı. Melkonyan'ın dairesinde silahlar ve patlayıcılar dışında Fransa'ya sefer düzenleyen Türk gemilerinin resimleri, gidiş geliş saat çizelgeleri ve Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Adnan Bulak'ın fotoğrafı da bulundu. Melkonyan'ın adeta tüm ömrü terörist olarak geçmiştir. Fresno (California) Ermenilerinden Melkonyan İran'da rejim karşıtı eylemlere katılmış, İran Kürtleri ile birlikte çarpışmalara katılmış ve Beyrut'ta (Lübnan) Ermeni mahallesinde silahlı çatışmalarda yer almıştır. 1980 yılında ise Beyrut'ta ASALA'ya katılmıştır. Lübnan'da diğer birçok Ermeni terörist gibi Filistinli terör örgütlerinden silahlı eğitim almıştır. Bundan sonra da Atina ve Roma başta olmak üzere çeşitli şehirlerde Türk ve diğer hedeflere karşı saldırılar düzenlemiştir. 24 Eylül 1981 Paris Elçiliği rehin alma girişimini planlayan kişiler arasındadır. 1983'te ASALA ikiye bölünmüş, ancak Melkonyan Ermeni terörünün en önemli isimlerinden biri olmaya devam etmiştir. Kısacası Fransız polisinin yakaladığı isim sadece Ermeni değil, dünya terörünün de en önemli isimlerinden biridir. Fakat **Fransız adaletinin bu azılı teröriste verdiği ceza sadece altı yıl hapistir.** Fransız mahkemesinin ceza verirken bulduğu gerekçe ise cezanın kendisinden daha düşündürücüdür: Üzerinde tahrifat yapılmış belgeleri taşımak ve yasadışı silah bulundurmak. Dahası verilen ceza tam olarak uygulanmamıştır ve Melkonyan üç yıl Fresnes ve Poissy hapishanelerinde yattıktan sonra Fransa'dan Güney Yemen'e gönderilmiştir. Buradan Doğu Avrupa'ya geçen Monte Melkonyan 1.5 yıl kadar yeraltında yaşamıştır ve buradan da Sovyet Ermenistan'ına geçmiştir. Ermenistan bağımsızlığını kazandığında ise Karabağ'da çatışmaları körükleyen en önemli isimlerden biri olmuştur. Laçin Katliamı'nın önde gelen isimlerinden Melkonyan'ın Fransız adaletinden Karabağ katliamlarına uzanan hayat hikayesi Türkiye'nin Fransa'ya olan tepkisinin ne kadar haklı olduğunu çok net bir şekilde açıklar.

Fotoğraf 46. Fransa'nın Yasadışı Silah Bulundurmaktan Suçlu Bulduğu Melkonyan, Çok Sayıda Türk Diplomatına Sülkast Düzenlemiş Azılı Bir Teröristti.

Fotoğraf 47. Karabağ'da Melkonyan Adına Yapılan Anıt: Ermeni Milletinin Kahramanları Arasında Ne Yazık ki Hala Çok Sayıda Terörist Vardır.

Aslında Türkiye Melkonyan davasının nasıl sonuçlanacağını o ana kadarki tecrübelerinden hareketle tahmin edebiliyordu: Suçlu suçunu kabul ediyor, yeni tehditler de savuruyordu, fakat Türkiye bu tehditlere Fransa'nın gerekli cevabı vereceği konusunda çok güçlü şüphelere sahipti. Buna rağmen dava öncesinde **Türkiye'nin Fransa'ya dönük eleştiri ve istekleri üç noktada toplanıyordu**:

a. Güvenlik önlemleri yeterli değildir ve bir an önce gerekli önlemler alınmalıdır,

b. Kamuoyunda ve bürokraside Ermeni terörüne karşı görülen mazur görme yaklaşımı son bulmalıdır.

c. Fransa güvenlik güçleri terörle mücadelede Türkiye ile işbirliğinden kaçınmaktadır. Her türlü işbirliği bir an önce temin edilmelidir.

Bu istekler de en üst düzeylerde muhataplara iletildi.[538] Fakat belirtildiği üzere Türk tarafı bu konuda fazla da ümitli değildi. Çünkü o ana kadar birçok saldırı meydana gelmiş, Fransız polisi daha önce meydana gelmiş olan dokuz önemli olayın hiç birinde suçluları yakalayamadığı gibi, yeni saldırılara davet çıkarır şekilde bir tavır takınmıştı. Türk yetkililerin Fransız polisi ile yaptığı görüşmelerde güven verici mesajlar yerine *'kanunların yetersizliği'* ve *'saldırganların vur-kaç yöntemiyle yurt dışına çıkmış'* olma ihtimalleri ileri sürülmüştür. Daha önceki olaylar ile son cinayetler konusunda Fransız Emniyeti'nin elinde tuttuğu dosyaları Türkiye ile paylaşma konusunda ise Fransızlar oyalama taktiği izliyorlardı. En üst düzeyde istekte bulunulmasına ve yine en üst düzeyde sözler alınmasına rağmen, **o ana kadar Fransızlar hiçbir dava dosyasını Türk tarafı ile paylaşmamıştı.**[539] Dahası Fransız basını Ermeni saldırılarını haklı çıkarıcı türden yayınlar yapmaktaydı. *RTF* (Fransız Radyo ve Televizyon Kurumu) bunların başında geliyordu ve Fransız yetkililer *basın özgürlüğü* ilkesi nedeniyle bu yayınlara karışıl(a)mayacağını iddia ediyorlardı. Oysaki hükümetin bu konuda ciddi enstrümanlarının bulunduğu ve istenmesi halinde basında etkili olunabileceği bilinen bir gerçektir. Dahası Fransız medyasında zaman zaman resmi makamlara dayanan bir yönlendirmenin (manipülasyonun) izleri açıkça görülüyordu ve en azından bu tür yanlış yönlendirmelerin önü alınabilirdi.

---

[538] *Hürriyet* ve *Tercüman* gazeteleri, 5-6 Mart 1981.

[539] Jack Anderson ve Dale Van Atta, 'French Foil Turks' Hunt for Terrorist', *The Washington Post*, 31 Ekim 1986, s. E5; Marvine Howe, 'Turks, Angry at "Passivity", Mourn Slain Diplomats, Moves to Calm Public Opinion Members of Junta Attend', *The New York Times*, 13 Mart 1981, s. A10; Marvine Howe, 'Paris Warned on Armenians', *The New York Times*, 21 Ocak 1982, s. A10.

Olay Türk kamuoyunda ciddi bir infiale yol açmıştır. Kısa sürede 10 ayrı olayın Fransa'da meydana gelmesi, Fransa'nın terörü hoşgörür yaklaşımı ve saldırılarda ilk kez bir din adamının da şehit edilmesi infialin genişlemesine neden olmuştur. Türk basınına göre olayda Fransa'nın ihmali, hatta teşviki vardır. Bazı yayın organları olayın sadece Ermeni değil, *Fransız terörü* olarak da değerlendirilmesi gerektiğini söylemişler. Bu tepkiler Fransız basınına *'Türkler Fransa'ya Karşı Ayaklandı'* şeklinde yansımıştır. Fransa'nın tavrı ve Türk kamuoyunun tepkisi Türk dış politika belirleme sürecinde de etkili olmuştur. Hatta yönetimdeki bir grup, Fransa ile ilişkilerin kesilmesini de gündeme getirmiştir.[540]

1982: Fransız Hükümeti Soykırım İddialarını Tanıdı mı?

Tam da Ermeni terörünün Fransa'da yoğunlaştığı ve Fransız güvenlik güçlerinin Türk diplomatları koruyamayacağının net bir şekilde anlaşıldığı bir dönemde Fransız İçişleri Bakanı Gaston Deffere'den Ankara'yı şok eden açıklamalar gelmiştir. Marsilya'da, 1915 yılında ölen Ermeniler için Nisan 1982'de düzenlenen törende konuşan Bakan Deffere *"Fransız Hükümeti Ermenilerin kurbanı olduğu soykırımı tanımaktadır"* demiştir.[541] Türk Dışişleri Bakanlığı bu alışılmadık sözleri doğal olarak protesto etti ve bu tür açıklamaların Ermeni şiddetini cesaretlendirdiğini vurgulamıştır. Deffere'nin sözlerinin resmi bir politika olmadığını belirtenler de vardır. Ancak şurası anlaşılmaktadır ki Fransız kamuoyunun ve resmi yetkililerinin soykırım olduğu konusunda çok da şüpheleri bulunmamaktadır. Sadece bu kanaatlerini resmi belgelere geçirmekte yavaş davranmışlardır.

Dünya Ermenileri Kongresi (7-13 Temmuz 1985)

Fransa'da Türkiye karşıtı Ermeni toplantılarının rutinleşmesine karşın 7-13 Temmuz tarihleri arasında Sevr kasabasında yapılan III. Dünya Ermenileri Kongresi kayda değerdir. Kongre Sevr ve Lozan Antlaşmaları konusundaki bildik Ermeni görüşlerini tekrarlamıştır. Ermenilere göre asıl geçerli olan Sevr Antlaşması'dır ve bu antlaşmaya göre Ermenilere Anadolu'nun doğusu verilmelidir, buna karşın Lozan da geçersiz sayılmalıdır. Kongre'nin bir diğer çarpıcı açıklaması ise 'Ermenilerin

[540] Kamuran Gürün, *Fırtınalı Yıllar, Dışişleri Müsteşarlığı Anıları*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995), s. 280 ('İç Güvenlik ve Ermeni Sorunu').

[541] 'A Cry for Bloody Vengeance', *Time*, 23 Ağustos 1982.

Türklere karşı savaşları'nın sürdüğünü söylemesidir. Ayrıca Türkiye ile ilgili alınan kararda şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"Türk işgali altındaki Ermeni topraklarını kurtarmak amacıyla bütün siyasi ve diplomatik yolları kullanmak... Ermenilerin vatanlarına geri dönüşlerini sağlamak için onları bu amaç etrafında örgütlemek... 1915 Ermeni olaylarını 'Ermeni soykırımı' olarak Türkiye'ye kabul ettirmek..."*[542]

1987 A.P. Kararı ve Fransa'nın Karardaki Rolü

18 Haziran 1987 tarihinde A.P.'de alınan ve Türkiye'yi soykırım yapmakla suçlayan karar ilgili bölümde detaylı olarak ele alınmıştır. Ancak konunun Fransa ile ilgili yönüne bu kısımda kısaca da olsa değinmekte yarar vardır. Herşeyden önce kararın Fransa topraklarında alınmış olması Türkiye'de Fransa-Türkiye ilişkileri açısından olumsuz bir etki oluşturmuştur. Parlamento AET'nin bir kurumu olsa da özellikle Fransız parlamenterlerin tasarının sertleştirilmesi konusundaki çabaları dikkatlerden kaçmamıştır. Ayrıca kararın geçmesinde de Fransız parlamenterlerin özel çabaları gözlenmiştir.[543] Kararda bir tek Alman parlamenterin olumlu oyu dahi yok iken, Fransız parlamenterler hem oylamayı yönlendirmişler, hem de sokak gösterilerine destek vererek halkı galeyana getirmişlerdir. Bunda şüphe yok ki en önemli neden seçimlerde Ermeni oylarını ve mali desteğini alabilmektir.

Ermenistan ve Fransa Ermenileri

1980'li yıllar boyunca Sovyet Ermenistan'ındaki hareketlenme sürmüş, Karabağ gösterileri, bağımsızlık yanlısı hareketler ve 1988 depremi gibi dramatik gelişmeler Fransa Ermenilerini daha canlı bir tartışma sürecine çekmiştir. Ermqeni kimliğini daha yoğun bir şekilde aramaya başlayan Fransız Ermeniler siyasi ve sosyal kampanyalar yoluyla Sovyet Ermenistan'ına yardımcı olmaya çalışmışlar, bu yollar kendi Ermeni kimliklerini de güçlendirmeye çaba göstermişlerdir. Bu bağlamda Charles Aznavour ve Henri Verneuil gibi isimler Fransa Ermenileri Ermenistan'a yardım toplamak ve Türkiye karşıtı kampanyalar başlat-

---

[542] Aktaran, Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi, 1774-2005*, (Ankara: Bilgi, 2005), ss. 390-391.

[543] Pulat Y. Tacer, 'Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 98.

mak için harekete geçiren önemli isimler arasında yer almışlardır.[544] Ermenistan'ın bağımsızlığı süreci hızlandıkça Fransa Ermenilerinde milliyetçilik ve onun neredeyse ayrılmaz bir parçası olan Türkiye karşıtlığı da tırmanışa geçmiştir.

ORTADOĞU ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU (1980'LER)

Avrupa ülkeleri ve ABD'den farklı da olsa Ermeni sorunu Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile olan ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Bu etki gizli gibi görünse ve basının dikkatini yeterince çekmemiş olsa da olumsuz etkisi açıktır. Herşeyden önce Ermeni terör örgütleri temelde Ortadoğu'dan çıkmış ve daha çok bu ülkelerde üstlenmişlerdir. Teorik ve pratik eğitimlerini Ortadoğu ülkelerinde aldıkları bilinen bir gerçektir. Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) belli fraksiyonları ile temas halindeki Ermeni terör grupları Lübnan'da önemli kamplara sahip olmuşlardır. Özellikle 1980'li yıllar boyunca tıpkı PKK terörüne olduğu gibi, Ermeni terörüne de lojistik ve diğer birçok destek aralarında Suriye'nin de bulunduğu bazı Ortadoğu ülkelerinden gelmiştir. Ermeni terörünün aşama aşama PKK terörüne dönüşünde de yine Suriye ve diğer bazı Ortadoğu ülkeleri aktif olarak rol oynamışlardır. Ayrıca Lübnan, Suriye ve İran gibi birçok Ortadoğu ülkesinde hatırı sayılır bir Ermeni diasporası mevcuttur ve bu kitle Ermeni iddialarının siyasallaşması ve militarize olması için 1980'li yıllar boyunca önemli bir zemin sağlamıştır. Özellikle Lübnan Ermeni cemaati ABD, SSCB ve Avrupa Ermenileri ile olan bağlantıları sayesinde radikalizmin kalesi olarak işlev görmüştür. Ortadoğu'nun Ermeni sorunundaki bir diğer rolü ise Kıbrıs ve Yunanistan hattından kaynaklanmaktadır. Bazı Ortadoğu ülkeleri, Ortadoğu Ermenileri ile Kıbrıs Rum Kesimi ve Yunanistan'ın coğrafi yakınlığı, çıkar birliğiyle buluşunca doğal müttefikler ortaya çıkmıştır. Bu sayede Ermeni terör grupları Avrupa'da vur-kaç eylemlerini daha rahat yapabilmişlerdir. Pasaportu Kıbrıs Rum Kesimi'nde hazırlanan bir eylemci Paris, Londra gibi başkentlerde eylemini gerçekleştirdikten sonra Yunanistan'a, oradan da Lübnan'a geri dönebilmiştir. Lübnan'daki sorunlar sonucunda 1982'de ASALA'nın askeri merkezi Beyrut'tan Güney Kıbrıs'a taşınmıştır. Ermeni militanlar daha önce silahlı Filistinli gruplarca kullanılan ve boşaltılmış olan karargaha yerleştirilmişlerdir. Basına da yansıyan haberlere göre **ASALA'nın yeni merkezindeki hedefi 250 kadar intihar komandosunu yetiştirmektir.**

[544] Susan P. Pattie, 'Armenians in Diaspora', içinde Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan (ed.), *The Armenians, Past and Present in the Making of National Identity*, (Londra: RoutledgeCurzon, 2005), s. 137.

Tahminlere göre **Ermeni militanların sayısı 1.200'ü bulmaktadır**. Bu gelişmeler karşısında Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü *"çok tehlikeli bir gelişme"* demekle yetinmiştir.[545]Tüm bu gerçeklere karşın Türkiye kamuoyu ve devletinin Ermeni sorununa ilgisinin daha çok Batılı başkentlerde gerçekleşen saldırı ya da karar tasarıları ile artması şaşırtıcıdır. Türkiye sorun yanıbaşında gelişmesine ve Batı'ya buradan taşınmasına karşın Lübnan ve Suriye gibi devletlere gerekli cevabı verememiş, diğer bir deyişle sorun ile kaynağında ilgilenememiştir.

1980'li Yıllarda Ortadoğu'da Ermeni Terörü

Ortadoğu ülkelerindeki Ermeni saldırıları daha çok Lübnan ve İran'da odaklanmıştır. Bunun da temel nedeni bu iki ülkede çok sayıda Ermeninin yaşıyor olmasıdır. Bunun dışında Lübnan'ın terör ve silahlı çatışmaların merkezinde yer alıyor olması nedeniyle merkezi hükümetin zayıf olması Ermeni terörünün işini kolaylaştırmıştır. **Lübnan sadece bu ülkedeki değil, diğer ülkelerdeki Ermeni terörünün de en önemli okulu olmuştur**. Ermenilerin şiddet ile en çok buluştuğu ülke Lübnan'dır ve diğer ülkelerdeki terör olaylarına karışan Ermenilerin önemli bir kısmı da Lübnan Ermenisidir. İran da, tıpkı Lübnan gibi önemli bir Ermeni nüfus barındırmaktadır. Ayrıca İran da bu yıllarda karmaşık bir ülkedir. İran Devrimi ve ardından gelen Irak savaşı ülkede güvenlik zaaflarına yol açmıştır.

Özellikle İran'daki saldırılarda Türk hedeflerden çok Fransız hedeflerin seçilmiş olması da önemli bir ayrıntıdır. 1980'lerin başında Fransa'nın sertleşen tutumunu protesto eden Ermeni teröristler tüm dünyada Fransız hedeflerine saldırmıştır. İran ve Lübnan da bu saldırıların önemli merkezlerinden olmuşlardır. İran'da Türk hedeflerine saldırıların nispeten az kalmasının nedeni Tahran Hükümeti'nin Türkiye ile ilişkilerini bozmama gayretlerine bağlanabilir. Bu çerçevede Ortadoğu'da gerçekleşen Ermeni terör saldırılarını tarihsel sıraya göre şu şekilde sıralayabiliriz:

[545] 'ASALA'nın Askeri Merkezi Kıbrıs'a Taşındı', *Tercüman*, 25 Ağustos 1982; 'Tehlikeli Oyun', *Hürriyet*, 25 Ağustos 1982.

10 Ocak 1980'de İran'ın başkenti Tahran'da THY bürosu önünde patlayan bomba hasara yol açarken, saldırıyı ASALA üstlendi.

10 Ekim 1980'de Batı Beyrut'ta İsviçre büroları önünde iki bomba patladı. Sorumluluğu 3 Ekim adlı Ermeni teşkilat üstlenmiştir.

30 Aralık 1980'de Beyrut'ta İsviçre merkezli *Credit-Suiesse* bürolarına bombalı saldırı düzenlendi.

2 Ocak 1981'de ise yine Beyrut'ta İsviçre'de yakalanan iki Ermeni terörist için protestolar devam etti. ASALA yakalanan teröristlere İsviçre hükümetinin kötü muamelede bulunduğunu öne sürerek, tüm İsviçre hedeflerine saldırıda bulunma tehdidinde bulundu.

12 Mart 1981'de Ermeni terörü İran'ın başkenti Tahran'a geri döndü. Bir grup ASALA teröristi Türk Büyükelçiliği'ni işgal etmeye kalktı. Olayda iki güvenlik görevlisi hayatını kaybetti. Olayın iki sorumlusu yakalandı ve cezalandırıldı.

17 Eylül 1981'de Tahran'daki İsviçre Büyükelçiliği'ne bombalı saldırıda bulunuldu. Maddi hasar oluşurken saldırıyı ASALA'nın *Dokuz Haziran* kolu üstlendi.

12 Kasım 1981'de Beyrut'ta Fransız temsilcilikleri önünde bir dizi bombalı saldırı gerçekleşti. Fransız Kültür Evi, Fransız havayolları büroları ve Fransız Başkonsolosluğu önünde patlayan bombaların sorumluluğunu Orly Örgütü üstlendi. Amaç Ermeni terörüne karşı Fransa'yı yumuşatabilmekti.

15 Kasım 1981'de ise Paris'e paralel olarak Beyrut'ta da Fransız hedeflerine irili ufaklı saldırılar gerçekleştirildi.

19 Aralık 1981'de ise Tahran'da İsviçre Havayolları bürolarının önünde bir bomba patladı ve olayın sorumluluğunu 'Haziran Örgütünün Dokuzuncusu' üstlendi.

26 Mart 1982'te Beyrut'ta bir sinemaya saldırı gerçekleştirildi. Bombalı saldırıda iki kişi ölürken, 16 kişi de yaralandı. Saldırının sorumluluğunu ASALA üstlendi.

22 Temmuz 1983'te Tahran'da Fransız Büyükelçiliği ve Fransa Hovayolları'na karşı saldırı düzenlendi. Olayların sorumluluğunu Orly Örgütü üstlendi.

29 Temmuz 1983'te Tahran'daki Fransız Büyükelçiliği'ne roketli saldırı tehdidi yapıldı. Bunun üzerine elçilik binası boşaltıldı. Tehditlerin ardından **10 Ağustos 1983**'te elçilik önündeki bir bina ASALA tarafından havaya uçuruldu.

9 Eylül 1983'te Tahran'da iki Fransız elçilik aracı bombalandı.

6 Ekim 1983'te yine Tahran'da elçiliğe ait bir araç bombalandı. İki kişi olayda yaralanırken, sorumluluğu 'Orly' üstlendi.

29 Ekim 1983'te Tahran'da Fransız elçiliğine el bombalı saldırıda bulunuldu. Ermeniler Fransa'nın tutumunu yumuşatmasını, aksi takdirde saldırıların süreceğini iddia ettiler. Aynı gün bu kez Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta Ermeni teröristler Türk Büyükelçiliği'ne saldırdılar. Saldırganlardan 19 yaşındaki Lübnan Ermenisi Sarkis Danielyan yakalandı. Olayı ASALA üstlendi.

9 Eylül 1983 saldırılarında da Fransız elçiğinin iki aracı hedefteydi. Saldırılar soncunda iki elçilik görevlisi yaralandı. Saldırıları yine ASALA üstlendi.

27 Mart 1984 gecesi Ticaret Ateşesi Işıl Ünel'in arabasına bomba yerleştirmek isteyen Ermeni terörist bombanın erken patlaması sonucu parçalanarak havaya uçtu.

28 Mart 1984'te Tahran'da Türk diplomatlarına karşı seri saldırılar düzenlendi. İki Ermeni terörist Türk Askeri Ateşeliği'nde görevli Astsubay Başçavuş İsmail Pamukçu'ya saldırırarak ağır bir şekilde yaraladı. Pamukçu otomobilin başında iken motorsikletli Ermeni teröristler Pamukçu'yu başından ve karnından vurdular. Aynı gün, hatta hemen hemen aynı saatlerde Elçilik Birinci Sekreteri Hasan Servet Öktem evinden çıkarken saldırıya uğradı ve omuzundan vuruldu. Elçilik İdari Ateşesi İbrahim Özdemir de hedefler arasındaydı, ancak dikkati onu korudu. Kendisine şüpheli bakan iki kişiyi polise bildiren Özdemir, bu kişileri tutuklattı. Aynı gün polis, elçiliğin hemen dışında üç Ermeniyi daha tutukladı. ASALA teröristi Sultan Gregoryan Semaperdan elçiliğe ait bir araca bomba koymak istedi. Ancak bomba erken patlayınca saldırgan öldü.[546]

8 Nisan 1984'te ASALA Beyrut'ta Türkiye yönüne giden tüm uçakları hedef alacağını ilan etti.

28 Nisan 1984 günü Tahran'da iki Ermeni teröristi Türk Büyükelçiliği'nde çalışan eşi Şadiye Yönder'i elçiliğe götüren Işık Yönder'i aracında öldürdü. Sorumluluğu ASALA üstlendi.

Eylül 1984'te ise İran'daki birçok Türk firmasına mektuplar gönderilerek hedefte oldukları tehdidi yapıldı. Mektupların ardından saldırılar da geldi. Bunlardan Sezai Türkeş'in şirketine yapılan saldırıda bir

[546] 'Tahran Büyükelçimiz Birsel Anlattı, "Terörist Kendi Bombasıyla Parçalandı"', *Hürriyet*, 29 Mart 1984.

Türk işçisi çıkan yangında öldü. **1 Eylül 1984'te** İranlı yetkililer Tahran Büyükelçisi İsmet Birsel'e suikast planlarını ortaya çıkardı.

29 Aralık 1984'te Doğu Beyrut'ta hedefte yine Fransızlar vardı. İki Fransız binası bombalandı. Olayı ASALA üstlendi. Bundan beş gün sonra **3 Ocak 1985'te** *AFP*'nin Beyrut ofislerine yapılan saldırıda ağır hasar ortaya çıktı.

ERMENİLER TERÖRÜ NEDEN ONAYLADI?

Ermeni diasporası ve Ermenistan Ermenileri genel olarak ASALA ve JCAG başta olmak üzere çeşitli terör örgütlerinin saldırılarını onaylamışlardır. Birçok terörist Ermeni toplumunca kahraman muamelesi görmüş ya da en azından eylemleri kınanmamıştır. Elbette terörü bir yöntem olarak benimsemeyenler de az değildi. Ancak sesi çıkanlar genelde terörü destekleyenler veya hoşgörenler oldu. Bunun çeşitli nedenleri bulu-namaktadır. Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller bu nedenleri şöyle sıralamaktadır:

> *"1. Hayatta kalan en son nesil adaletin sağlanacağına dair bir işaret görmeden öldüler,*
>
> *2. Binlerce Ermeni kırılgan bir evini boşaltma hissi içinde Lübnan'ı terk etmeye zorlandı,*
>
> *3. Ermeniler diğer baskı altındaki toplumların terörle ulaştığı başarıya şahit oldu (çoğu zaman nihai sonuç yenilgi olsa da),*
>
> *4. Her başka bir ülkede yaşamak zorunda kalan sürgün halk gibi asimilasyon (erime) sorunu ile karşılaştı,*
>
> *5. Ermeni bilim adamları çok daha bilgilendirilmiş bir Ermeni toplumu ortaya çıkardı,*

6. Suikast haberleri çözüme kavuşmamış duyguları ajite etmeye yarıyor."[547]

Sayılan nedenlere önemli oranda katılmakla birlikte nedenlerin daha fazla olduğu kanaatindeyiz. Bu bağlamda Ermenileri teröre iten nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. **TARİHİ MİRAS:** Ermeni milliyetçiliği terörle ilk defa olarak 1973'te tanışmış değildir. Ermenilerin Osmanlı'dan ayrılma istekleri terörle atbaşı gitmiştir. Sadece Osmanlı'da değil, tüm dünyada ilk terör eylemlerini Ermeni tedhitçileri gerçekleştirmiştir. Terör dalgası savaş ortamında büyümüş, savaş sonrasında NEMESİS ile çok daha belirgin bir hal almıştır. 1970 ve 1980'li yıllardaki Ermeni terörü sönmüş bir yangının yeniden ateş almasından başka bir şey değildir. Amaçlarına ulaşmada terörü araç edinen siyasi hareketler bir süre sonra salt terör hareketi haline gelme riskiyle karşılaşırlar. Bu siyasi hareketler ayrıca bir süre sonra sadece düşmanlarına değil, kendi içlerine de terörü bir araç olarak uygulamaya başlarlar. Nitekim Osmanlı'da belli dönemlerde Ermeni terörünün en önemli kurbanları yine Ermeniler olmuştur.

2. **ADALETİN SAĞLANAMAMASI:** Özellikle diaspora Ermenilerinin önemli bir kısmı Osmanlı kökenlidir ve genelde çatışma, göçler vb. zor şartlar altında vardıkları ülkeye ulaşabilmişlerdir. Bu zorluklar içinde en sevdiğini kaybedenlerin sayısı hiç de az değildir. Taşnakların bilinçli yönlendirmeler ve diğer nedenlerle yaşananlardan dolayı Türkleri suçlamak genel eğilimdir. Türkler suçlanmasalar dahi yaşanan sıkıntılar ve kayıplardan dolayı yerine getirilmesi gereken bir adaletin var olduğu ve bunun bir türlü gelmediği de bir gerçektir. Terörü meşru görmenin bir nedeni de adalete olan açlıktır. Bu açlığın kendisi de meşru gerekçelere dayanmıyor olabilir, Ermeniler acıları nedeniyle suçu başka uluslara atarak yanılıyor olabilirler. Ancak algılama bu yöndedir.

3. **İNTİKAM ARZUSU:** Ermeni diasporasında Türklerden intikam alma arzusu her zaman için diri tutulmuştur. Osmanlı'nın son yıllarında bağımsız bir devlet hayaliyle ayaklanan Ermeniler bunun bedelini yüzlerce yıldır yaşadıkları toprakları ve çok sayıda yakınlarını kaybederek ödemişlerdir. Onları kurtarmaya Rusya, İngiltere, ABD gibi büyük devletlerin gücü dahi yetmemiştir. Türkler onlar için kutsal sayılan Sevr Antlaşması'nı değersiz bir kağıt parçasına çevirerek tarihin çöp tenekesine atmışlardır. Dahası Ermenilerin kurdukları küçük devlet de

[547] Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller, 'An Oral History Perspective on Responses to the Armenian Genocide', içinde Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide in Perspective*, (Transaction Publishers, 1986) s. 191.

Türkleri en zayıf anlarında dahi yenememiş ve Kars Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Başka bir deyişle Ermeni milliyetçiliği gücü ile orantılı hedefler ortaya koyamamış, çılgın liderlerin öncülüğünde sürekli olarak aşağılanmıştır. Yaralı Ermeni milliyetçiliği uzunca bir süre devletsiz kalmış, Türklere karşı herhangi bir başarı sağlamak ise mümkün olmamıştır. Bu da Ermenilerin içindeki intikam hislerini sürekli olarak beslemiştir. Bu şartlar altında terörü tasvip etmese dahi Türklerin terör saldırılarında hakettikleri cezayı bulduklarını düşünen Ermenilerin sayısı az değildir.

4. **TAŞNAK KIŞKIRTMA VE PROPAGANDALARI:** 1915 öncesinde de güçlü olan Taşnaklar, diaspora hayatındaki en güçlü ve en organize Ermeni hareketi olmuşlardır. Kurdukları okullar, açtıkları kurslar, yayınları ve diğer faaliyetleriyle diasporadaki Ermeni gençlerini henüz 3-4 yaşlarındayken adeta beyinler yıkanmış ve radikal bir nesil yaratmaya çalışmışlardır. Diaspora Ermeni siyasetine Taşnakların hakim olması Türklere karşı düşmanlığı da Ermeni siyasetinin doğal bir parçası haline getirmiştir. Sonuçta Türklere karşı hislerde zamanla yumuşama olması beklenirken duygular daha da keskinleşmiştir. Taşnak propagandaları terör eylemlerini kutsallaştırırken, teröristleri de kahraman olarak göstermiştir. Bu da genel olarak Ermenilerin terör olaylarından uzaklaşmasına mani olmuştur.

5. **DEVAMLILIK ALGISI:** Terör örgütleri ve Ermeni toplumunun önde gelen kişi ve kurumları Osmanlı yılları ile modern zamanlar arasında süreklilik bağı kurmuşlar ve kitleler hala Osmanlı-Ermeni savaşının sürdüğü algısı içinde terör olaylarını değerlendirmiştir. Böylece terör olayları, terör olayları gibi görünmemiştir.

6. **SALDIRILARIN CEZASIZ KALMASI:** Batılı ülkelerde gerçekleşen pekçok terör saldırısı cezasız kalmıştır. Bunun en iyi örneği Talat Paşa'yı Almanya'nın başkenti Berlin'de gün ışığında ve pekçok şahitin gözleri önünde sırtından öldüren Taşnak militanı Soghomon Tehliryan'ın 1915 olayları gerekçe gösterilerek suçsuz bulunup serbest bırakılmasıdır. Almanya adaleti için utanç sayılması gereken bu karar Ermeni yazar ve aydınlarınca sürekli olarak kutsanmış ve karar sorgulanmamıştır. Oysa bir kişinin kendisini adaletin yerine koyarak cezalandırmaya kalkması hiçbir hukuk sisteminde hoşgörülebilecek bir durum değildir. Benzeri karar ve affetmeler başka ülkelerde de yaşanmıştır. Almanya, Fransa gibi Batı'nın en önemli ülkelerinde cezalandırılmayacaklarını düşünen Ermeni gençleri için terör artık korkulacak bir yol olmaktan çıkmaktadır.

7. **SALDIRGANLARIN ÖDÜLLENDİRİLMESİ:** Cezalandırılmamak bir yana Ermeni teröristleri kahraman olarak görülmüşler, hatta bunlardan bazıları Ermenistan devletince maaşa dahi bağlanmışlardır. Saldırıların sağladığı itibar ve maddi çıkarlar terörün marjinalleşmesine de mani olmuştur. Pekçok Ermeni genci ASALA ve Taşnak teröristleri gibi olmaya çalışmış, onları kendilerine rol-model olarak görmüşlerdir. Örneğin ünlü ASALA teröristlerinden Melkonyan için bir internet sitesinde[548] mesleği olarak "asker, terörist ve entellektüel" sıfatlarının gösterilmesi teröristliğin nasıl meşrulaştığını, hatta özenilecek bir hal haline getirildiğini göstermektedir.

8. **SALDIRILARIN KUTSANMASI:** Terör saldırıları birer kutsal cihatmış gibi Kilise ve çeşitli Ermeni kurumlarınca kutsanmıştır. Ermeni teröristlerin yüce bir görev için kendilerini feda ettikleri iddia edilmiş, pekçok saldırı dini törenlere konu olabilmiştir.

[548] http://www.diacritica.com/sobaka/dossier/melkonian.html

Fotoğraf 51. *Soghomon Tehliryan Anıtı, Ararat Mezarlığı, Fresno, California, ABD*

Fotoğraf 52. *Soghomon Tehliryan Anıtı, Erivan, Ermenistan*

9. **MAĞDURİYET HİSSİNİN VERDİĞİ HAZZI BESLEMESİ:** Acı belli bir eşikten sonra şahıslara olduğu gibi toplumlara da belli hazlar verebilir. Ermeni örneğinde ağır bir mağduriyet (*victimization*) hissi vardır ve Ermeni kimliğinin ve milliyetçiliğinin pekçok sektörü bu histen beslenmektedir. Soykırıma uğratılmış olmakla Ermeni olmak arasındaki farkların daraldığı pekçok örnek mevcuttur. Ermeni terör saldırıları mağduriyet duygusunun beslendiği, ama aynı zamanda intikam alma hazzıyla birleştiği bir noktadır. Bu nedenle tasvip etmeyen Ermenilerde dahi saldırıların belli bir memnuniyet hissi uyandırdığı bilinmektedir.

10. **LÜBNAN FAKTÖRÜ:** Saldırganların önemli bir kısmı Lübnan ya da daha geniş anlamda Ortadoğu kökenlidir. Lübnan Ermeni milliyetçiliğinin en sert bir şekilde yaşandığı bir yer olmuştur. Bunda ilk neden Taşnakların bu ülkede çok güçlü oluşlarıdır. İkinci etken ise 20 yüzyıl boyunca Lübnan'ın şiddet eylemlerine yoğun bir şekilde maruz kalmasıdır. Lübnan'da önemli bir etnik köken olan Ermeniler terörü pekçok örneğini bu küçük ülkede görmüşler, etnik ve dini çatışmalar sonucunda daha sert ve şiddete yakın bir mizaç kazanmışlardır. Pek çok Ermeni ise Anadolu'dan göç ederek geldikleri Lübnan'dan da göç etmek zorunda kalmış ve kendilerini adeta **köksüz bırakılmış bir halk** olarak görmeye başlamışlardır. **Köksüz bırakılmışlık hissi ve kimlik kırılmaları** bireylerin ve toplumların şiddete en çok yaklaştıkları anlardır ve bu anlamda Ermeni teröristlerin ağırlıklı olarak Lübnan Ermenilerinden çıkması tesadüf sayılamaz.

11. **SAHİPSİZLİK HİSSİ:** Türkiye'den bakıldığında Ermeniler Batı dünyasının, Hristiyanlığın ve Rusya'nın koruduğu ve kolladığı bir halktır. Oysa yakın tarihe bakıldığında Ermenilerin başına gelen pekçok felakette Fransa, İngiltere, ABD, Rusya ve diğer devletlerin onları yalnız bıraktığı görülür. Ermeniler kendilerini 'Hristiyanlığın şehit milleti' olarak tanımlarken aslında bir tür sitemi de yansıtmaktadırlar. Onlara göre Hristiyan dünyasında Ermeniler kadar horlanmış ve acı çekmiş ikinci bir millet daha yoktur. Verilen sözlere rağmen Ermeniler özellikle Türkler karşısında genelde kendi kendilerine kalmaktadırlar. Bu algılama yasal ve meşru yollara olan güveni azaltmış ve terör eylemlerinin destek bulmasına yol açmıştır.

12. **SOYKIRIM VE TERÖR ENDÜSTRİSİ:** Her sorun kronikleştikçe bir süre sonra gelir kapıları da oluşturmaya başlar. Bunun tipik örnekleri soykırım endüstrisi ve terör endüstrisidir. Ermeni sorununa bakıldığında soykırım iddialarından beslenenlerin onbinlerce kişi olduğu ve kırılması çok güç reflekslerin oluştuğu görülecektir. Elbette bu

kişilerin büyük bir kısmı kötü niyetle hareket etmemektedirler. Ancak kazanılan paralar, itibar, seçimler vs. öylesine güçlü bir içgüdüyü yaşatmaktadır ki pek çok kişi sorunların devamı için büyük bir gayretle çalışabilmektedir. Ermeni terörü de soykırım endüstrisinin alt çarklarından biri olmuştur. Birileri ölüp, öldürülürken, bunun siyaseti, ibadeti, eğitim kurumları, itibarı vs. pekçok kişiyi zengin ve/veya daha güçlü kılmıştır.

13. **KİLİSE DESTEĞİ:** Terör Ermeni kilisesinden açık bir kınama görmemiştir. Aksine Ermeni terörü çoğu kez kiliseden sığınma ve hoşgörü bulmuştur. Bunun en önemli nedeni ise Ermeni kilisesinin Ermeniliğin kalbinde sayılmaktadır. Phillips'in belirttiği üzere bir Ermeni demek Ermeni Kilisesi'ne bağlı bir Hristiyan demektir. Diğer birçok ulusun aksine Müslüman veya Yahudi bir Ermeniden bahsetmek olası değildir. Ermenilik sadece ırksal değil, dinsel bir sıfat olarak da görülmüştür. Bu nedenle Ermeni milliyetçiliğinin merkezinde yer alan kilise sadece dini bir örgüt olarak değil, modern milliyetçiliğin örgütleyicisi kutsal ama dünyevi bir yapı olarak da görülmüştür. Kilise bu bağlamda önce fedayinleri, yani Osmanlı yıllarında tedhişçilik yapan teröristleri hoşgörmüştür. Bu dönemde özellikle Doğu Anadolu'da pek çok kilise cephaneliğe ve fanatizm okuluna dönüşmüştür. 1970'ler ve erken 1980'li yıllarda ise ne yazık ki Taşnak ve ASALA terörü benzeri bir hoşgörme, hatta destek ile karşılaşmıştır.

14. **ERMENİ AYDINLARIN DESTEĞİ:** Ermeni aydınlar terörü kınamak bir yana terörü meşrulaştırıcı çok sayıda yayın yapmışlardır.

15. **TAŞNAK-KOMÜNİST REKABETİ:** Ermeni terörünün hızlanmasına da yol açan bu rekabet iki grubun Ermeniler nezdinde meşruiyet arayışına da işaret eder. Terörde kendilerini göstererek kendilerini Ermeni toplumunun lideri olarak göstermeye çalışan ASALA ve JCAG (ARA) rekabetleri[549] ile belli ölçülerde Ermeni toplumunun terörü meşru görmesine de yol açmışlardır.

16. **TÜRKİYE'NİN İDDİALARI REDDİ ('İNKÂRI'):** Ermenilerin soykırım iddialarında en çok üzerinde durdukları konu Türkiye'nin olayların varlığını reddetmesidir. Gerçekten de Türkiye ilk başlarda bu olayların olduğunu dahi kabul etmemiş, daha sonraları ise 1915 yılında yaşanan olayları sadece Türklerin çektiği acılar üzerinden okumayı tercih etmiştir. Savunma psikolojisi içinde yürütülen bu tür kampanyalarda asıl madurun Ermeniler değil, Türkler olduğu işlenmiştir. Türki-

[549] Any P. Bakalian, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, (Transaction Publishers, 1993), s. 99.

ye'de yapılan kazılar, çekilen filmler ve yayınlanan kitap ve makaleler Ermeni iddialarının sert bir dille reddi üzerine kurulmuştur. Devletin yönlendirmeleriyle Türk bilim dünyası da sessizliğini sadece Ermenilerin eleştirilmesi ve Türklere dönük katliamlarla okumuştur. Oysaki gerçek her iki tarafın da ısrarla durduğu noktada değil, ikisinin arasında bir yerdedir. Türkiye, zamanında Ermenilerin izlediği yoldan farklı bir yol izleyerek karşılıklı kırımlar kadar karşılıklı acılara da odaklanabilseydi, Ermenilere göre çok daha dengeli araştırmalar ortaya koyabilseydi Ermeni toplumundaki tepki de azalabilirdi. Ayrıca uluslararası kamuoyunda Türkiye'nin kendini anlatması da bu şekilde daha kolay olabilirdi. Saldırgan ve karşı tarafı sert bir üslupla yalanlayan bir dil karşı taraftan daha sert bir savunmayı ve reddi getirmektedir. Bu anlamda Türkiye'nin iddiaları sert bir dille reddetmesi Ermeni toplumunun aşırılıklarına ne yazık ki olumsuz yönde katkı sağlamıştır. Ermeniler halen Türkiye'nin gerçekleri 'inkâr ettiğini' iddia etmekte ve Türkiye'nin resmi tutumunu kendilerine ve olaylarda hayatını kaybeden kişilere hakaret saymaktadırlar.

17. **TÜRKİYE'NİN ETKİSİZ SAVUNMASI:** Türkiye kendisini ilk başlarda savunmamayı tercih etmiş, böylece mücadele sahasında Ermeniler tek başlarına kalmışlardır. Türkiye'nin sessizliği uzunca süre Ermeni tarafınca da suçluların sessizliği olarak değerlendirilmiştir. Neredeyse 1970'lere kadar tek taraflı olarak dünya kamuoyunu bilgilendiren Ermeni kuruluşları terör olayları sonrasında harekete geçmeye başlayan Türkiye'nin etkisiz mücadele yöntemleri ile daha da güçlenmiştir.

18. **DİĞER ÖRNEKLERDEN ETKİLENME:** ASALA ve Taşnak terörünün ortaya çıkışın da Filistin ve diğer Arap terör örgütleri örneklerinin de önemli bir etkisi olmuştur. Daha çok Ortadoğu kökenlilerden oluşan Ermeni teröristler birlikte yaşadıkları etnik grupların terörü nasıl etkili bir araç olarak kullandıklarını görmüş ve benzeri bir uygulamayı gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

19. **SUÇLULARIN YAKALANAMAMASI:** Ermeni terörünün güçlenmesinde ve geniş Ermeni kitlelerince ciddi bir tepki ile karşılaşmamasında suçluların birçok olayda yakalanamamış olmasının da büyük bir etkisi olmuştur. Suçlular yakalanamayınca saldırılar efsaneleşmiştir. Saldırganların yakalanmaya başlandığı 1980'lerin ilk yıllarından itibaren ise Ermeni diasporası terörü daha çok sorgulamaya ve ne kadar etkisiz bir yöntem olduğunu düşünmeye başlamıştır.

20. **"KÖTÜ TÜRK" ÖNYARGISI:** Ortaçağ'da yoğun bir şekilde Türk algısını belirleyen 'kötü Türk' (*terrible Turk*) ya da 'şeytani Türk' (*evil Turk*) Batı dünyasında hala varlığını sürdürmektedir. Ermeni teröristler eylemlerini bu önyargılarla beslenen bir zeminde yürütmüşlerdir. Böyle olunca eylemler masum ve medeni bir ulusun fertlerine karşı değil, daha çok Doğulu, gayri medeni, hatta insanlık dışı bir grubun temsilcilerine karşı eylemler olarak yansıtılmaya başlanmıştır.

21. **TÜRKLERİN ŞEYTANİLEŞTİRİLMESİ:** Özellikle Ermeni diasporasında Türkleri kötü olan herşeyle özdeşleştirme eğilimi zamanla Türkleri genel geçer bir 'günah keçisi'ne döndürmüştür. Bu yöndeki kurumsal ve organize çalışmalar sonucunda hayatında hiçbir Türk görmediği halde Türk ırkını özel ve Ermeni düşmanı bir ırk olarak görme önkabulü yaygınlaşmıştır. Bu da terörün Türklere karşı uygulanması halinde meşru görülebilecek yanılgısına yol açmıştır.

22. **ERMENİ İDDİALARININ YAYILMASI:** Ermeni terörünün Ermeniler açısından hiçbir yararı olmadığı iddia edilse dahi tarihi Ermeni iddialarını dünyanın tüm ülkelerine yaydığı kabul edilmelidir. Hemen her saldırının ardından tarihi olayları Ermeniler açısından ele alan çok sayıda makale kaleme alınmış, pekçok saldırıda saldırıdan çok Osmanlı tarihi yargılanmıştır.

Özetleyecek olursak 1970'lerin ortasında hız kazanan ve 1980'lerin ortasında sona ermeye başlayan Ermeni terörü ilişkilere çok büyük zararlar vermiş ve hâlihazırda iki tarafta da yaşanan travmayı çeşitlendirmiş ve derinleştirmiştir. Ermeni toplumunun teröre sapmasının nedenlerini yukarıda ele aldık. Ayrıca terörün Ermeni toplumundan yeterince tepki görmemesinin nedenlerini de saydık. 1980'lerin ikinci yarısında yükselen PKK terörü ve Batı ile Ermeni terör örgütleri arasında yaşanan mücadele Ermeniler için terörü etkili bir yol olmaktan çıkarmaya başladı. Daha önemlisi Karabağ'da yaşanan gerginlik, Türkiye'ye dönük gerilimin Karabağ'da Azerbaycan üzerine boşalmasıyla sonuçlanmıştır. Pekçok Ermeni terörist ve terörist olmak üzere olan genç Karabağ'da Ermeniler için çalışmaya başlamıştır.

Fotoğraf 53. Melkonyan Tişörtleri Ermeni Gençler Arasında Popüler: Melkonyan ASALA Teröristi

Fotoğraf 54. Antranik Tişörtleri: Antranik Anadolu'da Pek Çok Sivil ve Askerin Katili

ERMENİ TERÖRÜ VE KÜRTÇÜ-AYRILIKÇI HAREKETLER

Büyük Ermeni stratejisinin bir parçası da Türkiye devletine karşı tüm gruplarla, özellikle de Kürtlerle işbirliği yapmaktır. Bu strateji Osmanlı Devleti'nde kısmen uygulanmaya çalışılmış, ancak Kürt aşiretlerin İstanbul'un yanında yer almaları ve Kürtler ile Ermeniler arasında kan davasına varan çatışmalar buna engel olmuştur. Yine de bölgede patlak veren pek çok ayaklanma ve ayaklanma girişiminde Ermeni milliyetçilerin rolü veya etkisi olmuştur. Cumhuriyet döneminde de bu bağ ve

etkileme gücü devam etmiştir. Özellikle Ağrı İsyanı'nda Ermeni bağlantısının çok güçlü olduğu bizzat resmi kurumlarca da ilan edilmiştir.[550] Bu stratejiye göre Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki istikrarsızlaştırma sonucunda Türkiye bu bölgeleri elinde tutamayacak, bu bölgeler güçlü devletler veya Sovyetler Birliği tarafından Ermenilere bahşedilecektir. En kötü olasılıkla bölge zayıf bir Kürt devletinin eline bırakılacak, bu da güçlü bir Türkiye'ye göre daha avantajlı bir durum sağlayacaktır.

1980'li yıllarda tırmanan PKK terörü ise Ermeni milliyetçiler için özel bir fırsat ortaya çıkarmıştır. PKK terörü Türkiye'nin tüm enerjisini tüketmeye başlarken Türkiye üzerinde Batılı devletlerin baskısı da artmaya başlamıştır. Böylece Ermeni terörünün hedeflediği pekçok husus PKK terörü eli ile gerçekleşmeye başlamıştır. Bu bağlamda Ermeni örgütleri de kendi adlarına teröre başvurmak yerine PKK terörünü destekleme kararını almış, hatta bunu örgüt ile doğrudan görüşerek yazılı kararlar haline de getirmişlerdir. Yakalanan pekçok PKK'lının Ermeni kökenli oluşu da Ermeni milliyetçileri ile PKK arasındaki bağa bir diğer delildir.[551]

PKK terörünün tek nedeninin Ermeni desteği olduğunu iddia ederek Kürt sorunu, terör ve Güneydoğu sorunlarının gerçek dinamiklerinin tamamen gözardı etmek gibi bir amacımız yok. Ancak PKK-Ermeni bağlantısını görmemek de hiçbir objektif araştırmacı için olası değildir. Nitekim yakalanan PKK teröristleri içinde Ermeni kökenlilerin ne kadar etkili olduğu ve 2008 yılına kadar bu bağlantının kopmadan devam ettiği kesin kanıtlar ile sabit olan bir gerçektir. PKK terör örgütü ile Ermeniler arasındaki bağlantı Ermenistan'ın bağımsız olmasından sonra da devam etmiş, Ermenistan gücü ölçüsünde ve Türkiye'nin tepkisini üzerine çekmeden bu desteği sürdürmüştür.

---

[550] Taşnak Hoybun, *Türkiye Cumhuriyeti'ne Karşı Ermeni-Kürt İttifakının İç Yüzü*, (Ankara: İleri Yayınları, 2005). İlk baskı: Taşnak-Hoybun (Ankara: T. O. Matbaası, 1931).

[551] 'Laçiner: PKK'nın Yönetici Kadrosu Ermeniler', *Zaman*, 22 Ekim 2007; 'PKK'yı Ermeniler Yönetiyor', *Haber1*, 22 Ekim 2007, http://www.haber1.com/haber/20071022/PKKyi-Ermeniler-yonetiyor.php .

BÖLÜM VI

SOĞUK SAVAŞ SONRASI ERMENİ SORUNUNUN TÜRKİYE'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

"Dünya ve Türkiye değişiyor ve bu değişimin içerisinde diasporanın da yer alması, Türkiye'nin değişim ve demokratikleşme sürecini desteklemesi lazım. Bugün, özellikle Avrupa Ermeni diasporası, hele de Fransa Ermenileri arasında Türkiye'nin AB üyeliğine karşı yürütülen kampanyaların ne anlama geldiğini diaspora kendisine bir kez daha sormalı. Çünkü bu giriş süreci esas olarak Türkiye'yi değiştirmektedir ve 'Ermeni soykırımı' sorununa da eğer çözüm bulunacaksa, bu süreç içinde bulunacaktır. Dolayısıyla bu süreci engellemek, bir anlamda çözümü engellemek, Türkiye halkının kendi tarihini sorgulamasını ve gerçekleri görebilmesini istememek demektir."[552]

***Hrant DİNK**, Ermeni Asıllı Türk Gazeteci*

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte son derece radikal küresel değişimler yaşanmış, bu değişimler kaçınılmaz olarak Türkiye'yi ve Ermeni sorununu da derinden etkilemiştir. Bu değişimlerin başında hiç şüphe yok ki Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak uluslararası arenaya dönmesi gelir. Ermenistan'ın bağımsızlığı bir yanıyla Ermeni sorununda Ermeni kanadını güçlendirmiş gibi görünse de aynı ölçüde Türkiye için bir şans olarak da görülebilir. Hatırlanacağı üzere Ermenilerin Ermeni sorunundaki taviz vermez, katı ve duygusal tutumlarının en önemli nedeni 20. yüzyıl boyunca ezilen ulusal gururlarını tatmin edecek siyasi başarılara sahip olmamaları olmuştur. Bu noktada bağımsız bir Ermenistan dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermenileri farklı bir ruh haline sokabilirdi. Şu ana kadar ki gelişmeler iyimserliği haklı çıkarmıştır denemez. Ancak söz konusu değişimler ulusların hayatında birkaç yılda değil, en az birkaç on yılda gerçekleşmektedir. Bu nedenle önümüzdeki yıllarda Ermenistan devletinin Türk - Ermeni yakınlaşmasında bir dezavantaj değil, bir fırsat olduğunu söylemek mümkündür. Bu kısa, fakat konumuz açısından hayati tespitin ardından Soğuk Savaş sonrasında Ermeni sorununun Türkiye'nin dış dünya ile ilişkilerini nasıl etkilediğini incelemeye geçebiliriz. Ancak şunu da söyleyelim ki Türkiye-Ermenistan ilişkileri bu çalışmada ele alınmayacaktır. İki devlet ilişkileri sadece Ermenistan'ın dış politikasını ele alan başka bir çalışmada ele alınacaktır. Diğer bir deyişle Ermenistan'ın rolü bu kısımda gerekli olduğu ölçüde verilebilmiştir, daha fazla değil.

[552] 'Diasporaya Sağduyu Daveti', *Agos*, 26 Kasım 2004.

1989-2008 döneminde artık Ermeni diasporası yalnız değildir ve 'soykırım'ın tanınması konusundaki büyük Ermeni stratejisi artık bağımsız bir devletin varlığı ile oluşturulabilecektir. Ghougassian demektedir ki diasporanın çabaları ile 'soykırım' kampanyaları belli bir noktaya gelmiştir. Ancak devletsiz bu çabaların o aşamadan daha ileri gitmesi mümkün değildi. Bu nedenle bağımsız bir Ermeni devletinin gelişi diasporanın gayretlerini çok farklı bir noktaya taşıyacak, bu anlamda Batı'dan ve tüm dünyadan Türkiye'ye tanıma konusunda daha sert bir baskı gelecekti.[553] Ancak ilk Ermenistan Devlet Başkanı Ter Petrosyan'ın soykırım iddialarını Ermenistan dış politikası gündemine yerleştirmek istememesi ve genel anlamda diasporayı Ermenistan iç siyasetine karıştırmama konusundaki çabaları diaspora kuruluşlarını rahatsız etmiştir. Ancak Ter Petrosyan'ın devrilip yerine *'şahin'* olarak nitelendirilebilecek Robert Koçeryan'ın Devlet Başkanlığı görevine gelmesinden sonra 'soykırım' iddiaları Ermenistan dış politikasının merkezine yerleştirilebilmiş ve diaspora ile bu konuda yakın bir işbirliği başlatılmıştır. Dolayısıyla diaspora-Ermenistan ikilisinin Türkiye'ye karşı randımanlı olarak çalışmaya başlaması 1990'lı yılların sonunda gerçekleşmiştir denebilir. Zaten Fransa, İsviçre ve Kanada'nın sözde soykırımı resmen tanımaları ve Türkiye'ye karşı her alanda sıkıştırma girişimlerinin arttığı dönem de bu yıllara rastlar.

FRANSA İLE İLİŞKİLERDE ERMENİ FAKTÖRÜ (1989-2008)

Daha önce de belirtildiği üzere İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa-Türkiye ilişkileri istenildiği ölçüde gelişememiştir. Özellikle Kıbrıs, Türk-Yunan ilişkileri ve Ermeni sorunu nispeten bozuk olan ilişkileri daha da sıkıntılı bir hale sokmuştur. Türkiye'deki askeri darbeler, insan hakları karnesinin bozuk olması ve buna Fransa'nın verdiği sert tepkiler, Türkiye'nin ABD ile kurduğu yakın askeri ilişkiler ve zaman zaman Türkiye'nin Fransa'nın duruşundan farklı dış politika konumlandırmasına girmesi ilişkileri daha da bozmuştur. Bu durumda her iki tarafın da sorumluluğu olmakla birlikte, Türk tarafından her dönemde ciddi bir isteklilik olmasına karşın Paris'in Türkiye'ye soğuk baktığı ve yakınlaşma adımlarının her dönemde cılız kaldığı söylenebilir.

Fransa'daki Ermeni cemaatinin oldukça güçlü olduğu ve göçün daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde başladığı belirtilmiştir. 20. yüzyıl boyunca süren göçler sonucunda Fransa'da sayıları yüzbinler ile ölçülen güçlü bir diaspora ortaya çıkmıştır. Gücüne karşın diğer dias-

[553] Khatchik Der Ghougassian, 'The Genocide on Armenia's Foreign Policy Agenda', *Armenian Forum*, Vol. 2, No. 3, 2001, ss. 63-73.

pora toplumları gibi Fransa Ermeni diasporası da birbirinden oldukça farklı Ermenilerden oluşmuştur. Ter Minassian Anahide bu durumu şöyle özetlemektedir:

> *"Ermeni kökenli Fransızları birbirinden ayıran çok fazla farklar vardır... Lübnan, İran ve İstanbul kökenli Ermeni burjuvazisi Fransız orta sınıfı içinde asimile olmuştur, Ermenice bilirler, fakat aynı zamanda kozmoplitandırlar; Türkçe ve Kürtçe konuşan işçi sınıfına ait Anadolu Ermenileri ise muhafazakâr Hristiyandırlar ve geçmişleriyle artık ilgili değillerdir ve Arnouville, Alfortwille, Issy-les-Moulineaux gibi sosyal konutlarda, fakir bölgelerde takılıp kalmışlardır; Beyrut, Şam ve Cezayir gibi önemli Ermeni şehirlerinden gelen 'eski' Ermeniler ise hayatlarını kimliklerine ve dillerine adamışlardır ve Ermeni iddiası konusunda militandırlar."*[554]

1988 Ermenistan depremi ve ardından Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ve ekonomik krize girmesi sonucu Fransa'ya göçlerde iki yeni göç dalgası daha yaşanmıştır. Böylece bir yandan Fransa'da Ermenilerin asimilasyonu devam ederken ve bazı Ermeniler Fransız kültürü ile çatışmadan Ermeniliklerini devam ettirebilmenin yollarını ararken yeni gelenler dengeleri tekrar değiştirmiştir. Bir yanıyla Ermeni diasporası yeni göçler ve Ermenistan'daki gelişmelerle adeta motivasyon gücü kazanmış ve kendisine gelmiştir. Deprem, Karabağ Savaşı, Fransa'ya yeni gelenlere yardım ihtiyacı ve Ermenistan'ın ekonomik zorluklarını gidermek için düzenlenen yardım kampanyaları Fransa Ermenilerini mobilize etmiş daha diri bir hale getirmiştir. Daha önce Ermeni kimliğini vurgulamayanlar dahi bu kimlikle toplum karşısına çıkmaya başlamışlardır. Böylece Ermenistan ve başına gelen felaketler Fransa Ermenilerinin kimliklerini ve bütünlüklerini koruyabilmeleri için adeta bir 'can simidi' olmuştur. Adeta yeniden aktif hale gelen Fransa Ermenilerinin 2004 yılı için ulaştığı nüfus yaklaşık olarak 350.000 tahmin edilmektedir. Bazı Ermeni kaynakları bu rakamı 400.000'in üzerine çıkarıyorsa da bunun abartılı olduğu ve siyasi mülahazalar ile bilinçli olarak rakamların yükseltildiği söylenebilir. Philippe Videlier ise rakamı 120.000 olarak vermektedir.[555]

---

[554] Ter Minassian Anahide, 'Les Armeniens de Paris Depuis 1945' içinde *Les Paris des Entrangers*, (Paris: Publications de la Sorbonne), ss. 205-239, aktaran Samim Akgönül, 'The Armenian Community of France and Turkey, Propaganda and Lobbyism', *Review of Armenian Studies*, Vol. 1, No. 3, 2003, ss. 61-62.

[555] Philippe Videlier, 'French Society and the Armenian Genocide', içinde Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization Or Premeditated Continuum*, (Transaction Publishers, 2006), s. 325.

Asimilasyonun en önemli sorun olduğu genel kanaattir. Ermeni toplumunda sadece 2.000 civarında öğrenci Ermeni okullarına gitmektedir ve özellikle Ermeni gençler arasında Ermenice bilenlerin sayısı oldukça azdır. Buna karşın Ermenilik konusunda fanatiklik derecesinde faal kişi sayısının 5-20.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.[556] Bu azımsanmayacak bir rakamdır ve tüm Fransa Ermenilerini siyasileştirmeye ve harekete geçirmeye yetmektedir. Fransa Ermenilerinin bir diğer özelliği de nüfuslarına göre daha fazla toplum içinde temsil ediliyor olmalarıdır. Her şeyden önce daha faal ve organize olmaları yerel ve ulusal düzeyde etkinliklerini arttırmaktadır. Belli şehirlerde yerleşiktirler. Eğitim, siyaset, sanat, bilim dünyası, ticaret ve diğer prestijli ve etkin alanlarda isim yapmış Ermenilerin sayısı nüfuslarıyla kıyaslanamayacak derecede fazladır. Hatta denebilir ki ABD ile kıyaslandığında ülkenin genel nüfusuna orantılandığında sayıca en çok, en faal ve toplum içinde en etkin Ermenilerin Fransa Ermenileri olduğu söylenebilir.

Fransa'daki Ermeni teşkilatlarının en büyük korkusu Ermeni gençlerinin asimile olmasıdır. Asimilasyon Ermeni dilini, gelenek ve göreneklerini, dinini ve 'soykırım'ı unutmaları anlamına gelmektedir.[557]

Fransa Ermenilerinin sosyal-kültürel kulüpleri, dini teşkilatları, yardım kurumları, dernekleri, eğitim kurumları, basın-yayın organları ve siyasi partileri vardır. Ayrıca bu alanlarda Fransız kurumları ile olan bağları da oldukça iyidir. Fransız sanatında, eğitim ve bilim hayatında çok sayıda ve etkin Ermeni bulunmaktadır. Bunun yanısıra kendisini Ermenilere yakın bulan Fransız sayısı da azımsanmayacak kadar fazladır.

Bu çerçevede Fransa Ermeni cemaati en önemli milli dava olarak Türkiye ile sorunları görür ve bu sorunları sürekli olarak canlı tutmayı en önemli varlık nedeni sayar. Bunun için Türkiye karşıtı her türlü grup ile işbirliğine de gitmiştir. Bunlar arasında Rumlar ve Kürtçü gruplar, hatta PKK, ASALA gibi terör örgütleri de vardır. Şubat 2007'de Fransız polisi tarafından tutuklanan PKK teröristlerinden birinin daha önce Ermeni cemaatinin önemli isimlerinden milletvekili Patrik Deveciyan ile görüşmesi bu bağlamda tesadüf değildir. Nitekim Deveciyan da sürekli olarak Fransa'daki Kürtler ile görüştüğünü kabul etmiştir.[558]

---

[556] Akgönül, 'The Armenian Community...', s. 62.
[557] Akgönül, 'Armenian...', s. 62.
[558] 'Fransa'da PKK-Ermeni Diyaloğu', *İnternetHaber*, 13 Şubat 2007.

Fransız Meclisi'nde 1998 Girişimi

Tıpkı diğer ülkelerdeki Ermeni lobileri gibi Fransa Ermenileri de sürekli olarak Fransız resmi makamlarından soykırım iddialarını tanıyan kararlar çıkartmaya çalışmışlardır. Yerel meclislerde buna muvaffak olmuşlarsa da ulusal mecliste karar aldırmaya 2001 yılına kadar güçleri yetmemiştir. Ancak 2001 kararından önce 1998 yılında ciddi bir girişim vardır. Girişimin Ermenistan'da Koçaryan'ın Devlet Başkanlığı'na gelmesinin ardından gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Soykırımın tüm dünyada resmen tanınmasını dış politikasının öncelikleri arasında koyan Koçaryan'ın bu konuda diaspora ile işbirliği içinde hareket ettiği de bilinmektedir. Nitekim Ömer Engin Lütem Fransa'daki hareketlenmede en önemli unsur olarak Ermenistan'daki lider değişimini göstermektedir.[559]

Çoğunluğunu Sosyalist Parti üyelerinin oluşturduğu ve Meclis içinde aslında küçük bir grubu oluşturan milletvekilleri Fransa'nın sözde Ermeni soykırımını tanıdığını belirten bir tasarıyı 29 Mayıs 1998'de kabul etmiştir. Karar sadece 29 oyla alınmıştır. [560] Oylamaya bu kadar az milletvekilinin katılmasının en önemli nedeni diğer milletvekillerinin ilgisizliği ve Ermeni seçmenler ile aralarını gereksiz yere açmama isteğiydi. Türk seçmenlerin henüz organize bir baskı grubu oluşturmadıkları düşünüldüğünde milletvekilleri için oylamaya katılmamanın kendileri için daha doğru bir karar olacağı kolayca anlaşılmaktaydı.

Karar tahmin edilebileceği üzere Türkiye'de itirazlara yol açtı. Öncelikle Türkiye, Fransa'ya bir nota verdi ve tasarının Ermeni terörünü canlandırabileceğine dikkat çekildi. Ermeni terörünün geçmiş yıllarda en etkili olduğu ülkelerden olan Fransa'da teröristler bu kararı kendi eylemleri için bir meşrulaştırıcı araç olarak görebilirlerdi. Türkiye'nin Fransız yetkililere bir diğer uyarısı ise Türk diplomatların özellikle bu günlerde daha iyi korunması şeklindeydi. Aynı günlerde TBMM de Fransa'da alınan kararı geçersiz sayan bir karar kabul etmiştir.

Ancak Türkiye'nin itirazları bu süreçte etkili olmamış ve tasarı Meclis'te kabul edilerek Senato'ya geçmiştir. Fransız Senatosu bu taslağı veto ederek süreci sona erdirebilirdi. Türkiye de bu aşamada Fransa ile olan ticari ilişkileri ve Fransız yatırımlarını siyasi bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Senato kararı veto edene kadar gündemdeki hiçbir Fransız projesinde ilerleme olmayacağı Fransızlara iletilirken, bu

[559] Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart–Nisan-Mayıs 2001, s. 10.

[560] *Milliyet*, 30 Mayıs 1998.

yaklaşım Türkiye ile 10 milyar doları bulan ticareti olan Fransa'da eleştiri ile karşılanmıştır. Fransız hükümeti Fransız milletvekillerinin bağımsız olduğunu ve onlar üzerinde hükümetin herhangi bir sınırlandırmada bulunamayacağını, zaten tasarının da Türkiye'yi suçlamadığını, geçmişte yaşanan bir olay ile ilgili olduğunu, bu nedenle tasarıdan günümüz Türkiyesi ve Fransası arasındaki ilişkilerin etkilenmemesi gerektiğini iddia etmiştir.

Şüphesiz bu tür açıklamalar Türkiye'deki tepkiyi azaltmaya yetmemiştir. Kamuoyunda oluşan infial bazı kurum ve kuruluşların bireysel tepkilerine de yol açmıştır. Örneğin Fransa 1998 yazında İzmir Fuarı'na katılamamıştır. Türkiye'den gelen sert tepki Fransa'da etkisini gösterdi ve Senato tasarıyı hemen gündemine alamamıştır. Aslına bakılırsa Senato Başkanı René Monory'nin de belirttiği üzere Senato'da tasarının yasalaşması için gerekli çoğunluk bulunmuyordu. Küçük bir grup ısrarla tasarıyı geçirmeye çalışıyordu. Bu ortamda Fransız Hükümeti'nin ağırlığını koymaması halinde tasarının Senato'dan geçmesi de oldukça zordu. Bu ortamda Türkiye'nin tepkisini dikkate alan hükümet bir süre tasarının Senato gündemine gelmesi konusunda herhangi bir girişimde bulunmamıştır.

Tasarının lehinde olan temsilciler ilk önce Mart 1999'da tasarıyı Senato'nun gündemine almaya çalışmışlar, fakat başarılı olamamışlardır. İkinci girişim ise Şubat 2000'de geldi. Bu kez de yeterli oy sağlanamamıştır. Sürecin böyle devam etmesi halinde tasarının kadük kalacağı anlaşılıyordu ve Türkiye bu durumdan son derece memnundu. Ancak Fransa Ermeni diasporası siyasi baskılarını arttırmaya başlamıştır. Ermeni dernekleri ve önemli isimler siyasi partileri tasarının gündeme alınması yönünde mektup yağmuruna tutarken Senato'nun önünde de düzenli olarak nöbet tutmuşlardır. Böylece konu sürekli olarak sıcak ve gündemde tutuldu. 24 Nisan 2000'de ise baskının dozajı artırılmıştır. Ermeniler Chirac'ın katıldığı törenlerde artık Ermenilerden oy alamayacağı tehdidinde bulunmaya başlamışlardır. Buna karşın Fransa'daki Türk topluluğundan Türkiye lehine ciddi bir hareket gelmediğini belirtmek gerekir.

Bir yıl sonra seçimler yapılacaktı ve anketler bu seçimlerin son derece çekişmeli geçeceğini ortaya koyuyordu. Nitekim seçimler yaklaştıkça Ermenilere yaklaşan milletvekili sayısında birer birer artış yaşanmıştır. Siyasi parti liderleri, Başbakan ve Cumhurbaşkanı da tasarının gündeme gelmesi konusunda ciddi bir engellemede bulunmayacaklarının işaretlerini vermeye başlamışlardır. Sonuçta tasarı ivedilikle görüşülmek üzere gündeme alınmıştır. Hükümet temsilcisi tasarının aleyhinde

olduğunu belirtmekle birlikte engelleyici herhangi bir girişimde de bulunmamıştır.[561]

Böylece tasarı Senato'da 8 Kasım 2000 tarihinde 40'a karşı 160 oyla kabul edilmiştir. Metin 29 Mayıs 1998'de alt Meclis'te kabul edilen tasarı ile aslında aynı idi, ancak kabul ediliş usullerindeki fark nedeniyle metnin Meclis'e tekrar gönderilmesi ve orada da oylanması gerekiyordu. Bundan sonra Cumhurbaşkanı'nın onayı ile yürürlüğe girebilecekti. Diğer bir deyişle yasalaşabilmesi için bir oylama ve bir onaylama aşaması daha vardı ve bu aşamlarda tasarıyı durdurmak mümkündü. Bu hem Türkiye'yi, hem de Fransa'da tasarının daha fazla Türkiye ile olan ilişkileri bozmamasını isteyenleri ümitlendiriyordu. Hatta böyle düşünen Fransızlar yasama organlarının her ikisinde de (Meclis ve Senato) karar kabul edildiğine ve kararın sembolik bir yönü olduğuna göre daha fazla ileri gitmenin ve Türkiye'yi rencide etmenin anlamı yoktu. Bu haliyle dahi Ermeni iddiaları yeterince destek bulmuştu. Ancak bu yaklaşım Ermeni kanadında kabul görmemiştir ve süreç birazdan görüleceği üzere devam etmiştir.

Fransa'daki tartışmalar devam ederken tasarının Senato'dan da geçmesi Türkiye'yi adeta ayağa kaldırmıştır. Kararın ardından 8 Kasım 2000'de Türk Dışişleri kararı kınarken şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Fransız Senatosu 7 Kasım 2000 tarihli oturumunda sözde Ermeni soykırımı konusunda tarihi gerçeklere tamamen ters düşen bir kanun teklifini kabul etmiştir. Son derece talihsiz ve yanlış bir adım oluşturan bu kararı kınıyor ve reddediyoruz... Bu karar, tarihi gerçeklerin insafsızca çarpıtılması ve bütün bir ulusun dayanaksız iddialarla karalanması anlamına gelmektedir. Türk Ulusu, tarihinin hiçbir döneminde soykırım gibi bir insanlık suçu işlememiştir. Bu bakımdan, vicdanımız son derece rahattır.... Ermenilere yönelik ne bir soykırım, ne de soykırım emri vardır. Bunun aksine yönelik iddialar maksatlıdır ve temelden yoksundur."*[562]

Türk Dışişleri Bakanlığı da gelişmelerden birinci derecede Ermenistan'ı ve yeni lideri Koçaryan'ı sorumlu tutmaktadır:

> *"... Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan, Ermeni diasporalarını kışkırtarak, çeşitli ülkelerdeki yasama organlarında Türkiye aleyhinde kararlar çıkartılmasını sağlamaya yönelmiştir. Koçaryan yönetiminin ge-*

---

[561] Lütem, 'Olaylar...', s. 12.

[562] 'Fransız Senatosu'nun Sözde Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Yasa Tasarısı Hakkında Dışişleri Bakanlığı'nın Basın Açıklaması, 8 Kasım 2000', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 187.

niş maddi imkanlara sahip diaspora Ermenileri ile işbirliği halinde ülkemiz aleyhine yürüttüğü bu politika, Kafkasya'da özlenen barış ve istikrarın sağlanmasına hizmet etmediği gibi, Ermenistan'ın bölgedeki yalnızlığını güçlendirmekte, esasen büyük sıkıntılar içinde bulunan Ermenistan halkına zarar vermektedir.

Öte yandan... Türk-Fransız dostluğu da böylece dar ve bencil siyasi hesaplara alet edilmiş olmaktadır. Devlet adamlığı ve parlamenterlik sorumluluk, sağduyu ve gerçekçilik gerektirir. Başka ülkelerin tarihi ve kültürleri konusunda kararlar almak, başka ulusları yargılamaya kalkmak milletvekillerinin ve senatörlerin görevi de değildir... Fransız Senatosu'nun bu tutumunun Türk-Fransız ilişkilerine şimdiden zarar verdiği kuşkusuzdur. Bu aşamada Fransa'dan beklentimiz, Avrupa Parlamentosu ve ABD Temsilciler Meclisi örneklerinde olduğu gibi, Fransız Senatosu'nun bu hatasının, Millet Meclisi tarafından yinelenmeyerek, ilişkilerimize verilmiş olan zararın derinleşmesine yol açmamasıdır."[563]

Türk Dışişleri'nin açıklaması Türkiye'deki tepkiyi kısa ve öz bir şekilde açıklamakla birlikte kamuoyunda Fransa'ya duyulan öfke bir türlü durulmamıştır. Fransa'dan gelen açıklamalar ve yumuşatma çabaları geniş kitlelerde ters etki yapmıştır. Fransız mallarının boykot edilmesinden Fransızca'nın artık konuşulmamasına kadar geniş bir alanda öneriler gelmeye başlamıştır. Açıkçası bu tepkiler bu tür kararların Türkiye'deki Sevr korkusunu (ya da sendromunu) güçlendirdiğini ve Türkiye'yi Avrupa'dan ve Ermenilerden uzaklaştırdığını da açıkça gözler önüne seriyordu. Aslında tıpkı ayrılıkçı Kürt gruplar, Yunanistan, Kıbrıslı Rumlar ve diğer Türkiye karşıtı gruplar gibi Ermeni diasporası da atmış olduğu Türkiye karşıtı adımlar ile Türkiye'yi istediği noktanın çok ötesine taşıyordu. Aynı şekilde daha demokratik, insan haklarına daha saygılı, liberal ve geçmişindeki sorunları çözebilmiş bir Türkiye arzuladığını her fırsatta dile getiren Avrupa Birliği kurumları, liderleri ve üyeleri de bu tür saldırgan girişimleri ile Türkiye'yi tam tersi bir istikamete itiyor, Türkiye'deki ılımlı grupların ise işini güçleştiriyorlardı. Bu bağlamda denebilir ki Ermeni sorunu dâhil olmak üzere Türkiye'nin hiçbir iç ve dış sorununda maddi ve diğer sorumluluklarını yerine getirmeyen bu güçlerin sadece kağıt üzerinde kararlar alması ve suçlamalarda bulunması Türkiye'deki aşırı milliyetçi ve Batı karşıtı duyguları beslemiştir.

[563] 'Fransız Senatosu'nun Sözde Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Yasa Tasarısı Hakkında Dışişleri Bakanlığı'nın Basın Açıklaması, 8 Kasım 2000', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 187-188.

Diğer taraftan Senato kararı Ermenistan'da ve tüm dünya Ermenileri arasında sevinçle karşılanmıştır. İlk defa olarak Fransa gibi son derece önemli bir ülke soykırımı resmi olarak tanımak üzeredir. Bu nedenle Meclis'ten de aynı yönde karar çıkması için tüm dünya Ermenileri güçlerini birleştirmişlerdir.

2001 Kararı: Tarihi Dönüm Noktası

Türk-Fransız ilişkileri özellikle Ermeni sorunu konusunda sorunlu olmasına karşın 2001 Kararı kadar ilişkileri bozan ve ilişkilerin geldiği olumsuz noktayı belgeleyen ikinci bir gelişme yoktur. Karar etkisi açısından Batı ile Türkiye ilişkilerinde bir ilk teşkil eder ve dahası diğer birçok Batılı ülkenin benzeri bir yola girmesine neden olmuştur. Örneğin Kanada'da Ermeni iddialarının Meclis'den geçmesi Fransa'daki kararın açtığı yolda gerçekleşmiştir. Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde Fransa bu kararı ile adeta Türkiye karşısında olduğunu ilan eder bir hava yaratmıştır. Daha da önemlisi Fransa'da Türkiye karşıtlığının derinleşmesinde ve eski sorunların tamir edilememesinde 2001 Kararı'nın büyük bir rolü olmuştur. Daha çok iç politika mülahazaları ve tarihsel önyargılar ile harekete eden ve adeta Türkiye'nin önemini gözardı eden Fransız politikacılar aldıkları kararın ne kadar yaralayıcı olduğunu ve ne kadar kalıcı etkileri olacağını gelecekte anlayabileceklerdir.

Fransız Parlamentosu 18 Ocak 2001'de aldığı kararla Türkiye'yi Ermenilere soykırım yapmakla suçlamış ve kararda "Fransa, 1915'te Ermenilerin maruz kaldığı soykırımı tanır" ibaresine yer verilmiştir. Hükümet kararı engellemek için neredeyse hiçbir şey yapmamış, hatta bazı bakanlar destek açıklamaları yapmış, karar daha sonra da 15 gün içinde Cumhurbaşkanı Jacques Chirac tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Bu da göstermektedir ki Fransa resmi organları yasamadan yürütmeye bu konu hakkında kararını vermiş, tarihi yargılamış ve sonuçta Türkiye'yi Osmanlı devleti ile birlikte mahkûm etmiştir.

Hatırlanacağı üzere 1998'deki tasarı hükümetin gayretleriyle fazla ilerleyememiş, önce Meclis'in alt kanadında kabul edilmiş, ancak Senato'da Türkiye'nin tepkisi dikkate alınarak askıya alınmıştır. İki yıl boyunca da askıda kalmıştır. Bu süre boyunca Türkiye kanadı da rahat görünüyordu. Türkiye sorunun Fransa'da bir iç politika meselesi olduğunu, Türkiye'ye 'aba altında sopa gösterilmekle' birlikte, tıpkı ABD ve diğer bazı ülkelerde olduğu gibi Meclis'te hiçbir zaman kabul edilmeye yetecek süreci tamamlayamacağını düşünüyordu. Ancak Ermeni lobi-

sinin siyasi baskıları sonucunda 2000 yılı Sonbaharı'nda tasarı yeniden gündeme alınmıştır. Tasarı 10 Ocak 2001'de Fransız Millet Meclisi Dış İlişkiler Komisyonu'nda kabul edilmiştir. Bu sırada Türkiye'den bir parlamenter heyeti de tasarının geçmemesi için lobi faaliyetlerinde bulunuyordu. Fakat bu çabalar hiçbir sonuç vermemiştir.

Bu süreçte Türkiye çok sert tepkiler veriyordu. Kamuoyundan ve resmi kanallardan Fransa'ya ciddi uyarılarda bulunulmuştur. Ancak daha sonra ortaya çıkan haberler gösteriyordu ki tasarının yasalaşması konusunda gerek Meclis'te, gerekse yürütme kanadında tüm anlaşmalar tamamlanmıştı. Tasarının son anda Cumhurbaşkanı'ndan döneceğini düşünen Ermeni gruplar ünlü Ermeni asıllı şarkıcı Charles Aznavour yoluyla Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'a ulaşmışlar, o da 13 Aralık 2000'de Paris'te Aznavour'un konseri esnasında kendisine gelecek tasarıyı imzalama sözü vermişti.[564] Nitekim daha tasarı oylanmadan önce Fransız diplomasisi adeta kararın Türkiye aleyhine çıkacağını bilmektedir ve gelecek tepkiyi azaltabilmek için Türk kamuoyunda bazı manipülasyonlar yapmaktadır. Fransız Büyükelçiliği Başkatibi François Naucodie 15 Ocak 2001'de TBMM'deki bazı milletvekillerine gerçekleştirdiği ziyarette oylamada onay çıkmasının beklendiğini, bundan dolayı Fransız hükümetinin üzgün olduğunu söylemiştir. Naucodie sözlerini şöyle sürdürmüştür:

> *"Fransa'da Mart'ta yerel seçimler var ve Ermeni lobisi çok güçlü. Paris, Lion ve Marsilya başta olmak üzere Fransa'da 400 bin Ermeni yaşıyor. Özellikle Marsilya'daki belediye başkanlığı seçimi açısından çok önemli. Çünkü Fransa'da milletvekilleri aynı zamanda belediye başkanı olabiliyor. Oylanacak olan bu tasarının öncülüğünü de Marsilya belediye başkan adayı yapıyor".*[565]

İlk bakışta samimi ve masum duran bu açıklamalar dikkatli bakıldığında genel bir politikanın parçasıdır ve gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Naucodie sanki gelişmelerin hükümetin kontrolü dışında yaşandığını ima etmekte ve tüm suçu yerel seçim dengelerine atmaktadır. Ancak böyle bir özür şekli yoktur. Hiçbir ulusal meclisin içeride seçilecek bir belediye başkanını bahane ederek bir diğer devleti insanlığın işleyebileceği en büyük suçu işlemekle itham etme yetkisi ve hakkı yoktur. Hele hele Fransa gibi imparatorluk bekası büyük bir devlette bu tür gelişmeleri sadece bir belediye başkanlığı seçimine bağlayabilmek mümkün değildir. Nitekim daha öncesinde bu tür tasarıları engelleyebilen bir hükümetin 2001 yılında bazı bakanlarıyla da tasarının yanında

[564] *Hürriyet*, 19 Ocak 2001.
[565] Günseli Onay, 'Fransa'dan Peşin Özür, *Milliyet*, 16 Ocak 2001.

yer alıp, cumhurbaşkanının imzasıyla yasalaştırıp, ardından bunu Ermeni lobisi ve yerel seçim dengeleri yaptı diyebilme lüksleri yoktur. Burada Türkiye'ye bir mesaj, aynı zamanda Ermeniler ile Türkler arasında bir tercih söz konusudur. Fransız hükümeti Türkiye'den gelebilecek tepkileri göze almış, Ermenilerden gelebilecek tepkileri ise göze almamıştır. Bu da Fransız dış politikasında Türkiye'nin 2001 yılı için ağırlığını gözler önüne sermektedir.

Tasarının kabul edildiği oturum yaklaşık üç saat sürmüş ve oturuma 51 milletvekili katılmıştır.[566] Oturuma katılan milletvekillerinden bir tanesi dahi tasarı aleyhinde konuşmamıştır ve oybirliği ile tasarı kabul edilmiştir. Fransa Parlamentosu'ndaki toplam milletvekili sayısı ise 577'dir. Buradan hareketle bazı yazarlar böylesine küçük sayıda milletvekilinin bulunmasıyla alınan kararın tüm Fransa'yı temsil edemeyeceğini iddia etse de şüphesiz Parlamento karar alma yeter sayısı ile aldığı her kararda Fransa'yı temsil eder. Dahası gelmeyen milletvekilleri tasarıya karşı olmadıklarını gelmeyerek de belli etmişlerdir. Çünkü tasarının o gün oylanacağı daha öncesinde bilinmekteydi. Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere hükümetin tasarıdan haberi vardır ve Türkiye'nin konuya verdiği önem kendilerine defalarca iletilmiştir. Buna rağmen oturumu izlemeye gelen Meclis ile İlişkilerden Sorumlu Bakan Jacques Queyranne tasarıyı savunmuş ve tasarının herhangi bir yaptırım gücünün olmadığını, sadece sembolik bir tasarı olduğunu, Türkiye'yi suçlamayı ise amaçlamadığını iddia etmiştir. Diğer bir deyişle Fransız hükümeti karar karşısında savunma konumunda olmasına karşın tasarıyı benimsemekte, desteklemektedir. Aynı hükümetin iki yıl öncesinde gelen tasarıyı engellediği hatırlanacak olur ise 2001'de kılını dahi kıpırdatmayıp, aksine destek vermesi manidardır. Ayrıca tasarının sembolik bir değer taşıdığı da doğru değildir. Tasarının kabul edilip yasalaşmasının ardından Fransa topraklarında Ermeni soykırımının olmadığını söylemek bundan böyle suçtur ve Fransız mahkemelerinin ileride alacakları her türlü karar için yasal zemin bu kararla hazırlanmıştır.

Daha önce de söylendiği gibi oturumdaki milletvekillerinin tamamı aynı fikirdedir. Örneğin oturumda konuşan Cumhuriyetçi Birlik Partisi (RPC) adına söz alan milletvekili Patrick Deveciyan hükümeti tasarıyı açık biçimde desteklememekle suçlamış ve tasarıya daha çok destek verilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Daha önce Fransa'da çok sayıda terör olayına karışmış ASALA'nın avukatlığını da yapmış olan

[566] *Hürriyet*, 19 Ocak 2001; 'Fransa Soykırımı Tanıdı', *Netlıaber*, 18 Ocak 2001. Çeşitli gazeteler rakamı farklı vermişlerdir. Bazı gazeteler 50, bazıları 51 olarak vermiştir. Büyükelçi Lütem'e göre ise sayı 52 kişidir: Lütem, 'Olaylar...', s. 14.

Deveciyan'a göre hükümet Türkiye ile olan ticari ilişkilerinin bozulmasından korkmaktadır. Aynı şekilde Fransa Demokrasi Birliği Partisi (UDF) mensubu milletvekili Andre Santini ise tasarının Türkiye aleyhine olmadığını iddia ederek, aksine tasarının Türkiye lehine olacağını ve tasarı sayesinde Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin de yoluna gireceğini söylemiştir.

Yine UDF'den François Rochebloine ise tasarının simgesel olduğunu iddia etmesine karşın "Yaklaşık bir milyondan fazla Ermeni sistemli bir biçimde soykırıma uğradı" demiştir. Aynı kişinin konuşmasını Ermenice olarak "Evet şimdi Ermeni soykırımına adalet" şeklinde bir slogan ile bitirmesi de anlamlıdır.

Tasarı Meclis'ten geçtikten sonra 15 gün içinde Başbakan'ın, Cumhurbaşkanı'nın veya en az 60 milletvekilinin Anayasa Mahkemesi'ne başvurmasıyla iptal yoluna gidilebilirdi. Hatta sadece Cumhurbaşkanı'nın yasayı imzalamaması da geçerli olmasını engelleyebilirdi. Ancak hiçbiri gerçekleşmedi ve 30 Ocak 2001'de Cumhurbaşkanı Chirac tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.[567]

Tasarı Meclis'ten geçtikten sonra başta hükümet olmak üzere, tüm siyasi partiler yaklaşan yerel seçimlere dönük olarak Fransa'daki Ermeni seçmenlere oynamaya başlamış, onları memnun edecek açıklamalarda bulunmaya başlamıştır.

Türkiye'nin Karara Tepkisi

Türkiye tarafında ise çok büyük bir tepki vardır. Dışişleri Bakanı İsmail Cem Fransız elçisi Bernard Garcia'ya tepkisini kelime kelime dikte ettirmiştir. Cem Fransız elçiye daha çok Fransız hükümetinin tasarının engellenmesi konusunda neredeyse hiçbir çabada bulunmamasından duydukları üzüntü ve şaşkınlığı dile getirmiştir. Ayrıca Cem, bu karar sonucunda Fransa'da hem yabancı düşmanlığının, hem de terörün artabileceği uyarısında bulunmuştur. Cem'in Fransa'dan özel talebi ise Türk diplomatlarının ve Türk vatandaşlarının bundan sonra tehlikeye düşebilecek olan canlarının ve çıkarlarının Fransa tarafından korunmasıdır.[568] Türkiye, bu şekilde, Fransa'ya, "*bir adım attınız ve bundan sonrasına katlanmak zorundasınız, bundan sonra olabilecek tüm tersliklerden siz sorumlusunuz*" demek istemiştir.

Hükümet ise "*Türkiye, ülkemizi işlemediği soykırım suçuyla itham eden bu yasayı tüm sonuçlarıyla reddeder*" açıklamasını yapmıştır. Hükümetin

[567] *Milliyet*, 19 Ocak 2001.
[568] *Dışişleri Bakanlığı Açıklaması*, No: 10, 18 Ocak 2001, Ankara.

resmi açıklaması geçmişteki açıklamalar ile kıyaslandığında oldukça serttir:

> *"Fransa Ulusal Meclisi tüm uyarılara rağmen bugün tarih ve insanlık önünde vahim bir hata içine düşerek sözde Ermeni soykırımı yasa teklifini kabul etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Türkiye'yi hiçbir zaman işlemediği soykırım suçuyla ithama cüret eden ve tarihi gerçekleri hiçe sayan Fransa Parlamentosu'nun bu kararını şiddetle kınamakta ve bu yasayı bütün sonuçlarıyla reddetmektedir. Milletimizin büyük bir infialle karşıladığı bu yasa Türkiye-Fransa ilişkilerine büyük ve kalıcı zarar verecek ve ilişkilerimizde ciddi bir krize yol açabilecektir. Bu gelişme, bölgemizdeki barış ve istikrar ortam ve arayışlarına da olumsuz etki yapacaktır. Bunların sorumluluğu Fransa'ya ait olacaktır."*[569]

Aynı zamanda Hükümet Açıklaması'nda Türk Büyükelçi Sönmez Köksal'ın Paris'ten Ankara'ya çağrıldığı hatırlatılmış, Fransız Hükümeti'ne de bu yasayı etkisiz hale getirmesi için harekete geçme çağrısı tekrarlanmıştır.

Başbakan Bülent Ecevit de kararın hemen ardından ilişkilerin ağır bir şekilde zarar göreceğini söylemiş, Cumhurbaşkanı Necdet Sezer ise Fransız Meclisi'ni sağduyudan uzak olmakla suçlamıştır.[570]

Hükümet'in Fransız kararı karşısında attığı bir diğer adım ise Azerbaycan ile ilişkileri sıkılaştırmak olmuştur. Kararın hemen ardından Azerbaycan'a giden Faruk Loğoğlu'nun amacı Azerbaycan'ı Karabağ görüşmelerinde Fransa'nın rolünü azaltmaya ikna etmekti. Eğer Fransa bu dönemde Minsk Grubu eş başkanlığından çekilmeye zorlanabilse, ya da en azından etkinliği azaltılabilseydi alınan kararın Kafkasya'daki dengelere de etki edebileceği kanıtlanmış olacaktı. Ancak Azerbaycan buna yanaşmadı ve özellikle Cumhurbaşkanı Aliyev'in karşı çıkması sonucu Fransa, Karabağ sorununda aktif bir rol oynamaya devam etmiştir. 4 ve 5 Mart 2001'de Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan ve Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev Fransa'nın başkentinde Chirac'ın girişimiyle bir araya gelmişlerdir. Sonuçta Fransa'nın da katıldığı inisiyatiflerden Azerbaycan hiçbir sonuç elde edemez iken Türkiye-Azerbaycan ittifakı konusunda ciddi soru işaretleri doğmuş ve özellikle üçüncü ülkelere bu ittifakın ulusal çıkarlar söz konusu olduğunda çok da güçlü olmadığı mesajı verilmiştir. Ayrıca Karabağ sorununda Rusya, ABD ve Fransa gibi Ermeni lobisinin etkisini en çok hisseden ve

---

[569] 'Fransa Parlamentosu'nda Sözde Ermeni Soykırımı İle İlgili Yasanın Kabul Edilmesine İlişkin Hükümet Açıklaması, 18 Ocak 2001', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, s. 190.

[570] *Hürriyet, Milliyet, Radikal* ve *Zaman*, 20-21 Ocak 2001.

Ermeni yanlısı kararları ve hareketleriyle dikkati çeken devletler 'tarafsız' konumlarını sürdürürken, Türkiye, 'Azerbaycan'ın yanında' ve 'taraflı' olma etiketini üzerinde taşımaya devam etmiştir.

Hükümet'in Fransız kararına karşı attığı ikinci önemli adım ise ticari alandadır. Fransa ile Türkiye arasında bu dönemde hacmi 10 milyar doları bulan bir ekonomik ilişki bulunmaktadır ve Türkiye'ye yatırım yapan ülkeler arasında Fransa 5.3 milyar dolar ile ilk sırada bulunmaktadır. Türkiye'nin ihracatında beşinci ülke konumunda olan Fransa, ithalatta ise üçüncü sıradadır.[571] Bu noktada Hükümet'in özenle üzerinde durduğu konu Türkiye ekonomisine zarar vermeden Fransa'ya uygun bir ekonomik cevabın verilebilmesidir. Bu konuda Avrupa Birliği ve uluslararası antlaşmalardan doğan yükümlülükler nedeniyle Fransız firmalarına ambargo uygulanması söz konusu değildir. Zaten Hükümet de bu yöndeki çağrılara Türk ekonomisine zarar verebileceği gerekçesiyle karşı çıkmaktadır. Bu ortamda en etkili cevabın Fransız firmalarının büyük ihalelerden, özellikle de savunma ile ilgili ihalelerden dışlanması olacağı ortaya çıkmıştır. Başta Savunma Bakanlığı olmak üzere Fransız firmaların aldığı ihaleler durdurulmuştur. Genelkurmay askeri ziyaretleri iptal ederken, Fransa'ya verilen askeri gözlem uydusu ve F-16 elektronik harp sistemi projelerini iptal etmiştir. Diğer savunma ihalelerinde ise diğer ülkelere öncelik verileceğinin işaretleri verilmiştir. Ancak karar alındıktan sonra bu tür girişimlerin etkili olamayacağı bilinen bir gerçektir. Irak Savaşı'ndaki tutumu nedeniyle ABD'de Fransız, Alman ve Belçika mallarına boykot çağrılarının ne kadar az etkili olabildiği ve ABD gibi bir dev pazarın dahi siyasi kararları konusunda Fransa'yı fazlaca etkilemediği gözlenmiştir. Bu nedenle herşey olup bittikten sonra alınacak bu tür önlemlerin sınırlı bir etkiye sahip olabileceği, hatta ters teperek Türkiye'ye zarar verebileceği hatırlatılmalıdır. Ekonomik ya da siyasi her türlü caydırıcı önlemin karar alınmadan önce ya da karar aşamasında uygulanması gerekmektedir. Fransız kararına dönecek olur isek yıllarca Fransız kamuoyunu bilimsel, sosyal ve kültürel alanda ihmal eden, bu ülkeyle siyasi ilişkileri neredeyse yarım yüzyıldır geliştirilememiş olan, Fransa'daki Türk toplumunu kendi lehine organize ederek siyasi bir unsur haline getirememiş olan, birkaç propaganda kitabı dışında Ermeni sorunu konusunda Fransızca hatırı sayılır sayıda eseri Fransız kamuoyuna sunamamış olan, buna karşın yüzbinlerce Ermeninin samimi ve güçlü lobi çalışmaları karşısında adeta çaresiz kalan Türkiye'nin karar çıktıktan sonra birkaç ihale yoluyla Fransa'nın Ermeni sorunu konusundaki politikalarını değiştirebilmesi oldukça güçtür. Nitekim öyle de olmuş-

[571] *Hürriyet*, 19 Ocak 2001.

tur. Türkiye çok sert tepki vermiş, ancak tepkiler birkaç yıl içinde unutulmuş ve 2001 sonunda ihale yasağı resmen kalkmıştır.[572] Yasa ise hala geçerliliğini korumaktadır.

Hükümet'in Fransa'ya tepkisinin görünmeyen tarafında ise Fransa'ya üst düzey ziyaretlerin yasaklanması vardır. Dışişleri Bakanlığı gizli kararnamesi ile bakanların Fransa'ya ziyaretleri yasaklandı. Bu yasak ancak Recep Tayyip Erdoğan Hükümeti döneminde, 2003 yılında kaldırılabildi.

TBMM ise daha sürecin başında, 1998 yılında söz konusu tasarıyı geçersiz sayan bir kararı kabul etmiştir. Tasarının Meclis'ten geçeceği anlaşılınca ise bu kez 9 Ocak 2001'de TBMM'deki tüm siyasi partilerin ortaklaşa hazırladıkları bir önerge oybirliği ile kabul edilmiştir. Fransa Meclisi'nin gündemine getirilen tasarının "Türk milletini derinden yaraladığı"nı ve tasarının oy kaygısı ile gündeme getirildiği hatırlatıldıktan sonra tasarının "tarihin tahrif edilmesi ve önyargılara dayandığı" iddia edilmiştir. TBMM Önergesi'nde ayrıca bu tasarının kabulüyle birlikte Fransa'nın Kafkaslar'da tarafsızlığını yitireceği, aynı zamanda Fransa'da düşünce ve ifade, bilimsel araştırma ve bulguları yayınlama özgürlüğünün ortadan kalkacağı ve Birinci Dünya Savaşı ile ilgili araştırmaların Fransa'da eskisi kadar rahat yayınlanamayacağına dikkat çekilmiştir. Tıpkı Dışişlerinin daha önceki açıklamalarında olduğu gibi TBMM de söz konusu gelişmelerden dolayı Ermenistan yönetimini suçlamaktadır:

> *"Bu gibi girişimlerin arkasında, Ermenistan'ın bugünkü yönetiminin önemli teşvikinin bulunduğu açıktır... Ermenistan'ın ve Ermeni halkının çıkarları, Türkiye'yle çatışmaktan değil, iyi ilişkiler kurmaktan geçmektedir."*[573]

Kararın yasalaşmasından sonra ise TBMM üyeleri çeşitli defalar sert açıklamalarda bulunmuşlardır. Özellikle siyasi parti liderleri Fransa'yı kınamışlar, Hükümeti daha sert cevap vermeye çağırmışlardır.

Kamuoyu ise daha önce de söylenildiği üzere infial halindedir. Ancak tepkiler Türkiye'nin kendi içinde de ne kadar örgütsüz ve sistemsiz olduğunu gözler önüne sermiştir. Tıpkı Abdullah Öcalan nedeniyle İtalya'ya gösterilen tepkilerde olduğu gibi Fransa'ya dönük tepkiler de şekilsel, abartılı ve saman alevi gibi etkisiz ve geçiciydi. Fransız malları

---

[572] 'Turkey Ends Boycott Against France', *Asbarez*, 21 Aralık 2001.

[573] 'Sözde Ermeni Soykırımı İle İlgili Fransa Ulusal Meclisi'ndeki Yasa Tasarısı Hakkında TBMM'ce Kabul Edilen Önerge, 9 Ocak 2001', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 188-190.

yerlere atıldı, üzerinde zıplayan kalabalıklar ciddiyetten uzak görüntüler sergilemişlerdir. Bazı sendika ve oda başkanları Fransa ile ilgili tüm kurumların kapatılmasını önermiştir. Bunlar arasında Fransız Büyükelçiliği de vardı. Diğer bazı oda başkanları ve toplum 'önderleri' Fransa'ya tatile gidilmemesini istemişlerdir. Hedefte Fransızca da vardır. Bu çerçevede Kocaeli, Gazi Osman Paşa, Uludağ ve Başkent üniversiteleri Fransızca dersleri kaldırdıklarını açıklamış, bazı üniversite rektörleri ise marşlar eşliğinde yürüyüş yapmışlardır. İstanbul Üniversitesi Fransa ile tüm ilişkilerini kestiğini açıklamıştır. Oysa Galatasaray Üniversitesi Rektörü Erdoğan Teziç'in de belirttiği üzere Kurtuluş Savaşı döneminde dahi Galatasaray Lisesi'nde Fransızca eğitim kesilmiş değildi.[574] Aslına bakılacak olur ise Türkiye'nin dertleri Fransızca'yı eğitiminde okutması ve gençlerinin Fransızca'yı yaygın bir şekilde bilmesinden değil, tam tersine tıpkı diğer dillerde olduğu gibi Fransızca konusunda da yaygın bir başarısızlığın olmasındandı. Eğer Türkiye o döneme kadar görüşlerini İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Arapça vb. dillerde dünya kamuoyuna yansıtabilseydi Fransa'daki karar bu kadar kolay alınabilir miydi?

Tepkilerdeki ölçüsüzlük ve sistemsizlik Türk toplumun genel hastalıklarını gözler önüne sermekle birlikte Ermeni sorunu konusunda Türk medyası ve elitinin bilgi seviyesini de gözler önüne sermiştir. Henüz 1915 yılında neler olduğunu dahi bilmeyen, Ermenileri Anadolu'da hiçbir zaman yaşamamış kişiler (hatta yaratıklar) olarak algılayan kişiler dahi açık oturumlarda saatlerce sokak ağzıyla Ermeni sorununu ve Türk-Fransız ilişkilerini tartışmışlardır.

Karardan sonra en büyük tepkiyi çeken merkezlerden biri de Erivan olmuştur. Karar nedeniyle Ermenistan'ı suçlayan Türkiye bu doğrultuda cezalandırma politikasına gitmiştir. Karardan önce her ne kadar kara sınırı kapalı olsa da Ermenistan'dan Türkiye'ye haftada sekiz otobüs ve iki uçak seferi yapılmaktaydı. Bu seferler sonucunda yapılan bavul ticareti özellikle Ermeniler için ciddi bir gelir kapısı oluşturuyordu. Ayrıca sayıları belli dönemlerde 50.000'i aşan Ermeni Türkiye'de kaçak olarak çalışıyor ve belli aralıklarla ülkelerine gidip geliyorlardı. Ancak Fransa'da alınan karar sonucunda Türkiye Ermeni vatandaşlarına yönelik vize uygulamasını zorlaştırmaya başladı. Bunun sonucu olarak uçak seferleri önce bire indi, bir dönem ise iki haftada bire geriledi. Bavul ticareti durma noktasına gelirken, Türkiye'den mal getirip

[574] Dönemin YÖK Başkanı Erdoğan Teziç karara tepki olarak kendisine daha önce verilmiş olan 'Commandeur de La Legion d'Honneur' onur nişanını Fransa Devlet Başkanı Chirac'a postalayarak iade etmiştir. Böylece nişan tarihinde ilk defa olarak reddedilmiştir. Ancak Teziç'in nişanı neden 2001 kararından sonra iade etmediği de ayrı bir soru işareti oluşturmuştur.

götürenler ile birlikte Ermenistan'da bu ticarete bağlı çalışan tüccarlar da zarar etmiştir.[575]

Karar Sonrası Gelişmeler

Karar sonrasında Türki-ye'deki tepkiler Fransa'da endişe ile izlense de Türki-ye'nin tepkisinin Fransız çı-karlarına fazlaca olumsuz bir etkide bulunmayacağı dü-şünülmüştür. Söz konusu dö-nemde Türkiye'nin ağır siyasi ve ekonomik krizler içinde ol-ması da şüphesiz bu algılamaya hizmet etmiştir. Bu or-tamda kararın ardından Er-meni sorununda Fransa Tür-kiye'yi rahatsız edici bir konumda olmaya devam et-miştir:

Kararın kabul edilmesinin hemen ardından Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan Fransa'ya resmi bir ziyarette bulunmuştur. Karar zaten ileri bir aşamada bulunan Ermenistan-Fransa ilişkilerine katkıda bulunmuş ve Fransa, Ermenistan'daki prestijli konumunu arttırmıştır. Aslına bakılacak olur ise Ermenistan'da halk Rusya ile birlikte Fransa'yı 'tarihi dost ülke' ve 'Ermenilerin Batı'daki hamisi olarak görmektedirler.[576]

İkinci olarak kararın hemen ardından Paris'te yapılması yıllarca ertelenen soykırım anıtına Paris Belediyesi izin vermiştir. 13 Mart 2001'de ise Paris'te yapılan Galatasaray-St. Germain maçında Ermeniler olay çıkarmışlardır. 24 Nisan'ın hemen öncesinde ise Orly katliamı faillerinden Varujan Garbidyan[577] serbest bırakılarak Ermenistan'a gönderilmiştir.[578] Hatırlanacağı üzere 15 Temmuz 1983'te Orly Havaalanı'nda (Paris) THY bürosu önüne bavul içinde konan bir bombanın patlaması sonucu çevrede bulunan sekiz kişi hayatını kaybetmiş, 50[579] civarında kişi de yaralanmıştır. Ölenlerden sadece ikisi Türk iken, dördü Fransız, biri Amerikalı bir diğeri ise İsveçlidir. Olayın sorumlusu üç Ermeni terörist ve yardımcıları 2 Mart 1985'te suçlu bulunarak mahkûm olmuş-

[575] Erhan Başyurt, 'Ermenistan'ın İkilemi', *Zaman*, 22 Şubat 2001.

[576] Bu durum Mark Grigorian'ın anket araştırması sonucunda da teyid edilmiş ve Bakü'de 11 Haziran 2001'de gerçekleştirilen 'Avrupa ve Kafkasya' adlı konferansta tebliğ olarak yazılı hale getirilmiştir: Mark Grigorian, *Europe In The Eye of Armenia*, Europe and the South Cuacasus, 11 Haziran 2001, Bakü, s. 4. Bu araştırmaya göre Almanya Ermeni halkının en çok tepki duyduğu ülke olarak çıkmış ve Almanya Kafkasya'da 'Gürcülerin hamisi' olarak algılanmıştır. Azerilerin hamisi olarak ise Ermeniler İngilizleri göstermişlerdir ve buna gerekçe olarak Azerbaycan petrollerini en önemli neden olarak görmüşlerdir (s. 5).

[577] Garbisyan veya Garbidjian olarak da bilinir.

[578] Lütem, 'Olaylar...', s. 19.

[579] Bazı kaynaklarda bu sayı 90 olarak geçmektedir.

lardır.[580] Bu üçlüden ömür boyu hapse mahkûm olan tek isim Varujan Garbidyan'dır. Garbidyan 2001 yılına kadar hapiste kalmış, ancak Fransız Meclisi'nin aldığı karardan sonra 22 Nisan 2001'de Val du Marne Mahkemesi'nce serbest bırakılmıştır.[581] Garbidyan'ın neden serbest bırakıldığı ilk başta açıklanmamıştır, ancak avukatlarına göre kararın alınma nedeni Fransız Meclisi'nin 'Ermeni soykırımı'nı tanımış olmasıdır. Mine Kırıkkanat ise mahkemenin karar gerekçesini şu şekilde aktarmaktadır:

Fotoğraf 55. Dünün 'Terörist'i Bugünün 'Ulusal Kahramanı': Garbidyan

> *"Tutuklananın suç eylemlerinin amacı olan Ermeni soykırımı Fransız devleti tarafından 2001'de resmen tanındığına ve uğrunda mücadele verdiği Ermenistan devleti 1990 yılında bağımsızlığına kavuştuğuna göre, 1983'te işlediği suçların siyasal sayılması ve güttüğü davalar için duygularına kapılarak silaha sarılmasının anlayışla karşılanabileceği..."*[582]

Diğer bir ifadeyle 'Ermeni soykırımı gerçek olduğuna göre işlenen terör suçunun da hafifletici sebebi sayılmalıdır'. Böylece 1983 yılında terörist saldırı sonucu sekiz kişiyi öldüren 50'ye yakın kişiyi yaralayan Garbidyan salıverilmiş, gönderildiği Ermenistan'da ise bir kahraman gibi karşılanmıştır. Başbakan Andranik Markaryan 'terörist'in salıverilmesinden duyduğu memnuniyeti coşkuyla ifade etmiş, Erivan Belediyesi ise kendisine ev vermiş, iş bulmuştur. 24 Nisan'da Erivan'da 'soykırım'ı anma törenlerine katılmış, kendisine Ermeni milletinin bir kahramanı olduğu açıkça hissettirilmiştir.[583] Bu noktada belirtmek gerekir ki teröristleri kahraman ilan edenler gelecekte de ancak terör ve şiddet bulurlar. Sivil bir havaalanında, savaş yaşanmayan bir dönem-

---

[580] Bunlardan Soner Nayır 15 yıla, Ohannes Semerci ise 10 yıla mahkum olmuşlardır. Antoine Achkoyan, Ohannes Catanassian, Avedis Catanassian, Bedros Halebian ve Nerses Tasci ise ufak cezalar almışlardır.

[581] Garbidyan'ın serbest bırakılması için Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan 1998 yılında Fransız Devlet Başkanı Jacques Chirac nezdinde girişimlerde bulunmuştu.

[582] Mine G. Kırıkkanat, 'Çelişkilerimiz ve Biz', *Radikal*, 27 Nisan 2001.

[583] Milliyet, 25 Nisan 2001; Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, s. 31.

de, bir bavulun içine bomba yerleştirerek her şeyden habersiz insanları öldürmek ve yaralamak dünyanın her yerinde açıkça ve tartışmasız bir şekilde terör sayılmalıdır. Aksi takdirde hiç kimse terörden şikâyet etme hakkını kendisinde bulamaz.

Fransa'ya dönecek olur isek, Ermeni lobilerine 'elini kaptıran' Fransız siyasetçileri ilerleyen dönemlerde isteklerin sona ermeyeceğini ve bunun bir tür 'şantaj politikası'na döneceğini anlamış olmalıdırlar. Çünkü Fransa başkanlık seçimlerinde de Ermeni gruplar oldukça faal olmuşlar ve Fransız siyasetçileri adeta sınavdan geçirerek Ermeni sorununa yaklaşımlarını açıkça ilan etmeye çağırmışlardır. Siyasi alanda daha etkili olbilmek amacıyla kurulmuş olan Ermeni Davasının Savunulması Komitesi (*Comité de la Défense de la Cause Arménienne*) seçimler öncesinde tüm adaylara beş sorudan oluşan bir mektup göndererek cevaplandırmalarını istemiştir. Sorulardan ilkinde Fransız Parlamentosu'nun 'Ermeni soykırımını tanıdığı' hatırlatılarak, soykırımın inkâr edilmesi halinde ne tür yaptırımların olacağı konusunda adayların görüşü sorulmuştur. Diğer bir deyişle adaylara "eğer bir kişi hayır soykırım yoktur derse ona ne tür bir ceza verilecek, bu yönde herhangi bir girişiminiz olacak mı?" sorusu yöneltilmiştir. Jacques Chrirac soruyu geçiştirme bir cevapla savuştururken, eski Başbakan Jospin'in zamanı geldiğinde Fransız Parlamentosu'nun soykırımın inkârını da cezalandırmak için gerekli önlemleri alacağını açıklaması Türk-Fransız ilişkileri için endişe verici bir gelişme olmuştur. Jospin ayrıca ikinci soruya cevabında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği konusunda 'Ermeni soykırımı'nı tanımasının da bir şart olduğunu ima etmiştir.[584] Jospin ikinci tura dahi kalamamıştır. Adaylardan Le Pen Ermenilere dayalı bir politika izlemediğinden Ermenileri tatmin etmemiştir. Seçilen aday Chirac ise daha fazla kültürel imkanlar ve yardımdan bahsetmiş, ancak somut olarak Fransız Parlamentosu'ndan çıkan kararı bir adım öteye götürecek bir yasal düzenlemeye yeşil ışık yakmamıştır. Fakat adayların nasıl bir baskı altında olduklarını göstermesi açısından mektup vakası önemlidir. Ayrıca Cumhurbaşkanı seçilen Chirac'ın Ermeniler ile yakın ilişkisi ve Ermeni taleplerine ne kadar hassas yaklaştığı da bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Tüm bunlara ek olarak Chirac'ın seçimler öncesinde Ermeni Ramgavar-Azatakan Partisi'nin Fransa Şubesi Başkanı'na gönderdiği mektupta "Soykırım gerçeği tartışılamaz. Söz konusu olan, geçen yüzyılın en vahşice işlenmiş suçlarından biridir ve tarihin değiştirilmesi de kabul edilemez. Bir uzlaşma da ancak gerçeklere uygun olarak elde edilebilir" demesi ve diğer ülkelerin de Fransa örneğini izlemesi gerektiğini söylemesi dikkat çekicidir.[585]

---

[584] Ömer Engin Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, Sayı: 5, Bahar 2002, ss. 9-10.

[585] *PanArmenian Network*, 9 Nisan 2002.

Seçimlerden sonra kurulan kabine ise Türkiye için adeta 'kâbus' gibidir:

Yerel Özgürlükler Bakanlığı'na getirilen Patrick Deveciyan Ermeni sorunu konusunda Türkiye aleyhtarı tüm faaliyetlerin mimarları arasındadır. ASALA'nın ve diğer Ermeni teröristlerin avukatlarındandır. 2001 tasarısının yasalaşmasında en önde gelen isimlerden biri olmuştur.[586]

Avrupa İşlerinden Sorumlu Bakan olan Renaud Donnadieu ise Türkiye'nin AB üyeliğine aktif bir şekilde karşı çıkmasıyla tanınmaktadır. Donnadieu'ya göre Türkiye Avrupalı değildir, aksine Avrupa'nın doğasına aykırı bir yapısı vardır. Aynı zamanda 'Ermeni soykırımı'nı tanımıyor olması da AB'ye girmesine bir diğer engeldir.[587]

Karardan ve yeni kabinede kendileri gibi düşünen kişilerin artmasının ardından Ermeni diasporası Fransa'da daha rahat hareket edebilir bir hale gelmiştir. Bu dönemde Ermeni derneklerini rahatsız eden en önemli gelişme ABD'de yaşanan 11 Eylül olayları ile tüm dünyada olduğu gibi Fransa'da da gündemin ve önceliklerin hızla değişmesidir. Bu değişim daha çok Türkiye lehine olmuş ve Türkiye'nin AB üyeliği konusundaki ısrarlı ve tutarlı adımları Ermeni lobilerini rahatsız etmiştir. Yılın sonunda ise Türkiye, Ermeni sorunu nedeniyle Fransa ile olan ilişkilerini daha fazla yıpratmak istemediğinden 20 Aralık 2001'de Fransız firmalarına uyguladığı askeri ambargoyu resmen kaldırmıştır. Bu çerçevede deniz karakol uçaklarının görev teçhizatı için açılan ihaleyi (Meltem Projesi) 350 milyon dolara bir Fransız firmasına vermiştir.[588] Bu arada hatırlatmak gerekir ki, sadece bu ihalenin miktarı dahi Ermenistan devletinin 2001 yılı içinde yaptığı tüm ulusal ihracatının 1.5 mislidir.

Gomidas Vakası

Türkiye ile Fransa arasında 2000'li yıllarda patlak veren ikinci kriz ise Gomidas Heykeli Vakası'dır. Heykel Paris'in en seçkin yerlerinden Seine Nehri kıyısında Kanada Meydanı'nda altı metre yüksekliğindedir. Son derece görkemli olan bu heykel herkesin görebileceği bir şekilde inşa edilmiştir. Bilindiği üzere ulusal ve yerel meclislerden Ermeni 'soykırımı'nı tanıyan kararlar çıkartmanın yanısıra Ermeni lobilerinin

[586] *Radikal, Hürriyet* ve *Akşam*, 7-9 Mayıs 2002.
[587] *Radikal* ve *Hürriyet*, 9 Mayıs 2002.
[588] 'Fransa'ya Askeri Ambargoya Son', *NTVMSNBC* haber sitesi, 21 Aralık 2001.

diğer önemli bir aktiviteleri de bu tür heykeller ve anma sembollerini Batı kamuoyuna mal edebilmektir. Bu çerçevede Latin Amerika'dan Batı Avrupa'ya kadar birçok heykel dikilmiştir. Ancak bunların önemli bir kısmı ya gözden kaçmıştır, ya da Türkiye tarafından önemsenmemiştir. Bu heykeller arasında Türkiye özellikle büyük devletlerdekilere büyük önem vermiş, ancak bu önem de kuru basın açıklamaları ve sözde kalan sert tepkilerden öteye geçememiştir. 2003'te yaşanan Gomidas Heykeli Vakası'nda da tablo geçmişteki örneklere oldukça benzerdir. Gerçi kriz hükümetler seviyesinde yaşanmamış, daha çok Türk kamuoyunun ve medyanın Fransa'ya dönük şiddetli tepkisi şeklinde cereyan etmiş, Türk yetkililerin tepkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Türkiye'nin AB ile ilişkilerini düzeltmek için aşırı gayretli olduğu ve belki de tarihinde tam üyelik için tarih almaya en çok yaklaştığı dönemde yaşanan bu hadisede Türkiye olayı büyütmek yerine daha çok görmezden gelmeyi tercih etmiştir.

24 Nisan'ı anma faaliyetleri arasında yer alan Gomidas heykeli 1869 Kütahya doğumlu Ermeni müzisyen ve ilahiyatçı Sogomon Sogomonyan'ın (Gomidas) anısına dikilmiştir. Ermenilere göre Gomidas, Ermenilerin Anadolu'da çektiği sıkıntıların önemli bir sembolüdür[589] Gomidas da tutuklananlar arasındadır. Bir süre hapiste kaldıktan sonra İttihat ve Terakki'ye yakın dostları sayesinde salıverilmiş ve hapsedildiği Çankırı'dan İstanbul'a geri dönmüştür. Bir müddet İstanbul'da yaşayan Gomidas 1919'da Fransa'ya gitmiş, 1935 yılında ise Paris'te ölmüştür. Ermenilere göre Gomidas 1915'te yaşanan 'soykırımı' bizzat görmüştür. Ermenilere göre Ermenilere yapılan zulmün tanığı olduğu için akıl sağlığını kaybetmiştir. Büyükelçi Ömer E. Lütem'e göre Gomidas 1919 yılına kadar herhangi bir psikolojik bozukluk belirtisi göstermemiş, ancak 1919 yılında ciddi bir depresyona girerek müzik yapmayı bırakmıştır. Lütem'e göre bu da onun 1915 olaylarından etkilenmediğini, depresyonun bilinmeyen bir nedenden kaynaklandığını göstermektedir. Eğer sebep 1915 olayları olsa idi, çok daha önce, neredeyse beş yıl kadar önce akıl

[589] *Zaman*, 25 Nisan 2003.

sağlığını kaybetmiş olması gerekirdi. Lütem'e göre Gomidas'ın seçilmesinin en önemli nedeni 1915 olayları ile tanınmış ve sanatçı bir kimliği özdeşleştirebilme çabasıdır.[590]

Anıtın Türk-Fransız ilişkilerine etkisine gelecek olur isek 2001 kararından sonra iyice bozulan ilişkileri yumuşatma çabası her iki tarafta da yoğunlaşmışken Gomidas Anıtı ilişkilerin normalleşmesine olumsuz bir katkıda bulunmuştur. Türk medyası anıta ve Fransa'ya şiddetle karşı çıkmıştır. Ayrıca Türkiye'deki Ermeni ve Fransa karşıtlığı anıt nedeniyle yeniden artış göstermiştir. İlişkilerin normalleşmesi çerçevesinde 22 Nisan 2003'te Türkiye'yi ziyaret eden Fransız Dışişleri Bakanı'nın ziyaretine de Gomidas Anıtı'nın gölgesi düşmüş, hem Başbakan, hem de Dışişleri Bakanı bu tür girişimlerin ilişkilere zarar vermeye devam ettiğini kendisine hatırlatmışlardır. Türk Dışişleri Bakanlığı'nın 24 Nisan 2003 tarihli basın açıklamasında ise söz konusu anıttan "bir kin anıtı" olarak bahsedilmiştir.

Özetle 2001 kararının oluşturduğu olumsuz hava sonrasında da etkisini sürdürmüştür. İlişkiler ciddi anlamda bozulmuştur. Bu bağlamda 2002 Fransa örneği, Ermeni sorununun Türkiye'nin üçüncü bir ülke ile ilişkilerinde en çok olumsuz etkiyi yaptığı örnek olmalıdır. Karar sadece Fransa'da değil, tüm Avrupa'da Türkiye aleyhine olumsuz bir havaya yol açmıştır. Ayrıca Ermeni diaspora dernekleri Fransa kararının oluşturduğu sinerji ile diğer ülkeleri de hızla Fransa'ya eklemek istemişlerdir. Bu çerçevede 2002 ve 2003 yılları 'soykırım' kararını başta ABD ve Avrupa ülkelerinde kabul ettirme yılları olarak belirlenmiş, ancak bu konuda istedikleri oranda başarılı olmamışlardır. Bunda Türkiye'nin gayretleri kadar 11 Eylül saldırılarının da büyük rolü olmuştur. ABD'deki saldırılar sonucunda dünya dengeleri adeta yeniden kurulmuş ve bu ortamda Türkiye'nin önemi artarken, yaklaşık bir asır kadar önce olduğu iddia edilen olayların güncel politikada kullanılma çabası anakronik özelliğini daha fazla hissettirmiştir.

İddiaları Kabul Etmemek de Suç Oluyor: 2006 'İnkâr' Yasası Girişimi

Daha önce de çeşitli defalar belirttiğimiz üzere Ermeni diasporası ve lobi kuruluşları bir karar aldırdıktan sonra bu zaferi kutlayacak bir yapıya sahip değillerdir. Aldırılan her karar bir

[590] Ömer Engin Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 3, Sayı: 9, Bahar 2003, ss. 27-28.

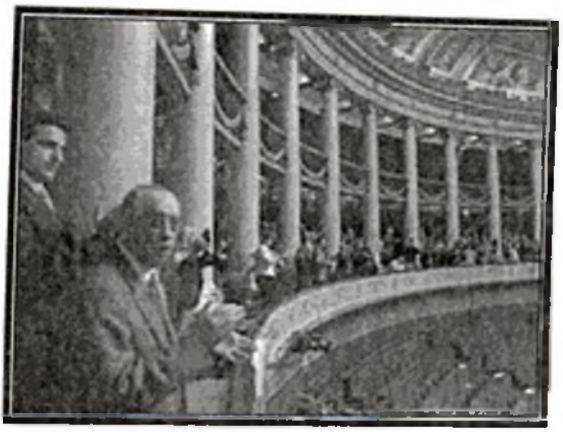
ileriki aşama için basamak sayılır ve Türkiye'ye karşı mücadelede durmak yoktur. Bu durum 2001 kararı için de geçerlidir. Fransız Meclisi'nin kabul ettiği ve Cumhurbaşkanı'nın onayladığı bu kararla Ermeniler büyük bir zafere imza atmışlardır. Artık Fransa tüm kurumları ile Ermeni soykırım iddialarını kabul etmektedir. Diğer bir deyişle Türklerin 1.5 milyon Ermeniyi gözlerini kırpmadan, soğukkanlılık ile ırkçı saikler ve tamamen Ermenileri yeryüzünden yok etmek için öldürdükleri iddialarını ransızlar da resmi olarak kabul etmektedirler. Kimi Türk yazarlar ve akademisyenler bu kararın hukuki bir bağlayıcılığının olmadığını iddia etmişlerdir. Gerçekten yasada bu iddia edilenleri kabul etmeyenelere herhangi bir ceza öngörülmemektedir. Yani açıkça "Ermenilerin dediklerini kabul etmeyenlere şu ceza verilir" denmemektedir. Ancak Fransız yasaları soykırımları reddetmeyi zaten suç saymaktadır ve ayrıca toplumda şiddeti teşvik eder türden açıklamalar cezalandırılabilmektedir. Bu durumda (asada bir ceza belirlenmiş olsun ya da olmasın) 1915 olayları da soykırım ise, bunu da reddetmek, yani inkâr etmek suçtur. Fransız Meclisi'nin çıkardığı bir yasa sadece cezalara değil, gelecekte birçok karara da meşruiyet zemini sağlayacaktır. Nitekim kararı takip eden günlerde bazı Türkler sırf Ermeni iddialarına katılmadıkları için Ermeniler tarafından dava edilmişlerdir. Türklerin en doğal hakkı olan sokaklarda gösteri yapma hakları dahi ellerinden alınmak istenmiştir. Bundan daha da önemlisi Fransız Parlamentosu tanıma kararını genişleterek iddiaları reddedenlere ceza vermenin yollarını arayan bir girişime onay vermiştir.

Ermeni Yasası Erteleniyor

Sosyalist Parti'nin meclise sunduğu "Ermeni soykırımının inkârını" suç sayan yasa teklifinin görüşüldüğü genel kurul oturumu 17 Mayıs 2006'da oylama yapılmadan sona ermiştir. Başkanlık Divanı'nın daha sonra konuyu ele alacağı bildirilirken, olası bir oylamanın yeni yasama yılından önce gündeme gelmeyeceği anlaşılmıştır. Erteleme kararı Ermenileri çılgına çevirdi. Birçok Ermeni bu olayı Ermenileri oyalama olarak değerlendirmişlerdir. Meclis oturumunu dinleyici locasından takip eden Ermeniler ayağa kalkarak, "Oylama istiyoruz" diye bağırmışlardır. Bunun üzerine meclisteki güvenlik görevlileri müdahale ederek, locadaki Ermenileri dışarı çıkartmıştır. Meclisin dışında da Ermeni göstericiler kararı protesto etmişlerdir. Meclis Başkanı ve diğer milletvekilleri odalarına dönünce de protestolardan kurtulamamışlardır.

İktidardaki Halk Hareketi Birliği (UMP) milletvekili Roland Blump, 'Ermeni soykırımının inkârını' suç sayan yasa teklifinin genel kurulda tekrar görüşülebilmesi için, "Sosyalist Parti'nin yeniden bir teklif hazır-

layarak genel kurula sunması gerektiğini" söylemiştir.[591] Birçok uzman ertelemeyi Ermenileri oyalama, Türklere ise gözdağı vermek olarak değerlendirmişlerdir.

2006 yılı yaz ayları boyunca tasarı riski Türkiye'nin üzerinde adeta sallandırılmıştır. Fransa Devlet Başkanı Chirac'ın Ermenistan ziyareti ise tasarı öncesinde Türkiye'ye gönderilmiş işaret gibidir. Türkiye'den kendisine yapılan teklifleri "zamanım yok" gerekçesiyle yerine getirmeyen Chirac'ın Ermenistan gibi küçük bir ülke için zaman bulabilmesi elbette anlamlıdır. Chirac ziyareti öncesinde bir Ermeni dergisine verdiği demeçte açıkça 1915 olaylarını "soykırım" olarak tanımlamış ve şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilmiş Ermeni soykırımına gelince, Avrupa öncelikle barışma, barış ve diğerlerine açıklık ve saygı çabasıdır. Bu çaba her yerde ve her zaman bir bellek çabasıyla açığa vurulmuştur. Uzun ve güç bir süreç olsa da Türkiye'nin bu bellek ödevini yerine getirme kapasitesine güveniyorum. Zira söz konusu olan Avrupa inşasının ruhudur".*[592]

Chirac bu sözleri söylerken muhalefetteki Sosyalist Parti, sözde Ermeni soykırımının reddidinin suç sayılmasını öngören yasa teklifini tekrar Meclis gündemine getiriyordu. Sosyalist Parti'nin yaptığı öneri doğrultusunda yasa teklifinin 12 Ekim'de Meclis Genel Kurulu'nda tartışılmasına karar verilmiştir. Bu arada Chirac'ın sözleri ile ilgili olarak hatırlatmak gerekir ki 2005 ve 2006 yılları Fransa'nın tarihi ile yüzleşmeyi açıkça reddettiği yıllar olmuştur. Cezayir açıkça Fransa'yı kendisine karşı soykırım işlemekle suçlamış, en azından bir özür beklemiştir. Fransa Devlet Başkanı Jacques Chirac sert eleştiriler üzerine 2005 yılında "Tarih yazmak tarihçilerin işidir, hukukun değil" demiştir. Aynı şekilde ülkenin Başbakanı Dominique de Villepin de "*geçmiş hak-*

[591] 'Fransa Ermeni Yasası'nı Erteledi', *Hürriyet*, 18 Mayıs 2006.
[592] 'Chirac'tan Soykırım Mesajı', *NTV*, 29 Eylül 2006.

kında konuşmak ya da yazmak parlamentoların işi değidir" demiştir.[593] Aynı yıl Fransa'nın Ruanda soykırımı nedeniyle suçlanması da ilginç bir tesadüf olmuştur. Ruanda Devlet Başkanı Paul Kagame Fransa'yı soykırıma neden olmak ve soykırımda bir tarafı açıkça desteklemekle suçlamıştır.[594] Kagame'ye göre Fransa'nın amacı bu tür iç çatışmalardan yararlanarak Afrika üzerindeki hâkimiyetini devam ettirebilmektir. Elbette Fransa'nın Cezayir veya Ruanda'daki soykırım veya diğer suçları Türkiye'nin geçmiş kabahatleri için mazeret sayılamaz. Ancak adalet isteyen adil olmalıdır. Kendi hatalarının üzerine gidemeyen bir ülkenin başka bir ülkeden aynı şeyi yapmasını beklenemez. Cezayir'deki olaylar için tarihçileri adres gösteren Fransa'nın Türkiye söz konusu olduğunda konuyu siyasi alana çekmesi sadece adalet arayışı ile açıklanamaz. Nitekim Fransa'daki Ermeni iddiaları tartışmaları Türkiye'nin AB üyeliği tartışmaları ile adeta at başı gitmiştir. Türkiye'nin AB'nin bir parçası olamayacağını savunan gruplar ile Ermeni iddialarını dile getirenler arasında güçlü bir ittifak oluşmuştur.

Türkiye ise yasa teklifinin görüşülmesinden önce ciddi ve organize önemli bir girişimde bulunmamıştır. Etkisiz bazı diplomatik görüşme dışında kamuoyunda yükselen bazı tepkiler ve daha çok iç siyasi tüketime dönük açıklamalar dışında Türkiye Fransız kamuoyunu etkileme işini son ana bırakmış ve elbette bu da Ermeni girişimleri yanında önemsiz kalmıştır. Türkiye'de bazı siyasiler ise oldukça iyimser bir duruşla tasarının asla geçemeyeceğini dahi düşünmüşlerdir. Örneğin DYP Genel Başkanı Mehmet Ağar *"Chirac çok ciddi bir devlet adamıdır. Fransa Parlamentosu'ndan soykırım kararının çıkacağına inanmıyorum"* demiştir.[595] Oysaki tasarının mimarlarından Patrick Deveciyan tasarının geçeceğinden oldukça emindir. *"Risk yok. Oturumu (Helene) Mignon yönetiyor"* diyen ASALA davasının ünlü avukatı ve Fransız siyasetinin

---

[593] 'Cezayir Soykırımı', *USAK Stratejik Gündem*, www.usakgundem.com; Hugh Schofield, 'Colonial Abuses Haunt France', *BBC News*, 16 Mayıs 2005; 'Algerian Leader Calls Colonisation Genocide', *The Scotsman*, 18 Nisan 2006; Chris J. Bickerton, 'France's History Wars', *Le Monde Diplomatique*, Şubat 2006; Jan Soykok, 'Algerian President: France Committed Genocide in Algeria', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, www.turkishweekly.net, 20 Nisan 2006; 'Algerian President: French Committed Genocide Against Algerian Muslims', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 22 Nisan 2006; 'Algerian Genocide: France Stil Unable to Apologize', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 9 Mayıs 2006.

[594] 'Kagame Accuses France of Supporting Rwanda Genocide', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 6 Aralık 2006; 'France Should First Address Algeria and Rwanda', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 11 Mayıs 2006; 'France Should be Charged for Rwanda Genocide', *Afrol News*, 6 Nisan 2006; 'Rwanda Probes French Role in Genocide', *Afrol News*, 25 Ekim 2006; Jeevan Vasagar, 'France Blamed As Rwanda Marks Genocide Date', *The Guardian*, 8 Nisan 2004.

[595] Serpil Yılmaz, 'Ağar: Bu Tasarı Geçmez', *Milliyet*, 10 Ekim 2006.

kıdemli siyasetçisi Deveciyan meclisteki tüm dengelerin tasarının geçmesi için hazırlandığını oylama öncesinde açıklıyordu.[596] Deveciyan'ın tek kaygısı tarihçi ve bilim adamlarının ifade özgürlüğünün kısıtlanacağı yönündeki yaygın kaygıydı ve bu kaygının da kendisi tarafından verilen değişiklik önergesi ile tamamen giderildiğini düşünüyordu.

Alt Meclis İddiaları Kabul Etmeyeni Suçlu Sayıyor

Fransa'nın beklenen kararı 12 Ekim 2006'da gelmiştir.[597] Fransa Meclisi genel kurulu, Sosyalist Parti'nin sunduğu sözde Ermeni soykırımını reddetmenin suç sayılmasını öngören yasa teklifini kabul etmiştir. Yasa teklifi 577 sandelyeli mecliste 19'a karşı 106 oyla kabul edildi. 445 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Hatırlanırsa 2001 kararı da sadece 52 oyla kabul edilmişti. 1998'de ilk kanun tasarısının kabulünde ise sadece 29 oy, yani parlamentonun % 5'i oy kullanmıştır.

Teklifin yasalaşması için Senato'nun da onayı gerekirken, yasa teklifinin Senato'ya götürülme kararı ise hükümetin elinde bulunmaktadır. Meclis genel kurulunda yapılan tartışmalarda hükümet adına konuşan Avrupa İşlerinden sorumlu Bakan Catherine Colona, teklife karşı çıkmıştır. Hükümet ilerleyen aşamalarda da karara muhalefetini göstereceğini iddia etmiştir. Fransa Cumhurbaşkanı Chirac ise, Başbakan Erdoğan'ı arayarak, Fransa Meclisi'nde kabul edilen Ermeni teklifi ile ilgili olarak *"Üzgünüm, yasalaşmaması için elimden geleni yapacağım"* demiştir. Görüşmede Chirac, *"Ermeni oylarıyla ilgili"* diyerek teklifin siyasi olduğunu kabul etmiştir. Erdoğan ise Chirac'a Erivan'daki konuşmasını hatırlatarak, *"Bu yaklaşımınızı benimsememiz mümkün değil"* demiştir. Chirac'ın sözleri Türkiye'de 'timsah gözyaşları' olarak kabul edilirken, Fransa'da Ermenilerin tepkisini çekti. Hatta bu tepkiler üzerine Chirac'ın bu sözleri kastetmediği dahi açıklanmıştır.

Başbakan Erdoğan tasarıyı engelleyebilmek için son derece radikal bir duruşu olan Fransız İçişleri Bakanı Sarkozy ile dahi görüşmüştür. Sarkozy'den Ermeni tasarısının geri çekilmesini isteyene Erdoğan'a Sarkozy 3 şart öne sürmüştür:

---

[596] Belkıs Kılıçkaya, 'Deveciyan'ın Umudu Madam'. *Sabah*, 12 Ekim 2006.

[597] 'Ermeni Tasarısı Kabul Edildi', *Sabah*, 16 Ekim 2006; Sedat Laçiner, 'Soykırım Terörü: Fransa, Ermeniler ve AB', *JTW Türkçe*, 12 Ekim 2006; 'French in Armenia 'Genocide' Row', *BBC News*, 12 Ekim 2006; Mark Tran, 'French MPs Pass Armenian Genocide Bill', *The Guardian*, 12 Ekim 2006.

1- Komisyona, isteyen istediğiyle katılsın. Tarihçi şartı koşmayın.

2- Düşünce ve ifade özgürlüğünü kısıtlayan 301. maddeyi kaldırın.

3- Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın açılmasını sağlayın.

Açıkçası bu şartlar Fransa'nın ne derece samimi olduğu konusunda ciddi şüpheler uyandırmıştır. Eğer ortada gerçekten soykırım gibi bir suç var ise bu suçun yukarıda sayılan 3 şart ile görmezden gelinebileceğini bilmek Fransa'nın çifte standardına işaret etmektedir. İkincisi 1915 yılında olduğu iddia edilen bir olay ile 2006 yılı Türkiye'sindeki bir yasanın ne ilgisi olabilir? Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ile 1915'in ilgisi nedir? Sarkozy'nin bu çıkışının da Ermenistan'a ve Ermeni seçmenlere bir mesaj olduğu çok açıktır. Yoksa öne sürülen şartlardan hiçbirisi sorunu çözmeye dönük şartlar değildir. En ilgili gibi duran 'Komisyona tarihçi dışında da isteyen katılsın" şartı ise en hafif tabiriyle çocukçadır. Fransa böyle bir talebini Türkiye'ye kabul ettirmek için Meclisine böylesine sert bir yasa teklifi getirmek zorunda değildi. Zaten öneriyi getiren ülke olarak Türkiye bu tür tadilatları istenmesi halinde yerine rahatlıkla getirebilirdi.

Bu şartlar altında Meclis'in ilk kanadından geçen yasa teklifi, sözde soykırımı reddedenlere, bir yıla kadar hapis ve 45 bin euro para cezası verilmesini öngörmektedir. Teklifin yasalaşması için önce Senato'da onaylanması, ardından da Başkan Chirac tarafından onaylanması gerekmektedir.

Kararın başkanlık seçimlerine bir yıldan daha az bir süre kala çıkması şaşırtıcı değildir. Özellikle Sarkozy ve sol grup seçim hesabı ile hareket etmiştir. Sarkozy zaten o güne kadar Türkiye'nin AB üyeliğini seçim kampanyasının önemli kozlarından biri olarak kullanmaktaydı ve Avrupa kimliğini tanımlarken Türkiye'yi din ve kültür temelli olarak dışlıyordu. Ancak bu dışlayış ciddi bir cehalet ve tehlikeli önyargılar üzerine oturuyordu. Örneğin kendisine "neden Türkiye'ye bu kadar karşısınız şeklinde sorulduğunda *"Ben Arap dünyasını iyi tanırım"* demesi, *"Bırakalım da 100 milyon Müslüman Türk Avrupa'ya mı gelsin"* deyişi Türklerin ırkını, nüfusunu ve diğer en temel verileri dahi bilmediğini kanıtlamaktadır.[548] Sağ da sol da Ermeni oylarını dikkate alarak Türkiye karşıtı çok radikal bir karara imza atmıştır. Bu tür girişimlerin Türkiye'nin AB üyeliğinin hızlanmasına paralel olarak gerçekleşmesi de tesadüf değildir. Türkiye'nin AB'ye girişine çok olumsuz bakan mil-

[548] Sedat Laçiner, 'Soykırım Terörü: Fransa, Ermeniler ve AB', *JTW Türkçe*, 12 Ekim 2006.

yonlarca Fransız seçmenine mesaj vermek için de Ermeni meselesi (Kıbrıs meselesi gibi) önemli bir araç olmuştur.

Fransa'nın samimi olmadığının bir diğer göstergesi ise bilim adamı ve araştırmacılar için yasada bir istisna getirilmesi önerisidir. Yani sıradan bir vatandaş, ya da bir siyasetçi Ermeni iddialarını kabul etmezse 'inkarcı' durumuna düşecek ve bunun için 5 yıla kadar hapis yatabilecek. Fakat bir araştırmacı 'aynı suçu işlerse' hiçbir ceza almayacak. Böyle bir hukuk mantığı var mıdır? Bir eylem suçsa herkes için suçtur, değilse suç değildir. Yani bir profesör kırmızı ışıkta geçebilir, fakat sıradan bir vatandaş kırmızı ışıkta durmak zorundadır diye bir kural olabilir mi? Hele hele söz konusu olan dünyanın en ağır suçuysa, yani soykırım ise, böyle bir gayri ciddilik olabilir mi? Yahudi soykırımını Fransa'da bir kişi inkâr ettiğinde önce bu kişinin mesleğine mi bakılıyor?

Tablo 13
FRANSA MECLİSİ'NDEKİ OYLAMANIN SONUCU

Parti Adı	*Toplam Milletvekili*	*Ret*	*Kabul*	*Çekimser*
UMP	364	17	49	4
PS	150	2	40	-
UDP	29	-	7	-
PCF	22	-	6	-
Bağımsız	12	-	4	-
TOPLAM	557	19	106	4

Soykırım İddialarında Fransız Masonların Rolü

Türkiye'nin Fransa'daki karara tepkisine geçmeden önce olayın bir diğer ilginç boyutuna da değinmekte fayda vardır. O da Fransız Masonlarının gerek 2001, gerekse 2006 kararlarında aktif rol oynadıklarının ve hatta Türkiye'deki Masonları da Ermenilerin soykırım iddialarının Türkiye'de tanınması yönünde çalışmaya davet etmesidir. Söz konusu iddialara göre Fransa Büyük Doğu Locası Büyük Üstadı Jean Michel Quillardet 12 Ekim 2006'da yapılan oylamadan bir hafta önce Türkiye'ye gelmiş ve 'mason biraderleri'nden tasarı konusunda destek istemiştir. Bu talebe Türkiye Özgür Masonlar Büyük Locası Büyük Üstadı Hüseyin Özgen'in olumsuz yanıt verdiği, hatta Quillardet'yi

*"haddini aşmak"*la suçladığı belirtilmektedir. Özgen 3 gün sonra da kendisine yazdığı mektupta, *"Ben Fransa'ya gelir de yepyeni belgeler sunarsam, bir kardeşin şikâyeti halinde beni hapse mi atacaksınız?"* sorusunu yöneltmiştir. İpleri geren kriz, otorite tartışmasını da beraberinde getirirken, Özgen, Fransız locasının, üst bir makam gibi davranarak Türk masonlarını siyasi çıkarlar uğruna yönlendirmeye çalışmakla suçlamıştır. Özgen, loca üyelerine yazdığı 30 Nisan 2007 tarihli yazıda, bu olayı şöyle anlatmıştır:

> *"Fransa Büyük Doğusu 24 Nisan etkinlikleri kapsamında bir delegesini Ermenistan'daki mason locasına göndermiş. Orada bu şahıs esmiş, gürlemiş, Fransa Büyük Doğusu yetkililerinin geçtiğimiz şubat ayında Türkiye'ye gelerek yüksek dereceli masonlarla görüştüğünü ve eğer Ermeni sorununda onların görüşünü kabul etmezlerse Türk masonları ile ilişkilerin kesileceğini bildirmiş. Elli bin kişilik Fransa Büyük Doğusu ile ilişkilerin kesilmesine Türk masonların cesaret edemeyeceklerini belirterek, bunun bir baskı aracı olarak kullanıldığını eklemiş. Haberi alır almaz, Fransa Büyük Doğusu büyük üstadına bir yazı yazdım. 'Claude Guéydan'ın bu sözleri Fransa Büyük Doğusu'nun bir bildirisi midir yoksa bireysel ifadeler midir?' sorusunu yönelttim. Gelen cevapta, Gueydan'ın sözlerinin bireysel olduğu belirtilerek, 'Ermeni sorunu konusunda Türkiye'ye ya da Özgür Masonlar Büyük Locası'na herhangi bir baskının yapılabilmesi asla söz konusu değildir' denildi."* [599]

Ermeni gazetesi *Azg* da Büyük Doğu Locası'ndan geniş bir heyetin Ermenistan'ı ziyaret ettiğini yazmıştır. Heyette yer alan Claude Geidan, George Ferre ve Guy Akobian'ın Ermenistan'da bir mason örgütlenmesi kurmak istedikleri de iddia edilirken heyet kendilerinin Ermenistan'a geliş nedenlerini *"Ermeni soykırımı kurbanlarının acılarını paylaşmak ve 20. yüzyılın en büyük suçunu kınamak"* olarak tanımlamışlardır. Büyük Üstad George Ferre Ermenistan gezisi esnasında 50.000 etkili üyesi olan Doğu Locası'nın Ermeni 'soykırımı' konusunda herhangi bir şüphesinin bulunmadığını belirttikten sonra bugünkü Türkiye'nin bir inkâr politikası izlediğini ve bu inkâr politikasının aslında 20. yüzyılın başındaki soykırım politikasının bir devamı olduğunu söylemiştir. Fere sözde soykırım esnasında bazı Türk masonların da rolü olduğunu, bu kişilerin de kınanması gerektiğini, bu doğrultuda Türkiye'deki masonları uyardıklarını da ifade etmiştir.[600] Böylece Ferre'ye göre modern Türkiye de Ermenilere karşı soykırım politikalarını devam ettirmiş

[599] Ahmet Dönmez, 'Türk Masonlarla Fransız Biraderleri Arasına 'Sözde Soykırım' Tasarısı Girdi', *Zaman*, 29 Haziran 2007.

[600] A. Haroutiunian, 'Masons of French 'Great East' Lodge Advocating The Recognition of Armenian Genocide', *Azg*, 26 Nisan 2007.

oluyordu. Masonların toplantısına katılanlar arasında Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın da olması ise bir diğer çarpıcı bilgidir.

Türkiye'nin Tepkisi

Karar Türkiye'de adeta 'deprem' etkisi yaratmıştır. Beklenen bir sonuç olmasına karşın birçok kişi ve kurum Fransa'nın bu kadar 'çılgın' olamayacağını düşünüyordu. Fransız mallarını boykot etmekten, Fransızca dilini kullanmamaya kadar çok sayıda öneri Türkiye gündeminde tartışılmaya başlanmıştır.

Medya: Medya kararı çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Örneğin Hürriyet gazetesi önce 'Liberte, Egalite, Stupidite (Aptallık)' başlığıyla, aradından da 'Stupidite'yi Seçtiler' manşetiyle çıkmıştır.[601] Milliyet'in manşeti ise "Uyarılara Kulak Asmadılar, Fransa İnkar Yasasını Kabul Etti' şeklindedir.

TBMM: Meclis Başkanı Arınç "*Utanç verecek bir karardır. Türk milletine karşı hasmane bir tutumdur. Bunu kabul etmemiz mümkün değildir*" değerlendirmesinde bulunmuştur. TBMM Başkanlık Divanının ardından gazetecilerin konuyla ilgili sorularını yanıtlayan Arınç, sonucun bu şekilde çıkabileceği konusunda herkesin beklentisi olduğunu bildirerek, şöyle konuşmuştur: "*Türk halkının temsil yeri olan TBMM'de, Fransa Parlamentosu'nun aldığı veya alacağı bu kararı, üzüntüyle ve esefle karşıladığımızı ifade etmek istiyorum.*" Aynı şekilde meclisteki diğer milletvekilleri ve partiler de kararı sert bir dille protesto ettmiş, heyecanlı açıklamalar yapmışlardır.

Hükümet: Başbakan Erdoğan tasarı çıkmadan önce örtülü tehditler de dâhil çok sert uyarı ve açıklamalarda bulunmuştur. Hatta tasarı nedeniyle Fransa'nın Türkiye'deki yatırımlarının tehlikeye girebileceğini dahi iddia etmiştir.[602] Kapı kapı dolaşarak Türkiye'ye yabancı yatırım çekmeye çalışan bir ülke için bu tehdidin çok da etkili olamayacağı açıktır. Erdoğan 10 Mayıs 2006'da yaptığı bir uyarıda ise Ermeni sorununu Türk-Fransız ilişkilerine sokulmak istenen 'bir virüs' olarak değerlendirmiştir ve Parlamento'nun böyle bir virüsü ilişkilere sokmayacağına inandığını ifade etmiştir. Bir yandan Fransız yetkililer ile görüşen Erdoğan, diğer taraftan da Türkiye'de yatırımı olan Fransız şirketlerini yasa tasarısını engellemeleri için devreye sokmaya çalışmıştır.

---

[601] 'Liberte, Egalite, Stupidite (Aptallık)', *Hürriyet*, 19 Kasım 2006; Muammer Elveren, 'Stupidite'yi Seçtiler', *Hürriyet*, 20 Kasım 2006.

[602] Gila Benmayor, 'Erdoğan: O Tasarı Türkiye'deki Fransız Yatırımlarını Riske Atabilir', *Hürriyet*, 10 Ekim 2006.

Karar öncesi Fransa'ya adeta gözdağı veren Erdoğan'ın konuşmasında Türkiye'nin elinde çok önemli ve gizli kozlar olduğunu da ima ediyordu:

"İki ülke arasındaki bir konuda, üçüncü bir ülkenin böyle bir saptama yapma hakkı yok. Fransa'ya ne? Ya sen işine bak. 'Efendim Fransa'da 500 bin Ermeni var. Genel seçimlerde onlara mesaj amacıyla yapılıyor.' İfade özgürlüğünün böyle bir bedeli olmaz. Orada 500 bin de Türk var... Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı yarın Fransa'da 'Ermeni soykırımı yok' dediğinde ne yapacaksınız? Alıp da içeri mi atacaksınız? Hani sizde ifade özgürlüğü vardı? Onlar bunu yaparsa tabii bizim de yapacaklarımız var. Ecdadımızın Ermeni hastanelerine yaptığı yardımların listesini çerçevelettirdim. Bunu bize gelen yabancılara gösteriyorum. Bu tarihi iyi okusunlar. Hani gelip Ankara'ya uğramadan direkt Diyarbakır'a giden vatandaşlar var ya... Onlara sesleniyorum. Gelin bunları da görün, adil olun diyorum."[603]

Karardan sonra ise *"ilişkiler ağır darbe aldı. Sonuçlarına katlanırlar"* diyen Başbakan Erdoğan kararla birlikte kaybedenin Türkiye değil, Fransa olacağını iddia etmiştir.[604] Ayrıca Başbakan 19-20 Ekim'de Helsinki'de yapılacak olan AB Zirvesi'ne de katılmama kararı almış, bu karar Fransa'yı protesto olarak değerlendirilmiştir.[605]

Kararın hemen ardından Türkiye'nin Ağrı Dağı ve çevresine özel izin şartı (vize) getirmesi de dikkat çekicidir. Daha önceki tırmanışlarda bazı dağcıların dağa Ermenistan bayrağı dikmesi ve Fransa'daki kararın etkisiyle bundan sonra Ağrı Dağı'na çıkışlar için istihbaratın onay vermediği kişilerin tırmanması yasaklanmıştır.[606]

Dışişleri: Dışişleri Bakanlığı, yasa teklifinin kabul edilmesiyle, Türkiye-Fransa ilişkilerinin ağır darbe aldığını bildirmiştir. Bakanlıktan yapılan açıklamada, "Uzun bir geçmişe dayanan ve asırlar boyunca özenle geliştirilen Türkiye-Fransa ilişkileri, izledikleri politikaların sonuçlarını görmekten uzak bir kısım Fransız siyasetçinin asılsız iddialara dayanan sorumsuz girişimleri sonucu, bugün ağır bir darbe almıştır" denildi. Açıklamada ayrıca şunlar kaydedilmiştir:

> *"Tarafımızdan uzun bir süredir en üst düzeyde seferber edilen ve Fransa'da yerleşik vatandaşlarımız, sivil toplum örgütlerimiz ve iş çevreleri ile ele ele sürdürülen tüm diplomatik ve parlamenter girişimlere karşın, Sosyalist Parti tarafından geçtiğimiz Mayıs ayında Fransız Ulusal Meclisine sunularak sonuçsuz kalmasının ardından, bu kere 12 Ekim*

[603] Şakir Aydın, 'Fransa'ya Gözdağı', *Milliyet*, 8 Ekim 2006.
[604] 'Kaybedecek Fransa Olur', *Sabah*, 13 Ekim 2006.
[605] 'Boykot Gibi İptal', *Akşam*, 13 Ekim 2006.
[606] 'Ağrı Dağı'na Sıkıyönetim', *Akşam*, 17 Ekim 2006.

2006 tarihinde tekrar gündeme taşınan asılsız Ermeni soykırımının inkârını ağır cezai yaptırıma bağlayan yasa tasarısının Meclis Genel Kurulunda kabulü derin esefle karşılanmıştır."

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül kararın hemen ardından yaptığı açıklamada kararla Türkiye'nin değil, Fransa'nın kaybettiğini öne sürmüştür. *"Çok ayıp oldu, bu kez unutmayacağız"*[607] diyen Gül'ün bu sözleri aslında Türkiye'nin o ana kadarki tüm yapılanları unuttuğunun da bir göstergesiydi. Gül şöyle devam etmiştir:

"Fransa kaybetmiştir, unutulmaz bir ayıp oldu. 2001 yılındaki gibi "bu da unutulur" düşüncesi bu kez gerçekleşmeyecektir. Salı günü TBMM özel gündemle toplanacaktır. Fransa bu ayıpla yaşayacak. Bu kararla küçük çıkarların peşinde koşmuştur. Kendi tarihlerini yerle bir ettiler. Türk halkı birlik olacaktır. Umuyorum ki, Fransa girdiği bu çıkmaz sokaktan dönecektir."[608]

Devlet Bakanı ve Başmüzakereci Ali Babacan ise, sözde Ermeni soykırımı iddiaları karşısında Türkiye'nin takındığı tavrın Fransa'nınkinden daha Avrupalı olduğunu söyledi.

Muhalefet Partileri: Anamuhalefet partisi CHP'nin Genel Başkanı Deniz Baykal, yasa teklifinin kabul edilmesini kınayarak, "Tarihi yasayla tutsak almak mümkün değildir. Fransa, aldığı bu kararla, yaşanan trajedideki kışkırtıcı rolünü unutturamaz ve kışkırtıcı rolünün vicdani sorumluluğundan kurtulamaz" demiştir. Yasa teklifiyle ilgili görüşmeleri Paris'te yerinde izleyen CHP heyeti ise teklifin kabul edilmesine sert tepki göstermiştir. CHP Grup Başkanvekili Haluk Koç, teklifin kabulünden sonra yaptığı açıklamada, "Dinleyici locasında hayatımın en zor bir buçuk saatini geçirdim. Kendimi itiraz etmemek için zor tuttum. Yüzyıllık kin kusuldu. Tarihin bu kadar tek taraflı ve tek yanlı yansıtıldığı bir ortamı hiçbir yerde görmedim" demiştir. Heyette yer alan milletvekillerinden Gülsüm Bilgehan Toker, "Bu oturum Lozan'dan bu yana nereye geldiğimizi gösteriyor. Burada bir Osmanlı tarihi yargılandı. Hükümet mutlaka gerekli tepkiyi ortaya koymalı ve bunu karşılıksız bırakmamalı" dedi. Yine CHP heyetinden milletvekili Şükrü Elekdağ ise genel kurul görüşmeleri sırasında konuşanların hiçbirinin "Türkiye ile dostluğu bozabileceklerini, incitebileceklerini düşünmeden konuştuklarını" belirterek, "Bunun nedeni zaten Türkiye'den bir tepki görmeyeceklerini düşünmeleridir. Bize karşı, 'sıfır bedelli' bir politika izleyebileceklerini düşünüyorlar" demiştir. Elekdağ, ko-

[607] *Milliyet*, 13 Ekim 2006.
[608] *Milliyet*, 13 Ekim 2006.

nuşmacıların "Türkiye'den bir tepki gelmeyeceğini bilerek, buna güvenerek konuştuklarını" belirterek, bunun yanlış olduğunu göstermek için Türkiye'nin gerekenleri ortaya koyması, kendi tutumuzu gözden geçirmesi gerektiğini ifade etmiştir.

DYP Genel Başkanı Mehmet Ağar ise "Fransa'nın sözde Ermeni soykırımı iddialarının reddini suç sayan yasayı kabul etmiş olmasını büyük bir infial ve derin bir esefle karşılıyor, şiddetle kınıyoruz" demiştir. Aynı partiden bir grup 18 Ekim 2006 günü Taksim'de Fransız Başkonsolosluğu önünde gösteri yapmıştır.

ANAP Genel Başkanı Erkan Mumcu ise hem kararı hem de Türk Hükümeti'nin politikalarını eleştirmiştir:

> *"Türkiye, Fransa'dan bu tokadı yemeyi hak etti. Burnunun Türkiye'nin doğusuna sokmaya çalışan Fransa'ya bunun hayırlı bir şey olmadığını göstermek lazım. Eğer bunu yapamazsak başkaları da cesaretlenir. Fransa'ya etkili bir karşılık vermeli, vatandaşlarımız Fransa'yı boykota etkin bir şekilde katılmalıdır. Hükümet muhalefet partileri gibi kınamakla yetinmemeli, etkin politikalara karar vermelidir".*

Mumcu'nun Fransa'yı boykot çağrısı da dikkat çekiciydi.

Diğer partilerin tepkileri de birbiriyle yarışır türden olmuştur. Örneğin DSP Genel Başkanı Zeki Sezer, Fransa Meclisi'nin yasa teklifini kabul etmesiyle *"Türkiye'yi değil, kendisini lekelediğini"* iddia etmiştir. SHP Genel Başkanı Murat Karayalçın da yasayı *"Fransa tarihinin en ciddi yanlışlıklarından biri"* olarak değerlendirmiştir.

BBP Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu ise Fransa'nın alacağı bu kararla "hem ekonomik hem de siyasi anlamda kendi ayağına kurşun sıktığı"ndan oldukça emindi. Ona göre karar Türkiye'ye değil, Fransa'ya zarar verecekti. Bu söylemin altında ise Türkiye'nin her iki alanda da Fransa'ya zarar verebileceği varsayımı yatıyordu.

İşçi Partisi ise yasanın çıkması halinde Fransa'ya gidip Türk tezini açıkça dile getireceklerini ilan etmişlerdir. Daha önce İsviçre'de de benzeri girişimi olan parti bu şekilde üyelerinin tutuklanmasını ve bu şekilde tüm dünyaya bu ülkelerde düşünce özgürlüğü olmadığını kanıtlamaya çalışarak farklı bir yöntem izleyen bir parti olmuştur.

Hemen hemen tüm partiler kararı protesto ederken çok sayıda siyah çelenk de Ankara, İstanbul ve İzmir'de Fransız temsilciliklerinin önüne bırakılmıştır.

Fransa'ya Karşı Ekonomik Boykot

Fransa alt meclisinin tasarıyı kabul edişi Türkiye'de milli duygularda adeta patlamaya yol açmıştır. Üstelik kararın farklı düşünmeyi dahi yasaklayacak tarzda olması tepkileri daha da sertleştirmiştir. Ancak Fransa'ya karşı Türkiye ne yapabilirdi? AB'ye üye olmak isteyen Türkiye en kritik kararların arefesinde Fransa gibi AB'nin en önemli birkaç ülkesinden biri ile siyasi alanda çarpışabilir miydi? Türkiye, Fransa'yı kime şikâyet edebilirdi? Açıkçası Hükümet kanadından çok sert açıklamalar gelse de Türkiye'nin bu konuda manevra alanı oldukça dardı. Yine de sivil toplum kuruluşları ve TBMM aracılığıyla 2 temel önlem alınmıştır. Ancak bunların ne kadar Hükümet'in inisiyatifinde olduğu tartışmalıdır. Çünkü sonraki günlerde Hükümet bu 2 önlemin de arkasında durmamıştır.

Kararlardan ilki TBMM'de Fransa'yı kınayıcı ve daha da önemlisi Fransa'nın Cezayir'deki uygulamalarını soykırım olarak tanıyan bir tasarı sunulmuştur. Ayrıca Adalet Komisyonu Başkanı Koksal Toptan bir süredir komisyonda askıda tutulan 3 yasa tasarısının 11 Ekim'de görüşüleceği bilgisini basına vermiştir. Komisyon Başkanı Toptan *"Fransa'nın izlediği yol hem Türk - Fransız ilişkilerini zedeliyor ve hem de Türkiye - Ermenistan ilişkilerine katkıda bulunmuyor. Biz de karşılığını vermeye mecburuz. Onurumuz için. Gurumuz için. Türkiye için bunu yapmaya mecburuz"* demiştir.[609] Buna göre Fransa'nın Ermeni yasasını görüşeceği 12 Ekim'den bir gün önce toplanacak olan Adalet Komisyonu, Fransa'nın Cezayir'de soykırım yaptığını ve bunu reddedenlerin de para cezası ve hapis cezasına çarptırılmasını düzenleyen üç ayrı yasa teklifini birleştirerek tartışacaktı. Komisyon'da, Anavatan Partisi Erzurum Milletvekili İbrahim Özdoğan'ın "Ermeni Soykırım Yalanlarının Cezalandırılması Hakkında Kanun Teklifi ile Afyonkarahisar Bağımsız Milletvekili Mahmut Koçak ve Anavatan Partisi Afyonkarahisar Milletvekili Reyhan Balandı'nın, "Fransa'nın, Cezayir halkına karşı işlediği soykırım suçunu inkâr edenlerin cezalandırılmasına" ilişkin kanun teklifleri görüşülmüştür. Özdoğan'ın teklifinde, *"Türklerin, Ermenilere soykırımı uyguladıklarını iddia eden, Ermeni soykırımının varlığını her türlü söz, yazı, resim, karikatür, çizim ile ifade eden, yayan, propagandasını yapanların, 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılması"* öngörülüyordu. Bu suçun, basın ve yayın yoluyla, toplu gösterilerle, kapalı ve açık toplantılarla işlenmesi halinde, cezanın yarı oranında artırılmasını düzenleyen teklif, suçun yurtdışında işlenmesi halinde ise 2 yıldan 4 yıla kadar hapis cezası verilmesini içermekteydi. Teklife göre, soykırım propagandası yapmak amacıyla yurtdışından veya yurtiçinden bir vakıftan, fondan veya herhangi bir kaynaktan maddi destek veya her türlü men-

[609] Yavuz Donat, 'Fransa'ya Missilleme', *Sabah*, 7 Ekim 2006.

faat sağlayanlar, ayrıca 3 yıldan 5 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacaktı. Mahmut Koçak'ın, Cezayir Halkına Yönelik Soykırım Hakkında Kanun Teklifi'nde de 1945'te Cezayir'de Fransa tarafından gerçekleştirilen eylemlerin "soykırım" olarak kabul edilmesi ve bu eylemlerin hatırlanması amacıyla her yıl 8 Mayıs'ın "Cezayir Halkına Yönelik Soykırımı Anma Günü" olarak ilan edilmesi istenmektedir. Teklifte, Cezayir soykırımını inkâr edenlere 1 yıldan 5 yıla kadar hapis ve 100 bin YTL'ye kadar para cezası öngörülüyordu. Üçüncü bir teklif olan Reyhan Balandı'nın teklifinde ise Fransa'nın, Cezayir halkına karşı uyguladığı soykırımı inkâr edenlere, bu olayların soykırım olmadığını her türlü yazı, resim, karikatür ve çizim ile ifade edenlere, yayanlara ve propagandasını yapanlara, 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezası verilmesi talep edilmekteydi.[610]

Tüm bu teklifler ile aslında Fransa'ya TBMM aracılığıyla açık bir mesaj gönderilmiş oluyordu.[611] Ancak bu şekilde sadece Fransa protesto edilmiş olmuyor, aynı zamanda Fransa'nın düştüğü hataya da düşülmüş oluyordu. Fransa'yı siyasi kararla tarihi istismar etmekle suçlayan Türkiye Cezayir Soykırımı konusunda aynı tavrı izleyerek tutarsız davranmış olabilirdi. Ayrıca o zamana kadar Cezayir Soykırımı'nı neredeyse görmezden gelmiş bir Türkiye'nin Ermeni meselesi nedeniyle bir anlamda başı sıkıştığında Cezayir Soykırımı'nı ön plana çıkarması istismar ve fırsatçılık olarak da değerlendirilebilirdi. Nitekim bu kaygıları da göz önünde bulunduran TBMM 'misilleme tasarısı'nı rafa kaldırdı.[612] Meclis'in iki büyük partisi AKP ve CHP'li üyelerin muhalefeti sonucunda tasarı bir alt komisyona havale edilerek bir şekilde askıya alınmış oldu. Meclis'in Dışişleri Komisyonu Başkanı Mehmet Dülger, Adalet Komisyonu'nda görüşülecek olan Cezayir soykırımına ilişkin yasa teklifine karşı çıkarken "Bunun kanun olarak çıkarılması halinde biz de Fransa'nın düştüğü duruma düşeriz" diyordu. Dülger'e göre asıl yapılması gereken Fransız mallarının boykot edilmesiydi. Avrupa Birliği Uyum Ko-

[610] 'TBMM'den Fransa'ya Soykırım Hatırlatması', *Meclis Haber*, 11 Ekim 2006.
[611] 'Fransa'ya TBMM'den 'Cezayir Soykırımı' Misillemesi', *Sabah*, 8 Ekim 2006.
[612] 'TBMM'den Fransa'ya Soykırım Hatırlatması', *Meclis Haber*, 11 Ekim 2006.

misyonu Başkanı ve AKP'nin ilk Dışişleri Bakanı Yaşar Yakış da teklifin doğru olmadığını belirterek *"Cezayir'de soykırımı yapılmışsa bunu önce Cezayir'lilerin talep etmesi ve böyle bir kanun çıkarmaları beklenir. Cezayirliler böyle bir kanun çıkarmamışken bizim yapmamız doğru olmaz. Yarın Cezayir'de biri çıkar, 'nereden çıkarıyorsunuz, Cezayir'de böyle bir soykırım olmadı' derse, Türkiye ortada kalır"* dedi. Yakış bir yönden haklı olmakla birlikte TBMM'nin Cezayir Soykırımı konusunda bir karar çıkarmayı tartıştığı bir ortamda Cezayir ile yeterli diyaloğun sağlanmamış olması düşündürücüdür. Aslına bakılırsa Cezayir Devlet Başkanı düzeyinde olayları soykırım olarak kabul etmekte ve Fransa'dan özür beklemektedir.[613] Tasarıya Hükümet de destek vermemiştir ve bunun Fransa ile aynı hataya düşmek anlamına geleceğini iddia etmiştir. Bunun yanında Başbakan Erdoğan Fransa'yı aynı boyuttan sert bir dille eleştirme'kten geri kalmamış ve Fransa'nın Ermeni iddialarını bir yana bırakıp öncelikle kendisinin Cezayir, Senegal, Tunus, Cibuti ve Gine gibi ülkelerde yaptığı hatalara bakması gerektiğini iddia etmiştir. Erdoğan'ın kararı *"akıl tutulması"* olarak nitelendirmesi ve *"Fransa'yı Ortaçağ'a götürdüler"* demesi de kayda değerdir. Erdoğan Cezayir Soykırım tasarısı konusunda ise "biz pisliği pislikle temizleyenlerden değiliz. Biz medeniyetimizi başkalarının kanı üzerine inşa etmedik" demiştir.[614]

Ermeni kökenli Fransız siyasetçi Robert Deveciyan ise Türkiye'nin Cezayir Soykırımı'nı tanıma girişimi ile komik duruma düştüğünü iddia etmiştir:

> *"Cezayir soykırımını tanıyacakmış Türkiye. Bu komik, sahiden yani Cezayirlilerin talep etmediği bir şeyi Türkiye kendi meclisinde tanıyor".*[615]

Ekonomik boykota gelince, bu daha çok sivil toplum kuruluşlarından ve diğer baskı gruplarından gelen bir öneridir ve bir anlamda kendiliğinden gelişmiştir.[616] Hükümetin bu konuda resmi bir tutum takınması hem uluslara-

---

[613] 'Algeria Asks France to Recognize Algerian Genocide', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, www.turkishweekly.net, 13 Mayıs 2005.

[614] 'Biz Değil Fransa Kaybeder', *Akşam*, 11 Ekim 2006.

[615] Belkıs Kılıçkaya, 'Deveciyan: Bu Kez Engellenmez', *Sabah*, 12 Ekim 2006.

[616] 'Ermeni İddiaları ve Fransa: Boykot Tehdidi Fransız Şirketleri Endişelendirdi', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, www.turkishweekly.net/turkce, 12 Mayıs 2006; 'Fransız Malına Boykot Başlıyor', *Sabah*, 13 Ekim 2006; 'Fransız Şirketleri Tırstı', *Referans*, 10 Ekim 2006; 'Fransız Malları Boykot Edilecek', *Hürriyet*, 12 Ekim 2006; Okan Müderrisoğlu,

rası anlaşmalar, hem de Türkiye'nin dış ilişkilerindeki nazik durum nedeniyle zordu. Boykot kararı daha önce de İtalya, Fransa ve Danimarka'ya karşı bazı kuruluşlarca alınmış, ancak uygulamada etkili olamamıştı. Şova dönük birkaç girişim dışında boykotun geniş kitlelerce fazla uygulandığı da görülmemiştir. Ancak Fransız mallarını Ermeni tasarısı nedeniyle boykot kararı bu kez daha kapsamlı ve etkili bir hal almıştır. Aslında boykot düşüncesi 2001'de ilk yasa ile gelişmiştir. 2006'da ise tasarının Meclis'te görüşüleceğinin duyulmaya başladığı andan itibaren Fransız mallarını boykot fikri gelişti ve kararın kabulü ile birlikte en üst zirvesine ulaşmıştır. Birçok kişi Fransız mallarını almamaya başlamıştır. İnternette ve basında Fransız şirketlerinin ve Fransa'daz üretilmiş ürünlerin listeleri yayınlanmaya başlamıştır. Gerçi bunların içinde Fransa ile ilgisi olmayan şirketlerin yer alması kampanyadaki özensizliğe işaret etse de, *Carrefour* gibi bazı Fransız ortaklı iştiraklerin satışlarında ciddi düşüşler yaşanmıştır. *Total* akaryakıt dağıtım şirketi ve Sabancı ile ortak yatırım yapan *Danone* ise bu karardan en çok etkilenen şirketlerden olmuşlardır. Özellikle ilk günlerde bu firmaların satış noktalarında ciddi bir sessizlik hâkimdi. Söz konusu şirketler Fransa'daki kararı desteklemediklerini açıklasalar da kararın etkisi bu şirketler üzerinde aylarca sürmüştür ve 2007 yılı başında dahi Fransız mallarına boykot düşüncesini canlı tutmaya çalışan çok sayıda kişi ve kuruluş vardır. Söz konusu boykot kararının Fransa üzerinde ne kadar etkili olduğu tartışmalıdır. İlk baştaki panik havasının zamanla kırıldığı gözlenmiştir.

Boykotun en çok eleştirilmesi gereken yönü ise daha çok Türkiye'deki Fransız yatırımlarına zarar veriyor olmasıdır. Ne yazık ki boykotta başı çeken kuruluşlar Fransa'yı tek bir yapı olarak ele almış ve iyi Fransız - kötü Fransız ayrımını iyi yapamamışlardır. Oysaki Fransa'da Türkiye aleyhtarı kişi ve kuruluşlar olmakla birlikte Türkiye'ye olumlu bakanların sayısı da az değildir. Bu tür boykotlardaki düzensizlik ve diğer yetersizlikler nedeniyle Türkiye karşısında yer alan şirketlerden çok Türkiye'de yatırım yapacak kadar risk almış yatırımcıların hedef alındığı görülmektedir ki, bu Türkiye'nin kendi kendisine zarar vermesi anlamına gelir. Bu çerçevede bakıldığında Danone'nin Türkiye'deki süt ve diğer gıda üreticilerine büyük katkı sağladığı ve pazardaki daralmadan Türk hayvancılığı ve tarımının da zarar göreceği anlaşılmaktadır. Carrefour ise Türkiye'nin önemli bir marketler zinciridir ve çok sayıda Türk üretici ile çalışmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'deki rekabet ortamına zarar verebilecek boykotlar da Türk ekonomisine daha çok

'Fransız Ürünlerine Boykot İlk Paket 500 Milyon Dolar', *Sabah*, 10 Ekim 2006. Boykot için kurulan siteler için bkz.: www.fransizkalma.org; www.fransizboykotu.com

zarar verebilir. Rekabetin olmadığı bir ortamda Fransız şirketleri kadar, Türk şirketlerinin de Türk insanına yarar yerine zarar verebileceği unutulmamalıdır. Diğer bir deyişle 'kaş yapayım derken, göz çıkarılmamalıdır'. Bu bağlamda bu tür boykotlar düzenlenirken tüm Fransız şirketleri yerine özenle çalışılmış bir hazırlığın ardından belli firmaların hedef alınması daha doğru olabilir. Örneğin akaryakıt sektöründe Fransız şirketlerini boykot etmenin maliyeti çok düşüktür. Eğer Türk tüketicisi kararı protesto için Türkiye'de bir Fransız şirketini çok zor durumda bırakabilirse bunun çok net bir mesaj olacağı açıktır. Aynı şekilde sigortacılık alanında da bir şirket hedef alınabilirdi. Bu bağlamda OYAK'ın tavrı da değinmeye değecek önemdedir:

OYAK, açık adıyla 'Ordu Yardımlaşma Kurumu' Fransız şirketler ile en uzun soluklu iş yapan Türk kuruluşların başında gelmektedir. Renault ile ortak yatırımlarına ek olarak AXA ile ortaklığı da önemlidir. AXA Fransız olmasına ek olarak 1915 olayları ile ilgili olarak Ermeni lobilerinin hayat sigortası poliçelerinin ödenmesi taleplerini kabul eden ender sigorta şirketlerinden biridir. Bu bağlamda AXA-OYAK işbirliği Türk basınında da şiddetle eleştirilmiştir. Ancak şirket bu tür eleştirileri duymazdan gelmiş ve Fransızlar ile yatırım ve işbirliğini geliştirerek sürdürmüştür. Boykot yayılırken tavrı merakla beklenen OYAK'ın Genel Müdürü Coşkun Ulusoy şöyle demiştir:

> *"Milletlerarası kuruluşlara, deyim yerindeyse raconlara uymamız lazım... Devletin ali menfaatlerine karşı çıkmayız. Ancak devletin burada bize işik tutmasını bekliyoruz. Bu tek başımıza alacağımız bir karar değil. Karar mercilerinde olanların duygusal cevaplar vermemesi lazım."*[617]

Asker ile doğrudan bağlantısı olan OYAK'ın dahi boykota katılmamış olması gazeteci-yazar Can Dündar'a göre Türkiye'nin Fransa'daki karara gerçekte hiçbir tepki vermediğinin en açık göstergesiydi.[618]

[617] 'Oyak: Boykot Racona Ters', *Yeni Şafak*, 22 Ekim 2006.
[618] Can Dündar, 'Fransa'ya Tepki mi? Ne Tepkisi?', *Milliyet*, 19 Ekim 2006.

Fransız mallarını boykot kampanyasını daha çok tüketici dernek ve birlikleri yürütmüştür. MÜSİAD, ATO gibi kuruluşlar da önemli roller oynamışlardır. Siyasi partiler de dışarıdan destek vermişlerdir. Örneğin Tüketiciler Birliği Genel Başkanı Bülent Deniz, daha kararın hemen ertesinde Fransız kökenli mal ve hizmetlerin boykotuna ilk olarak bir akaryakıt firmasının ürünleri ile başladıklarını bildirmiştir. Deniz'e göre Türkiye bu kararla *"Fransa'nın anladığı dilden konuşacak"*tır. Bazılarının Fransızca konuşmayı dahi yasaklamayı önerecek kadar ileri gittiği bir ortamda Fransız mallarına boykot kararı birçok sivil toplum kuruluşu tarafından da benimsenmiş ve çok sert açıklamalar birbirini kovalamıştır. Çeşitli illerde bazı işadamları Fransa'dan mal almayacaklarını açıklamış, bazılarıysa Fransa'da düzenlenecek fuar ve toplantılara dahi katılmayacaklarını ilan etmişlerdir. Sanayi ve işadamları dernekleri içinde en ileri gidenlerden biri ise Erzincan'daki ERSİAD olmuştur. Dernek Fransa'ya boykot, vize ve büyükelçinin geri çekilmesi talebinde bulunmuş, Ermenistan sınırının da asla açılmamasını istemiştir. Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği (TGSD) Yönetim Kurulu Başkanı Aynur Bektaş ise ticari bir ambargo ve boykot uygulanması halinde bundan Fransa'nın çok daha fazla zarar göreceğini, Türkiye'den Fransa'ya giden turist sayısının dahi Fransa için büyük bir zarar olacağını iddia etmiştir.[619] TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu da aynı fikirdedir. *"Biz değil, onlar kaybeder"* diyen Hisarcıklıoğlu tasarının geçmesi sonrasında Fransız kamu şirketlerinin Türkiye'de zor durumda kalacağını da iddia etmiştir.[620] Dönemin ASO Başkanı Zafer Çağlayan ise kamu ihalelelerine Fransız firmalarının alınmamasını ve Fransız vatandaşlarına vize uygulanmasını önerdi.[621]

Elbette hızını alamayanlar da vardı. Örneğin Tokat Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birlik (ESOB) Başkanı Mehmet Bekçi makamında tasarının meclisten geçtiği haberini öğrenince odada bulunan bir Fransız malı televizyonu camdan aşağı atmıştır. "Ben Türküm diyen herkes Fransız malı kullanmamalıdır" diyen Bekçi gibi Ziraatçılar Derneği Başkanı İbrahim Yetkin de aşırı tepki verenlerdendir. Yetkin'e göre Türkiye hemen Gümrük Birliği'nden de çıkmalıydı.[622]

Boykot çağrılarına sadece Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği, ANTEKS, EBSO, YASED (Uluslararası Yatırımcılar Derneği) gibi az sayıda iş dünyası derneği karşı çıkmıştır.[623] Fransızlar ile çok sayıda ortaklığı bulunan Sabancı grubu ise yatıştırıcı açıklamalar yapmıştır.

[619] 'İlişkiler Bozulursa Fransa Daha Büyük Zarar Görür', *Sabah*, 12 Ekim 2006.
[620] 'Biz Değil Onlar Kaybeder', *Sabah*, 13 Ekim 2006.
[621] 'İhalelere Almayalım', *Sabah*, 13 Ekim 2006.
[622] 'Fransa'ya Öfke', *Sabah*, 13 Ekim 2006.
[623] 'Fransa'ya Boykot İş Dünyasını Karıştırdı', *CNNTürk*, 11 Ekim 2006.

Örneğin Güler Sabancı tasarının parlamentodan geçse de senatodan geçmeyeceğini, dolayısıyla yasalaşmayacağını iddia etmiştir.[624]

'Aşırı Tepkiler'

Fransa'nın kararına etkili, organize ve kalıcı bir tepki verilebildiğini söylemek güçtür. Ancak hiçbir tepki verilmediğini söylemek de doğru değildir. Karar ilişkileri ciddi bir şekilde zedelemiş ve Türk kamuoyunda infiale yol açmıştır. Bazı öneri ve tepkiler etkisiz ve çocukça olsa da Fransa'ya duyulan öfkeyi yansıtması açısından önemlidir. Bu tepkilerden bazıları şöyledir: De Gol Caddesi'nin ismini Talat Paşa Caddesi olarak değiştirme önerisi; Başkent Üniversitesi'nin okulda Fransızca derslerini kaldırması; Galatasaray Lisesi ve Üniversitesi'nin Fransızca eğitimden vazgeçmesinin önerilmesi; Türkiye'deki tüm 'kaçak' Ermenileri sınırdışı etme önerisi; Fransa'ya vize konulması vd. Bunlar içinde Türkiye'deki tüm 'kaçak' Ermenistanlı işçilerin sınır dışı edilmesi önerisi en dikkat çekici olanıdır ve son derece önemli siyasiler tarafından da dile getirilmiştir. Türkiye'de 70.000 kaçak Ermenistanlı işçi olduğunu öne süren bu kişiler işçilerin biran önce sınırdışı edilmesini önermişlerdir.[625] Açıkçası 70.000 rakamı abartılı bir rakamdır. Bu sayının 45-50.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Böylesine az sayıda kişiyi sınırdışı etmek ne Fransa'yı, ne de Ermenistan'ı etkileyebilecek bir girişim olurdu. Ayrıca bu öneri de Cezayir Soykırımı Yasa Teklifi gibi tüm yönleri ile düşünülmemiş bir öneridir. Fransa'ya ve Ermenistan'a kızarak sorun içindeki en 'garibân' kesimi cezalandırmaya kalkmak Türkiye'ye zarar verebilecek bir tutarsızlık olabilirdi.

Türkiye Ermenilerinin Karara Tepkileri

Bu karar sadece Türk medyası ve Türk kökenli siyasiler ve kurumlar tarafından değil, Ermeni kökenli Türkler ve onların dernekleri/kuruluşları tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Gerek İstanbul Ermeni Patrikanesi'nin, gerekse Türkiye Ermeni aydınlarının ortak kanaati bu tür kararların diyaloğa katkıda bulunmaktan çok, diyaloğu baltaladığı ve çözüme zarar verdiği yönündedir. Örneğin Ermeni Patriği Mesrob II tasarıya açıkça karşı çıkmış ve bu tasarıyı çözüme değil, çözümsüzlüğe katkı olarak görmüştür. Ermeni cemaatinin gazetesi Agos'un Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink ise Türkiye'nin olan biteni soğukkanlılıkla karşılaması gerektiğini hatırlattıktan sonra özellikle Türkiye'nin kendi içinde yapması gereken demokratikleşme sürecini

[624] 'Yasalaşsa da Senato'ya Gitmez', *Sabah*, 12 Ekim 2006.
[625] 'İktidar ve Muhalefetten Aynı Öneri: Kaçak 70 Bin Ermeniyi Sınırdışı Edelim', *Milliyet*, 10 Ekim 2006.

bu tür olaylara kızıp, geri plana atmaması gerektiğini ifade etmiştir. Dink, şunları kaydetmiştir:

> *"Bence çok daha önemli olan, Türkiye ile Ermenistan'ın ilişkilerini ve diyaloğunu sağlayabilmek için daha fazla çabalara girmek lazım. Sonuçta gördük ki, dışarıdan yapılan bu müdahaleler bu diyaloğu sağlamaktan ziyade zorlaştırıyor. Bence Türk ve Ermenilerin kendi aralarında konuşma zeminlerini aramaları lazım."*

Hrant Dink ayrıca bu yasanın demokratik olmadığının da altını çizerek, *"Bu yasayı ihlal ederim. İfade özgürlüğü adına ihlal ederim"* deme gereğini duymuştur.[626] Şaşırtıcı bir şekilde Dink'in öldürülmesinden sonra onu en çok istismar edenler de Fransa Ermenileri olmuştur.

Aynı şekilde Hatay'da yaşayan Ermeniler de karardan duydukları rahatsızlığı açık bir dille ifade etmişlerdir. Samandağ ilçesine bağlı Vakıflı köyünde daha çok organik tarım ile hayatlarını kazanan 200 kadar Ermeni asıllı Türk adına konuşan muhtar Berç Kartum Fransa'nın aldığı karardan olumsuz etkilendiklerini ve kararı protesto için Fransa Parlamentosu'na mektup yazacaklarını açıklamıştır. Kartum *"Fransa'nın bizim adımıza hareket etmesini anlamış değiliz. Bizi kimsenin alet etmeye hakkı yok. Bizler Vakıflı'da, Türklerle barışık, kardeşçe ve dayanışma içinde yaşıyoruz. Yangından mal kaçırılıyor gibi 90 yıllık konuları gündemde tutarak, böyle bir karar almalarını kabul edemiyoruz"* demiştir.[627]

Fransa Hükümeti ve AB'nin Tutumu

Türkiye'den gelen sert eleştiriler ve tepki kaçınılmaz olarak AB'yi de etkilemiştir. Türkiye bu kararla Fransa'nın Avrupa'nın en temel değerleri ile çeliştiğini savunuyordu ve Türkiye düşünce ve ifade özgürlüğünün AB ve Fransa tarafından yeterince savunulmadığını düşünüyordu. Danimarka Karikatür Krizi'nde bir dine ve peygamberine hakareti dahi düşünce özgürlüğü çerçevesinde görebilen Avrupa ülkelerinin Fransa'da Ermeni sorunu konusunda farklı görüşlere tahammülsüzlüğünü açıklayabilmek zordu. Bu bağlamda bazı AB yetkilileri Fransa'yı ve kararı eleştirir bazı açıklamalar yapmışlardır. Ancak bu açıklamalar hem yetersiz, hem de bazıları özrü kabahatinden büyük tarzda olan açıklamalardır. Avrupa Komisyonu'nun genişlemeden sorumlu Üyesi Olli Rehn, yasa tasarısının görüşülmesinden önce *"Türkiye ile diyaloğu öldürmeyelim"* çağrısında bulunmuştur. İnkâri cezalandırmanın sonu-

[626] 'Dink: Fransa'ya Gidip Yasayı İhlal Ederim', *Hürriyet*, 12 Ekim 2006.
[627] 'Ermeni Asıllı Türkler Karardan Rahatsız', *Hürriyet*, 12 Ekim 2006.

cunun *"felaket"* olacağını belirten Rehn, *"Tasarı, milyonlarca Türkü, AB üyesi bir ülkede potansiyel suçlu duruma düşürecek"* uyarısını yapmıştır.

Aynı şekilde AB Komisyonu, Fransa meclisinde kabul edilen sözde Ermeni soykırımını reddetmenin suç sayılmasını öngören yasa teklifinin yasalaşmasının diyalog ve konunun tartışılması ortamına zarar vereceğini bildirmiştir.

Fransa hükümeti ise Türkiye'den gelecek tepkileri azaltmanın yollarını aramıştır. Buna karşın Meclis'te kararı durdurmak için etkili bir çalışma yapmamıştır. Aksine karar çok sayıda Hükümet partisinden milletvekilinin katılımıyla kabul edilmiştir. Buna rağmen Hükümet yetkilileri yasanın gerekliliğine inanmadıklarını söylemişler ve Türkiye-Fransa ilişkilerin önemini vurgulamışlardır. Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, parlamentoda kabul edilen yasa tasarısına destek olunmadığı ifade edilmiş ve Fransa'nın, Türkiye ile olan yakın ilişkilerine verilen değere dikkat çekilmiştir. Açıklamada, yasanın, yürürlüğe girmesi için Senato'dan da onay alması gerektiği hatırlatılmış ve *"Bu, uzun bir yasal sürecin sadece başlangıcı. Hükümet, gereksiz ve zamansız görünen yasayla ilgili her aşamada kendi pozisyonunu belirlemeye devam edecektir"* denilmiştir.

Fransa'nın Avrupa işlerinden sorumlu bakanı Catherine Colana ise *"Tarihi tarihçiler yazsın. Ermeniler Fransa'da toplumun önemli parçası, acılarını anlıyoruz, bu tarihî gerçeği inkâr etmiyoruz. Türk-Fransız dostluğuna önem veriyoruz... Türkiye'nin tarihî konularda devlet çalışması yapmasını ve bunun teşvik edilmesini istiyoruz. Türk ve Ermeni halklarının diyaloguna ve uzlaşısına önem veriyoruz"* derken, Hükümet olarak teklife karşı olduklarını yinelemiştir.

Fransa Uluslararası İlişkiler ve Strateji Enstitüsü Türkiye uzmanı Diddier Billion ise Fransa'da "Ermeni soykırımı" iddialarını reddedenlere hapis ve para cezası verilmesini öngören yasa tasarının "bir skandal olduğunu" belirterek, bu tür girişimlerin ancak diktatör ülkelerde görülebileceğini savunmuştur.

'İnkâr' Yasa Tasarısına Avrupadan Tepkiler

Fransa'da Ermeni iddialarını kabul etmeyenleri dahi cezalandırmaya kalkılması Türkiye'de büyük tepkilere yol açmış, tepkilerin odağında da konunun tartışılmasının bizzat Avrupa ülkelerince yasaklanmaya başlanması oluşturmuştur. Hollanda'da Ermeniler gibi düşünmeyenlerin milletvekili adayı bile olamaması, Fransa'da farklı düşünmenin para ve hapis cezaları ile karşılaşması Türkiye'de infiale yol açarken, Türkiye'deki kızgınlık Avrupa'da da yankı bulmuştur. Belki de Türki-

ye'de tepkiler bu kadar sert olmasaydı Avrupa ülkelerinde demokrasi ve fikir özgürlüğü çerçevesinden konuya yaklaşanların sayısı çok az olacaktı.

Belçika: Fransa'daki tasarının bir benzeri Belçika Senatosu'nda beklerken, Belçika Adalet Bakanı Laurette Onkelinx şu çıkışı yapmıştır:

> *"Yahudi soykırımıyla Ermeni soykırımı iddiaları aynı kefeye konulamaz. Uluslararası yargı kararı olmayan bir konuda biz nasıl yargıya varalım. Siyaset tarihle meşgul olmamalı. Sadece totaliter rejimlerde tarihi siyasetçiler yeniden yazar. Belki soykırımı olduğunu düşünebilirim, ama bir başkası inanmadığını söylüyorsa onu cezalandırmak çok saçma."*[628]

Finlandiya: Fransa'yı yasa tasarısı nedeniyle eleştiren ülkelerden biri de Finlandiya olmuştur. Finlandiya Dışişleri Bakanı Erki Tuomioja Finlandiya Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesinde yayınlanan açıklamasında kararı "kötü bir hata" olarak nitelendirerek şunları söylemiştir:

> *"Parlamentolar tarihsel gerçekler ile ilgili yasalar yapmamalıdır. Kanun yapıcılar böyle tek taraflı iddia edilen ve tek taraflı sorgulayan siyasi tartışmalara asla karışmamalıdırlar... Ne yazık ki Fransa Ermeni soykırımı yasası taslağını alt meclisten geçirerek bu ilkeye göre hareket etmemiştir. Fransa'nın çok kötü bir yanlışlık yaptığını düşünüyorum ve bu hatadan hemen çıkmalıdır."*

Bu ifadelerine karşın Finlandiyalı Bakanın 1915 olaylarını kişisel olarak soykırım olarak gördüğünü açıklaması ve Türkiye'nin bunu kabul etmesini umduğunu söylemesi Türkiye için şaşırtıcı olmuştur.[629]

Bu arada ilginç bir çıkış da Fransız tarihçi Jean – Michel Thibaux'dan gelmiştir. Tarihçi Thibaux soykırım tasarısını protesto için Türk vatandaşı olacağını açıklamıştır. Tasarıyı *"ucuz bir seçim politikası"* olarak göre Thibaux *"Kabul edilirse artık vatanım Türkiye olacak"* mesajını Başbakan Erdoğan'a göndermiştir.[630] Thibaux sonraki dönemde İsviçre'de Perinçek Davası'nda Türkiye lehine görüş de belirtecektir.

Fransa'dan bir diğer tepki ise dünyaca ünlü Fransız gazetesi *Le Monde*'dan gelmiştir. *Le Monde* kararla aynı gün (12 Ekim 2006) çıkan başyazısında milletvekillerinin söz konusu yasa tasarısını onaylamama-

---

[628] *Radikal*, 4 Ekim 2006.
[629] 'Finnish Foreign Minister Calls Armenia Bill Foolish', *Zaman English*, 19 Ekim 2006.
[630] 'Fransız, Protesto İçin Türk Olacak', *Sabah*, 11 Ekim 2006.

larının daha doğru olacağını yazmıştır. Jacques Chirac'ın *"yasalar tarihi yazmayacak"* yönündeki açıklamalarını hatırlatan *Le Monde* tasarının ifade özgürlüğüne ayrıkırı olduğunu ve ilişkilere de zarar vereceğini hatırlatmıştır. Elif Şafak da aynı gün Le Monde'da yayınlanan yazısında tasarı ile ifade özgürlüğünün kısıtlanacağını belirtmiştir. Şafak tasarının yasalaşması halinde bir tür Fransa'nın 301'i olabileceğini de ima etmiştir.[631]

Ermenistan'ın Fransa'daki Karara Yaklaşımı

Kararın her aşamasında Ermenistan ve Ermeni temsilciler de yer almışlardır. Ermenistan özellikle Koçaryan döneminde Ermeni diaspora lobi grupları ile hemen her ülke de aktif bir şekilde Türkiye karşıtı kararları organize ettiği gibi Fransa'da da elinden gelen çabayı göstermiştir. Hatta Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan Fransa Devlet Başkanı Chirac ile tüm ikili görüşmelerinde kararın çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Karardan sonra da Ermenistan son derece memnundur. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan, Fransa Parlamentosu'nun kararını, *"Türk devletinin Ermeni soykırımını resmi olarak yadsıması ve agresifliğine karşı doğal tepki"* olarak değerlendirmiştir. Oskanyan *"Böyle bir kararın kabulü, Fransa Parlamentosu'nun egemenlik hakkıdır ve anlaşılabilir. Bizim anlamadığımız, kendisinde soykırım terimini kullanan veya bunu tartışmaya açanlara yönelik bir yasa varken Türk hükümetinin buna aşırı tepki vermesidir"* demiştir. Bu arada hatırlatmak gerekir ki Türkiye'de 'soykırım' kelimesini kullanamayı yasaklayan bir madde bulunmamaktadır ve bu kelimeyi kullanan çok sayıda kitap bu dönemde de serbestçe satılmaktadır ve bazı araştırmacılar söz konusu kelimeyi rahatça kullanmışlardır. Oskanyan'ın kastettiği 301. madde ise 'soykırım' kelimesinin kullanımı ile ilgili değildir[632] ve 'soykırım' kelimesini kullanmak gibi bir suçtan dolayı Türkiye'de hüküm giymiş kimse yoktur. Ayrıca Oskanyan, Fransa Parlamentosu'nun söz konusu kararı kabul etmesinin, bu ülkenin insan ve tarihsel hak ve değerlerinin savunulmasını temel alan ilkelerin doğal sürekliliğini gösterdiğini de savunmuştur.

Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan ise Fransa meclisinin aldığı karardan *"memnuniyet duyduklarını"* söylemiştir.[633] Koçaryan, Alman *Die Welt* gazetesine verdiği demeçte, "Fransa meclisinin adımını memnuniyetle karşılıyoruz. Ermenilere yönelik soykırımın genel olarak kabul edilmesi kaçınılmaz. Fransa'nın girişimi Türkiye'nin başını ağrıtıyor. Kendisine daha fazla zarar vermesine rağmen Türkiye Fransa ile

[631] 'Özgür İfade Susturuluyor', *Sabah*, 12 Ekim 2006.
[632] Söz konusu madde Türklüğe hakaret ile ilgilidir.
[633] AA, 17 Kasım 2006.

askeri ilişkilerini kesti" görüşünü savunmuştur. *"Türkiye ile diplomatik ilişki kurulması konusunda Ermenistan'ın ön şartı olmadığını"* belirten Koçaryan, *"Türkiye'nin ise sürekli yenilediği ön şartları var. Bazen soykırım konusunda bir şey yapmamamız isteniyor. Bazen Yukarı Karabağ ile ilgili talepleri oluyor"* diye konuşmuştur.[634]

Denebilir ki Fransa'daki her türlü Türkiye karşıtı yasa girişiminde Ermenistan aktif bir şekilde rol almıştır ve etkisi son derece büyük olmuştur. Ermenistan Devlet Başkanı ve diğer siyasetçileri sık sık Fransız medyasında ilişkileri gerecek tarzda açıklamalar yapmakta ve Fransa üzerinden Türkiye'ye baskı yapmaya çalışmaktadır. Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'ın Şubat 2007'de Paris'te Ermeni dernekleri temsilcilerinin düzenlediği yemekte yaptığı konuşmada Türkiye'nin 1915'te olduğu gibi 'soykırım'ı tekrarlayabileceğini iddia etmesi[635] sadece 'provakasyon' olarak nitelendirilebilir. Türkiye'den sürekli olarak olumlu çağrıların geldiği bir ortamda ve Kafkasya bölgesinde tek işgalci ülke Ermenistan iken yapılan bu açıklamanın Türkiye'yi zor duruma sokmayı amaçladığı ve Fransa'daki Ermenilerin iman tazelemesi amacıyla yapıldığı açıktır.

Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu Aleyhine Dava

Hatırlanacağı üzere Fransız Meclisi 2001 yılında kabul ettiği bir kanunla sözde Ermeni soykırımını tanımıştı. Aslında bu yasa dahi tek başına Fransa'da Ermeni iddialarını reddetmeyi imkânsıza yakın bir hale getiriyordu. Her ne kadar bazı Türk uzmanlar bu yasanın yaptırım gücü olmadığını söylese de yasalar kendiliklerinden bir hak ve sorumluluklar zemini oluştururlar. Kaldı ki Fransa'da 'soykırım' suçunu inkâr etmeyi cezalandıran bir yasa zaten vardır. Nitekim Ermeniler'in soykırımına uğramadığının ifade edilmesini yasaklayan bir hüküm bulunmamasına rağmen, tarihçi Bernard Lewis'in bu konuda nasıl mahkûm edildiği iyi bir örnektir. Lewis, 13 Aralık 1993 tarihinde *Le Monde* gazetesine verdiği bir mülakatta 1915 yılı olaylarını soykırım olarak tanımlamanın bu dönem tarihinin Ermenilerce yorumlanmasının sonucu olduğunu söylemiş, bunun üzerine Fransa'daki Ermeni kuruluşları Lewis aleyhine soykırımını inkâr ettiği gerekçesiyle dava açmışlar ve Lewis davacılara 1 Frank tazminat ödemeye mahkûm olmuştur.

---

[634] Türkiye hiçbir dönemde soykırım konusunu diplomatik ilişkilerin kurulması için bir önşart olarak öne sürmedi.

[635] 'Ermenistan: Türkiye'nin yaptığı 'Soykırım'ı Tekrarlama Riski Var!', *Milliyet*, 20 Şubat 2007.

Bu zeminden hareket eden Ermeniler de Fransa'daki Türkler üzerinde terör oluşturmaya çalışmışlardır. Bunun ilk kurbanlarından biri de Türkiye'nin Paris Başkonsolosu Aydın Sezgin olmuştur. Görevi gereği Türkiye'yi savunmak zorunda olan ve diplomatik dokunulmazlıklara sahip bir diplomat hakkında Ermenilerin başvurusunun Fransız mahkemesince kabulü dahi tek başına bir skandaldır. Ermeni iddialarına göre Türk Başkonsolos'un suçu başkonsolosluğun web sitesinde Ermeni iddialarını yanıtlayan bölümler koydurmasıdır. Sezgin hakkında 9 Temmuz 2004'te şikâyette bulunulmuş ve 2001 tarihli yasaya dayanarak mahkûm edilmesi istenmiştir. Hakkında dava açılanlar arasında Türk Başkonsolosluğu'na internet hizmeti veren France Telekom da vardır. Paris İstinaf Mahkemesi'nde görüşülen davada Sezgin'in avukatları ise yapılan duruşmalarda Sezgin'in Viyana Konvansiyonu'ndan kaynaklanan diplomatik dokunulmazlığını gerekçe göstererek davanın reddini istemişlerdir. Mahkeme son kararını 11 Ekim 2006'da açıklayacağını belirtmişken, bu tarihte karar teknik sorunlar nedeniyle açıklanmamış ve yeni karar tarihi olarak 25 Ekim 2006 belirlenmiştir. Beklenen karar nihayet Kasım ayında gelirken dava Aydın'ın diplomatik dokunulmazlığı gerekçe gösterilerek reddedilmiştir. Ancak bu çabanın son olmayacağı anlaşılmaktadır. Ermeniler Fransa ve diğer ülkelerde Türkleri Ermeni iddiaları konusunda farklı ifadeler kullanamamaları için sindirmeye çalışmaktadırlar ve mahkemeler bunun en son adımı olarak devreye sokulmaktadır. Ayrıca Aydın davasının red gerekçesi aynı durumda sıradan bir Türkün olması halinde sonucun çok farklı olabileceğine de işaret etmektedir.[636]

Fransa 2007 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Ermeni Sorunu

Daha önce de belirtildiği üzere Fransa'nın Ermeni meselesindeki rolü iç siyaset ile doğrudan ilgili olmuştur. Yerel seçimlerden ulusal seçimlere kadar Ermeni oyunu alabilme çabası ve Meclis içindeki Ermeni ya da Ermeni yanlısı vekillerin çabaları Ermeni sorununda Fransa'yı daha radikal noktalara itmiştir. 2007 Cumhurbaşkanlığı seçimi ise bu durumu daha fazla gözler önüne sermiştir. Seçime önemli

[636] Dava ile ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz.: Ercüment Tezcan, 'Soykırım Konusunda Fransa'da Açılan Davaların Seyri Üzerine Bir Değerlendirme', *USAK Stratejik Gündem*, 8 Kasım 2006.

ekonomik ve sosyal sorunlar ile giden Fransa'da adaylar bu temel sorunlara çözüm üretmede kısır kalırken Türkiye ve Ermeni sorunu konuları tartışmaları farklı mecralara çekmek için kullanılmıştır. Özellikle sağ aday Sarkozy Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin Avrupa'yı bozacağı vurgusundan hareketle daha fazla 'Hristiyan Avrupa' vurgusu üzerinde durmuştur. Ermeni meselesi de Türkiye ile ilgili diğer birçok olumsuz iddiadan biri olarak yerini almıştır. Sarkozy seçim yılı 24 Nisan günü nedeniyle Fransa Ermeni Örgütleri Konseyi Başkanı Alexis Govchyan'a gönderdiği mektupta Fransa'nın Ermeni soyrkım iddialarını tanıdığını hatırlattıktan sonra herkesin bu yasaya saygı göstermek zorunda olduğunu söylemiştir. Sarkozy'nin mektubunda "*Fransa, Türkiye'nin devlet olarak inkâr politikasına ve hassasiyetsiz propagandasına direnmelidir. Fransa Ermeni Soykırımı inkârını kınamalı ve inkârcı her türlü politikayı engellemelidir*" ifadelerine yer vermesi Sarkozy'nin meselede ne kadar ileri gittiğinin çok net bir örneğidir.[637]

Buna karşın uzun süre Türkiye konusunda net bir duruş sergilemeyen diğer aday Segolene Royal seçim günü yaklaştıkça daha sert mesajlar vermeye başlamıştır. Bayan Royal bir Ermeni dergisine (*Nouvelle d'Armenie* - Yeni Ermenistan) verdiği mesajda "*Türkiye, Ermeni soykırımını tanırsa AB'ye üye olabilir. Türkiye geçmişteki suçlarını kabul etmelidir*" demiştir. Bunun Cumhurbaşkanlığı seçimi öncesi ve sonrasında resmi görüşü olacağını belirten Sosyalist aday Royal "*Türkiye'nin insan hakları ve geçmişte işlediği suçları tanımak konusunda daha çok ilerleme kaydetmesi gerektiğini biliyoruz. Yönetiminin dışişleri resmi görüşü, soykırım inkârının suç sayılması yönünde olacaktır*" dedi. Böylece Royal 'inkâr yasa tasarısı'nı en ciddi ölçüde destekleyen aday olmuştur. Royal, meclisten geçen tasarının yasalaştırılacağını da taahhüt etmiştir. Royal, Ermeni kökenli Fransızlara "mücadelelerinde yalnız olmadıklarını" belirterek "*Tanıma, iki halk arasında uzlaşmanın sağlanması için gereklidir. Bu hem ahlaken, hem de kurbanların acılarını dindirmek için gereklidir*" diye konuşmuştur. Bugüne kadar Fransız hükümetlerinin resmi görüş olarak muhalefet ettiği cezalandırıcı Ermeni yasalarına böylece ilk kez Sosyalist Parti'nin kadın adayı destek vermiştir. Segolene, röportajında "Tarihi meclis yazmamalı" yönündeki görüşlere karşılık da, "tarihi araştırma özgürlüğünün korunacağını" vurgulamış, bu tarihi yasalar sayesinde yargının tarihi gerçek ve yalan arasında rolünü alacağını savunmuştur.[638]

Royal dışındaki en önemli aday Nicolas Sarkozy de aynı yasayı "*şahsen desteklediğini, ancak partisinin karar vermekte serbest kalacağını*"

---

[637] 'Nicolas Sarkozy: France Should Resist Turkey's Denial Policy', *PanArmenian*, 25 Nisan 2007.

[638] Belkıs Kılıçkaya, 'Royal'in Şartı: Soykırımı Tanıyın', *Sabah*, 4 Nisan 2007.

söylemiştir. Buna rağmen seçim ortamında Sarkozy de, Royal'den geri kalmamak için karara desteğini açıklamıştır. Seçimin 'sürpriz adayı' sayılan François Bayrou ise yasaya tamamen karşı olduğunu açıkça ilan etmiştir.

Seçimlerin sonucunda Sarkozy kazanan isim olmuştur. Böylece Ermeni sorununun diğer sorunlar gibi Fransa ve Türkiye ilişkilerini etkilemeye devam edeceği net bir şekilde anlaşılmıştır. Sarkozy'nin çevresinde Fransa Ermenilerinin çok önemli isimleri bulunmaktadır. Sarkozy bunlara fazlasıyla Ermeni yanlısı vaatlerde de bulunmuştur. Tüm bunlara ek olarak 2001'de çıkan ve Ermeni iddialarını doğru kabul eden bir yasa da bulunmaktadır. Dolayısıyla sosyal, siyasal ve hukuksal zemin Ermeniler için bir adım ileri gitmeyi kolaylaştırmaktadır.

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Türkiye'nin Fransa ile ticari ilişkilerinin boyutu ona çok büyük avantajlar sunmaktadır. Bu avantajlar kaba bir boykot şeklinde gerçekleşmek zorunda değildir. Fransa ulusal çıkarlarının Ermeniler nedeniyle zedelenmeye başladığını hissettiği anda tutumunu gözden geçirecektir. Diğer bir araç ise siyasidir. Fransa'nın yakından ilgilendiği Kuzey Afrika, Lübnan, Suriye gibi bölgelerde önemini arttıran bir Türkiye bu gücünü Fransa nezdinde ulusal çıkarlarının korunması açısından avantaja çevirebilir. Elbette tüm bunlardan daha önemli olanı Fransız kamuoyunda daha aktif bir hale gelmektir. Fransa'da yaşayan Türklerin organize ve daha etkili bir hale gelmesi Türkiye'nin bu konuda izleyeceği tutarlı ve kararlı politikalara bağlıdır. Oysa şu ana kadar Türkiye bu ülkede, tıpkı diğer bazı ülkelerde olduğu gibi, Türkler arasında birleştirici değil, parçalayıcı bir etki yapmıştır. Kendi soydaşlarını siyasi, dini vs. görüşlerine göre tasnif eden Türkiye Cumhuriyeti devletinin olabildiğince geniş bir platformda sadece yönlendirici olması dahi dengeleri büyük ölçüde değiştirecektir. İkinci olarak Türk akademi dünyasının ilgisinin Ermeni meselesine ve Türk diasporasının sorunlarına nitelikli bir şekilde çevrilmesi gerekmektedir. Bu konu üzerine verilecek burslar, araştırma olanakları ve teşvikler kısa sürede hızlı bir yolun katedilmesini sağlayacaktır. Üçüncü olarak medya ve kamuoyunu oluşturan diğer bilgilendirme kanallarının Türkiye'nin görüşleri ile daha fazla beslenmesi gerekmektedir. Bunun sıradan bir propaganda ile yapılması gerekli yararı sağlamayacaktır. Bunun yerine daha rafine çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

AVRUPA BİRLİĞİ (AB) - TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE ERMENİ FAKTÖRÜ

Soğuk Savaş sonrasında Türkiye-AB ilişkilerinde Ermeni sorunu asli unsurlardan biri olmamıştır. Zaten iki taraf ilişkilerinde Ermeni unsuru tarihin hiçbir döneminde asli unsur değildir. 1987 Kararı gibi ilişkileri derinden etkileyen gelişmeler yaşandığı doğrudur ve Ermeni diasporasının AB nezdindeki çabaları da göz ardı edilemez. Ancak birkaç istisna dışında Ermeni sorunu ilişkilerde bir Kıbrıs sorunu kadar etkili olamamıştır. Aslında AB-Türkiye ilişkileri AB'nin Türkiye'yi tam üye olarak almak istememesi ve bunu Türkiye'yi kendisinden uzaklaştırmadan gerçekleştirme çabası çerçevesinde şekillenmiştir. Aynı şekilde uzunca bir süre Türkiye de AB'ne tam üye olmak istemesine karşın kendisinde hiçbir değişikliğe gitmek istememiş, hatta ülkenin yönetici sınıfı mevcut Türkiye ile AB üyesi olunamayacağını anlayınca AB hedefini gözden geçirmeye dahi kalkmıştır. Diğer bir deyişle Ermeni sorunu bu ana hatlar içinde kullanılan detay değişkenlerden biri olmuştur. İlişkiler bozulduğunda Ermeni lobisi daha rahat hareket etmiş ve AB organlarında Türkiye aleyhine bazı kararlar ya da açıklamalar çıkartabilmiş, ilişkiler düzeldiğinde ise tam tersi açıklama ya da kararlar görülebilmiştir. Kıbrıs sorununun tersine Ermenilerin AB içinde devlet düzeyinde temsil edilmemelerinin de bunda büyük bir payı vardır. Ayrıca Kıbrıs sorunu ile kıyaslandığında Ermeni sorunu bugünden çok, yaklaşık bir asır önce olduğu öne sürülen olaylara dayanmaktadır. Bu da Ermenilerin inandırıcılığını azaltmaktadır. Tüm bunlara rağmen başta Fransa olmak üzere Ermeni lobileri çeşitli AB ülkelerinde yoğun bir faaliyet içindedir. Ermeni diasporasının 21. yüzyıl için ortaya koyduğu hedef ise ABD'dekine benzemektedir. Öncelikle il ve eyalet meclislerinden sözde soykırımı tanıyan kararlar çıkartmak, ardından ulusal meclislerden buna benzer kararların çıkmasını sağlamak ve nihai olarak da AB düzeyinde bir karar alabilmektir. Aynı şekilde Türk hedeflerine karşı engelleme girişimlerinde Rum ve diğer Türkiye karşıtı gruplar ile işbirliği stratejisi AB düzleminde de sürdürülecektir. Bu bağlamda 2001 Fransız Meclisi Kararı adeta bir dönüm noktası teşkil etmiş ve tüm dünyada olduğu gibi AB ülkelerinde ve AB organlarında da benzer kararları bir-iki yıl içinde aldırabilmek hedef olarak seçilmiştir.

İkinci olarak Avrupa Ermeni diasporası Kafkasya'daki gelişmeler konusunda AB'nin desteğini Ermenistan lehine şekillendirmeye çalışmıştır. Karabağ'daki sorun sıklıkla gündeme getirilerek Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan arasında sıkışıp kaldığı, her iki Türk devletinin uyguladıkları ambargolar ile temel insan hakları ilkelerini dahi ihlal ettikleri sıklıkla tekrarlanmıştır. Özellikle AB Parlamentosu'nda kendi-

lerine yakın temsilciler ile işbirliği içinde hareket eden lobinin çabaları sonucunda AB belgelerinin birçoğunda işgal altındaki Azerbaycan topraklarından sanki Azerbaycan işgalci imiş gibi gösterilmiştir. Yine Karabağ sorunu ile ilgili olarak sıklıkla Türkiye'ye suçlamalar yöneltilmiş, Türkiye'nin Kafkasya'da barış için üzerine düşeni yapmadığı vurgulanmıştır. Bu metinlere bakıldığında sanki Türkiye'nin de savaşa taraf olduğu, asıl sorunun Ermenistan ile Azerbaycan arasında değil de Türkiye ile Ermenistan arasında olduğu izlenimine dahi kapılınabilir. Hatta Kafkasya ile ilgili bazı AB belgelerinde Türkiye'nin sözde Ermeni soykırımını tanıması isteğine atıf dahi vardır. Özellikle AB raporlarında Ermeni lobisine en çok katkı sağlayan ülke parlamenterleri ise Fransızlardır. Örneğin 2000 yılındaki rapora son dakika eklemesi yaptırarak Türkiye'yi sözde soykırımı tanımaya çalışan Hilip Morillan bir Fransızdır. Ekim 2001'de ise AP'de Türkiye Raporu görüşülürken rapora eklenmeye çalışılan 'Ermeni soykırımı' ile ilgili paragrafı yazan da Fransız parlamenter Alain Lamassoure'dur. Rapora "Türkiye'yi 1915'teki Ermeni soykırımını tanımaya çağırıyoruz" ibaresini eklemek isteyen ise Fransa eski İçişleri Bakanı Charles Pasqua'dır.[639]

2002 tarihli Avrupa Parlamentosu Güney Kafkasya Raporu ise Türkiye'yi suçlayıcı ifadeler ile doludur.[640] İsveçli Yeşiller Grubu üyesi Per Gahrton tarafından hazırlanan raporda işgal altındaki Azeri topraklarından Ermeni güçlerin çekilmesi gerektiğine hiç değinilmemektedir. Oysaki bu husus çeşitli defalar farklı uluslararası kuruluşlarca belirtilmiş, AB'nin teme ilkeleri de sınırların silah zoruyla değiştirilmemesi gerektiğini güvence altına almıştır. Hatta Gahrton'ın raporu Ermeni işgalini meşrulaştırıcı bir yaklaşım sergilemiştir. Raporda Türkiye ile ilgili olarak ise şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"Türkiye'den Avrupa'ya katılmak amacı ile uyum halinde olarak, Ermenistan'a uyguladığı ablukayı sona erdirmeye yönelik uygun önlemleri almasını ister; bu konuda 1915 Ermeni soykırımını bir gerçek olarak tanıyan 18 Temmuz 1987 tarihli kararındaki tutumunu teyid eder ve Türkiye'den de aynını yapmasını talep eder."*[641]

Özetle Rapor Türkiye'yi soykırım suçu ile itham etmekte ve Türkiye'nin de tıpkı AB Parlamentosu gibi 'soykırım'ı tanımasını istemektedir. Türkiye'ye yöneltilen bir diğer suçlama ise Ermenistan'ı 'abluka' altına almaktır. İfadelerdeki en vurucu nokta ise Ermeni sorunu ile AB

---

[639] 'AP'de Yine Ermeni Oyunu', *Hürriyet*, 24 Ekim 2001.

[640] 'EU Reaffirms Support For Turkish Recognition of Genocide', *Asbarez*, 28 Şubat 2002.

[641] Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, s. 28.

tam üyeliği arasında bağlantı kurulmasıdır. Oysaki Türkiye'ye bildirilen talepler arasında Ermeni sorunu ile ilgili hiçbir ifade yer almış değildir. Bu nedenle 23 Ocak 2002 tarihli tartışmalarda bu bağlantı tartışmaya neden olmuş ve raporun bu ifadelerinde revizyona gidilmiştir. Buna rağmen rapordaki "1915 soykırımını tanıyan 18 Haziran 1987 tarihli karar" ifadesi yerinde kalmıştır.

Rapor'un bir dipnotunda ise Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Nisan 1921 tarihinde TBMM'de yapmış olduğu bir konuşmada 'Ermeni soykırımı'nı tanıdığı belirtilmektedir.[642] Bu bilindik bir Ermeni iddiasıdır ve gerçekler ile ilgisi olmadığı çeşitli defalar kanıtlanmıştır. Atatürk'ün buna benzer bir ifadesi olmadığı gibi tersini belirten açıklama ve davranışları fazlasıyla mevcuttur. Dahası bahsi geçen tarihte TBMM herhangi bir oturumda bulunmamış, Atatürk o günlerde TBMM'ye hiç gelmemiştir.[643] Kısacası Talat Paşa Telgrafları'nda olduğu gibi bazı radikal Ermenilerin yanıltması söz konusudur ve **Gahrton Raporu**'nun ne kadar yanlı olduğuna bir kanıt da budur.

Raporun dengeli olmadığı ve Ermeni tesirinde yazıldığı muhakkaktır. Karabağ sorunu, Kafkaslar ve Ermeni sorunu gibi konularda yalnızca bir tarafı suçlayan bir raporun dengeli olabileceğini söylemek güçlüdür. Gahrton Raporu'nda da Ermeni tarafından neredeyse hiçbir istekte bulunulmamaktadır. Oysaki ortada işgal edilmiş topraklar, oldukça kanlı geçmiş bir savaş ve 1 milyon civarında Azeri mülteci vardır. Nitekim raporu dengeli bulmayan bazı Yeşiller ve Liberal grup temsilcileri daha dengeli bir değişiklik önergesinde bulunmuşlar, ancak 28 Şubat 2002 tarihindeki Genel Kurul müzakeresinde bu öneri ezici bir çoğunlukla (391'e 96) reddedilmiştir. Böylece AP tarihinde bir kez daha son derece yanlı bir karara imza atmıştır. Doğal olarak bu karar Türkiye'de şiddetli tepkilere maruz kalmış ve Türk kamuoyunun AB'ye olan güvenini sarsmıştır. Özellikle kararın Kıbrıs ve diğer konularda AB'nin tartışmalı kararlar ve açıklamalarda bulunduğu döneme rastlaması tepkilerin şiddetini daha da arttırmıştır. Kamuoyundan gelen tepkiler açıkça göstermiştir ki Türk halkı AB'den Ermeni sorunu konusunda herhangi bir söz dahi duymak istememektedir. Çünkü Avrupa'nın bu

---

[642] 'Soykırım Yeniden', *Radikal*, 28 Şubat 2002.

[643] Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz.: Türkkaya Ataöv, *A 'Statement' Wrongly Attributed to Mustafa Kemal Atatürk*, (Ankara: SBF, 1984); Türkkaya Ataöv, *Another Falsification: 'Statement (1926) Wrongly Attributed to Atatürk*, (Ankara: Sistem Ofset, 1986); Şenol Kantarcı, 'Ermenilerce Atatürk'e Atfedilen Sözler ve Divan-ı Harb-i Örfi İle Ermeni Teröristler Tarafından Şehit Edilenlere Atatürk'ün Gösterdiği İlgi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, ss. 92-121; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Ankara: 1990), ss. 154-155; "Turkey Asks Europe: Act With Common Sense on Armenian Claims', *Turkish Daily News*, 28 Şubat 2002.

konuda tarafsız olmadığına dönük kuvvetli bir inancı vardır.[644] İki Başbakan Yardımcısı kararın Türkiye'de Avrupa'ya dönük güvenini sarstığını belirtirken, Devlet Bahçeli kararı ırkçı bir yaklaşımın yansıması olarak değerlendirmiştir.[645] Aynı gün TBMM'de grubu bulunan partiler ortak bir bildiri yayınlayarak AP'nun tarihi gerçekleri bilinçli olarak çarpıttığını ileri sürmüştür. Bu hareketle Türkiye'nin tam üyelikten vazgeçirilmeye çalışıldığı ima edilerek eğer amaç bu ise bunda başarılı olunmayacağı söylenmiştir. Başbakan Bülent Ecevit'in karar ile ilgili olarak dikkat çektiği nokta ise Ermenistan ile olan ilişkilerdir. Başbakan Ecevit'e göre Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmesi için Türkiye'ye yapılan baskılar ve tarih ile ilgili alınan tek yönlü kararlar ilişkileri geliştirmek bir yana herhangi bir ilerlemeyi de güçleştirmektedir.[646]

Avrupa Adalet Divanı'ndan 'Farklı' Bir Karar

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) Türkiye'de iktidara gelişi Türkiye-AB ilişkileri açısından çok önemli kilometre taşlarından biri olmuştur. Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini en önemli dış politika hedefi olarak ortaya koyan AKP bunun için içeride yoğun bir dönüşüm çabası içine girerken dışarıda da başkent başkent gezerek ve yoğun bir diplomasi yaparak önemli bir mesafe kat etmiştir. 2003-2004 yıllarında yoğunlaşan bu çabaların en önemli hedefi Avrupa'da tam üyelik müzakereleri için bir tarih alabilmektir. Bu süreçte Türkiye AB'nin beklemediği ölçüde önemli radikal adımları çok kısa bir zamanda atmış, iç hukukunda AB mevzuatına oldukça yaklaşmış, dış siyasetinde ise Kıbrıs gibi çok uzun dönemde oluşmuş sorunları en kısa zamanda çözmenin yollarını aramıştır. Tüm bu çabalar AB'de taktirle karşılanmış ve konjonktürün de katkısı ile Türkiye-AB ilişkileri belki de tarihinde hiç olmadığı kadar iyi olmuştur. Hatta birçok gözlemci tam üyeliğin artık hayal olmadığını dillendirmeye başlamıştır. İşte bu durum Avrupa'daki Ermeni lobi gruplarını rahatsız etmiştir. Onlara göre Türkiye sözde Ermeni soykırımını tanımadan AB'ye tam üye olamaz. Soykırım Türkiye'nin AB üyeliğinde bir ön şart olmalıdır. Hatta bir kısmı daha da ileri giderek AB'nin geçmişteki kararları nedeniyle aslında 'soykırım'ı kabul etmeyi Türkiye'ye bir ön şart olarak sunduğunu iddia etmiştir. Bu bağlamda Fransa'dan bir Ermeni Derneği (Euro-Ermenistan) ve iki Ermeni (Gregoire ve Suzan Krikoryan) bireysel olarak 9 Ekim 2003 tarihinde Avrupa Adalet Divanı (AAD) Birinci derece Mahkeme-

[644] *Hürriyet, Sabah, Zaman* ve *Radikal*, 1-3 Mart 2002.
[645] *Hürriyet* ve *Milliyet*, 2-3 Mart 2002.
[646] *Hürriyet, Zaman* ve *Milliyet*, 3 Mart 2002.

si'ne dava açarak, 1999 Helsinki zirvesinde Türkiye'ye adaylık statüsü verilmesi kararının Avrupa Parlamentosu'nun 18 Haziran 1987 tarihli kararına aykırı olduğunu, AB'nin Türkiye'ye tam üyeliğe adaylık statüsü vererek Ermeni toplumuna zarar verdiğini iddia etmişlerdir. Başvuru sahipleri Ermeni toplumunun gördüğü manevi zararın tazmin edilmesini ve Ankara'nın adaylık statüsünün kaldırılmasını AAD'den talep etmişler ve AP, AB Konseyi ve AB Komisyonu aleyhinde suç duyurusunda bulunmuşlardır. Davada istenen manevi tazminat ise 1 Euroluk sembolik bir miktardır. Buna karşın 30.000 Euro tutan mahkeme masraflarının da AB tarafından karşılanması talep edilmiştir. Yine başvuruda Türkiye'nin AB adaylığının AAD kararı ile derhal askıya alınması talebinde de bulunulmuştur. Davacılar Türkiye'nin 'soykırımı' tanımadığı belirtmişler böyle bir devlete adaylık hakkı verilmemesi gerektiğini, hatta böyle bir ülkeye AB'den herhangi bir yardım da yapılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Davacılara göre AB Konseyi ve Komisyonu buna karşı davranışları ile 'soykırım'da ölenlerin anılarına ve tarihi gerçeklere karşı tavır almış oluyordu. AAD Aralık ayının sonunda yapmış olduğu değerlendirmeler sonucunda başvuruyu reddetmişti. Kararda Ermenilerin başvurularının *"hiçbir hukuki temeli bulunmadığı"*, bu nedenle Mahkeme Yönetmeliği'nin 111. maddesi çerçevesinde, davalıların dinlenmesine lüzum görülmeden, gerekçeli kararın açıklandığı belirtilmiştir. AAD, AP'nin 1987 tarihli kararının *"sadece ve tamamen siyasi"* olduğunu, tavsiye nitelikli bir kararın yaptırım gücü bulunmadığını, *"AP'nin bu kararını her an değiştirebileceğini"*, kararın hiçbir hukuki etkisinin bulunmadığını da bildirmiştir.[647]

Şüphesiz karar Türkiye'nin çok da alışık olmadığı türdendir ve Türkiye'de memnuniyetle karşılanmıştır. Ayrıca Ermenilerin yıllarca uğraşarak edindikleri kazanımların aslında ne kadar kolay yitirilebileceğini de gözler önüne sermiştir. Divan, Parlamento'nun almış olduğu kararın hukuki alanda ne kadar etkisiz bir karar olduğunu da açıkça ortaya koymuştur.

[647] 'Ermeniye Avrupa Tokadı', *Türkiye*, 5 Mart 2004; 'Ermeni Lobisinde Hayal Kırıklığı', *Akşam*, 15 Şubat 2004.

Türkiye'nin Tam Üyeliği ve Ermeni Sorunu

2004 yılı Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde adeta bir 'ya hep - ya hiç' yılı olmuştur. Neredeyse ilk defa olarak Avrupa kamuoyu Türkiye'nin tam üyeliğini yakın bir zamanda gerçekleşebilir bir gelişme olarak görmüş ve ciddi anlamda Türkiye'yi tartışmaya başlamıştır. AKP Hükümeti'nin yoğun çabalarının da etkisiyle Türkiye Kopenhag Kriterleri açısından önemli bir yol katetmiş ve en azından müzakerelerin başlayabilmesi için çok önemli bir engelein kalmadığı izlenimi sağlanmıştır. Özetle Türkiye'nin her an AB'ye girebileceği olasılığı Ermeniler de dâhil olmak üzere tüm Avrupa'da oluşmaya başlamıştır. Bu da doğal olarak Türkiye karşıtı gruplarda panik havası oluşturmuştur. Özellikle 2004 yazı ve sonbaharı bu panik içinde geçmiş ve Türkiye karşıtı kampanyalarda Avrupa Ermenileri daha fazla ön plana çıkmışlardır. AB Komisyonu'nun 6 Ekim 2004 tarihli İlerleme Raporu ve Tavsiyesi Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin ne kadar yakın bir olasılık olduğunu göstermiştir. Bu çerçevede Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin 'büyük bir hata ve felaket' olacağını düşünen Türkiye karşıtları ile Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin Ermeni sorunu ile ilişkilendirilmesi gerektiğini düşünen Ermeni lobileri arasında doğal bir ittifak oluşmuştur. Bu açıdan bakıldığında Ermeni lobilerinin tavrı bir tür 'şantaj' olarak da değerlendirilebilir. Özellikle Fransa'da güçlü olan ve bu ülkede Türkiye karşıtı hareketlerde son derece belirleyici olan Ermeniler, bu çabalarıyla Türkiye'ye adeta "benim isteklerimi yerine getirmez isen, senin tam üyeliğini engellerim" mesajını iletmişlerdir. Bilindiği üzere bu yeni bir taktik değildir. Ermeni sorunun başından beri kendisini yeterince güçlü hissetmeyen radikal Ermeni gruplar, diğer güçler üzerinden politika yapmayı tercih etmişler ve bu yolla önce Osmanlı, ardından da Türkiye üzerinden sonuç almaya çalışmışlardır. Bir asırı aşan deneyim bunun son derece başarısız bir yöntem olduğunu kanıtlamıştır. Fakat Ermeniler bu yöntemden bugün de vaz geçmiş değillerdir.

Konunun bir diğer boyutu da, AB sürecinin Ermeni diasporasının doğasını anlamak açısından büyük bir işlev görmüş olmasıdır. AB sürecinde Ermeni diasporasının direnci Türk-Ermeni sorunlarının çözümünde ne kadar samimi olunduğu konusunda şüphelere yol açmış ve bir anlamda Ermeni diasporasının doğasını anlamada ipuçları vermiştir. Bunu en güzel kanıtlayan gelişme ise Kasım ayının en son haftasında Fransa'nın Marsilya şehrinde düzenlenen uluslararası bir toplantıda gerçekleşmiştir. Toplantıya katılan Türkiye Ermenileri ile Fransa Ermenileri arasında ciddi bir sürtüşme yaşanmış, Türkiye'den katılan Etyem Mahçupyan ve Hrant Dink Diaspora Ermenilerini 'çözüm istememekle, ölüler üzerinden siyaset yapmakla' suçlamışlardır. Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin Ermeni sorunun çözümünde atılacak belki de en önemli

adım olacağını hatırlatan Mahçupyan ve Dink Ermeni diasporasının değişmediğini, Türkiye'nin Ermeni sorunu konusunda atacağı her türlü adımdan da korktuğunu savunmuşlardır.[648] Mahçupyan toplantıyı şu sözler ile özetlemiştir:

> *" 'Siz Türkiye'nin AB'ye girmesine direniyorsunuz. Demek ki, aslında soykırımın tanınmasından korkuyorsunuz' dedim. Çok kızdılar. Arkasından, 'Türkiye'de hiç Ermeni olmasaydı veya kalmasaydı çok daha rahat edecektiniz. Çünkü sadece sizin sesiniz duyulacaktı. Siz hala ölüler üzerinden siyaset yapmayı tercih ediyorsunuz. Halbuki siyaset yaşayanlar üzerinden yapılır. Türkiye Ermenileri olup bitenlerin farkında', dedim... Bugüne kadar uluslararası toplantılarda Türkiye Ermenileri'nin sesi hiç duyulmuyordu. Bu nedenle, yekpare, total bir Ermeni görüşü varmış gibi görünüyordu. Diaspora Ermenileri'nin bu katı ve hastalıklı tutumu bir kez daha gözler önüne serildi. Çünkü diaspora Ermenileri'nin Türkiye'nin AB'ye girmesine karşı çıkması, hem Ermenistan'ın, hem de Türkiye Ermenileri'nin aleyhine."*[649]

Toplantıya katılanlardan bir diğer Türkiye Ermenisi ve Agos Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink ise diasporayı değişememekle suçlamıştır:

> *"Değişim öyle bir şey ki herkesi sürükler ve belirleyici olur. Bu, sonuçta insanoğlunun en önemli nimetidir. Birilerinin değişmeyeceğini söyleyenler - ki diaspora genellikle Türkiye'nin değişmediğini ileri sürmekte - aslında yanlışı içindedir. Oysa dünya ve Türkiye değişiyor ve bu değişimin içerisinde diasporanın da yer alması, Türkiye'nin değişim ve demokratikleşme sürecini desteklemesi lazım. Bugün, özellikle Avrupa Ermeni diasporası, hele de Fransa Ermenileri arasında Türkiye'nin AB üyeliğine karşı yürütülen kampanyaların ne anlama geldiğini diaspora kendisine bir kez daha sormalı. Çünkü bu giriş süreci esas olarak Türkiye'yi değiştirmektedir ve 'Ermeni soykırımı' sorununa da eğer çözüm bulunacaksa, bu süreç içinde bulunacaktır. Dolayısıyla bu süreci engellemek, bir anlamda çözümü engellemek, Türkiye halkının kendi tarihini sorgulamasını ve gerçekleri görebilmesini istememek demektir. Diasporanın ilk düşünmesi gereken, Ermeni dünyasının geleceğidir. O dünyanın geleceği ise Ermenistan'ın güvenliği ve geleceği ile yakından ilgilidir. İstenmesi gereken asıl hedef bu olmalıdır ve diaspora bütün istem-*

[648] Sefa Kaplan, 'Rahatız Diye Üzülmeyin', *Hürriyet*, 30 Kasım 2004; 'Diasporaya Sağduyu Daveti', *Agos*, 26 Kasım 2004.
[649] Kaplan, 'Rahatız...'.

lerini buna göre yeniden düzenlemelidir. Dolayısıyla diasporanın bugün ihtiyaç duyduğu en önemli etken sağduyudur."[650]

Bu tartışmalar da kanıtlamıştır ki diaspora Ermenilerinin öncelikleri ne Ermenistan'dır, ne de Türkiye ve Türkler ile olan sorunların çözülmesi. Sorunlardan beslenen bir yapı farkında olarak veya olmayarak sorunların devamına destek olmuştur.

17 Aralık ve Ermeni Sorunu: Yukarıda çizilen tablo çerçevesinde 2004 Sonbaharı boyunca Ermenistan devleti ve Ermeni diasporası 17 Aralık Zirvesi'nden Türkiye'ye bir müzakere tarihi çıkmaması için olanca güçleriyle çalışmışlardır. Bu çalışmalar özellikle çeşitli nedenlerle Türkiye'yi AB içinde istemeyen gruplar tarafından desteklenmiş, hatta kullanılmıştır. Bu grupların başında Hristiyan Demokratlar gelmektedir. Özellikle Fransa'da Türkiye karşıtı gruplar Komisyon'un *"Türkiye, Kopenhag Kriterleri'ni yerine getirmiştir"* açıklamalarından sonra adeta Ermeni iddialarına sarılmışlardır. Böylece anakronik bir şekilde AB'nin kuruluşundan dahi önce olduğu iddia edilen olaylar, Türkiye'nin tam üyeliği için müzakerelere başlamada bir engel olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Bu baskılar zaman zaman üye ülke hükümetleri ve AB yönetimi nezdinde de yankı bulmuştur. Örneğin 25 Eylül'de AB Komisyonu Başkanı Romano Prodi Başbakan Tayyip Erdoğan'a "Ermenistan-Türkiye sınır kapısının açılması bölgenin istikrarı için gerekli. Aradaki sorunlar Türkiye'nin AB üyelik sürecinde önüne çıkabilir" demiştir.[651] Tüm bu çabalara karşın 17 Aralık Zirvesi kararları açıklıkla Türkiye ile müzakerelere başlanabileceğini ilan etmiştir. Zirve ve öncesindeki tartışmalar ve açıklamalar dikkate alındığında AB kurumları ve temsilcileri Türkiye'nin tam üyeliğinin önünde insan hakları, demokratikleşme ve ekonomide dâhil olmak üzere halledilemeyecek hiçbir engel kalmadığını kabul etmiştir. Üstelik geçmişte Türkiye'ye şiddetle karşı çıkan Yunanistan da bu zirvede Türkiye'nin üyeliğini desteklemiştir. Bu durumda Türkiye karşıtları için neredeyse tek dayanak olarak Ermeni sorunu kalmıştır. AB kamuoyunun Türkiye'nin tam üyeliği konusunda hemen hemen ikiye ayrıldığı düşünülecek olur ise bu tepkinin bir şekilde ortaya çıkması beklenmeliydi. Fakat bu ortaya çıkış için insan hakları,

[650] 'Diasporaya Sağduyu Daveti', *Agos*, 26 Kasım 2004.
[651] 'Ermenistan'la Sınır Kapısı Açılması Masadaydı', *Sabah*, 25 Eylül 2004.

ekonomi ve demokratikleşme bundan sonra yeterli bir kanal olamayacaktır. İşte Ermeni sorununun 2004-2005 döneminde Avrupa kamuoyuna daha sık gelmesinin en önemli nedeni bu olmuştur. Diğer bir ifade ile ırkçı ve Türkiye karşıtı gruplar Türkiye'yi dışarıda bırakabilmek için Ermeni iddialarını gündeme taşımaktadırlar. Fakat gündemin sığlığı ve yapaylığı ciddi bir şekilde dikkat çekmektedir.

2005 İstanbul Ermeni Konferansı ve AB'nin Tavrı: Müzakerelerin başlama tarihi yaklaştıkça Ermeni sorununu içeride ve dışarıda Türkiye'nin tam üyeliğine karşı kullanmak isteyenlerin çabalarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Diğer taraftan bazı 'aydınlar' da bu sürecin hassalığından bilerek ya da bilmeyerek yararlanmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Ermeni sorunu hakkında birkaç aykırı cümle kurmak dahi gündeme gelmeye yetmiştir. Bu şartlar altında bir grup yazar, gazeteci ve araştırmacı İstanbul'da Boğaziçi Üniversitesi'nde bir Ermeni Konferansı düzenlemek istemiştir. Konferansın altında Boğaziçi rektörünün yanı sıra İstanbul Bilgi ve Sabancı Üniversitesi rektörlerinin de imzası vardı. Konferansın özelliği ise daha çok 'muhalif' isimleri, daha doğrusu Ermeni tezine yakın isimleri bir araya getirmesiydi.[652] Konferansın bilimsel yönü oldukça zayıftı. Nitekim birçok konuşmacının bildirisi eski konuşmalarından ya da denemelerinden oluşuyordu. Kimi anılarını, bir diğeri ise temennilerini bildiri diye sundu. Buna rağmen böyle bir konferansın İstanbul'da tertipleniyor olması ve Türkiye'nin sayılı tarihçilerinin, siyaset bilimcilerinin ve uluslararası ilişkilercilerinin davet edilmemiş olması tepkileri arttırdı. AB'nin müzakere kararına yaklaşıldığı bir dönemde özellikle AB karşıtı gruplar konferansı 'ihanet' olarak değerlendirdiler ve gösterilere ek olarak mahkeme yoluna da gittiler. İstanbul 4. İdare Mahkemesi 22 Eylül 2005'te, "'İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları"' başlıklı konferans hakkında yürütmeyi durdurma kararı verdi. Karar konferansa katılanların bilimsel ehliyetini vs. sorguluyordu. Hukuk açıdan tam bir felaket olmasına karşın sonuçta bir mahkeme kararıydı.

Başbakan Erdoğan konferansın durdurulmasını tasvip etmediğini açıkça ilan etmiştir. Dışişleri Bakanı Gül'ün kaygısı ise AB süreci idi:

> "*Kendi kendisine bu kadar zarar veren bir millet az bulunur. 3 Ekim'e giderken içerden ve dışardan bu işi engellemek için çalışanlar son gay-*

[652] Nilgün Gülcan, 'Ermeni Konferansı ve Milletini Sevmek', USAK Stratejik Gündem, 23 Eylül 2005; Nilgün Gülcan, 'Alternatif Ermeni Konferansı (Ayini)', USAK Stratejik Gündem, http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=44&type=13; Nilgün Gülcan, 'Görmemişin Konferansı Olmuş', *USAK Stratejik Gündem*, 26 Eylül 2005.

retlerini gösteriyorlar. Bunlara yenileri de eklenirse benim için sürpriz olmaz. Kendi kendimize zarar vermekte üstümüze yok.''

Beklenileceği üzere durdurma kararı Avrupa'da anında yankı buldu. Avrupa Komisyonu konferansın engellenmesini eleştirdi ve 'yeni bir kışkırtma' olarak değerlendirmiştir. Açıklamada *"AB Komisyonu, Türk toplumunun geçmişini özgürce tartışmaya yönelik bu yeni girişimin gerçekleşmemesinden üzüntü duymaktadır. Yasal gerekçelerinin eksikliği ve konferansın hemen öncesinde gelen bu haber yine bir kışkırtma olarak görünmektedir"* denilmiştir. Ayrıca Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın bu kararı kınamasının 'not edildiği' belirtilerek, *"Reformların etkin ve bütüncül uygulanması önemlidir"* ifadesi kullanılmıştır.[653]

Konferans Boğaziçi'nde yapılamayınca bu kez İstanbul Bilgi Üniversitesi'ne kaydırılmıştır. Ermeni tezine neredeyse tamamen katılanlardan ve konferansın temsilcisi Doç. Dr. Berktay "Konferansın her türlü engellemeye karşın en kısa zamanda yapılmasında ülkemiz demokrasisi, bilimsel özerklik ve üniversite özerkliği açısından artık ihmal edilemeyecek bir aciliyet olarak görüyoruz", şeklinde konuşmuştur. Kararın çıkmasını sağlayan grup ise Boğaziçi Üniversitesi'nin bir devlet üniversitesi olduğunu ve kamunun yararlarını gözetmek zorunda olduğunu savunmuştur. Bu grubun Başbakan'a tepkisi ise "Erdoğan AB'nin baskısı altında" yönündedir.

AP: Türkiye Tarihiyle Yüzleşmeli

Türkiye'nin AB üyeliği süreci Ermeni sorununun da gündemde Türkiye'ye dönük eleştirilerde daha yoğun bir şekilde kullanılmasına yol açtı ve Avrupa Parlamentosu geçmişte olduğu gibi bu konuda en çok ön plana çıkan AB platformlarından biri olmuştur.[654] 26 Eylül 2006 tarihli AP raporunda bir yandan Türkiye'nin Ermenistan ile birlikte geçmiş ile yüzleşmesinin kaçınılmaz olduğu ve 1915 olaylarını 'soykırım' olarak kabul etmesi gerektiği savunulmuş, diğer taraftan tanımanın tam üyelik için bir ön şart olmadığı da belirtilmiştir. Bu anlamda raporun 1987

[653] 'AB: Türkiye'de Yeni Kışkırtma', BBC Türkçe, 23 Eylül 2005.

[654] Harun Arıkan, *Turkey and the EU: An Awkward Candidate for the EU Membership?*, (Aldershot: Ashgate), s. 123.

tarihli AP kararını etkisiz kılan bir yönü de vardır. Raporu kaleme alan Hollandalı parlamenter Camiel Eurlings tanımanın tam üyelik için bir kriter olmadığını açıkça belirtmiştir.[655]

İNGİLTERE ERMENİLERİ VE ERMENİ SORUNU

İngiltere, A.B.D. ve Fransa ile kıyaslandığında Ermeni diasporasının sayıca çok küçük olduğu bir ülkedir. En abartılı tahminler dahi İngiltere'deki Ermeni sayısının 15 - 20 bin arasında olduğunu söylemektedir.[656] Fakat İngiltere'de Ermeni sorununun sıkça gündeme gelişi ve 2001 yılının kışı ve bahar aylarında konunun kamuoyu gündeminde ısrarla tutulması ve Meclisi'n her iki kanadında da görmüş olduğu ilgi ve tüm bu gelişmelerde Ermeni lobisinin oynamış olduğu rol İngiltere Ermenilerinin sayılarının ötesinde temsil edildiklerini ve kamuoyunu sayılarıyla kıyaslanamayacak oranda etkilediklerini ortaya koymaktadır. Üstelik bu durum yeni bir gelişme de değildir. İngiltere'de Ermenilerin yaklaşık 200 yıldır Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında Türkiye aleyhtarı bir kamuoyu oluşturduğu ve 19. yüzyılın sonlarında henüz birkaç yüz kişilik bir cemaat iken İngiliz kamuoyunu nasıl yönlendirdikleri dikkat çekici bir gerçektir. Bu çerçevede bu çalışma İngiltere Ermenilerinin bu gücü nereden aldıklarını incelemektedir. Cemaati tarihsel, dini, sosyal ve siyasi yönlerden inceleyen makalenin hareket noktası ise İngiltere'de Türkiye aleyhtarı Ermeni faaliyetlerinin son yıllarda belli bir olgunluğa ulaşması ve önümüzdeki günlerde Türkiye'yi şaşırtacak kararların alınma noktasına gelinmiş olmasıdır.

İngiltere Ermenilerini incelemeye yönelten ikinci önemli saik ise İngiltere'nin uzunca bir süre uluslararası alanda Türkiye karşıtı Ermeni faaliyetlerinin merkezi olmasıdır. ABD'de Ermeni lobisi güçlenineye kadar Ermeni diasporası etkinliğini Londra merkezli olarak yürütmüş, Avrupa ve A.B.D.'de 20. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Ermeni nüfusu arttıkça bu 'görev' adeta bir 'bayrak devri' şeklinde yer değiştirmiştir. Buna rağmen İngiltere Avrupa ve A.B.D. arasındaki coğrafi konumu ve dünya kamuoyunu etkilemedeki etkinliği ile hala önemlidir ve Ermeni diasporası siyasi faaliyetlerini Londra üzerinden dünyaya yayma stratejisini değiştirmiş değildir.

---

[655] Ahto Lobjakas, 'EU Says Ankara Must Come to Terms with Past', *RFE/RL*, 27 Eylül 2006.

[656] İngiltere Ermeni toplumunun önemli kuruluşlarından CAIA'in birçok yayınında 15.000 kişiden bahsediliyor. *The Daily Telegraph*'dan Philip Johnston ise bu sayının 20.000 kişiyi bulduğunu iddia ediyor: Philip Johnston, 'Anger Over The "Forgotten" Massacre', *The Daily Telegraph*, 11 Ocak 2001.

İngiltere Ermenilerini ele alırken hedeflenen bir diğer nokta ise Ermeni diasporası üzerine yapılan çalışmalara ve genel olarak diaspora çalışmalarına katkıda bulunabilmektir. Çok sayıda farklı ülkeden gelerek İngiltere'de bir farklı kimliği olan bir cemaat halini alan Ermeniler bu konuda çok değerli tecrübeler de sunmaktadır. Bu tecrübeler sadece diğer ülkelerdeki Ermeni topluluklarını anlamaya değil, Türk diasporasını anlamaya da ışık tutabilir.[657]

Bu çerçevede makale üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda konunun tarihsel arka planı verilirken, İngiltere Ermeni toplumunun bu ülkedeki gelişimi günümüze kadar ele alınmaktadır. Bu bölümde İngiltere Ermenilerinin kurduğu dernek ve kuruluşlar ile cemaat içi faaliyetlerine de değinilmektedir. İkinci bölümde ise İngiliz dış politikasının oluşumunda lobiler ve bu bağlamda Ermeni lobisinin faaliyet ve hedefleri incelenmektedir. Son bölüm ise Ermeni lobisinin son dönemdeki eylemlerini örneklendirerek pratik yaşamdaki durumu detaylandırmaya çalışmakatdır.

İlk Yıllar

Ermenilerin İngiltere'deki varlıkları konusunda 7. yüzyıla uzanan bazı kanıtların bulunduğu belirtilmektedir. Buna karşın bu dönemlerde İngiltere'deki Ermeni sayısının onlarla ifade edildiğini görmekteyiz. Söz konusu dönemde gelen kişilerden bazıları Arap-İslam Devleti'nin Güney Akdeniz, Arabistan, Basra Körfezi ve İran'daki yayılmaları sonucu Avrupa'ya gelen Ermenilerdir ve bunlardan az sayıda da olsa, bir kısmı sadece Büyük Britanya Adası'na değil, İrlanda Adası'na da geçmişlerdir. İçlerinde Bizans ve İran sanatıyla antik Ermeni sanatını birleştiren sanatçıların (mimar, ressam vb.) bulunduğu bu kişilerin dönemin Avrupa ve İngiltere sanatında yerel düzeyde bazı etkilerde bulundukları söylenebilir.

Ortaçağ'da başlayan ilişki ise ağırlıklı olarak dini[658] ve ticari konularda gerçekleşmiştir. Özellikle Haçlı Seferleri esnasında Klikya çevresindeki Ermeniler ile İngiltere'den sefere katılanlar arasında gerçekle-

[657] Ermeni diasporası konusunda şu ana kadar yapılmış en detaylı çalışmalardan biri için bkz.: Armen Gakavian, Homeland, Diaspora and Nationalism: The Reimagination of American-Armenian Identity since Gorbachev, yayınlanmamış doktora tezi, University of Sydney, 1997. Ayrıca *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies* dergisinin "diaspora özel sayısı" (Cilt: 1, No: 3) de çok değerli bilgiler sunmaktadır.

[658] Dini alandaki işbirliği Haçlı Seferleri esnasında Ermeni Apolistik Kilisesi ile Latin Haçlılar arasında bir birliğe kadar gitmiş, fakat dini alanda yaşanan birleşme Haçlı seferleri ve Kilikya ile sınırlı kalmıştır.

şen ilk temaslar bazen en üst düzeylere kadar ulaşmıştır. İçinde bulundukları Müslüman devletlere karşı Haçlılar ile ittifak kuran Ermenilerin bu yaklaşımı, diğer Haçlılar gibi İngiliz Haçlıları'nda da bir sempati uyandırmıştır.[659] Ermeni kaynakları, Aslan Yürekli Richard ile Ermeni Kralı II. Leon'un 1191'de Kıbrıs'ta görüştüklerini ve bu ilişkinin IV. Leon'un Fransa ve İngiltere ziyaretleri ile devam ettirildiğini yazmaktadır. İngiliz Ortodoks Kilisesi ise İngiltere'de ilk Ermeni din adamının 1250 tarihli Cronicles of Matthew Paris'te yer aldığını ve buna göre Tatar işgalinden kaçan bir grup Ermeninin İngiltere'ye sığınmış olduğunu, fakat bunlar St. Ivo'ya geldiklerinde Ermeni din adamının ölmüş olduğunu belirtir.[660] Tarihçilerin dikkat çektiği bir diğer gelişme de Ermeni Kralı V. Leon'un Londra'ya gelerek (1385) Mısır kaynaklı Memluk akınlarına karşı Avrupa'da bir kampanya oluşturmaya çalışmasıdır. Yine Kral III. Henry ile Hetoum arasındaki mektuplaşma da iki toplum arasındaki ilişkilere delil olarak sunulmaktadır. 16. yüzyıla gelindiğinde ise İngiltere'deki Ermenilerin bu ülkeye daha çok kıta Avrupası'ndan, sınıflandırılamayacak farklılıkta nedenlerle geldikleri görülmektedir. Bu göçlerin ağırlıklı olarak Hollanda'dan olması ve gelenlerin İngiltere'nin güney limanlarına yerleşmeleri dikkat çekicidir. Fakat bu göçlerle dahi İngiltere'de önemli bir Ermeni cemaati oluşamamış, sayıları onlarla ifade edilmeye devam etmiştir. Cromwell döneminde Plymouth (Güney İngiltere) yakınlarında bir yerleşimden söz edilse de, bu kişilerin Ermeni oldukları şüphelidir. Kısacası ilk dönemleri değerlendirecek olursak, bu dönemde İngiltere'de kayda değer bir Ermeni topluluğunun bulunduğunu söylemek güçtür. Buna karşın gerek Haçlı seferleri, gerekse sonrasında Ermenilerin İngiltere ve diğer Avrupa Hristiyan ülkelerinde destek arayışları, Ermeni toplumunun sürekli olarak bölgesindeki halklara karşı bölge dışı güçlerden yardım umduğunu ortaya koymaktadır.

17. yüzyıldan itibaren ise gezgin Ermeni tüccarları bu ülkeye de uğramışlardır. Ermeni halkının temelde doğulu bir toplum olmasından dolayı, Ermeni tüccarları da doğu dillerini (Farsça, Hintçe, Osmanlıca vb.) iyi biliyorlardı. Doğulu olmalarına karşın dinlerinin Hristiyanlık olması Ermenilere, hem doğuda hem de batıda önemli sayılabilecek avantajlar sağlıyordu. Bu avantajlarını İngiltere'de kullanarak yükselen

---

[659] Ermenilerin içinde bulundukları devletlere karşı Haçlılar ile ittifakı konusunda bkz.: Michael Foss, *People of the First Crusade*, (Londra: Michael O'Mara Books Limited, 1997); Mehlika (Aktok) Kaşgarlı, 'Haçlı Seferleri ve Ermeniler', içinde Berna Türkdoğan (Hazırlayan), *Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, (Atatürk Araştırma Merkezi, 2000), ss. 29-36.

[660] 'Britain and the Eastern Churches, First Armenian Bishop in Britain', *The Glastonbury Review* (The British Orthodox), 1997. Ayrıca bkz.: www.uk-christian.net/boc/97a.shtml

Ermeniler, bir süre sonra İngiliz dış politikasının önemli bir parçası haline de geldiler. Bu dönemde Hindistan'ı ve genel olarak Asya'yı sömürgeleştirme politikası güden İngiltere için Ermeniler çok iyi bir araç / aracı olabilirdi. Nitekim İngiltere'nin Hindistan'a girişinde Ermenilerin önemli roller üstlendikleri söylenebilir. Bölgeyi çok iyi tanıyan ve dil problemi olmayan Ermeniler ilk başta İngilizlere gönüllü olarak yardım ederken İngiltere'nin doğu ticaretinde görece önemli bir paya da sahip olmuşlardır.[661] Ermenilerin İngiltere ile Hindistan arasındaki ticarette daha çok Manchester - Kalküta hattında öne çıktıkları söylenebilir. Bu noktada şu gerçeği de not edelim ki bugünkü İngiltere Ermeni cemaati Hindistan'ın İngiltere tarafından sömürgeleştirilmesine katkıda bulunduklarını her fırsatta belirterek bununla gurur duymaktadırlar.[662] 17. yüzyılın sonunda (1688) Ermeni tüccarlar yukarıda sayılan hizmetleri de dikkate alınarak, Kraliyet Fermanı (Royal Charter) ile ödüllendirilip, 'İngiltere'nin Özgür Vatandaşları' (*Free Citizens of England*) statüsüne kavuşmuşlardır.[663] İngilizler ile Ermeniler arasında Hindistan'da oluşan işbirliği İngiltere'nin bu ülkeden çekildiği 1947 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre boyunca Ermeniler Hristiyan olmalarının da etkisiyle İngilizler tarafından 'doğal müttefik - işbirlikçi' olarak algılandılar. İngiltere Hindistan'dan çekilince ise Ermenilerin önemli bir kısmı bu ülkeden göç etmek zorunda kalmıştır.[664] Halen İngiltere Ermenileri, Ermeni kilisesi ile işbirliği halinde Hindistan'daki Ermeni varlığını devam ettirmeye çalışmaktadır.[665]

Ticaretteki başarı Ermenilerin İngiliz toplumuna uyumunu da kolaylaştırmış ve sanattan edebiyata çeşitli alanlarda Ermeniler yer almaya başlamışlardır. Bu da siyasi konularda Ermeni nüfuzunu ileriki yıllarda arttırıcı bir etki yapacaktır. 18. yüzyılın başlarında sayıları çok az olmasına karşın Ermeniler Ermenice ve İngilizce yayıncılık yapabilmek için Kraliçe Ann nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Bunun için Başpiskopos Thomas Vanadetsi Kraliçe ile görüşerek, maddi ve manevi destek aramıştır. Vanadetsi bunun dışında York Başpiskoposu'yla da

---

[661] Ermeniler sadece Hindistan değil İngiltere-İran hattında da önemli bir paya sahip ideiler. Ermeniler ağırlıklı olarak ipek, kumaş ve baharat ticareti yapıyorlardı: 'Armenians in Madras', www.chennaionline.com/

[662] 'A History of Armenians in Britain', *Armenian Voice*, 1988-89.

[663] Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'e millet-i sadıka denmesi Ermenilerin gerçek niyetleri ne olursa olsun, içinde bulundukları topluma uyumları konusunda çarpıcı çağrışımlarda bulunmaktadır.

[664] Christopher Y. Walker (ed.), *Armenia and Karabgh, the Struggle for Unity*, (Londra: Minority Rights Group, 1991), s.57.

[665] Londra'da kurulu bulunan Hindistan'daki Ermeni Okulları ve Kiliselerini Koruma Örgütü bunlardan bir tanesi. Örgüt'ün şu anda en büyük gayreti Kalküta Ermeni Koleji'ni devam ettirebilmek ve Eçmiyazin Kilisesi'nin gücünü tüm Hindistan'da devam ettirebilmektir.

görüştü ve gezisi esnasında Amsterdam'da kendisi tarafından basılan Ermenice kitapların geniş bir koleksiyonunu Oxford Bodlein Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.[666] Tüm bu çabalara karşın, destek istenilen düzeyde olmamış ve Ermeniler'e ait bir matbaanın kurulması 1780'i bulmuştur.[667] Diğer taraftan bazı bireysel çabalar ile Ermeni kültürü ile İngiliz okuyucular yakınlaştırılmaya çalışılmıştır. Örneğin 1736'da iki Ermeni kökenli kardeş olan Whiston kardeşler Londra'da Movses Khorenatsi'nin Ermeni Tarihi adlı eserini Latince'ye çevirmişlerdir.[668] Ayrıca Ermeni araştırmacıların diğer bazı çalışmaları da bu kişilerce İngiliz entelektüel yaşamına sunulmuştur.

19. yüzyıla kadar İngiltere Ermenileri daha çok kişisel sorunlarıyla uğraşıyor, zaman zaman da bir cemaat haline gelmek için uğraş veriyorlardı. Buna karşın ciddi bir siyasi tavırdan ya da Osmanlı İmparatorluğu'na dönük bir karşı propagandadan bahsetmek mümkün değildir. 19. yüzyılla birlikte ise tablo tamamen değişmiş ve Ermenilerin bu ülkede oluşturmaya çalıştıkları tüm avantajlar Türkler aleyhine kullanılmaya başlanmış, böylece dönemin süper gücü sayılabilecek İngiltere gibi bir ülkede kamuoyu, diğer etkenlerle birleşerek Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine çevrilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi 19. yüzyılda İngiltere'ye göç eden Ermenilerin önemli bir kısmı İstanbul ve İmparatorluğun diğer şehirlerindendi ve ilk başlarda bunların çoğunluğunu tüccarlar oluşturuyordu. Osmanlı pazarında birçok sektörde başı çeken bazı Ermeni tüccarlar İngiltere ile bağlantılarını kullanarak İngiliz mallarını Osmanlı İmparatorluğu'na pazarlıyordu. Daha çok 1830-1835 yılları arasında gelen bu tüccarlar ağırlıklı olarak Londra, Liverpool ve Manchester merkezli çalışıyorlardı. 1862 yılında Manchester'daki Ermenilerin sayısı 30 civarındaydı ve bunların neredeyse tamamına yakını ticaretle uğraşıyordu. İngiltere'den Türkiye'ye taşıdıkları mallardan en önemlileri ise ipek, kumaş çeşitleri ve çeşitli metal ürünleriydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında

---

[666] Görüşmeler sonucunda istenilen düzeyde bir destek sağlanamamışsa da sıcak temaslar ileride kullanılabilecek yakın ilişkilerin temelini atmıştır. Bu görüşmelerin sonunda York Başpiskoposu, Vanadetsi'nin Oxford Üniversitesi tarafından doktora derecesiyle ödüllendirilmesi önerisinde bulunmuştur.

[667] İlginçtir, nerede ciddi bir Ermeni nüfusu artışı olsa, orada bir Ermeni matbaası da kısa süre içinde kurulmuştur. 19. Yüzyılda bunlardan bazıları şu şehirlerde bulunuyordu: İstanbul, İzmir, Tiflis, St. Petersbourg, Madras, Kalküta, Amsterdam, Legborn, Venedik, Moskova, Astrakhan ve Londra. *The Encylopedia Americana*, Cilt II, (New York ve Chicago: Americana Corporation, 1924), s. 270.

[668] Bu çeviri son derece önemlidir. Çünkü çeviri sayesinde söz konusu kitap tüm Avrupa'ya açılma fırsatını bulmuş, 1752, 1827, 1865 ve 1881 yıllarında önemli bir Ermeni azınlığın da bulunduğu Venedik'te (İtalya) tekrar tekrar basılmıştır. 1841'de Fransızca'ya çevrilen kitap, 1869'da ise Almanca'ya çevrilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda artan sorunlara paralel olarak İngiltere'deki Ermeni sayısında da artış yaşandı ve bunlara İran gibi diğer bazı ülkelerden gelenler de eklendi.

İngiltere'de Kilise ve Ermeni Kimliği

Sayıları az olmakla birlikte İngiltere Ermenileri etnik kimliklerini sonuna kadar korudular ve hatta İngiliz politikalarını kendi lehlerine etkilemeyi büyük oranda başardılar. Şüphesiz bunda en önemli pay Ermenilerin din konusundaki hassasiyetlerine verilmelidir. Bir Ermeni için 'din', sadece din anlamına gelmez ve çok daha geniş anlamlar ifade eder.[669] Ermeni Hristiyanlığı, Ermeni ulusal kimliğinin en önemli parçasıdır ve İngiltere'de de bu böyle olmuştur ve İngiliz Ermenileri sayıları onlarla ölçülürken bile kiliseleri sayesinde güçlerinin ötesinde seslerini duyurabilmişlerdir. İngiliz Ermenileri'nin kilise kurma çabalarında dönemsel etkenler de göz ardı edilmemelidir. O dönem İngilteresi'nde hükümetin bir topluluğu önemsemesi kendisine has bir kilisesinin bulunmasından geçiyordu ve sayıları az olması nedeniyle hükümet nezdinde lobiciliğe büyük önem veren Ermeniler durumun fazlasıyla farkında idiler. Bu çerçevede ilk Ermeni Kilisesi, Manchester'da 1863 yılında açılmıştır.[670] 30 kadar Ermeni'nin yaşadığı bir şehirde büyük paralar harcanarak açılan bu kilisenin Ermeni kimliğinin yerleşmesinde büyük bir rolü olmuştur. Kilise, kuruluşundan sonra İngiltere Ermenileri'ni birçok platformda temsil ettiği gibi, İngiltere'de yayınlanan ilk Ermeni edebiyat dergisi sayılan Yercraground'u da çıkarmıştır. 1869'da ise yine Manchester'da Ermeni cemaati bu kez yaklaşık 3000 pound gibi yüksek bir masrafla binası da kendilerine ait bir kilise inşaa etmiştir; Holy Trinity. 1897'de cemaat tarafından İngiltere Ermenileri'nin ruhani lideri seçilen Papaz Ghevond Phrghalemian'ın önem verdiği iki önemli konu vardı: Kafkasya Ermenileri arasında yaşanan kıtlığın etkilerini azaltmak için yardım kampanyaları düzenlemek ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Ermeni sorununu sürekli olarak İngiliz kamuoyunun gündeminde tutmak. Bu dönemde İngiltere'de Osmanlı görüşünü seslendirecek organize ve etkin bir merkez bulunmadığından ve Ermeniler ile İngiliz toplumunun aynı dinden olmasının verdiği yakınlık ile kilise bu konuda son derece büyük kazanımlar

[669] Bu konuda ayrıca bkz.: Sedat Laçiner, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991 - 2002', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No: 5, Bahar 2002, ss. 168-221; Sedat Laçiner, 'Ermeni Kimlik Bunalımı ve Göç Politikalarının Bir Ürünü Olarak Ermeni Sorunu', 2023, *İktibmyirmiüç Dergisi*, 15 Nisan 2002, No. 12, ss. 56-61.

[670] Kilise 151 Romford Sokağı'nda idi.

elde etmiş ve Türkleri İngilizler'in vicdanında adeta 'mahkum' ettirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu karşıtı faaliyetlerde kilisenin rolü İngiliz kamuoyu ile de sınırlı kalmamış, diğer kiliseler ile işbirliği içinde hareket eden İngiltere Ermenileri, İngiltere'de ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde geniş bir Türkiye karşıtı ağın önemli bir parçası olmuşlardır. Kilisenin bir diğer rolü de eğitimde üstlendiği rolden kaynaklanmıştır. Genç nesil Ermeniler'e sürekli olarak Türk ve Osmanlı düşmanlığı yükleyen Ermeni Kilisesi dini adeta şoven bir milliyetçiliğe çevirmiş, gelecek nesiller için 'nefret tohumları' ekmiştir.

İngiltere'de Ermenilerin Siyasi Faaliyetleri ve Ermeni Sorunu

Kilisenin ve Doğu Ermenileri'nin çabaları sonucunda Ermeni radikaller kısa sürede İngiltere'de de örgütlenmeyi başarmış ve çok sayıda siyasi parti ve örgüt kurmuşlardır. Bunlardan bazıları şu şekilde özetlenebilir: Hınçak Devrimci Partisi (1887), Devrimci Federasyon (1890), Mart (1897), Hınçak (1894, 1901-1903), Hayastan (1888-1892), Nor Kiank (1898-1902), Aptak (1894-1897), Hamaink (1894).[671]

Bu partiler üç temel hedef üzerinde stratejilerini yürütmüşlerdir. Bu hedefler şu şekilde sıralanabilir:

1. İngiliz kamuoyunda Ermeni sorunu konusunda Ermeni görüşlerini hakim kılmak. Basına ve etkili odak noktalarına tek yönlü bilgiler aktaran kilise ve siyasi gruplar, Türkler'in masum ve sivil binlerce Ermeni'yi katletmekte olduğu haberlerini yaymışlardır. Bu konuda, Bulgaristan ve Yunanistan deneyimlerinde Türkler'e karşı ön yargı ile dolan İngiliz kamuoyunun ise bu sözlere inanması çok kolay olmuştur.

2. İkinci olarak Ermeniler İngiltere'nin Türkiye politikasını değiştirmeye çalışmış, kamuoyunun tepkisinin hükümetin politikalarına da yansımasına çalışmışlardır. Bunun için Meclis'in her iki kanadını da yakın takibe alan Ermeni dernekleri ve etkin - zengin Ermeniler basının ve kamuoyunun baskısının işlemediği noktalarda bağış ve diğer yöntemleri denemişlerdir.

3. İngiltere Ermenileri söz konusu politikalarını mümkün olduğunca İngilizler'e söylettirmeye çalışmış, ülke içinde bir azınlık ya da bir yabancı görünümünden uzak durmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede hemen her meslek grubunda ve ilgi alanında İngiliz-Ermeni ortak dernek ve örgütleri kurulurken bunlar siyasi alanda Ermeni görüşlerini

[671] Mart ve takip eden örgütler Devrimci Federasyon'a bağlı, ya da ondan ayrılmış örgütlerdir.

çok daha etkin bir şekilde savunabilmişlerdir. Bu derneklerden en önemlileri *Anglo-Armenian Association* (1893), *Friends of Armenia* (1897), *The Information (Armenian) Bureau* (1896), *Armenian United Association of London* (1898) ve *Armenian Patriotic Association* (1888)'dır. 1920'de kurulacak olan British Armenian Chamber of Commerce de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğu karşıtı kampanyalar iki önemli merkezden yürütülüyordu: Manchester ve Londra. Manchester'daki Ermeni tüccarlar servetlerini büyük bir kampanyaya vakfederken sadece ulusal düzeyde değil, yerel düzlemde de Türk karşıtı propagandalarını yoğunlaştırıyorlardı. Manchester merkezli kampanyalarda Patrik Nersess Varjapetian ile yine din adamı olan Khrimian Hairik başı çeken isimlerdi. Londra'daki merkez ise daha çok siyasi partiler ve meclis ile basın üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Londra'da başı çeken kişiler Londra Ermenileri'nden Seth Apcar ile İzmir Ermenilerinden Garegin Papazian'dı. Papazian aynı zamanda Ermeni yanlısı İngiliz Vikont Lordu James Bryce'nin de yakın arkadaşıydı. Böylece Ermeni iddiaları Lordlar Kamarası'nda önemli bir savunucu kazanmış oluyordu. Lord Bryce kişisel olarak yaptığı girişimlerine ek olarak Ermeni kampanyasının yürütücülerini Başbakan William Gladstone ve diğer bazı lordlar ile de tanıştırarak desteğini arttırarak sürdürdü. Bu bağlantılardan en önemlisi şüphesiz Başbakan ve İngiliz siyasetinin en önemli simalarından olan Gladstone ile kurulan bağlantı idi. 'İflah olmaz bir Türk düşmanı' olarak tanımlayabileceğimiz Gladstone'un bu hale gelmesinde Ermeni lobisinin yakın markajının da büyük bir rolü olmuş, İngiltere'nin Gladstone dönemindeki politikaları bu etkinin de yansımasıyla tamamen Türkiye'nin aleyhine dönmüştür. O döneme kadar Türkler'in Yunanlılar ile Bulgarlar'ı katlettiğini savunan Gladstone 1890'lı yıllarda ayaklanan Ermeniler'e karşı da Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmış, konuyu inanılmayacak düzeyde basitleştirmiştir. Gladstone'un The Bulgarian Horrors and *the Question of the East* adlı kitabından yapılan şu alıntılar ne demek istendiğini açıkça ortaya koyar:

> *"Türk ırkı ne idi ve şimdi ne? Bu sadece Müslümanlık sorunu değil, fakat Müslümanlığın bir ırka özgü bir karakterle birleşmesidir. Türkler, Avrupa'ya girdikleri o ilk kara günden bugüne, insanlığın en büyük insanlık dışı türünü oluşturdular. Nereye gittilerse arkalarında geniş bir*

kan yolu bıraktılar ve onların hükümranlıklarının ulaştığı yerlerde medeniyet kayboldu."[672]

Hakarete varan ve art niyetli değil ise 'çocukça' sayılabilecek bu sözlerin yapıldığı dönemde İngiliz askerlerinin Hindistan'da uyguladıkları işkence ve insanlık dışı uygulamalar burada detaylandırılmayacaktır. Çünkü bu satırların yazarı devletlerin belli dönemlerdeki hatalarının tüm bir ulusu bağlayamayacağının, hele hele yukarıda belirtildiği şekliyle ırkçı bir sonuca ulaştıramayacağının farkındadır.[673] Türkler'i yukarıdaki sözler ile itham eden ve Ermeni katliamı ile suçlayan Gladstone'un 1890lar boyunca Osmanlı topraklarında büyük karışıklıklara yol açan silahlı Ermeni isyancıları hakkında ciddi bir eleştiri getirmemiş olması onun Hristiyan idealizmi merkezli dış politikasına bağlanabilirse de, Ermeni arkadaşlarının ve Ermeni lobisinin etkisi de yadsınamaz.

Özellikle 19. yüzyılın sonunda Ermeni lobisi, destekçilerinin de teşvikiyle İngiltere'de örgütlenmeye hız vermiştir. Dernekler aracılığıyla kamuoyu üzerinde etki kurmaya çalışan lobinin en çok göze çarpan kuruluşları Friends of Armenia (1897), Anglo-Armenian Association (1893), International Association of the Friends of Armenia, Information Bureau (1896), Armenian Patriotic Association (1888), Armenian United Association of London (1898)'dır.

Gladstone'un bu aşırı denebilecek ifadelerine ve yoğun Ermeni lobisine karşın İngiltere'nin Ermeni sorunu ile ilgili politikalarında sadece Ermeni etkisini, ya da duygusal tepkileri görmek mümkün değildir. Bu konuda da İngiliz pragmatizmi ve ulusal çıkarları hafife alınamaz. Diğer bir deyişle İngiltere'nin Ermeni politikası diğer alanlarda olduğu gibi uzun dönemli politikaların bir sonucudur. Ancak dönemsel gelişmeler ve Ermeni faaliyetleri Osmanlı aleyhindeki kararların alınmasını hızlandırmıştır denebilir. Bu bağlamda İngiltere Osmanlı İmparatorluğu üzerinde reform ve taviz yönünde baskılarını sürdürmüşse de, diğer ülkeler ile kıyaslandığında daha dengeli bir politika yürütmüştür.[674]

---

[672] Aktaran Andrew Wheatcroft, *The Ottomans, Dissolving Images*, (Londra: Penguin Books, 1993), s. 234.

[673] Bu konuda daha fazla bilgi için, bkz. Wheatcroft, *The Ottomans...*, s. 236.

[674] Çalışma İngiltere'deki Ermeniler'e odaklı olduğundan genel olarak İngiltere'nin Ermeni sorunu ve Osmanlı politikası derinlemesine incelenememiştir. Bu konuda ayrıca bkz.: Joseph Heller, *British Policy towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, (Londra: Frank Cass and Company, 1983); G. D. Clayton, *Britain and the Eastern Question, Missolonghi to Gallipoli*, (Londra: University of London Press, 1971); Jeremy Salt, *Imperialism and the Ottoman Armenians, 1878 - 1896*, (Londra: Frank Cass, 1993).

20. yüzyıla geçmeden önce belirtilmesi gereken bir diğer nokta da 1896 yılında oluşturulan Galler - Ermenistan Dayanışması adlı dernektir. Bu dernek Osmanlı İmparatorluğu'na karşı lobicilik faaliyetlerinin yanısıra Osmanlı'daki Ermeni isyanlarına da destek vermiştir. Bu etkinliklerin sonucu olarak çok sayıda Galli şair ve yazar eserlerinde Osmanlıları katliam yapmakla eleştiren ifadeler kullanmışlardır.[675]

Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası

Gerek savaş öncesinde, gerek savaş esnasında, gerekse savaş sonrasında Ermeni sorunu İngiltere'den ayrı düşünülemeyecek bir konu olmuştur. Hatta birçok Türk araştırmacısına göre Ermeni sorunu Rusya'dan çok İngiltere'nin ürettiği / sebep olduğu bir meseledir. Savaş öncesinde, esnasında ve sonrasında Ermeni sorununu Osmanlı karşısında bir koz olarak kullanan İngiltere'nin ikili bir 'oyun oynadığı söylenebilir. Türkleri Ermeni sorunu ile sıkıştıran İngilizler, buna karşın Ermeniler'e de tam anlamıyla ihtiyaçları olan desteği vermiş değildir. Yenilgilere ve trajedilere neden olan bu sözlü, ama içi boş desteğe ek olarak İngilizler işgal esnasında 1915 olayları ile ilgili belgelere de doğrudan giriş imkanı bulmuşlar, hatta kurulan mahkemeleri etkileme gücüne sahip olmuşlar, buna karşın soykırım iddialarını destekleyecek bir karar alınamamıştır. Bu çalışmanın sınırları nedeniyle bu konunun detaylarına girilmeyecekse de konunun Türk ve yabancı tarihçilerce derinlemesine incelendiğini hatırlatırız.[676]

İngiltere'deki Ermenilere dönecek olursak, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Londra'daki Ermeni nüfusu 300 kişi civarındaydı ve henüz

---

[675] 'Wales - Armenia Solidarity', *Armenian Voice*, Summer 2002, No. 46.

[676] Bu konudaki diğer çalışmalar için bkz.: Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası, Ermeni Sorunu, 1914-1923*, (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2000); Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1981); Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: 1983); Ömer Kürkçüoğlu, *Türk - İngiliz İlişkileri*, (Ankara: 1978); Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia, Turks and Armenians in the Maelstroom of Major Powers*, (Ankara: Turk Tarih Kurumu, 2000); Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat - Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, (İstanbul: Temel, 1998); Altan Deliorman, *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973); Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001); Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, (Ankara: Köksav, 2001). Özellikle İngiltere'nin Ermeni sorunundaki rolüne odaklanmış bir çalışma için: Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, 2000), ss. 15-28; Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya ve Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu El Kitabı*, (Ankara: SAEMK ve EREN Yayını, 2002).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tehcirden dolayı göç edenler İngiltere'ye ulaşmamışlardı. Tıpkı Manchester örneğinde olduğu gibi bir Ermeni topluluğunun oluşturulmasında Londra'da da en önemli etken kilise olmuştur. Sayıları 300 civarında olmasına karşın 1920'ler boyunca Londra Ermenileri kendilerine ait bir kilise kurmanın yollarını aramışlardır. Savaş'ın yıkıcı etkilerinin yaşandığı bir dönemde bu amaç için 5000 sterlinden fazla bir para toplanması bu konudaki isteği ortaya koymaktadır. Toplanan yardımlara Fransa'da yaşayan Ermeniler'den Caloust Gulbenkian'ın yaptığı 15.000 sterlinlik katkıda eklenince Londra'da Ermeni mimari geleneklerine yakın çizgide bir Ermeni kilisesini yapmak mümkün olmuştur. Londra'nın prestijli mahallelerinden Kensington'da inşa edilen kilisenin adı Aziz Sarkis (St. Sarkis) Kilisesi'dir ve açılışı 1923 yılında gerçekleştirilmiştir.[677] 1926 yılına gelindiğinde ise İngiltere'de yaşayan Ermenilerin sayısı 1000'e yaklaşmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Londra'daki en önemli Ermeni faaliyetlerinden bir diğeri ise Ermeni Ulusal Bürosu'nun (1918) açılmasıdır. Ermenistan, Kafkasya'daki çatışmaların da bir sonucu olarak bağımsızlığını ilan edince, bir tür büyükelçilik veya enformasyon bürosu olarak Ermeni Ulusal Bürosu kurulmuş ve Aram Raffi bu büronun ilk direktörü olarak atanmıştır. Büro, Ermenistan'ın ve genel olarak Ermenilerin İngiltere'deki çıkarlarını korumanın yanısıra diasporadaki Ermenilerin görüşlerini kamuoyunda etkili hale getirmeye de çalışmıştır. Bu çerçevede kitapçıklar yayınlayan büro birçok toplantıya da ev sahipliği yapmıştır. Çalışmalar daha çok Londra ve Manchester'da odaklanmıştır. Ayrıca Büro Ermenistan'dan Londra'ya yapılan ziyaretleri de organize ederek, Londra nezdinde Ermenistan için lobicilik faaliyetlerinde de bulunmuştur. Söz konusu gezilerden en dikkat çekici olanı Ermenistan'da o dönem bakan olan Pogos Noubar Pasha ile Avetis Aharonian'ın Londra gezileridir. İngiltere'nin Ermenistan'ı resmi olarak tanımasının ardından ilk Ermenistan Büyükelçiliği General H. Bagradouni'nin elçiliği altında Londra'da açılmıştır. Elçilik Kafkasya'daki çatışma ve belirsizliklere karşın 1924 yılına kadar açık kalmış, kapandıktan sonra da bir süre konsolosluk işlerini yürütmüştür.

Birinci Dünya Savaşı ve sonrası dönem ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer nokta da İngiliz sömürgeciliği ile sömürülen ülkelerdeki Ermeni azınlıklar arasındaki bağlantıdır. Savaş öncesi ve sonrasında (tıpkı Hindistan'ın sömürgeleştirilmesinde olduğu gibi) Ortadoğu'ya iyice yerleşen İngiltere için bu ülkelerdeki Ermeni azınlıklar potansiyel işbirlikçiler olmuştur. Örneğin Mısır'da geçmişi 11. yüzyıla

[677] Resmi açılış ancak 11 Ocak 1932'de gerçekleştirilebilmiştir. Söz konusu kilise 1937 ve 1951'de yapılan ilaveler ile genişletilmiştir.

kadar uzanan Mısır Ermenileri ülkenin yönetiminde ve ticaretinde önemli görevler üstlenmiş olmalarına karşın İngiliz işgalini memnuniyetle karşılamışlar, İngiltere'nin bu ülkeden çekilmesiyle birlikte ise bir çoğu Mısır'da barınamayarak ülkeyi terk etmiştir.[678]

İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası

İkinci Dünya Savaşı birçok ülkeyi olduğu gibi Ermeniler'i de etkilemiş ve birçok aileyi göçmen durumuna düşürmüştür. Bunlardan bir kısmı da İngiltere'ye yerleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki göçlerin Türkiye açısından dikkat çekici olan yönü ise gelenlerin önemli bir kısmının daha önce Osmanlı İmparatorluğu döneminde tehcir kararıyla Lübnan, Suriye ve Kıbrıs gibi bölgelere göçen Osmanlı Ermenileri'nden oluşmasıdır. Bu da doğal olarak İngiltere Ermenileri arasında halihazırda mevcut olan Türkiye karşıtlığını körüklemiş, güçlendirmiştir.

1950'li yıllar boyunca Ermeni cemaati dış göçlerin de etkisiyle genişlemiş, dikey anlamda ise toplumdaki etkinliğini iş adamları ve sanatçıları vasıtasıyla arttırmıştır. 1950'li yıllarda cemaatin örgütlenmesi açısından önemli bir gelişme ise düzenlenen yardım kampanyaları sonucunda Londra'da bir Ermeni Merkezi'nin yapımına başlanmasıdır. 1961 yılında ise Londra Ermeni Toplumu Loncası (*The London Armenian Community Trust*) oluşturuldu. Amaç Kensington mahallesinde Ermeni Evi'ni (*The Armenian House*) kurmaktı. Yapımından sonra tüm İngiltere Ermenileri'nin adeta buluşma yeri haline gelen ve siyasi, sosyal her türlü toplantının düzenlendiği Ermeni Evi, yaklaşık 1500 Ermenice ve İngilizce kitaptan oluşan kütüphanesiyle Ermeni sorunu ve Ermeniler ile ilgili hemen hemen her tülü konuda bir danışma merkezi halini de almıştır. 300.000 Türkün yaşadığı Londra'da Türkiye'nin böyle bir kütüphanesi ve kültür merkezi bulunmadığı hatırlanacak olursa Ermenilerin sağladığı başarı daha kolay anlaşılacaktır. Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer nokta da kilise, kültür evi gibi ortak kullanım alanlarının yapımında 'imece' usulünün kullanımıdır. Bu yöntem dağınık olan imkanları birleştirip daha etkili hale getirmekle kalmamış, İngiltere Ermenileri arasında yardımlaşma ve bir ulus olma bilincini de arttırmıştır. Kendisini büyük bir grubun bir parçası hisseden bireyler böylece etnik kimliklerini kaybetmekten de kurtulmuşlardır.

1960'a kadar Ermeni sayısında geometrik artışlar yaşanmış ve sayı kısa sürede 5000'e yaklaşmıştır. Rakam olarak çok görünmese de etkinlik düzeyi dikkate alındığında Ermeniler toplum içindeki dikey yükse-

[678] Walker (ed.), *Armenia...*, s. 36.

lişlerini aynı dönemlerde de sürdürmeyi başarmışlardır. Bunların büyük bir kısmı kanlı çatışmalara sahne olan Kıbrıs adasından İngiltere'ye göç etmişlerdir ve yine bu kişiler bu adaya ağırlıklı olarak tehcirle gelmiş kişilerdir. 1980'de ise bu sayı neredeyse üç katına çıkmış ve 10.000'i geçmiştir. Bu artışta en önemli faktör Lübnan ve İran'da yaşanan sorunlar olmuş ve yine Lübnan'dan gelenlerde Türkiye karşıtlığı adeta bir sabit fikir olarak kendisini göstermiştir. Sözü geçen dönemde özellikle Kıbrıs'tan gelen göçmenlerin sayıca fazla oluşu Kıbrıs Rumları ile Kıbrıs Ermenileri'ni birbirine amaç birliğinde yaklaştırmış ve Türkiye karşıtı doğal bir bloğun oluşmasına katkıda bulunmuştur. 1980 ve 1990'lı yıllarda aynı yolu izleyerek (Anadolu - Kıbrıs - İngiltere) gelen Kürt kökenli göçmenlerin de benzeri bir radikallikle Türkiye karşıtı blok içinde yerini alması dikkatleri Kıbrıs bağlantısına çekmektedir.

Ermeniler'e dönecek olursak, 12 Haziran 1965'te Ermeniler tarihlerinde ilk kez olarak Londra Ermeni Toplumu ve Kilise Konseyi için temsilcilerini seçmişlerdir. Yeni temsilcilerin ilk görevi büyüyen Ermeni cemaatinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla Finchley bölgesinde bulunan All Saint Kilisesi'nin kiralanması idi. Kira süresinin sonunda 1973 yılında kilise yıkılırken, Kilise Konseyi bu kilisenin yerine halen hizmet veren Cranley Gardens'daki St. Peter's'ı kiralamıştır. Tıpkı 19. yüzyılda olduğu gibi 20. yüzyılda da kilise İngiltere Ermenileri'ne seslerini toplumda ve hükümet nezdinde duyurmada önemli avantajlar sağlıyordu. Sayıları ne olursa olsun Kraliyet ve resmi makamlar kilise sayesinde Ermeniler'i etnik mozaiğin önemli bir parçası sayarken, Ermeni istekleri bu sayede daha da çok önemsenmiştir. Ayrıca kilise, Ermeniler arasındaki etnik bağı kuvvetlendirirken, asimilasyonu da önlemiştir. Türkiye açısından ise Türkiye karşıtlığını körükleyerek Ermeni sorununun günümüze dek etkinliğini korumasına neden olmuştur.

1979 yılında İran'da gerçekleşen devrim ve sonrasında başlayan İran-Irak Savaşı da bu ülkeden İngiltere'ye Ermeni göçünü arttırmış ve İran Ermenileri'ni İngiltere Ermenileri arasında dikkate değer bir konuma getirmiştir. İran kökenli Ermenilerin, İran'da Ermeniler'e karşı gerçekleştirilen bazı ayrımcı hareketlerin nedenini Türkiye'ye ve Türkiye'nin İranlı politikacılara dönük sözde 'telkinleri'ne bağlamaları da ilginçtir.[679]

[679] Walker (ed.), *Armenian...*, s. 55.

Ermeni Terörü ve İngiltere Ermenileri

Ermeni terörü Ermeni sorununun ayrılmaz bir parçasıdır. Şüphesiz Ermeni terör grupları İngiltere'de ve İngiltere Ermenileri arasında da faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak, İngiltere son iki yüz yıldır Ermeni siyasi propaganda faaliyetlerinin en önemli merkezlerinden biri olmasına karşın Ermeni terör örgütlerinin en az başarılı olabildikleri ülkelerden birinin de İngiltere olduğu söylenebilir. Kuzey İrlanda terörünün de etkisiyle silahlı gruplara karşı Almanya ve Fransa ile kıyaslandığında daha hassas olan İngiliz polis teşkilatı ve istihbaratı Ermeni silahlı gruplarına karşı etkili bir mücadele yöntemi izlemiştir denebilir. Şüphesiz bu durumda bir diğer etken de Fransa'da ve ABD'de yaşanan silahlı ve bombalı eylemlerdir. Bu etkenlere ek olarak Ermeni grupların izlediği yanlış stratejinin de bu sonuçta önemli bir payının bulunduğu belirtilmelidir.

Ermeni terörünün ilk örnekleri Osmanlı dönemine kadar götürülebilir. Her ne kadar kendilerine 'barışçıl' ya da 'siyasi' isimler vermişlerse de bu dönemde Ermeni derneklerinin önemli bir kısmının silahlı gruplarla ilgisi vardır ve Osmanlı topraklarında silahlı baskınlara maddi ve manevi destek vermekten kaçınmamışlardır. Silahlı saldırılara verdikleri desteğe ek olarak terör grupları İngiliz kamuoyunu ve Ermeni toplumunu da siyasi anlamda terörize ederek kendi görüşlerini yaymaya çalışmışlardır. Öyle ki bazı Ermeni okul ve kursları Türk düşmanlığını ve nefreti 10 yaş altı çocuklara kadar vermeye çalışmışlardır. Bu faaliyetlerin somutlaştığı en önemli ilk eylem ise 1969 gösterisi olmuştur. Bu olayda göstericiler Türk Büyükelçiliği önünde toplanarak bildik savları tekrar etmişlerdir.

1970'li yıllarda Türk diplomatlarına karşı tüm dünyada Ermeni terör olayları patlak verince tablo değişmeye başlamıştır. Ermeni terör grupları İngiltere'yi de eylem sahası olarak görmüşlerdir. Özellikle 1975 yılında patlattığı bombalar ile kendisini dünyaya tanıtan Ermeni terör örgütü ASALA Marksist - Leninist söyleminin bir parçası olarak ABD ile birlikte İngiltere'yi de suçlamaya başlamıştır. ASALA'ya göre bu ülkeler 'kapitalist' olmalarına ek olarak bir diğer 'suçu' daha işlemekteydiler, o da Türkiye ile müttefik olmalarıydı. ASALA'ya göre tüm Ermeniler Sovyet yönetimi altında birleşmeliydi.[680] Milliyetçi JCAG ve ARA da ASALA'ya katıldı ve 1970'ler boyunca onlarca Türk diplomatı 1915 yılında olduğu iddia edilen olayların intikamı alındığı

[680] İsmet Parlak, 'Etnik Kökenli ve Ayrılıkçı Terör Örgütleri', içinde *I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu Bildiriler*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2000), ss. 986-995.

gerekçesiyle birer birer Ermeni teröristlerince öldürülmüşlerdir. Suikastlerin dağılımı şöyleydi: Paris (7), Atina (3), Sidney (2), Cenevre (1), Lizbon (1), Madrid (2), Belgrad (1), Brüksel (1), Viyana (3), ABD (3), Ottova (1) vd. Ermeni terör örgütleri İngiltere'de de eylemler yapmışlar, fakat bu eylemlerin hiçbirinde bir Türk diplomatına ciddi bir zarar vermeyi başaramamışlardır. İngiltere ile ilgili saldırıların bir diğer ilgi çekici özelliği ise saldırıların bir kısmının Ermeni terörüne karşı takındığı tavır nedeniyle İngiltere'ye dönük olmasıdır. İtalya'nın başkenti Roma'da NAR terör örgütü tarafından İngiliz Havayolları'na 9 Aralık 1979'daki saldırı buna örnek gösterilebilir. Aynı şekilde ASALA'nın Londra'daki THY bürosuna karşı düzenlediği bombalama eyleminden sonra yaptığı açıklamalar da ASALA'nın yalnızca Türkiye'yi değil, İngiliz devletini de hedef aldığını göstermektedir. ASALA bu eylemden sonra örgütün Kuzey İrlanda'daki devrimci gruplara destek verdiğini açıklamıştır. ASALA'ya göre Kuzey İrlanda'daki sorun bir 'İngiliz faşizmi' sorunudur. 15 Eylül 1983 saldırısındaki hedef de yine İngiltere'dir. Bu olayda patlayıcı dolu bir çanta Londra'da Holborn'da daha önce yakalanan Zaven Bedros'un davası devam ederken çanta henüz patlatılmadan bulunmuştur. İngiliz polisi sorumlunun ASALA olduğunu bildirmiştir.[681] Sonuç olarak denebilir ki İngiltere'de Ermeni terörünün tutunamamasındaki en önemli etken İngiltere'nin Ermeni teröristlerine karşı tutumu ve ülkesinde bu tür eylemelere sıcak bakamaması olmuştur. Özellikle Kuzey İrlanda konusunda Ermeni terör örgütlerinin tavrı İngiliz güvenlik güçlerini endişelendirmiştir.

Ermeni terörünün İngiltere'de görece 'zayıf' kalmasının ikinci önemli nedeni ise İngiltere'deki Ermeni diasporasının ABD ve Fransa ile kıyaslandığında küçük kalmasıdır. Ayrıca Ermeni toplumunun önemli bir kesimi bu eylemlerde isteksiz davranmış, destek daha çok 'pasif destek' şeklinde gerçekleşmiştir. Ermeni terörünü açıkça destekleyen ya da fiilen terör eylemleri içinde yer alan grupların tamamına yakınının kökleri dışarıda olan Ermeni derneklerinin şubesi konumunda olmaları da not edilmelidir. Bu radikal gruplar daha çok ABD, Fransa ve Yunanistan'daki gruplar ile bağlantı halindedir. The Kaytzer örneği bunun en parlak örneğidir. Söz konusu süreli yayında yer alan yazılar 1978-1988 yılları arasında Türkiye karşıtlığını körüklüyor, son yıllarda Türkiye'ye karşı silahlı bir mücadele çağrısında bile bulunuluyordu.[682] Londra'da basılan derginin yayıncısı ise Ermeni Öğrenciler Birliği'nin Londra Şubesi'ydi. Diğer bir deyişle bu yayının kökleri de İngilitere dışında idi. İngiltere'deki Ermeni terörünün dış bağlantılarını ortaya

[681] Hyland, Armenian..., s. 210.

[682] Karvik Taverdi, *A History of Armenians in Britain*, (Londra: CAIA, 2001).

koyan bir diğer veri de tutuklanan teröristlerin kökenleridir. Örneğin Londra'da bir otelde Türk Büyükelçisi'ni kaçırma hazırlığındayken yakalanan Ermeni terörist Zaven Bedros Suriyelidir.

İngiltere'deki Ermeni kaynaklı terör eylemlerinin daha çok 1978-1983 yılları arasında odaklandığı ve sonrasında kayda değer bir eylemin olmadığı söylenebilir.[683]

Bu çerçevede Ermeni teröristleri 17 Aralık 1979'da görece kolay bir hedef olan Londra'daki THY ofislerinin önünde bir bomba patlatmışlardır. Bu olayın sorumluluğunu Ermenistan'ın Özgürlüğü Cephesi üstlenmiş, olayda can kaybı olmazken önemli bir maddi hasar meydana gelmiştir. Bombalama İngiltere'ye özgü münferit bir olay olmaktan ziyade uluslararası bir kampanyanın uzantısıydı. 1979 yılında dünyanın önemli başkentlerinde Türk temsilciliklerine karşı meydana gelen Ermeni saldırı sayısı 15'ti ve Londra'daki olaydan yaklaşık bir hafta önce Roma'da İngiliz Havayolları ve Filipinler Havayolları ofisleri önünde iki bomba patlamış, yaklaşık bir hafta sonrasında ise Paris, Amsterdam ve Roma'da dört ayrı ASALA saldırısı meydana gelmişti.

İngiltere'deki bir sonraki Ermeni saldırısı ise yaklaşık bir yıl sonra 12 Ekim 1980'de yine Londra'da olmuştur. İki ayrı saldırıda ASALA Türk Turizm ve Enformasyon Bürosu'na bombalı saldırı düzenlerken, 3 Ekim Örgütü de bir İsviçre iş merkezi önünde, yine Londra'da bomba patlatmıştır. İkinci bombanın amacı İsviçre'ye Ermeni terörüne karşı gösterdiği mücadele nedeniyle protestoda bulunmaktı. Yine bu olay da doğrudan İngiltere'ye dönük değildi. Bombalamaların gerçekleştiği Ekim ayında Cenevre, Milan, Madrid, Los Angeles, Beyrut, New York, Paris, Interlaken (İsviçre) de dâhil olmak üzere 11 ayrı saldırı olayı gerçekleşmiş, Londra'daki saldırılar da diğer saldırıların bir parçası olarak düşünülmüştür. Ermeni terör kampanyasının Londra'daki son örneği ise yine 1980'de 15 Aralık'ta meydana gelmiştir. Fransız Turizm Ofisi'nin Londra bürosunun önüne yerleştirilen iki ayrı bomba İngiliz polisi tarafından etkisiz hale getirilmiştir. Olayın sorumluluğunu üstlenen 3 Ekim Örgütü, bombaları Fransa'ya İsviçre'nin Ermeni terörüyle mücadelesine verdiği destek nedeniyle uyarı amaçlı koyduklarını ilan

[683] Saldırıların detaylı incelemesi ve Ermeni terör hareketleri konusunda daha genel çalışmalar için bkz.: Michael M. Gunter, 'Pursuing The Just Cuase Of Their People', *A Study of Contemporary Armenian Terrorism*, (New York ve Londra: Greenwood Press, 1986); Justin McCarthy, 'Armenian Terrorism: History as Poison and Anti-dote', içinde *International Terrorism and the Drug Connection*, (Ankara: Ankara University Press, 1984), ss. 85-94; Sedat Laçiner, '70'li Yıllar ve Ermeni Terörizmi', içinde *Dünyada ve Türkiye'de Terör*, (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2002), ss. 71-88; Enver Yaşarbaş, *Ermeni Terörünün Tarihçesi*, (İstanbul: Petek yayınları, 1984).

etmiştir. Diğer bir deyişle bu eylem de İngiltere ile doğrudan bağlantılı değildi.

Ermeni terör eylemlerini kısaca değerlendirecek olursak eylemlerin İngiltere'de olumlu bir sonuç verdiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Aksine olaylar kamuoyunda ve hükümet nezdindeki Ermeni imajına büyük bir zarar vermiştir. İngiltere'nin, Kuzey İrlanda'daki olaylar nedeniyle eli silahlı bir gruba kendi ülkesinde silahlı eylem yapma konusunda müsamahalı davranmayacağı tahmin edilebilir bir gelişmedir. Bununla birlikte diğer Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında İngiltere'nin soruna taraf olmama konusunda sergilediği hassas strateji dikkate değer bir gelişmedir.

Günümüzde İngiltere Ermenileri

Daha önce de belirtildiği üzere günümüz İngiltere'sinde sayıları 15.000 ile 20.000 arasında tahmin edilen bir Ermeni topluluğu yaşamaktadır. Ermenilerin günümüzde yoğunlaştığı şehir Londra'dır. Londra'da da ağırlıklı olarak Londra'nın üç 'borough'sunda (Ealing, Hounslow ve Brent) yerleşik durumdalardır. Sosyal yapı incelendiğinde topluluğun daha çok göç yoluyla geldiği ve göçün hızını henüz kesmemiş olduğu anlaşılmaktadır. İlk gelenlerin durumları daha önce de belirtildiği üzere ortalama ya da üstündedir. Bu kişiler içinde ticaret ve sanatta 'sivrilmiş' önemli isimler de bulunmaktadır. Buna karşın yeni gelenler içinde aynı şeyleri söyleyebilmek zordur.

Geldiğimiz noktada İngiliz toplumuna uyum (*adaptation*) sürecini büyük ölçüde tamamlamış görünen Ermenilerin üç temel sorunu bulunmaktadır: kimlik sorunu, yeni gelen mülteciler ve anavatana destek olmak.

1. Kimlik sorunu: Özellikle genç ve daha alt yaş gruplarında karşılaşılan kimlik sorunu cemaatin karşılaştığı belki de en önemli sorundur. Bunda farklı ülkelerden göçün de büyük etkisi olmuştur. İran, Irak, Suriye, Lübnan, Kıbrıs, eski SSCB cumhuriyetleri gibi sosyal dokuları farklılık gösteren ülkelerden gelen Ermeniler, geldikleri toplumların özelliklerini yeni geldikleri ortama da taşımışlar, bu da farklılıkları arttırmış, ortak bir kimlik oluşumunu zorlaştırmıştır.[684] Özellikle gençler arasında ciddi sorunlara neden olan kimlik bunalımı aşırılıklara ve baskın İngiliz kültürüne ve moderniteye karşı direnişi de beraberinde getirmiştir. Toplum ile bütünleşirken, onun içinde tamamen erimek

[684] 'The UK Armenian Community', *Exile*, Şubat 2001.

istemeyen Ermeni azınlık bu sorunu üç temel araç ile çözmeye çalışmaktadır. Bunlar din, milliyetçilik ve tarihsel düşmanlıklar, yani Türk düşmanlığıdır.

Bu araçların ilki dindir. Ermeni dini inançlarının - hangi mezhepten olursa olsun - gelenek ve görenekler ile bir karışım halinde ön plana çıkarılmasını amaçlayan bu yaklaşımda kilisenin önemli bir rolü vardır. Bilindiği üzere geçmişini Nuh Tufanı'na kadar götüren ve diğer ulusların Hristiyanlık anlayışlarından yer yer ayrılan Ermeni Hristiyanlık inancının kendine özgü tören ve kuralları da bulunmaktadır. Tarihte Hristiyanlığı bir devlet / millet dini olarak kabul eden ilk halk olmaları dikkate alındığında bu durum normal karşılanmalıdır.[685] Ayrıca Ermeni milliyetçiliğinin önemli bir öğesi olan Ermeni dilinin de dini ibadetler yoluyla kendisini koruyabildiğini belirtmek gerekir.[686] Bu çerçevede sadece dini törenler ve önemli günler değil, tarihi figürler, Ermeniler için önemli sayılan yerler (Ağrı Dağı gibi), resimler vb. de ön plana çıkarılmakta, bu yaklaşım yapılacak kilisenin mimari şekline kadar etkili olabilmektedir.

Dinin ortak bir kimlik oluşturmadaki rolü zaman zaman abartılmakta, diğer dini mezhepler ile Ermeni inançları arasındaki fark aşırı noktalara taşınmakta, bu da yeni sorunlara neden olmaktadır.Bu durumda en çok baskı görenler Ermeni gençleri ve dini kuralların dışına çıkmak isteyen kişilerdir. İçinde bulundukları toplumun kurallarına uymaya çalışan gençler zaman zaman bu baskılar karşısında tepki koymakta, daha az dini ve daha az siyasileşmiş bir yaşam isteklerini göstermektedirler. Bu tepki daha çok müzik grupları ile ortaya çıkmaktadır. Örneğin Ermeni gençlik grubu RBO'nun hayal ettiği Londra şu şekildedir:

---

[685] Ermeni Kilisesi en eski milli kilisedir. III. Yüzyıl gibi erken bir tarihte Hritiyanlığa giren Ermeniler, Monofistik tartışmalar esnasında, 451 yılında Konsül'ün aldığı karardan memnun olmayarak ayrılmışlar ve 536'da Gregoryan Kilisesi'ni kurmuşlardır. Papalar çeşitli defalar Ermeniler'i kendi ruhani alanlarına çekmek istediyse de bunda ciddi bir başarı sağlayamamışlardır. Eski SSCB, Alman işgali öncesi Polonya ve İtalya gibi bazı ülkelerde 100.000 kadar Ermeni Papa'nın ruhani liderliğini tanımışlarsa da, dini ibadetlerinde farklı törenler düzenlemeye devam etmişler, ibadet dillerini korumuşlardır. Denebilir ki bu farklar Ermeni ulusal kimliğinin en önemli dayanaklarındandır. Ermeni Kilisesi ve dinin Ermeniler üzerindeki etkileri için ayrıca bkz.: Bedros M. Sharian, *Armenia: Her Churches and Faith*, (Atlanta: 1928); Margaret G. Dampier, The Organization of the Orthodox Eastern Churches, (Londra: 1910); T. E. Dowling, *The Armenian Church*, (Londra: 1910).

[686] Klasik Ermenice'nin (Haykan) Ermeni Kilisesi'nce yüzyıllardır ibadet törenlerinde yaşatılması örneğinde olduğu gibi.

"Londra Ermeni gençliğinin gerçekten hak ettiği bir dünya var olsun istiyoruz. Bir dünya, günlük çekişmeler, din ve siyaset ile kirlenmemiş bir dünyaları olsun. Bir dünya, genç insanların yaptığı şeyleri yapabilsin. Toplum içinde, bir başkası tarafından yargılanma korkusu olmaksızın, terleyebildiğiniz, öpüşebildiğiniz bir dünya... Şimdi yeniden genç olmak zamanıdır..."[697]

Bir diğer örnek de Noel'in kutlanmasında ortaya çıkmaktadır. Ermeni inançlarına göre 6 Ocak'ta kutlanan Noel, İngiltere'deki Ermeni gençlerince çoğunlukla 25 Aralık'ta, yani diğer Hristiyanların kutladığı günde kutlanmakta, bu da yaşlı nesillerce tepki ile karşılanmaktadır. Yaşlı ve dindar Ermenilere göre bu yöndeki davranışlar Ermenilerin 'ulusal' kimliklerini kaybettiklerine işaret etmaktedir..

Kimlik sorununu aşmada ikinci önemli araç ise milliyetçiliktir. Modern anlamda ırk temelli, seküler bir milliyetçiliği geç keşfetmiş sayılabilecek Ermeniler, uzunca bir süre Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sıkışmış, hedefledikleri bağımsız bir Ermenistan'a ulaşamamışlardır. SSCB'nin yıkılmasından sonra kurulan Ermenistan ise zayıf, denizlere kapalı, çevresi 'dost sayılmayan' ülkeler ile çevrili bir yapı olmuştur. Diğer bir deyişle Ermeniler milliyetçilik duyguları kışkırtılmış, buna karşın bu duyguları tatmin edilmemiş bir millettir. Bu durum diasporalarda daha bir kendini göstermekte, kimlik bunalımı depreştikçe Ermeniler'i diğer uluslardan ayıran öğelere daha bir vurgu yapılmak istenmektedir. İngiltere de bu konuda bir istisna oluşturmaz. İngiltere Ermenileri 19. yüzyıldan günümüze dek Ermeni dini, dili ve kendilerine has özelliklerini zaman zaman şovenist bir yaklaşımla sergilemişlerdir. Henüz İngiltere'de sayıları birkaç yüz iken Ermenice matbaa kurma çabaları da bu anlayışın açık bir göstergesidir. Bu durum günümüzde de devam etmektedir. Bu amaçla çocuk yaştan itibaren Ermeniler'e Ermenice (Doğu ve Batı versiyonları) öğretilmekte, Ermeni müziğinin yaygınlaştırılması için özel bir çaba sarf edilmekte, Ermeni mutfağı ve sanatları geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Ermenistan devleti ile bağlar canlı tutulmaya çalışılmakta, gençlere asıl vatanlarının İngiltere değil, Ermenistan olduğu anlatılmaktadır.

Kimlik sorununu aşmada üçüncü araç ise tarihsel düşmanlıkların canlı tutulmasıdır. İlginçtir, tıpkı Rumlar gibi Ermeniler'de de Osmanlı İmparatorluğu'na dönük bir eziklik ve hazımsızlık söz konusudur. Rum örnek olayında görüldüğü üzere bu ezikliğin zayıflıkla doğrudan bir ilişkisi yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı dört kat genişleyen Rumlar bu psikolojiden bir türlü kurtulamamışlardır. Bu durum Erme-

[697] 'The World of RBO Unllimited', *RBO*, www.rbo.co.uk/Introduction_Home.htm

niler için de geçerlidir ve bu ezikliğin tek nedeni Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan olaylar değildir. Bunda tatmin edilmemiş milliyetçilik duygusunun ve ortak ulus kimliğinde ortak düşman olarak bir önceki hakim unsurun, yani Türkler'in oynadığı rolün önemli olduğu açıktır. Diğer bir deyişle pozitif unsurlar (din, dil, ortak tarih) bir millet oluşturmaya yeterli olamamakta, negatif unsurlara, yani ortak düşmana duyulan ihtiyaç artmaktadır. Böyle olunca da Ermeni ulusunun inşasında ve mevcudiyetini devam ettirebilmesinde Türkler sadece somut bir olayda suçlanan bir millet olmaktan çıkmakta, hayali, her türlü kötülüğün yüklendiği soyut bir kavram haline gelinmektedir. Başka bir ifadeyle 'Ermeni milleti iyidir, çünkü Türkler kötüdür. Ermeniler bu durumdadır, çünkü Türkler ezmiştir' noktasına gelmaktedir. Bu fikir yürütmenin mantıki bir sıralama izlemesi şart değildir, çünkü inşa edilen yapı somut bir varlık değil, hayali bir kavramdır. Durum böyle olunca gerçek Türkler'den çok, üstlenilmesi gereken tüm olumsuz özellikleri üstlenen bir 'günah keçisi' olarak Türk unsuru Ermeni ulusal kimliğinin en önemli harçlarından birini oluşturmaktadır ve bu durum diğer diasporalarda olduğu gibi İngiltere'de daha bir böyledir. Düzenlenen uluslararası kampanyalarda ortak bir düşmana karşı birleşmenin 'tadı'na varan İngiltere Ermenileri, Türkiye karşıtlığı sayesinde sadece 15-20.000 kişiden ibaret olmadıklarını, büyük, onurlu, 'zulme uğramış' ve 'bu zulme direnmiş' bir millet olduklarını keşfetmekte, kendilerinin de içinde yaşadıkları toplum (İngiliz toplumu) gibi 'gurur duyabilecekleri' bir geçmişlerinin bulunduğunu kavramaktadırlar. Bu haliyle İngiltere Ermenileri'nin Türk düşmanlığından kolay kolay vazgeçmeyeceklerini söylemek olasıdır.[688] Hemen hemen tüm Ermeni grup ve derneklerin Türk düşmanlığında birleşmesi bunun açık bir göstergesidir. Bu gruplar arasında soykırım iddialarıyla hiçbir ilgisi olmaması beklenen gruplar da vardır, örneğin Ermeni gay (eşcinsel) kulüpleri gibi. Ne var ki 2000 ve 2001 yıllarında holokost anma törenlerine Ermenileri de katma kampanyasında Ermeni eşcinselleri de aktif bir şekilde yerlerini almışlardır.[689]

---

[688] Ermeni diasporalarında kimlik bunalımı ve Türk düşmanlığının bu bunalımı aşmada oynadığı birleştirici rol üzerine psikolojik bir değerlendirme için bkz.: Erol Göka, 'Ermeni Sorununun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu', *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies*, Mart-Nisan-Mayıs 2001, Cilt: 1, Sayı:1, ss. 134-136; Şenol Kantarcı, 'Ermeni Sorunu: "Ezilmiş Millet" Kimliğiyle Meselenin Psikolojik Boyutu', *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, 37, Ocak - Şubat 2001, Yıl 7, Sayı 37, ss. 509-522.

[689] Bu arada Türkiye'yi ağır bir dille eleştiren Ermeni eşcinsellerinin Ermenistan'daki konumları da dikkat çekicidir. Ermenistan yasalarına göre eşcinsellik suçtur ve toplumsal baskının ötesinde hapis cezası ile cezalandırılır. Bkz.: Amnesty International Report, EUR 54/05/98, Eylül 1998, 8 ve 9; United Nations High Commissioner for Refugees, *Background Paper on Refugees and Asylum Seekers from Armenia*, (UNHCR, Centre for Documentation and Research, Ekim 1999).

2. Yeni Gelen Mülteciler: İngiltere Ermenilerinin ikinci temel sorunu yeni gelen Ermeni göçmen ve mültecilerdir. Her yıl yüzlerce Ermeni, Kafkasya, Ortadoğu (Lübnan, İran, Irak vb.) ve Doğu Avrupa'daki (Rusya vd.) gelişmelerden etkilenerek Avrupa'ya göç etmekte ya da sığınma talebinde bulunmaktadır. Bu kişiler en çok Almanya'ya yerleşmekte (% 64), bu ülkeyi Hollanda (% 9) ve Belçika (% 8) izlemektedir. Bu göçlerde Karabağ'da yaşanan olaylardan sonra artış olduğu söylenebilirse de, asıl etken Ermenistan'da yaşanan ağır ekonomik şartlardır. Resmi rakamlara göre İngiltere'ye 1992-2001 yılları arasında gelenlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Örneğin Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği sadece 1999 yılı için veri sunabilmekte, bunu da 20 kişi olarak belirlemektedir.[690] Fakat gerçek sayının bunun çok üzerinde olduğu açıktır. Ermeni kaynaklarına göre bu sayı her yıl yaklaşık 400 kişidir[691] ki bu da İngiltere'deki Ermeni nüfusu göz önünde bulundurulduğunda on yılda yaklaşık % 20'lik bir artışa tekabül eder. Buna doğum yoluyla olan artışlar da eklendiğinde rakamın büyüklüğü kendiliğinden anlaşılabilir. Yeni gelenler ağırlıklı olarak Ermenilerin görece daha çok yoğunlaştığı Batı Londra'ya yerleşmektedirler. Bunların önemli bir kısmının akrabaları bu mahallelerdedir ve bir noktaya kadar bu kişilerden yardım alırlar. Buna karşın son yıllarda Ermeni derneklerinin ve sosyal fonların yardımı olmaksızın yaşamlarını sürdüremeyecek Ermeni mülteci sayısında ciddi bir artış yaşanmaktadır. Bunların önemli bir kısmına CAIA kalacak yer, yiyecek ve danışmanlık yardımında bulunmaktadır.

Yeni gelenlerin en önemli sorunları biraz önce de belirtildiği üzere ekonomiktir ve ilk gelenlere oranla ortalamanın altında gelir düzeyine sahiptirler. Fakat asıl sorun uyumda ortaya çıkmaktadır. Birbirinden oldukça farklı coğrafyalardan gelen Ermeniler ilk gelenlere göre daha radikal olabilmektedir ve bunun temel nedeni de kimlik ve uyum sorunlarını bu yolla kapatmaya çalışmalarıdır.

3.Anavatana Destek Olmak: Üçüncü önemli konu ise anavatana, yani Ermenistan'a destek olmaktır. Tüm Ermeni dernek ve kuruluşları sık sık Ermenistan'a yardım kampanyaları düzenler ve bu kampanyalarda başı genelde dini kurumlar çekmektedir. Piyango çekilişlerinden, yardım kartlarına kadar çeşitlilik gösteren bu kampanyalar Ermenistan'da yaşanan ekonomik kriz ve en son depremden sonra artmıştır.[692] Özellikle deprem ve etkilerini ön plana çıkaran Ermeni dernekleri yerel

---

[690] United Nations, *Background...*

[691] CAIA'ın verileri: CAIA, *Bi-Annual Review 1997 - 1999*, (Londra: 2000).

[692] Manchester Ermenileri'nin deprem sonrasında Noel kartları kampanyası buna iyi bir örnektir.Kartlar kiliselerde ve derneklerde zaman zaman değerinin çok daha üzerinde satılmış ve kampanyaya geniş bir katılım sağlanmıştır.

yönetimler ve İngiliz kamuoyunu da bu konuda harekete geçirmeye çalışmış, bunda kısmi bir başarı da sağlamıştır. Depremden sonra dini ve sosyal yardım kuruluşlarıyla yakın temasa geçen Ermeni dernekleri sayıları ile kıyaslandığında önemli sayılabilecek bir fon sağlamışlardır. Ermenistan'a dönük bu ilgiye karşın İngiltere Ermenileri'nin Ermenistan'da yatırım yaptıklarını söylemek zordur. Bu çerçevede '2001 Yılı Ermenistan'da İş yapan Diaspora' listesinde bir tek yatırımcının bile İngiltere kökenli olmaması şaşırtıcı değildir.[693] Denebilir ki İngiltere Ermenilerinin İngiltere'den Ermenistan'a taşınmak gibi bir niyeti yoktur. Bu nedenle Ermenistan ve bölge gerçeklerinden çok, algılamalarıyla içinde bulundukları ortamın ürettiği ihtiyaçları birleştirmektedirler.

Diğer sorunlar: Bu başlık altında, sadece Ermeniler'e özgü olmayan fakat İngiliz toplumu içinde yaşayan tüm azınlıkların karşılaştığı sorunlar sayılabilir.

Tablo 14
İNGİLTERE ERMENİLERİ'NİN DAĞILIMI

Manchester ve North West	3.000 - 5.000
Londra ve Çevresi	7.000 - 12.000
Diğer bölgeler	1.000 - 3.000
Toplam	11.000 - 20.000

İngiltere'de Ermeni Kurum ve Dernekleri

Sosyal Kurumlar: Londra'da kadın, gençlik, eğitim gibi birçok dalda Ermeni dernek ve kuruluşları bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı gerçek anlamda Ermeni toplumunun ihtiyaçları için kurulmuşsa da, diğer bir kısmı yerel yönetimlerin ve merkezi idarenin sağladığı fonları kendi siyasi çıkarlarına dönük olarak kullanma çabasındadır. Bu dernek ve kuruluşları ilgi alanlarına ve önem derecelerine göre ele alacağız.

Önemli derneklerden bir tanesi Tekeyan Kültür Derneği'dir.[694] Kültürel aktivitelerinin yanısıra yayıncılık faaliyeti de bulunmaktadır. Bu

[693] Listede ağırlıklı olarak ABD, Iran, Suriye, Lübnan ve Fransa'dan yatırımcılar bulunmaktadır. 'Diaspora Doing Business in Armenia', www.armeniadiaspora.com.

[694] Bu ad altında diğer Ermeni diasporalarında da dernekler mevcuttur.

çerçevede 15 günde bir Ermenice ve İngilizce olarak Erebouni adlı bir süreli yayını da vardır. Süreli yayına sahip bir diğer dernek ise Hınçak Partisi ile doğrudan bağlantılı olan Nor Seround Kültür Derneği'dir. Derneğin gazetesinin adı Gotchnag'dır. 1960'larda ise aylık olarak Aregak gazetesi çıkarılmıştır. 1970'lerde Aregak'ı iki yıl yayını devam eden *The London Monthly* izlemiştir. Yayınlardan en dikkat çekici olanı ise, son dönemlerinde Türkiye'ye karşı silahlı mücadeleyi savunan ve Türkiye'de devlet karşıtı tüm odaklar ile işbirliği yapılmasını savunan Kaytzer'dir. Ermeni Öğrencileri Birliği Londra Şubesi'nce basılan Kaytzer'in hemen her sayısı Türkiye'ye ağır ithamlar ile doludur ve yayın süresince Türkiye ile Ermeniler arasında diyalog ikliminin oluşmasının engelleyici faktörlerden biri olagelmiştir.

Ermeni Toplumu Merkezi ise 1988 yılında Middlesex'de açılmıştır. Sportif faaliyetlerden diğer sosyal aktivitelere kadar geniş bir alana hitap eden merkez siyasi konularda da organizasyon ve kampanya düzenlenmesi gibi görevler üstlenmiştir.

Bugün İngiltere'deki Ermeni dernekleri arasında en etkin olanların başında ise Ermeni Enformasyon ve Tavsiye Merkezi (*The Centre for Armenian Information and Advice, CAIA*) gelmektedir. 1986 yılında kurulan CAIA, Ermeni toplumunun İngiltere toplumunun diğer öğeleri ile uyumunu kolaylaştırması için yerel yönetimlerden ve diğer resmi fonlardan da yardım almaktadır. Özellikle yerel yönetimler, sınırları içindeki etnik grupların örgütlenerek, kendi içlerinde zor durumda olanlara yardımda bulunmasını ve toplum ile intibakını kolaylaştıracak uyum programları (dil öğretimi gibi) yürütmesini tercih etmektedir. Ermeniler de bu politikadan sonuna kadar yararlanan gruplar arasında yer almaktadırlar. Derneğin kurulmasını sağlayan maddi destek böyle bir fondan, London Borough Grants Scheme'den gelmiştir. Bu fonların önemli bir kısmının Türkiye karşıtı faaliyetlerde kullanıldığını hatırlatmaya gerek olmasa gerektir.[695] CAIA son olarak City Parachial Vakfı ve Tudor Trust gibi bağış kurumlarından elde ettiği fonlar sayesinde Hayashen Toplum Merkezi'ni kurmuştur. Merkezin bir kısım harcamaları da yerel yönetim tarafından karşılanmaktadır. CAIA'ın üye yapısı ise radikallerden ılımlılara geniş bir spektruma yayılmaktadır. Bunlardan bir kısmı Türkiye'nin doğusunu 'Batı Ermenistan' saymakta ve günün birinde 'Ermenistanlar'ın birleşeceğini ileri sürmektedir.

[695] Ne yazık ki Türk ve Kürt gruplar için ayrılan fonlar da PKK ve yasadışı bazı sol gruplarca kullanılmakta, böylece ciddi bir maddi imkan Türkiye karşıtı faaliyetlerde harcanmaktadır. Bu konuya kısmen de olsa çalışmanın sonunda değinilecektir. Fakat konunun önemi nedeniyle başka bir çalışmanın konusunu teşkil edeceğini belirtmek isteriz.

CAIA, Hayashen'de oluşturduğu masalarda Ermeni toplumunun sağlık ve hukuk alanlarında karşılaştığı sorunlara yardımcı olmaya da çalışmaktadır. Özellikle hukuksal sorunlarda daha fazla yerel ve merkezi fonlardan yararlanmanın yollarını gösteren kuruluş, Ermenilerin İngiliz gelir dağılımından daha fazla pay alabilmesi için gayret göstermektedir.

CAIA'nın bir diğer faaliyeti de kalacak yer probleminin had safhada olduğu Londra'da Ermeni bayanlar için 2 yıla kadar çok cüzzi fiyatlarla kalınabilecek mobilyalı yer temin etmesidir. Acton Housing Association ile birlikte gerçekleştirilen bu faaliyet için de yerel yönetimlerin desteği alınmaktadır. Yaklaşık olarak 300.000 Türk'ün yaşadığı Londra'da[696] Türkiye'nin buna benzer bir girişiminin olmaması dikkat çekici bir tespittir.

Daha önce de belirtildiği üzere CAIA diğer bazı Ermeni kuruluşları gibi İngiltere Ermenilerinin ortak amaçlar etrafında hareket etmelerini sağlamaya çalışmaktadır. 2001 yılı Mart'ında gerçekleştirilen İngiltere Nüfus Sayımı'nda gösterdiği çaba bu konuda çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. İngiliz toplumunda her etnik grup sahip olduğu nüfusu göre ağırlık kazandığı ve yardımlardan buna göre yararlandığı için nüfus sayımları çok önemlidir ve katılım zorunlu olmadığından ve etnik köken tamamıyla kişinin ifadeleriyle belirleneceğinden, CAIA büyük bir kampanya başlatarak tüm Ermenilerden, İngiltere vatandaşı olsun olmasın (çünkü sayıma katılabilmek için İngiltere'de altı ay kalmış olmak dahi yeterlidir) sayımlara katılmalarını ve kendilerinin Ermeni olduklarını açıkça belirtmelerini istemiştir. Hatta melez İngilizlerden ve 'Ermeni dostu kişiler'den de 'Ermeni şıkkı'nı seçmeleri, böylece Ermeni toplumunun sesini duyurmasına ve daha çok yardım alınabilmesine katkıda bulunmaları istenmiştir.[697]

CAIA kendi faaliyetlerine ek olarak Ermeni gruplar arasındaki siyasi ve diğer ayrılıkları da en aza indirerek bir tür organizatör görevini de üstlenmektedir. CAIA'in bir diğer görevi ise İngiliz toplumunu Ermeni toplumunun çıkarları doğrultusunda bilgilendirmektir. Bu bilgilendirme özellikle siyasi tartışmaların arttığı dönemlerde kolayca Türkiye karşıtı bir propaganda kampanyasına da dönüşebilmektedir. CAIA'ın yayınlarına bakılacak olursa bunlardan en önemlisinin Armenian Voice olduğu söylenebilir. Yılda dört kez (Kış, İlkbahar, Yaz ve Sonbahar

[696] Sedat Laçiner, *Açık Kapı Politikasından Yabancı Düşmanlığına: İngiltere'de Irkçılık, Dış Göç ve Irk İlişkileri*, (Ankara: 2001); Sedat Laçiner (der.), *Bir Başka Açıdan İngiltere*, (Ankara: 2001).

[697] 15.000 Ermeni'nin bu çabalarına karşın 300.000 Türkiye kökenli kişinin parçalara ayrılması dikkat çekici bir durumdur.

dönemleri) olarak çıkarılan dergi İngilizce olarak yayınlanmakta ve topluluk içi haberleşmenin ötesinde Ermeniler ile İngiliz toplumu ve hatta dış dünyaya dönük bir iletişim ağı oluşturmaya çalışmaktadır.[698] Derginin 2001 İlkbahar sayısının büyük bir kısmı 'soykırım' iddialarına ve bunun İngiltere tarafından tanınması için yürütülen kampanyaya ayrılmıştır. Dergi üyelere ve 'önemli odaklara' dağıtılmaktadır. Bu odaklar arasında İngiliz siyasi kuruluşlarına ek olarak sivil toplum örgütleri ve diğer baskı grupları da bulunmaktadır. Bunun dışında CAIA'in bir de haber bülteni bulunuyor. Yerel yönetimlerin maddi ve teknolojik yardımları sayesinde basılan bu bülten yılda dört kez 3000 eve ücretsiz olarak dağıtılıyor.

CAIA'in diğer amaç ve faaliyetleri de şu şekilde sıralanabilir:

- Gençler ve yaşlılar için İngilizce dil kursları düzenlemek,

- Ermeni mültecilere her türlü konuda destek olmak (Özellikle yeni gelenlerin İngiliz vatandaşlığına geçmesinde hukuki destek önemli olmaktadır),

- Sosyal ve eğitim faaliyetleri düzenlemek,

CAIA tarafından kurulan Hayashen merkezinin rolünü detaylandıracak olursak, bu merkez kurulduğu günden bugüne Londra'daki Ermeni faaliyetlerinin merkezi konumundadır. Toplumsal hizmetlerin yanısıra lobiciliğin ve kamuoyunu oluşturma çalışmalarının hemen her şekli (resim sergisi, imza kampanyası, tiyatro-sinema gösterileri, konferans, kurslar, müzikli gösteriler vb.) bu merkez aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Denebilir ki Acton'da yer alan Hayashen sadece bir kültür merkezi olmanın ötesinde bir işlev üstlenmiştir.

Bir diğer kuruluş da diğerleriyle bağlantılı çalışan The Armenian Relif Society of Great Britain'dir. Bu bir tür yardım kuruluşudur. Toplamış olduğu bağış ve fonları ihtiyaç duyan Ermeniler'e dağıtıyor, Ermenistan'a yardım kampanyaları yürütmektedir. En dikkate değer faaliyeti ihtiyaç sahibi Ermeni öğrencilere maddi destek vermesidir.

Eğitim Kuruluşları: Ermeni toplumunun halen Ermeni çocuklarının eğitim aldığı üç okulu bulunmaktadır. Bu okullarda Doğu ve Batı Ermenice eğitimi verilmektedir.[699] 1978 yılında Ermeni Kilisesi ve Topluluğu Konseyi'ne yapılan 100.000 sterlinlik yardım sayesinde açılan Tahtaian Pazar Okulu bunlardan bir tanesidir. Acton High School üzerinden eğitime devam eden okulun 11 sınıfı bulunmakta ve yaklaşık

[698] Derginin eski sayılarına internet üzerinden ulaşılabilir: http://www.caia.org.uk

[699] Bilindiği üzere aynı dil olmalarına karşın Batı ve Doğu Ermenice arasında önemli farklar vardır ve bazı bölgelerde bu iki dili konuşanlar birbirlerini anlamayabilirler.

150 öğrenciye eğitim vermektedir. Bunların yaşları üç ile 14 arasında değişmektedir. Okulun öğretim elemanlarının sayısı ise 18'dir. 1980li yıllarda Ermenice Cumartesi Dil ve Çalışma Okulu faaliyete geçmiştir. Bu okulu daha sonraları Martiza Soghnalian Ermeni Okulu izlemiştir. Okul faaliyetlerini Kensington'da gerçekleştirmektedir. Bu okulun Hınçak Partisi'ne bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren Nor Seround Kültür Derneği ile doğrudan bağlantısı vardır.

Daha küçük yaşta ki gruplara dönük kurumlar da vardır. The Armenian Community Playgroup bunlardan biridir ve Mayıs 1987'de kurulmuştur. Yine Ermeni Toplumu Okulöncesi Grubu (Armenian Community Pre-School Group) da çok küçük yaştaki Ermeni çacuklara (2-5 yaş arası) Ermenice eğitimi verilmektedir. Ayrıca bu çocuklara Ermenice ve İngilizce'nin dışında Ermeni tarihi ve kültürü hakkında bilgiler de verilir. Bu bilgiler, okul sorumluları Ermeni sorunu konusunda son derece radikal olduklarından, çoğunlukla Türkiye düşmanlığı ve Ermeni tarihi konusunda nefreti besleyecek verilerle doludur.

Yukarıda sayılan düzenli eğitim kuruluşlarına ek olarak çeşitli dernek ve kuruluşların düzenlediği yaz kursları ve beceri geliştirme programları da bulunmaktadır. Bilgisayar, dans gibi kimilerince görece 'önemsiz' sayılabilecek bu kurslar da Ermeni kimliğini yaşatmanın bir parçası olarak görülür ve kursu düzenleyenler kadar katılanların bir kısmı da bu çalışmaları 'vatanseverlik' kavramı ile açıklarlar.

Dini Kurumlar: Daha önce kilisenin Ermeniler için önemine değinildiğinden için bu bölümde çalışmanın sınırları da göz önünde tutularak detaylara inilmeyecektir. Buna karşın, sayılan rol ve etkilerine ek olarak, bazı önemli noktalar belirtilebilir. Ermeni kilisesi genel olarak Hristiyan alemini, özelde ise Ortodoksları etkileme gücüne sahiptir ve bu bağlamda İngiltere'de çok sayıda Ortodoks kilisesi ve cemaati bulunduğundan,[700] politikalarını uygulamada doğal bir ittifaklar ağına dâhildir. Diğer bir deyişle dini ve mezhepsel yakınlık Ermeniler'e doğal müttefikler kazandırmıştır. Denilebilir ki İngiltere'deki hemen hemen her Ortodoks Ermenilerin soykırıma uğradığına inanmaktadır.[701]

Din ve Ermeni sorunu konusunda bir diğer nokta da dini konuların siyaset uğruna istismarı olmuştur. İngiltere'deki dini kuruluşların önemle üzerinde durdukları konulardan biri de Türkiye'deki kiliselerin

---

[700] İngiltere'de bulunan Ortodoks kiliselerinden bazıları şunlardır: Büyük Britanya Ermeni Ortodoks (lideri Nathan Hovhannissian), İngiliz Ortodoks, Etiyopya Ortodoks, Hindistan Ortodoks, Eritre Ortodoks, Koptik Ortodoks vd.

[701] Bu konuda İngiliz Ortodoksları'nın haber bülteninde yer alan şu haberler ve makalelere bakılabilir: 'Abba Seraphin in Turkey', The Glastonbury Review, Yaz 1997; 'Patriarchal Election in Constantinople Delayed', *The Glastonbury Review*, Aralık 1998.

durumu olduğundan Ermeniler bu konuyu mümkün olduğunca gündemde tutmaya çalışmaktadırlar. Bu kişilere göre Ermeni kiliseleri devlet ve bireyler tarafından sistemli olarak yok edilmekte böylece Anadolu'daki Ermeni ve Hristiyan izleri birer birer yok edilmektedir. Bu konuda en faal lobi grubu Jubilee Campaign'dir. Bu hareketin Ermeni kiliselerine karşı özel bir ilgisi bulunmaktadır. İngiltere ve uluslararası düzeyde lobicilik yapan bu grup Türkiye'de Ermeni Hristiyanlar'ın sıkıntı çektiğini ve dinlerini özgürce yaşayamadıklarını iddia etmektedir.[702] Zaman zaman bu iddialarını siyasetçilere de yansıtan kampanya basında ve sivil toplum örgütleri arasında Türkiye karşıtı bir tutum izlemektedir. Yayınlarında Ermeni, Yunan ve Süryani kaynakları dışında kaynak kullanmayan örgütün Türkiye'deki Ermeniler ile ilgili yayınında 1990'lı yıllarda İstanbul'daki Ermeni kiliselerine dönük saldırıların arttığı iddia edilmektedir.[703]

Diğerleri: Sayılan dernek ve kuruluşlara ek olarak bazı ABD ve Avrupa Ermeni dernek ve kuruluşlarının da Londra'da şubeleri bulunmaktadır. Bunlardan önemlileri AGBU, ARS ve ANC'dir.[704] Bu noktada İngiltere Ermenileri'ni etkili kılan en önemli unsurlardan birinin de dış bağlantıları olduğunu söylemek gerekir. Başta ABD olmak üzere diğer diasporalar ile İngiltere Ermenileri arasındaki sıkı işbirliği hem cemaatin iç sorunlarına hem de lobi faaliyetlerine önemli bir katkıda bulunmaktadır.

İngiltere'de Etnik Lobicilik ve Ermeni Lobisi

İngiliz Dış Politikası ve Lobicilik: Lobilerin etkisinden önce İngiliz dış politikasının iki temel özelliğini incelemekte yarar vardır; Birincisi İngiliz politika yapıcıları arasında hakim olan kanaat iç politika ile dış politika arasında fark olduğu ve dış politikanın uzmanlarca yürütülmesi gerektiği yönündedir. Diğer bir deyişle iç politika hakkında hemen herkes konuşup, katkıda bulunmaya çalışırken, geleneksel olarak İngiliz dış politikası uzunca bir süre dar bir elitin alanı olarak kalmıştır.[705] Bu özellik son dönemlerde aşınmışsa da diğer ülkeler ile kıyaslandığında İngiliz dış politikası halen dar bir çevrenin tasarladığı, uyguladı-

---

[702] 'Turkey's Ancient Church Facing Destruction', *Jubilee Campaign Report*, (Londra).

[703] 'Turkey's...', Jubilee..

[704] Walker (ed.), Armenia..., s. 52.

[705] Bu durumun her ülke için böyle olduğu iddia edilebilirse de İngiltere'de dış politika özellikle elitisttir. Örneğin ABD dış politika yapım süreci ile kıyaslanırsa ABD'dekine benzer etkileme araçlarını İngiltere'de bulmak zordur. Bu da Ermeni, Rum vb. Lobilerin etkinliğini sınırlamıştır denebilir.

ğı ve değerlendirdiği bir alandır. İkinci önemli özellik ise pragmatizmdir. Politikalar 'ulusal çıkarlara göre', 'profesyonel' bir ekip tarafından hazırlanınca ideoloji ve ideallerin etkisi azalmakta, çıkarcı bir anlayış politikalara hakim olmaktadır.

Yukarıda sayılan iki temel özelliğin ışığı altında İngiliz dış politikasının ABD dış politika yapım sürecinden büyük farklılıklar gösterdiği söylenebilir. İngiltere'ye kıyaslandığında ABD'nin dış politikası daha fazla göz önündedir ve demokratik yaşamın parçası olan çıkar grupları ve lobiler daha kolay politikaların oluşumunda müdâhil olabilmektedir. Elbette ABD'de de dış politikada belli gruplar daha etkilidir ve dış politika eliti Başkan ve Kongre ile birlikte politikaların oluşumunda ağırlıklı bir role sahiptir. Fakat bu durum İngiltere ile kıyaslanamayacak derecededir. İngiliz dış politikasının bu özellikleri lobilerin etkisini azaltmaktadır. Bu nedenle Ermeni lobisi incelenirken bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.[706]

Dış politika oluşumunun kendine özgü yapısına ek olarak lobicilik, Amerikan örneğinin tersine, İngiltere'de kötü bir üne de sahiptir. 'Lobicilik' ile 'çıkarları için sistemi kötüye kullanmak' kavramları zaman zaman karıştırılmaktadır.[707] Kamuoyu milletvekillerinin lobi şirketleri ile ilişkilerini onaylamamakta, bunun demokrasinin yozlaştırılması olduğunu düşünmektedir.[708] Buna karşın Thatcher döneminde lobicilikte Amerikan tarzı yerleşmeye başlamış, 1990'larda ise kavramsal karışıklık sürmekle birlikte lobiler sistemin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Sistem hala dışarıdan müdahalelere karşı direnmekte ve dar bir elit dış politikada ağırlığını sürdürmektedir. Buna bir cevap olarak lobicilik şirketleri de bu dar gruptan isimleri kullanarak sisteme sızmaktadırlar. Yani lordlar, aristokratlar, milletvekilleri, prestijli isimler vd. kendi isimlerini belli bir anlaşma çerçevesinde bu şirketlere veya gruplara bir anlamda 'kiralamaktadırlar'. Örneğin 1994 yılında Meclis'in iki yemek salonu MP ve İP milletvekillerince 1500 kez tutulmuş ve bu milletvekillerinin himayesinde lobi grup ve şirketleri toplantılar düzenlemiştir.[709] 2000'li yıllarda bu sayıda büyük bir patlama yaşanmış ve toplantılar için yer sıkıntısı çekilmiştir. İsim 'kiralamada' bir diğer

---

[706] İngiliz dış politika yapım süreci ve etkileyen faktörler için bkz.: David Vital, *The Making of British Foreign Policy*, (Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1971); William Wallace, *The Foreign Policy Process in Britain*, (Londra: The Royal Institute of International Affairs, 1975); Michael Clarke, *British External Policy-Making in the 1990's*, (Brooking's Institute, Mayıs 1992); Peter Byrd (ed.), *British Foreign Policy Under Thatcher*, (Londra: Palgrave, 1989).

[707] Grant Jordan, "Towards Regulation in the UK: From "General Good Sense" to "Formalised Rules", *Parliamentary Affairs*, Cilt: 51, No.: 4, Ekim 1998, s. 524.

[708] Nolan Report, s. 20.

[709] The Independent on Sunday, Temmuz 1994.

yöntemde belli bir anlaşma çerçevesinde milletvekillerine lobi grubunun istediği konuyu Meclis gündemine getirtmektir. Bu sayede konu Meclis'e girerken hem kamuoyunun dikkati artmakta, hem de bir anlamda prestij kazanılmaktadır.

Bu çerçevede Ermeni lobisi etnik lobilere karşı duyulan şüphecilik ve İngiliz dış politikasının 'kapalı' yapısı nedeniyle ciddi zorluklar çekmiştir. Sayı olarak da çok küçük olan lobinin Meclis'te bir grup oluşturması söz konusu değildir. Bu nedenle lobinin daha çok kamuoyu oluşturmaya çalıştığı ve dolaylı yollardan karar mekanizmalarını etkilemeye çalıştığı gözlenmektedir. Buna ek olarak yukarıda sayılan yöntemler de Ermeni lobisinin en çok kullandığı yöntemlerdendir. Son birkaç yıldır Ermeni sorununun gündeme kısa sorular şeklinde gelmesi lobi şirketlerinin kullanıldığına işaret etmektedir. Üçüncü olarak Ermeni lobisi İngiltere'de mevcut Türkiye karşıtı bloğun hâlihazırdaki gücünü kullanmaya çalışmaktadır. Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar'la güçbirliği yapan Ermenilerin son yıllarda yakın mesaide olduğu grup ise Kürtçü gruplardır (özellikle PKK). Nitekim 1999 yazında Londra'da düzenlenen seminerde konuşan Ermeni kökenli Amerikalı araştırmacı Ara Sarafian De Montford Üniversitesi'nden Desmond Fernandes ile yapmış olduğu konuşmalarda Türkler'in yönettikleri halkları katletmeyi gelenek haline getirdiklerini öne sürerek Ermeni katliamından sonra şimdi de bir Kürt katliamının yaşandığını ileri sürebilmiştir.[710] Benzeri bir şekilde Ermeniler Rumlar'ın da katledildiklerini öne sürerek davalarında yandaş aramakta, Türkiye karşıtı blok içinde güç arttırmaya çalışmaktadır. Buna yakın bir strateji Yahudi lobiler ile de kurulmak istenmekte ve Holocost ile Ermeni sorunu arasında paralellik çizilmeye çalışılmakta, fakat Yahudiler'in anti-semitizmin tekliği konusundaki ısrarları böyle bir işbirliğini zora sokmaktadır.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da Ermeni lobisinin kamuoyu oluşturmada izlediği yöntemdir. Din - Sanat - Eğitim saç ayakları üzerinde yükselen bu yöntemde ABD'deki çıkar zincirini bulamayan Ermeni lobileri kendilerinin toplumu en çok etkileyebildikleri din, sanat ve eğitim üzerinden siyaseti etkilemeye çalışmaktadır. Din konusu kısmen incelendi ve örneklerde daha da derinleştirilecektir. Sanat alanında ise Ermenilerin çok avantajlı oldukları söylenebilir. İngiltere ve dünya sanat çevrelerinde isim yapmış çok sayıda Ermeni sanatçı bulunmakta ve Ermenilerin yürüttüğü Türkiye karşıtı kampanyaların en önemli ayağını müzik konserleri ve resim sergileri oluşturmaktadır. 'Batı Ermenistan'dan Görüntüler gibi 'masum' isimler altında düzenle-

[710] 'Kurdish and Armenian Genocides Focus of London Seminar', Armenian Forum, Temmuz 1999.

nen sergilerde Türkiye'nin Doğusu'nun, özellikle Van ve çevresinin Ermenistan olduğu vurgusu işlenmaktedir. Sanata ek olarak en çok etkide bulunulmaya çalışılan alan eğitimdir. Ermeni tezini yansıtan çalışmalar kütüphanelere bağış yoluyla gönderilirken, konuyu çalışacak Ermenilere ve İngilizlere burslar verilmektedir. Bugün Ermeni sorunu konusunda en aktif isimlerden sayılan Christopher J. Walker'ın konuya merak salmasının Ermenistan'a seyahat bursu almasıyla başladığını belirtmesi önemlidir.[711] Ermeni savını içeren konferanslar için özellikle İngiliz siyasi yaşamında etkili okullar (Londra, Oxford, Cambridge Üniversitesi gibi) seçilmektedir. 2001 yılındaki faaliyetlerin Londra Üniversitesi'ne bağlı ve İngiliz siyasi yaşamına önemli isimler kazandırmış LSE de odaklanması bu çerçevede dikkat çekicidir.

Bu bilgilerin ışığı altında ve bunlara ek olarak son dönemde gelişen İngiltere'deki Ermeni siyasi faaliyetleri incelendiğinde Ermeni lobisinin gücü ve etkisi daha kolay anlaşılabilecektir. Bu nedenle bundan sonraki bölümde bu konu ele alınacaktır. Fakat bundan önce İngiltere'nin Ermeni sorunu konusundaki genel yaklaşımı özetlenecektir. Böylece İngiltere'nin Ermeni politikasında yaşanan başarı / başarısızlığın ne kadarının lobi faaliyetlerinden kaynaklandığı daha kolay değerlendirilebilir.

İngiltere ve Ermeni Sorunu: İngiltere'nin Türkiye'ye, Ermenistan'a ve Ermeni sorununa yaklaşımını belirleyen en önemli faktörün İngiltere'nin Türkiye ve Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi çıkarları olduğu söylenebilir. Bu konuda pragmatik bir politika izleyen İngiltere NATO'dan müttefiki Türkiye'nin ekonomik ve siyasi ağırlığının ve Türk halkının Ermeni sorunu konusundaki hassasiyetinin farkındadır. Ayrıca İngiltere Ermeni sorunu konusundaki bir yanlışın İngiltere'nin Ortadoğu, Balkanlar ve diğer bölgelerde de maliyeti olabileceğini bilmektedir. Bu anlamda İngiltere'nin bir denge politikası izlediği ve ulusal çıkarlarına zarar vermemeye büyük özen gösterdiği söylenebilir. Buna ek olarak Azerbaycan petrolleri İngiltere'nin Kafkas politikasında gün geçtikçe artan bir öneme sahip olmuştur. Şu anda Azerbaycan petrollerinde ABD ile birlikte en fazla paya sahip ülke İngiltere ve Azerbaycan bu durumu kendi lehine kullanmak için özel bir çaba sarf etmektedir.[712] Dolayısıyla İngiltere Ermeni sorununda politika belirlerken Türkiye ve Azerbaycan ile olan ilişkilerini de göz önünde bulundurmak zorundadır.

---

[711] Walker'a burs veren Ermeniler değil, İngilizlerdir. Fakat bu tür bursların etkinliği açısından örnek çarpıcıdır. 'Momerandum Submitted by Christopher J Walker', House of Commons, Foreign Affairs, Appendix 17, Londra, Mart 1999.

[712] Joseph R. Masih ve Robert O. Krikorian, Armenia at the Crossroads, (Amsterdam: OPA, 1999), ss. 109-111.

İngiltere'nin Ermeni sorunu konusundaki genel tutumu ise, sorunun doğrudan aktörlerinden birisi olmasına karşın kendisini dışarıda tutma çabasıdır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermenilerin koruyuculuğuna soyunan ve sonrasında Rusya ile rekabette Ermeniler'i yalnız bırakan İngiltere o günden bugüne adeta sorunda dışarıdan bir gözlemci olduğu izlenimini oluşturmaya çalışmış, sorunun ulusal çıkarlarına zarar vermemesine gayret göstermiştir. Savaş sonrasında tüm Osmanlı belgelerine ulaşabilecek imkâna kavuşan ve gerekli kovuşturmaları yaptıran İngilizler'in soykırım yönünde bir açıklamada bulunmamaları ve bu politikalarını günümüze kadar sürdürmeleri dikkat çekicidir. İngiliz yetkililer halen 1915 ve sonrasında yaşanan olayların 'trajik' olduğunu söylemekte, fakat 'soykırım' olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmektedirler. Buna karşın 'soykırım' kavramının olaylardan sonra ortaya çıktığı bu nedenle olayların soykırım sayılamayacağı yönünde 'kaçamak' ve imalarla dolu açıklamalarda bulunulmuşsa da İngiliz resmi görüşünün tipik İngiliz politikasını yansıttığı, idealist bir tutumdan ziyade iki tarafı da 'üzmemeye' çalışan, İngiliz ekonomik ve siyasi çıkarları merkezli olduğu söylenebilir. Bunun detayları bir sonraki bölümde verilecektir.

İngiltere'de Soykırım Kampanyası

Yahudi Soykırımı'nı Anma Törenleri ve Ermeniler: Şüphesiz İngiltere Ermenileri'ni son yıllarda harekete geçiren en önemli olaylardan biri de soykırım kampanyası olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere, İngiltere Ermenileri tıpkı diğer ülkelerdeki Ermeni diasporaları gibi, ABD veya başka bir ülkede Türkiye karşıtı bir kampanya başlatıldığında, kendi ülkelerinden buna aktif ya da pasif verebilecekleri her türlü desteği vermektedirler. Durum böyle olunca ABD ve Fransa meclislerindeki sözde soykırımı yasal olarak tanıma çabaları İngiliz Ermenileri'ni de harekete geçirmiştir. Bu konuda Holokost'u (Naziler'in sistemli bir şekilde Yahudileri yok etmesi olayına verilen ad) Anma Günü (*Holocaust Memorial Day*) Ermeni lobilerine önemli bir fırsat sunmuştur. Fakat bundan önce de İngiltere Ermenileri'nin soykırımı İngiliz gündemine getirmek için yoğun çabaları olmuştur. Bu çabalar komisyonlara dilekçe, faks veya mektup gönderme şeklinde olduğu gibi, etkin isimleri devreye sokarak Meclis'in her iki kanadında dostlar edinmek şeklinde de gelişmiştir. Örneğin Mart 1999'da Avam Kamarası Dış Olaylar Komitesi'ne sunduğu memorandumda Christopher J. Walker 1915 olaylarının acilen 'soykırım' olarak tanınması gerektiğini iddia

etmiştir.[713] Bu yöndeki çabaların önemlilerinden bir diğeri ise 26 Temmuz 2000 tarihinde Meclis'in her iki kanadından lord ve milletvekillerinin birleşerek Başbakan Tony Blair'e 1915 olaylarını soykırım olarak tanıması için bir 'dilekçe' vermeleridir. O ana kadarki tavrı söz konusu olayları soykırım olarak tanımama şeklinde olan İngiliz hükümeti bu isteği de reddetmiştir.[714]

Belirtildiği üzere, İngiltere'deki Ermeni lobisi için en büyük fırsatı Holokostu Anma Günü vermiştir. İngiltere tarihinde ilk kez gerçekleştirilen ve tam adı 'Holokost'u Anma Günü, Soykırımları Hatırlamak, Gelecek İçin Dersler Çıkarmak' olan bu projenin hazırlıkları aylar öncesinden başlamış, *BBC* tarafından yayınlanması öngörülen törenin idari kontrolü ise İçişleri Bakanlığı'na verilmişti. Anma günü Kızıl Ordu'nun Auschwitz Toplama Kampı'na ulaştığı gün olan 27 Ocak olarak tespit edilmiş,[715] zaman dilimi olarak da İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudiler'in yaşadığı olaylar özellikle seçilmişti. Diğer bir deyişle Yahudiler'in çok daha önceleri, örneğin 19. hatta 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı dramatik olayları veya Alman ya da İngiliz toplumlarında görülen antisemitik vakaları gündeme getirmek planlarda yoktu.[716] Çünkü İngiliz

---

[713] 'Memorandum Submitted By Christopher J. Walker', Select Committee on Foreign Affairs, Appendices to the Minutes of Evidence-Sixth Report, House of Commons, Foreign Affairs, Mart 1999.

[714] Julia Pascal, 'A People Killed Twice', *The Guardian*, 27 Ocak 2001.

[715] Bazı İngilizler bu tarihe itiraz ederek İngiliz ordusunun Belsen' e gelmiş olduğu 15 Nisan tarihinin seçilmesi gerektiğini, bunun ulusal çıkarlara daha uygun olacağını savunmuşlardır. Buna karşın halen İsveç ve Almanya'nın yanısıra, 27 Ocak tarihi Avrupa Birliği tarafından da AB'nin Soykırımı Hatırlama Günü olarak belirlenmiştir. Yahudiler ise soykırımı anma gününü Nisan ayında Yom Hashoah adı altında düzenlerler. (Philip Johnston, 'A Day to Let Britain Reflect Upon Evil', The Daily Telegraph, 11 Ocak 2001). Avrupa ülkelerinin Yahudi soykırımını anma gününü İsrail ile aynı zamanda yapmaması dikkat çekici bir tutumdur.

[716] Yahudiler İkinci Dünya Savaşı'ndan önce de Yahudi oldukları için birçok saldırılara uğramışlar, özellikle Almanya ve Rusya'da evleri yakılmış, toplu halde saldırılara uğramışlardır. İngiltere bu konuda görece daha iyi bir durumda sayılsa bile İngiliz tarihi de anti-semitik (Yahudi karşıtı) hareketlerle doludur. Örneğin 1189'da I. Richard'ın taç giyme töreninin ardından 33 kadar Yahudi Londra'da çıkan ayaklanmada öldürülmüş, bir yıl sonra York'ta 150 Yahudi çocuk ve kadınlar da dâhil olmak üzere katledilmişti. 1222'de Oxford'da Kilise Konseyi Yahudiler'in elbiseleri üzerine Yahudi olduklarını belirten bir bandaj takmasını zorunlu hale getirdi. Bu karar Roma (1215) ile birlikte Yahudiler'e karşı Hitler benzeri uygulamaların ilk örneklerinden birini oluşturuyordu. 1231'de Simon de Montfort tüm Yahudiler'i Leichester şehrinden atarken, 1290'da Kral I. Edward bununla yetinmeyerek tüm Yahudiler'i İngiltere'den ve Galler'den kovmuştu. Üç yüz yıl boyunca İngiltere'ye dönemeyen Yahudiler'in karşılaştığı saldırılar 1656'da Oliver Cromwell'in verdiği geri dönüş izniyle de bitmemiş, yer yer saldırılar ve hakaretler 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. 1911'de Galli madenciler Yahudi karşıtı büyük bir gösteri başlatarak Tredegard'da Yahudi mağazalarını yağmalamışlardır. XIX. yüzyılda İngiltere'nin en zenginleri arasına girmelerine karşın, 1930'lardaki ırkçı ayaklanmaların en önemli hedefi de yine Yahudiler olmuştur. Bu

hükümeti de biliyordu ki kapsam biraz daha genişlerse kontrolü elde tutmak mümkün olamaz, masum bir anma günü İngiliz ulusal çıkarlarına ve toplumsal barışa zarar verebilecek bir hale gelebilirdi. Dolayısıyla anma günü Ermeniler'i kapsamadığı gibi ilk haliyle Türkiye'yi ilgilendirebilecek bir yönü de yoktu. İkinci Dünya Savaşı boyunca milyonlarca insanı sırf din ya da ırkları nedeniyle öldüren Avrupalılar'ın 'vicdan rahatlatma' kervanına İngiltere de katılıyordu. Nitekim İngiliz İçişleri Bakanı Jack Straw, söz konu anma gününün 'toplumu eğitmek ve hoşgörülü ve ırkçılık karşıtı bir toplum yaratmak' için ihdas edildiğini söylüyordu.[717] İngiltere'nin böyle bir gün oluşturmasının pratik nedeni ise etnik lobilerin baskısı ve bu konuyu dış politikada bir kart olarak kullanmak, en azından bu cepheden eleştiri almamak olabilir. Çünkü Fransa ve diğer bazı Avrupa ülkeleri soykırımı reddedenlere ceza veren yasalara sahip olmasına karşın İngiltere'nin buna benzer sert cezalar içeren bir yasası mevcut değildi.[718]

Yukarıda belirtilen amaç ve kapsama karşın Ermeni örgütleri uluslararası alanda yürüttükleri kampanyanın bir parçası olarak İngiliz İçişleri Bakanlığı'na ve programın uygulayıcısı ve yayıncısı olacak olan BBC'ye başvurmuşlardır ve Ermeniler'e 1915 yılında uygulandığını iddia ettikleri soykırımın da programa alınmasını talep etmişlerdir. Programdan aylar önce ve organize olduğu çok açık olan kampanya sadece bakanlığa ve yayıncı kuruluşa değil, basın organlarına da odaklanmış ve İngiliz hükümetini zora sokacak haberler birer ikişer çıkmaya başlamıştır. Örneğin İngiliz ulusal gazetelerinden The Independent'ın

---

bağlamda İngiltere'de Ermeni soykırımı iddialarını tartışırken, İngiltere tarihindekine benzer, köklerini yüzlerce yıl önceden almış bir Yahudi (ya da Ermeni, ya da başka herhangi bir millete karşı) düşmanlığının Osmanlı tarihinde görülmediğinin altını çizmek gerekir. İngiltere'de Yahudiler konusu için bkz.: Martin Gilbert, Jewish History Atlas, (Londra: George Weidenfeld and Nicolson Ltd., 1985); Sedat Laçiner, 'Açık Kapı Politikası'ndan Yabancı Düşmanlığına: İngiltere'de Irkçılık, Dış Göç ve Irk İlişkileri, (Ankara: ASAM, 2001), ss. 11-12; C. Holmes, Anti-Semitism in British Society, 1876-1939, (Londra: Edward Arnold, 1979); Tony Kushner, 'Anti-Semitism and Austerity: The Ağustos 1947 Riots in Britain', içinde Panikos Panayi (ed.), Racial Violance in Britain, 1840-1950, (Leicester: Leicester University Press, 1993), ss. 149-167; G. Lebzelter, Political Anti-Semitism in England, 1928-39, (Londra: Macmillan, 1978); W. Mandle, Anti-Semitism and the British Union of Faschists, (Londra: Longman, 1968).

[717] Johnston, 'A Day...'. Amaçlar için ayrıca bkz.: 'Statement of Purpose', www.holocaustmemorialday.gov.uk.

[718] Başbakan Tony Blair böyle bir yasa için daha 1997 yılında 'yeşil ışık' yakmış, fakat Avam Kamarası bu konuda bir kanun tasarısı olmasına karşın çok fazla 'acele etmemiştir'. İngiltere'de, böyle bir yasanın 'serbest konuşma' hakkını engelleyeceği yönünde ciddi itirazların bulunduğunu da hatırlatmak gerekir. Robert Shrimsley, 'Blair Backs Holocaust Denial Law', The Daily Telegraph, 30 Ocak 1997; Anne Karpf, 'Memories aren't Made Of This', The Guardian, 26 Ocak 2001.

tanınmış Ortadoğu muhabiri Robert Fisk büyük puntolarla adeta kendi hükümetinden sözde Ermeni soykırımını tanımaması nedeniyle hesap soruyordu:

> *"Ocak ayındaki İngiltere'deki ilk anma günü Türkler'in 1.5 milyon insanı öldürdüğü 1915 zulmünü kabul etmeyecek. Hükümet, Ocak ayında Anma Günü düzenlerken Ermeni Holokostu'nu*[719] *tanımayı reddedecek."*[720]

Cezayir, Lübnan ve İsrail haberleriyle tanınan Fisk, zamanla bu gazetedeki yazılarını bir kampanya havasına sokmuş ve tamamıyla Türkiye'yi karalayıcı, tek yönlü bir kampanya yürüterek, Ermeni lobisinin en önemli kozlarından biri haline gelmiştir.

İngiliz İçişleri Bakanlığı'nın, Amerika Ermeni Asamblesi'nden gelen Ermenileri de anma gününe dâhil etme yönündeki talebine ve basından gelen baskılara karşı verilen cevapta ise diplomatik bir dil kullanılmıştır:

> *"Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan Hristiyan azınlık katliamları (massacres) dehşet verici bir trajedidir ve dönemin İngiliz hükümetince kınanmıştır. İngiliz anma günü ise Naziler'in Yahudiler'e karşı işlediği soykırıma (holocaust) ve benzeri sorunlara neden olan son dönemde gerçekleşen zulümlere odaklanacaktır."*[721]

Resmi cevap her ne kadar 1915'te birçok Ermeni'nin öldürüldüğünü kabul ediyorsa da, İngiltere'nin resmi olarak o dönemde gerçekleşen olayları 'soykırım' olarak kabul etmediğinin[722] anlaşılması üzerine kampanyanın dozajı arttırılmış ve BBC ile İçişleri Bakanlığı ağır eleştiriler ile karşı karşıya kalmıştır. BBC, 'programı ben düzenlemiyorum. Sadece hazırlanmış bir programı uyguluyorum' açıklamasına karşın birçok gösteri ve protestonun hedefi haline gelmiştir. Bunun üzerine kendisini bir açıklama daha yapmak zorunda hisseden BBC 'Ermeni soykırımı özel olarak dışlanmış değildir. Ancak bizim bu programdaki

---

[719] Holokost kavramı daha çok Yahudi soykırımı için kullanılır. Ermeniler için kavramın kullanılmaya başlanması yapay çabaların bir sonucu olarak son dönemde yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır.

[720] Robert Fisk, 'Why The Armenian Holocaust Must Not Be Airbrushed From History', *The Independent*, 27 Kasım 2000.

[721] Fisk, 'Why...'.

[722] İngiltere yaşananların bir 'soykırım' olmadığını, çünkü olayları devletin yönlendirdiğine işaret eden bir delilin olmadığını açıklamıştır. Amberin Zaman, 'Turkey Recalls Its Paris Envoy Over Genocide Vote', *The Daily Telegraph*, 19 Ocak 2001; Philip Johnston, 'Why We Continue To Deny That This Was Genocide', *The Daily Telegraph*, 11 Ocak 2001.

tarihi atıflarımız 1915-1920 dönemini kapsamamaktadır... ve tüm XX. yüzyıl zulümlerini kapsamak hiçbir zaman bizim plan ve değerlendirmelerimiz içinde olmamıştır' açıklamasını yayınlamıştır.[723] Bu açıklamalar da Ermeniler'i tatmin etmeyince, BBC ve bakanlık yetkililerince Ermenilerin çektiği sıkıntıların programda 'bir şekilde' zikredileceği ima edilmiştir. Bu arada adeta 'bir mavi boncuk' da Türk büyükelçiliğine verilmiş, ve 'merak etmeyin Ermeniler programa dâhil edilmediler' denmiştir. İşin aslına bakılırsa gerek BBC, gerekse İçişleri Bakanlığı'nın açmazı ortadaydı. İngiltere resmi olarak Ermeni soykırımı iddialarını kabul etmiyor, fakat İngiliz kamuoyu ve bazı etkin isimler bu iddialara inanıyordu. Ayrıca söz konusu program Yahudi soykırımını anmak üzere hazırlanmış olmasına karşın bazı son dönem olaylara da değinileceği belirtiliyordu ve bundan kasıt eski Yugoslavya'da ve Ruanda'da yaşanmış olaylardı. Bu durumda neden 1940 tarihinin sınır olarak konduğunun mantıki bir izahı yapılamıyordu. Kısacası İngiltere ne Ermeniler'i kırmak istiyordu, ne de Türkiye ile köprüleri yakmak. Durum böyle olunca açıklanması zor bir tablo ortaya çıkıyordu ve bu da Ermenilerin İngiltere'de seslerini daha çok duyurabilmelerine ve aylarca gündemde kalmalarına, dolayısıyla Türkiye'yi karalayıcı haberlerin bu süre zarfında İngiliz kamuoyunda daha etkili bir şekilde gündemde kalmasını sağlıyordu.[724] Ermenilerin bu ortamdaki stratejisi, 'aslında İngiltere'nin de Ermeniler'e, Türkler tarafından soykırım uygulandığını bildiği, ancak siyasi nedenlerden dolayı bunu görmezden geldiği' iddiasını İngiliz kamuoyuna kabul ettirebilmekti. Churchill'in ve eski İngiliz diplomatlarının sözlerini ön plana çıkaran bu strateji etkisini en çok basın ve sivil toplum kuruluşları üzerinde göstermiştir. Sağ ve sol tüm gazeteler ve televizyon kanalları Türkiye aleyhine cephe alırken Mülteciler Konseyi gibi toplumda saygınlığı yüksek dernek ve kuruluşlar da Türkiye'yi ve İngiliz hükümetini suçlayıcı açıklamalarda bulunmuşlardır.

Aralık ayında kampanya hız kazanırken, Ermeni lobisi Lordlar Kamarası'nda buluşarak ABD'deki Gomidas Enstitüsü'nde basılan ve Ermeni soykırımı iddialarına yer veren Mavi Kitap'ın tanıtımını yapmıştır. Lordlar Kamarası Ermenilerin en çok kullandıkları yerlerden biridir ve kamarada Ermeni iddialarına destek verebilecek Lord Hylton ya da Lord Avebury gibi üyeleri barındıran, Türkiye karşıtı her türlü

---

[723] *BBC*'nin basın açıklaması; Philip Johnston, 'Anger Over The "Forgetten" Massacre', *The Daily Telegraph*, 11 Ocak 2001.

[724] Türkiye karşıtı bu sonucun ortaya çıkmasının planlı bir politikanın sonucu olduğu yönünde elimizde kesin bir delil yoktur. Buna karşın bunun hükümet düzeyinde Türkiye'yi köşeye sıkıştırmak üzere hazırlanmış bir komplo olduğu iddiaları sıkça dile getirilmiştir.

iddiaya sonuna kadar destek olacak Rum, PKK ve insan hakları lobileri mevcuttur. Nitekim ismi geçen toplantı da yine bu isimler tarafından himaye edilmiştir. Bu çerçevede Lord Hylton konuyu kısa sürede, 20 Aralık'ta Lordlar Kamarası'nın gündemine taşımış ve hükümete şu soruyu yöneltmiştir:

> *'Lord Hylton majestelerinin hükümetine sordu: Acaba hükümetiniz 27 Ocak 2001 tarihinde yapılacak olan Holocost Anma Günü'ne 1915-16 Ermeni katliamlarını da dâhil etmeyi düşünmekte midir?'*[725]

Hükümet adına cevap veren Brighton Lordu Bassam'ın cevabı daha önceki cevaplara benzemektedir:

> *'... Holocost Anma Günü Holokost'tan ve en son mezalimlerden ders almaya odaklanmıştır. Bizler, Holokosttan önceki olaylar ile ilgili talepleri değerlendirmekle birlikte, Holokost ve sonrası olaylara odaklanma konusunda tutarlı bir karar aldık. Örnekler Haçlı Seferleri'ni, köleliği, sömürgeciliği, Stalin kurbanlarını ve Boer Savaşı'nı kapsamaktadır. Yanlış yorumlanma ihtimalinin bulunduğu her yerde bir hat çekebilmek her zaman için zor olmuştur.'*[726]

Bu ve benzeri sorular sık sık Avam ve Lordlar Kamarası'nın gündemine gelirken, Türkiye'nin gündeme geldiği her oturumda (Kıbrıs, PKK, Avrupa Birliği vb. konular) Ermeni soykırımı iddialarını sormak bir adet haline getirilmiştir. Örneğin Avam Kamarası'nın 23 Ocak 2001 günkü oturumunda konu Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyumu olduğu halde, Cardiff milletvekili Jon Owen tartışmaların seyrine bakmaksızın Ermeni soykırım iddialarını gündeme getirmiştir:

> *"Soykırımın işlendiği günkü İngiliz hükümetinin olayları soykırım olarak kabul etmesine karşın, Türkiye'deki Ermenilerin soykırıma uğradığını inkâr etmek hükümetin ne tür bir etik dış politikası oluyor acaba. Geçmişin günahlarını reddetmenin nedeni NATO'daki güçlü bir müttefik olmasın?"*[727]

Soruya sert bir ses tonuyla hükümet adına cevap veren Mr. Vaz, İngiliz Hükümeti'nin diğer ülkelerin isteklerine göre dış politika belirlemeyeceğini belirttikten sonra, *"Biz bu konudaki politikamızı açıkça ortaya*

---

[725] 'Armenian Massacre 1915-16: Commemoration', Lords Hansard, 20 Aralık 2000, Column WA60-61, HL114.

[726] 'Armenian Massacre 1915-16: Commemoration', Lords Hansard, 20 Aralık 2000, Column WA60-61.

[727] 'Turkey', House of Commons Hansard Debate, 23 Ocak 2001, Column 790.

*koyduk. Bu gelişme Ermeni tarihindeki üzücü ve hassas bir olaydı; bu hususta*ki konumumuzu muhafaza etmekteyiz" ifadelerine yer vermiştir. Bu arada soru sahibi olan Owen'ın Galler'den bir milletvekili olması da dikkat çekicidir ve takip eden aylarda Ermeni iddialarına en büyük desteğin Galler Meclisi'nden gelmesi bu konudaki kuşkuları doğrulamıştır. Denebilir ki Ermeni lobisi bu dönemde en etkili propaganda faaliyetlerini Galler'de gerçekleştirmiştir.

Kampanyanın önemli bir ayağını da İngiliz eğitim ve sanat merkezleri oluşturuyordu. Bu çerçevede saygın İngiliz kurumlarında, mümkün olduğunca Ermeni yanlısı İngilizler konuşturularak ve çoğu zaman ABD diasporasının da desteği sağlanarak konferanslar ve toplantılar düzenlenmiştir. Bunlardan 22 Ocak 2001 tarihli LSE'de düzenlenen 'Soykırımı İnkar: Ermenistan'dan Bosna'ya' adlı konferans en dikkat çekenidir. New York Soykırım Çalışmaları Enstitüsü'nden Prof. Helen Fein'in konuşması Ermeni trajedisinden ders alınmadığı için Bosna'da benzeri olayların yaşandığı şeklindeydi. Eğitim bağlamında dikkat çekici bir diğer isim de Londra Üniversitesi Koleji'nden, Amerikan asıllı Ermeni antropolojist Dr. Susan Pattie'dir. Kendi ifadelerine göre, Dr. Pattie'nin ailesi 1915 olaylarında bugünkü Türkiye - Suriye sınırlarına yakın bir yere göçe zorlanmış, babasının iki kardeşi yolda ölmüş, diğerlerini ise Türkler almış. Kişisel çabalarına ve yaptığı konuşmalara ek olarak Pattie, The Guardian'a verdiği demeçte bu göçler esnasında birçok Ermeni çocuğun köle olarak çalışma kamplarında çalıştırıldığını, bir kısmının zorla dinleri değiştirilerek Müslüman ailelere verildiğini, diğer bir kısmının ise kaybolduğunu iddia etmiştir.[728] İddialar yeni olmamakla birlikte Pattie'nin bu iddiaları kendi gözleriyle görmüş gibi anlatması ve aktaran muhabirin de bu edayla haberini kaleme alması şaşırtıcıdır, çünkü Dr. Susan Pattie bu tarihte sadece 50 yaşındadır. Dr. Pattie'nin iddiaları bildik olmakla birlikte konuşmasının bir yerindeki ifadeler diasporadaki Ermeniler'i anlamak adına çok önemlidir. Bayan Pattie şunları söylemektedir:

> *"Babam Amerikalı İngiliz olmasına ve okul arkadaşlarımın tamamına yakını Yahudi olmasına karşın, ananem de bizimle yaşadığından ben kendimi tamamıyla bir Ermeni olarak tanımlıyordum. Bizler tehcir hakkında anlatılanlarla büyüdük. Bu bizim Ermeniliğimizin bir parçasıydı."*[729]

Anma günü yaklaştıkça yoğunlaşan kampanyada dikkat çekici bir diğer nokta da kampanyanın tek bir koldan değil, birçok alanda ve çok

[728] Julia Pascal, 'A People Killed Twice', *The Guardian*, 27 Ocak 2001.
[729] Pascal, 'A People...'.

sayıda kuruluşun örgütlü çalışması sonucunda gerçekleştirildiği, ya da böyle bir izlenimin başarı ile verildiğidir. Bu kampanyada sadece dindar, sanatçı, işadamı vb. Ermeniler yer almamış, cins, yaş, gelir durumu fark etmeksizin tüm İngiltere ve dünya Ermenileri'nin aynı amaç doğrultusunda birleştiği hissi uyandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim eşcinsel Ermenilerin Admiral Duncan pub önünde düzenledikleri gösteri bu tespiti teyit etmektedir.[730] Eşcinsel haklarını koruma derneği *Stonewall* tarafından Yahudi soykırımını anmak üzere düzenlenen toplantıya katılan Ermeniler buradaki toplantıda soykırımın sık rastlanan bir suç olduğunun altını çizerek kendilerinin de Türkler tarafından soykırıma tabii tutulduklarını iddia etmişlerdir. Eşcinsel, lezbiyen gibi grupların Batı toplumlarında hızla güçlendiği ve siyasette ağırlıklarını iyiden iyiye hissettirdikleri düşünülecek olursa bu etkinliğin ne anlama geldiği daha kolay anlaşılabilir. Londra Belediye Başkanı Ken Livingston'un da toplantıya katılması tespitimizi doğrulamaktadır. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da bu faaliyete katılan ve organizasyonda önemli bir rol üstlenen Vasken Tavitian'ın Ermeni Soykırımını Tanıma Komitesi ile yakın bir işbirliği içinde olmasıdır.

Anma Günü: Anma gününden bir gün önce 400 kadar Ermeni, İçişleri Bakanlığı'nın önüne gelerek, bakanlığın Ermeni soykırımını tanımamasını protesto eden pasif bir gösteri düzenlemişlerdir. 12 saatlik sessiz gösteri yer yer dini bir ayin şeklinde geçerken, eylem öncesinde çok sıkı bir medya tanıtımının da gerçekleştirildiği anlaşılıyordu. Yaklaşık bir hafta boyunca basın yayın kuruluşlarını mektup, faks ve e-mail bombardımanına tutan İngiltere Ermenileri çabalarının karşılığını alıyorlardı. Eyleme katılanların sayısı birkaç yüz kişi olmasına karşın, İngiliz medyasının ilgisi büyüktü. Ülkenin iki büyük televizyon istasyonu BBC ve ITN'e ek olarak hemen hemen bütün büyük basın kuruluşları protestoyu tüm detaylarıyla gazete sayfalarına ve televizyon ekranlarına taşımışlardır. Bu haberlerde en çok yer verilen sözler Hratche Koundarjian'a aittir:

> *"İngiliz halkı Ermeni soykırımı gerçeğine uyandı, bu gerçeği anlamaya başladı. Anma Günü nedeniyle çok kızgınlar, çünkü 1915 yılında katledilen 1.5 milyon Ermeni'nin hatırasına karşı ikinci kez politik bir aldatma oynanıyor."*[731]

Eylem sadece basından değil, dini birçok kuruluştan da sempati görmüştür. Bu çabalar sonucu bazı kilise ve hayır kurumları Ermenile-

[730] Ara Sarafian, 'Armenian Rainbow Coalition (London) Represents Armenians at Stonewall Meeting', *Armenian News Network*, 4 Şubat 2001.

[731] 'UK Holocaust...'.

rin mücadelesini destekler türeden açıklamalar yaptılar ve Türkler'in 2 milyona yakın Ermeni'yi öldürdüklerini üyelerine duyurdular.[732]

Holokostu Anma Günü belirtildiği üzere 27 Ocak 2001 günü, Londra'da Westminister Central Hall'da, Başbakan Tony Blair, tüm siyasi büyük parti temsilcileri ve Galler Prensi Charles'ın da katılımıyla gerçekleştirildi. Törene Yahudi cemaatinin önemli temsilcileri, Kamboçya ve Ruanda katliamlarından sağ kurtulabilmiş kişiler de katıldılar. 2000'den fazla davetli içinde 200 kadar da Alman Nazizm'inden kurtulmayı başarmış Yahudi de bulunuyordu. Dua ve ilahilerin okunduğu törende Ruanda katliamından kurtulan Cecile Kayirebwa da, anne ve babasının öldürülmesinden sonra yazdığı şarkıyı söyledi. Cecile şarkısında 'savaş sıradan, dolayısıyla ölüm de' diyordu. Kısacası büyük bir ilginin olduğu törene aynı zamanda son derece duygusal bir hava da hakimdi. Diğer bir deyişle Türkiye'nin böyle bir toplantı öncesinde ve sonrasında manevra alanı oldukça daraltılmıştı. Tören salonunun dışında 500-1000 Türkiye ve Kıbrıs Türkü ile bazı Azerbaycanlılar'ın aleyhte gösterilerine karşın, yüz binlerce Ermeni'nin katledildiğine inanan bir topluma, böylesine bir atmosferde hukuksal kavram tartışması ile cevap verebilmek olanaksızdı. Nitekim törene davetli olan 20 kadar Ermeni din adamı ve toplum temsilcileri ellerinde mumlar bir yandan diğer katliama tabii tutulmuş halkları anıyorlar, diğer taraftan da 1915 yılında, 20. yüzyılın ilk katliamının ve soykırımının kendilerine yapıldığını anlatıyorlardı.[733] İddialara göre bu 20 kişiden ikisi, Yerevant Shekerdenian ve Anig Bodossian 1915 olaylarını yaşamış ve 'soykırım'dan kaçmayı başarabilmiş iki Ermeni'ydi ve tören boyunca diğer toplum temsilcileri ve basının sempatisini kazandılar. Türk yetkililere törenin Ermeni soykırım iddialarına dönük olmadığı mesajını veren İngiliz İçişleri Bakanlığı söz konusu şahısları resmen davet ettiklerini kabul etmiş, buna karşın davetlilerin 'Ermeni soykırımı nedeniyle değil, İngiltere'de yaşayan Ermeni toplumunu temsilen törene davet edildiklerini' söylemişlerdir. Bu noktada, öngörülü bir yaklaşımla 19. ve 20. yüzyıllarda Balkanlar'da katliama tabii tutulan 2 milyondan fazla Türk ve Müslüman azınlık ile Kafkaslar'da Ermeni ve Rus katliamına uğrayan Osmanlı halkları belki de bu törene katılabilirlerdi, böylece Türklerin de ne kadar büyük acılar yaşadığı tüm dünyaya duyurulabilir, sadece

---

[732] Bunlar içinde en insaflısı sayılabilecek church.net'in ifadeleri şöyleydi: 'Ermeniler Osmanlı Imparatorluğu tarafından 1915 ve 1917'de gerçekleştirildiği söylenen soykırımın kurbanlarıdır. Ermeniler Türkler'in 2.8 milyonluk Ermeni nüfusundan 1.1 milyon ile 1.8 milyon arasında kişiyi yok ettiklerini hesap ediyorlar, fakat konu çok hassastır ve rakamlar halen tartışmalıdır.' www.churchnet.org/news/top-uk.html

[733] 'UK Holocaust Memorial Day: Community Invited Despite Genocide Not Being Included', *Asbarez*, 29 Ocak 2001.

'öldüren, katleden' sıfatı layık görülen bir toplum bu suçlamalara kısmen de olsa cevap verebilirdi. Fakat böyle bir organizasyon için öngörü ve geniş görüşlülüğün ötesinde imkânlara ihtiyaç vardır. Her şeyden önce Ermeni din adamlarının yanına Türk devletinin memurlarını oturtmak mümkün olamamaktadır. Böyle bir ortamda Türk tezini anlatacak kişiler dini liderler ve sivil toplum örgütü üyeleridir ve ne yazık ki ihmaller ve yanlış politikalar neticesinde 300.000 kişilik Londra Türk toplumu paramparça bir görünüm sergilemekte, birçok grup ve cemaat de küstürüldüğünden devletten uzak, bireysel çabalara mahkûm edilmektedir. Diğer bir deyişle kendi vatandaşlarına kendisini anlatamayan bir devletin, kendisini Ermenilere, İngiliz toplumuna, ya da dünya kamuoyuna anlatması son derece zordur ve bu noktada birkaç diplomatın, ya da propaganda uzmanının alabileceği önlemler son derece sınırlıdır. Bu kısa tespitten sonra sözkonusu törene geri dönecek olursak, İçişleri Bakanlığı'nın bu daveti Ermeniler'i son derece memnun etmiştir. İngiltere'de kurulu bulunan Ermeni Soykırımını Tanıma Komitesi (*The Committee for Recognition of the Armenian Genocide*) bu daveti bir 'başlangıç' olarak saydıklarını ve devamının geleceğine emin olduklarını açıklamıştır.[734] Ermenilerin ümitlenmeleri son derece doğaldı. Çünkü onlara cesaret veren sadece bakanlığın daveti olmamış, basının Ermeni yanlısı tutumu gelecekte daha büyük adımların atılacağına işaret etmiştir. Bu çerçevede The Guardian'ın aynı gün verdiği haberinde 'İki Kez Öldürülen Halk' başlığıyla verdiği ve tamamıyla Ermeni verilerine göre hazırladığı haberinde 'Osmanlı Türkleri savaş bahanesiyle Ermeni nüfusunun üçte birini yok etti, Türkiye bunu inkâr ediyor, İngiltere de soykırımı tanımaktan çekiniyor' demesi ve onu sağ ve sol hemen hemen tüm gazetelerin izlemesi doğal olarak İngiltere Ermenileri'ni cesaretlendirmiştir.[735] Kamuoyu ve basında devam ilgi etkisini Meclis'te de göstermiş ve adeta aynı kalemden çıkmış izlenimini veren sorular kısa süreli aralar ile Avam ve Lordlar Kamarası'nda sorulmaya devam edilmiştir. Bu sorulara hükümetin cevabı hemen hemen aynı ve çok kısa olmasına karşın milletvekilleri soru sormaktan yılmamış, İngiltere'nin neden Türkler'in yaptığı soykırımı tanımadığı sorusu parlamentoda yankılanmaya devam etmiştir. 27 Şubat'ta yaşanan şu örnekte olduğu gibi:

> *"Bay Edward Leigh (Gainsborough) sordu: XX. yüzyılın ilk soykırımı olan Ermenilerin katledilmesi konusunda hükümet, daha önceki hükümetlerin hiç yapmadığı bir şeyi yapacak ve üzüntüsünü belirtecek mi? Hiçbir şekilde özür dilenmedi, fakat konu Fransız Hükümeti'nce yerin-*

[734] 'UK Holocaust...'.
[735] Julia Pascal, 'A People Killed Twice', *The Guardian*, 27 Ocak 2001.

de bir şekilde çözüldüğü gibi hala önemini, koruyor. Biliyorum ki (Fransızlar) sonuçlarına katlanmak zorunda kaldılar, fakat doğru olan şeyi yaptılar. Eğer üzüntü ve pişmanlığımızı belirtmezsek, Hitler'in şu şeytani sözleri haklı çıkmış olacak: 'Şimdi Ermeniler'i kim hatırlıyor?'. Acaba hükümet, hiçbir Türk Hükümeti'nin XX. yüzyılın bu ilk soykırımı konusunda hiç özür dilememesinden dolayı bir üzüntü duyduğunu belirtir bir açıklamada bulunacak mı?".

"Bay Vaz (Hükümet adına): saygıdeğer bayım daha önceki dış politika soruları esnasında burada idiler. Beni politikayı ortaya koydum ve bu politika henüz değişmemiştir."[736]

Nuh'un Gemisi ve Soykırım İddiaları: İngiltere, her ne kadar anma gününe Ermeniler'i dâhil etmemiş, soykırım iddialarını resmi olarak tanımama politikasını sürdürmüşse de anma gününde boy gösteren Ermeni toplumu temsilcileri ve Ermeniler'e 'gayri resmi' de olsa tanınan ayrıcalıklı konum Türkiye-İngiltere ilişkilerine zarar vermiştir. Bu zarar ne yazık ki sadece anma töreni ile sona ermemiştir. Yakaladıkları rüzgârı daha iyi kullanma eğiminde olan Ermeni cemaati kampanyasına takip eden günlerde de hız kesmeden devam etmiştir. Bu bağlamda 1 Mart 2001'de İngiliz Milli Kütüphanesi'nde (British Library) açılan 'Nuh'un Hazineleri' sergisi tamamen bir Ermeni propagandasına dönmüş, bu propaganda esnasında sadece soykırım iddiaları tekrarlanmakla kalmamış, modern Türkiye'nin sınırları içinde yer alan Ağrı Dağı'nın aslında Ermenilerin anavatanı olduğu iddiası İngiliz kamuoyunun bilinçaltına yerleştirilmeye çalışılmıştır.[737] Serginin açılışını Dışişleri Bakanı ve İşçi Partisi milletvekili Robin Cook'un Ermeni dini liderleriyle birlikte yapmış olması bu propagandaların ne kadar etkili bir yol izlediğinin açık bir göstergesidir. Sergi esnasında en çok üzerinde vurgu yapılan konulardan biri de 2001 yılının Ermenilerin Hristiyanlığı kabul edişlerinin 1700. yılı oluşuydu. İngiliz kamuoyunun hassas olduğu din ve Nuh'un gemisi gibi iki ilgi çekici konu önemli katılımcılar ile birleşince Ermenilerin basında seslerini duyurmaları daha kolay olmuştur.[738] Basın ve politikacılar ile ilişkilere ek olarak birçok okul ile temasa geçilerek mümkün olduğunca çok öğrencinin bu

---

[736] 'Turkey', *House of Commons Hansard Debates*, 27 Şubat 2001, Column 707.

[737] Sergi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: 'Treasures of the Ark Exhibition At The British Library', *Armenian Voice*, Spring 2001, Sayı: 42. İskoç ulusal gazetesi The Scotsman'in 'Ağrı Dağı - Ararat- şu anda modern Türkiye'nin sınırları içinde olmasına karşın Ermeni başkenti Erivan'dan rahatlıkla görülebiliyor' ifadesiyle 'zenginleştirdiği' 6 Mart 2001 tarihli haberinde en önemli mesaj Ermenilerin en eski Hristiyan ulusu olarak İngilizler de dâhil büyük Hristiyan dünyasının en önemli kültürel atası olduğu idi.

[738] Bu çerçevede hazırlanmış bir haber için bkz.: *The Independent*, 6 Mart 2001.

sergiyi gezmesi sağlanırken, öğretmenlerin ileriki günlerde okullarında Ermeni kültürünü tanıtıcı dersler yapabilmeleri için eğitim paketleri hazırlanmış ve bunlar bazen ücretsiz, bazen de cüzi bir ücret karşılığı dağıtılmıştır. İlk ve orta derecede okullara ek olarak yüksek öğrenim aşamasında da Londra Üniversitesi'nin önemli okullarından SOAS ile anlaşılarak bir günlük 'çalışma günü'ne ek olarak Ermenistan ve Doğu Kilisesi üzerine konferanslar da düzenlenmiştir. Masrafları Tamar Manoukian (Manukyan) ve Manoukian Hayır Vakfı tarafından karşılanan sergi, Ermeni propaganda makinesinin çalışma şekli konusunda mükemmel bir örnek oluşturmuştur. Manukyan Vakfı'ndan bahsederken, bu vakfın son olarak, 10 Haziran 2001'de Londra'da yeni bir Ermeni kilisesi olan Surp Yeğişe Ermeni Kilisesi'nin açılışına yüksek miktarlarda maddi yardımda bulunduğunu ve bizzat Vaçe Manukyan'ın açılış için büyük gayretler sarf ettiğini belirtmek gerekir.[739]

Galler'den Soykırım Tanıma: Anma günü bahane edilerek başlatılan, uluslararası gelişmelerden güç alan ve bu çerçevede aylarca sürdürülen Ermeni soykırımı kampanyası etkisini çok kısa zamanda göstermeye başlamıştır. Yerel yönetimlerden bazıları açıkça soykırımı tanıdıklarını ilan ederken, bu etki yerel yönetimlerle sınırlı kalmadı ve Nisan ayının sonunda Galler'e kadar sıçramıştır. 24 Nisan sözde Ermeni Soykırımı'nı Anma Günü bahane edilerek bir ay boyunca Galler'de sürdürülen çalışmaların bir parçası olarak çeşitli kurumlarda konferans ve tanıtım faaliyetlerinde bulunulurken, Galler Meclisi üyeleri de yoğun bir propaganda kampanyasına maruz kalmışlardır. Hemen her hafta masalarında Ermeni soykırımı iddialarını anlatan bir faks ya da mektup bulan parlamenterlerin bu konudan kaçmaları çok zordu. Buna karşın Türk görüşlerini anlatan yeterli materyalin olmaması da şüphesiz olumsuz bir etkenmiştir. 19 Mart 2001'de 1915 yılında yaşandığı iddia edilen soykırımın Armin Wegner tarafından çekildiği belirtilen fotoğrafları içeren bir 'soykırım sergisi' açılmıştır. Asıl önemli gelişme ise Nisan ayının sonunda Galler Meclisi Birinci Bakanı Rohdri Morgan'ın açıkça Ermeni soykırımını tanıdıklarını ilan etmesi olmuştur.[740] Barış Tapınağı ile Ermeni Soykırımı'nı Tanıma Komitesi tarafından düzenlenen 'Ermeni soykırımının 86. yıldönümünü anma törenleri'ne katılan Galler Kültür Bakanı Jenny Randerson ise tören öncesinde

---

[739] Belirtilmesi gereken bir diğer not da açılış törenine Dünya Ermenileri Başpatriği Karekin ile Ermenistan eski Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan'ın da katılmış olmasıdır: 'Vehapir İngiltere'de Kilise Kutsadı', *Agos*, 15 Haziran 2001.

[740] Galler, İskoçya ve Kuzey Irlanda'da olduğu gibi en son yapılan değişikliklerle kendi parlamentosuna sahip olmuştur. Dışişleri ve diğer birçok konuda Londra'ya bağlı olmasına karşın meclis Galler'i temsil açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Türk yetkililerden bazı uyarılar geldiğini söyleyerek, Ermeni görüşlerine açıkça destek verip, Türkiye'yi eleştirmiştir:

'Türkiye şu anki inkârı nedeniyle kesinlikle kınanabilir, suçlanabilir. Ve ben bu konuda konuşacağım için benim üzerimde baskı kuran modern Türkiye Hükümeti'nin temsilcilerine diyorum ki, geçmiş yaşamında bir tarihçi olarak, ben delilleri nasıl değerlendireceğimi, karşıt ve yandaş görüşleri nasıl ele alıp doğruların nerede olduğu konusunda nasıl karar vereceğimi çok iyi biliyorum... Ermeni soykırımı 20. yüzyılın ilk utanç verici olayıydı. Türk inkârı kadar endişe verici olanı ise bizim kendi hükümetimizin, bizim kendi Birleşik Krallık hükümetimizin inkârıdır... Bu sabah, burada Meclis adına konuşmaktan onur duyuyorum. Ve sizlerin dikkatini şu gerçeğe çekmek istiyorum ki, dört partinin temsilcileri de bugün burada birleştiler... Bizler Meclis'te ve toplumda, İngiliz hükümetinin bu katliamı soykırım olarak tanıması için hep birlikte çalışmalıyız, çünkü hatırlama ve tanıma böyle bir olayın tekrar yaşanmaması için hayati sayılabilecek ilk adımdır'.[741]

Randerson'un açıklamaları resmi makamlardan gelen uyarıların zaman zaman ters tepebileceğini, bu konuda en iyi bilgilendirme araçlarının sivil dernek ve kuruluşlar olabileceğini açıkça ortaya koymaktadır.

Galler'deki sunuşlarda dikkat çekici bir diğer husus da öldürülen Ermeni sayısının 2.140.000'e çıkarılmasıdır.

Galler'deki bu çalışmalar 2002 yılında da artarak devam etmiştir. Örneğin sözde Ermeni soykırımını anma gününün ikincisi 25 Nisan 2002 tarihinde Galler Ulusal Meclisi'nde gerçekleştirilmiştir. Galler - Ermenistan Dayanışması adlı dernek tarafından sponsorluğu gerçekleştirilen anma gününde Plaid Cymru partisinden Cynog Dafis ve İşçi Partisi'nden Richard Edwards da aktif rol almıştır. Tıpkı diğer Ermeni anma günü etkinlikleri gibi burada da fotoğraf sergileri açılmış, konferanslar verilmiş ve ev sahibi ülkeden çok sayıda konuşmacı bu etkinliklere dâhil edilmiştir. Dikkat çeken bir diğer nokta da Galler'deki dini kurumların etkinliklerde aktif bir şekilde yer alması ve din kardeşliği bağlamında Türkiye'ye karşı işbirliği çağrısında bulunmalarıdır.[742]

11 Eylül ve Ermeni İddiaları: Daha önce de değinildiği üzere 2000-2001 yılları Ermeni lobilerince bir anlamda 'atılım yılları' olarak görülmüştür. Buna göre Ermenilerce Hristiyanlığın kabulünün 1700. yılı olan 2001 yılı dönüm noktası teşkil edecektir. Papa'nın Erivan ziyareti ile

---

[741] 'Armenian Genocide Recognized, Commemorated by Welsh Officials', *Asbarez*, 1 Mayıs 2001.

[742] 'Wales - Armenia Solidarity', *Armenian Voice*, Summer 2002, No: 46.

birleşecek olan lobi faaliyetlerinin Türkiye'yi siyasi anlamda kçşeye sıkıştıracağı, belki de Ermeni iddialarını kabul etmeye zorlayacağı dahi bazı kişilerce hesaplanmıştır. Fransa'nın resmi tanıması, birçok ABD eyaletinin Ermeni görüşünü resmen tanıması, tanıyan ülkelere Kanada'nın da eklenmesi umutları arttırmıştır. Bu tablo içinde hesapları alt üst eden ise 11 Eylül saldırıları olmuştur. Bu saldırılar sonucunda Ermeni lobicilik faaliyetleri sekteye uğramış, buna karşın sözü geçen ülkeler nezdinde Türkiye ve Azerbaycan'ın önemi artmıştır. Türkiye'nin Orta Doğu ve Orta Asya'daki ağırlığı ABD'de Türkiye karşıtı lobileri adeta çaresiz bir durumda bırakmıştır. ABD ile birlikte hareket eden İngiltere için de benzeri tespitlerde bulunmak mümkündür. Geçmiş tecrübeler incelendiğinde özellikle ABD Kongresi'nde Türkiye'nin artan 'önemiyle' birlikte Türkiye karşıtı yasa tasarılarının da rafa kaldırıldığı rahatça görülecektir. 11 Eylül'den sonra da böyle olmuştur. Buna karşın Ermeni faaliyetleri sivil toplum ve bazı dar kapsamlı lobicilik hareketleri çerçevesinde devam etmiştir. Özellikle İngiltere'de Ermeni iddialarının önemli bir parçası olan 'Ermeni soykırımı kelimesini 'Ermeni holokostu' ile değiştirme çabaları devam etmiştir. Ermeni gruplar Yahudi anma günleri dolayısıyla 2002 yılında da benzer çabalarını sürdürmüşler, Londra'da ve Manchester'da çok sayıda toplantıya katılmışlar ya da kendileri buna benzer faaliyetlerde bulunmuşlardır. Buna karşın bir önceki yıl çok sert tepkiler gösteren Türkiye adeta bu toplantılardan haberdar değilmiş gibi yapmıştır. Bu da Türkiye'nin tepkisel yaklaşımına iyi bir örenktir. Türkiye olaylar belli bir noktayı aştıktan sonra tepki vermekte, ancak o ana kadar düzenli bir bilgilendirme faaliyetinde bulunmadığı için tepkisi hedef kitle tarafından adeta algılanamamaktadır. 2002 yılında Ermeni lobisinin İngiltere'de Türkiye karşıtı faaliyetleri dikkate alındığında Türkiye'nin bu gelişmelerden haberdar olup olmadığı dahi şüphelidir. Sonuç olarak kararlılık ve süreklilik arzetmeye politikaların etkili olması da beklenmemelidir.

Tablo 15

İNGİLTERE'DE TÜRK VE ERMENİ AZINLIK KARŞILAŞTIRMASI[743]

Kıbrıslı Türkler	100-150.000
Türkiyeli Türk	60-100.000
Türkiyeli Kürt	25-50.000
Toplam Türk	200-300.000
Toplam Ermeni	15-20.000

İngiltere Ermenileri ve Ermeni Sorunu: Sonuç

Yukarıdaki bilgilerin ışığında İngiltere Ermenilerinin sayılarının ötesinde bir güce ulaştıkları, diğer faktörlerle birlikte bunun da bir sonucu olarak İngiliz kamuoyunun ve basının Ermeni sorununda Türkleri suçlu bulduğu söylenebilir. Ulaşılan bir diğer sonuç ise bu başarıya karşın İngiltere'nin Ermeni politikası görece dengeli kalmış, bu bağlamda Ermeni lobisini tatmin edecek sonuçlar alınamamıştır.

Çalışmanın bu aşamasında bu iki durumun nedenleri kısaca şu şekilde sınıflandırılabilir:

Gücün Sırrı - Başarı Nedenleri: Ermeni grupların etkinliğinin ilk nedeni davalarına radikal düzeyde bağlı olmalarıdır (motivasyon). Çocuk denebilecek yaşlardan itibaren bu konuda nefretle karışık bir 'bilgilendirme'ye maruz kalan Ermeniler soykırım iddialarında gerçek ve sarsılmaz bir inanca sahiptirler ve bu inançlarının sorgulanmasına bile tahammülleri yoktur. Hal böyle olunca soykırım lobisinin enerji ve insan gücü probleminin olmadığı söylenebilir. Ayrıca Ermeni lobisinin devamlılık problemi de yoktur. Çünkü diasporada Ermeni kimliliğinin varlığı Türk düşmanlığına ve soykırım iddiasının ispatına bağlıdır.

---

[743] Rakamlar arasında yüzbinlere varan farkların olması İngiliz nüfus sayım sisteminden ve resmi makamların yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. İngiliz kaynaklarına göre beyaz olup İngiliz topraklarında doğmuş kişiler İngiliz (British) olarak rakamlara geçmektedir. Daha geniş bilgi için bkz.: Sedat Laçiner, *Açık Kapı Politikası'ndan Yabancı Düşmanlığına: İngiltere'de Irkçılık, Dış Göç ve Irk İlişkileri*, (Ankara: Asam, 2001); İhsan Yılmaz, 'Londra'daki Türkiye ve Türk Diasporası', içinde Sedat Laçiner (der.), *Bir Başka Açıdan İngiltere*, (Ankara: Asam, 2001), ss. 137-162; Talip Küçükcan, *Politics of Ethnicity, Idendity and Religion: Turkish Muslims in Britain*, (Londra: Ashgate, 1999).

Söz konusu başarının ikinci nedeni ise uluslararası bağlantılardır (geniş bir ağ). İngiltere Ermenilerine atfedilebilecek başarıların büyük bir kısmı aslında ABD ya da Fransa kaynaklı bir hareketin uzantısı durumundadır ve İngiltere Ermenileri tüm dünyaya yayılmış bulunan Ermeni diasporalarıyla birlikte hareket ederler.

Üçüncü neden iyi bir organizasyona sahip olunmasıdır (etkin bir örgütlenme). Ortak düşmana karşı hareket edildiği düşüncesi ve iddiaların basitliği bölünmeleri önler. Bu örgütlenmede kilise, okul gibi üzerinde uzlaşma sağlanmış kurumlar da yer alınca bütünlük ve etkinlik artar. Batı toplumunun sunduğu araçlar da iletişim ve örgütlenmenin avantajlarını arttırır, başka bir coğrafyada zayıf etkide bulunabilecek iddialar önemli araçlar haline gelir.

Dördüncü faktör İngiltere'de ve uluslararası alanda Türkiye karşıtı bir bloğun bulunması ve bu bloğu oluşturan unsurlar ile Ermeni iddiaları arasında bir çekişmenin bulunmamasıdır (güçlü müttefikler). Bu blokta Yunanlılar, Kıbrıs Rumları, Kürtçüler, aşırı sol gruplar, insan hakları dernekleri ve bazı dini gruplar yer alır.

Beşinci faktör içinde bulunulan toplum ile birleşmede gösterilen başarıdır (uyum). İlk şıklarda yer alan başarılar Ermenilerin kendilerini içinde bulundukları toplumdan ayırmada gösterdikleri başarıya bağlı iken, bu faktör toplumla birlikte hareket etme ve kendisini toplumun bir parçası gibi gösterme yeteneğine dayanır. Kendi içinde ayrı bir söylem ve yöntem geliştiren Ermeniler toplumun ortak kullanım alanlarında (basın, okul vb.) tipik bir İngiliz vatandaşı gibi davranır ve İngiltere'nin çıkarlarını savunan Ermeni kökenli bir İngiliz vatandaşı oluverir. Türk kökenli İngiliz vatandaşlarının en büyük handikapı da bu noktada ortaya çıkar.[744]

Türkiye'nin Tepkisi - Başarısızlığın Nedenleri: İngiltere'de siyasi Ermeni faaliyetleri incelendiğinde Türkiye'nin ne kadar büyük bir karşı kampanya ile karşı karşıya olduğu rahatlıkla anlaşılabilir. Ermeni faaliyetleri diaspora Ermenilerine bir ideal ve bütünleşme fırsatı sağlarken Türk çıkarlarına da aynı ölçüde büyük bir zarar vermektedir. Burada ilk kurban şüphe yok ki barış ve diyalog girişimleridir. Londra'da beslenen nefret tohumları Kafkasya'da ve Türkler ile Ermenilerin karşı karşıya geldiği her yerde önyargı ve nefret duvarları örmektedir. Türkiye'yi hiç görmemiş, belki de hiç bir Türkle karşılaşmamış genç Ermeniler Türklerden ve Türkiye'den nefret edebilmektedirler. Burada sade-

[744] İngiltere Ermenileri konusunda İngilizce bir çalışma için ayrıca bkz.: Sedat Laçiner, 'Armenian Diaspora in Britain and the Armenian Question', *Armenian Studies*, Vol. 1, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 233-257.

ce Ermeni gençlerini suçlamak da mümkün değildir. Onlar doğru bildiklerine inanmakta ve bu hedef doğrultusunda çalışmaktadırlar. Bu konuda bazı Ermeni radikal grupların ve kuruluşlarının hatası tartışılamaz. Ancak sorumluluğun ciddi bir kısmının da Türkiye'de olduğu aşikârdır. Türkiye'nin diaspora Ermenileriyle de iletişim kanalları bulmasının zamanı gelmiştir. Ancak İngiltere'de bulunan kendi vatandaşları ile iletişim kurmakta zorlanan bir ülkenin Ermeniler ile nasıl iletişim kuracağı hala merak konusudur. Buna rağmen denebilir ki 'bıçak kemiğe dayanmıştır'. Türkler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlığın ve önyargıların merkezinde yer alan diaspora Ermenileri konusundaki sorunlar giderilmedikçe Türkiye bu konuda ciddi bedeller ödemeye devam edecektir.

Belirtilmesi gereken son bir nokta ise İngiltere'nin tüm dünya Ermenilerince bir tür 'siyasi vitrin' olarak kullanılıyor olmasıdır. Özellikle ABD Ermenileri Avrupa ve hatta dünyanın geri kalanına görüşlerini Londra üzerinden yayamaya çalışmaktadırlar. Bu da İngiltere Ermenilerinin önemini arttırmaktadır ve onlara sayılarının üzerinde bir etkileme gücü vermektedir.

ALMANYA VE ERMENİ SORUNU

Almanya'nın Ermeni sorunundaki rolü oldukça özeldir. Fransa, ABD, Rusya, İngiltere gibi Batılı ülkeler Osmanlı'nın son demlerinde Ermeni ulusçuluğunu teşvik ederek ve Ermenileri ayaklanma yönünde belli derecelerde destekleyerek Ermeni Sorunu'nun oluşumuna hız vermişlerdir. Bu dönemde Alman misyonerler ve bazı ajanların da benzeri girişimlerinin olduğu bilinmektedir. Bazen dini dayanışma, bazen de siyasi-ekonomik çıkarlar buna yol açmıştır. Ancak Ermeni kalkışmasına Alman desteği diğer ülkeler ile kıyaslanamayacak kadar sınırlıdır. Almanya'nın Ermeni Sorunu'ndaki asıl rolü ise Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Osmanlı-Alman ittifakında aranmalıdır. Bu dönemde Osmanlı Ordusu'nun kilit noktaları Almanlara emanet edilmiş durumdadır. Cephane açısından da Almanya'ya aşırı bir bağımlılık söz konusudur. Bir ülkenin savunmasında diğer bir ülkeye bu kadar bağımlı olması alışıldık bir durum değildir. İki ülke arasındaki güç dengesizliği böylesine alışılmadık bir gelişmeye yol açmıştır. Osmanlı'nın savunma politikası da bu dönemde önemli ölçüde Almanya'nın tavsiyeleri ve manipülasyonları ile şekillendirilmiştir. Özellikle ülkenin Doğu illerinde Ermeni çetelerinin baskınları ve yer yer ayaklanmalar baş gösterince Almanların Osmanlı'ya tavsiyesi basit olmuştur: *"Ayaklanmaları yok edin"*. Aslında bu tavsiyede şaşacak bir şey yoktur. Eğer Ermeniler Os-

manlı'da değil de İngiliz veya Fransız sömürgelerinde yaşıyor olsaydılar çok daha trajik bir sonla karşılaşacakları muhakkaktı. Çünkü dönemin Batı siyaseti ciddi oranda sosyal Darwinizm'den etkilenmiştir ve ırkçılık için çok uygun bir zemin Avrupa'da yeşermiştir. Avrupa'da o dönemki silah gücü ve savunma anlayışı dikkate alındığında Almanlar ayaklanan Ermenilerin yok edilmesi, ya da şartlar göze alınmaksızın göç ettirilmelerinde herhangi bir sorun görmüyorlardı. Resmi belgelere de geçen bu önerilerin sonucu olarak bugün Ermeni lobileri 1915 yılındaki Ermeni ölümleri nedeniyle Türk-Alman işbirliğini suçlamaktadırlar. Bundan amaç ise iki 'ırkçı' millet imajını oluşturabilmektir.

Sorunun diğer bir boyutu da Almanların tarihte hiçbir ulus ile karşılaştırılamayacak kadar büyük bir soykırıma imza atmış olmalarıdır. Uluslararası Hukuk'a göre Almanya tarihin ilk ve en büyük soykırımını işlemiş ülkedir. Nuremberg Mahkemesi bu soykırımı belgelemiş, kanıtlamış ve Almanya'nın boynuna çıkarılması oldukça güç bir levhayı asmıştır. Almanya yeryüzünde insanlığın işleyebileceği en ağır suçu işlemiş olmuştur. Almanya geçen süre içinde özürler dilemesine, geçmişini aşağılamasına, kendisine yeni bir Anayasa ve yasalar dikte ettirilmesine, ülke ikiye bölünmesine ve topraklarının bir kısmı komşu ülkelere pay edilmesine, sanayi kuruluşları sökülüp Rusya'ya taşınmasına, İsrail'e ve Yahudi ailelere 100 milyar doları aşkın tazminat ödemesine vs. rağmen bu yükten kurtulamamıştır. Bu kurtulamayışta bilinçli bir politika da vardır elbette. Almanya ne zaman başını dünya liderliği için kaldıracak gibi olsa başta ABD olmak üzere diğer devletler Almanya'ya ırkçı geçmişini ve elbette Yahudi Soykırımı'nı (*Holokost*) hatırlatmaktadır. Diğer bir deyişle soykırım suçunun tazminatlarını toprak, para ve özür olarak ödemek yeterli olmamaktadır. Ahlaki ve siyasi yükler o ülkenin sırtında kalmaya devam etmektedir. Bu durumu yüz kızartıcı suçlar işleyen bir kişinin onlarca yıl hapis yattıktan sonra mahalleye geri dönmesine benzetilebilir. O kişi ne kadar uzun hapis yatmış olursa, ne kadar çok tazminat ödemiş olursa olsun, çocuğunuzu, yakınlarınızı, evinizi vs. ona emanet edemiyorsunuz. Aslında Almanya ile Batı Avrupa'nın diğer ülkeleri ve ABD arasındaki fark bu kadar çok değildir. Fakat siyasi rekabet Almanya'nın bu 'kapan'dan kurtulmasına izin vermemektedir. İşte Ermeni Sorunu bu noktada Almanların imdadına yetişmektedir. Çünkü Ermeniler 20. yüzyıldaki ilk soykırımın Almanlar tarafından değil, Türkler tarafından işlendiğini iddia etmektedirler. Hatta Hitler'in Türklerden esinlendiği dahi iddiaları arasındadır. Bu iddialara göre Yahudi soykırımı konusunda kendisini uyaranlara Hitler *"Ermenileri hatırlayan mı var?"* demiştir. Hemen tüm Ermeni soykırım kitaplarına geçen sözün kaynağı meçhuldur. Mevcut kitaplar hep yeni tarihli kitaplara atıfta bulunmaktadır. Bir iddiaya göre tipik

bir Ermeni üretimidir. Bilindiği üzere Ermeni lobileri arasında Türklerin soykırım yaptığını kanıtlamak için sahte belge ve bilgi üretimi yaygındır. Bunun da bunlardan biri olduğu iddia edilmektedir. Almanlara dönecek olursak, Ermeni Soykırımı iddialarının tüm dünya tarafından kabul edilmesidir Almanların üzerindeki büyük bir siyasi-ahlaki yükü de kaldırmıştır. Tarihin ilk soykırım yapan milleti Almanlar değildir. Son soykırım yapan milleti de kendileri olmadığına göre, Almanların bu konudaki biricikliği ortadan kalkmış olmaktadır. Soykırımların sayısı artınca Almanlar da diğer milletler gibi 'sıradan' bir millet halini almış olmaktadırlar. Bu nedenle Ermenilerin Türkiye'ye karşı Almanlar tarafından yönlendirildiği, daha Soğuk Savaş döneminde dahi Almanların Ermenilerin ardındaki 'gizli güç' olduğu dahi iddia edilmektedir. Ancak asıl sorunun Soğuk Savaş'ın ardından ortaya çıktığı söylenebilir. Birleşen Almanya küresel güç haline de gelmek istediğinde en fazla soykırım yüküyle karşılaşmıştır. Bosna'da ve Ruanda'da yaşanan soykırımlar da Almanya'nın karanlık geçmişini hatırlamayı kolaylaştırmıştır. Bu ortamda Almanya'dan Ermenilere giden destekler de daha bir netlik kazanmıştır.

Günümüzde Almanya'daki Ermeni sayısının 20-25.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Buna 10-15.000 civarında kaçak-göçmen durumundaki Ermeni de eklenebilir. Fransa ve ABD ile kıyaslandığında Ermenilerin sayısındaki azlık Almanya ile Ermenistan arasında tarihte ciddi bir yakınlaşma bulunmamasına bağlanabilir. Kafkasya'da Almanların yakın ilişkiye girdiği uluslar Türkler ve Gürcüler olmuştur. Söz konusu Ermeniler ise Türk, Ermenistan ve Almanya vatandaşları olarak 3 gruba ayrılabilir. 1915 Olayları nedeniyle Almanya'ya göç edenler yok denecek kadar azdır ve bugünkü Almanya'da varlıkları hissedilmez. Türkiye'den asıl göç 1960'lı yıllarda diğer Türkiye vatandaşlarına benzer nedenlerle oluşmuştur.[745] Kısacası Almanya'da Ermeniler lehine bir zemin bulunmamaktadır. 2,5-3 milyon arasında bir nüfusa ulaşmış olan ve yaklaşık 800.000'i Alman vatandaşlığına geçmiş Türkler de Ermenilerin işini zorlaştırmaktadır. İki ülke arasındaki güçlü çıkar bağları Ermeniler için zorlaştırıcı diğer bir unsurdur. Buna rağmen Almanya kamuoyu Ermeni soykırımının olduğunu düşünmektedir. Türklerin çok sayıda Ermeniyi katlettiği Alman entelektüelleri arasında da yaygın bir kanaattir. Almanya'da çok sayıda kitap soykırım dendiğinde Yahudi Soykırımı ile birlikte sözde Ermeni soykırımını da anmaktadır. Özellikle sol Alman çevreler Türklerin Nazilere 'kötü örnek' olduğunu kabul etmektedirler. Hatta Auschwitz'in orjinalinde

[745] Aydan İyigüngör, 'The Profile of the Armenian Diaspora in Germany', *Armenian Studies*, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

bir Türk icadı olduğu ve Almanların bu uygulamayı Türklerden öğrendiği dahi iddia edilebilmektedir. Yine Yahudilerin yakıldığı gaz odalarının da Türkler tarafından icat edildiği belirtilmektedir. 'Türkiye yanlısı' olarak tanınan Schröder Hükümeti ile de çalışan Alman Prof. Rainer Münz ise Türklerin Adolph Hitler'i de yanılttığını, Balkanlar'da ve Anadolu'da çok sayıda soykırım yaptıklarını iddia etmiştir.[746] Bilindiği üzere Orta Çağ Avrupası'nın genel inanışına göre Türkler sıradan insanlar değillerdir, Tanrı tarafından Avrupalı Hristiyanları günahları nedeniyle cezalandırmak için gönderilmiş yaratıklardır. Günümüz Almanyasında bu anlayışın izleri hala görülebilir.

Almanya kamuoyunda Ermeni iddialarını güçlü bir şekilde gündeme taşıyan iki isim bulunmaktadır: Tessa Hofmann ve Taner Akçam. Dr. Tessa Hofmann '(Soykırımı) Tanıma Çalışma Grubu'nun başındaki isimdir. Bayan Hofmann aynı zamanda Almanya'daki Ermenilerin sözcüsü rolünü de üstlenmiş durumdadır. Sol kanattan PDS partisinin üyesi Hofmann Berlin Free Üniversitesi Doğu Avrupa Enstitüsü'nde Ermenistan uzmanı olarak çalışmış. Temel hedefi Almanya Meclisi'nin ve devletinin Ermeni iddialarını kabul etmesi ve Türkiye'nin de kabul etmesi için baskı kurmasıdır. Hofmann Almanya'nın da sözde Ermeni soykırımındaki rolü için özür dilemesini istemektedir. Bunun için de 'ortak sorumluluk' tezinden hareket etmektedir. Hofmann sadece Ermenilerin değil, Kürtlerin de etnik temizlik ile karşılaştığı görüşündedir. Hofmann'a göre "*Mustafa Kemal iki milyonu aşkın Ermeni ve Rum'un katili*"dir.[747]

Tessa Hofmann'ın bir diğer özelliği ise Ermeni-yanlısı görüşleri ile bilinen Taner Akçam'a her türlü desteği sağlamış olan Hamburg Sosyal İncelemeler Enstitüsü'nün de yönlendiricisi ve kısmi sponsoru oluşudur. Söz konusu enstitünün asıl maddi kaynağı ise Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan gelmektedir.[748]

---

[746] Örnekler için bkz.: Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, s. 218.

[747] Tessa Hofmann, *Armenier und Armenien, Heimat und Exil*, (Hamburg: 1994), ss. 22-30; Ersen Bayhan, 'Ermeni Sorunu ve Bugünkü Alman Politikası', içinde *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001), s. 186; Kılıç, *Ermeni...*, s. 228.

[748] *Hürriyet*, Avrupa Baskısı, 9 Kasım 2000.

Hofmann için 'iflah olmaz bir Türkiye karşıtı' demek mümkündür. Çünkü bilerek ve isteyerek yanlış bilgi ve belgeleri kullanarak Ermeni soykırım iddialarını kanıtlamaya çalışmaktadır. Kitabının kapağında yer alan ve sözde Ermeni kafataslarında oluşan piramidin Ermeni olayları ile uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur. Hatta fotoğraf olduğu iddia edilen çalışma bir resmi ve 1871 tarihinde Rusya'da bambaşka bir olayı tasvir için çizilmiştir. Bu bariz hata kanıtlandığında Hofmann'ın Hürriyet gazetesine yanıtı "Herkes hata yapabilir" şeklinde olmuştur.[749] Hata yapmak elbette herkes için olası, ancak bir kitabın kapağında böylesine açık bir maddi yanlışın bilmeden yapıldığına inanmak saflık olacaktır. Kaldı ki bazı Ermeni gruplar hala bastıkları kitap ve broşürlerde bu resmi kullanmaktadırlar. Hofmann'ı 'iflah olmaz bir Türkiye karşıtı' olarak nitelemek için başka deliller de mevcuttur. Kullandığı dil son derece sert ve yer yer hakaretler içermektedir. Kısacası yer yer bir bilim insanına yakışmayacak düzeydedir.

Various propaganda stories in various forms. One of the most sinister is the hidden falsification. This pamphlet, "Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht" (The Armenian Genocide on Trial - the title is already a lie in itself), is adorned with a montage made up of a portrait of the accused, Talaat Pasha, and a horrid mountain of skulls.
Casual observers – and they are the ones who matter, for they are the majority – will inevitably make a connection between Talaat and the events on the cover. They may even assume that Talaat is the villain responsible for this spectacle. The truth is quite different. The heap of skulls is taken from a painting by the Russian artist Vassili Verestchagin (1842-1904), "The Apotheosis of War" (1871; Private Owner). It was painted at a time when the "Armenian problem" did not yet exist – i. e., before the Russian dictate of San Stefano (1878).

Hofmann gaz odalarının ve ilk soykırım tekniklerinin de Türkler tarafından kullanıldığını iddia etmektedir. Hofmann'ın herhangi bir yeni belge ya da bilgiden hareket etmediğini, daha ziyade aşırı Ermeniler arasında yaygın bilinen görüşleri tekrar ettiğini söylemek olasıdır. Kendisi uluslararası Ermeni ağının doğal bir üyesidir ve açıktan desteklenmektedir. Örneğin Ermeni Yazarlar Birliği'nin onur üyesidir.

[749] *Hürriyet*, 2 Mayıs 2001.

Hofmann sadece geçmişle de ilgilenmemektedir. Bugün 'Batı Ermenistan'ın Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde kaldığını iddia ederek tanınmanın ardından bir toprak değişimini de ima etmektedir. **Hofman'a göre Hitler ve arkadaşları soykırım fikrini de, uygulama örneklerini de Türklerden öğrenmişlerdir.** Hofmann bu görüşünü kanıtlayabilmek için kanıtlar da aramaktadır. Örneğin Tabzon'da Nazi gaz odasının prototiplerinin bulunuduğunu iddia etmekte, Ermenilerin öleceklerini bile bile göç ettirilmeleri ve ölünceye dek kamplarda tutulmalarının Nazi uygulamalarının ilk örnekleri olduğunu iddia etmektedir.[750] Bu iddialarda kullanılan örnekler ve belgelerin önemli bir kısmı tartışmalıdır. Birçok dipnot bir başka Ermeni kaynağını göstermektedir. Kaynakların pek azı orijinal ilk el belgelerdir. Dahası Hofmann'ın Holokost'un kökenlerini Osmanlı Ermenilerinin deneyiminde araması bir yönüyle çocukçadır. Çünkü Holokost ırkçılık ile çok yakından ilgilidir ve Yahudilere dönük ırkçı saldırılar çok öncelere dayanmaktadır. Yakılan, işkenceden geçirilen ve hakarete uğrayan Yahudileri Alman tarihinin daha ilk dönemlerinde dahi görmek mümkündür. Avrupa'da Yahudileri sırf Yahudi oldukları için bu tür uygulamalardan geçirmeyen ulus yoktur. Hitler ve Naziler Yahudi soykırımında ilk örneği oluşturmazlar. Sorun onlardan önceki olayların soykırım kavramı içine henüz alınmamış olmasıdır. Fransız Devrimi ile birlikte homojen bir ülke yaratma fikri Almanya'da özel bir şekil almış ve Sosyal Darwinizm'in etkisi altında gelişen ırkçılık soykırıma giden yolu açmıştır. Böylece geçmişte daha çok dini, ekonomik, kültürel ve etnik rekabetle ortaya çıkan Yahudi katliamları modern zamanlarda yepyeni bir boyut almış ve bugün anladığımız şekliyle soykırıma dönüşmüştür. Modern soykırım bu yönüyle modern ulusçulukla iç içe geçmiştir. Nazilerin yaptığı şekliyle milyonlarca insanı sistematik bir şekilde yok etmek ise Endüstri Devrimi'nin sunduğu olanaklar ve düşünce şekli olmaksızın gerçekleştirilemez. Hofmann ve benzerlerinin Almanya'nın üzerindeki yükü Osmanlı gibi gecikmiş bir ulusçuluğa ve endüstri devriminin dışında kalmış bir ülkeye atfetme çabası dikkate

[750] Burak Gümüş, 'On the Reasons of the German Federal Parliament's Recognition of the So-Called Armenian Genocide and the Role of Political Protestanism', *Review of Armenian Studies*, Vol. 4, No. 10, 2006, s. 113.

alınamayacak ve bilimsel olarak değerlendirilemeyecek tezler ortaya çıkarmaktadır.

(Ermeni) Tanıma Çalışma Grubu 24 Nisanları Almanya'da Ermeni iddialarını kamuoyunda duyurmak için önemli bir fırsat olarak görmektedir ve çeşitli aktivitelerle seslerini duyurmaktadır. Fotoğraf-resim sergileri, konserler, konferanslar bu tür eylemler arasındadır. Ayrıca Türkiye'nin protesto edildiği sokak ve salon gösterilerine de rastlanmaktadır. Siyasi alanda da daha aktif olunmaya çalışılmaktadır. Düzenli olarak Alman milletvekilleri ile görüşülmekte, mektup, faks, e-mail kampanyaları düzenlenmektedir. Tanıma Çalışma Grubu 2000 yılı Nisan'ını da bir fırsat olarak görmüştür ve Almanya Meclisi'ne bir dilekçe vermiştir. Dilekçede hem soykırım iddialarının tanınması, hem de Türkiye'nin de bunu tanımaya davet edilmesi talep edilmiştir.[751] Tanıma Çalışma Grubu'nun siyasi çalışmalarında yeterli milletvekili desteği olmaması ve Alman Dışişleri'nin aksi yönde belirttiği resmi görüşü nedeniyle başarı sağlanamamıştır. Bu dönemde varılabilen en son nokta 1915 Olayları'nın *"trajik olaylar"* olarak tanımlanması olmuştur. Tahmin edilebileceği üzere bu girişimin başını da Hofmann çekmekteydi.

Hofmann ile ilgili bir diğer ilginç iddia ise bu kişinin Alman istihbaratı ve Dışişleri Bakanlığı ile yakın bağlarının olduğu yönündedir.[752]

***Fotoğraf 68. Taner Akçam*[753]**

[751] Dilekçe No: 019260, 13 Nisan 2000.

[752] 'Ermeni Soykırımı Bu Kez de Alman Parlamentosu'nda', *Hürriyet*, Avrupa baskısı, 9 Kasım 2000.

[753] Kaynak: *NTVMSNBC*.

Ermeniler Almanları da Suçluyor

Almanların Ermeni soykırımı olduğunu ispat etmeye çalışması ve bu yolla ilk soykırım işleyen millet olmaktan kurtulma çabaları anlaşılabilir bir hedeftir. Ancak bazı Ermenilerin Almanları da sözde Ermeni soykırımına katılmakla suçladığını görmekteyiz. Bu iddialara göre Osmanlı ordusundaki Alman generaller Türkleri katliam yönünde teşvik etmişlerdir. Bu tez sadece bazı Ermeniler tarafından değil, aynı zamanda bazı Türkler tarafından da kabul görmüştür. Örneğin Almanya'nın önemli işadamlarından ve Türk toplumunun önde gelen isimlerinden Avrupa Parlamentosu Almanya Milletvekili Vural Öger 1915'teki tehcirde Alman görevlilerin önemli rolleri olduğunu iddia etmiştir.[754] Bu iddialara karşın Almanya kendisini savunmakta Türkiye'den daha başarılıdır. Almanya'yı savunan akademisyenler bu iddialara karşılık Ermeni soykırım iddialarına tam destek vermekte, ancak Alman generallerin Türkleri teşvik etmesinin mümkün olmadığını savunmaktadırlar. Örneğin Margaret Anderson Ermenilerin soykırıma uğradığını Alman arşiv belgeleriyle de desteklemeye çalışırken, Almanya'nın 1915 yılında Türkiye'ye silah-mühimmat göndermediğini, bu dönemde Almanya ile Türkiye arasında tren bağlantısı olmadığını vs. söyleyebilmektedir. Yine Anderson'a göre Osmanlı Ordusu'ndaki Alman generallerin Almanya ile doğrudan bir bağlantısı yoktur ve Almanya'dan emir almaları olanaksızdır.[755]

Bundestag'da 'Soykırım' Kararı

Türkiye'nin AB üyelik süreci hızlandıkça tüm Avrupa'da Ermeni tasarılarının sayısında da bir artış yaşanmış ve Alman parlamentosu da, yukarıdaki ortam da dikkate alındığında, bu süreçten payına düşeni almıştır. Bu çerçevede 23 Şubat 2004'te Hristiyan Demokratlar Ermeni sorunu hakkında bir tasarı sunmuştur. Tasarı o dönemde iktidarın oraklarından olan Yeşiller tarafından desteklenirken, diğer ortak Sosyal Demokratlar tasarıya karşı çıkmışlardır. Bu karşı çıkışta şüphesiz en önemli etken Sosyal Demokratlar'ın iktidara gelişinde büyük rolü olan Türk oylarını küstürmemek kaygısıdır. Ancak Kuzey Ren-Vestfelya bölgesinde seçimleri kaybedince Sosyal Demokratlar'ın direncinde bir düşüş yaşanmıştır. Bu tarihten sonra Sosyal Demokratlar tasarıyı tamamen reddetmek yerine iyileştirmek kararını almışlardır. 16 Haziran 2005 tarihinde ise tasarı son haliyle oylama yapılmadan, tüm grupların katılımıyla onaylanmıştır.[756] Kararda 'soykırım' kelimesi sadece bir kez

---

[754] Arzu Erdoğan, 'Ermeni Tehciri Almanların Tavsiyesi', *Tempo*, 31 Mart 2005.

[755] Khatchig Mouradian, 'Germany and the Armenian Genocide', *Z Net*, 14 Kasım 2006;

[756] Armen Dulian, 'German Bundestag Passes Document on Armenian Genocide', *RFE/RL*, 16 Haziran 2005.

geçerken, Alman parlamenterler bu cümlede "çok sayıda bağımsız tarihçi, milletvekili ve uluslararası örgütler Ermenilerin sınırdışı edilmesini ve imha edilmesini soykırım olarak nitelendirmektedirler" ifadesine yer vermişlerdir. Böylece bir orta yol bulunmuş olmaktaydı. 1915 olaylarına 'soykırım' denirken, "biz demedik, onlar dedi" demeye getirilmekteydi. Türkiye açısından zarar kesin olmakla birlikte Ermeniler bu kararı 'çekingenlik' olarak yorumlamışlardır. Hatta Ermeni gazeteci Aşot Manuçaryan kararı *"ödleklerin ifadesi"* olarak nitelendirmiştir.[757] Yine de karar Ermeni diasporasında 'ilk adım' olarak olumlu bulunmuştur. Bu karar alındıktan sonra devamının geleceği yönünde görüşler belirtilmiştir.

Alman Meclisi olayların 'soykırım' olduğunu güçlü bir şekilde işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda Alman Hükümeti'ni Türkiye üzerinde öldürme olaylarını araştırması ve Ermeniler ile yakınlaşması için baskıda bulunmaya da çağırmıştır. Karar Ermeniler ve Türkler arasında gerçek bir barışma ve yakınlaşma için "samimi-dürüst bir tarihi araştırmanın şart" olduğunu da iddia etmiştir. Alman milletvekillerinin bir diğer tavsiyesi ise Türklerden, Ermenilerden ve yabancı tarihçilerden oluşan bir komisyonun kurulması ve geçmiş olayların araştırılması idi. Hatırlanacağı üzere benzeri bir öneriyi Türk tarafı da yapmış, ancak bu davet Ermenistan tarafından reddedilmişti. Alman Meclisi'nin kararındaki en 'can sıkıcı' yönlerden biri de Türk Hükümeti'nin Türkiye'de konunun tartışılmasını engellediğinin söylenmesiydi. Karar Almanya'yı da 1915 olayları esnasındaki tavrı nedeniyle eleştiriyordu. Kararda Almanya'nın olaylar esnasında müttefiki olan Türkiye'nin bu tutumunu görmezden geldiği, bu nedenle Almanya'nın Ermeni sorununda özel bir sorumluluğunun bulunduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda Almanya Dışişleri Bakanlığı konu ile ilgili tüm arşivlerini açmaya çağrılmıştır.

Almanya bu kararla kendisini de eleştiriyor gibi görünse de, 'görmezden gelmek' ciddi bir suç değildir ve aslında Almanya'yı Ermeni sorununda temize çıkarma çabasıdır. Nitekim karar sonrasında "bizler sorumluluğumuzu kabul ettik ve rahatladık, şimdi sıra Türkiye'de tarzı açıklamalar da Almanya'nın kendisini temize çıkarma çabaları olarak değerlendirilebilir.

Karar Türkiye'de doğal olarak yoğun bir tepkiye neden olmuştur. 3 milyona yakın Türkiyelinin yaşadığı bir ülkede çok az sayıda Ermeninin siyasi baskılarından bahsedilemezdi. Diğer bir deyişle Almanlar, Fransa'da olduğu gibi Ermeni oylarını gerekçe gösteremezlerdi. Bu nedenle Türk kamuoyu ve siyasileri doğrudan Almanya'yı eleş-

[757] Dulian, 'German...'.

tirdiler ve kararın hiçbir gerekçesinin olamayacağını vurgulamışlardır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan "kararın yanlış ve çirkin" olduğunu söylemiştir. Erdoğan'ın Havaalanı'nda yaptığı bu açıklamalarda kararda 'soykırım' yerine 'katliam' ifadesinin kullanıldığını hatırlatması da kaydedeğerdi. Erdoğan sadece Meclis'i değil, Almanya Başbakanı Gerhard Schröder'i de eleştirmiştir. Alman Başbakan'ın zamanında müdahale etmesi gerektiğini söyleyen Erdoğan, "En azından tavır koyabilmeliydi ve kendi partisine mensup milletvekillerini engellemeliydi" demiştir. Dışişleri Bakanlığı ise kararı "*sorumsuzluk ve dar görüşlülüğün kanıtı*" olarak nitelendirmiştir.[758] Türk Dışişleri'nin açıklamasında kararı iç politikaya bağlaması da ilginçtir. Buna göre Alman milletvekilleri içeriye mesaj vermek için böyle bir karara onay vermişlerdir.

Alman Hükümeti ise eleştirileri "yersiz" bulduğunu açıklamışlardır. Hükümet Sözcüsü Thomas Steg, Başbakan Schröder'in konu ile ilgili tavrını her zaman açıkça ortaya koyduğunu, kendisine Erdoğan'ın eleştirilerini doğru olmadığını belirtmiştir. Steg Türkiye'den gelen tepkiyi "yersiz" ve "anlaşılmaz" bulduklarını açıklamıştır.

Başbakan Erdoğan'ın ve Dışişleri'nin tepkileri ve Almanya'nın bu tepkilere karşı tepkisi incelendiğinde kullanılan dilin müttefik bir ülkeye karşı sıkça kullanılabilecek bir dil olmadığı anlaşılır. Kısacası Ermeniler Almanya'da belki istedikleri tüm ifadeleri karara yerleştirememişlerdir, ancak Türk-Alman ilişkilerine ciddi bir zarar vermeyi başarmışlardır. Aralarında ciddi bir sorun olmayan iki ülke bu karar sonrasında birbirlerini katliam yapmakla, sorumsuz ve dar görüşlü olmakla vs. suçlayabilmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı 'Türk dostu' olarak bilinen ve AB sürecinde Türkiye'ye önemli katkılar vermiş olan Alman Başbakan Schöreder'i basının önünde sert bir dille eleştirebilmiştir. Tüm bunlar Ermeni soykırım iddialarının Türkiye için ne kadar yüksek bir maliyete ulaştığının açık kanıtlarıdır.

Almanya'daki kararın ardından bir diğer ilginç çıkış ise dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Yaşar Büyükanıt'a aittir. Ermenistan'ın "kaçak güreştiğini" söyleyen Büyükanıt Ermenistan'a çağrıda bulunarak "kendine güveniyorsan mindere çık" demiştir.[759]

Karardan sonra, diğer Ermeni kararlarından sonra adet olduğu üzere Alman Elçiliği önüne siyah çelenk bırakılmış, sendikalar, sivil toplum dernekleri ve siyasi partiler kararı protesto eden açıklamalar yapmışlardır. Türkün Türkten başka dostu olmadığı, Türkiye'nin büyük

[758] Aslı Aral, 'Erdoğan: Almanya'nın Tavrı Çirkin', *VOA News*, 17 Haziran 2006; Utku Çakırözer, 'Almanya'ya Öfke', *Milliyet*, 18 Haziran 2005.
[759] Çakırözer, 'Almanya'ya...'.

bir komplo ile karşı karşıya olduğu tarzı açıklamalar da beklenildiği üzere bu açıklamaların birçoğunu süslemiştir.

Kararın hukuki bir bağlayıcılığın olmadığı, cezai bir yaptırım gücünün de olmadığı belirtilmiştir. Ancak bu kararlar sonraki dönemde yeni kararların gerekçesini oluşturmaktadır. Hatta sıradan bir mahkemeye başvurularak Meclis'te alınan kararlar dayanak gösterilerek taleplerde bulunulabilmektedir. Bir ülkenin meclisinden çıkan hiçbir karar önemsiz olmaz ve tehlikesiz sayılamaz. Bu nedenle Alman parlamentosundan çıkan karar da yeni kararlara zemin hazırlayabilecektir.

Milletvekillerine 'Kabul Et' Baskısı

2006-2007 yılları Ermeni diasporasının Avrupa'daki Türk milletvekillerine ve siyasetçilerine baskıyı hedef aldıkları yıllardır. Yeni geliştirilen bu strateji diasporanın Türk diasporasına saldırısı olarak de değerlendirilebilir. Bu saldırılardan Almanya'daki Türkler de nasiplerine düşeni almaya başlamışlardır. Sol Parti milletvekili Hakkı Keskin bunlardan biridir.[760] Almanya'da Ermeni çevreler ve Hristiyan Demokratlar'ce sözde Ermeni soykırımını inkâr etmekle suçlanan Keskin, 2001 yılından beri milletvekili olduğunu ve baştan beri fikirlerinde herhangi bir değişme olmadığını söyleyerek kendisini savunmuştur. Ermeniler ise açıkça Ermeni iddialarını reddettiğini duymak istmektedirler. Böylece bu sözlerini kendisi aleyhine delil olarak kullanıp bir Türk milletvekilini daha devre dışı bırakma planları yapmaktadırlar. Diğer bir deyişle Hakkı Keskin'e dönük Ermeni saldırıları büyük bir Ermeni stratejisinin parçası olarak değerlendirilebilir. Konu ile ilgili olarak Almanya Ermeni Merkez Konseyi Başkanı Schawarsch Owassapian ise şunları söylemektedir:

> *"Biz Sayın Keskin'in adaylığından beri Sol Parti'ye ricalarımızı ilettik. Sayın Keskin'in duruşunu değiştirmesini arzu ettiğimizi söyledik ya da adaylığının iptal edilmesini istediğimizi ilettik. Sol Parti'ye mektup yazdık. Sol Parti de aslında, Ermeni Soykırımı'nın kabulünü desteklıyor. Bu konu ile biz 2001 yılından beri uğraşıyoruz. Bu yeni değil, Sol Parti Meclise girdiğinden beri devam ediyor."*

Tartışmaları incelediğimizde Türk milletvekilinin sürekli olarak konuyu inceleyecek bir komisyon talep ettiği buna karşın Ermeni tarafının bunu ısrarlar reddederek Ermeni iddialarının ön koşulsuz kabul

[760] Kani Top, 'Türk Vekile Soykırımı Tanı Kıskacı', *Sabah*, 3 Ocak 2007; Ahmet Külahçı, 'Keskin: Avrupalı Türke Tuzak', *Hürriyet*, 8 Ocak 2007; 'Keskin'e Soykırım Kıskacı', *Yeni Şafak*, 10 Ocak 2007.

edilmesi gerektiğini talep ettiği anlaşılır. Nitekim Keskin'in şu sözleri de Sapyan tarafından şiddetle reddedilmiştir. *"Bu konunun tarihçiler tarafından enine boyuna araştırılmasını söylüyorum. Zaten 2001 yılından beri bunu savunuyorum. Bu konuda uzman tarihçilerin oluşturacağı bir komisyon kurulsun. Hatta buna eşit sayıda Ermeni, Türk, uluslararası tarihçi katılsın. Birleşmiş Milletler'in denetimi altında böyle bir çalışma yapılsın. Bütün arşivler bu insanlara açılsın. Gerçek neyse ortaya çıksın."*[761]

Sapyan, bunun tamamen Türk söylemleri olduğunu ve böyle bir komisyona gerek dahi olmadığını savunarak şu cevabı vermiştir:

"Belli bir olay yaşandı. Bu zaten kanıtlanmış bir şey. Bunun için yeniden komisyon kurmaya gerek yok. Bu, Türk tarafının bir taktiği. Hem bir Komisyon kursanız ve arşivlere baksanız ve 'şöyle olmuştur' deseniz bile bununla ne elde edeceksiniz?"

Aynı şekilde Keskin'e karşı olan Alman siyasetçiler de konuyu tartışmanın gereksiz olduğunu savunmuşlardır. Örneğin partinin Federal Meclis Grubu Başkanı Oskar Lafontaine "Tarihi gerçekler tartışılamaz. Bunlar kabul edilmek zorunda' demiştir. Böylece adalet adı altında demokrasinin en temel ilkesi olan tartışmak ve diyalog içinde bulunmak siyasetin en önemli kurumlarında reddedilmek istenmiştir.

Denebilir ki genel olarak Almanya'da Ermenilerin tavrı konunun tartışılmasından değil, Türklerin iddiaları kesin doğru olarak kabule zorlanmasından yanadır. Buna "kendini savunma, sadece kabul et yaklaşımı" da diyebiliriz. Buna karşın Almanya Türklerinin Ermeni sorununda ciddi bir suskunluk içinde olduğu da söylenebilir. Bunun en önemli nedeni ilk nesilin eğitim düzeyinin oldukça düşük oluşu ve Almancaya yeterince hâkim olmayışları. Diğer bir neden ise ikinci ve üçüncü nesilin konudan haberdar olmamalarıdır. İkinci ve üçüncü nesilin eğitim ve Almanca düzeyleri daha iyidir, ancak onların da Türkiye ile olan bağları çok zayıftır. Bunda Türkiye'nin ilgisizliğinin de önemli bir etkisi vardır şüphesiz. Buna karşın Ermeniler Almanya'daki çok düşük olan sayıları ile kıyaslanamayacak düzeyde son derece organize ve etkili bir kampanya yürütmektedirler.

Almanya'nın son dönemde Ermeni iddialarını daha fazla gündeme getirmesi ve Ermenilere destek vermesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan ilkine daha önce de değinildi, Almanya suçuna ortaklar aramaktadır ve Holokost suçu ile baş başa kalmak istememektedir. Kendisinden önce ve sonra soykırım suçu işlendiğini göstererek bir anlamda kendi hatasının 'sıradan' bir insanlık hali olduğunu göster-

[761] 'Berlin'de Ermeni Soykırımı Tartışması', *DW*, 19 Ocak 2007.

meye çalışmaktadır. İkinci önemli neden Türkiey'nin Avrupa Birliği adaylığıdır. Türkiye tam üyeliğe yaklaştıkça Türkiye karşıtlarının tepkileri artıyor ve Türkiye'ye karşı doğal ittifaklar oluşmaktadır. Almanya'daki tabloda Türk işçilerinin rolü de yadsınamaz. Ermeni sorunu konusunda yeterince etkili olamasalar da hızla artan Almanya vatandaşı Türklerin sayısı Almanya sağını ciddi anlamda korkutmaktadır. Son iki genel seçimde dengeleri önemli ölçüde etkileyen Türk oyları neredeyse iktidarı belirleyecek bir güce doğru ilerliyordu. Shroder'in başarısında Türk desteği çok açıktı. Artan Türk etkisini kırmada çifte vatandaşlığın kaldırılması ilk adım olurken, Türk korkusu hemen her alanda Türkiye'yi ve Türkleri sıkıştırmayı gerektirmiştir ve Ermeni sorunu da bundan payına düşeni almıştır. Bundan sonraki dönemlerde de Ermeni sorunu Almanya'da diğer konuların bir türevi olarak gündeme gelecek veya gündemden düşecektir.

İSVİÇRE VE ERMENİ SORUNU

İsviçre'de Ermeni nüfus oldukça az olmasına karşın (3-5.000), nispeten kalabalık bir Türk diasporasından bahsedilebilir. Türkiye Araştırmaları Merkezi'nin (TAM) araştırmasına göre İsviçre'deki Türk nüfus 121.000'i aşmaktadır.[762] Üstelik bu kişilerin en az 45.000'i İsviçre vatandaşı. İsviçre'nin toplam nüfusunun 7.5 milyon kadar olduğu düşünülürse, ülkenin 5. büyük azınlığı olarak Türklerin kayda değer bir nüfusa sahip oldukları rahatlıkla anlaşılır.

Tablo 16
İSVİÇRE'DEKİ GÖÇMEN, ERMENİ VE TÜRK KÖKENLİ NÜFUS (2005)[763]

İsviçre'nin Toplam Nüfusu	**7.459.128**
Yabancı Nüfus	1.541.912
Yabancı Nüfus Oranı (%)	20,7
Göçmen Kökenli İsviçre Vatandaşları	700.000
Toplam Göçmen Nüfus	**2.240.000**
Göçmenlerin Toplam Nüfusa Oranı (%)	30%
Türk Vatandaşları	75.903
Türk Kökenli İsviçre Vatandaşları	45.000
Türk Kökenli Toplam Göçmen Nüfus	**121.000**
Ermeni Kökenli Nüfus	**3-5.000**

Toplam nüfus içindeki pay dikkate alındığında Almanya, Hollanda ve Avusturya'dan sonra en yoğun Türk nüfusu barındıran İsviçre buna karşın nüfus ile orantılı bir Türk nüfuzuna sahip değildir. Aksine Ermeni diasporası diğer ülkelerdeki Ermeniler ile birlikte hareket ederek İsviçre'de son derece güçlü bir varlık sergilemiş ve bu ülkedeki nüfusunu çok aşan bir etkiye sahip olmuştur. 1970 ve 1980'li yıllar boyunca

[762] Bazı kaynaklarda 80.000 ve 90.000 rakamları verilse de gerçek rakamın kayıtlara geçmeyenlerle birlikte 121.000'in de üzerinde olduğu rahatlıkla söylenebilir.

[763] İsviçre Federal İstatistik Dairesi; Türkiye Araştırmaları Merkezi Vakfı; JTW, 2005.

Ermeni terörüne sahne olan ülke bu yıllarda Ermeni teröristleri yakalaması ve yargılmasının karşılığı olarak diğer ülkelerde de Ermeni terör örgütlerinin hedefleri arasında yer almıştır. Ancak terörün durması ile birlikte Ermeni diasporası hukuk ve siyaset aracılığıyla seslerini duyurmaya başlamış ve bunda daha fazla başarılı olmuşlardır. Ermeniler açısından bu başarı ısrarlı, organize ve etkili bir mücadele sayesinde adım adım gelmiştir. Türkler ise etkili, ısrarlı ve organize olmayan girişimlerinde çoğunlukla başarı sağlayamamışlardır.

Mart 1995'te milletvekili Angelina Fankhauser, Meclis'te verdiği bir önerge ile İsviçre hükümetinin 'Ermeni soykırımı'nı resmen tanımaya hazır olup olmadığını sorduğunda hükümet *'trajik olaylar'* kelimelerini tercih etmiştir. Ancak İsviçre hükümeti bu konunun daha sık gündeme geleceğini anlamıştır. Nitekim Eylül 1995'te İsviçre Ermenileri 5.000 imzalı bir dilekçe vererek Ermeni iddialarının Meclis tarafından tanınmasını istemişlerdir. Buna karşılık Türk dernekleri de 30 Ocak 1996'da, 4.200 imzalı bir karşı dilekçe toplayabilmişlerdir. İsviçre'deki Türk vatandaşlarının sayısı dikkate alındığında bu rakam oldukça azdır. Buna rağmen bu karşı hareket Ermenileri oldukça kızdırmış ve İsviçre Ermeni Birliği İsviçre-Türk dernekleri Birliği üyesi 17 Türk hakkında söz konusu dilekçe nedeniyle İsviçre mahkemelerinde dava açmıştır. Gerekçe İsviçre yasalarınca (İsviçre Ceza Kanunu'nun 261. maddesi) suç sayılan soykırımın önemini azaltmak ve inkâr etmektir. Dava 17 Eylül 2001'de beraat ile sonuçlanmıştır. Ancak, ülkede yaşayan birçok Türk'ün İsviçre vatandaşı olmadığı hatırlanacak olur ise mahkemeye vermek dahi birçok kişiyi konuyla ilgilenmekten alıkoymuştur. Bazı Türkler ise tutumları nedeniyle tehdit edilmiştir. Böylece ciddi bir sindirme kampanyası yürütülmüştür. Ayrıca mahkemeden 'soykırım'ı kabul eden bir karar çıkmış olsa idi yasama dışında bir diğer kapı daha açılmış olacaktı ve belki de İsviçre'de Ermeni görüşü dışında görüş dile getirmek dahi mümkün olamayacaktı.

Daha mahkeme sürerken 2000 yılında da İsviçre yönetimini Ermeni iddialarını resmen kabul etmeye zorlama girişimi olmuş, ancak bunda başarı sağlanamamıştır. 6 Haziran 2000'de bir Ermeni tasarısı hakkında hükümetin görüşü alınmış ve 30 Ağustos 2000 tarihli bu görüşte İsviçre Hükümeti İsviçre'nin 'Ermenilere yönelik 'toplu kıyımları' kınadığı, ancak bunun uluslararası bir mahkemeye bırakılması gerektiğini söyleyerek tasarıyı reddetmiştir.

Fransa'nın sözde soykırımı resmen tanıması diğer Avrupa ülkelerinde de benzeri kararların aldırılabileceği konusunda Ermeni lobilerini ümitlendirmiştir. Bu doğrultuda İsviçre'de de İstanbul doğumlu ve 1978'e kadar Türkiye vatandaşı olan, İsviçre İşçi Partisi milletvekili

Josef Zisyadis hükümetten red cevabını alınca bu kez Ulusal Meclis'e yönelmiştir. Bu süreçte hükümeti de sert bir dille suçlayan Zisyadis hükümetin ticari çıkarlar nedeniyle kamuoyunun bilgilenmesini engellemeye çalıştığını öne sürmüştür. Hükümet yetkilileri bunun üzerine tasarıya karşı olduklarını tekrarlamakla birlikte konunun Meclis'te tartışılmasına yasal bir engel olmadığını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Tasarıda dört Sosyalist Parti milletvekilinin de imzası vardır. 16 Mart akşamı önerge Meclis gündemine alınmış, ancak Parlamento 13 Mart 2001'de yapılan oturumunda 73'e karşı 70 oyla tasarıyı reddetmiştir. Oylama öncesinde İsviçre Dışişleri Bakanı'nın milletvekillerini iki ülke ilişkilerin bozulmaması konusunda uyarmasının oylamanın sonucunu etkilediği söylenebilir. Ancak oylamada sonucun birbirine oldukça yakın çıkması takip eden yıllarda konunun yeniden gündeme geleceğinin işareti gibidir.

Nitekim tasarının ardından yeni bir karar tasarısı Meclis'e Cenevre Milletvekili Jean-Claude Vaudroz eliyle sunulmuştur. Vaudroz'un tasarısındaki ifadeler "İsviçre Parlamentosu 1915 Ermeni soykırımını tanır. Hükümetten bu tanımayı kaydetmesini ve diplomatik yollarla iletmesini ister" şeklindeydi. 2002 İlkbahar'ında verilen karar tasarısının altında 200 üyeli parlamentonun 115 üyesinin imzası vardı. Buna karşın İsviçre Hükümeti 15 Mayıs 2002'de yaptığı açıklama ile konunun tarihçilere bırakılması gerektiğini, böyle bir konuda kararlar almanın Türkiye-İsviçre ilişkilerine olumsuz etkide bulunacağını söylemiştir.[764] Aynı şekilde Türkiye de tasarının geçmesi halinde ilişkilerin bozulabileceğini çeşitli defalar ilgili taraflara iletmiştir.

Sonbahar 2003 ise Türkiye-İsviçre ilişkilerin büyük bir krizin yaşandığı dönem olmuştur. Daha önce 2001 yılında Cenevre Kantonu Ermeni soykırım iddialarını resmen tanımış,[765] ancak Türkiye'den ciddi bir tepki gelmemiştir. Bu sefer başkenti Lozan olan Vaud Kantonu Ermeni iddialarını 23 Eylül'de resmen kabul edince Türk Dışişleri İsviçre Büyükelçisi'ni apar topar bakanlığa çağırmış ve mevcut ortamda İsviçre Dışişleri Bakanı Micheline Calmy-Rey'in Türkiye'ye yapacağı ziyaretin herhangi bir katkı sağlamayacağını kendisine iletmiştir. Diğer bir deyişle İsviçreli bakanın Türkiye ziyareti protesto olarak iptal ediliyordu. Bu gelişme İsviçre'nin alışık olmadığı bir durumdu. Dış ilişkilerinde en sorunsuz ülkelerden olan İsviçre için iptal kararı büyük bir hayal kırıklığıdır ve bir anda İsviçre kendisini uzun süredir yaşamadığı bir diplomatik krizin içinde bulmuştur.[766] İsviçre medyası kararı İsviçre'ye yapılmış bir hakaret, bir tür aşağılama olarak dahi yorumlamıştır. *Tribune de Geneve "Calmy-Rey Türkiye'de İstenmiyor. Türkler Kızdı! İsviçre*

[764] Şenol Kantarcı, 'Ermeni Soykırımı Endüstrisi İsviçre Pazarında', *Zaman*, 22 Aralık 2003.
[765] 'Geneva County Board Recognizes Genocide', *Asbarez*, 10 Aralık 2001.
[766] 'Böyle Kriz Yaşamadık', *Sabah*, 2 Ekim 2003.

Bu Kadar Büyük Bir Diplomatik Kriz Yaşamayalı Çok Oluyor. Dışişleri Bakanımız Gezi İptal Olduğu İçin Rahatsız", yazarken *Neu Zürcher Zeitung* *"Türkiye, Calmy-Rey'i Hiçe Saydı"* ifadelerini kullanmıştır. Ülkenin çok satan gazetelerinden *Le Temps*'in manşeti ise *"Diplomaside Tansiyon Yüksek"* şeklindeydi. İsviçre RSR radyo istasyonuna konuşan Bakan Calmy-Rey ise ziyaretin Ermeni soykırım kararı nedeniyle iptal edildiğini, ancak bunun abartılı bir karar olduğunu söyledi. Calmy-Rey'in *"Bu iptal, son yıllarda sabırla inşa ettiğimiz ikili ilişkileri kolaylaştırıcı nitelikte değil"* sözleri de dikkat çekmiştir. ATS Ajansı'na göre ise İsviçreli bir yetkili "Bu, Calmy-Rey ve ülkemize bir hakarettir. Hiç böyle aşağılanmamıştık" demiştir.[767]

Her ne kadar İsviçreli Bakan ve Türk yetkililer sorunu Ermeni soruna bağlasalar da bazılarına göre krizin ardındaki sorun çok daha derinlerdeydi ve aslında PKK sorunuyla ilgiliydi. Buna göre Bakan Calmy-Rey daha önce PKK ile doğrudan bağlantı kurmuş, tüm bu görüşmeler Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) tarafından takip edilmiş ve iptal kararı bundan sonra ortaya çıkmıştı.[768] Aslında her iki nedenin bir arada geçerli olduğu da düşünülebilir. Ancak iptal İsviçre kamuoyunda daha çok Ermeni sorunu ile ilişkilendirilmiş ve Türkiye'nin tepkisi sonucunda daha önce basına dahi çıkamayan Vaud Kantonu'nun kararı günlerce medyada tartışılmıştır.[769]

Aralık 2003 ise İsviçre Ermenilerinin uzunca süre yürüttükleri kampanyanın meyvesini aldıkları ay olmuştur ve **İsviçre, Fransa'dan sonra sözde Ermeni soykırımını Batı Avrupa'da meclisi aracılığıyla resmen tanıyan ikinci ülke olmuştur**. 10 Aralık 2003'te oylamadan önce İsviçre Hükümeti tasarının geçmesi halinde olabilecekler konusunda milletvekillerini uyarmıştır.[770] Aynı şekilde Ankara da İsviçre Büyükelçisi'ni bakanlığa çağırarak rahatsızlığını dile getirmiş, Büyükelçi de İsviçre Hükümeti'nin Türkiye gibi düşündüğünü, İsviçre Meclisi'nin aksi yönünde düşündüğünü, kararın önlenmesi için uğraştıklarını söylemiştir.[771] Ancak tüm bu uyarılar ve çabalar işe yaramamış ve 15 Aralık 2003'te 67'e karşı 107 oyla tasarı kabul edilmiştir.[772] Tasarıya sonradan eklenmek istenen 'Süryani soykırımı' kısmı ise 89 'evet'e karşı 91 oyla reddedilmiştir. Kararda Sosyalist, Yeşiller ve bazı sağcı partilerin açık desteği gözlenmiştir. Karar bazı çevrelerce Türkiye'nin yeterli lobiyi

[767] 'İsviçreli Bakana Sözde Soykırım Vetosu', *Zaman*, 1 Ekim 2003.
[768] Celal Özcan, 'İsviçre'den MİT Misillemesi', Hurriyet, 17 Aralık 2003.
[769] Sami Kohen, 'Hep Aynı Senaryo', *Milliyet*, 2 Ekim 2003.
[770] 'İsviçre Sözde Ermeni Soykırım Tasarısını Kabul Etti', *Vatan*, 17 Aralık 2003;
[771] 'İsviçre'ye "Soykırım" Notası', *Milliyet*, 18 Aralık 2003.
[772] 'Armenian Genocide', *Swiss Info*, 16 Aralık 2003; 'Turkey Fumes at Swiss Recognition of "So-Called" Armenian Genocide', *Agence France Press*, 16 Aralık 2003.

yapamamış olması olarak, bazılarınca 'MİT'e misilleme', bazılarınca ise Türkiye'nin İsviçre Dışişleri Bakanı Calmy-Rey'in ziyaretini iptal etmesinin oluşturduğu tepkiye bağlamıştır. Ermeniler ise kararı yıllardır yürüttükleri ısrarcı, sabırlı ve organize çabaların doğal sonucu olarak değerlendirmişlerdir.[773] Neden ne olursa olsun sonuçta Fransa ve İsviçre parlamentoları sözde soykırımı tanıyan kararlar almışlardır.

İsviçre Dışişleri Bakanı Calmy-Rey karar aleyhinde konuşmuştur. Hükümet sözcüsü ise kararın Türkiye-İsviçre ilişkilerine zarar vermemesini umduklarını dile getirmiştir.[774] İsviçre yayın organlarından SwissInfo ise bu karardan önceki tasarıların Türkiye-İsviçre ilişkilerine zarar vermesinden korkulduğu için geçmediğini hatırlatmıştır.[775]

İSVİÇRE VE ERMENİ İDDİALARI

* Cenevre Kantonu Büyük Konseyi Ermeni iddialarını kabul etti – 2005

* Vaud Konseyi Ermeni iddialarını kabul etti -2005

* Ulusal Konsey Ermeni iddialarını tanıdı – 16 Aralık 2003

Karara Türkiye'den önce İsviçre'den tepki gelmiş ve İsviçre iş çevreleri bu tür siyasi ve tartışmalı konulardan İsviçre'nin taraf haline gelmesinden ve İsviçre'nin dış ticaretinin olumsuz yönde etkilenmesinden endişe duymuşlardır. Örneğin radikal Demokrat ve İsviçre Sanayi Federasyonu Başkanı Johann Schneider-Ammann kararın Türkiye ile olan ticari ilişkileri bozmasından korktuğunu söylemiştir.

Kararın ardından Türkiye'nin cevabı sert olmakla birlikte Fransa'ya verilen cevaba göre daha ılımlı kaldığını söylemek mümkündür. Öncelikle TBMM'de AKP ve CHP milletvekillerinin ortaklaşa hazırladıkları bildiri Genel Kurul'da alkışlar arasında okunmuştur ve İsviçre'de alınan kararın Türkiye'de ve TBMM'de büyük bir infiale yol açtığı ilan edilmiştir. Karar 'tek yanlı' olmakla suçlanmış ve 'kabul edilemez' olduğu belirtilmiştir. Ayrıca

[773] 'Swiss Parliament Overwhelmingly Recognizes Armenian Genocide', *ANCA*, Press Release, 16 Aralık 2003; 'Swiss Accept Armenian 'Genocide', *BBC News*, 16 Aralık 2003.

[774] Irene Harnischberg, 'Swiss Lawmakers Recognize Armenian Genocide', *Associated Press*, 16 Aralık 2003. 'Switzerland: Lawmakers Accept Armenian Genocide', *The New York Times*, Aralık 17, 2003.

[775] 'Armenian Genocide'; *SwissInfo*, 16 Aralık 2003.

Meclis bildirisinde 'medeniyetler arası çatışma' teorisine de değinilerek Ermeni sorununu alevlendirmek isteyenlerin medeniyetler arasındaki rekabetten yararlanmak istedikleri, İsviçre parlamentosunun da buna alet olduğu ima edilmiştir.[776] Bu dönemde Türkiye'nin dış politikasında kendisini bu çatışmada bir tür *'engelleyici panzehir'* olarak lanse ettiği hatırlanacak olur ise vurgu önemlidir.

Diğer resmi tepkilerin dışında en çarpıcı tepki Başbakan Tayyip Erdoğan tarafından İsviçre'de verilmiştir. Kıbrıs müzakereleri nedeniyle İsviçre'de bulunan Erdoğan BM Genel Sekreteri Annan ile görüşmesi öncesinde İsviçre Cumhurbaşkanı Joseph Deiss'le de görüşmüştür. Görüşmeye Maliye Bakanı Kemal Unakatın'ın yanısıra daha önce iki ülke arasında patlak veren skandala konu olan İsviçre Dışişleri Bakanı Calmy-Rey de bulundu.Erdoğan, yasanın ikili ilişkileri bozmasının hata olduğunu, o dönemde yaşanan hadiselerde Türk ve Ermeni çok sayıda kişinin hayatını kaybettiğini, ancak konunun tarihçiler tarafından incelenmesini günümüz siyasilerinin konuyu günlük siyasetlerine araç yapmamalarını istemiştir. Kararın Türkiye'de infiale yol açtığını hatırlatan Erdoğan, İsviçre'de 100.000 Türk'ün yaşadığını ve bunların 20.000 kadarının çifte pasaport taşıdığını ve alınan kararın İsviçre'de yaşayan Türkleri de incittiğini söylemiştir. Erdoğan bu sözleriyle aslında İsviçreli siyasetçilere de mesaj veriyor, ülkede sadece Ermeni seçmenlerin olmadığını ima ediyordu. Erdoğan'ın bu sözlerine karşı İsviçre Cumhurbaşkanı Deiss konunun tarihçilere bırakılması gerektiği görüşüne katıldığını söylemiştir. Buna karşın Deiss Türkiye'nin Ermenistan'a 'ambargosu'nu sormaktan da geri durmamıştır. Bu soruya karşı Erdoğan ise Ermenistan'ın, Türkiye'nin varlığını ve sınırlarını tartışma konusu yaptığını hatırlatarak Türkiye'ye başka bir seçenek bırakılmadığını belirtmiştir. Erdoğan bu konuda bir gelişme sağlanabilmesi için Ermenistan'ın da bir adım atması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Erdoğan toplantıda İsviçre'yi PKK uzantıları ve DHKP-C konusunda yeterli tedbirleri almamakla da suçlamıştır.[777] Erdoğan'ın tavrı Türk medyasında *'Kasımpaşalı Tavrı'* olarak nitelendirilip *'Erdoğan'dan Ermeni Dersi'* şeklinde yorumlansa da Erdoğan'ın geçmiş siyasetçilerden çok daha sakin bir üslupla konuya yaklaştığı ve ortamı germeden Türkiye'nin mesajlarını vermeye çalıştığı söylenebilir.

İsviçre kararı şüphesiz Türkiye'nin bu ülke ile olan ilişkilerine zarar vermiştir. Ancak bu zarar salt Ermeni sorununa bağlanmamalıdır. PKK ve uzantıları ve diğer Türkiye kökenli terör gruplarına karşı İsviçre'nin

[776] 'İsviçre'ye Soykırım Cevabı', *Akşam*, 23 Aralık 2003; 'İsviçre'ye Soykırım Notası', *Milliyet*, 20 Aralık 2003.

[777] 'Kasımpaşalı Dersi', *Tercüman*, 25 Ocak 2004.

ılımlı yaklaşımı, Türkiye göçmeni bazı marjinal grupların bu ülkede Kıbrıslı Rum, Yunanistan Rumları ve Ermeniler ile birlikte hareket etmeleri ülkede Türkiye karşıtı bir havanın oluşmasına neden olmaktadır. Ancak bu durum Türkiye-İsviçre ticaretindeki artış ve Türkiye-Avrupa ilişkilerindeki genel düzelme ile dengelenmektedir. Buna karşın Türkiye'nin İsviçre kamuoyuna dönük devlet-bilim dünyası-medya- sivil toplum örgütleri işbirliğinde herhangi bir imaj düzeltme, ilişkileri düzeltme çabası içinde olduğunu söyleyebilmek zordur. 120.000'den fazla Türkün yaşadığı ülkede Türk temsilcilikleri Türklerin konsolosluk işlemlerini yerine getirmekte, rutin faaliyetleri yürütmekte dahi yetersiz kalmaktadır. Dışişlerinin sınırlı imkânları ile İsviçre'deki en basit gelişmeleri takip edebilmek dahi imkânsızdır. Kaldı ki salt resmi yollardan yürütülecek politikaların başarı şansı da düşüktür. Çünkü Ermeni kampanyaları birer halk hareketi, sivil toplum girşimi olarak yapılmaktadır ve bu tür girişimlerin karşısına resmi araçlar ile çıkılması tam tersi etki yapacaktır.

İsviçre Meclisi'nin kararının bir diğer etkisi ise tıpkı Fransa örneğinde olduğu gibi Türkiye-Ermenistan ilişkilerini olumsuz etkilemesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Türkiye dışarıdan bu tür baskılar ile karşılaştıkça Ermenistan konusundaki ılımlı hava hızla dağılmaktadır.

Karardan sonra İsviçrelilerin en çok çekindikleri ekonomik ilişkilerde azalma endişesi ise haklı çıkmamıştır. Örneğin kararın hemen ardından açıklama yapan Radikal Demokratlar'dan Johann Schneider-Ammann kararın ticari ilişkilere zarar vermesinden korktuğunu söylemiştir. Oylamada karara karşı çıkanların da önemli bir kısmının temel kaygısı ekonomik ilişkilerdi. Ancak rakamlara bakıldığında kararın etkisinin olmadığı rahatlıkla söylenebilir. İki ülke dış ticaret hacmini gösteren aşağıdaki tablo incelendiğinde İsviçrelilerin ticaretleri için neden endişelendikleri rahatlıkla anlaşılabilir. Kararın alındığı tarihe kadar Türkiye-İsviçre ticaret dengesi hep Türkiye'nin aleyhine işlemiş ve açık yükselmiştir. Türkiye'nin 2003 yılındaki İsviçre ihracatı 348 milyon dolar gibi düşük bir düzeydeydi. Buna karşın Türkiye İsviçre'den 3 milyar dolara yakın bir mal alıyordu. Üstelik alınan malların yarıdan fazlası lüks tüketim mallarıydı. Örneğin ithalatın yarıdan fazlasını inciler, kıymetli taş ve metal mamülleri oluşturuyordu. Diğer bir deyişle Türkiye, karar sonrasında İsviçre'den ithalatını önemli ölçüde azaltabilirdi. Ancak 2004 yılı verileri durumun tam tersine işlediğini ve ticaret hacminin Türkiye'nin aleyhine büyümeye devam ettiğini göstermiştir. Karar sonrasında inciler, kıymetli taşlar vs. ithalatı kalemi de 1.6 milyar doları aşmıştır. 2006 yılında ise dış ticaret açığı 3 milyar doları aşmıştır. Böylece İsviçre de Türkiye'ye karşı bu tür kararların herhangi bir ekonomik maliyetinin olmayacağını anlamıştır. Türkiye'nin

böylesine devasa bir ticaret açığı verdiği ülkede siyasi bir fayda elde edememesi sadece konuların yeterince takip edilmemesiyle açıklanabilir. Yoksa 7 milyon civarında nüfusu olan ve ticarete büyük önem veren bir ülkenin bu rakamlar ile Türkiye'yi önemsememesi düşünülemez.

Dış ticaretteki rakamlara paralel olarak ilişkilerde de İsviçrelilerin Türkiye'ye bakışı temelden değiştirmemiştir. 2003'te Türkiye'ye gelen İsviçreli turist sayısı 188.806 iken, karardan sonraki yıl, yani 2004'te bu sayı 271.387'ye ulaşmıştır.[778]

Tablo 17
TÜRKİYE-İSVİÇRE TİCARİ İLİŞKİLERİ
2000-2007 / MİLYON ABD $ [779]

Yıllar	Türkiye'nin İhracatı	Türkiye'nin İthalatı	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
2000	238	889	1.127	-651
2001	243	1.227	1.470	-984
2002	287	2.138	2.425	-1.851
2003	348	2.959	3.307	-2.611
2004	436	3.404	3.840	-2968
2005	553	4.054	4.607	-3.501
2006	900	4.014	4.914	- 3.114
2007	934	5.286	6.220	4.352

Halaçoğlu Soruşturması

İsviçre'de Ermeni iddialarının 'soykırım' olarak meclis tarafından kabulü hukuki alanda da somut kararlar için bir zemin oluşturmuştur. Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu hakkında Ermeni iddialarını reddettiği için İsviçre'de dava açılması ve İnterpol aracılığıyla ifadeye çağrılması iki ülke arasında siyasi bir gerilime de

[778] İsviçreli turist sayısı İsviçre-Türkiye maçındaki olaylardan sonra % 60 oranında düşmüş, daha sonraki dönemde toparlanmaya başlamıştır.
[779] www.btso.org.tr/databank/countryreport/isvicre.pdf ve diğer kaynaklar.

yol açmıştır.[780] Halaçoğlu ve Perinçek davaları Türkiye tarafından İsviçre'de ifade özgürlüğünün olmadığı şeklinde yorumlanırken bu iddiaya İsviçre'den de önemli bir destek gelmiştir. İsviçre Adalet Bakanı Christoph Blocher, Halaçoğlu ve Perinçek hakkında soruşturma açılmasının ifade özgürlüğü ile çeliştiğini kabul ederek Ermeni iddialarının tarihçilerden oluşan ortak komisyonlar aracılığıyla çözülmesini önerdiklerini söylemiştir. Ancak ülkesinde büyük tepki alan bu sözler için Le Temps gazetesi *"Kendi ülkesinin ırkçılık karşıtı yasalarını yurtdışında bu şekilde eleştirmek bir devlet adamına yakışmıyor"* diyerek, Adalet Bakanı Blocher'in tavrının *"şok uyandırdığını"* yazmıştır. Bakan Blocher, *"İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilere karşı yapılan soykırımı inkâr etmeyi cezalandırma düşüncesinden yola çıkılarak hazırlanmış bir yasa maddesinin, ileride Türkiye'den bir profesör hakkında İsviçre'de Türklere hitaben yaptığı bir konuşma nedeniyle soruşturma açılmasına sebep olacağı tahmin edilemiyordu"* şeklinde konuşmuştur. İsviçre Adalet Bakanı, Cemil Çiçek'in kendisine *"Ermenilere soykırım olmamıştır desem de İsviçre'ye gidebilir miyim?"* diye sorduğunu belirterek, *"Hiçbir şey olmaz, ama olursa ben de hapse girerim"* ifadesini kullanmıştır.

Soruşturma kararından sonra Türkiye'de 300'den fazla tarihçi Halaçoğlu'na destek verirken dünyaca tanınmış Osmanlı tarihçisi Shaw da İsviçre'yi "medeniyetsizlik"le suçlamıştır.

Halaçoğlu bu provakatif girişime aynı tonda karşılık verse idi krizin derinleşeceği muhakkaktı. Ancak Prof. Halaçoğlu *"İsviçre ile 'ağız dalaşı' yapmak istemiyorum. Zira daha önemli işlerim var, çalışmalarımı sürdürüyorum"* diyerek farklı bir çizgi izleyeceğinin işaretini vermiştir. Ancak İşçi Partisi lideri Doğu Perinçek birazdan görüleceği üzere aynı yolu izlememiştir.

Perinçek Davası

İsviçre'nin Ermeni sorunundaki bir diğer önemli özelliği de ilk defa bir Türk siyasetçisini Ermeni iddialarını kabul etmediği için, 'soykırımı inkâr etti' diye yargılaması ve hatta suçlu bulmasıdır. İşçi Partisi lideri Doğu Perinçek 2005 yılında Lozan'da yaptığı konuşmadan dolayı İsviçre mahkemesince yargılanmış ve 8 Mart 2007'de 90 gün ertelenmiş hapis cezasına ve 3.000 İsviçre Frankı para cezasına çarptırılmıştır.[781]

Hakim Pierre-Henri Winzap ayrıca Perinçek'in İsviçre-Ermeni Derneği'ne manevi zarar nedeniyle ceza olarak 1.000 İsviçre Frankı öde-

[780] Serkan Demirtaş, 'Halaçoğlu İçin Gizli Gerilim', *Radikal*, 10 Haziran 2005.

[781] 'Perinçek: 'I have not Denied Genocide Because There was No Genocide', *Journal of Turkish Weekly*, 9 Mart 2007.

mesine de hükmetmiştir. Hakim, Perinçek'in *"küstah bir kışkırtıcı"* ve *"ırkçı"* olduğunu da iddia etmiştir. Davaya Ermeni tarafı alınırken Türk gazeteciler ve izleyicilerin alınmaması tepki çekmiştir. Perinçek mahkemeye toplamı 90 kg tutan konu ile ilgili belge sunmuş[782], ancak mahkeme bu belgeleri incelemeye çok da gerek görmeden kararını almıştır.

Kararın ardından Türk medyası konuya olması gerekenin çok altında bir önem vermiş ve haber birçok gazetenin ilk sayfasına dahi giremiştir. Oysaki karar İsviçre'deki tüm Türklerin Ermeni iddialarını tartışmadan kabul etmek zorunda olmaları anlamına gelmektedir. Bu öylesine büyük bir sorundur ki mahkemeler yoluyla Ermeniler bu ülkedeki tüm Türklere zarar verebilecek hale geleceklerdir. Dahası başka ülkelerdeki ve hatta Türkiye'deki Türkler dahi İsviçre topraklarına girdikleri anda kovuşturmaya uğrayabileceklerdir. Alınan mahkûmiyet kararına en azından bazı çevrelerin yeterince tepki vermemelerinin nedeni Perinçek'in 'marjinal kişiliği'nde aranmalıdır. Konu ulusal olmasına karşın Perinçek ve arkadaşları meseleyi adeta kişiselleştirmişler ve mahkûmiyet kararının çıkması için her türlü ortamı adeta zorlamışlardır. Diğer bir deyişle Perinçek kararı temyize götürmekle birlikte kararın aleyhte çıkmasını canı gönülden istemiş görünmektedir. Çünkü böyle bir karar bir yandan Perinçek'i 'kahraman' yapacaktır, diğer taraftan ise Ermeniler ve Avrupalılar ile uzlaşmanın asla mümkün olmadığını kanıtlayarak Perinçek'i haklı çıkaracaktır. Nitekim Prof. Halaçoğlu hakkında İsviçre'de soruşturma başlatıldığı zamanlarda Türkiye'de bazı kişilerin Halaçoğlu'nun durumuna özendiğini ve kendileri hakkında da böyle kararların çıkmasını istediklerini bu satırların yazarı bizzat kendi dillerinden duymuştur. Bu durum 'çözümsüzlük endüstrisi' olarak adlandırılabilir. Ermeni kanadında oluşan soykırım endüstrisi Türk tarafta da bir benzerini kurmaktadır ve Avrupa parlamentoları ve mahkemeleri de buna zemin hazırlamaktadır. Seçimlerde % 1'lik bir oy dahi alamayan en uçtaki siyasi gruplar tıpkı PKK ve Kıbrıs sorununu istismar ettikleri gibi Ermeni meselesini de şahsi ve ideolojik çıkarlarına alet etmektedirler. Oysaki böylesine 'marjinal' bir isim yerine, çok daha geniş kitleleri kucaklayabilecek bir Türk bilim adamları heyeti İsviçre'ye gitse ve parlamento önünde bu sözde suçu tüm medyanın önünde işleselerdi, o zaman dava Türklerin değil, İsviçre adaletinin ve demokrasisinin yargılandığı bir hal alırdı. Aynı şekilde tüm Türk siyasi parti liderleri Lozan'da aynı suçu işleselerdi bu dava açılamayabilirdi, açılsa da kararı böyle olmayabilirdi. İsviçre hukuk sistemi ile adeta alay eden, kışkırtıcı ve hazırlıksız davranılan Perinçek

[782] 'Turkish Party Leader Perincek Found Guilty by a Swiss Court', *Journal of Turkish Weekly*, 9 Mart 2007.

Davası'nda sadece Perinçek değil tüm Türkiye yara almıştır. Bu davada kişilerin ve grupların bencilliğe varan hissi tutumları Ermenilerin kolay bir dava kazanmalarına yol açmıştır.

Perinçek'in mahkemedeki savunmasında yer alan bazı ifadeler savunmasına katkı değil zarar vermiştir. Örneğin Perinçek konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Bir kez bilimsel kanaat ve düşünce suçlanınca, burada görüldüğü gibi, Talat Paşa, Mustafa Kemal Atatürk, Lenin, Mao gibi geçen yüzyılın bütün devrimcileri; hedef alınmaktadır. Bu devrim düşmanlığıyla ve paslanmış anti-komünizm silahıyla varabileceğiniz bir yer yoktur."*

Dikkat edilirse burada Mao ve Mustafa Kemal aynı kefeye konmaktadır. Talat Paşa ve Mustafa Kemal 'komünist' sayılmaktadır. Bu savunma devrimciliğin ve komünizmin bir savunması mıdır, yoksa ifade özgürlüğünün mü belli değildir. Böylesine genellemelerin Ermeni sorununa herhangi bir katkı sağlayabileceğini düşünmek zordur. Perinçek'in savunmasındaki en önemli açıklardan biri ise şu sözlerde gizlidir:

> *"Türklerin Müslümanlığı kabul eden Ermenileri kendilerinden görmeleri de, ırkçılığa ne kadar yabancı olduklarını gösterir. Birinci Dünya Savaşı sırasında 400-600 bin arasında Ermeninin Müslüman olduğu bilinmektedir. Türkler onları bağırlarına basmışlardır. Evlenmişlerdir, birlikte çocukları olmuştur."*

Perinçek'in bu rakamları nereden aldığı konusunda herhangi bir fikrimiz yok. Ancak hiçbir toplum bu kadar büyük sayılarla ve en fazla 4 yıl gibi kısa bir sürede gönüllü olarak din değiştirmez. Eğer 400-600.000 kişi neredeyse aynı anda Müslüman oluyorsa orada baskı vardır, zorlama vardır. Bu da soykırım tanımının önemli unsurlarından birine girmektedir. Türklerin bu kadar kişi ile evlenmeleri de zorla evlendirmeye girer ki bu da soykırım için başka bir kanıtı gösterir. Bugün Türkiye'de Ermenilerle karışmış Türklerin sayısının 6-7 milyon civarında olduğunu söyleyen Perinçek'in burada da nasıl bir hesap yaptığını anlayabilmek zordur.

Perinçek'in savunmasındaki şu ifadeler de stratejisinin iyi hazırlanmadığını göstermektedir:

> *"Bu yalan, Ermeni meselesiyle ilgili olarak değil, ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi'nde kullanılacaktır. Kuzey Irak'taki kukla devleti Türkiye, İran ve Suriye'ye doğru genişletme operasyonunda bu yalana baş-*

vurulacağı şimdiden görülmektedir. Bunda İsviçre'nin ve Avrupa'nın bir çıkarı yoktur. İnsanlığın ve Ermeni kardeşlerimizin de bu politikada bir çıkarı yoktur."

Bu sözler bir İsviçreli ya da bir Fransız için herhangi bir anlam taşımaz. Ermenilerin bir asırdır nerede olurlarsa olsunlar, yaşamlarının temel anlamı saydıkları bir iddiayı sadece 'ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi'nde kullanacağı bir araç' olarak sunmak, o savunmayı hukuki veya akademik olmaktan çıkarır ve inandırıcılığını kaybettirir. Görünen odur ki Sayın Perinçek böylesine ulusal ve hayati bir davada siyasi parti başkanı sıfatının dışına çıkamamış ve son derece zayıf bir savunma yapmıştır.

Perinçek'in 'iyi niyetle' bu savunmayı yapıp yapmadığını sorgulamak doğru olmaz. Ancak kötü bir savunma kadar zarar verebilecek ikinci bir saldırı da yoktur.

Perinçek'in strateji hatasını bir yana bırakacak olur isek, kararın İsviçre demokrasisi ve adaleti açısından oldukça yaralayıcı olduğu söylenmelidir. Böylesine hayati ve hassas bir konuda yetersiz bir mahkemenin, ön yargılı olduğu birçok hareketinden belliyken tarihi bir karar alması Ermeni sorununda yeni bir sayfanın açıldığını göstermiştir. Ermeniler bu girişimleri ile her alanda baskı politikasını başarılı bir şekilde sürdürürken bu tür kararlar tüm Türkleri Ermeni iddiaları karşısında tavır almaya zorlamaktadır. Artık Ermeni iddiaları sokaktaki Türkten en tepedeki karar alıcılara kadar herkesin hayatını etkilemektedir. Dahası bu tür kararlar sonucunda bir Türk profesörün ya da bir Türk siyasi parti liderinin dahi Ermeni iddialarını tartışma dahi yapamadan kabule zorlandığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda İsviçre yargı alanında Ermeni iddialarına en çok taviz veren ülke olarak tanımlanabilir. Nitekim Ekim 2008'de 3 Türkün daha Ermeni iddialarını reddettikleri gerekçesiyle ceza almaları meselenin ne kadar vahim boyutlarda olduğunu teyid etmiştir. 1 Temmuz 2007'de Atatürkçü Düşünce Derneği Bern örgütünün Winterhur şehrinde düzenlediği toplantıda Ermeni soykırım iddialarını "emperyalist bir yalan" olarak niteleyince İsviçre Federal Polisi tarafından gözaltına alınan 3 Türkten birine 5, diğer ikisine ise 4 ay hapis cezası verildi. Görüldüğü üzere İsviçre'de Ermeni meselesi hakkında bir Türkün konuşabilmesi dahi artık çok zordur ve ne yazık ki Türkiye'de yetkili,lerin meselenin ciddiyetini henüz kavrayabildiklerini söyleyebilmek oldukça güçtür.[783]

[783] Zafer Atamer, 'İsviçre'de 3 Türke 'Sözde Ermeni Soykırımı' Tutuklaması', *Milliyet*, 30 Ekim 2008.

BELÇİKA VE ERMENİ SORUNU

Belçika, Avrupa Birliği'nin başkenti sayılan Brüksel'e evsahipliği yapması nedeniyle Ermeni sorununda da önemli bir konum kazanmıştır. Buna karşın Belçika'daki Ermeni sayısı en abartılı rakamlarla dahi 3.500-5.000 kişi arasındadır.[784] Buna karşın Belçika'daki Türk nüfusun en az 160.000 olduğu tahmin edilmektedir. Üstelik bunların yarıdan fazlası oy hakkına da sahiptir.[785] Diğer bir ifade ile Belçika'yı içeriden etkileyebilecek ve seçimlerde de etkili olabilecek nüfus açısından Türklerin son derece avantajlı olduğu açıktır. Buna karşın Ermenilerin organize, sürekli ve ısrarcı kampanyaları karşısında Türklerin dağınık, etkisiz ve geçici kampanyaları etkili olamamaktadır ve Belçika siyaseti sürekli olarak Ermeni iddiaları ile karşı karşıya kalmaktadır.

Tablo 18
BELÇİKA'DA TÜRKLER VE ERMENİLER

	T.C. Vatandaşları	Çifte Vatandaş Türkler	Ermeniler
2005	40.000	120.000	3-4.000

Mart 1985'te Belçikalı bir parlamenterin sorusu üzerine Belçika Dışişleri Bakanı Leo Tindemans ülkesinin terör eylemlerine kesinlikle karşı olduğunu, 1915 olayları nedeniyle de Türkiye'den bu şekilde hesap sorulamayacağını söylemiştir. Bakan Tindemans soykırım konusunun BM çerçevesinde hukuki bir çerçeveye kavuştuğunu ve sözleşme öncesindeki olaylar için özel bir düzenlemenin olmadığını belirtmiştir.[786]

Belçika'da Ermeniler 'soykırım' kelimesini yasama kararlarına sokmayı 1998'de başarmışlardır. Ancak bu kelimenin bir hükümet kararı ve Türkiye ile ilişkilerde etkili resmi bir politika haline getirilmesinde sorunlar yaşamaktadırlar. Bu konuda en önemli girişimlerinden biri 2005 yılında başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 2005 Haziran'ında Belçika

[784] David Zenian, 'The Armenian of Belgium: An Uninterrupted Presence since the 4th Century', Armeniapedia.org. Erişim tarihi: 26 Şubat 2007. Bu rakamı 10.000 olarak kullanan bir kaynak varsa da bu rakamın oldukça abartılı olduğu kabul edilmelidir.
[785] Selçuk Gültaşlı, 'Belçika Seçimlerine Giderken', *Zaman*, 12 Mayıs 2003.
[786] Hadi Uluengin, 'Türkiye'den Hesap Sorulamaz', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.

Senatosu Adalet Komisyonu'nda, sözde Ermeni soykırımını reddedenlerin cezalandırılmasını hedefleyen yasa tasarılarına ilişkin görüşmeler, söz konusu yasa tasarılarının reddedilmesi ve Federal Meclis'e iade edilmesiyle son bulmuştur. Valon Liberal Parti (Mouvement Reformateur-MR) ve Valon Yeşiller'in (ECOLO) girişimleriyle sunulan, sözde soykırımı kabul etmeyenlere para ve hapis cezası öngören tasarıların reddedilmesiyle, konuya ilişkin yasanın eski halinde kalması, sadece uluslararası kurumlarda tanınmış soykırımların dikkate alınması kararlaştırılmıştır. Federal Meclis'te onaylanarak Senato'nun onayına sunulan yasa değişiklik tasarılarında Ermeni soykırımı iddiaları gündeme taşınıyor ve bu iddiaları reddedenlerin 8 gün ila bir yıl hapis, 26 ila 5.000 euro para cezasına çarptırılmaları hedefleniyordu.[787] Tasarının geçmemesinde Türk asıllı siyasetçilerin de çabası etkili olmuştur. Örneğin ürk asıllı Flaman sosyalist senatör Fatma Pehlivan da, Adalet Komisyonu'nda yaptığı konuşmada, Belçika Senatosu'nun bu tür tartışmalar için platform ve karar yeri olamayacağını belirtti. Pehlivan, farklı görüş ve tarihi olayları kendisinin de gündeme taşıyabileceğini, ancak bunları tartışma yerinin Belçika Senatosu olmadığını belirtmiştir. Bu görüşmeler esnasında asıl hedefte ise Türk asıllı bakan Emir Kır vardı. Ermeni örgütleri Bakan Kır'ı 'inkarcı' olarak etiketlediler ve onu adeta hedef tahtası haline getirmişlerdir. Özellikle Senatör Alain Destexhe, Bakan Kır'ın 'inkârcı' olduğunu söyleyerek Adalet Bakanı'ndan ve partisinden kendisini kınamasını talep etmiştir. Batı Avrupa toplumunda İkinci Dünya Savaşı döneminden kalan bir miras olarak 'inkârcı' olmak en ağır suçlardan biridir. Kır, Ermeni iddiaları konusunda farklı düşünmesi nedeniyle çok farklı alanlardan da saldırıya uğramaktadır ve bazen bu saldırılar yabancı düşmanı ve/veya ırkçı gruplardan da gelebilmektedir. Örneğin Belçika'da Müslümanların siyasette etkinliğinin gereğinden fazla arttığını düşünen The Brussels Journal'dan Paul Belien, Kır'ın Ermeni meselesindeki bakış farkını yazısında çok sert bir dille istismar etmiştir. Kurban Bayramı'nda Brüksel'de 20.000'den fazla koyunun katledildiğini okurlarına duyuran Belien, bu duruma izin verilmesini Belçikalı Müslüman siyasetçilere bağlamış, gayri-medeni olmakla itham ettiği bu tür uygulamaları anlattıktan sonra Belçika'daki sözde Ermeni soykırımı anıtının da Kır tarafından yok edilmek istendiğini söyleyerek bu şekilde okurlarının zihninde medeni-gayri medeni zıtlığını kurmaya çalışmıştır.[788]

---

[787] 'Belçika, Ermeni Soykırımı İddialarını Reddetti', *Milliyet*, 6 Haziran 2005; 'Senate of Belgium to Reconsider Bill on Genocide', *AZG Armenian Daily*, 11 Mayıs 2005; 'Belgium Punishes Armenian 'Genocide Deniers', *Journal of Turkish Weekly*, 23 Nisan 2005.

[788] Paul Belien, 'Meet The Mayor of Brussels: She's a Muslim', *The Brussels Journal*, 16 Ocak 2006.

Ermenilerin görüşmeler esnasında bir diğer taktiği ise konunun tartışılmasını engellemek olmuştur. Örneğin komisyona uzmanların çağrılması önerisi 'gerek olmadığı' gerekçesiyle reddedilmiştir. Ermeniler 'Ermeni soykırımı'nı tartışmaya gerek olmadığını, bunun herkes tarafından zaten kabul edilen bir gerçek olduğunu savunmuşlardır.

Ermeni lobisinin çabaları 2006 yılında da devam etmiştir. Bu çabalardan biri de Belçika'daki ders kitaplarına tamamen Ermeni yanlısı bir şekilde 1915 olaylarının eklenmesidir. Önerinin sahibi Ermeni lobisine yakınlığı ile bilinen Senatör Defraigne'dir. Bu teklif Bölgesel Parlamento'nun gündeminde beklemektedir. 2006'daki bir diğer girişim ise yine Meclis'te olmuştur. Ermeni 'soykırım' iddialarını kabul etmeyenlere ceza verilmesini öngören yasa önerisi Ermeni lobisine yakınlığı ile bilinen Valon Liberal Partisi üyelerince verilmiştir. Buna göre iddiaları kabul etmeyenlere 26.000 Euro para cezası, 8 günden 1 yıla kadar da hapis cezası öngörülmektedir. François Roelants du Vivier ve Christine Defraigne tarafından 2 Mayıs'ta sunulan öneri Ermeni olaylarını Yahudi Soykırımı ile eşdeğer tutmaktadır. Bu tasarı gündemdeyken Valon Liberal Partisi kendi bünyesindeki Türklerden de Ermeni iddialarını kabul ettiğini ilan etmelerini talep etmiş ve bunun sonucunda adaylardan Derya Bulduk istifa etmek zorunda kalmıştır. Bulduk "Soykırımı kabul etmemi istediler. Susmadım, adaylıktan çekildim. Parti başkanıyla basın toplatısı düzenleyip soykırımı tanımamı istediler" demiştir.[788] Bulduk'un sözleri dikkate alınırsa VLP Türkler arasında görüş farkı oluşturarak kendisine yöneltilen eleştirileri en aza indirmek istemiştir.

Ermenilerin soykırım iddialarını Belçika siyasetine kabul ettirmede yaşadıkları en önemli zorluk Türk seçmenlerin Belçika siyasetinde artan ağırlıklarıdır. Özellikle vatandaşlığa geçen her bir Türk Belçikalı Ermenilerin başarı şansını azaltmaktadır. Ayrıca Belçika'da Ermeni sorununu gündeme taşıyan en önemli unsurlardan birinin de Fransa'nın etkisi olduğu unutulmamalıdır. Belçika, Fransa'daki gelişmelerden büyük oranda etkilenmektedir. Ayrıca Fransa'daki çok güçlü Ermeni lobisi Belçika'da da kendi ülkelerindeymiş gibi faaliyetlerini sürdürmektedirler.

HOLLANDA VE ERMENİ SORUNU

2000'li yıllarda Türkiye'nin Hollanda ile ilişkileri de Ermeni sorunundan etkilenen ve zarar gören ilişkilerden olmuştur. Bu ülkedeki Ermeni diasporası nüfus olarak çok büyük olmasa da Avrupa Ermenilerinin

[788] Fikret Aydemir, 'Türk Adayın 'Soykırım' İstifası', *Sabah*, 7 Eylül 2006.

özel gayretleri, Fransa'da alınan karar ve Türkiye'nin AB sürecinde engellenmesini hedefleyen grupların çabaları birleşince Hollanda da Ermeni sorununda Türkiye'den farklı düşünen ülkeler safına katılmıştır. Ermeniler bu konuda öylesine başarılı olmuşlardır ki, Hollanda vatandaşı olan Türklerin bu ülkede Ermeni iddialarını reddederek istedikleri partiden siyasete katılmalarına dahi mani olmuşlardır.

Tablo 19
HOLLANDA'DA TÜRK VE ERMENİ NÜFUS

Yıl	*Toplam Türk Kökenli Nüfus*	*Hollanda Vatandaşı Olan Türkler*	*Toplam Ermeni Nüfus*
2006	320-400.000[790]	253.000	6-9.000

2001: Anıt İzni

Fransa'daki genel hava Hollanda'yı da etkilemiştir ve 2001 yılında Assen kentinde sözde Ermeni soykırımını sembolize eden bir anıtın dikilmesine izin verilmiştir. Anıt şehrin girişinde 7x4 metre boyutlarında olacaktır. Belediye önce izin verdiği bu anıtın yapımına daha sonra izin vermemiştir. Bu aşamada Türkiye'nin baskılarından söz edilmiştir. Ancak Ermenilerin ikinci kez başvuruları sonucunda izin tekrar verilmiştir.

Tüm dünya şehirlerine Ermeni anıtı dikilmesi, tıpkı parlamentolardan soykırım kararları çıkartmak gibi stratejik bir hedeftir. Bu anıtlar sayesinde dünya kamuoyunun bilinç altı kazanılmaktadır ve 'mücadele' daha baştan kazanılmaktadır. Tartışmaya gerek bile kalmamaktadır.

21 Aralık 2004 Kararı

21 Aralık 2004 tarihinde Hollanda Parlamentosu da Ermeni soykırım iddialarını doğru sayan parlamentolar arasına katılmıştır. Oylamada Türk kökenli milletvekili Fatma Koşer Kaya (D66) karşı oy kullanmış ve bu oyu nedeniyle partsisinden o dönemde herhangi bir eleştiri almamıştır. Kararda ayrıca Hollanda Hükümeti'nden Türkiye ile ilişkilerde Ermeni konusunu sürekli olarak ve açıklıkla görüşmesi talep

[790] Bu rakama kaçak vs. statüsünde olanlar da dâhildir. Resmi kurumlarda daha çok 320.000 civarındaki rakamlar telaffuz edilmektedir. Toplam Türk nüfusa çifte vatandaş olanlar da dâhildir.

edilmiştir. Diğer bir deyişle Ermeni soykırım iddialarının Türkiye-Hollanda ilişkilerinde önemli başlıklardan biri olması Meclis tarafından açıkça talep edilmiştir. Oysa bu karardan birkaç gün önce Hollanda dönem başkanı olarak Türkiye ile müzakerelerin yapılabilmesi için çok önemli bir katkı sağlamıştı. Bu katkıdan hareketle Hollanda'ya teşekkür için Ankara'da büyükelçiliklerinin bulunduğu caddeye 'Hollanda Caddesi' verme kararı alan Türkiye için Hollanda Meclisi'nin kararı tam anlamıyla bir soğuk duş olmuştur. Tabii ki kararın Ankara'da sürpriz olması da Türk diplomasisi açısından düşündürücüdür. Bu ortamda Türk Dışişleri Bakanlığı Hollanda Meclisi'nin kararı hakkında bir açıklamada bulunmamıştır. Hatta diplomasi çevrelerinde kararın soykırım iddialarının Hollanda tarafından tanındığı anlamına gelmediği de iddia edilmiştir. Bu tür yorumlar muhtemelen karardaki muğlâk ifadelerden ve Türk tarafındaki aşırı iyimserlikten kaynaklanmaktadır. Kararda Hollanda bu olayları 'soykırım' olarak tanır gibi bir ifade olmamakla birlikte, olayların soykırım olarak anlaşıldığına dair hiçbir şüpheye yer bırakılmamıştır. Ayrıca Türkiye'nin AB üyeliği de, Türkiye-Hollanda ilişkileri de Ermeni iddiaları ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim bu karardan yaklaşık 20 ay sonra bazı Türk milletvekillerini seçim listelerinden çıkaran partiler bu kararlarına gerekçe olarak 2004 Kararı'nı göstermişlerdir. Bu partilere göre Ermeniler 1915'te soykırıma uğratılmışlardır ve 2004 Kararı da bunu doğrulamaktadır. Görüldüğü üzere yabancı ülke meclislerindeki kararlardaki muğlâk ifadeler Türkiye lehine yorumlanmamalıdır. Türkiye'nin tepkisini hafifletmeye dönük bu yaklaşım bir sonraki kararda bir adım daha atılmasıyla gerçek yüzünü ortaya koymaktadır. Soykırım iddiaları öylesine hassas ve uzun bir süreçtir ki, her adımında yapılacak en ufak hatalar dahi ileride tamiri olanaksız sonuçlar doğurabilmektedir.

'İnkâr Suç Tasarısı'

2006 yılının 1 Haziran'ında 150 kişilik parlamentoda sadece 3 sandalyesi bulunan Hristiyan Birlik Partisi insanlığa karşı suçları ve soykırımı bilerek ve nefreti artırmak amacıyla inkâr edenlere 1 yıla kadar hapis cezası verilmesini öngören bir tasarıyı meclise sunmuştur. Parti adına konuşan Tineke Huizinga yasa teklifinde geçen insanlığa karşı suçlar ve soykırım listesinde 'Ermeni soykırımı'nında da olduğunu söylemiştir.[791]

Partinin küçük ve nispeten aşırı olması nedeniyle teklifin ilgi görmeyeceği tahmin edilmiştir. Hatta Türk kökenli paralamenter Fadime

[791] Ömer E. Lütem, 'Facts and Comments', *Review of Armenian Studies*, Vol. 4, No. 10, 2006, s. 31.

Örgü tasarının daha komiteler aşamasında bloke edileceğinden, eğer Genel Kurul'a gelir ise burada da hiçbir şansı olamayacağını belirtmiştir.[792]

Hristiyan Birlik Partisi'nin bu tasarıyı hazırlarken Fransız Meclisi'ndeki benzer tasarıdan etkilendiği muhakkaktır. Yabancı düşmanlığı ile tanınan parti Türkiye'nin AB üyeliğine de karşı çıkmaktadır. Bu çerçevede tasarının doğrudan hedefinin Türkiye'nin üyeliği olduğu anlaşılmaktadır.

Milletvekili Adaylarına Ermeni İddialarını Kabul Şartı

Ermeni sorununda belki de en traji komik gelişme Hollanda'da yaşanmıştır. Türkiye'yi Ermeni iddialarını yeterince serbest bir şekilde tartışmaya izin vermemek ile suçlayan Hollanda'da seçimler öncesinde Türk adaylardan Ermeni soykırım iddialarını kabul etmeleri istenmiştir. Bilindiği üzere Hollanda 350-400.000 Türkün de yaşadığı bir ülkedir ve çok sayıda Türk bu ülkenin vatandaşlığına geçmiş durumdadır. Diğer bir deyişle Türk kökenli milletvekillerinin Hollanda Meclisi'ne girmesi konusu Ermeni iddiaları ile karşılaştırılamayacak kadar hassas ve önemli bir konudur. Buna rağmen Ermeni diasporasının organize ve akılcı lobileri çok işe yaramış ve Hollanda siyasetinin iki ana partisi Ermeni lobilerine teslim olmuştur. Elbette bu teslim oluşta Hollandalıların bu iddialara teslim olmaya zaten hazır olmalarının etkisi de büyüktür. Türkiye'nin AB üyeliğinin tartışıldığı 2005-2006 yıllarında birçok siyasi grup Türkiye'nin Müslüman olmasından hareketle AB'ni üyesi olamayacağını savunmaktadır. 11 Eylül sonrası gerilen ve Van Gokh Cinayeti ile zirvesine ulaşan Müslüman-Hristiyan gerginliği de Türkiye'nin bu ülkedeki algılanmasına tuz biber ekmiştir. 2006 yılının Hollanda'sı eski Hollanda'dan daha farklıdır. Geçmişin diğer ülkelere örnek gösterilen azınlıklara ultraliberal yaklaşan Hollanda'nın yerinde artık ırkçı sayılabilecek söylemlerin dahi üst düzey yetkililerce dillendirildiği bir Hollanda vardır.

Bu çerçevede Hollanda'nın iki büyük siyasi partisi, Hristiyan Demokrat Partisi (*CDA*) ve Sosyal Demokrat İşçi Partisi (*PvdA*), 22 Ka-

[792] *Zaman*, 4 Haziran 2006

sım'da yapılacak olan seçimlerden önce Türk milletvekili adaylarından Ermeni iddialarını kabul etmelerini isterken, kabul etmeyenleri (Ayhan Tonca, Osman Elmacı ve Erdinç Saçan) listelerinden çıkarmışlardır.[793] Ayrıca seçimlerde parlamentoya girme olasılığı oldukça yüksek olan bu üç siyasetçiye sadece milletvekilliği adaylığı değil, parti içi siyaset yolunun kapatılması da gündeme gelmiştir. Erdinç Saçan'ın bağlı olduğu PvdA Kuzey Brabant vilayeti parti teşkilatı ile Ayhan Tonca'nın bağlı olduğu CDA Apeldoorn vilayeti parti teşkilatı 'soykırım' iddialarının kabul edilmemesi konusuna önem verdiklerini açıklayıp, bu konuda Saçan ve Tonca'yı sözde soykırım iddialarını kabul etmek veya istifa etmek seçenekleri arasında bırakmışlardır. İki parti de bu eylemlerine gerekçe olarak 21 Aralık 2004 tarihli Ermeni soykırım iddialarını tanıyan tavsiye kararını dayanak göstermişlerdir.[794] Bu da göstermektedir ki bir meclisten çıkan tavsiye niteliğindeki kararların dahi yaptırım güçleri vardır. Bu tür kararlar mahkemelerin ve icra kurumlarının kararlarında yasal dayanak oluşturabilmektedir. Konunun bir diğer boyutu ise Avrupa ülkelerinde yükselen Türk siyasilerin önünün Ermeni diasporası ve onun işbirlikçileri tarafından Ermeni sorunu yoluyla kesilmek istenmesidir.

Bir ülkede Ermeni iddialarını kabul eden kararlar alınabilir, ancak milletvekili adayı bir kişiye katılmadığı görüşlerin böylesine sert bir şekilde empoze edilmesi demokrasinin ruhu ile çelişen bir durumdur. Üstelik söz konusu iddialar herhangi bir mahkeme kararı ile kanıtlanmamış ise milletvekili adaylığı gibi serbest düşüncenin hayati olduğu bir alanda böylesine empoze edici bir tavır demokrasinin en temel ilkeleriyle dahi çelişmektedir. Küçük çocuklar ile ve hayvanlar ile cinsel ilişkiyi savunan bir siyasi partiyi dahi kapatmayı demokrasi gerekçesiyle reddeden bir ülkede Türklerin Ermeni iddiaları konusundaki görüşlerinin bu kadar dahi saygı görmemesi oldukça düşündürücüdür.[795]

Konu ile ilgili olarak Hollanda Hükümeti'nin açıklamaları ise çelişkili olmuştur. Hollanda Başbakanı Jan Peter Balkanande kendi partisi CDA'in tutumunda Ermeni lobisinin baskılarının neden olduğunu açıkça kabul etmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin Ermenistan'a konuyu ele almak üzere ortak bir komisyon kurma teklifini önemli bulduklarını açıklamıştır. Türk adayların milletvekili listelerinden silinmesinin Hol-

---

[793] 'Soykırım'ı Kabul Etmeyen Üç Türk Milletvekili Adayı Listeden Çıkarıldı', *Hürriyet*, 27 Eylül 2006; Yalçın Çakır, 'Ermeni Lobisi Hollanda'da Kazandı!', *Sabah*, 28 Eylül 2006.

[794] Nermin Aydemir, 'The Armenian Issue in the Netherlands: The Removal of the Three Turkish-Originated MPs from the Candidacy List', *Journal of Turkish Weekly*, 10 Ekim 2006

[795] Sedat Laçiner, 'Child Pornoghraphy and Armenian Issue in the Netherlands Politics', *Journal of Turkish Weekly*, 28 Eylül 2006; Sedat Laçiner, 'Soykırım Terörü', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, 12 Ekim 2006.

landa demokrasisi açısından nasıl bir sorun oluşturduğuna değinmekten özenle kaçınan Balkanande, bunun yerine sorun sanki sadece Türkler ve Ermeniler arasında imiş ve sadece bunlar sorunlarını çözmek zorunda imiş gibi bir izlenim oluşturmuştur. Diğer bir deyişle Hollanda hem son derece radikal kararlarla kendi vatandaşlarının en doğal hakkı olan istediği partiden siyaset yapma hakkını bir iddiaya dayanarak ortadan kaldırmış, hem de sanki sorunun tarafı değilmiş gibi davranmıştır.

CDA ise Türk toplumunun seçimlerde kendisine organize bir tepki göstermesini engelleyebilmek için başka Türk adaylar bulmaya çalışmıştır. Bu çerçevede alelacele Nihat Eski aday olarak lanse edilmiştir. PvdA'da ise Türk milletvekili adayı Nebahat Albayrak verdiği bir demeçte Ermeni iddialarını kabul ettiğini söylemiştir. Doğrudan hedef alınan Albayrak, yaptığı açıklamada, *"partisinin soykırım iddiasıyla ilgili öteden beri savunduğu görüşlerini paylaştığını"* söyleyerek bir orta yol bulmaya çalıştı. Albayrak, *"partisinin, AB üyesi ülkelerin, sonuçlarını Türkiye'nin de kabul edeceği bilimsel bir araştırma yapmasından yana olduğunu"* da ifade etmiştir.[796] Albayrak, *HP De Tijd* dergisine verdiği demeçte, *"Soykırımı kabul ediyorum, ama bunun oluş şeklinin de araştırılması gerektiği görüşündeyim"* demiştir. Bunun hemen arkasından Albayrak'ın *Trouw* gazetesine yazdığı bir makalede *"Biz haklı olarak soykırımdan söz ediyoruz çünkü o dönemdeki katliamlar dehşet ve kapsam açısından Darfur, Ruanda, Burundi ve Bosna'da yaşananlardan aşağı kalmıyor"* dediği anlaşılmıştır.[797] Bayan Albayrak Türk toplumundan *'hain'* suçlamalarıyla karşılaşmaya başlayınca tutumunu yeniden değiştirmek zorunda kalmıştır. Daha doğrusu Hollanda'ya farklı, Türk toplumuna farklı demeçler vermeye başlamıştır. Albayrak Türk medyasına verdiği demeçlerde Ermeni iddialarını kabul etmediğini, sadece üstü kapalı bazı açıklamalarda bulunduğunu söylemiştir. Albayrak'ın altını çizdiği bir diğer husus ise tarihin bu dönemini bilmiyor olmasıydı. Diğer bir ifade ile Sayın Albayrak bilmediği bir konuda bir 'soykırım' ya da 'değil' demek zorunda bırakılıyordu. Milletvekilliğine aday, kendi toplumunu Hollanda siyasetinde temsil eden Nebahat Albayrak gibi bir ismin böylesine hayati bir konuyu bilmiyor olması ayıplanabilir, hatta tutumu çok sert bir dille eleştirilebilir. Ancak Albayrak'ın *iki arada kalmış* hali Avrupa Türklerinin trajik durumunu da gözler önüne sermektedir. Türk tarihinden önemli ölçüde kopuk bir toplumun temsilcileri olan bu kişiler ne Türkiye, ne de Türk tarihi konusunda sağlıklı bilgilere sahiptirler. Türkiye devlet olarak bu kişiler ile yeterli iletişime sahip değildir.

---

[796] 'Hollanda'nın Türk Milletvekili Adaylarına Baskısı Sürüyor'; *Hürriyet*, 4 Ekim 2006.

[797] M. Serdar Palabıyık, 'Hollanda'daki Gelişmeler'; İlksaren, 16 Ekim 2006.

Türk diplomasisinin diaspora vizyonu neredeyse bulunmamaktadır. Hatta Türkiye bağlantıları Türk diasporasını güçlü kılmak yerine zayıflatmakta, bazı durumlarda aklını karıştırmaktadır. Türkiye'deki çekişmelerin bir uzantısı olarak her bir grup sınırı aşınca devleti suçlamakta, devlete eleştiri ile saldırı arasındaki fark kaybolmakta, daha da kötüsü devlete saldırı ile ülkeye ve ulusa saldırı iç içe geçmektedir. Bugün Avrupa Türklerinin önemli bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti devletinin bazı hatalarından hareketle her türlü insan hakları ihlalinde bulunabileceğini düşünmektedir. 12 Eylül Darbesi dönemindeki uygulamalar, belli dönemlerde insanların fikirleri nedeniyle fişlenmeleri ve Türkiye devleti tarafından dışlanmaları vd. örneklerden hareket eden birçok kişi dışarıda ulusal bir duruş sergileyememektedir. Tüm bu unsurların etkisi altında Ermenilerin ısrarlı ve organize kampanyalarından etkilenen ve "yapmışızdır" diyen Türklerin sayısı azımsanmayacak düzeydedir. Bu iddialara katılmasa da 1915 olaylarını önemsemeyen ve bu sorunu Türkiye Cumhuriyeti'nin sorunu olarak gören Avrupa Türklerinin sayısı da az değildir. Nitekim Albayrak da üzerindeki baskıları ulusal bir mesele olarak değil, kişisel olarak şahsının ve arkadaşlarının önünün kesilmeye çalışılması olarak görmüştür. Albayrak, "*Ermeni soykırımı iddiaları bahane edilerek şahsına yönelik saldırı ölçüsünde ağır eleştiriler yöneltilmesinin, büyük ölçüde bazı kesimlerin, kendisinin Hollanda'da politikadaki konumunu hazmedememelerinden kaynaklandığını*" söylemiştir. İşçi Partisi'nde bulunduğu konumda siyaset yapabilmesinin ve başarılı olabilmesinin, bu saldırılarla ve yaratılan kriz ortamlarıyla baş edebilmekten geçtiğini ve bunu başarabileceğine inandığını söyleyen Albayrak'ın hali Türk diasporasının içler acısı halinin açık bir göstergesidir.

Albayrak partisinin Ermeni sorununda Türkiye'yi mahkûm etmediğini söylese de gerçeklerin farklı olduğu ve Hollanda siyasetinde Türklerin tezini kabul eden kayda değer bir grubun olmadığı açıktır. Türkler ise organize olamayan, kendi 'davalarını' dahi bilmeyen bir topluluk durumuna düşmüşlerdir. Albayrak soykırım iddialarını suç sayan Hristiyan Birlik Partisi'nin teklifine karşı çıkacağını da söylemiştir. Ancak bu tavır da tutarlı değildir. Eğer ortada bir soykırım var ise, bunun inkâr edilmesini sağlayan bir yasaya karşı çıkılmamalıdır. Yok eğer ortada bir soykırım yok ise, böyle bir şey varmış gibi davranarak siyasi konumunu korumaya çalışmak da doğru değildir. Her ne sebep-

le soykırımın olduğu Türk siyasiler tarafından ima dahi edilse, bu duruş Ermeni lobisince iddialarını kabul etmeyenleri cezalandıran yasalar için meşrulaştırıcı gerekçe olacaktır.

Diğer Türklerin karara tepkisine gelecek olursak bazı derneklerin cılız protestolarda bulunduğu görülür. Bu dernekler ülkede oy kullanma hakkına sahip 235.000 Türkün söz konusu partileri protesto edeceklerini açıklamışlardır. Ancak bu tür açıklamalar son derece iyimser sayılmalıdır. Çünkü 235.000 oyun yarısı dahi organize bir şekilde hareket edebilme yeteneğine sahip olsaydı büyük Hollanda partileri böylesine güçlü bir grubu karşılarına almaya cesaret edemezlerdi. Hollanda Türklerinin önde gelen isimlerinden olan Talip Demirhan Türklerin seçimleri boykot etmesi halinde PvdA'nın en az 3 milletvekilliğinden olacağını savunmuştur. Bu durumda Türk oylarının doğru pazarlanamadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca seçimlerin boykotu halinde PvdA'nın kaybedeceği 3 milletvekilliğinin aşırı sağ gruplara geçmesi olasılığı da Türk seçmenlerin karşılaştığı bir diğer sorundur. Nitekim Albayrak da Türklerin bu olaylar sonrasında siyasetten soğuduğunu, Türk seçmenlerin oylarındaki azamla sonucunda İşçi partisi'nin kaybedeceği oyların sağcı partilere gideceğini, bunun da Türklerin aleyhine bir gelişme olacağını kaydetmiştir.

Türk seçmenin Ermeni sorunu nedeniyle siyasetten soğuması İşçi Partisi'ni telaşlandırmış ve olayların hemen ardından Türkleri ikna turları başlamıştır. Ancak İşçi Partisi Genel Başkanı Van Hulten'in özrü kabahatinden büyüktür. Srebrenica'da (Bosna) yaşananlar ile 1915 olaylarını aynı kefeye koyan Hulten, buna rağmen 1915 olaylarına hukuki anlamda soykırım demediklerini, sadece siyasi anlamda böyle dediklerini söylemiştir. Hem kendi içinde çelişen, hem de Türkleri Sırpların Bosna'da yaptıkları suçun aynısını işlemekle suçlayan Hulten'in bu açıklamaları şüphesiz Türklerden gelen bir cesaretlendirmenin de sonucudur. Kendileri üzerinde büyük bir Ermeni baskısı olduğunu kabul eden Hulten'in Türkler konusunda aynı duyguları hissetmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Hulten, listeden çıkarılan Erdinç Saçan'ın daha önce Ermenilerin katledildiğini kabul ettiğini, daha sonra sorulduğunda ise "bilmiyorum" dediğini, yani sürekli olarak tutarsız davrandığını açıklamıştır.[798]

Türk milletvekili adaylarının isimlerinin listelerden silindiği günlerde yaşanan bir diğer olay ise Hollanda kamuoyunun Türkler hakkında nasıl önyargılar ile donatıldığını gözler önüne sermiştir. Hollan-

[798] Ali Çimen, 'Van Hulten: 'Soykırım kelimesini hukuki içeriği ile kullanmıyoruz', *Zaman Hollanda*, 8 Kasım 2006.

da 2 Kanalı'nda yayınlanan bir haber-tartışma programında Osmanlı'nın sadece Ermenilere değil, Süryanilere de soykırım uyguladığı iddia edilmiş ve 250.000 Süryani'nin Türkler tarafından barbarca katledildiği anlatılmıştır. Farklı zamanlarda ise Türklerin Kürtlere ve Rumlara nasıl kötü davrandığı ve hatta bunları katlettiği basın yayın organlarında yer almaktadır. Böylece 'katliam ve soykırım yapabilen Türk' imajı güçlenmektedir.

'Dikkatsiz ve Aceleci Davrandık'

Ermeni lobisinin bu ülkedeki stratejisine bakacak olursak, Türklerin çalışmalarından çok daha organize ve etkili olduğunu görürüz. Örneğin Hollandalı bir siyasetçi Türk görüşüne yakın bir duruş sergilediğinde çok sert bir tepki ile karşılaşmakta, ofisi çok sayıda protesto mesajı almaktadır. Ayrıca çok sert bildiriler yayınlanarak o kişi baskı altında tutulmaktadır. Ermeni diaspora örgütlerinin stratejisi adım adım Türkleri Ermeni iddialarını kabul etmemeleri halinde cezalandıracak yasaları çıkartabilmektir. Bu yolda alınan her adımı başlangıç sayarak ilerlemektedirler. Hollanda Ermeni Federasyonu'nun 2004 tarihli kararın her fırsatta Türkiye'nin karşısına getirileceğini ve bu noktadan daha da ileri gitmeye kararlı olduklarını söylemesi bu stratejiye işaret eder. Aynı şekilde söz konusu Federasyon'un, *Sabah* gazetesine Türk tezlerine yakın açıklamalarda bulunan Hollanda İşçi Partisi başbakan adayı Wouter Bos'u ağır baskı altına alan açıklamalarda bulunması ve protesto kampanyaları düzenlemesi de Ermenilerin ne kadar organize ve etkili olabildiklerini göstermektedir. *"Soykırım tanımına hukukçular karar vermeli. Türkiye'nin üyeliğine ön şart olması doğru olmaz... Ermenilere yapılanlara soykırım demekte biraz dikkatsiz ve aceleci davrandık"* diyen Bos'un açıklamalarına karşı basında kampanya başlatan Ermeni Federasyonu *"Bos oy uğruna Türklerin önünde diz çöktü. Ancak Hollanda Meclisi'nin 2004'te tanıdığı Ermeni soykırımı her fırsatta Türkiye'nin önüne getirilecektir"* demiştir.[799] Bos'un bu çıkışını doğal olarak rakip siyasiler de sonuna kadar kullanmışlardır. Bos sözlerinden dolayı *"fırıldak olmak"*la, *"kıvırmakla"* ve *"U dönüşü yapmak"*la suçlanmıştır.[800]

Hollanda'da Türk milletvekili adaylarının partilerince listelerden çıkarılması ve takip eden olaylara Türkiye'nin resmi tepkisi ise açıklamalardan ibaret kalmıştır. Rahatlıkla denilebilir ki, Türkiye, devlet olarak diaspora Türklerini harekete geçirmede yetersiz kalmıştır. Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Namık Tan tarafından yapılan açıklamada uygulamanın fikir özgürlüğü ile bağdaşmayacağı belirtilmiş, *"Tarihçilerin*

[799] 'Ermeni Lobisi İş Başında!', *Sabah*, 9 Kasım 2006.
[800] 'Ermeni Soykırımı' Holanda'yı Karıştırdı', *Yeni Şafak*, 11 Kasım 2006.

henüz kesin bir yargıya varmadıkları bir konuda, Türkiye'nin dostu ve müttefiki olduğunu düşündüğümüz bir ülkedeki siyasi partilerin benimsedikleri tek yanlı görüşleri, milletvekili adaylarına adeta aday olmanın bir önkoşuluymuşçasına ve bu şahısların demokratik bir toplumda sahip olabilecekleri farklı düşünceleri göz ardı ederek empoze etmeye çalışmalarını, AB içinde üstün tutulduğu her fırsatta vurgulanan fikir özgürlüğüne ters düşen ibret verici bir gelişme olarak üzüntüyle karşılamaktayız" denmiştir.[801] Ancak dikkat edilirse Dışişleri'nin resmi açıklamasında dahi Türkiye Ermeniler kadar kendi görüşlerine sahip çıkamamaktadır. Bakanlık Sözcüsü Ermeni iddiaları konusunda "tarihçilerin henüz kesin bir yargıya varmadıkları bir konu" ifadesini kullanmaktadır. Oysa bir devlet benimsediği konuda son derece kendinden emin olmak zorundadır. Böylesine hayati sorunlarda görüşlerinizi bir dava haline getirip savunamıyorsanız, halkınızın bunu yapması son derece güçtür. Hele hele Türkiye'den uzak yaşayan diasporanızın sizin dahi kesin ifadeler kullanamadığınız bir konuda kesin tavırlar alabilmesi ve Türkiye'yi savunabilmesi oldukça zordur. Bu anlamda işbirliği ve diyalog ararken resmi pozisyonda şüphe uyandıracak yaklaşımlardan kaçınmak gerektiği açıktır.

Hollanda-Türkiye İlişkileri Üzerinde Gölge

Açıkça görülmüştür ki Ermeni iddiaları artık sadece temenni kararlarında yer almamaktadır. Doğrudan Türkiye'nin ilişkilerine zarar vermektedir. Ne yazık ki Türkiye-Hollanda ilişkileri de bu gidişatın dışında kalamamıştır. AB sürecinde Türkiye'ye önemli katkılar sağlamış bir ülke birkaç gün içinde tam tersi bir cepheye kayabilmiştir. Bu da Ermeni iddialarının hem Türkiye'nin AB üyelik sürecini kesmek için, hem de Türkiye'nin diğer ülkeler ile olan ilişkilerini bozmak için ne kadar işlevsel bir araç olduğunu göstermektedir. Bundan dolayıdır ki Hollanda'da da Türkiye ve yabancı karşıtları Ermeni iddialarını sahiplenmişlerdir. Bu durum karşısında dengeyi sağlayamayan Türkiye ise hemen hemen her girişimi sürpriz olarak değerlendirmiştir.

Konunun bir diğer boyutu ise Ermeni lobilerinin Meclis'lerden sadece tanıma kararları çıkarmakla yetinmemesi ve iddialarını kabul etmeyenleri 'inkârcı' sayan ve cezalandıran yasalara yönelmeleridir. Bunun en trajik örneği Hollanda'da yaşanmıştır. Meclisi'nde 'inkâr'ı suç sayan bir tasarı da bulunan Hollanda bu konuda öylesine ileri gitmiştir ki bazı Hollanda partileri Ermeniler gibi düşünmüyor diye kendi milletvekili adaylarını listelerinden çıkarmışlardır. Oysa siyaset her fikrin söylenebileceği belki de tek yerdir. Bir milletvekili adayı daha başından sansürlenirse o ülkede gerçek bir demokrasiden nasıl bahse-

[801] 'Hollanda'ya Ermeni Tepkisi', *Sabah*, 29 Eylül 2006.

dilebilir? Üstelik Türkiye'ye Ermeni iddialarını daha serbest bir şekilde tartışma yapılabilecek bir ortam hazırlaması çağrısında bulunan bir ülke Ermenilere katılmıyor diye ülkesinin en önemli azınlıklarından birinin milletvekili adayını nasıl bir anda silip atabilir. Gazeteci-yazar Hasan Cemal'in de belirttiği üzere bunun adına 'entellektüel terörizm' demek mümkündür.[802] Hollanda sonradan girdiği soykırım iddialarına tıpkı Bos'un belirttiği gibi "dikkatsiz ve aceleci" yaklaşmıştır.

Özetleyecek olur isek Ermeni sorunu gün geçtikçe Türkiye-Hollanda ilişkilerinde artan bir öneme sahiptir. Ermeniler organize ve planlı bir şekilde hem Türkiye'nin, hem de Hollanda Türklerinin Ermeni sorunu içine çekilmesini sağlamaktadır. Bu durum bir yandan Hollanda'daki Türk imajını zedelerken, diğer taraftan ilişkilere zarar verebilmektedir. Türkiye ise şu ana kadar çok etkili bir strateji ile Ermeni kampanyalarına cevap verememiştir. Politikalar daha çok reaksiyoner olurken, günlük yaklaşımlar da görülmektedir. Türkiye devleti ile buradaki Türkler arasında koordineli bir çalışma yapılamaması ise bir diğer sorundur. Ne yazık ki Türkiye devleti Hollanda Türkleri üzerinde şu ana kadar birleştirici bir etkiye sahip olamamıştır. Aksine Türkiye'deki sorunlar buraya taşınmıştır. Bunun dışında Ermeni sorunu gibi ulusal konularda Hollanda Türklerinin yeterince bilgilendirilemediği görülmüştür. Düzenlenecek seminerler vasıtasıyla bu açığın azaltılması olanağı vardır. Ermeni Sorunu dışında Türk tarihi, Kurtuluş Savaşı, Atatürk, Osmanlı Tarihi, Türk Kültürü konularında Türk nüfusun yoğunluk kazandığı şehirlerde bağımsız akademisyenler ile anlaşılarak seminerler düzenletilebilir. Bu toplantıların her yaşa hitap edecek tarzda sıklıkla düzenlenmesi, adı geçen konularda Türk diasporasını donanımlı hale getirebileceği gibi, aynı zamanda diasporada yakınlaşmayı da sağlayacaktır. İkinci olarak Felemenkçe Türkiye'nin sorunları üzerine çalışmaların teşvik edilmesi, en azından mevcut çalışmaların tercüme edilmesi gerekmektedir. Bir diğer önlem ise Hollanda Türklerinin iyi niyetli fakat yetersiz kampanyalarına know-how desteği sağlanmasıdır. Tüm bunlar yapılırken unutulmaması gereken husus Hollanda Türklerinin bir patrona değil, bir partnere ihtiyacı olduğudur. Ayrıca Hollanda Türklerinin Türkiye'nin sorunlarına sonuna kadar dâhil edilmemesi ve onların bulundukları ülkede zarar görmemelerinin birinci öncelik olması da gerekmektedir.

[802] Hasan Cemal, 'Rezillik ya da Entelektüel Terörizm!', *Milliyet*, 10 Ekim 2006.

İTALYA VE ERMENİ SORUNU

İtalya'da Ermeni nüfusu sayıca az olmakla birlikte (2.000 kişiden az) nüfuslarının ötesinde bir etkiye sahip olmuşlardır. Bunda dini bağlantıların ve İtalya ile ticarette Ermeni işadamlarının güçlü olmalarının etkisi büyüktür. Ermeni manastırı Mekhitarists Venedik'te San Lazzaro adasında bulunmaktadır. Burada Avrupa Ermeniliğinin önemli göstergelerini içeren kütüphane, müze ve matbaa bulunmaktadır. Bu anlamda İtalya, Ermeniler için dini ve sembolik bir öneme sahiptir. Fakat tüm Avrupa'ya yayılmış olan diaspora her bir ülkede güçlerini birleştirerek yerel Ermenilerin olduğundan daha güçlü bir nüfuza ulaşmasına yardımcı olmaktadır. İtalya'nın Ermeni meselesindeki dikkat çekici bir diğer özelliği ise Sait Halim Paşa'nın 6 Aralık 1921'de Roma'da Ermeniler tarafından katledilmiş olmasıdır. Yakın dönemde ise terör 1980'de THY bürosunu vurmuş ve bombalı saldırıda 2 İtalyan hayatını kaybetmiş, 14 İtalyan ise yaralanmıştır. 1981 yılındaki saldırıda ise Roma Büyükelçiliği İkinci Kâtibi Gökberk Ergenekon, silahlı saldırıdan ağır yaralı olarak kurtulmuştur. Bu anlamda Ermeni terörü İtalyan toprakları için de yabancı değildir.

İtalya'da da tıpkı Fransa'da olduğu gibi Ermenilerin istedikleri yasa tasarısını Meclis gündemine ciddi bir şekilde sokmaları 1998 yılında olmuştur ve 'soykırım' tasarısı uzun bir bekleyişten sonra 24 Ekim'de tekrar gündeme girmiştir. Ancak bu tarihte zaman darlığı gerekçesiyle görüşülemedi. 2000 yılı Kasım ayında ise tasarı kabul edilmiştir. Tasarı Solun Demokratları Partisi Meclis Grup Başkanı Fabio Mussi tarafından gündeme getirilmiş ve sunulurken Avrupa Paralamentosu tarafından alınan karara atıf yapılmıştır. Diğer bir deyişle Ermeni iddialarını destekleyen kararları "hukuki yaptırım gücü yoktur" şeklinde hafife alanlar büyük bir yanılgı içindedirler. Parlamentoların kararları tek başlarına meşruiyet kaynağı ve sonraki kararlar için dayanak olabilmektedirler.

İtalyan Meclisi'nin 2000 yılında aldığı kararda İtalyan hükümetine çağrıda bulunularak AP'nin Türkiye ile ilgili aldığı kararlarına uyması çağrısında bulunulmuş ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için çalışmalarda bulunması tavsiye edilmiştir. Tasarı geçerken yapılan tartışmalarda beklenildiği üzere sadece Türkiye suçlanmış ve Ermenistan'ın komşularına dönük saldırgan politikalarına değinilmemiştir bile.

2000 İtalya Meclisi kararının Papa 2. Jean Paul'ün Ermeni iddiaları konusundaki açıklamalarının ardından gelmesi dikkat çekicidir. Daha önce zaman darlığı vd. nedenler ile görüşülemeyen Ermeni iddiaları ile

ilgili tasarı öncesinde Papa "*1914 yılındaki Birinci Dünya Savaşı'nı 1915 olayları başlattı*" demiştir. Papa, Vatikan'ı ziyaret eden Ermenistan katoliklerinin lideri II. Karekin'le yayınladığı ortak açıklamada, "Ermeni soykırımı"nı tanıdığını ilan etmiş ve 1915 olaylarının "*20. yüzyıldaki sayısız kötülüğün başlangıcı*" olduğunu ileri sürmüştür. İki din adamı, St. Peter Katedrali'nde düzenlenen ayinden sonra yaptıkları ortak açıklamada şu ifadeleri kullanmışlardır: "Ermeni soykırımı, şu korkunç olayların başlangıcı olmuştur: İki dünya savaşı, sayısız bölgesel çatışmalar ve milyonlarca insanın hayatına mal olan, planlı imha kampanyaları..." 80 yaşında olan Papa ile II. Karekin'in ortak açıklamalarında maddi yanlış da yaptıkları görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı 1914'ün Ağustos ayında başlamış olmasına rağmen iki din adamı, 'soykırım' olarak tanımladıkları 1915 olaylarının, Birinci Dünya Savaşı'nın da habercisi olduğunu söyleme yanlışına düşmüştür.[803] Bu hatalar Türk medyasında 'bunama emaresi' olarak görülse de, Papa İtalyan siyasetinin önemli bir ilkeler koyucusudur ve sözleri birçok siyasetçi tarafından belirleyicidir. İtalya kararında Fransa'daki havanın da etkili olduğu hatırlatılmalıdır.

Mustafa Kemal Atatürk Anıtı

İtalya'nın başkenti Roma'da 10 Kasım 2005 günü "Piazza del Mustafa Kemal Atatürk" Meydanı'nda açılışı yapılan anıtın üzerinde "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" sözleri yer alıyordu. Beklenebileceği üzere anıt kısa sürede İtalya'daki Ermenilerin yoğun bir tepkisini çekmiş ve Roma Belediyesi ve diğer yetkililer nezdinde anıtı kaldırmaya dönük çabalar yoğunlaşmıştır.

Ermeniler Türkler ile ilgili İtalya'da olumlu bir algının yayılmasını engellemek için sistemli bir çaba içinde olmalarına ek olarak 1915 olaylarını bir 'soykırım' olarak yansıtmaya da devam etmişlerdir. Örneğin Venedik'te Sint Lazarus Adası'ndaki Ermeni Manastırı'nda bulunan 1915 olaylarını anma anıtı 1960'lı yıllarda inşa edilmiştir ve olaylar nedeniyle Türkleri suçlamakta ve olayları da bir soykırım olarak anlatmaktadır.

23 Kasım 2006'da ise sözde Ermeni soykırımını anmak için başkent Roma'da bir anıt dikilmiş ve açılışına Belediye Başkanı ve diğer üst düzey yetkililer katılmıştır. Benzeri bir anma anıtı da Milan'da bir kilisenin bahçesinde bulunmaktadır.

[803] *Milliyet*, 11 Kasım 2000.

'Soykırım Filmi'ne Destek Krizi

2006'nın Mart ayında Türkiye ile İtalya arasındaki Ermeni sorununun adı bu kez film krizi olmuştur. Türkiye'nin de üye olduğu Avrupa Konseyi bünyesindeki Euroimages'ın, İtalyan yönetmen Vittorio Taviani'nin Ermeni soykırımı iddialarını içeren filmine destek vermesi Türkiye'yi filme karşı harekete geçirmiştir. Bulgar ve Alman sinemacıların da desteklediği 'Tarlakuşu Evi' adlı filmi İtalya devlet televizyonu RAI'nin de aralarında olduğu İtalyan şirketleri finanse ediyordu. Filmin maliyetinin yüzde 7'lik kısmı için Euroimages'e yapılan başvuru alt komite toplantısında oylanınca Türkiye Ermeni iddialarını destekleyen filme finansal destek verir bir duruma düşmüştür. Makedonya dışındaki tüm ülkeler projeye olumlu yaklaşırken, Kültür ve Turizm Bakanı Atilla Koç, "Euroimages'a her yıl aidat ödüyoruz. Bunu engelleyemiyoruz" demiştir. Ankara, girişimleri sonucunda İtalyan Dışişleri Bakanlığı'na çağrılan yönetmen, senaryoda değişiklik yapmayı kabul etmiştir. Ancak Ankara, bunu yeterli bulmamıştır. Dışişleri kaynakları tarafından Başbakan Tayyip Erdoğan'ın da konuyla ilgili olarak İtalya Başbakanı Silvio Berlusconi'yle temasa geçtiği belirtilmektedir.[804] 'Film Krizi' küçük çaplı bir kriz olsa da tıpkı anıtlar, parlamento kararları vd. gibi Türkiye'yi özgürlükler ve sanat ile mücadele eder duruma düşürmektedir.

Türkler ve Ermeniler İtalyan Televizyonu'nda

2006 yılının Mart'ında yaşanan bir diğer olayda ise ilk kez olarak Türk ve Ermeni büyükelçileri canlı yayında karşı karşıya getirmiştir. Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Uğur Ziyal ile Ermenistan'ın Roma Büyükelçisi Ruben Şugaryan, İtalyan devlet televizyonu RAI'de, sözde Ermeni soykırımını tartışmışlardır.[805] Türkiye ve Ermenistan elçilikleri arasında İtalya'da gerçekleşen ilk buluşma olması nedeniyle büyük ilgi gören programda Ermeni Büyükelçi Ruben Şugaryan, "Avrupa yolunda olan Türkiye'nin Avrupa'nın değerlerini tanıması, geçmişi de kabul etmesi gerekir" demiştir. 'Soykırım'ın kabul edilmek zorunda olunan bir vakıa olduğunu iddia eden Şugaryan, "Tarih yazılamaz. Sansüre tabi tutulacak bir belge olarak görülemez. Soykırım, yaşanmış bir hadisedir. Ermeni diasporası tüm dünyaya yayılmış durumdadır. Bu da soykırımın yaşandığının kanıtıdır" demiştir. Bu anlamda Şugaryan'ın açıklamaları tipik Ermeni iddialarının tekrarıydı. Bu yaklaşıma göre Türklerin kendilerini savunma hakları olamaz. Onlar sadece işledikleri bu korkunç suçu kabul etmek zorundadırlar. Bu suçlarının altında ezilmeli ve baş-

[804] 'Soykırım Filimine Destek Kriz Yarattı', *Radikal*, 15 Mart 2006.
[805] 'İtalya'da Ermeni Soykırımı Tartışması', *NTV*, 21 Mart 2006.

larını yerden kaldırmamalıdırlar. Ayrıca bu suçlarını kabul etmedikleri sürece AB'ye de giremezler, Avrupa ailesinin gerçek bir üyesi de olamazlar. Buna karşın Ermenistan'ın halihazırda komşusunu işgal ediyor olması, bir diğer komşusunun sınırlarını kabul etmemesi vs.'ye söz konusu yaklaşımda değinilmez. Aynı şekilde Ermenilerin başvurduğu terör saldırılarına da Ermeniler hiçbir şekilde değinmemektedirler. Tarihi televizyon tartışmasına dönecek olur isek, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Uğur Ziyal 1915'te yaşanan olayların, Rusların da desteğiyle Ermenilerin bir ülke kurma çabalarının Osmanlı tarafından bastırılmaya çalışmasıyla yaşandığını, ancak soykırım amacı gütmediğini söylemiştir. Ziyal, "Tarihi bırakalım tarihçiler tartışsın. Biz iki ülkenin işbirliği yapabileceğini, nasıl ortak bir gelecek kurabileceğini tartışalım" demiştir. Ziyal, Türkiye'nin bu konudaki tavrının inkârcılık değil, arşivlerin ortak komisyonlarca incelenmesi esasına dayandığını kaydetmiştir. [8]

Ermenistan elçisi Şugaryan ise öneriye karşı çıkarak, *"Sorunun tarihçilerden oluşan bir komisyon tarafından ele alınması kabul edilemez. Bu sorun siyasiler ve hükümetler arası komisyonlar tarafından ele alınmalıdır. Sorunu tarihçilere havale ederek sorumluluktan kaçamayız"* şeklinde konuşmuştur. Dikkat edilirse Ermeniler tarihi iddialarının tarihçilerce tartışılmasından kaçınmaktadırlar. Ayrıca konuyu hukuki değil, siyasi kurumlara taşımaktadırlar.

RAI televizyonundaki tartışma sıradan bir televizyon programı olmanın ötesinde Türkiye'nin bu konuda kendisini savunmaya başlamasının da bir göstergesi sayılmalıdır. Daha önce bu tür programlar sürekli olarak tek taraflı bir şekilde hazırlanır ve sadece Ermeniler iddialarını tekrar ederlerdi. Oysa Türkiye'nin bu konuda daha sert çıkışlar yapması, Avrupa ve ABD'de Türkleri de programlara çağırma zaruretini doğurmaktadır. İstenen düzeyde olmasa da bu gelişme ümit vericidir.

Ermeni Sergisini Basan Türk Dönerci

Ermeni sorununun hemen hemen tüm ülkelerde gündeme gelişi ve parlamentolarda alınan kararlar ile dünyaya yayılmış tüm Türkleri bunaltması sorunda yeni bir aşamadır. Fransa'da 2001'de alınan karar ve sonrasında başlayan süreç sadece Türkiye Cumhuriyeti devletini değil, Ermenilere katılmayan tüm Türkleri hedef haline getirmeye başlamıştır ve bu süreç özellikle yurt dışında yaşayan Türklerin yaşam alanlarını daraltmaktadır. Ermeniler bu sayede Türkiye üzerinde baskı kuracaklarını düşünmekle birlikte aslında Türkiye'ye önemli bir katkı da sağlamaktadırlar. Belki de bu sayede tarihte ilk defa olarak tüm

Türkler, içeride ve dışarıda Ermeni meselesinde ortak bir düşman paydasında hareket etmeye başlamaktadırlar. Elbette bu geçiş süreci sancılı da olabilmektedir. Nitekim Kasım 2006'da bir Türk gencinin İtalya'da Ermeni sergisini basıp "soykırım yoktur" diye bağırması bunun göstergesidir. Olay, başkent Roma'nın yakınındaki Vercelli'ye bağlı Varallo Sesia beldesinde, Pietro Küçükyan adlı kişinin Ermeni soykırım iddialarını yaymak amacıyla düzenlediği serginin resmi açılışı sırasında yaşanmıştır. Eylemci Türk gencinin, Varallo Sesia Tiyatrosu sergi salonuna girdikten sonra Türkçe olarak "soykırım yoktur. Hepsi yalandır" diye bağırmaya başlayarak, sergideki panoları tekmelediği ve sergide yer alan kitapları yerlere attığı iddia edilmiştir. Basına yansıyan haberlere göre Ermenilerle ilgili olarak 1915'te dönemin Osmanlı imparatoruna bir mektup yazan Papa 15. Benediktus ile 2002'de Ermenistan'ı ziyaret eden Papa İkinci Jean Paul'ü konu alan tablolar eylem sırasında ciddi biçimde zarar görmüştür. İtalyan haber ajansları, eylemcinin İtalyan polisinin müdahalesiyle sergi salonundan uzaklaştırılarak gözaltına alındığını duyururken, kimliği hakkında bilgi verilmeyen eylemcinin, yaklaşık iki yıldır Varallo Sesia beldesinde yaşadığı ve dönercilikle meşgul olduğu belirtilmiştir.[806]

Türkiye Sergisi ve 'Ermeni İtirazı'

Türkler ile Ermenileri karşı karşıya getiren bir diğer gelişme ise Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in başkent Roma'da açtığı 'Türkiye'nin 7.000 Yıllık Tarihi' adlı sergide ortaya çıkmıştır. Ermeniler önce serginin adına itiraz etmişler ve 7.000 yıllık tarihin Türkiye'nin ve Türklerin tarihi olamayacağını, Anadolu tarihinde Ermenilerin eserlerine yer verilmemesinin düşünülemeyeceğini bir kamapanya haline getirmişlerdir. İtirazlar sonuç vermiş ve İtalya Cumhurbaşkanlığı serginin adını 'Anadolu ve Türkiye'nin 7.000 Yıllık Tarihi' olarak değiştirmiştir. Ayrıca sergiye Napoli ayağında Ermeni eserleri ekleme sözü de verildi. Buna ek olarak Salerno'da Ermeni eserleri için ayrı bir sergi açılması da kararlaştırılmıştır. Sergi vesilesiyle Ermeniler yoğun bir kampanya düzenlemişler ve Türklerin Anadolu'ya sonradan geldikleri ve buranın asıl yerlilerinin yerine yerleştikleri görüşünü işlemişlerdir. Cumhurbaşkanı mektup yağmuruna tutulurken soykırım iddiaları da bu fırsattan yararlanılarak gündeme taşınmıştır. Sergi ile istekleri kabul edilen Ermeni cemaati önde gelenleri Cumhurbaşkanı'ndan soykırım konusunu görüşmek için de randevu istemişlerdir. Ermenilerin kampanyası son derece sivil araçlar üzerine dayanıyordu. Buna karşın Tür-

[806] 'Türk Genci Ermeni Sergisini Dağıttı', *AktifHaber*, 5 Kasım 2006; 'İtalya'daki Sözde Soykırım Sergisine 'Türk Baskını', *Zaman*, 6 Kasım 2006; 'Türk Genci Ermeni Sergisine Saldırdı', *Milliyet*, 6 Kasım 2006.

kiye'nin itirazları Cumhurbaşkanlığı ve Büyükelçilik gibi iki resmi kurum üzerinden olmuştur. Bu da Türkiye görüşünün etkisini azaltmıştır.

İtalya-Türkiye ilişkileri üzerinde Ermeni sorununun etkilerini özetleyecek olur isek Ermenilerin diğer ülkelere benzer bir stratejiyi bu ülkede de uyguladığı gözlenmektedir. Şehir konseylerinden ulusal düzeye doğru büyüyen bir dalga oluşturmak isteyen Ermeniler, ulusal meclisten de Avrupa Birliği düzeyine çıkmak istemektedirler. İtalya'nın özel konumu nedeniyle dini dayanışmaya vurgu burada daha bir fazladır. İtalya'da da din dışında sivil bir hareket görüntüsü hâkimdir. Hayatın hemen her alanında var olarak ve her fırsatta soykırım iddialarını gündemde tutarak siyaset etkilenmek istenmektedir. Sergiler, sanat eserleri vs. Ermeni iddialarını gündemde tutmak için birer araç yapılmaktadır. Buna karşın İtalya'da konuya pragmatik bakanlar çok güçlüdür ve Türkiye'nin stratejik konumu ve ticari ilişkiler Ermeni iddialarının ilerlemesine engel olmaktadır. Buna rağmen Türkiye'nin Ermeni girişimlerini dengelememesi halinde Milano yerel meclisindeki tablo ileride ulusal düzeye sıçrayabilir ve önlem almak için geç olabilir.

POLONYA VE ERMENİ SORUNU

Ermeni iddialarını kabul eden parlamentolar içinde bir diğer önemli ülke de Polonya'dır. Polonya, Doğu Avrupa'nın nüfus ve yüzölçümü olarak en büyük ülkesidir ve tarih boyunca Türkiye ile yakın ilişkileri olmuş bir ülkedir. Polonya'ya karşı Türkiye'de özel bir sempati de vardır. Bu nedenle karar Türkiye'de şaşkınlıkla karşılanmış ve adeta 'soğuk duş' etkisi yapmıştır. Ancak Polonya'da Türkiye'ye karşı özel bir sempatinin bulunmadığını hatırda tutmak gerekir.[807]

Polonya ilginç bir şekilde Ermeni iddialarını tanıyan Fransa ve Litvanya gibi ülkeler ile bazı noktalarda çok benzeşmektedir. Dikkat edilirse bu ülkeler temelde Katolik ülkelerdir. Ayrıca Polonya da soykırım konusunda son derece 'kirli bir geçmiş'e sahiptir. Kendisi de soykırım kurbanı olmakla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudileri ve diğer bazı etnik grupları soykırıma uğratan ülkelerden biri de Polonya'dır.

19 Nisan'da yapılan oturumda Polonya Parlamentosu açıkça Ermeni iddialarını doğru kabul eden kararı kabul etmiştir. Kararda şu ifadelere yer verilmiştir:

[807] Ömer Engin Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları dergisi*, Kış 2004-İlkbahar 2005, Sayı: 16-17.

"Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de Ermenilere karşı işlenen soykırımın yıldönümünde, Polonya Cumhuriyeti Meclisi (Sejm) Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de soykırıma uğratılan Ermenilere saygısını sunar. Kurbanların anısı, işlenen suç ve bunu kınama ihtiyacı tüm insanlık, tüm uluslar ve iyi niyetli insanlar için bir ahlaki zorunluluktur."[808]

Türkiye'nin Karara Tepkisi

Polonya Türk kamuoyunun Ermeni sorununda Türkiye aleyhine karar almasını pek de beklemediği bir ülke olmuştur. Karara ilk tepki Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamayla gelmiş ve Polonya Meclisi'nin kararının kınandığı ve reddedildiği belirtilmiştir. Olayların çarpıtıldığının ve tek taraflı bir yaklaşımla "soykırım" olarak nitelendirilmesinin sorumsuz bir davranış olduğunun belirtildiği Dışişleri Bakanlığı açıklamasında, "Polonya Meclisi'nin tarihi önerimizi kabul etmesi için Ermenistan hükümetine tavsiyede bulunmak yerine, olaylar hakkında tahrif edilmiş bilgilere dayalı bir karar alması Türk halkını derinden üzmüştür" ifadesine yer verilmiştir. Yapılan açıklamada ayrıca, Polonya Meclisi'nin bu davranışının, Türk ve Polonya halkları arasında sekiz yüzyıla yakın bir süredir gelişen dostluk duyguları ile bağdaşmadığı da belirtilmiştir.[809]

Konuyla ilgili bir diğer açıklama ise 20 Nisan'da asker kanadından gelmiştir. Harp Akademileri'nde yıllık değerlendirme konuşmasını yapan Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök konuşmasında, Ermeni soykırımı iddialarına da değinmiştir. Ermenistan'ın tutumunu "kaygı verici" olarak niteleyen Orgeneral Özkök, Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirmek arzusunda olduğunu söylemiştir. Asılsız soykırım iddialarının siyasi ve hukuki boyutunun Lozan anlaşmasıyla kapandığını söyleyen Genelkurmay Başkanı, Ermenistan'ın uluslararası temel hukuk kurallarına uyması gerektiğini de ifade etmiştir.

TBMM de sert yanıt veren kurumlar arasındadır. TBMM Başkanı Bülent Arınç'ın talimatıyla ilk olarak, 9-13 Mayıs 2005 tarihlerinde Meclis'in konuğu olarak Türkiye'ye resmi ziyarette bulunması planlanan Polonya-Türkiye Parlamentolararası Dostluk Grubu'nun programı iptal edilmiştir. Polonya Parlamentosu Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı ve beraberindeki heyetin 25-30 Mayıs 2005 tarihleri arasında Türkiye'ye planladıkları ziyaret de TBMM tarafından iptal edilmiştir. Ayrıca

[808] Resolution of the Polish Parliament, Art 33 of the Sejm regulation, gayriresmi çeviri, 19 Nisan 2005.

[809] Aslı Aral, 'Soykırım'ı Tanıyan Polonya'ya Tepki', *VOA*, 21 Nisan 2005.

TBMM, Polonya Meclis Başkanı Wlodzimierz Cimoszewicz'in himayelerinde 7 Mayıs 2005 tarihinde Polonya'da düzenlenen *Parlamenter Maraton ve Yarı Maratonu III. Dünya Şampiyonası*'na temsilci göndermekten vazgeçmiştir. Şampiyona'ya daha önce TBMM'yi temsilen iki milletvekilinin katılması planlanıyordu.[810]

TBMM Başkanı Bülent Arınç da 27 Nisan 2005'te Polonya Meclis Başkanı Wlodzimierz Cimoszewicz'e bir kınama mektubu göndermiştir. Mektupta şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"Polonya Meclisi'nin 19 Nisan 2005 tarihinde Türkiye'yi soykırım yapmakla itham eden bir karar kabul ettiğini büyük bir üzüntü ve hayal kırıklığıyla öğrendim. Bu karar Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri tarafından büyük bir tepki ve infialle karşılanmıştır. Birinci Dünya Savaşı koşullarında Türkler ile Ermeniler arasında yaşanan karşılıklı trajik olayların dost bir ülkenin Meclisi tarafından tek yanlı yorumlanması halkımızı derinden üzmüştür. Tarihin bu döneminin, Türkiye ve Türk Ulusu aleyhinde önyargılar yaratacak siyasi emellere alet edilmesini kabul etmek mümkün değildir. Ulusal parlamentolar, tarihin tartışmalı dönemleri hakkında bir yargıda bulunmak için uygun forumlar değildir. Bunun yerine parlamentoların ülkeler ve halklar arasındaki dostluk ve işbirliğinin geliştirilmesini sağlayacak bir ortam yaratılması için gayret göstermeleri gerektiğine inanıyorum. Türkiye her zaman tarihin tartışmalı dönemlerinin tarihçiler tarafından değerlendirilmesi gerektiğini savunmuş ve arşivlerini bütün araştırmacıların hizmetine sunmuştur. Son olarak, Türkiye, Ermenistan'a Türk ve Ermeni tarihçilerden oluşacak bir grubun ilgili bütün arşivlerde 1915 dönemine ait gelişme ve olayları inceleyerek, bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklamalarını önermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bir bildiri ile bu öneriyi benimsemişti. Ülkemizin bu iyi niyetli girişimlerine karşın, Polonya Meclisi tarafından kabul edilen karar ülkemiz arasındaki ilişkiler bakımından çok talihsiz bir gelişme olmuştur. Bu kararı, halklarımız arasındaki uzun tarihi geçmişi olan dostluk duyguları ile de bağdaştırmak mümkün değildir."*[811]

Ankara'nın Polonya'ya bir diğer tepkisi ise 'ziyaret ambargosu' şeklinde gerçekleşmiştir. Ziyaretler iptal edilerek ya da belirsiz bir tarihe ertelenerek Polonya'ya mesaj verilmek istenmiştir. Ancak söz konusu 'ambargo' ancak bir yıl sürebildi.[812] Polonya Dışişleri Bakanı Stefan Meller 13 Nisan 2006'da Ankara'yı ziyaret etmiştir. Polonya Meclis

[810] 'Polonya'ya Karşı Tavır', *Sabah*, 27 Nisan 2005.
[811] TBMM, Duyurular, 27 Nisan 2005.
[812] 'Soykırım Ambargosu Sona Erdi', *Tercüman*, 14 Nisan 2006.

Başkanı Marek Jurek Ankara'ya davet edilirken yaz ayına da karşılıklı ziyaretler planlanmıştır. Aslında bu gelişme kaçınılmazdı. Çünkü Avrupa Birliği'nin Polonya gibi büyük bir ülkesine karşı sonsuza dek sürecek bir ambargoyu uygulamak oldukça zordu. Buna karşın 'ambargo'nun sürdürülmesinde daha somut bir tavır sergilenmesi gerekirdi. En azından her ziyarette Ermeni sorunu konusunda Polonya'nın hatası daha sert ifadeler ile belirtilmeliydi. Oysa sadece Dışişleri Bakanı Gül Polonyalı bakan ile düzenlenen toplantıda Polonya'nın aldığı karar için sitem düzeyinde bir ifadede bulunmuş ve Polonya'dan Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı çağrıyı desteklemesini istemiştir.[813] Başbakan Erdoğan da Moskova ziyaretinde karşılaştığı Polonya Başbakanı'na sitem etmekle yetinmiştir.[814]

Arabuluculuk Teklifi

Kararın çıkmasından sonra Polonya, Türkiye ve Ermenistan arasında arabulucu olma isteğini çeşitli seviyelerde ve çeşitli defalar dile getirmiştir. Örneğin Kasım 2006'da Polonya Senato Başkanı Bogdan Borusewicz, Polonya'nın Ermeni-Türk ilişkilerinin iyileştirilmesi konusunda aracı olmaya hazır olduğunu, ancak bunun için tarafların ortak onayı gerektiğini, Polonya hükümeti temsilcilerinin Türkiye'ye de benzer bir teklifte bulunduklarını söylemiştir. En somut arabuluculuk teklifi ise Şubat 2007'de ortaya çıkmıştır. Gerek Ermenistan gerekse Türkiye ile iyi tarihi ilişkileri bulunduğunu söyleyen Polonya Dışişleri Bakanı Anna Fotyga, Polonya'nın iki ülke arasında arabulucu olabileceğini iddia etmiştir.[815] Bu teklif Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan ile Fotyga görüşmesinin ardından ortak basın toplantısında gelmiştir. "Erivan'ın, ön koşulsuz olarak Türkiye ile diplomatik ilişki kurmaya hazır olduğunu" dile getirdiğini belirten Oskanyan da, Polonya'nın önerisini olumlu karşıladıklarını ve gündemlerinde yer aldığını söylemiştir. Bu açıklama Türkiye'de bir ölçüde şaşkınlığa neden olmuştur. Oysa Ermenistan diğer birçok ülkede olduğu gibi Polonya'da da çalışmalarını kararın alınmasından sonra da sürdürmüş, oysa Türkiye kararın ardından kısa süreli bir kızgınlık göstermiş, ne var ki sonrasında Polonya üzerinde gerekli çalışmaları yapmamıştır. Böylece Ermeni yetkililer düzenli olarak Polonyalılara Ermenistan'ın koşulsuz olarak ilişkileri düzeltmeye hazır olduğunu, ancak Türkiye'nin kendilerini haksız yere 'ablukaya aldıkları'nı anlatmışlardır. Ermenistan'lı yetkililer sadece Polonya'da değil, diğer birçok ülkede de benzeri bir strateji

[813] 'Gül'den Polonyalı Meslektaşına 'Ermeni' Sitemi', *Türkiye*, 14 Nisan 2006.
[814] 'Rusya ve Polonya'ya Sitem', *CNNTürk*, 9 Mayıs 2005.
[815] 'Ankara-Erivan Hattında Arabulucu Olabiliriz', *Hürriyet*, 27 Şubat 2007.

izlemekte ve Türkiye'yi ilişkileri normalleştirmek istemeyen ülke olarak göstermeye gayret etmektedirler.

SLOVAKYA VE ERMENİ SORUNU

Türkiye, Ermeni sorununda belli başlı ülkelerde dahi yeterince lobi faaliyetinde bulunamaz iken Ermeni dernekleri ve örgütleri en ufak ülkelerde dahi geniş kapsamlı kampanyalar yürütmüşlerdir. Bunun en canlı örneklerinden birini de Slovakya oluşturmaktadır. 2004 genişlemesi ile AB üyesi olan bu küçük ülke Ermeni sorunu bir yana, diğer konularda da Türkiye'nin dikkatini çekmiş değildir. AB'ye üye olmak için birçok fedakârlıklar yapan Türkiye'nin bir AB üyesi olan Slovakya üzerinde yeterli diplomatik ve siyasi çalışmayı yaptığını söyleyebilmek oldukça zordur. Bunun doğal bir sonucu olarak AB'den müzakere tarihi almaya yoğunlaşan Türkiye, 17 Aralık Zirvesi'ne iki hafta kala Slovakya Ulusal Meclisi'nden gelen kararla adeta şok olmuştur. Slovakya karardan hemen önce Türkiye ile yapılan müzakerelerin ucunun açık olması gerektiğini belirtmiş, Türkiye'nin AB üyeliği ile ilgili çok da sıcak olmayan açıklamalar yapmış, bu açıklamaların birkaç gün sonrasında da Ermeni tasarısını gündeme getirmiştir. Tasarıda 1915 olayları 'soykırım' olarak tanımlanarak "Türkiye, 1915'teki Ermeni soykırımının insanlık suçu olduğunu kabul etmelidir. Türkiye, Ermenistan'a yaptırımlara son vermelidir" ifadelerine yer verilmiştir.[816] Karar Ermeniler arasında büyük bir sevinç yaratırken Türkiye hazırlıksız yakalandığı bu karar karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül kararın "kabul edilemez" olduğunu belirttikten sonra, kararın Slovakya Hükümeti'nin bilgisi dışında gerçekleştiğini, ani ve sorumsuzca bir davranış olduğunu iddia etmiştir. "Elbetteki bu kabul edilemez. Ancak bunun sorumlusu Slovakya Hükümeti değil muhalefetidir" diyen Gül, olayı resmi bir politikadan çok bir iç politika çekişmesi olarak algılamıştır.[817] Nitekim Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan resmi açıklamada da parlamentonun aldığı karar yapıcı olmamakla suçlanmış ve iç çekişmelerin sonucu olarak uluslararası ortama uymayan bir karar alındığı iddia edilmiştir.[818]

---

[816] Duygu Leloğlu, 'Slovakya Parlamentosu da "Ermeni Soykırımı"nı Tanıdı', *Vatan*, 2 Aralık 2004; Uğur Ergan, 'Slovakya'dan Soykırım Küstahlığı', *Hürriyet*, 2 Aralık 2004.

[817] 'Gül Slovenya'dan Döndü', *Vatan*, 2 Aralık 2004.

[818] 'Slovakya Meclisi'ne "Soykırım" Kınaması', *Zaman*, 3 Aralık 2004.

Ermeni basını ise Slovakya'nın sözde soykırımı kabul eden 16. ülke olduğunu belirterek[819], Slovakya'da kararın bu kadar kolay çıkmasını bu ülkenin Türkiye ile ortak çıkarlarının az olmasına bağlamıştır.

BALTIK DEVLETLERİ VE ERMENİ SORUNU

13 Aralık 2005'te soykırım iddialarını kabul eden parlamentolar arasına küçük bir Baltık ülkesi olan Litvanya da katılmıştır.[820] Alınan kararda 1915 olayları 'soykırım' olarak tanımlanırken, Türkiye de 'bu tarihi gerçekleri tanımaya' çağrılmıştır. Kararın dili oldukça sert ve bir ölçüde cüretkârdır. Karar metninde Türkiye'yi azarlayan bir üslup kullanılmıştır.

Karar çıkmadan önce Türkiye diplomatik kanallardan Litvanya'yı uyarmıştır. Ayrıca tasarının yasalaşmasını engelleyebilmek için çok güçlü bir mesaj da verilmiştir. Bu mesaj Litvanya Cumhurbaşkanı Valdas Adamkus'un Ankara ziyaretini ertelemektir. Adamkus'un Mayıs ayında yapması planlanan Türkiye ziyareti, bundan bir süre önce Litvanya Parlamentosu'na sunulması için hazırlanan Ermeni önergesi nedeniyle belirsiz bir tarihe ertelenmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in daveti üzerine, 2005 yılının 5 Mayıs'ı olarak kararlaştırılan Ankara ziyaretini programına alan Litvanya Cumhurbaşkanı'na Türk Dışişleri Bakanlığı üzerinden gönderilen mesaj nedeniyle Adamkus bu ziyareti ertelemek zorunda kalmıştır. Karar, Cumhurbaşkanı Sezer'in de bilgisi dâhilinde alınmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Adamkus için geçen yıl verdiği görüşme randevusu da iptal edilmiştir. Adamkus'un, Cumhurbaşkanı Sezer ve Dışişleri Bakanı Gül ile randevuları kesinleşmişti. 5 Mayıs tarihinde yapılması planlanan ziyaret için bir yıl önceden tarih belirlenmesine rağmen, Erdoğan *"Türkiye'de bir konferansa katılacağını"* bildirmiştir. Litvanya Büyükelçiliği, randevuyu 6 Mayıs sabahına almak istese de, Erdoğan için uygunsuz olduğu iletilmiştir. Adamkus, ertesi gün ABD Başkanı Bush ile görüşeceği için Türkiye ziyareti belirsiz bir tarihe ertelenmiştir.

Bu olaylar olurken bir grup Litvanyalı parlamenterin hazırladığı önerge, parlamentonun Dış İlişkiler Komisyonu'nda bekliyordu. Litvanya Büyükelçiliği yetkilileri ise, Türk Dışişleri Bakanlığı'na öner-

---

[819] Diğer ülkeler PanArmenian tarafından şöyle sayılmıştır: Fransa, Rusya, İtalya, Vatikan, İsviçre, Kıbrıs (Rum Kesimi), Belçika, Yunanistan, Kanada, Avustralya, Uruguay, Arjantin, Lübnan ve İran. 'Slovakia is the 16th Country to Recognize Armenian Genocide', *PanArmenian News*, 3 Aralık 2004.

[820] 'Litvanya da 'Ermeni Soykırımı'nı Tanıdı', *Radikal*, 17 Aralık 2005.

genin ilgili komisyondan geçme ihtimalinin düşük olduğunu iletmişlerdir.[821]

Litvanya Parlamentosu'ndaki Ermeni kararı 141 sandalyeli Parlamento'da 55 parlamenter mevcutken alındı. Oturuma katılanlardan 48'i olumlu oy kullanmıştır. Bazı uzmanlara göre kararın bu şekilde alınması "alışıldık bir Ermeni oldu-bittisi"[822] olarak algılansa da parlamentonun üçte birinden fazlasının katıldığı ve neredeyse oturuma kaulanların tamamının oy verdiği bir oylamaya oldu bitti demek doğru olmaz. Aynı şekilde oylamayı Litvanya'nın geçmişine bağlayanlar da olmuştur. Litvanya özellikle İkinci Dünya Savaşı esnasında oldukça ırkçı bir eğilim göstermiş, hatta Yahudi soykırımına katkıda dahi bulunmuştu. İşte bazı Türk yorumculara göre Litvanyalılar vicdanlarını rahatlatmak için sözde Ermeni soykırımını tanıyorlardı. Tıpkı Fransa gibi Katolik olan Litvanya'nın dindeki katılığının bir sonucu olarak Türkiye'ye tavır aldığı da gerekçeler arasında sayılmıştır. Tüm bunlara ek olarak alınan kararın sertliği Litvanya'nın nispeten küçük bir ülke olmasına bağlandı. Ülke ne kadar küçülürse kararlardaki dilin sertliği de artıyordu.

Tüm bu yorumlarda belli oranda haklılık payı vardı elbette. Ancak mesele sadece Litvanyalıların hatalarına bağlanacak, hatta komplo teorileri benzer açıklamalarla yetinilecek kadar basit değildir. Doğrudur, Litvanya'da Ermeni nüfusu oldukça azdır. 4 milyona yaklaşan ülke nüfusu içinde 1.000 kadar Ermeninin yaşadığı belirtilmektedir ve bu sayı Litvanya siyasetinde veya diğer alanlarında ciddi bir sayı sayılamaz. Ancak buna rağmen bir Ermeni nerede yaşarsa yaşasın Türkler ile olan sorunlarını hayatının merkezine oturtmaktadır ve Litvanya da bu açıdan bir istisna değildir. Ayrıca tüm dünya Ermeni diasporası arasındaki dayanışma da oldukça çarpıcıdır. Yine Ermenistan'ın bu tablo içinde eşgüdüm sağlayıcı ve teşvik edici rolü de unutulmamalıdır. Kısacası Litvanya'daki karar rastlantılar sonucu alınmamıştır. Hemen hemen her 24 Nisan'da Litvanya'da gösteri veya yürüyüş yapılmış veya başka bir etkinlik düzenlenmiştir. Konserler, sergiler ve konferanslar organize gösterilerden sadece bir kaçıdır. Baltık ülkelerindeki Ermeniler tek tek veya toplu olarak Baltık kamuoyunu etkileyebilmek için her yıl çok sayıda eylem düzenlemekte ve kamuoyunu soykırım kararlarına hazırlamaktadırlar.[823]

---

[821] 'Ankara'dan Litvanya'ya 'Ermeni Vetosu', H.O. *Tercüman*, 29 Mayıs 2005

[822] Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar'. *Ermeni Araştırmaları*, Sonbahar 2005, Cilt: 5, Sayı: 19, s. 15.

[823] 'Armenians in Estonia Commemorated Armenian Genocide Victims', *PanArmenian*, 25 Nisan 2006.

İçeride düzenlenen etkinliklere ve baskılara ek olarak Ermenistan devlet adamları her resmi ziyarette 'soykırım' konusunu gündeme getirmiş ve Türkiye'yi Litvanyalılara şikayet etmişlerdir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın Litvanya'ya 18 Ekim 2005'te düzenlediği gezide gündeme getirdiği önemli konulardan biri de 'soykırım ' iddialarıdır. Bu görüşmede Ermenistan'ın Avrupa'ya entegrasyonunda Litvanya'nın yapabileceği katkılar vs. de ele alınmıştır. Oskanyan ziyaret esnasında Litvanya Ermenileri ile de görüşmüş ve soykırım konusunda daha fazla eylemde bulunmaları için teşvik etmiştir. Oskanyan'ın Litvanya Soykırım ve Direniş Müzesi'ni gezmesi de vermek istediği mesaj açısından oldukça anlamlıdır.

Fotoğraf 71-72. Oskanyan'ın Litvanya Gezisi. Litvanya Başkanı Valdas Adamkus ve Dışişleri Bakanı Antanas Valionis ile görüşme

Litvanya Devlet Başkanı Valdas'ın 25-26 Nisan 2006 Ermenistan ziyareti ise 'soykırım' iddialarını Litvanya'ya kabul ettirebilmek için bir başka altın fırsat olmuştur. İki günlük resmi ziyaret, Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'ın daveti ile gerçekleşmiştir. Ziyarette ikili ilişkiler ve AB-Ermenistan işbirliği dışında en çok konuşulan konuların başında Ermeni soykırım iddiaları gelmiştir. Doğal olarak Valdas da Erivan'daki soykırım anıtını ziyaret ederek saygı duruşunda bulunmuş ve kendisine bu anıtın "dünyanın ilk soykırımı olan Türklerin Ermenilere uyguladığı soykırım anısına" dikildiği anlatılmıştır. Valdas Adamkus ayrıca sözde Ermeni Soykırımı için kurulmuş olan enstitü-müzeyi de gezmiştir. Litvanyalı Başkan ve eşi, Ermeni Patrik Katolikos 2. Karekin'i de ziyaret etmişlerdir. Burada 1915 olaylarını bir soykırım olarak takdim eden çizimleri ve diğer eserleri inceleyen Adamkus müze ziyaret defterine şu sözleri yazmıştır:

"İnsanın insana zalimliğini görünce ne hissettiğini yazabilmek çok güç. Bu eylemleri meşrulaştırabilecek kelimeler hiçbir dilde yoktur".[824]

Litvanyalı Başkan'a bu gezisi esnasında Erivan Devlet Üniversitesi tarafından bir de Fahri Doktora derecesi takdim edilmiştir.[825]

Litvanya Devlet Başkanı Valdas Adamkus'un kendisine verilen fahri doktora töreni sırasında yaptığı konuşma incelendiğinde kendisinin nasıl dini bir perspektiften bölgeye baktığı da kolayca anlaşılmaktadır. Adamkus 26 Nisan 2006 tarihli konuşmasında Ermenistan'ı Hristiyanlığı ilk kabul eden millet olması nedeniyle överken bu dinin bugünkü Avrupa'nın temellerini attığını vurgulamaktadır. Aynı ko-

[824] 'President of Lithuania Paid Tribute to Armenian Genocide Victims', *ArmRadio*, 26 Nisan 2006.

[825] 'President of Lithuania Paid Tribute to Armenian Genocide Victims', *ArmRadio*, 26 Nisan 2006.

nuşmada Ermenilerin büyük zulümler ve şiddet ile karşılaştığı da belirtilmektedir.[826] Konuya bu açıdan baktığımızda Ermenistan 'hak dinin yolcusu gerçek bir Avrupalı' olarak karşınıza çıkarken, Türkiye 'kâfirlerin ülkesi ve masum Hristiyanları soykırıma uğratmış, hiçbir dilin açıklayamayacağı kadar zalim ve barbar bir ülke' olarak görülmektedir.

Özetleyecek olur isek Litvanya'nın aldığı karar sadece bir oldubitti olarak değerlendirilemez. Kararın arkasında ciddi bir çalışma ve sabırla yürütülmüş organize bir kampanya bulunmaktadır. Türkiye, Litvanya benzeri ülkeleri yeterince önemsememektedir. Oysaki AB de Litvanya'nın oyu ile Almanya'nın oyu eşit sayılmaktadır. Ayrıca dünya sisteminde bir devletin aldığı bir karar çevresini de etkilemektedir. Tüm bunlara ek olarak Ermenistan'ın devlet olarak soykırım kararını dış politikasının kalbine yerleştirdiği Litvanya örneğinde daha rahat bir şekilde görülebilmektedir. Ermeni siyasetçiler her yurt dışı gezilerinde soykırım konusunu mutlaka açmaktadırlar. Ermenistan'a gelen her yabancı ise soykırım müzeleri, anıtları ve programları ile karşılaşmaktadır. Erivan'a resmi ziyaretlerde Türklerin ne kadar barbar olduğunu anlatma turlarına dönüşmektedir. Ermeni devlet adamları Türk karşıtı propagandayı büyük bir inanç ve sabır ile her ziyarette sürdürmektedirler. Türkiye kanadında ise benzeri bir çabanın milyonda birini dahi görebilmek olanaklı değildir. Ayrıca adı geçen ülkelerde elçilik çalışmaları ve diğer resmi çalışmalar da yetersiz kalınca Ermeniler istedikleri ülkede istedikleri kararı çıkartabilmektedirler. Türkiye için ise bu kararların tamamına yakını sürpriz özelliğini taşımaktadır.

Karara Tepkiler: Litvanya Meclisi'nin aldığı karar şüphesiz en çok Ermeni diasporasını sevindirmiştir. Karar metni ve hakkındaki yorumlar diaspora ağında hızla dolaşmıştır. Tüm dünyadaki Ermeni yayın organları kararı en önemli gelişmeler arasında saymışlardır. Kararın mimarlarından sayılması gereken Ermenistan devleti de bu kararla birlikte büyük bir sevinç yaşamış ve memnuniyet Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ve Ermenisan Meclis Başkanlığı kanalıyla Litvanya'ya iletilmiştir. Dışişleri Bakanlığı'na göre bu kararla birlikte Ermenistan uluslararası alanda güçlenmiştir.

Türkiye'nin tepkisine gelecek olur isek, Dışişleri Bakanlığı 16 Aralık 2005 tarihinde yaptığı açıklamada parlamentoların tarihi yargılayama-

---

[826] *"You are a nation who was among the first to create its alphabet and script, and it is due to this that the works of Antiquity reached Europe. You are a state who was the first, in the entire world, to embrace Christianity – the faith which in principle laid foundations for the Europe as we know it now. You are a state that, in the course of history, experienced a lot of cruelty and violence and more than once stood at the brink of extinction, but always found the strength to reborn and work hard to create its future..." Address by H.E. President of the Republic of Lithuania Valdas Adamkus* on the occasion of receipt of the title of Honorary Doctor Yerevan State University, 26 Nisan 2006, Ermenistan.

yacaklarını tekrarlamış ve tarihin tarihçilere bırakılması gerektiği üzerinde durmuştur. Ayrıca kararın ne Türkiye-Litvanya, ne de Türkiye-Ermenistan ilişkilerine herhangi bir katkı sağlamayacağı da belirtilmiştir. Açıklamada şu ifadelere yer verilmiştir:

> *"Birinci Dünya Savaşı'nın çok özel koşullarında cereyan eden ve Türklerin ve Ermenilerin karşılıklı büyük acılarına neden olan olayların birtakım sübjektif siyasi Saiklerle çarpıtılarak, bir soykırım olarak takdimi kabul edilemez."*[827]

Daha önce de belirtildiği üzere Türkiye daha karar çıkmadan Litvanya Cumhurbaşkanı'na randevu vermeyerek tepkisini dile getirmiştir. Ancak Litvanya Cumhurbaşkanı'nın Türkiye ziyareti 2006 Haziran'ında gerçekleşmiştir. Yani karar yasalaştıktan sonra. Bir AB üyesi ile sonsuza kadar küsülemeyeceği anlaşılıyordu. Litvanya Cumhurbaşkanı Adamkus da Türkiye'nin gönlünü almak için özel bir çaba sarfetmiştir. Teamüllere aykırı olmasına rağmen Başbakan Erdoğan'ın olduğu yere giderek onu ziyaret etmiştir. Hatırlanacağı üzere Erdoğan, Adamkus'a randevu vermiyordu ve ziyaret Litvanya tarafının ısrarı üzerine yapıldı. Bu ziyaret öncesinde de Litvanya kararın oluşturduğu rahatsızlığı gidermeyi ve 31 Mart 2006'da NATO adına Baltık Hava Polisliği görevini devralacak olan Türkiye için yapılacak devir-teslim töreninde açılışı Başbakan Erdoğan'ın yapmasını istemiştir. Ancak Erdoğan bu daveti de işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek kabul etmedi. Litvanyalı Cumhurbaşkanı Adamkus, Erdoğan ile görüşme fırsatını bulur bulmaz iki ülkenin ortak ülke olduğunu belirterek Litvanyalı firmaların Türkiye ile birlikte Orta Asya ve Ortadoğu pazarlarına girebileceğini iddia etmiştir.[828]

Adamkus Cumhurbaşkanı Sezer ile yaptığı görüşmede de 15 Aralık 2005'te alınan Ermeni kararının Litvanya devletini temsil etmediğini iddia etmiştir. Kararı gazetelerden öğrendiğini belirten Adamkus, *"Bir parlamenterin önerisi birkaç parlamenterin bulunduğu bir oturumda bu tasarı kabul edildi. Bu hükümetin veya Litvanya ulusunun pozisyonunu temsil etmiyor"* demiştir.[829] Bu ifadeler olumlu olsa da gerçekleri yansıtmamaktadır. Bir ülkenin parlamentosu onun iradesinin belirdiği en üst makamdır ve bu kurumlar yasa yapma yerleridir. Ayrıca karar birkaç parlamenterin işi olmaktan öte meclisin üçte birinin bulunduğu bir oturumda oybirliğine yakın bir rakamla alınmış bir karardır. Bu bakımdan kararı küçümsemek mümkün değildir.

---

[827] TC. Dışişleri Bakanlığı açıklaması, Aralık 2005.
[828] 'Zor Randevu', *H.O. Tercüman*, 22 Haziran 2006.
[829] 'Litvanya Cumhurbaşkanı Gönül Aldı', *Akşam*, 22 Haziran 2006.

Litvanya Kararının Önemi: Litvanya kararı bir başka AB ülkesinin Ermeni soykırım iddialarını kabul etmesi açısından olduğu kadar ilk kez bir Baltık ülkesinin Ermenilere hak vermesi açısından da önemlidir ve Baltık ülkeleri üzerinde etkisi derin olmuştur. Söz konusu ülkelerin kamuoyları birbirlerini yakından etkilemektedir ve diğer ülkelerde de yakın bir zamanda benzeri kararlar alınır ise şaşırmamak gerekir. Zaten Estonya Dışişleri Bakanı Urmas Paet, Postimus gazetesine verdiği bir mülakatta Türkiye'nin 'Ermeni soykırımı'nı tanıması gerektiğini söylemiştir.[830] Letonya Devlet Başkanı Vayra Vike-Freiberga ise 2005 Ekim ayındaki Erivan ziyareti esnasında Erivan Üniversitesi'nde yaptığı konuşmasında Türkiye'nin AB'ye girmeden önce bazı olumsuzlukları ortadan kaldırması gerektiğini belirtmiştir. Başkan Vike-Freiberga Ermenilere geçmişten çok geleceğe bakma tavsiyesinde bulunduysa da Letonya'da da bir Ermeni soykırımı kararının çıkmayacağının garantisi bulunmamaktadır.[831]

Letonya'da da 3.000 kişilik güçlü bir Ermeni diasporası bulunmaktadır. Bunların 2.500'ü Riga'da yaşamaktadır. Bu kişiler Letonya'da sosyal hayata önemli oranda adapte olmuşlardır. Sadece başkent Riga'da 20'den fazla Ermeni lokantası bulunmaktadır. *Ararat* (Ağrı Dağı) adlı gazeteleri ise Estonya ve Litvanya'da da okunmaktadır. Letonya ile ilgili ilginç bir not da Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasıdır. Hatırlanacağı üzere ikinci ülke de Türkiye'dir. Letonya Parlamentosu'nda bir Ermeni lobisinden bahsetmek mümkündür. Bu lobi aşırı sağ partiye kadar bazı milletvekillerince desteklenmektedir. Lobi içinde parlamentonun bayan başkanı Ingrida Uder'nin de bulunduğu belirtilmektedir. 2006 yılı 24 Nisan etkinliklerinde çok sayıda sergi, gösteri ve konferans düzenleyen Ermeniler bu aktivitelerinden birini de ülkenin meclisinde gerçekleştirmişlerdir. Aynı dönemde Ermeni lobisi Letonya Parlamentosu'ndan bir de soykırımı tanıma kararı geçirtmeye çalışmıştır. Ancak tasarı 100 milletvekilinden sadece 15'inin desteğini almıştır. Bunlardan 11'i sağcı, 4'ü ise solcu Rus milletvekilleridir. Başarısızlık Ermeni lobisini yıldırmış görünmemektedir ve benzeri bir girişimin 2007'de de tekrarlanacağı anlaşılmaktadır.

[830] *PanArmenian*, 30 Kasım 2005.

[831] 'Latvian president on Armenian Genocide', *ArmInfo*, 8 Ekim 2005.

İSKANDİNAVYA ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU

İskandinav ülkeleri Türkiye'yi eleştirmede diğer Avrupa ülkelerine göre açık ara ile önde bilinirler. İsveç, Norveç, Finlandiya ve Danimarka'nın bu tutumu söz konusu ülkelerin demokrasiye ve insan hakları konularına aşırı bağlılıklarıyla ilişkilendirilse de bu durumun asıl nedeni olarak bu ülkelerde Türkiye karşıtı lobilerin güçlülüğü gösterilebilir. Rum, Ermeni, PKK ve aşırı sol Türk gruplar Türkiye karşıtı politikalarda ciddi bir işbirliği içindedirler. İskandinav ülkelerinin nispeten daha demokratik yapılarını istismar eden bu gruplar kadar bu ülkelerdeki siyasetçilerin tarihsel ırkçı ve dinci önyargıları da önemli bir unsurdur.

İsveç ve Ermeni Sorunu

İsveç Parlamentosu 31 Mart 2000'de Ermeni soykırımı iddialarını içeren bir raporu 31 Mart 2000'de kabul etmiştir. Parlamentonun Dış İlişkiler Komisyonu tarafından hazırlanan rapor 1915 yılında Ermenilere soykırım yapıldığını belirtmektedir. Raporda ayrıca 1985 yılında BM ve AP'nin Ermenilere karşı soykırım yapıldığını kabul ettiği iddia edilmektedir ki burada maddi hata da vardır. Raporun son cümlesinde soykırım iddialarının daha açık bir şekilde ele alınmasının Kafkasya bölgesinde istikrar ve gelişmeye büyük katkı sağlayacağının iddia edilmesi ise traji-komik denebilecek bir durumdur. Neredeyse bir asır önce olduğu iddia edilen bir gelişmeye bu kadar büyük bir önem atfedilirken halen işgal altında olan Azeri toprakları ve 1 milyona yakın Azeri mültecinin durumu, Ermenistan'ın Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'a dönük irredentist politikaları ve Ermeni teröründen bir cümle ile dahi olsun bahsedilmemektedir.

Kararın çıkmasında diğer ülkelerde olduğu gibi, İsveç'teki Ermeni Soykırımı Tanıma Komisyonu'nun önemli bir rolü olmuştur. Ayrıca İsveç'in Ermeni kökenli milletvekili Murad Artin de kararın çıkmasında aktif rol almıştır.[832] Fakat karar birkaç kişinin şahsi gayertlerinden çok İsveç'teki Ermenilerin başlattıkları ve diğer ülkelerdeki Ermenilerin büyük destek verdiği büyük kampanya sonucunda alınabilmiştir.

[832] 'Parliament of Sweden Recognizes Armenian Genocide', *The National Journal*, 8 Nisan 2000.

Norveç ve Ermeni Sorunu

Norveç henüz Ermeni iddialarını tanıyan ülkelerden biri değildir. Bunun en önemli nedenleri arasında NATO'da müttefik Türkiye ile ilişkileri bozmamak ve Azerbaycan ile olan petrol-gaz ilişkilerine zarar vermemek olarak gösterilmektedir.[833] Buna rağmen Norveçli Ermeniler ve uluslararası Ermeni lobisi Norveç'te de sözde soykırım gösterileri, sergileri, yayınları vs.'yi kapsayan kampanyalarını sürdürmektedirler.

Finlandiya ve Ermeni Sorunu

'Ermeni İddiaları Tam Üyelik Koşulu Değil'

Ermeni iddialarının Avrupa-Türkiye ilişkilerini en yoğun şekliyle işgal ettiği dönemde Finlandiya'nın dönem başkanı oluşu Finlandiya'yı da konuya dâhil etmiştir. Bu çerçevede Finlandiya açıkça Ermeni iddialarını kabul etmesinin Türkiye'nin tam üyeliğinin önünde bir engel olmadığını açıklamıştır. Azerbaycan'a ziyareti esnasında açıklamada bulunan Finlandiya Dışişleri Bakanı Erki Tuomioja "Türkiye'nin AB üyeliği için 'Ermeni soykırımı'nı tanıması söz konusu değildir. Bu konu, tarihçilerin sorumluluğu, uluslararası siyasete alet edilemez" demiştir.[834] Aynı şekilde Finlandiya Parlamento Başkanı Paavo Lipponen de Türkiye'nin çok önemli bir ülke olduğunu belirterek Ermeni soykırım iddialarının bir kriter olamayacağını söylemiştir. Her ülkenin tarihi olduğunu, bunu reddetmenin mümkün olmadığını belirten Lipponen, soykırım iddialarının araştırılması için Türkiye'nin bir komisyon kurulmasını teklif ettiğini ifade ederek, bunun çok önemli olduğunu ve değerlendirilmesi gerektiğini bildirmiştir. Her ülkenin geçmişinde bu tarz ön yargılar, iddialar bulunabileceğini belirten Lipponen, bunun sadece Türkiye'nin meselesi olmadığını vurgulamıştır. Elbette Lipponen de bu sözlerine rağmen Ermeni iddialarının doğru olduğunu düşünenlerden biriydi.[835]

'1915 Olaylarını Soykırım Olarak Görüyorum'

Son dönemde Finlandiya'dan gelen en çarpıcı açıklama Dışişleri Bakanı Erki Tuomioja'nın 1915 olayları ile ilgili olarak *"Ben kişisel olarak o zaman olanları tanımlamada 'soykırım' kavramının doğru bir terim olduğunu*

[833] Ruzanna Amiraghyan, *Armenia Now*, 25-29 Nisan 2005.
[834] *Radikal*, 4 Ekim 2006.
[835] *Zaman*, 9 Ekim 2006.

düşünüyorum ve Türkiye'nin de bu gerçeği kabul etmeye hazır hale geleceğini sanıyorum" demesidir. Bakanlık resmi sitesinde de yayınlanan açıklama aslında Fransa'nın Ermeni iddialarını reddetmeyi suç sayan yasa tasarısının alt mecliste geçmesini eleştirmek üzere yapılmıştır. Finli bakan Fransa'nın kararını 'aptallık' olarak değerlendirecek kadar ileri giderken, 1915 olaylarını da 'soykırım' olarak tanımlamış ve Türkiye'yi de bunu tanımaya çağırmıştır.[836] Kısacası 2006 Avrupa'sında Türkiye'ye karşı insaflı olanın hali bile budur.

Danimarka: Resmi Olarak Tanımıyor

Danimarka[837] Dışişleri Bakanı Per Stig Moeller 11 Ocak 2008'de Danimarka Meclisi'nde verdiği yazılı yanıtta Ermeni iddialarını Danimarka'nın 'soykırım' olarak tanımadığını belirterek meselenin 'tarihi bir sorun' olduğunu ve tarihçilere bırakılması gerektiğini ifade etmiştir.[838] Moeller'in yanıtı Damirmarka aşırı sağ partisi Danimarkalı Halk Partisi milletvekili Morten Messerchmidt'in sorusu üzerine gelmiştir. Böylece Danimarka'da da Ermenilerin aşırı sağ ve ırkçı siyasiler ile işbirliği yaptığı bir kez daha anlaşılmıştır. Yanıt üzerine Messerschmidt, Danimarka basınına Danimarka'nın Türkiye'nin tepkisinden korktuğu için bu konuda adım atmadığını öne sürmüştür.

İSPANYA VE ERMENİ SORUNU: BAŞARISIZ BİR GİRİŞİM

Tüm AB ülkelerinde Türkiye'yi kıskaca almaya çalışan Ermeni lobisinin bir hedefi de İspanya olmuştur. Ispanya'da aşırı Katalan milliyetçiliğini savunan Katalonya Cumhuriyetçi Solu ERC milletvekilleri Rosa M. Bonas ve Joan Puigcercosi tarafından Haziran 2006'da Meclis Dışişleri Komisyonu'na Ermeni iddialarını destekler nitelikte bir tasarı sunulmuştur. Bu tarihten itibaren Türkiye'nin Madrid Büyükelçiliği Meclis ve Dışişleri nezdinde girişimlere başladı ve tasarıyı engellemeye çalışmıştır. Daha sonra milletvekili Maria Bonas'la yüzyüze de görüşen

[836] *Zaman English*, 19 Ekim 2006.

[837] Danimarka'da çok az sayıda Ermeni yaşamaktadır. Bazı kaynaklar rakamı 3.000'e kadar çıkarsa da 1.000 kadar Ermeni yaşadığı da iddia edilmektedir. 5 milyon nüfuslu Danimarka'da Türklerin sayısı ise 55.000'in üzerindedir. 2004 yılı Danimarka rakamları (Danmarks Statistik, Statbank) ülkedeki Türk vatandaşlarının sayısını 30.450 olarak vermektedir. 2001 yılında 31.978 olan sayı vatandaşlık değiştirmeler ile değişkenlik göstermektedir. Ayrıca kaçak olarak bu ülkede bulunanların sayısı da az değildir. Danimarka'da yaşayan diğer ülke vatandaşlarının toplam sayısı 250.000, bu ülkedeki tüm yabancı kökenlilerin sayısının ise 450.000 civarında olduğu kabul edilir ise Türkiye'den göç edenlerin ülke içerisinde ciddi bir rakam oluşturduğu görülecektir.

[838] 'Denmark Does Not Recognize Armenian Genocide: Minister', AFP, 12 Ocak 2008.

Büyükelçi Vural ayrıca ilgili milletvekilleri ve Komisyon Başkanı'na mektuplar göndermiştir. Bu çabalar sonuç vermiş ve tasarı Eylül 2006'da geri çekilmiştir.[839]

BULGARİSTAN VE ERMENİ SORUNU: BAŞARISIZ BİR GİRİŞİM DAHA

Ermeni lobisi sadece AB üyelerini değil, AB'ye girecek olan ülkeleri de tezlerini desteklemeleri için ikna etmeye çalışmıştır. Özellikle AB'ye girdikten sonra bu çabalar daha da artmış ve Bulgaristan[840] gibi ülkeler Ermeni iddialarını kabul ettirmek için öncelikli ülkeler haline gelmişlerdir. Türkiye'ye karşı alerjisi olan gruplar bu girişimlerinde en önemli yardımcıları olmuştur. Bulgaristan'da bu konuda işbirliği yaptıkları grup ise ırkçı ve Türkiye karşıtı tutumuyla bilinen ATAKA Partisi olmuştur.[841] Bu parti Bulgaristan'ın karşılaştığı en önemli sorunun ülkedeki Türk azınlık olduğunu açıkça savunmuş ve çok defa ırkçı açıkla-

[839] 'Ermeni İddiaları İspanya'dan Döndü', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, 20 Eylül 2006.

[840] Bulgaristan'daki Ermeni sayısı çok olmamakla birlikte 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk döneminde İstanbul ve diğer bazı Osmanlı şehirlerinden Bulgaristan'a Ermeni göçleri yaşanmış ve özellikle bazı zengin aileler bu ülkeye yerleşmişlerdir. Daha çok tütün işiyle uğraşan ve çok geniş araziler alan bu Ermeniler Trakia, Sevan, Asparez gibi bankalar da kurmuşlardır. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti yıkılınca da bazı göçler olmuş ve bir dönem Bulgaristan Ermeni siyasi faaliyetlerinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Aslına bakılırsa Osmanlı döneminde Bulgaristan Ermeni terörü ve ayrılıkçılığı için hep önemli olmuştur. Taşnaklar'ın 4. Genel Kurulu'nun Sofya'da yapılmış olması bunun açık bir göstergesidir. Osmanlı Bankası baskını da dâhil olmak üzere birçok terör saldırısı Bulgaristan'da planlanmıştır ve birçok silah ve propaganda malzemesi Bulgaristan üzerinden Osmanlı topraklarına sokulmuştur. Bunun bir nedeni Bulgaristan'ın İstanbul'a olan coğrafi yakınlığıysa da, asıl neden Ermeni bölücüler ile Bulgaristan'a arasında oluşan doğal ittifaktır. Nitekim bu yakınlığı 1912 Balkan Savaş'ında 280 Ermeni askerin Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmasına kadar vardırmışlardır. Bulgar ordusu içindeki Ermeni askerlerin başında da Taşnaklardan Garagin Njdeh vardır. Ermeni kaynakları 'Ermenistan' dışındaki ilk ve tek Ermeni askeri okulunun da Bulgaristan'da kurulduğunu iddia etmektedirler. 1920'li yıllarda Ermenistan'dan Bulgaristan'a çok sayıda kalifiye Ermeni göç etmiş ve ilişkiler tekrar canlanmıştır. Bu yıllarda Bulgaristan'daki çok sayıda Ermeni sosyal ve yardım kuruluşu aynı zamanda propaganda makinesi olarak kullanılmış ve Türkiye'ye karşı Ermeni-Bulgar yakınlığını korumaya çalışmıştır. Ancak komünizmle birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Ayrıca 1960'larda yoğunluk kazanan ABD, Kanada ve Avustralya'ya göçlerle birlikte Bulgaristan'daki Ermeni nüfusu 10.000 kişinin altına düşmüştür ve Ermeni faaliyetleri de zayıflamıştır. Hatta Ermeniler 1960'lı yıllarda Bulgaristan'ın Ermeni öğrencilerin Ermeni okullarında okumalarını yasakladığını dahi iddia etmişlerdir. Bulgaristan'da halen faal olan Ermeni sayısı 200 kadardır. Ancak diğer ülkelerdeki Ermeniler maddi ve diğer açılardan Bulgaristan Ermenilerini yönlendirmekte ve organize etmektedir.

[841] 'Bulgarlardan Net Tavır: Bulgaristan Ermeni Karar Tasarısını Reddetti', *USAK Stratejik Gündem*, 10 Mayıs 2006

malarda bulunmuştur. Partinin Genel Başkanı Volen Siderov ile toplam 12 milletvekilinin imzaladığı "*Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915-1922 yıllarında Ermenilere karşı uyguladığı soykırımın tanınması*" başlıklı karar tasarısı parlamentoda 10 Mayıs 2006'da gündeme getirilmiştir. Çoğunluğunu Türk kökenli Bulgaristan vatandaşlarının oluşturduğu HÖH (Hak ve Özgürlükler Hareketi) itiraz etmesine rağmen karar tasarısı gündeme taşınmıştır. Oylamaya toplam 174 milletvekili katılırken, 'evet' diyenlerin sayısı 55'te kalmıştır. Buna karşın 'hayır' oyları 79'u bulmuştur. 40 milletvekili ise çekimser kalmıştır.[842] Böylece tasarı oldukça ateşli tartışmaların aradından reddedilmiştir.

HÖH milletvekillerinden Lütfi Mestan bu konunun Bulgaristan Parlamentosu'na gelmesinin son derece gereksiz olduğunu ifade ederek, parlamentoların tarihe karışmaması gerektiğini söylemiştir. Mestan, "*Tarihi yaraları kaşıyarak barış ve huzuru yakalayamayız*" diye konuşmuştur. Bulgaristan Sosyalist Partisi (BSP) milletvekili Tatyana Donçeva da konunun gündeme getirilerek siyasi çıkar sağlanmaya çalışılmasının anlamsız olduğunu söyledi. Donçeva, "*2006 yılında hala Osmanlı İmparatorluğu ile uğraşmak utanç vericidir. Tarihi tarihçiler yapar, Osmanlı İmparatorluğunu tartışmak bizim işimiz değildir. Sadece geçmişle uğraşan siyasi partilerin geleceği olamaz*" demiştir.

ATAKA milletvekilleri ise konuşmalarında tasarının benzerlerinin Avrupa'da 9 ülkenin parlamentosu tarafından kabul edildiğini, er ya da geç Bulgaristan Parlamentosu'nun da bu tasarıyı kabul edeceğini iddia etmişlerdir.

Görüşmelerde son konuşmayı, Parlamento Başkanı Georgi Pirinski yapmıştır. Pirinski, Bulgaristan Parlamentosu'nun bu konuyu görüşmeye hazır olmadığını ifade ederek, tasarının iki komisyonda 3 ay boyunca ele alındığını, ancak her iki komisyonun da aralarında bilim adamları olmasına rağmen bir karara varamadığını kaydetmiştir. Pirinski, "*Biz bu konuda bugün dengeli, akılcı ve sağlam gerekçelere dayalı bir karar vermek durumunda değiliz*" demiştir.[843]

Böylece Bulgaristan'da Ermeni iddiaları püskürtülmüştür. Ancak ne Ermeniler, ne de Türkiye karşıtı Bulgarlar pes etmek niyetinde değildi ve pes de etmemişlerdir. 2008 Ocak ayında aşırı sağcı ATAKA partisine mensup milletvekilleri tarafından hazırlanan ve Ermeni iddialarını yasalaştırmaya çalışan teklif parlamentoda bir kez daha reddedilmiştir. Üçüncü girişimde 173 milletvekilininden 50'si teklifi kabul ederken, 63

[842] 'Bulgaristan Ermeni Karar Tasarısını Reddetti', *Hürriyet*, 10 Mayıs 2006; 'Bulgarian Lawmakers Reject Armenian 'Genocide' Claim', *Turkish Daily News*, 18 Ocak 2008.

[843] 'Bulgarlardan Net Tavır...'.

milletvekili karşı çıkmıştır. Üyelerinin çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Hak ve Özgürlükler Hareketi (DPS-HÖH) milletvekili Remzi Osman, böyle bir teklifin parlamentoda gündeme getirilmesinin hem tarihi gerçeklere, hem de parlamentoya saygısızlık olduğunu söylerken "olayları yaşandığı zamana ve şartlara göre değerlendirmek gerekir" demiştir. Osman, dış güçlerin kışkırtmasıyla Ermeni çetelerin Türk ordusuna ve Türk halkına karşı kanlı eylemler düzenlediğini hatırlatarak *"Bu şartlarda insanların ve devletin güvenliğinin sağlanması adına zorunlu göç uygulaması kararı alınmıştır. Benzer bir karar ABD tarafından İkinci Dünya Savaşı sırasında New York'ta yaşayan Japonlara uygulanmıştır. Ayrıca, tarihin değerlendirilmesi ve yargılanması parlamentoların görevi değildir. Tarihi tarihçilere bırakmalıyız"* demiştir. Teklife ret oyu veren Bulgaristan Sosyalist Partisi (BSP) milletvekillerinden Aleksandar Radoslavov da, genel kurulda yaptığı konuşmada, bunu gündeme getirenlerin gerekçelerinin arkasında aslında Türklere karşı 'nefret duygusu'nun olduğunu söylemiştir. Radoslavov *"Nefret bir parlamentoda siyasi argüman olarak kullanılmamalıdır. Bu, ne insanlığa, ne de barışa hiçbir katkı sağlamaz"* diye konuşmuştur. ATAKA partisinden yapılan açıklama ise bu tür girişimlerin ileride de tekrarlanacağını gösteriyordu. Çünkü ATAKA teklifin parlamentoda kabul edilinceye kadar tekrarlanacağını ilan ediyordu.[844]

Anlaşılan o ki Bulgaristan'da Osmanlı ve Türk karşıtı gruplar Türkiye ile Bulgaristan'ın arasını açmak, bundan çok daha önemlisi Bulgaristan'daki Türk azınlığı asimile edebilmek için Ermeni iddiaları da dâhil diğer Türkiye karşıtı unsurları kullanmaya devam edeceklerdir. Türklere karşı ırkçı hareketlerin geçmişte sıkça görüldüğü Bulgaristan'da bu konuda doğal bir ittifakın oluştuğunu söylemek mümkündür. Oysaki Bulgaristan tarihinde Türklere uygulanan mezalim 1915 olaylarını aratacak türdendir ve tarihiyle yüzleşmekde zorlanan diğer birçok ülke gibi Bulgaristan'da da aşırı sağcılar ötekini suçlayarak kendisini temizlemeye çalışmaktadır. Özetlenecek olursa Bulgaristan'da ATAKA ve Ermeni girişimleri artarak sürecektir. Oylamalardaki birbirine yakın oylar dikkate alındığında Türkiye ve HÖH'ün sürekli olarak tetikte olması gerektiği anlaşılmaktadır. Aksi takdirde bir boş an yakalanarak Ermeni iddiaları yasalaştırılmaya çalışılacaktır. Nitekim Ermenistan'ın Bulgaristan Büyükelçisi Sergei Manasarian *"Bulgaristan'da soykırımın tanınması zaman meselesidir"* diyerek bunun için seçimlerle birlikte değişecek dengeleri beklemek gerektiğini söylemiştir.[845] Anlaşı-

[844] 'Bulgaristan, Ermeni İddialarını Reddetti', *Star*, 17 Ocak 2008.

[845] 'Recognition of Armenian Genicide by Bulgaria is an Issue of Time', *Pan Armenian*, 2 Ekim 2007.

lan odur ki Bulgaristan'da Ermeniler HÖH'ün daha az milletvekili çıkaracağı ve hükümette yer almayacağı bir seçimi beklemektedirler.

Bulgaristan Yerel Yönetimlerinde Ermeni İddiası

Meclis'te başarısız girişimler olsa da ATAKA ve Ermeniler başka kanalları da denemişlerdir. Özellikle ATAKA'lı üyelerin çoğunlukta olduğu şehir meclislerinde Ermeni iddiaları gündeme getirilmiş hatta kararlar da alınmıştır. Örneğin aşırı sağcı ATAKA ve GERB partisi üyelerinin çoğunlukta olduğu Burgaz Belediye Meclisi, 28 Şubat 2008'de yaptığı oturumda Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeniler'e soykırım yaptığına ilişkin bir karar almış ve 24 Nisan'ı anma günü olarak kabul etmiştir. Karar hem Türkiye'den hem de Bulgaristan'daki Türklerden büyük bir tepki görmüştür. Edirne Valisi Burgaz Belediye Başkanı Dimitar Nikolov'a bir mektup yazarak karardan duyduğu rahatsızlığı iletirken mektubunda, "Karar art niyetli, biz reddediyoruz. Meclis'in kararı iptal edilene kadar kentinizle her türlü sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiyi askıya alacağız" ifadelerini kullanmıştır. Yine Burgaz'taki Türk Konsolosluğu'ndan yapılan açıklamada "Burgaz Şehir Meclisi'nin özellikle Türkiye ve Ermenistan arasında çözüme ulaşmamış bir konu hakkında böyle bir siyasi karar alma yetkisi yok. İhtilaflı konuya taraf olmalarının da çözüme hiçbir katkısı olmayacaktır" denilmiştir. Türk tarafından beklemediği sert bir tepki gören Belediye Meclisi ise ilk toplantısında kararı yeniden görüşme kararı almıştır.[846]

Burgaz tek örnek değildir. Ermeniler ve ATAKA Edirne Belediyesi ile kardeş şehir olan Yambol'da da benzeri bir oyunu devreye sokulmuştur ve "Ermeni soykırımını tanıyalım" önergesi Ocak 2008'de belediye meclisinde son anda önlenmiştir. Yambol Belediye Başkanı Georgi Slavov reddedildiğini belirtirken *"Böyle bir önerge benim ve de belediye meclisinin görüş ve desteğini taşımamaktadır. Benim görev sürem boyunca iki kent ve iki halk dostluk ve işbirliği içinde olacaktır"* demiştir.[847]

Şu ana kadar Bulgaristan Parlamentosu'na ve başkent Sofya'da belediye meclisine benzer teklifler sunulmuştur ve büyük bir olasılıkla yakın bir zamanda yeni teklifler de görülecektir. Ermeniler diğer ülkelerde olduğu gibi Bulgaristan'da da sürekli olarak karar tasarılarının arkasında olacaktır. Tasarıların yasalaşıp yasalaşmaması ise Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinin düzeyine ve Türkler mesele karşısında sürekli

[846] 'Bulgaristan'ın AB Fonlarına Türkiye Engeli', *Dünya*, 11 Mart 2008.
[847] 'Bir Bardak Suda Fırtınalar Kopmuş', *Baltürk* (Bugaristan), 19 Şubat 2008.

olarak tetikte kalmasına bağlı olacaktır. Bu da dış ilişkilerde ciddi bir enerji ve dikkat kaybına yol açmakta ve zaaflar oluşturmaktadır.

TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİNDE ERMENİ SORUNU (1989-2008)[618]

Tıpkı 1980'li yıllarda olduğu gibi 20. yüzyılın dönemecinde de Ermeni sorunu Türk-Amerikan ilişkilerinde önemli engellerden biri olmaya devam etmiştir. ABD'deki güçlü Ermeni lobisi Türkiye'ye karşı Fransa'da olduğu gibi yerel ve ulusal meclislerde 'soykırım'ı resmen tanıyan kararlar çıkartmaya çalışmış, içinde bulunduğu ülkenin (ABD'nin) gücünü kullanarak 'Türkiye'yi yola getirmeye' çaba göstermiştir. Bunun için diğer Türkiye karşıtı gruplar ile her türlü işbirliği yapılırken medya ve diğer kamuoyu etkileme araçları ile toplum bu tür kararlara hazır hale getirilmeye çalışılmıştır. Tıpkı Fransa'da olduğu özellikle belli eyaletlerin belli şehirlerinde toplanan ve bazı kaynaklara göre sayıları 1 milyonu aşan Amerika Ermenileri sanattan, eğitime, bilim dünyasından ticarete, siyasete kadar çok geniş bir alanda etkili pozisyonlarda bulunmaktadırlar. Özellikle sözde soykırım konusundaki propaganda çalışmalarının neredeyse bir asırdır sürdüğü hatırlanacak olur ise Amerikalı Ermenilerin bu konuda çok ciddi kazanımları olmuştur. Kaliforniya gibi bazı eyaletlerde 'Ermeni soykırımı' ilkokul ders kitaplarına dahi girmiştir. Doğal olarak böylesine uzun bir geçmişi bulunan çalışmalar siyasi alanı da etkilemiş ve Türkiye-ABD ilişkilerinde ciddi bir engel teşkil etmiştir. Bu durum Türkiye'yi olduğu kadar ABD'yi de rahatsız etmiştir. Önemli bir müttefik ile olan ilişkilerinin sürekli olarak küçük bir lobi grubu tarafından adeta esir alınması Beyaz Saray ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın hareket alanını daraltmıştır. Bu nedenle ABD uzunca bir süredir sorunu en azından kontrol edilebilir bir seviyede tutma gayretinde olmuştur. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde Ortadoğu ve çevre bölgelerde Türkiye'ye her anlamda daha fazla ihtiyaç duyan ABD, Baba Bush, Clinton ve Oğul Bush dönemlerinde Türkiye'yi Kafkaslar'da ve Ortadoğu'da ABD politikalarının uygulanmasında en önemli aktörlerden biri olarak görmüştür. Bu çerçevede en önemli engel ise içeride Ermeni lobisinin sürekli olarak Türkiye ile işbirliğini engellenmesi, Kafkaslar'da ise Türkiye ve Azerbaycan'dan kaçan Ermenistan'ın Rusya ve İran'a yaklaşmasıdır. Bu iki

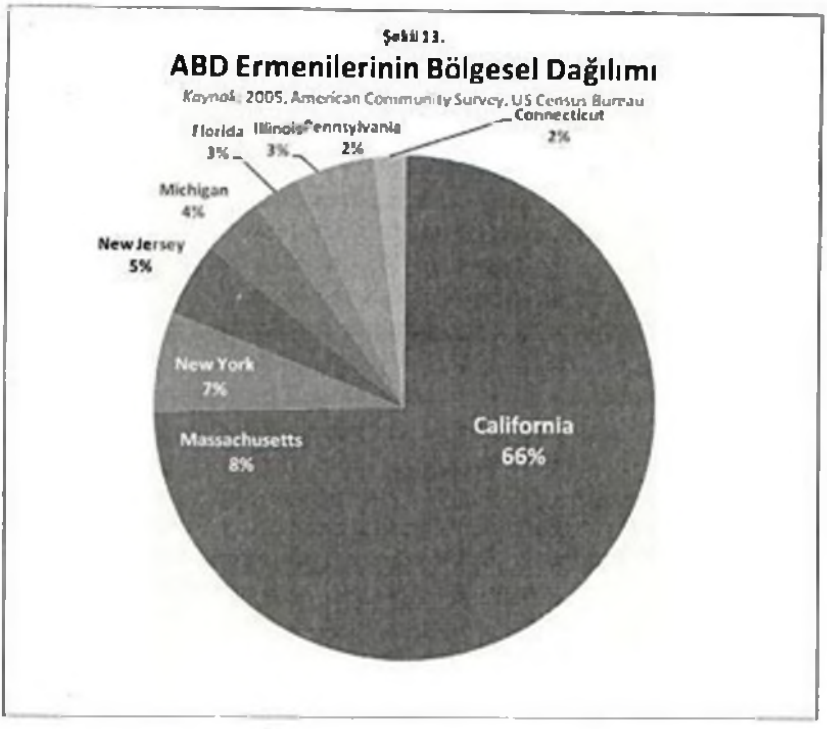
[618] Bu konuda ayrıca bkz.: Şenol Kantarcı, Ermeni Lobisi: ABD'de Ermeni Diasporası'nın Oluşması ve Lobi Faaliyetleri', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 139-169; Şenol Kantarcı, 'ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 67-118.

gelişmeyi de tersine çevirmek isteyen ABD'nin amacı elindeki 'kartlar'ın birbiriyle çelişmesini önlemektir. Fakat ilişkilerdeki detaylara geçmeden önce not etmekte yarar vardır: Türkiye-ABD ilişkileri genel anlamda iyi olduğu zamanlarda Ermeni lobisi, Rum lobisi vb. grupların ABD politikaları üzerindeki etkisi çok sınırlı kalmakta, Amerikan Temsilciler Meclisi ve Kongresi'ne ya Ermeni tasarısı gelmemekte, ya mevcut tasarılar geri çekilmekte, ya da tasarılar daha sonra verilmek üzere bekletilmektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye'nin konumu ABD politikalarında güçlendikçe Ermeni ve Rum lobilerinin konumu zayıflamaktadır. Bu durum 1970'lerde ve 80'lerde olduğu gibi Soğuk Savaş sonrasında da devam etmiştir. Ancak bu durum Amerikan yerel siyasetinde daha farklı bir özellik göstermiştir. Ulusal bazda ilişkiler hangi düzeyde olursa olsun yerel politikalar ve eyalet politikaları yerel grupların etkinlikleriyle şekillenmiştir. Bu nedenle Türkiye-ABD ilişkilerinin düzeldiği dönemlerde Ermeniler şehir ve eyalet meclislerinde etkili olmaya ve 'soykırım'ı tanıyan kararlar aldırmaya çalışmışlardır. 1990'ların sonunda Amerikan Kongresi'nden istediği kararı aldırmakta zorlanacağını anlayan Ermeni lobisi taktik değiştirerek önce eyaletlerde 30 sayısına ulaşmayı, ardından Kongre'de asıl ulusal kararı aldırmayı hedef olarak belirlemiştir. Buna göre yerel bazda Ermeni soykırımı olduğuna ikna edilecek olan Amerikan siyasetçileri Kongre'de daha kolay bunu kabul edeceklerdi. Bu konuda 2001 yılında Fransız Meclisi'nin 'Ermeni soykırımı'nı tanıma kararı da oldukça büyük bir sinerji oluşturmuştur.

Soğuk Savaş boyunca Ermeni diasporası ABD siyasetinde oldukça etkili bir konuma gelmiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ise denkleme bir de Ermenistan ve Kafkasya girmiştir. Ermenistan nedeniyle Kafkasya politikalarına ağırlığını koyan Ermeni diasporası 'soykırım' iddiaları ile birlikte en çok ağırlığını ve enerjisini Kafkasya'ya vermeye başlamıştır. Bu çerçevede Azerbaycan'ı cezalandırıcı yasal düzenlemeler[849] yapılırken Ermenistan da işgalci taraf olmasına karşın ABD insani yardımlarından kişi başına en çok yararlanan ülke olmuştur. Bu da diasporanın Ermeni ve Kafkas politikalarında ne kadar etkili olabildiğini gözler önüne sermektedir.

[849] Ermeni ANCA'nın (Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi) girişimleriyle harekete geçen Ermeni lobisi Ekim 1992'de, yani Azerbaycan'ın Ermeni işgali nedeniyle Ermenistan'a ambargo uygulamaya başlamasının ardından Özgürlükleri Destekleme Yasası'nın (*Freedom Support Act*) 907. bölümünü Kongre'den geçirmiş, böylece Azerbaycan'a 10 yılı aşkın bir süre ABD'den yardım yapılmasını engellemiştir. 907. Bölüm'de yer alan ifade "Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a her türlü saldırı ve ambargoyu durdurduğunu gösterecek adımlar atana kadar" şeklindedir. Bu bölüm ancak 2001 yılında kaldırılabilmiştir.

Koçaryan'ın Ermenistan'da iktidara gelmesinden sonra ABD diasporasında da hareketlenme yaşanmış ve özellikle 'soykırımı Türkiye'ye ve tüm dünyaya kabul ettirmek' hedefi doğrultusundaki çalışmalara hız verilmiştir. Hatırlanacağı üzere Ter-Petrosyan döneminde Amerikan diasporası, özellikle de Taşnaklar Ter-Petrosyan'dan bu konuda oldukça şikayetçi idi ve onu 'soykırım konusunda diaspora ile işbirliği yapmamakla' suçluyordu. Koçaryan ise tam tersi bir çizgi izlemiş, bu konuda adeta diasporanın önüne geçmiştir. Türkiye'yi kendi gücü ile belli politikalara zorlayamayan Koçaryan, diaspora sayesinde aslında sahip olmadığı bir gücü, yani diğer devletlerin gücünü kullanmaya çalışmıştır.

Türk-Amerikan ilişkilerinde bir diğer gelişme ise George W. Bush'un başkan seçilmesidir. Seçim öncesinde Bush'a ve Al Gore'a mektup göndererek Ermeni iddiaları hakkında görüşlerini alan Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) Al Gore'dan tatmin edici bir cevap alamazken Başkan Bush, 19 Şubat 2001 tarihli mektubunda 20. yüzyılın şiddet, toplu katliam ve soykırım ile dolu olduğunu, Ermeni halkının

da bu yüzyılda söz konusu acımasız durumu ilk yaşayan halk olduğunu tarihin kaydettiğini söylemiştir. Bush'un mektubundaki bir diğer ifade ise *"Ermeniler bir soykırımsal kampanyaya maruz kalmıştır"* şeklindedir. Bush'un bu tespitlerin ardından Ermenilere vaadi ise *"Eğer başkan seçilirsem milletimizin Ermeni halkının trajik ızdıraplarının gerektiği gibi tanınmasını sağlayacağım"* olmuştur.[850] Türkiye cephesinden bakıldığında oldukça tehlikeli ifadeler barındıran bu açıklamanın Türkleri ağır bir dille suçladığı rahatlıkla söylenebilir. Ancak ilk baştaki sevinçlerine karşın açıklama Ermenileri de tatmin etmekten uzaktır. Bush başkan seçilmesi halinde nasıl bir tanınma sağlayabileceğini somutlaştırmıyor, hatta 'soykırım' (*genocide*) yerine 'soykırımsal (*genocidal*) ifadesini kullanarak aslında olayların tam bir soykırım olmadığını da üstü kapalı bir şekilde söylemiş oluyordu. Ayrıca Bush'un sözleri, ABD Başkanlarının Ermenilere verdiği bu ne ilk ne de son 'mavi boncuk'tu. Geçmişte de seçimler döneminde vaatler alan Ermeniler seçimlerden sonra bu sözlerin unutulduğuna defalarca şahit olmuşlardı. Nitekim 24 Nisan 2001'deki açıklamasında Bush 'soykırım' kelimesini hiç kullanmamıştır. Bu açıklamada 'katliam' kelimesine dahi yer verilmemiş ve 'öldürmeler' kelimesi ile yetinilmiştir.[851] Bu açıklama Ermeniler arasında hayal kırıklığına neden olurken Türkiye'de memnuniyetle karşılanmıştır.[852] Bu dönemde Ermeni lobi kuruluşları ve onların yönlendirmeleriyle diaspora Bush'u yüzbinlerce mektup yağmuruna tutmuş ve siyasi bir baskı oluşturmaya çalışmıştır.

Bir yandan ulusal düzeyde faaliyetlerini sürdüren Amerika Ermenileri 2001 yılında ise asıl ağırlıklarını eyaletlere vermişlerdir. Bu tür girişimler asıl 1975 yılında başlamıştı ve 1980'lerin sonunda Ermeni iddialarını resmen tanıyan eyaletlerin sayısı ancak altıdır. 1990'lı yıllar boyunca ise listeye 17 eyalet daha katılmıştır. Bu yıllarda Ermeni diasporasının hedefi en az 25 eyalette iddialarını kabul ettirmektir. 2001 yılındaki yoğun lobi sonuç vermiş ve bu sayede 11 eyalet daha 'soykırım'ı resmen tanıyan kararlar almışlardır. Bunlar içinde bazıları daha önce başlamış olan süreçleri bu şekilde tamamlarken özellikle Arkansas, New Mexico ve Minnesota listeye ilk kez eklenmiştir. Sonuçta Ermeni

---

[850] Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 39-40.

[851] *Hürriyet* ve *Zaman*, 25 Nisan 2001.

[852] Bu da Türkiye'nin çelişkili tutumlarından biridir. Soykırım ile korkutulan Türkiye adeta öldürmelere razı olmaktadır. Oysaki George Bush'un açıklamaları açıkça Türkleri hedef almakta ve tek taraflı suçlamalar getirmektedir. Buna benzer birçok olayda 'soykırım' kavramı konuşmalarda adeta kelime kelime tanımlanmakta, sadece 'soykırım' kelimesi kullanılmamakta, Türkiye bu tür açıklamalara da cevap verme veya itiraz etme gereğini dahi duymamaktadır. Bu noktada benim aklıma 'ölümü görüp satmaya razı olmak' deyimi geliyor.

iddialarını tanıyan eyalet sayısı 26'ya ulaşmış, böylece toplam tüm eyaletlerin yarısından fazlası Ermeni soykırım iddialarını gerçek kabul ederek bunu resmen anma kararı almıştır. Söz konusu kararların bir kısmında açıkça Türkiye'den 'soykırım'ı tanıması talep edilirken, diğer bazılarında sadece 24 Nisan günleri anma günü olarak belirlenmektedir. Bu tür kararların Türkiye'yi ve ABD ulusal hükümetini bağlayıcı nitelikte olmadığı ve eyaletlerde buna benzer yüzlerce kararın yerel kaygılar ile alındığı söylenebilir. Ancak bu tür kararlar söz konusu eyaletlerde Türkiye ve Türkler aleyhine ciddi bir kamuoyu oluşturmakta ve bundan Türk çıkarları da zarar görmektedir. Bu ülkelerde eğitim ve ticaret maksatlı bulunan Türklerin sıklıkla karşılaştıkları sorunlardan biri de Ermeni meselesidir.

Tablo 20
ABD ERMENİLERİNİN EYALETLERE NESİL OLARAK DAĞILIMI[853]

Nesil	Tüm ABD Ermenileri	California	Massach.	Michigan	New Jersey	New York
1. Nesil	% 27,5	% 34,7	% 3,5	% 1,8	% 6,8	% 12,8
2. Nesil	% 17,7	% 15,3	% 31,6	% 23,7	% 18,6	% 21,4
3. Nesil	% 31,6	% 28,8	% 43,9	% 48,2	% 35,6	% 32,5
Diğer	% 23,2	% 21,2	% 21,1	% 26,3	% 39	% 33,3

Tablo 21
ABD ERMENİLERİNİN İNGİLİZCE DIŞINDA KULLANDIKLARI DİLLER[854]

Ermenice	% 73,8
Batı (Anadolu) Ermenicesi	% 52,7
Doğu Ermenice	% 42,9
Rusça	% 19,5

[853] Rakamların derlendiği kaynak: *2007 Armenian-American Diaspora Survey: Şubat 2006 Supplement to the Current Population Survey* (CPS), US Census Bureau.

[854] Rakamların derlendiği kaynak: *2007 Armenian-American Diaspora Survey: Şubat 2006 Supplement to the Current Population Survey* (CPS), US Census Bureau.

Tablo 22
DOĞUM YERLERİNE GÖRE ABD ERMENİLERİNİN DAĞILIMI[855]

Doğum Yeri	Yüzdesi
ABD	% 43
Ermenistan	% 27,5
Lübnan	% 10,4
İran	% 8,6
Türkiye	% 1,5
Suriye	% 1
Fransa	% 1

Kongre Faaliyetleri

Daha önce de belirtildiği üzere ABD Ermenileri için en önemli hedef Kongre'den 'soykırım'ı tanıyan bir kararı çıkartabilmektir. Bununla birlikte Kongre'deki Ermeni hedefleri 8 başlık altında toplanabilir:

1. Sözde Ermeni soykırımını ABD Kongresi'nden geçirebilmek,

2. Sözde Ermeni soykırımı iddialarını Amerikan toplumunda güçlendirecek her türlü faaliyet için Kongre ve üyelerinin maddi ve siyasi desteğini sağlamak,

3. Ermenistan'a her türlü Amerikan yardımını sağlamak,

4. Kongre üyelerinin gücünden yararlanarak ABD Ermenilerinin güçlenmesini sağlamak,

5. ABD-Ermenistan ilişkilerini devamlı surette iyi şekilde tutabilmek,

6. ABD-Azerbaycan ilişkilerinin Ermenistan'a zarar verecek şekilde gelişmesini engellemek ve Azerbaycan'a dönük yaptırımlar uygulanmasını sağlamak,

7. Türkiye-ABD ilişkilerinin 'Ermeni Davası'na zarar verecek şekilde gelişmesini engellemek,

8. Rum ve ayrılıkçı Kürtçü gruplar ile Türk çıkarlarını olabildiğince fazla engelleyebilmek.

[855] Rakamların derlendiği kaynak: *2007 Armenian-American Diaspora Survey: Şubat 2005 Supplement to the Current Population Survey* (CPS), US Census Bureau.

Ermeni lobileri bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için daha çok 24 Nisan'da ve Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinde zor anlar yaşadığı dönemlerde girişimlerde bulunmaktadır ve bu girişimlerinde diğer lobi gruplarıyla da ittifak içinde hareket etmektedir. Aynı zamanda Ermeni lobisinin desteğine ihtiyaç duyacak Temsilciler Meclisi ve Senato üyeleri düzenli olarak Ermeni derneklerinin faaliyetlerine katılırlar ve diaspora düzenli olarak tüm üyeleri mektup ve faks yağmuruna tutar. Bu faaliyetler belli merkezlerden organize edilir. Böylece Ermeni sorunu ve Türkiye konusunda tek taraflı olarak bilgilendirilen temsilciler işbirliğine hazır hale getirilmiş olurlar.

Clinton döneminde Ermeni lobisi çeşitli defalar soykırım iddialarını ABD'ye kabul ettirmeye ve Ermenistan ile ilişkileri konusunda Türkiye'ye baskı yaptırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda 2000 Ekim'inde Amerikan Temsilciler Meclisi sözde soykırımı tanımaya çok yaklaşmıştır. Ancak bu girişim Başkan Bill Clinton ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın devreye girmesiyle engellenebilmiştir. Clinton Türkiye'nin bölgesinde ABD çıkarları için çok önemli bir yer işgal ettiğini belirterek ilişkilere zarar verici girişimlerden kaçınılmasını istemiştir. Tasarıyı engelleme çabalarında İsrail ve Yahudi lobisinin de ciddi katkılarının olduğu belirtilmektedir. Clinton'ın girişimi üzerine söz konusu madde gündemden çıkarılmıştır.

11 Eylül 2001'deki saldırılar ise ABD'deki ortamı tamamen değiştirmiştir. Artık ABD'nin gündemi tamamen terör ve radikal İslam ile mücadeleye dönmüştür ve bu ortamda Türkiye ve Azerbaycan'ın Amerikan dış politikasındaki önemi ciddi bir şekilde artmıştır. Böyle bir hava içinde Ermeni iddialarının öncelikli olabilmesi mümkün olmamıştır ve Ermeni lobisi bu anlamda önemli bir güç kaybına uğramıştır. Nitekim Azerbaycan'a Amerikan yardımlarını engelleyen 907. Bölüm'deki tüm sınırlandırmalar, ABD Ermenilerinin ve Ermenistan'ın tüm itirazlarına rağmen, 11 Eylül'ün ardından 25 Ekim 2001 tarihinde kaldırılmıştır.

2001 yılında yaşanan bir diğer çarpıcı gelişme ise 30 Ağustos tarihinin Alabama, Connecticut ve Hartford'da (Connecticut) anma günü olarak kabul edilmesi, ancak ardından Ermeni lobilerinin baskısıyla kararların iptal edilmesi olmuştur. 30 Ağustos'un ABD'de anma günü olması iki ülke ilişkilerinde bir jestten öteye geçmezdi, ancak Ermeni sorununun aslında Ermeni iddialarıyla doğrudan ilgili olmayan alanlarda da etkili olması açısından bu örnekler çarpıcıdır. Görülmektedir ki Ermeni diasporası, kendi iddialarının kabul edilmesi ile topyekün Türkiye karşıtı olmayı birbirine karıştırmaktadır.

2001 ve 2002 yıllarında da 24 Nisan'lar Ermenilerin dört gözle bekledikleri günler olmuştur ve Ermeni dernekleri Başkan'dan çıkacak bir 'soykırım' kelimesi için uğraşmışlardır. 2001'de Başkan Bush 'soykırım' (*genocide*) yerine 'imha' (*annihilation*) kelimesini kullanmıştır. Bu tutum Ermenileri hayal kırıklığına uğratırken Türk medyası ve siyasetçiler zafer havasına girmişlerdir. Bu da Türkiye'nin Ermeni sorunundaki tutarsızlıklarından biridir. 2002'de ise bu kez Ermeni dernekleri 'işi sıkı tutmuşlar' ve kampanyalarını hızlandırmışlardır. Bush'a gönderilen ve 'soykırım' ifadesini kullanmasını talep eden mektupta 162 Kongre üyesinin de imzası vardır. Bu da 535 üyeli Kongre'de Ermeni lobisinin gücünü kanıtlar bir rakamdır. Mektuba karşın Başkan Bush "katliam" demiş, "dehşet verici" demiş, ama "soykırım" dememiştir. Türkler mutlu olmuş, Ermeniler hayal kırıklığına uğramıştır. Dışarıdan bakıldığında ise aralarındaki sorunu çözemeyen ve başkasının iki dudağı arasına sıkışmış iki halkın trajik komedisi kolayca g örülebiliyordu.

Kongre bir yasama organı olmanın dışında icranın da kolayca etkilenebileceği bir alandır. Ermeniler bu alanı çok iyi kullanarak ABD Ermenilerinin ve tezlerinin Amerikan toplumunda her açıdan güçlendirilmesini de sağlamışlardır. Seçimler yaklaştıkça Ermeni lobilerinin desteğine ihtiyaç duyan Amerikalı siyasetçiler Ermeni toplumuna ve kuruluşlarına maddi ve diğer katkılarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda Ermeni-Amerikalı Demokratik Liderlik Konseyi (AADLC) oldukça etkili kuruluşlardan biridir ve üyelerini Ermeni tezlerini destekleyen film, eser, program vs. her açıdan desteklemeleri için yoğun bir şekilde yönlendirmektedir. Örnek verecek olursak California senatörlerinden Adam Schiff[856] AADLC'ye katılmadan önce bu kurumca takipe alınmış ve gerçekten Ermeni çıkarlarına katkı sağlayıp sağlamadığına bakılmıştır. Kendisinin önemli katkıları sayılırken 500.000 dolarlık devlet fonlarını sözde Ermeni soykırımını anlatan bir belgeselin tamamlanabilmesi için yönlendirmesinden övgüyle söz edilmektedir.[857] Bu örnekte görüldüğü üzere Ermeni lobi kuruluşlarının gücü kendi finansal kaynaklarından çok devlet kaynaklarını Ermeni hedeflerine yönlendirebilmelerinden gelmektedir.

Sonuç olarak Ermenilerin Soğuk Savaş'tan günümüze kadar çabaları eyaletlerde kararlar aldırmak, 24 Nisan gününü anma günü olarak kabul ettirmek, eğitim programlarına Ermeni iddialarını yerleştirmek, Türklerin ABD'deki kazanımlarını engellemek, Kongre'den 'soykırım'

[856] Schiff'in bölgesinde yaklaşık 75.000 Ermeni seçmenin yaşadığı belirtilmektedir.

[857] 'AADLC Welcomes Addition of Pro-Armenian Members of Congress to House International Relations and Appropriations Committees', AADLC Basın Açıklaması, 14 Şubat 2001. http://www.aadlc.org/pressreleases.asp?prid=48

kararını geçirmeye çalışmak, Kongre'de Türkiye ve Azerbaycan lehine çıkabilecek kararları engellemeye çalışmak, Başkan'a 'soykırım' dedirtmek, ABD Ermenilerini ve onların tezlerini Amerikan toplumunda her açıdan güçlendirmek şeklinde sürmüştür. Ancak ilişkilerin temel dinamiğinin Ermeni sorunu olmadığını, sorunun ilişkiler bozulduğunda etkili hale geldiğini, ilişkiler düzeldiğinde ise yönetimin kolayca Kongre üzerinde gücünü kullanabildiğini bize örnekler göstermektedir. Sorun Ermenilere ve Türklere ABD ile ilişkilerinde zaman ve enerji kaybettirmenin dışında fazlaca bir etkide bulunmamaktadır. Bu yolla Türkiye'nin soykırım iddialarını kabul etmesi, Ermenilerin ise bu iddialarından vazgeçmesi mümkün görünmüyor. Ancak mevcut durum ABD yönetimini de rahatsız etmektedir. Özellikle 11 Eylül sonrasında Kafkasya politikalarına Ermenistan'ı bir türlü ekleyemeyen Washington Türkler ile Ermeniler arasındaki sorunların halledilmemesi halinde bölgede Rus, İran ve diğer muhaliflere karşı avantaj yakalayamayacağını bilmektedir. Türkler ve Ermeniler arasındaki başta Karabağ olmak üzere güncel sorunların çözümü ise Türkiye'nin Ermenistan'a yakınlaşmasından geçmektedir. Eğer Türkiye, Ermenistan ile diplomatik ilişki kurar ve iki ülke anlaşırsa Azerbaycan'ın da kolayca bu ikiliye katılabileceği, böylece Ermenistan'ın da Batı ittifak sistemine kolayca dâhil edilebileceği düşünülmektedir. Bunun için ise sınır kapısının açılması kadar Ermeni sorununda somut adımların atılması da önemli bir şart olarak görülmüştür. Bu nedenle Washington, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde taraflar arasındaki yakınlaşmayı teşvik etmiş, hatta bazen zorlamıştır. Resmi görüşmelerin dışında sivil inisiyatifler de hazırlanmış veya teşvik edilmiştir. Bu girişimlerden en önemlisi TARC'tır. Daha sonraki eserlerde ele alınacak olan TARC'tan en önemli beklenti Ermeni sorununun tarafların güncel sorunları üzerinde oluşturduğu olumsuz etkiyi ortadan kaldırabilmektir.

John Kerry ve Ermeni Sorunu

2004 yılında Türk-Amerikan ilişkilerinde en çok endişe verici gelişme Demokrat Parti'nin güçlü başkan adayı John Kerry ile Ermeni lobisi arasındaki güçlü bağ olmuştur. Mevcut Başkan George Bush karşısında şansı oldukça yükselen ve seçimler öncesinde kazanma ihtimali oldukça yüksek bulunan Kerry o ana kadar Ermeni lobisiyle oldukça yakındı. Kerry, senatörlüğü boyunca lobinin Türkiye ve Azerbaycan aleyhtarı birçok karar tasarısını desteklemiş, ayrıca Bush'un aksine 1915 olaylarını 'soykırım' olarak tanımlamıştı. Senatörlüğü boyunca Ermeni iddialarına destek veren ve Kongre'de Ermeni inisiyatiflerinde hep başı çeken John Kerry 1915 olaylarını 'soykırım' olarak tanımlamış ve Türk-

Ermeni ilişkilerinde tek taraflı yaklaşımı ile dikkat çekmiştir.[858] Bu tavrı nedeniyle Ermeni dernekleri Kerry'nin Bush'a tercih edilmesi gerektiğini söylemişler ve tüm ABD eyaletlerinde Kerry'nin seçilebilmesi için kampanyalar düzenlemişlerdir.[859]

John Kerry 24 Nisan dolayısıyla 2004 yılında yaptığı açıklamada şunları söylemekteydi:

> *"24 Nisan Ermeni soykırımın başlangıcının 89. yıldönümü. 1915-1923 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenler 1915-1923 arasında sistematik bir yok etme politikası çerçevesinde 1,5 milyondan fazla erkek, kadın ve çocuğu öldürdü veya sınır dışı etti... Bu kötü olayın uluslararası alanda tanınması için gösterdikleri kararlılık nedeniyle Amerikalı Ermenilere teşekkür ederim. Ermeni soykırımının daha geniş tanınma kazanması için Amerikalı Ermeni toplumu ile yaptığım ortak çalışmalardan dolayı gurur duyuyorum (Senatör Robert Dole ile 1990'daki girişim dâhil olmak üzere)... Ermeni soykırım kurbanlarının yasında Amerika Ermenileri ve tüm dünya Ermenilerinin üzüntülerine katılıyorum ve dünyanın her yerindeki hükümetlere ve halklara bu trajediyi formal olarak tanımaları çağrısında bulunuyorum."* [860]

Bu sözleri dikkate alındığında Kerry'nin o ana kadarki ABD başkan adayları içinde bu kadar ileri giden ilk isimlerden olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kerry'nin senatörlüğü boyunca Azerbaycan'a yardımları engelleme çabaları ve Ermenistan Türkiye ilişkilerinde Türkiye'yi Ermenistan'ı ambargo ve diğer politikaları ile zor durumda bırakmakla suçlaması Türkiye açısında Kerry başkanlığı için tedirginlik verici ipuçları olarak görülmüştür. Sonbahar'da gerçekleştirilen seçimlerde Kerry başkanlık yarışını kaybederken Ermeni sorunu konusunda önemli bir tehlike de atlatılmıştır.

California

California eyaleti ABD'nin en önemli eyaletlerindendir ve Ermeni nüfusun ABD'de en yoğun olduğu bölgedir. Ermeni kaynaklar California eyaletindeki Ermeni nüfusun 400-500.000 arasında olduğunu iddia etmektedir. Bu eyaletteki Glendale şehrinin ise % 40'ının Ermeni olduğu sanılmaktadır. 2000 nüfus sayımına göre şehrin % 30'u evde Ermenice konuştuğunu belirtmiştir. Eyaletin toplam nüfusunun 30 milyon

---

[858] 'Senator Kerry Calls for International recognition of Armenian Genocide', *The Armenian Weekly*, Haziran 2004.

[859] Ashot Ter-Grigorian, 'Armenian Diaspora Urges to Vote for John Kerry', *Caucasian Knot*, 2 Agustos 2004.

[860] *Armenian Weekly*, Haziran 2004.

civarında olduğu düşünülecek olur ise yarım milyon kadar Ermeni eyalet siyasetinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle Ermeni iddialarının yasalara, düzenlemelere vs. geçtiği en önemli ABD eyaleti de California'dır. Türkler ile Ermeniler arasındaki nüfus ve güç dengesizliği ve Türk diplomasisinin California'da çok zayıf olması nedeniyle ABD'nin bu hayati pazarı ve yerleşim bölgesinde neredeyse sadece Ermeni tezleri kabul görmektedir. Bu anlamda bir tek elden dahi bahsedilebilir. Soğuk Savaş sonrasında meclislere yönelen Ermenilerin büyük başarılar sağladığı yerlerin başında bu nedenlerle Californi gelmektedir. Ayrıca Ermenistan devleti de buradaki Ermeni cemaatini vesile yaparak California yönetimi ile sıkı ilişkiler geliştirmektedir.[861]

California Ermenileri soykırım iddialarını ilkokul derslerinin müfredatlarına koyduracak kadar başarılı olmuşlardır. Bu çerçevede 2004 yılında yeni Vali Arnold Schwarzeneger'in 24 Nisan gününü 'Ermeni Soykırımını Anma Günü' olarak ilan etmiştir.[862] Schwarzeneger'in resmi açıklamasındaki ifadelere bakıldığında bunların aşırı bir Ermeni tarafından kaleme alındığı rahatlıkla söylenebilir:

> *"24 Nisan 1915 günü Osmanlı Türk hükümeti yüzlerce Ermeni dini, siyasi ve entelektüel liderini tutukladı ve katletti ki bu olaylar Ermeni Soykırımı olarak bilinen terör kampanyasının başlangıcıydı. 1915 ile 1923 arasında Osmanlı İmparatorluğu zorunlu göç, hapsetme ve Ermeni erkeklerin, kadınların ve çocukların yok edilmesi yoluyla Ermeni kültürünü sistematik olarak yok etti. 1,5 milyondan fazla Ermeni yok edildi, 500.000 hayatta kalabilen ise Türkiye'deki tarihi anavatanlarını terk etmeye zorlandı. Tüm köyler katledilirken, birçok kişi çölde ölüm yürüyüşüne zorlanarak açlıktan öldüler. Bu büyük trajediye rağmen Ermeni halkı ayakta kalmayı başardı ve bugün demokrasi ve serbest Pazar ilkeleri üzerinde gururlu ve özgür bir ulus inşa etmek için uğraşıyor. California Ermenistan Cumhuriyeti dışındaki en büyük Ermeni cemaati olan 700.000 kadar Ermeninin evidir.*[863]

[861] 'Minister Oskanian Congratulates Arnold Schwarzenegger', Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi açıklaması, 14 Ekim 2003.

[862] 'Governer Schwarzenegger Proclaims April 24th 'Day of Remembrance for the Armenian Genocide', California Valiliği resmi açıklaması, 22 Nisan 2004.

[863] 700.000 rakamı oldukça abartılı bir rakamdır. 2000 yılı ABD nüfus sayımına göre ABD'de yaşayan tüm Ermenilerin nüfusu 385.488 kişi olarak belirtilmiştir. 1990 nüfus sayımı verileri evlerinde Ermenice konuşan kişilerin sayısını 149.694 olarak tespit etmiştir. Elbette Amerika'daki nüfus sayımları etnik grupları tespitte düşük rakamlara ulaşmaktadır. Bunda karışık evliliklerin de etkisi olmaktadır. Bir de soru şekilleri yanıtları etkilemekte ve sayı olduğundan daha az çıkabilmektedir. Ancak Ermeni diaspora kuruluşlarının veya Ermenistan'ın ABD veya Kanada'daki elçiliklerinin ABD'de

Onyıllar boyunca Ermeni-Amerikan toplumu California'nın tarımına, iş hayatına, eğitimine ve kamu servislerine ve sanatına katkıda bulunmuşlardır.... Ermeni Soykırımı'nın bu 89. yılında, bizler tüm dünyadaki kayıpları için yas tutan Ermenilere katılıyoruz. Bu büyük insanlık trajedesini hatırlarken, bizler adaletsizlikle savaşmak için kararlılığımızı yeniliyoruz ve Ermeni halkının muzaffer ruhunu onurlandırıyoruz. Şimdi, böylece, California Valisi Arnold Schwarzenegger olarak 24 Nisan 2004 Cumartesi gününü bundan böyle 'Ermeni Soykırımını Anma Günü' ilan ediyorum..."[864]

2004 yılında gelen bir diğer başarıları ise 1915 olayları ile ilgili olarak hayat sigortalarının California vergilerindne muaf tutulmasıdır. Hatırlanacağı üzere Ermeniler New York Life Insurance Company (New York Sigorta Şirketi) ile olan uzun dönemli anlaşmazlıklarından uzlaşma ile çıkmışlar ve 1915 olayları kurbanları ve yakınları için ödeme hakkını kazanmışlardır. Şirkete durumu 'soykırım' olarak kabul ettiren Ermeniler, California karar alma organlarına ve Vali Arnold Schwarzeneger'e de durumu 'soykırım' olarak kabul ettirip, bu ödemeler için vergi muafiyeti alabilmişlerdir.[865]

Irak'ta Soykırım İddiası ve Türkiye

Bilindiği üzere 'soykırım' hukuki bir kavramdır. 'Katliam', 'toplu öldürme', 'cinayet' vb. kavramlardan ayrılır. Toplu öldürmeler içinde en uç noktayı temsil eder. Bu nedenle keyfi kullanılmaması gerekir. Her olaya 'soykırım' denilmesi gerçek soykırımların önemini azaltır ve anlamın içini boşaltır. Bunu en iyi bilen ülkenin Türkiye olması gerekir. Neredeyse bir asırdır soykırım işlemekle suçlanan Türkiye'nin siyasileri ne yazık ki bu konuda gerekli hassasiyeti gösterebilmiş değillerdir. Bunun en çarpıcı örneği hatırlanacağı üzere İsrail ile yaşanmıştır. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit İsrail'in Filistin politikasını 'soykırım' olmakla suçlamıştır. Ermeni iddiaları konusunda ABD Kongresi'nde en çok Yahudi lobisine güvenilen bir ortamda gelen bu açıklama Türk diplomasisini oldukça zor bir durumda bırakmıştır. Benzeri bir gelişme

---

1 milyon Ermeni yaşadığı şeklindeki rakamları da oldukça abartılıdır. Tüm ABD kıtasındaki Ermeni sayısının 500.000 civarında olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak bunların ancak dörtte biri günlük hayatlarında Ermeniceyi kullanmaktadırlar. 500.000 rakamına karma evlilikler de dâhildir. Amerikan nüfus sayımı ofisinin rakamlarına göre bu ülkedeki Türklerin sayısı 117.575'dir. Daha detaylı bilgi için bkz: US Census Bureau, Census 2000, Ancestry 2000.

[864] 'Governer Schwarzenegger Proclaims April 24th 'Day of Remembrance for the Armenian Genocide', California Valiliği resmi açıklaması, 22 Nisan 2004.

[865] 'ANCA Praises Gov. Arnold Schwarzenegger for Signing into Law Poochigian Bill on Armenian Genocide Heirs', ANCA basın açıklaması, 10 Eylül 2004.

Kasım 2004'te bu kez TBMM İnsan Hakları Komisyonu Başkanı ve AKP Milletvekili Mehmet Elkatmış'tan gelmiştir. Felluce'de ABD güçlerince gerçekleştirilen insan hakları ihlallerini ve toplu öldürmeleri 'soykırım' olarak değerlendiren Elkatmış Türkiye'yi de ciddi anlamda zor durumda bırakmıştır.[866] Elkatmış konuşmasında şunları söylemiştir:

> *"ABD, Irak'ta bir soykırım ve vahşet suçu işlemektedir. Ne Firavunlar, ne Hitler ve Mussolini devrinde böyle bir soykırım yapılmamıştır."*[867]

Irak politikasında zaten ciddi sorunlar yaşayan ABD 'soykırım' gibi son derece ağır bir ithamın NATO'da müttefiki olan Türkiye'den gelmesine oldukça sert bir tepki göstermiştir. Hatta basına yansıyan haberlere ABD Yönetimi'nin Türkiye'ye 'böyle giderse soykırım tasarısının Kongre'de yasalaşabileceği' yönünde şantajda bulunduğu da yansımıştır. Türk Dışişleri Bakanı Abdullah Gül bu iddiaları yalanlamış ve "şantaj yok" demiştir.[868] Fakat ABD, Büyükelçiliği ve diğer kanallarla rahatsızlığını ciddi bir şekilde dile getirmiştir.

Bu olay değerlendirilirken "benzeri açıklamaları Amerikan, Fransız vb. meclislerdeki temsilciler de yapıyorlar. Onlar da kavramları dikkatsizce kullanıyor, hatta yasalar çıkarabiliyor" denebilir. Elkatmış'ın sözleri kamuoyunun duygularının demokratik bir dille dünyaya ifadesi olarak görülebilir. Doğrusu tüm dünyanın TBMM üyeleri ile hükümet arasındaki farkı anlaması açısından olumlu da bulunabilir. Fakat her halükarda 'soykırım'ın hukuki bir kavram olduğu unutulmamalıdır. Özellikle bu konuda en çok sıkıntıyı çekmiş ülkelerden biri olarak Türkiye'nin siyasetçilerinin daha dikkatli olmasında büyük bir yarar vardır. ABD'nin Irak politikaları eleştirilebilir. Fakat bu ytapılırken tıpkı diğer ülke parlamenterlerinin yaptığı yanlışa düşülmemeli, sadece hislerin rehberliğinde toplum kutuplaşmalara yönlendirilmemelidir.

"Ermeni Konusunda Yardımcı Olun"

Daha önce de belirtildiği üzere Ermeni sorunu ne AB ile ilişkilerde, ne de ABD ile ilişkilerde temel belirleyici değildir. Eğer ilişkilerin genel seyri olumlu ise Ermeni sorunu hasıraltı edilir, eğer ilişkilerde bozulma var ise Ermeni sorunu kötü gidişatı hızlandırır. Nitekim Türkiye-ABD ilişkilerinin tezkere krizinin ardından bir türlü eski günlerine döne-

---

[866] 'Elkatmış: ABD, Irak'ta Soykırım Yapıyor', *Hürriyet*, 25 Kasım 2004; Serkan Demirtaş, 'ABD'yle Irak Gerilimi', *Radikal*, 26 Kasım 2004.

[867] Serkan Demirtaş, 'ABD'yle Irak Gerilimi', *Radikal*, 26 Kasım 2004.

[868] 'ABD'den Soykırım Şantajı Yok', *Hürriyet*, 30 Kasım 2004.

memesi Ermeni sorununun da gündemde yer bulmasını sağlamıştır. Özellikle 2004 yılının başında ABD, Türkiye'de Amerika ve İsrail düşmanlığının çok arttığını iddia etmiş, Savunma Bakanı Rumsfeld de dâhil olmak üzere üst düzeyde Türkiye'nin Irak Savaşı esnasında sınırlarını Amerikan askerlerine kapatarak Irak'ta savaşın uzamasına yol açtığı söylenmiştir. Tam bu dönemde ABD Yönetimi, Ermeni sorununda, Türkiye'nin 24 Nisan öncesinde Amerikan yönetimin elini güçlendirmesi gerektiğini iletmiştir. Mesajda İncirlik Hava Üssü'nün ABD'nin daha geniş bir şekilde kullanımına açılması, Türkiye-Ermenistan sınırının açılması gerektiği vs. de ima edilmiş, Türkiye Ermeni sorununda sıkıntıya düşmek istemiyorsa ABD'ye yakın politikalar izlemeli imasında bulunulmuştur. Bu açıdan bakıldığında bunun bir tür şantaj olduğu da iddia edilebilir. ABD, Türkiye'ye adeta "istediklerimi yapmaz isen Ermeni tasarısı geçer" mesajını iletmektedir. Türk tarafının bu imalara tepkisi açık ve hızlı olmuştur. "İncirlik Üssü'nü Ermeni soykırımı iddiasıyla özdeşleştirme girişimi bizi üzere. Hassasiyetimiz bilinmeli. Her talebin karşılanması mümkün değil" diyen Başbakan Tayyip Erdoğan şunları söylemiştir:

> *"Böyle bir şeyi bugüne kadar ABD Parlamentosu yapmadı, bundan sonra da doğrusu yapacağına inanmıyorum. Amerika tarihçilerini, hukukçularını bu konuda görevlendirmeli. Aldığınız kararlar sadece bir ülkeyi ilgilendirmiyor... Türkiye'nin Ermenistan'a kini, nefreti yok. Arşivleri açık, gelin bu konuda gerekli elemeleri yapın dedik. Ama kendileri, 'Artık bizim arşivle işimiz yok' dediler. Türkiye böyle bir suçlamayı asla kabul etmeyecektir."*[869]

Ayrıca ABD'den gelen imalar Türk kamuoyunda çok sert bir dille eleştirilmiş ve birçok yazar ve yorumcu tarafından 'şantaj' olarak algılanmıştır. Bu örnek de göstermektedir ki Ermeni sorununun ilişkilerde bu şekilde gündeme gelmesi ABD'nin konu ile ilgili samimiyetine şüphe düşürmektedir.[870]

Özetleyecek olur isek Amerikan seçimlerinin ardından Kerry'nin kaybetmesi ve Ermenilerin desteklemediği Bush'un kazanmasının ardından Ermeni diasporası ciddi bir sıkıntı yaşar iken Türk tarafı adeta kendi kalesine bir gol atarak, Irak gibi son derece farklı bir konudan Ermeni sorununa çağrışımlar yapılmasını sağlamıştır.

---

[869] 'Washington'a Mesaj', *Radikal*, 1 Nisan 2005.

[870] Erhan Başyurt, 'ABD-AB Dengesi Kıskaca Dönüştü', *Zaman*, 1 Nisan 2005; 'Washington'a Mesaj', *Radikal*, 1 Nisan 2005; Turan Yılmaz, 'Bizi Üzersiniz', *Hürriyet*, 1 Nisan 2005.

Türkiye-Ermenistan İlişkileri Kongre Gündeminde

Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri 2005 yılında yoğun bir şekilde gündeme gelmiş ve tüm bu görüşmelerde Türkiye'nin Ermenistan'ı ablukaya aldığı ve ekonomik çöküşüne neden olduğu tekrar edilmiştir. 29 Haziran 2005 tarihli karar tasarısı bunun en canlı örneğidir (H.R. 3103). Milletvekilleri Schiff ve Pallone tarafından Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi'ne sunulan yasa tasarısına göre Amerika Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı engellemeleri (*blockage*) kaldırmaya çağrılıyordu. Tasarıda Türkiye'nin, ABD'nin Kafkasya'da izlediği önceliklerin altını oyduğu iddia ediliyor, Türkiye'nin engellemelerinin Ermenistan'a ulaştırmada % 30-35 fazladan yük getirdiği belirtiliyor, ayrıca Türkiye'nin ABD ve uluslararası yardımları engellediği öne sürülüyordu. Tasarıya göre Türkiye'nin sınırları açması yapıcı bir politika olacak, onun da yararına olacaktı.

Yine Temsilciler Meclisi'ndeki 20 Temmuz 2005 tarihli tasarıda da Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesini engellemek isteyen görüşler beyan edilmiştir. Bu tasarı, projeye herhangi bir Amerikan yardımını yasaklarken, Ermenistan'ı savunan, Türkiye ve Azerbaycan'ı ise suçlayan ifadeler içeriyordu (H.R. 3361). Benzeri bir tasarı Senato'nun Bankacılık Komitesi'nde de 24 Eylül 2006'da kabul edilmiştir.

5 Eylül 2005 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi'nin Uluslararası İlişkiler Komisyonu, Ermeni soykırımı iddialarının tanınmasını öngören ve bunun Amerikan dış politikasına yansıtılmasını isteyen 195 sayılı karar tasarısını 11'e karşı 35 oyla ve 316 sayılı karar tasarısını 7'ye karşı 40 oyla kabul etmiştir.

2006 Kongre Ara Seçimleri: Kâbus'un Dönüşü mü?

2006 yılı Kasım ayında yapılan Kongre ara seçimleri Demokratlar'ın zaferi ile sonuçlanmıştır. George W. Bush'un Cumhuriyetçileri Kongre'nin her iki kanadında da çoğunluğu kaybederken, Amerika Ermenilerinin en önemli destekçileri, özellikle de Nancy Pelosi büyük bir yükselişe geçmiştir. Ermenilerin yoğun olduğu California bölgesinden seçilen Bayan Pelosi seçimlerin ardından Amerika tarihinin ilk bayan Temsilciler Meclisi Başkanı olmuştur. Temsilciler Meclisi başkanlığı Amerikan siyasi sisteminde en önemli 3. koltuk olarak değerlendirilmektedir. Böylece Ermeni tasarılarının Kongre'de hızlı ilerlemesini sağlayacak bir pozisyon da Ermeniler tarafından ele geçirilmiştir.[671]

[671] Sedat Laçiner, 'Amerika Ara Seçimleri: Dünya ve Türkiye İçin Olası Etkileri', *USAK Stratejik Gündem*, 11 Kasım 2006.

***Fotoğraf** 76. Bayan Pelosi Sadece Amerika Ermenileri İle Değil, Ermenistan Temsilcileri İle de Sık Sık Görüşüyor. Fotoğrafta Dönemin Ermenistan Başbakanı Vasken Sarkisyan ve ANC Üyeleri İle Görülüyor*

Senatör Nancy Pelosi Ermeni iddialarının Amerika'daki en güçlü destekçilerinden biri olmuş, Ermeni iddialarının yasalaşmasını destekleyeceği yönünde de çok açık sözler vermiştir. Kasım ara seçimlerinden sonra Demokrat Parti'nin en güçlü isimlerinden biri haline gelen ve adı başkan adayları[872] arasında bile sayılan Pelosi Ermeni gazetesi *California Courier*'e gönderdiği açıklamada şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Ermeni Soykırımını açıkça tanıyan H. Res.316 da dâhil yasama çalışmalarını destekledim. ABD'nin bu suçu tanıması mecburidir ve soykırımı dünyanın neresinde ve ne zaman olursa olsun ortadan kaldırmak ABD için zaruridir. Bu çaba Temsilciler Meclisi'nde tarafsız (partiler-üstü) bir destek alıyor ve ben bu desteğimi sürdürmeye 110. Kongre'de de devam edeceğim".*[873]

Pelosi Ermeni iddialarının en güçlü destekçilerinden biri olmakla kalmaz, aynı zamanda en eski destekçilerinden de biridir. Daha 1997 yılında Temsilciler Meclisi'nde yaptığı konuşmada Nancy Pelosi'nin Ermeni iddialarının en tartışmalı olanlarına dahi vakıf olduğu görülür:

> *"... Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olanlar bu insanlığa karşı suçun sorumluluklarını almayı kabul etmeyi reddetseler de dünya Ermeni soykırımını asla unutmayacaktır. 1944 yılında tanınmış hakim ve bilim adamı Raphael Lemkin Musevi halkın Naziler tarafından sistematik olarak yok edilmesini tanımlarken soykırım kelimesini türetti. Lemkin (bunu yaparken) 1915'te Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşa-*

[872] Kasım Cindemir, 'Pelosi Başkan Olur mu?', *Hürriyet*, 14 Kasım 2006.

[873] 'Nancy Pelosi Pledges to Support Congressional Armenian Genocide Recognition', *ANCA Press Rlease*, 24 Ekim 2006.

yan antik Ermeni topluluğunu bu yeryüzünden tamamen ortadan kaldırma girişimini aklında tutuyordu. Şaşırtıcı bir şekilde Hitler de 1939 yılında Yahudi insanlar için planları hakkında konuşurken yine Ermenilerin imhasına atıfta bulunuyor ve 'nihayetinde, bugün kim Ermenileri hatırlıyor ki?' diyordu.[874] *Birinci Dünya Savaşı boyunca Türk yöneticiler bu kültürel olarak zengin ve tarihi insanların tüm izlerini ortadan kaldırmaya çalıştılar. En az 1,5 milyon Ermeni katledildi ve 500.000 kadarı sınır dışı edildi. Bugün bu trajik olayı tüm dünyaya hatırlatanlar bu olaydan canlı kurtulabilenlerdir... 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşünü takiben özgür Ermenistan ortaya çıktı. Bu küçük ve denizlere kapalı ulus düşman komşuların ortasında ayakta kalmaya çalışarak demokratik idealleri yerine getirmeye çalışıyor. Bu gururlu insanlar uluslar topluluğunda yerlerini alabilmek için uğraşıyorlar."*[875]

Mayıs 2001'de ANCA'nın yıllık Capitol Hill toplantısında konuşan Pelosi tipik Ermeni görüşlerini yüksek perdeden dillendirmiştir:

"Bu trajedi ile ilgili üzücü olan şey, bunun çifte trajedi oluşudur. İlki bunun bir Soykırım olmasıdır ve ikinci olarak bizim ABD olarak burada olan berbat olayları anan ve kabul eden bir tasarıyı geçiremiyor oluşumuzdur... Ermeni Soykırımı bizim ülkemizin ve dünyanın vicdanına bir meydan okumadır. Bizler onun tanındığı ana kadar rahat etmeyeceğiz."

Nisan 2001'de ise Bayan Pelosi Temsilciler Meclisi'ndeki konuşmasında bu kez Türkiye ile ittifakın ABD'yi Ermeni iddialarını kabul etmekten alıkoymaması gerektiğini savunmuşturdur:

"Bizim Türkiye ile olan ittifakımız geçmiş hatalardan ders almamızı engellememelidir. Eğer bizler Ermeni Soykırımının verdiği dersleri görmezden gelirsek, aynı hataları yapmaya doğru yol almış oluruz. Sudan'daki, Sierre Leone'daki ve Doğu Timor'daki[876] *korkunç çatışmalar bize hatırlatmaktadır ki bizler masum insanların sistematik katliamını önlemeliyiz. Bizler Ermeni soykırımı kurbanlarını unutmamalı ve geçmişten ders almalıyız."*

---

[874] Hitler'in söylediği iddia edilen bu sözlerin kaynağı meçhuldür ve sadece Ermeni kaynaklarında mevcuttur. Günümüzde neredeyse tüm Ermeni kitapları bu sözlere atıfta bulunsa da, iddiaya kaynak olarak sürekli olarak yakın tarihli kitaplar gösterilmektedir.

[875] 'Armenian Genocide': Congresswoman Nancy Pelosi, 23 Nisan 1997, Temsilciler Meclisi konuşma metni.

[876] İlginç bir şekilde Bayan Pelosi'nin örnekleri daha ziyade Hristiyan kurbanlar üzerine kuruludur. Örneğin Çeçenistan veya Azeri kurbanlar Pelosi'nin konuşmalarında görülmemektedir.

2006 yılındaki anma faaliyetlerinde ise Pelosi, Amerikan arşivlerinde Ermeni tezlerini destekleyecek çok sayıda delil olduğunu iddia ederek 1915 olaylarını *"20. yüzyılın ilk soykırımı"* olarak nitelendirmiştir. Pelosi *"Bu kadar insan öldürüldüğü halde ABD nasıl bu soykırımı tanımıyor anlayabilmiş değilim. Yıllardır hükümet Türkiye'nin stratejik konumunu öne sürüp bizi vazgeçiriyor. Stratejik konum öldürme ehliyeti vermez"* demiştir.[877]

2006 yılı itibariyle Kongre'nin güçlü ismi Nancy Pelosi'nin bu tarz konuşmalarının sayısı oldukça fazladır. Öyle ki 1996 yılında yine bir Kongre tartışmasında Pelosi soykırım iddialarının tanınmasının yanı sıra Türkiye'ye yapılan yardımların tamamen kesilmesine de destek vermiş ve bunun Türkiye'yi işlediği sözde suçu tanımak zorunda bırakacağını savunmuştur. Nitekim Pelosi Kasım 2006 ara seçimlerinden önce de Ermeni cemaatinin etkili kişileri ile görüşmüş ve Ermeni iddialarının yasalaşmasına tam destek vereceğini açıklamıştır.[878] Ermeni cemaati bu tür sözlere geçmişte alışıktır ve çok defa bu sözlerin tutulmamasından şikâyetçi olmuştur. Nitekim Temsilciler Meclisi'nin Cumhuriyetçi Başkanı Dennis Hastert bu açıdan Ermenilerin çok sert eleştirilerine hedef olmuş ve önce söz verip sonra sözünde durmamakla eleştirilmiştir. Ancak Nancy Pelosi'nin böyle bir isim olmadığı ve sonuna kadar Ermeni iddialarının arkasında yer alacağı bizzat Ermenilerce belirtilmektedir.[879] Bu nedenle seçimlerden sonra Ermeni lobisi ve Ermenistan adeta 'bayram' yapmıştır.[880]

Amerika'daki Ermenilerin etkili bir lobi kuruluşu AAA(Amerikan Ermeni Meclisi-Armenian Assembly of American)'nin icra direktörü

---

[877] 'Pelosi İlk Kadın Meclis Başkanı Olacak', *Radikal*, 9 Kasım 2006.

[878] 'ABD'de Demokrat Adaydan Soykırım Sözü', *NTV*, 27 Ekim 2006.

[879] Harut Sassounian, 'We Hope Pelosi will Replace Speaker Hastert after Nov. 7 Elections', *Azg*, 27 Ekim 2006.

[880] 'Ermeni Lobisi Bayram Yapıyor', *Sabah*, 9 Kasım 2006; 'Ermeniler Demokrat Zaferden Memnun', *Zaman*, 10 Kasım 2006; 'Democrats' Victory in House to Promote Armenian Genocide Recognition', *Pan Armenian*, 9 Kasım 2006; 'As Democrats Sweep in, New Armenian Bills on the Horizon', *Journal of Turkish Weekly*, 9 Kasım 2006.

Brian Ardouny, yeni Kongre liderliğinin, sözde soykırımın Kongre'den geçmesi konusunda yeni fırsatlar ortaya çıkaracağını söylemiştir. Bir başka Ermeni kuruluşu olan Amerikan Ermeni Ulusal Komitesi'nin (ANCA) açıklamasında da mevcut Temsilciler Meclisi'ndeki sözde soykırım tasarılarını oylatmayan başkan Hastert'in görevinin Pelosi'ye geçecek olmasından duyulan memnuniyet dile getirilirken ANCA'nin icra direktörü Aram Hamparian, *"Amerikalı Ermenilerin, seçim döneminde oynadığı yaşamsal ve enerjik rolden çok büyük gurur duyuyoruz. Kongrede gücün el değiştirmesi, bizim Kongreye ilişkin gündemimiz açısından büyük anlam taşıyor"* demiştir.[881]

Sadece Pelosi değil, Ermeni iddialarını savunan diğer birçok isim de seçimlerde başarılı olmuştur ve pozisyonlarını güçlendirmişlerdir. Bunlar içinde en dikkat çekenlerden biri de New Jersey eyaleti Demokrat adayı Robert Menendez'dir. Senato'ya girmeye hak kazanan Menendez seçim kampanyası boyunca kendisini 'Ermenilerin sesi' olarak tanıtmıştır. Bu nedenle de ABD'deki Uluslararası Türk Federasyonu Başkanı Selahattin Doğan, ABD'deki Türklere yönelik yayınladığı mesajında, 'Robert Menendez'in seçilmesi Türkiye aleyhine olacak, oylarınızı rakibi Tom Kean'a verin' demişti. Robert Menendez'in Türkiye aleyhine girişimlerde bulunmasına ise kesin gözüyle bakılmaktadır.[882] Menendez, daha önceki dönemde Kars-Tiblis-Bakü demiryolu projesine her türlü Amerikan katkısını yasaklayan girişimin de mimarlarındandır. Ermenistan'ı sonuna kadar savunan Menendez Türkiye ve Azerbaycan'a karşı her türlü girişimin içinde yer almış bir isimdir. Kendisi bu durumla gurur duyduğunu her vesile ile dile getirmektedir.

Pelosi ve Menendez gibi isimlerin Demokrat Parti'de ve Kongre'de yükselişi Türkiye'nin paniğe kapılmasına neden olmuştur. Fransa ile yaşanan yasa ve sonrasında bu yasanın iddialarını kabul etmeyenleri de inkârcı sayan diğer bir yasanın gündemde oluşu, benzeri bir süreci ABD ile yaşamanın ne kadar maliyetli olduğunu gözler önüne sermiştir. Pelosi'nin yükselişi Türkiye için büyük bir ön uyarı olmuştur. Nitekim John Kerry ve daha önceki örneklerle kıyaslandığında Türk medyasının ve kamuoyunun konuya geçmişle kıyaslanamayacak kadar fazla ilgi göstermesi bunun bir göstergesidir. Türk medyasında çıkan yazılara göre Pelosi'nin gelişiyle birlikte Fransa'dakine benzer bir yasanın Kongre'den geçmesi olasılığı çok yükselmiştir.[883] Özellikle Başkan Bush'un bu tür tasarıları artık engelleyemeyeceği de bir diğer iddi-

[881] 'Ermeni Lobisi Bayram Yapıyor', *Sabah*, 9 Kasım 2006.
[882] Emel Bayrak, 'Bu Kadına Dikkat', *Akşam*, 9 Kasım 2006.
[883] Emel Bayrak, 'Bu Kadına Dikkat', *Akşam*, 9 Kasım 2006.

adır.[884] Nitekim bu durumu Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın üst düzey yetkilisi Matt Bryza da kabul etmiştir. Bush Yönetimi'nin yeni dönemde de bu tür tasarıları engellemek için elinden geleni yapacağını savunan Bryza, *"ancak şu da var ki, siyasi gerçekler değişti"* demek zorunda kalmıştır.[885] Bu sözler sadece Demokratlar için değil, Cumhuriyetçiler için de endişelenmek gerektiğini göstermektedir. Çünkü geçmişte Amerikan yönetiminin, siyasi dengeleri gerekçe göstererek Ermeni tasarılarını Türkiye'ye karşı bir tür şantaj aracı gibi kullandığı da gözlenmiştir. Yeni dönemde bunun çok daha güçlü olabileceği ara seçimlerin hemen ardından tahmin edilmeye başlanmıştır.

Türkiye Yargıya mı Gidiyor?

Amerikan seçimlerinin hemen ardından Ankara'dan gelen tarihi yargıya gitme açıklaması bir yönüyle Pelosi'nin yükselişinin Ankara'da nasıl bir etki oluşturduğunu göstermektedir.[886] 15 Kasım 2006 günü açıklama yapan Türk Dışişleri Bakanı Abdullah Gül Türkiye'nin Ermeni iddialarını tahkime taşımak üzere çalıştığını açıklamıştır.[887] Karar tarihte bir ilk olarak yorumlanırken, Ermenilerin Fransa benzeri bir başarıyı başka ülkelerde yakalamasının, özellikle ABD'den böyle bir karar çıkmasının engellenmesini de amaçlamaktadır. Çünkü düne kadar sadece temenni ve tavsiye niteliğinde olan kararlar 2000'li yıllarda Türkiye'nin yurt dışındaki ilişkilerini her yönden olumsuz etkileyen bir hal almıştır. Fransa ile Türkiye arasındaki ticaretin Ermeni ipoteği altında olması bunun açık örneğidir.

Konuyu yargıya götürme fikrinin ilk savunucularından emekli büyükelçi Gündüz Aktan ise yargıya götürülmesi gerekenin Fransa ve yasanın kabul edilmesi halinde ABD[888] olduğunu söylerken, ABD'de Ermeni iddialarının yasalaşmasının çok yakın olduğunu da kabul etmekteydi.

---

[884] Koray Düzgören, 'Pelosi'ye Kızmak Yerine Arşive Bakmak', *Yeni Şafak*, 10 Kasım 2006.
[885] 'ABD'de Ermeni Tasarısı Endişesi Arttı', *CNNTürk*, 11 Kasım 2006.
[886] 'Ermeni İddiaları: Ankara Sorunu Yargıya Taşıyor', *USAK Stratejik Gündem*, 16 Kasım 2006.
[887] 'Gül: Titiz Bir Çalışma Var', *Milliyet*, 16 Kasım 2006; Melek K. Durmazsoy, 'Turkey Challenges Armenian Claims: Ankara Considers to Apeeal to the International Court', *Journal of Turkish Weekly*, 16 Kasım 2006.
[888] Utku Çakırözer, 'Ermenistan Yerine Fransa'yı Dava Edelim', *Milliyet*, 16 Kasım 2006.

Yeni Ermeni Tasarısı

Türkiye'nin yargı hamlesi ve diğer önerileri de işe yaramamış ve bu öneri adeta Ermenistan ve diğer ülkelerde dahi yeterince duyulmamıştır. Buna karşın Ermeniler tüm dünyada olduğu gibi ABD'de de karar tasarıları yönünde çabalarını sürdürmüşlerdir. ABD Kongresi'nde beklenen tasarı 30 Ocak 2007'de gelmiştir. Temsilciler Meclisi'nden Adam Schiff (D., Calif), George Radanovich (R., Cal), Frank Pallone (D., NJ.) ve Joe Knollenberg (R., MI) düzenledikleri basın toplantısı ile Ermeni Soykırımı Kararı'nın (Armenian Genocide Resolution) Meclis'e verilmesi için Temsilciler Meclisi'nde 160'dan fazla desteğe sahip olduklarını ilan etmişlerdir. Dikkat edilirse milletvekillerinden ikisi Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı California eyaletindendir. Knollenberg ise Kongre'de Ermeni lobisinin en etkin isimlerinden biridir. Ayrıca daha önceki ilk karar tasarısını (H. Res. 106) öneren Brad Sherman (D., Cal.) ve Thaddeus McCotter (R., MI) da bu dörtlüye tam destek vermişlerdir. Normal süreçte tasarı ilk olarak Dış İlişkiler Komitesi'nde görüşülecek, ardından Temsilciler Meclisi'nde oylamaya gidecektir ve basında çıkan haberler tasarının özellikle Dış İlişkiler Komitesi'nde güçlü destekçilerinin olduğunu göstermektedir.

Tasarının bir önceki tasarı ile büyük benzerlikler taşıdığı anlaşılmaktadır. Daha önceki tasarı Komite'den geçmiş, ancak Meclis Başkanı Dnnis Hastert (R., IL) tarafından Temsilciler Meclisi'nde görüşülmesi engellenmiştir. Hastert bu olaydan sonra Ermenilerin kara listesine girmiş ve 'döneklik' ile suçlanmıştır. Meclis Başkanı'nın değişmesi ise Ermenilere tasarının geçmesi konusunda büyük ümit vermiş olmuştur.

Tasarıyı tanıtan Kongre Ermeni Parti Grubu Başkan Yardımcısı ve milletvekili Frank Palone amaçlarını şöyle açıklamıştır: *"Bizler, Temsilciler Meclisi olarak, ABD Yönetimi adına, Ermeni Soykırımını tasdik etmek ve tüm soykırım inkârının ardında olan Türk hükümetine bir mesaj göndermek zorunluluğundayız"*.[889] Palone ABD'nin artık *"oyun oynamayı"* bırakması gerektiğini de söylemiştir.[890]

Tasarıyı veren milletvekillerinin

[889] 'Armenian Genocide Resolution Introduced in House of Representatives', *Armenian National Committee of America (ANCA)*, Basın Açıklaması, 30 Ocak 2007.

[890] 'Pallone: U.S. Must Stop Playing Politics with Armenian Genocide and Take a Stand for Truth', (202) 225- 4671, Basın Açıklaması, 30 Ocak 2007.

bir diğer iddiası ise tasarının henüz 'soykırım'dan hayatta kalanlar yaşıyor iken ABD'nin bu kararı kabul etme zorunluluğunda olduğu idi. Milletvekili Adam Schiff Darfur'da (Sudan) bir soykırım yaşandığını iddia ederek "Eğer bizler 1.5 milyon insanın öldürüldüğü geçen yüzyılın ilk soykırımını tanıma cesaretini gösteremezsek Darfur'da devam eden soykırımı kınamada ahlaki liderliğimizi nasıl gösterebiliriz?" demiştir.

Yine Milletvekili ve Ermeni lobisinin önde gelenlerinden Joe Knollenberg de (R., MI) tasarının oylanmasının Temsilciler Meclisi'ne bağlı olduğunu belirterek "38 ABD eyaleti Ermeni Soykırımı'nı tanıdı ve şimdi Ermeni Soykırım Kararı'nı tanımak için ABD Kongresi'ne geldi" demiştir. Diğer milletvekili Radovich ise kararı engellemeye çalışmanın Türkiye'nin de aleyhine olduğunu iddia etmiştir.

Tasarının gündeme sokulmasıyla birlikte ABD'deki Ermeni lobi kuruluşları ve dernekleri büyük bir kampanya başlatmışlardır. Tüm Ermeni kökenli Amerikalılar bölgelerindeki milletvekillerini faks, telefon ve mektup yağmuruna tutmaya başlamışlardır. Dernekler üyelerini toplu mektup ve faks göndermeye çağırmışlar, bunun için dernek binalarında gerekli düzenekleri oluşturmuşlardır.

Tasarı Ne Diyor?

Tasarıya baktığımızda ise 1960'lardan bu yana Ermeni tasarılarında sıralanan iddiaların tekrarlandığını görmekteyiz. İlk maddede 1915-1923 yılları arasında 2 milyon Ermeninin sürgün edildiği ve bunlardan 1,5 milyonunun öldüğü iddia edilmektedir. Ayrıca geriye kalan 500.000 Ermeninin de evlerinden ve 2.500 yıllık yurtlarından edildiği söylenmektedir.[891] Sürgünün kasıtlı olarak ve Ermenilerin öleceği bilinerek tasarlandığı da belirtilmiştir. Dikkat çeken nokta tarihin özellikle 1923'e kadar çekilmesi ve olayın sadece Osmanlı Dönemi'ne ait olmadığının ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de fazlasıyla olayların içinde olduğunun gösterilmeye çalışılmasıdır. 2. maddede ise Osmanlı Devleti'nin 24 Mayıs 1915'te Müttefikler'ce uyarıldığı, buna rağmen etnik temizlik yaptığı öne sürülmektedir. Tasarının 4. maddesi ise aslında Osmanlı'nın suçlarını kabul ettiğini öne sürmektedir.[892] Buna göre işgal altındaki İstanbul'da kurulan mahkemelerde suçlular yargılanmış ve bir kısmı da idam edilmiştir. Ancak bu iddia da kendi içinde çelişmektedir. Madem mahkeme kurulmuş ve yargılamalar yapılmış, kararlar açık-

[891] 'Affirmation of the United States Record on the Armenian Genocide Resolution (In the House of Parliaments)', Congress, 30 Ocak 2007, H. Res. 106.

[892] Hasan Celal Güzel, 'İşte, ABD Ermeni Soykırım Taslağı'ndaki Yalanlar', *Radikal*, 25 Şubat 2007.

lanmıştır. Bu durumda konunun neredeyse bir asır sonra hala canlı tutulmasının nedeni nedir? Müttefiklerin işgali altındaki bir ülkede alınamayan hangi karar 2007 yılında alınacaktır?

Tasarı Amerikan Başkanı'nı ABD dış politikasını Ermeni Soykırım iddialarını kabul ederek düzenlemeye de çağırmaktadır. Tasarı ABD Başkanı'ndan 24 Nisan konuşmasında açıkça 'Ermeni Soykırımı' ifadesini kullanmasını da istemektedir. Tasarının 'bulgular' kısmında soykırımın Avusturya, Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya, ABD ve Vatikan ulusal arşivlerinde çok iyi bir şekilde belgelendirilmiş olduğu da belirtilmektedir. ABD'nin Osmanlı Ermenilerine nasıl yardım ettiğinin uzun uzadıya anlatıldığı tasarıda Hitler'e atfen "Ermenilerin yok edilmesini kim hatırlıyor ki?" sözlerine yer verilerek bu sözün Polonya'ya saldırı öncesinde Hitler tarafından söylendiği iddia edilmektedir. Ne yazık ki bu sözün kaynağı hala meçhuldür ve şu anda bu sözü kullanan herkes son derece yeni tarihli Ermeni kitaplarını kaynak göstermektedirler.

Washington'a 'Yakın Markaj'

ABD Kongresi'nde Ermeni karar tasarısının kabul edilmesinin çok yakın olduğu yönündeki iddialar ve Kongre'de Ermenilere yakın Demokratların çoğunluğu ele geçirmesi Türkiye'deki 'paniği' de arttırmış ve sonucunda çok sayıda Türk heyet ABD'yi ziyaret etmiştir. Bu heyetlerin tamamı Ermeni meselesi için gitmemiştir. Örneğin Irak ve PKK kampları da çok önemli gündem maddeleriydi. Ancak ABD'ye hangi üst düzey Türk giderse gitsin mutlaka Ermeni tasarısının geçmemesi için görüşmelerde bulunmuştur ve 2006 sonu 2007 yılı boyunca Ermeni iddiaları ve Ermenistan ile ilişkiler tüm Türk-ABD görüşmelerinde mutlaka gündeme gelmiştir. 2007 başında Türkiye'den yapılan ziyaretlerin en dikkat çekicileri dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ve Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın ziyaretleri olmuştur. Açıkçası her ikisi de ziyaretlerini başarılı olarak değerlendirseler de Yönetim'den açık bir söz alamamışlardır. Tek söylenen ellerinden gelenin yapılacağı olmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı Gül Kongre'nin en etkili isimlerinden Pelosi'den randevu dahi alamamıştır. Bu da açık bir tavırdır. Gül'ün ziyaretinin ardından Washington'da görüşmelerde Büyükanıt ise, Amerikan yönetimini Ermeni tasarısının geçmemesi konusunda kararlı bulduğunu söylemiştir. Bu ikilinin dışında TBMM de Ocak ayında Washington'a bir heyet göndererek lobi çalışmaları yapmaya çalışmış ve bu heyeti diğer heyetler izlemiştir.

Türkiye ayrıca Ermeni tasarısının geçmesi halinde Türk-Amerikan ilişkilerinin özellikle Irak'ta ciddi bir sıkıntıya gireceğini ve ilişkilerin kalıcı olarak zarara uğrayacağını açıklamıştır. Türkiye'nin olası bir

karar sonrasında İncirlik Üssü'nün ABD tarafından kulanımını kısıtlaması olasılığı da gündeme gelmiştir. Bunlara ek olarak lobi şirketleri alanında da yeni bir hamleye gidilerek şirket Demokrat Parti'ye daha yakın bir şirket olarak değiştirilmiştir. Yahudi lobisi ile de yakın temasa geçilmiştir. Bu arada kararın geçmesi halinde Türkiye-İsrail 'stratejik ortaklığı'nın da büyük zarar görebileceği Yahudi lobilerine hatırlatıldı. Türkiye'nin en üst düzeyde ve yoğun bir şekilde yaptığı baskılar Ermeni lobilerine göre ABD'ye ve demokrasiye karşı açık bir şantaj ve tehditti. Ermeni yanlısı milletvekili Pallone ise 21 Şubat'ta Türkiye'nin Kongre'nin iç işlerine karşıtığını iddia ederek kınamıştır. Pallone, Kongre'de yaptığı konuşmasında kararın çıkması halinde Irak'ta ABD ile Türkiye işbirliğinin zarar göreceğini hatırlatmasından hareketle, *"Ben Türk hükümetinin askerlerin hayatını 1.5 milyon Ermeninin sistematik olarak katledilmesini inkâr etmek için kendi ümitsiz kampanyası için riske atmasına çok öfkeleniyorum. Bu aşırı davranış benim kitabımda şantaj olarak yazar ve açıkça ve şiddetle bu tavır reddedilmelidi. Şurası meydandadır ki Türkiye, ABD'nin dostu değildir. Bir Amerikalı olarak bir başka ülkenin bizim temel ulusal değerlerimize diktelerde bulunmak isteyişinden dolayı kendimi saldırıya uğramış hissediyorum"* demiştir.[893]

Ermeni lobisi Kongre'de çalışmalarını hızlandırırken Türk ve ABD Dışişleri Bakanlıkları da tasarının iki ülke ilişkilerine verebileceği zararı anlatan açıklamalarını arttırmaya başlamışlardır. Örneğin Amerikan Dışişleri Bakanı Condoleeza Rice Türkiye'nin Ermeni sorunu konusunda hızlı bir demokratikleşme içinde olduğunu, konunun son dönemde hararetli tartışmalarla ele alındığını, bu ortamda çıkacak bir Ermeni tasarısının sürece zarar vereceğini belirtmiştir.[894] Meclis'te 2008 bütçe görüşmelerinde açıklama yapan Rice'a Ermeni lobisi aynı anda karşılık vermiş ve kendisine tasarının sahiplerinden Adam Schiff (California'lı Demokrat) "Ermeni ölümlerinin bir soykırım olup olmadığı konusunda aklınızda herhangi bir şüphe var mı" diye sormuştur. Bunun üzerine Rice şu yanıtı vermiştir:

> *"Ben bu tarihsel şartların tarihçilerin detaylı ve bilinçli bir ilgisine gerek duyduğunu sanıyorum... Ve bizlerin cesaretlendirdiği de Türklerin ve Ermenilerin bunu yapabilmek için ortak bir tarih komisyonuna sahip olmalarıdır. Bunu yaparken geçmişlerini inceleyecek ve bu sorunu aşa-*

[893] 'Palone Condemns Turkey for Interfering in Congressional Affairs', http://www.house.gov/apps/list/press/nj06_pallone/pr_turkey_21407.html , 14 Şubat 2007.

[894] Ümit Enginsoy, 'Rice Says Turkey Democratizing on Armenian Issue', *Turkish Daily News*, 23 Mart 2007.

caklardır... Bu noktada ABD'nin bu tartışmalara girmesini yakınlaşma sürecine katkıda bulunacak bir girişim olarak görmüyorum".[895]

Elbette Bayan Rice'ın açıklamaları Türkiye'ye açık bir destekti. Çünkü bu tür komisyonların kurulması önerisi Türkiye'ye aitti. Ayrıca Ermeniler konunun hiçbir şekilde bir tartışma konusu olmamasını, sadece onlara göre gerçek olanın kabul edilmesini ve bu konuda Türkiye'ye baskı yapılmasını istiyorlardı. Aslında Ermeni stratejisinin en zayıf noktasını da burası oluşturmaktadır. Tartışmaya o kadar kapalıdırlar ve o kadar sert bir savunma yapmaktadırlar ki bulundukları noktada manevra alanları çok dardır. Özellikle tartışmaya kapalı olmaları nedeniyle bu noktada ısrar edilmesi durumunda zor durumda kalabilmektedirler.

Rice-Schiff tartışmasında Schiff, Türkiye'de gazeteci Hrant Dink'in öldürüldüğünü ve Nobel ödüllü yazar Orhan Pamuk'un da mahkûm edildiğini belirterek Türkiye'nin aslında yakınlaşma ve çözüm ile hiç ilgilenmediğini iddia etmiştir. Schiff *"madem durum böyledir ve ABD yeryüzündeki tüm soykırımları tanımaktadır, niçin aynı statüyü Ermeni ölümlerine vermemektedir?"* demiştir. Rice, bu direkt soru karşısında her yıl Başkan Bush'un 'trajedi'yi tanıdığını belirtmiş, ayrıca sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"Bahsettiğiniz cinayetin ardından Türkler, Ermenistan'ı kucaklamak için sokaklara dökülmüş ve 'bu davranış (cinayet) Türklerin hareket şekli değildir' demişlerdir. Dışişleri Bakanı da insanların Türklüğe hakaret nedeniyle tutuklanmasının bizzat sorgulanmasını istemiştir. Ben Türkiye'de demokratikleşmede evrim yaşandığını düşünüyorum. Bu noktada en iyisi onları bu süreçte kendi hallerine bırakmaktır. Elbette maksat bu trajediyi tanımaktır, ancak maksadımız ayrıca Türklerin ve Ermenilerin geleceğe yürüyebilmelerini de sağlamaktır. Evet Türkiye iyi bir müttefiktir. Fakat bundan daha önemlisi diğer birçok tarihi trajediler gibi, diğer birçok tarihsel ortam gibi insanların bunlarla yüzyüze gelmesi ve sonra da bu gerçeklerle devam edebilmesi gerekir. Bizler bunu bu ülkede yaptık. İnsanlar bunu Avrupa'da ve Asya'da yaptı."

Rice bu açıklamasından önce de Kongre'ye Türkiye'nin önemini anlatan bir mektup yazmıştır. Sadece Rice değil, Savunma Bakanı Robert Gates de 7 Mart 2007'de Kongre'ye Ermeni tasarısının geçmesinin Türk-Amerikan ilişkilerine verebileceği zararı içeren bir mektup göndermiştir. Her iki bakanın da mektuplarında Türkiye'nin Irak'taki ve Afgansitan'daki katkılarına yer verilmiştir.

[895] Enginsoy, 'Rice.....'.

Mart ayının sonunda bir açıklama yapan dönemin Türk Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ise Ermenileri Ermeni sorununun siyasileştirmek ve Türk-Amerikan ilişkilerine zarar vermekle suçlamıştır.[896] Gül, Ermenilerin sadece kendi çıkarlarını düşündüklerini ve ABD – Türkiye ilişkilerini buna alet ettiklerini de iddia etmiştir. Gül, *Washington Post*'a yazdığı yazıda, Türkiye'nin konuyu tartışmaya hazır olduğunu, iddiaları araştırmak için her türlü belgenin Türkiye tarafında mevcut olduğunu, ortak bir komisyon kurulması teklifinin Türkiye'ye ait olduğunu, üçüncü ülkelerin de yapıcı bir şekilde sürece katkıda bulunabileceklerini, Dink cinayetinden sonra Ermeni konukların Türk hükümetince davet edildiğini vs. söylemiştir.

Dink Cinayeti ve ABD Kongresi

Ermeni kökenli Türk gazeteci Hrant Dink'in öldürülmesi Türkiye'yi Ermeni sorunu konusunda birçok ülkede olduğu gibi ABD'de de zor durumda bırakmıştır. Cinayet Ermeni yanlısı yasa girişimlerine de güç kazandırmıştır. 2007'de Türkiye'yi bu bağlamda ABD Kongresi'nde zor durumda bırakan bir diğer konu da Hrant Dink Cinayeti vesile edilerek Türkiye'nin sert bir dille eleştirilmesini sağlayan karar tasarısı (H. Res. 102) olmuştur. 'İnsan Hakları Savunucusu ve Basın Özgürlüğünün Savunucusu Türk-Ermeni Gazeteci Hrant Dink'in 19 Ocak 2007 Günü Suikasta Uğramasını Kınama' adlı tasarı 29 Ocak 2007'de Temsilciler Meclisi'ne sunulmuştur. Tasarıda yine bildik isimler vardı. Tasarıda Dink'in öldürülmesi kınanırken, Dink'in Ermeni 'Soykırımı' hakkında konuştuğu için Türk Ceza Kanunu'nun 301. maddesinden yargılandığı ve ceza aldığı iddia edilmiştir ve Temsilciler Meclisi'nin cinayeti kınaması, Türk Hükümeti'nin sorumluları biran önce bulmaya çağırması, 301. maddeyi kaldırarak ifade özgürlüğünün önündeki engelleri kaldırması vs. istenmektedir.[897]

Daha sonra Senato'ya aynı tarzda bir diğer karar tasarısı daha sunulmuştur. Senato Dış İlişkiler Komitesi'ne sunulan tasarıda Türkiye'nin 301. maddeyi kaldırması ve Ermenistan ile ticari ve siyasi ilişki-

[896] 'Gul: Politicizing Armenian Issue Jeopardizes Turkish-US Ties', *Journal of Turkish Weekly*, 31 Marc 2007.

ler kurması da istenmiştir. Tasarı komitenin Demokrat Parti'li başkanı senatör Joe Biden tarafından sunulmuştur. Tasarıların Yönetim'i bağlayıcı gücü bulunmaktadır.[897]

Yahudiler'den Türkiye'ye İhanet mi?

ABD'de Türkiye'nin Ermeniler ve Rumlar karşısında denge unsuru olarak gördüğü en önemli aktör uzunca bir süredir Yahudiler olmuştur. ABD Yahudi lobisi bazen İsrail'in etkisiyle, pekçok kez Türkiye'den aldığı maddi kaynaklar sayesinde Türkiye'ye destek olmuştur. Bu destek bazen oldukça kesin olurken, bazı durumlarda gevşek kalmıştır. Bunda Türkiye-İsrail ilişkilerindeki genel gidişat kadar, Türkiye-ABD ilişkilerindeki sorunlar da etkili olmuştur. Fakat şurası kesindir ki, Yahudilerin Ermenilerin soykırım iddialarına destek olmayışları Ermeniler açısından pekçok açıdan büyük bir kayıp olmuştur. Soykırımın en önemli mağdurları olarak Yahudilerin desteğini almak pekçok Ermeni lobici için başarının anahtarını oluşturmaktadır. Bu anlamda ABD Yahudilerinin önemli derneklerinden ADL'nin (Anti-Defamation League / İftirayla-İnkarla Mücadele Ligi) 2007 yılında Ermeni soykırım iddialarını tanımaya karar vermesi Türkiye için alarm verici bir haber olmuştur. Yahudi karşıtlığıyla mücadele amacıyla kurulmuş olan ADL'nin Başkanı Abraham Foxman kuruluşun internet sitesinde yayınlanan açıklamasında bu konudaki tutumlarını yeniden gözden geçirdiklerini belirterek, Ermeni olaylarının sonuçları açısından 'soykırım' anlamına geldiğini iddia etmiştir. Buna karşın ADL o esnada Temsilciler Meclisi'nde beklemekte olan Ermeni karar tasarısının geçmesine karşı olduğunu da iddia etmiştir.[899] Bir olayı 'soykırım' olarak niteledikten sonra onun Meclis tarafından da soykırım olarak tanınmasına karşı olmak pekçok kişi tarafından en azından 'ikiyüzlülük' olarak algılanacaktır ve Meclis'te tam tersi bir etkiye neden olabilecektir. İsrail ile ilgili kısımda da değindiğimiz üzere ADL'nin Ermeni meselesindeki tavır değişikliği uzun süredir devam etmekte olan iç çekişmelerden kaynaklanmaktadır. İsrail'de ve diaspora Yahudileri arasında Ermeni iddialarını tanımamayı 'bencillik' ve 'riya' olarak gören Yahudiler çok sert eleştiriler yapmakta ve ulusal çıkarlar için adaletin inkâr edildiğini, soykırıma uğramış bir millet olarak Yahudilerin diğer soykırımları inkâr edemeyeceğini iddia etmektedirler. Nitekim ADL'nin bu kara-

[897] 'Condemning the assassination of human rights advocate and outspoken defender of freedom of the press, Turkish-Armenian journalist Hrant Dink on January 19, 2007. (Introduced in House)', H. Res. 102, Ocak 29 2007.

[898] 'Senato Komitesi'nde Ermenistan Tasarısı Oylanacak', *Hürriyet*, 4 Mart 2007.

[899] 'ABD'deki Önemli yahudi Kuruluşu ADL, Ermeni İddialarını Tanımaya Karar Verdi', *Milliyet*, 22 Agustos 2007.

rından önce de örgütün Kuzeydoğu Bölge Direktörü Andrew Tarsy Ermeni iddialarını destekleyen açıklamalarda bulunmuş, bunun üzerine Başkan Foxman tarafından görevinden alınmıştır. Fakat eleştiriler görevden almayla birlikte daha da artmış ve Foxman örgütün bu konudaki görüşlerini değiştirme gereğini görmüştür. Zaten Foxman da tutum değişikliğinin asıl nedeninin "*Yahudi toplumunun birliği ile ilgili kaygılar*" olduğunu kabul etmiştir.[900]

ADL'nin soykırımı tanıma kararı diğer Yahudi derneklerini de etkilemiş ve içlerinde *Union for Reform Judaism, Americans for Peace Now, The Zionist Organization of America* ve *The Progressive Jewish Alliance* gibi kayda değer derneklerin de bulunduğu 12 kuruluş daha ADL'yi takip etmiştir. Dahası bu örgütler Temsilciler Meclisi'ndeki tasarıyı destekleyeceklerini de açıklamışlardır.

Amerika Yahudilerinin tutum değişikliği Türkiye'den çok sert bir tepki almıştır. Türkiye ilk olarak İsrail üzerinde baskı kurmuş ve İsrail'in ABD Yahudi derneklerini etkilemesini istemiştir. İsrail ise Ermeni sorunundaki tutumunda herhangi bir değişiklik olmadığını belirtmiş[901], ancak kendisinin ABD'deki dernekler üzerinde önemli bir etkisi bulunmadığını iddia etmiştir. Fakat Türkiye'nin tepkisi bir türlü kesilmemiş ve çok sert açıklamalar Türkiye-İsrail ve Türkiye-ABD Yahudileri arasındaki ilişkiler üzerinde ciddi bir gerilime neden olmuştur. Bunun üzerine ADL Başkanı Foxman Başbakan Erdoğan'a yazdığı mektupta "*Türk halkına ve hükümetine yaşattıklarından dolayı derin üzüntü duyduğunu*" ifade etmiştir.[902] Fakat ADL 'aynı üzüntüleri yaşatmaya devam etmek'ten geri de durmamıştır.

Başbakan Erdoğan'ın daha sonra basına yansıyan açıklamalarına göre ADL'nin yaptığı mektuplu düzeltmede Peres'in rolü büyüktür. Erdoğan olayların gelişimini Fikret Bila'ya şöyle açıklamıştır:

> *"Ben Sayın Peres'i aradım. Üzüntülerimi bildirdim. Ayrıca dedim ki, 'Bu kuruluş bana ödül vermişti. Eğer Ermeni soykırımı iddialarıyla ilgili görüşleri buysa bu ödülün bir anlamı yok. Ben bu ödülü geri veririm. Bir taraftan bana, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı'na 'barış ödülü' veriyorsunuz. Dünyada barışa katkılarımızı takdir ediyorsunuz. Sonra çıkıp Ermeni iddialarını tanıyoruz diyorsunuz. Bu durumda ben bu ödülü ne yapayım? Geri veririm. Sanıyorum, Sayın Peres de hemen*

[900] Kasım Cindemir, 'Yahudi Kuruluşunda Ermeni Kavgası', *Hürriyet*, http://www.hurriyet.com.tr/dunya/7116552.asp?gid=180&a=776687

[901] 'Peres: Ermeni Sorunu Konusundaki Tavrımız Değişmedi', *Sabah*, 26 Ağustos 2007.

[902] '12 Yahudi Örgütünden, Ermeni Tasarısını Destekleme Kararı', *Zaman*, 9 Eylül 2007'; 'ADL Başkanı'ndan Erdoğan'a Mektup', *Milliyet*, 25 Ağustos 2007.

devreye girdi ve bu düzeltmeyi yaptılar. Konuşmamdan sonra da bana yeni metni geçtiler."[903]

İlişkilerin gerildiği günlerde İsrail Konsolosluğu ise yaptığı yazılı açıklamada şu ifadelere yer vermiştir:

"İsrailliler ve Yahudiler olarak insanlık dramları konusunda oldukça hassas ve kendimizi ahlaki olarak bunları hatırlamaya zorunlu hissetmekteyiz. Bunların arasında 1915-1916'da yaşanmış olaylar da vardır. İsrail Devleti açık yarayı iyileştirme sürecine girilmesini umut eder."[904]

Bu olaylar karşısında Ermeniler için İsrail'in çıkarlarını tehlikeye atmaya değmeyeceğini düşünen Yahudiler de vardı. Örneğin *Jerusalem Post*'da yazdığı makalesinde Lenny Ben-David Ermenilerin 2 milyondan fazla Müslümanı katlettiğini, Azerbaycan'da 3.000 kadar Yahudinin Ermenilerce yok edildiklerini, halen Ermenistan'da 1915 olaylarını Yahudilerin organize ettiğine dair iddialar bulunduğunu hatırlatarak, İsrail'in ve ABD Yahudilerinin Ermeni iddiaları konusunda çok dikkatli olmaları gerektiğini belirtmiştir.[905]

Tasarı Komiteden Geçiyor (11 Ekim 2007)

Türkiye'nin çalışmaları Bahar ve Yaz aylarında da sürmüştür. Bu çalışmalar daha çok siyasi temaslar şeklinde gerçekleşmiştir. Milletvekilleri Washington turları yaptılar, gazeteler aracılığıyla tehditvari uyarılar da bulunmuşlardır. Ayrıca Türkiye için resmen lobicilik yapan DLA Piper, Livingston Group ve Fleishman-Hillard gibi şirketler ve Türkiye ile büyük çaplı işleri olan BP, Boing gibi şirketler de Kongre nezdinde lobicilik yapmaya çalışmışlardır. İlk hedef Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi idi. Çünkü tasarı buradan geçer ise Temsilciler Meclisi Genel Kurulu'na gelebilecekti. Hatta bu da Meclis Başkanı'nın (yani Pelosi'nin) isteği ile olabilecekti. Bu durumda Komite'den geçmemesi halinde tasarı büyük oranda engellenmiş olacaktı. Bayan Pelosi'nin ikna edilmesi halinde de tasarı durabilirdi. Sonbahar başında alınan sinyalle birçok kişi için ümit verici idi. Öncelikle sekiz ABD Dışişleri eski Bakanı'nın Temsilciler Meclisi Başkanı'na yazdıkları ortak mektup tasarının yasalaşmasının Amerika'nın ulusal çıkarlarına büyük zarar vereceğini söylüyordu. İçlerinde Henry Kissenger gibi efsane Dışişleri Bakanlarının da bulunduğu ve son 27 içinde bakanlık yapmış ve halen

[903] Fikret Bila, 'Erdoğan'dan Peres'e: Ödüllerini Geri Veririm', *Milliyet*, 25 Ağustos 2007.
[904] 'İsrail Devletine Göre İnsanlık Dramı', *Akşam*, 23 Ağustos 2007.
[905] Lenny Ben-David, 'Turkey and Armenia: What Jews Should Do', *Jerusalem Post*, 4 Eylül 2007.

hayatta olan bu sekiz kişinin (Madeliene K. Albright, James A. Baker, Warren Christopher, Lawrance S. Eagleburger, Alexander M. Haig, Henry A. Kissenger, Colin L. Powell ve George P. Shultz) bildirisi Türkiye açısından çok önemli bir kazanımdı.[906] Mektupta şu ifadelere yer veriliyordu:

> *"1915-1923 arasında Ermenilerin yaşadığı trajedinin önemini küçümsemiyor ya da inkâr etmiyoruz. Görev yaptığımız dönemlerde Ermenilerin topluca öldürülmesi veya zorla sürülmesinin kınandığı başkanlık açıklamalarını destekledik. Türk hükümetinden söz konusu trajediyi tanımasını talep etmek Amerikan dış politikasının bir unsuru olage'miştir. Şimdiki yönetimin Türkiye'den kendi tarihini gözden geçirmeye ve Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirerek sınır kapılarını açmaya davet ettiğini görüyoruz. Bu yolda her iki taraftan olumlu sinyaller geliyor. Amerikan Kongresi'nin gelinen bu noktada kamuoyuna böyle bir açıklama yapması şimdiye kadar bin bir zorlukla elde edilen kazanımları ortadan kaldıracaktır."*

Ayrıca oylama tarihi yaklaştıkça Amerikan yönetiminin daha fazla devreye girdiği görülmüştür. Bunda ilişkilerin zaten kötü bir düzeyde olmasının etkisi büyüktü. 1 Mart Tezkeresi ile başlayan düşüş Irak'taki PKK terör kampları konusu ile dibe vurmuştu. Türk kamuoyu terör saldırıları nedeniyle ABD'yi suçluyordu. Pentagon'un Irak'ta 190.000 kadar tüfek ve diğer silahları kaybettiklerini kabul etmesi ve buna benzer hataların sonucu olarak Türkiye'nin en üst düzeyde ABD'yi suçlar tutumu Amerikalıları oldukça zor durumda bırakıyordu. Yakalanan PKK'lılar silahları Amerikalıların verdiğini söylerken[907], Başbakan Erdoğan PKK'nın elinde Amerikan yapımı tank dâhil ağır silahlar olduğunu belirtiyordu. Amerikan, İsrail ve İran basınında çıkan bazı haberler de ABD'nin PKK'nın PJAK kolunu desteklediği iddialarını destekliyordu. Tüm bu gelişmeler Türkiye'deki Amerikan karşıtlığının zirve yapmasına yol açmıştır. Irak'ta işlerin yolunda gitmediği bir ortamda Türkiye gibi bir müttefikin çok ihmal edildiğini düşünen bazı çevreler Eylül 2007'de ilişkileri düzeltmek için özel bir girişim başlatmışlardır. Böyle bir ortamda ABD, PKK meselesini halledemezken buna bir de Ermeni tasarısının yasalaşmasını eklemek Türk-Amerikan ilişkilerini tamamen riske etmek anlamına gelebilirdi. Dahası kısa vadede İncirlik Üssü'nün kapanması ve Türkiye'nin Irak'ta lojistik desteğini çekmesi ABD'ye çok pahalıya mal olabilirdi. Türkiye'nin Afganistan ve diğer

[906] 'Çok Önemli Mektup', *USAK Stratejik Gündem*, http://www.usakgundem.com/haber.php?id=14669, 29 Eylül 2007.

[907] 'Teslim Olan PKK'lılar: ABD Aracı Silah Getirdi', *NTVMSNBC*, 2 Temmuz 2007.

hassas bölgelerdeki desteği de riske edilmemeliydi. Bu nedenle Amerikan Yönetimi Komite üyeleri üzerinde ciddi bir lobicilik yapmıştır. Başkan Bush, Dışişleri Bakanı Rice, Savunma Bakanı Gates ve diğer yetkililer önemli milletvekillerine telefon açmış ya da mektup göndermişlerdir.

Amerikan Yönetimi oylama öncesinde komite oylamasından 23'e karşı 25 hayır kararının çıkacağını umuyordu. En azından 23-23 eşitlik bekleniyordu. Ancak karşı taraf da ciddi çalışıyordu ve Temsilciler Meclisi Başkanı Bayan Pelosi Ermeniler lehine tüm ağırlığını koyuyordu. Tasarının Dış İlişkiler Komitesi'nin gündemine girmesinde de Komite Başkanı Tom Lantos üzerinde Pelosi ve Demokrat Çoğunluk Lideri Steny Hoyer'in baskılarının büyük rolü olmuştu. Açıkçası Demokratlar Ermeni tasarısını en önemli parti konularından biriymiş gibi sahiplenmişlerdi. Türkiye, Washington Büyükelçisi Nabi Şensoy kanalıyla bir son dakika hamlesi yaparak Pelosi ve Hoyer'le görüştüyse de ikilinin görüşlerinin değişmeyeceği anlaşılıyordu. Aksine Pelosi, tasarının geçmesi halinde en kısa zamanda Genel Kurul'a getireceğini de söylüyordu. Komite Başkanı Lantos oyunun rengini son ana kadar açıkça belli etmezken, onun oyu diğer üyeler üzerinde de çok etkili olacaktı. Çünkü kararsız birkaç milletvekilinin Lantos'un oyunun rengine göre hareket edeceği açıktı. Görüşmeler dört saati aşmışken dahi sonuç henüz netleşmemişti. Oylamaya geçildiğinde Komite Başkanı Lantos 'evet' deyince dengeler ciddi anlamda Ermeniler lehine değişti. Bu arada iki milletvekilinin 21 hayır oyuna karşı 25 evet oyuna gelinceye kadar dışarıda beklemeleri ve ondan sonra oylamaya katılmaları dikkat çekiciydi. Sonuç 27-21 oldu ve tasarı Komite'den geçmiş oldu.

Komite oylaması kıran kırana bir taktikler savaşı ile geçmiştir. Türkiye çok sık tekrarlamadığı bir yakın markaj lobiciliğini burada gerçekleştirmiştir. AKP, CHP ve MHP'den birer milletvekili de bu sıcak mücadelede yerlerini almışlardır. Ancak Ermenilerin 100 yılı aşan ve çok daha organize çalışmalarını daha kısa soluklu ve yeterince örgütlenememiş Türk stratejisinin yenmesi zor görünüyordu. Burada ancak Amerikan yönetiminin çabaları sonuç verebilirdi. Ancak Bush Yönetimi'nin son dönemde ciddi itibar kaybı içinde oluşu ve Türk-Amerikan ilişkilerindeki irtifa kaybı bu sonucu hazırlamıştır. Sanılanın aksine sonuç tesadüf olarak değerlendirilemez. Amerikan Kongresi komiteleri ve genel kurulları genelde anlık duygularla şekillenmez. Özellikle dış politika ve strateji konularında kıdemli (*senior*) vekiller yeni vekillere göre daha etkili pozisyonlardadır. Avrupa meclislerinde olduğu gibi bu kıdemli vekiller ülkenin çıkarları doğrultusunda hareket ederler ve parti bağları ulusal çıkarlarda ciddi anlamda zayıflar. Bu açıdan bakıl-

dığında kıdemli vekillerin de Türkiye aleyhinde konumlanmış olması anlamlıdır ve sorunun daha derinlerde olduğuna işaret etmektedir.

Ermenilerin Komite oylamasına hazırlıklarına baktığımızda tam bir meydan savaşı verildiği görülür. Ermenistan ve Ermeni diasporası birlikte hareket etmiştir. Dahası sadece siyaset değil, dini kurumlar da Ermeni davasını en uç noktada savunmuştur. Bilindiği üzere Amerikan Temsilciler Meclisi'nde siyasi içerikli olmamak kaydıyla sabah duası yapılır. Şaşırtıcı olan Komite oylaması gününde bu dua Eçmiyazin (Ermenistan) Ermeni Patriği II. Karekin'e yaptırıldı. Temsilciler Meclisi Başkanlığı Sözcüsü Nadaem Elshami'ye göre bu tamamen bir tesadüftü. Ancak II. Karekin törende Ermeni tasarısını savunmuştur ve Komite'nin tasarıyı kabul etmesinin ardından toplantı odasına gelerek kararı tebrik etmiştir. Komite toplantısına sözde soykırımdan kurtuldukları iddia edilen dört Ermeninin de gelmesi dikkat çekiciydi. II. Karekin'in dini kıyafetleriyle odaya gelişi ve bu kişiler ile sohbet edişi bazı çevrelerde kararın dini dayanışma olarak yorumlanmasına da yol açmıştır. Nitekim Cumhurbaşkanı Abdullah Gül karar sonrasında *"bir din dayanışması gibi görünüyor"* ifadelerini kullanmıştır.

Komite oylamasında Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratan bir diğer gelişme de Komite'deki sekiz Yahudi asıllı milletvekilinin yedisinin birden tasarıya onay vermesi olmuştur. Böylece ABD'de Türk çıkarlarını Yahudilerin koruduğu efsanesi ADL kararından sonra bir kez daha yıkılıyordu. Rum ve Ermenilerin Türkiye karşıtı ittifaklarına şimdi de Yahudiler mi katılıyordu. Başka bir şaşırtıcı gelişme ise tasarıya sekiz Cumhuriyetçi milletvekilinin de Bush'un tüm uyarılarına rağmen destek vermesiydi.

Karar sonrasında Türk tarafı şok yaşarken, Amerikan tarafında yaptırım korkusu ortaya çıkmıştır. İncirlik Üssü'nün kapatılması ve Irak'ta Türkiye ve ABD'nin uzaklaşması olasılığı Amerikan Yönetimi'nde ciddi endişelere yol açmıştır. Amerikalı yetkililer her düzeyde üzüntülerini dile getirirken kararın ilişkilere zarar vermemesi temennisinde bulunmuşlar ve Türkiye'yi tepki ile karar almamaya davet etmişlerdir. Ayrıca Komite'den geçen tasarının Meclis Kurulu'na gelmemesi için de önlemler alınmaya başlanmıştır. Başkan Bush ve Bakan Rice, Pelosi'ye mektup yazarak tasarıyı genel kurulda oylatmama çağrısında bulunmuşlardır. Ayrıca başta ABD Genelkurmay Başkanı Michael Mullen başta olmak üzere diğer çok sayıda yetkilinin de milletvekillerini aradığı ve tasarının durmasını talep ettiği öğrenilmiştir.

Tasarıyı PKK Saldırıları Durdurdu

Daha önce de belirtildiği üzere PKK terör kamplarının Irak'taki varlığı ve ABD'nin bu konuda terör örgütünü neredeyse destekler şekilde ilgisiz davranışı Türkiye'de ABD'ye duyulan öfkeyi zirveye taşımıştır. Ermeni tasarısının Komite'den geçmesiyle birlikte ABD'ye olan güvensizlik belki de tarihi zirvesini yapmıştır. Ancak asıl patlama Amerikan kontrolündeki Irak'tan gelip Türk askerlerini şehit eden PKK saldırıları sonucunda ortaya çıkmıştır. Şehit haberleri Hükümeti Irak'a müdahale için tezkere almaya zorlamış ve 17 Ekim 2007'de ezici bir çoğunluğun kararıyla TBMM Hükümet tezkeresine olumlu yanıt vermiştir. 21 Ekim Dağlıca Baskını ise Türkiye'nin üzerindeki sınırötesi operasyon baskısını daha fazla arttırmıştır. Türkiye'nin Irak dengelerine 'kontrolsüz bir şekilde' girmesi olasılığı Amerika'da paniğe neden olurken böyle bir ortamda Ermeni yasa tasarısının ilerlemesinin Amerikan çıkarları açısından ne kadar zararlı olabileceği anlaşılmış ve tasarı adeta dondurulmuştur. Komite'den geçmesi halinde hemen Genel Kurul'a getireceğini söyleyen Pelosi dahi geri adım atmış ve böylece tasarının görüşülmesi en erken 2008 yılı başlarına ertelenmiştir. Tasarının önde gelen isimleri bu erteleme ile daha doğru bir zamanlama arayışında olduklarını savunmuşlardır. Ancak aynı zamanda Türkiye'nin ne kadar 'güvenilmez bir müttefik' olduğu fikri Ermeni ve onları destekleyen Türkiye-karşıtı milletvekilleri tarafından el altından ya da açıkça işlenmeye devam edilmiştir. Bunun için en çok kullanılan malzeme ise 1 Mart Tezkeresi'nin TBMM'den geçmemiş olması ve Türkiye'nin ABD'yi 'arkadan vurması' iddiası olmuştur.

Türk-Amerikan ilişkilerinin terör örgütü nedeniyle dibe vurmasını önlemek için tasarı sürecinde alınan bir diğer önlem de Ermeni tasarısına destek veren milletvekili sayısının azalması olmuştur. Yönetimin çalışmaları sonucunda milletvekili sayısı 227'den 205'e inmiştir.[908]

Amerika'nın tansiyonu düşürme adımlarından biri de tasarıyı kabul eden Komite'nin Türkiye'ye Perry sınıfı iki fırkateyni ve Osprey sınıfı bir kıyı tipi mayın avlama gemisini hibe etmesi, bir diğer mayın avlama gemisini ise gerçek değerinin oldukça altında 27 milyon dolar gibi bir fiyata satması kararında ortaya çıkmıştır. Türkiye'ye 480 milyon dolar civarında bir katkısı olan bu kararın tasarı sonrasında gönül alma girişimi olduğu yorumları sıkça yapılmıştır.[909]

---

[908] 'American Resolution Damages American Interests', *Journal of Turkish Weekly* (JTW), http://www.turkishweekly.net/news.php?id=49857, 29 Ekim 2007.

[909] 'ABD Gönül Almaya mı Çalışıyor?', *USAK Stratejik Gündem*, 24 Ekim 2007.

Sonuç olarak bir kez daha anlaşılmaktadır ki **Ermeni sorunu ABD için asli bir konu olmaktan çok ilişkilerin bir yan türevidir. İlişkiler bozuldukça Ermeni meselesi de gün yüzüne çıkmakta ve bir tür Türkiye'yi cezalandırma aracına dönüşüvermektedir.** Konuya oldukça önem veren Türkiye için mesele ABD karşısında zaaflara da neden olmakta ve Türkiye'nin zayıf karnı olarak yıllarca elde tutulmaktadır.

Başkan Adayları ve Ermeni Sorunu

Bush'un ikinci dönemi olması ve Cumhuriyetçilerin Irak nedeniyle çok kan kaybetmesi bir sonraki başkanın Demokrat olacağı yönündeki beklentileri arttırmıştır. Bu nedenle 2007 ve 2008'de ön plana çıkanlar daha çok Demokrat adaylar olmuştur. Demokrat adaylar ise Ermeni sorunu konusunda Ermenileri açıktan destekleyen açıklamalar yapmışlardır. Örneğin siyahî başkan aday adaylarından Barack Obama 12 Nisan 2007'de yaptığı konuşmada, 'Ermeni soykırımı'nı tanımanın öneminden bahsetmiştir. Toplantı Ermeni lobi kuruluşu ANCA'nın girişimiyle yapılmıştır ve sorular Obama'nın başkan seçilmesi halinde Ermeni sorununa bakışını ölçmeyi amaçlamaktaydı. Obama toplantıda çok net bir şekilde Ermeni kanadını desteklediğini açıklamıştır:

> *"Farkında olmayanlar için söylüyorum, Ermeni halkına karşı bir soykırım vardır. Bizler Türk Hükümeti'nin bunu sürekli olarak inkâr ettiğini görüyoruz."*

Aynı zamanda Kongre Dış İlişkiler Komitesi üyesi de olan Obama'nın bu açıklamaları Ermenileri mutlu ederken, kendisinden 106 nolu Ermeni tasarısının sponsorlarından (doğrudan destekçisi) olması da talep edilmiştir.[910]

Demokrat aday adaylarından Senatör Christopher Dodd da Ermenilerin yakın takibe aldığı ve kendi yanına çektikleri bir diğer isimdir. Dodd, Ermeni tasarılarının hemen hepsini desteklediği gibi, Başkan

[910] 'Sen. Barack Obama Speaks Out on the Armenian Genocide', *Armenian National Committee of America*, Basın Açıklaması, 14 Nisan 2007; 'Obama Backs Armenian Genocide Allegations', *Todays Zaman*, 18 Nisan 2007.

Bush'u 'soykırım' kelimesini kullanmaya çağıran mektuba da imza atmıştır.

Bir diğer Demokrat aday adayı Senatör John Edwards ise daha önceki kampanya döneminde Ermeni lobi kuruluşlarının kendisi ile yaptığı toplantıları takiben *"vakit Ermeni soykırımını tanımak için doğrudur"* açıklamasını yapmıştır. Kendisine yöneltilen yoğun sorular karşısında Senatör Edwards *"ABD, Ermenistan'ın tam olarak arkasında olduğunu göstermelidir"* demiştir.[911]

Ermeni iddialarını destekleyen bir diğer iddialı aday adayı ise eski başkan Bill Clinton'ın eşi Hillary Clinton olmuştur. Bayan Clinton, kendisi ve arkadaşlarının 106 nolu Ermeni tasarısını desteklediklerini açıklamıştır.[912] Clinton'ın Ermenilere olan tedirgin desteğinin altında tamamen oy kaygısı olduğu, moral kaygılarının çok zayıf olduğu fark edilmektedir. Nitekim New York'ta başkanlık kampanyası çerçevesinde kendisi için düzenlenen yemekte Clinton'ın yemeğe katılan Türk işadamı Sadettin Saran'a *"Ermeniler tasarı için 3 yıldır benimle görüşüyor. Türkler bir kez bile aramadı. Lobi faaliyetleriniz yetersiz. Uzun vadeli lobi faaliyetleri yapmalısınız, son dakikaya bırakmamalısınız. Bu konuda çok çalışmanız gerekli. Ama merak etmeyin tasarının geçmeyeceğini düşünüyorum"*[913] demesi sorunun özünü hiçbir yoruma gerek kalmaksızın ortaya koymaktadır.

Obama ve McCain'in Ermeni Sorununa Bakış Açıları

Tıpkı bir önceki başkanlık yarışında olduğu gibi, 2009 başkanlık seçimlerinde de Ermeni sorunu özellikle Demokrat adayların gündeminden düşmemiştir. Bir önceki seçimde John Kerry nasıl Ermeni iddialarının şampiyonu olduysa, 2009 seçimleri öncesinde de Demokrat adaylar Ermenilerin istediklerini fazlasıyla vermeye çalışmışlardır. Cumhuriyetçi aday McCain ise Türkiye'nin beklentilerinin ötesinde bir tavır sergileyerek pekçok konuda olduğu gibi Ermeni iddiaları konusunda da Türkiye ile aynı çizgide yer almıştır. Demokratların adayı Barrack Obama ise Ermeni tezleri konusunda belki de gelmiş geçmiş başkan adayları arasında en ileri gideni olmuştur. Obama'nın seçilmesi halinde Ermeni sorununun Türkiye - ABD ilişkilerinde önemli bir yer tutacağı

---

[911] 'The Time is Right to Recognize The Armenian Genocide Says Presidential Candidate John Edwards', *ANCA*, Press Release, 30 Mayıs 2003.

[912] 'Hillary Clinton Expressed Her Support for Armenian Genocide Resolution', *Armtown.com*, 19 Nisan 2007.

[913] 'Ermeni Lobisi Beni Arıyor, Siz Neredesiniz?', *Sabah*, 12 Mayıs 2007.

kesin görülmektedir. İlk olarak Obama'nın çevresi 'Ermeni ve Ermenici dostlar' ile doludur. Nancy Pelosi ve John Kerry bunların başında gelmektedir. Pelosi, Temsilciler Meclisi Başkanı ve Demokrat Parti'nin en önemli isimlerindendir. Kendisi Ermeni olsaydı Ermeni davasını ancak bu kadar savunabilirdi. Kerry ise Demokratlar'ın Bush'un karşısına ikinci dönem öncesinde çıkardıkları bir adaydır. O da Ermeni davasının taviz vermeyen isimlerinden. Obama seçilirse Kerry'nin Dışişleri Bakanı olabileceği dahi konuşuluyor. Dahası aday olamayan Hillary Clinton da Ermeni yasa tasarısının önde gelen destekleyicilerinden biri olmuştu. Çevresi bir yana Obama, şahsen Ermenilere desteğini çeşitli defalar açıklamış bir kişidir. İnternet sitesinde Ermenilere çeşitli konularda verdiği açık destek ve 1915 olaylarının 'soykırım' olarak tanınması gerektiği iddiası hala yazmaktadır.

Obama, Ocak 2008'de Ermenilere özetle şu sözleri veriyordu:

1. ABD-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesinin, ortak güvenliğimizin ve Ermeni demokrasisinin güçlendirilmesinin en güçlü destekçisi olacağım,

2. Başkan olarak terörizm ve aşırılık ile mücadelede güvenilir bir ortak olan Ermenistan'a yardımlarımızın devam etmesini sağlayacağım,

3. Türk ve Azeri kuşatmasının sona erdirilmesine çalışarak Ermenistan'ın güvenliğini geliştireceğim,

4. Dağlık Karabağ'da Amerika'nın temel bağlayıcı ilkeleri olan demokrasi ve kendi kendini yönetme hakkını gözeterek, tüm partilerin kabul edebileceği kalıcı ve güçlü bir çözüm için çalışacağım,

5. Benim yönetimim genişletilmiş ticaret ve hedeflenmiş yardımlar ile ve ABD ile Ermenistan arasındaki ticari, siyasi, askeri ve kültürel ilişkileri geliştirerek Ermenistan'ın büyümesinin ve kalkınmasının güçlendirilmesini sağlayacaktır,

6. Ayrıca birçoğu soykırım kurbanlarının çocukları olan Amerikalı Ermenilerin soykırımları önlemek ve soykırımı anmak konusundaki ilkesel taahhütlerini paylaşıyorum. Bir ABD senatörü olarak Türkiye'yi geçmişte Ermeni Soykırımı'nı tanımaya çağırdım. Ermeni Soykırımı Kararı'nı (H. Res. 106 ve S. Res. 106) güçlü bir bir şekilde destekledim ve Başkan olarak Ermeni Soykırımı'nı tanıyacağım. ABD, Ermeni Soykırımı hakkında doğruyu konuşacak ve tüm soykırımlara güçlü bir şekilde karşılık verebilecek bir başkanı hak ediyor. Ben o başkan olamaya niyetliyim.

Barack Obama son olarak Ermeni Ulusal Komitesi'nden (ANCA) Ken Hachikian'a gönderdiği mektupta ise *"Bu trajik gerçeği tanımalıyız. Bush yönetiminin bunu tanımamasının özrü yok ve yönetimin tutumunu değiştirmesi için çaba göstermeye devam edeceğim"* ifadelerine yer vermekteydi.

Görüldüğü üzere Obama Ermenilere çok geniş bir alanda büyük sözler vermektedir ve bu açıdan Cumhuriyetçi McCain ile kıyaslanamayacak derecede *Ermenici bir aday* görünümündedir. Yukarıda sayılan maddeler incelendiğinde Obama'nın Ermenistan yanlısı vaatlerinin gerçek dünya ile yeterince uyuşmadığı söylenebilir. Çünkü Ermenistan hiç de Obama'nın takdim ettiği gibi ABD'nin Kafkaslar'daki en güvenilir ortağı değildir. Aksine Ermenistan, Rusya'nın yakın ortağıdır ve İran ile ilişkileri de gayet iyidir. Hatta sırf bu nedenle ABD'nin teknoloji transferinde çok dikkatli olmak zorunda kaldığı bir ülkedir. Buna karşın Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan ile ABD'nin ilişkileri ticari ve stratejik açılardan Ermenistan ile kıyaslanamayacak bir düzeydedir. Tek başına enerji boyutu dahi ABD'nin Ermenistan yerine Türkiye-Azerbaycan hattını desteklemesi için yeterlidir. Obama'nın açıklamasında Karabağ meselesi için kullanılan Ermeni yanlısı dile ve çözüm konusundaki iyimserliğe rağmen bu konunun sanıldığı kadar kolay çözülemediği ve self-determinasyonun ötesinde ciddi işgal sorunları olduğu ortadadır. Elbette müstakbel ABD başkanının *'Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'ı kuşatması'* gibi gerçeklerle ilgisi olmayan bir ifadeyi kullanması da talihsizliktir. Ancak yukarıda sayılan maddelerden Türkiye'yi en çok endişelendireni şüphesiz 'soykırım' meselesidir. Obama açıkça Ermeni iddialarını tanımayı taahhüt etmektedir. Dışişleri Bakanı Ali Babacan Bahar 2008'de Obama'nın yakın danışmanları ile görüşmüş ve bu sorunu da dile getirmiştir. Ancak Obama tarafının yanıtı çok net olmuştur: *"Söz verdim, tanımak zorundayım"*.

Ermeni meselesinde Obama'yı heyecanlandıran ve onu Ermeni tarafına bu denli iten asıl unsur ise elbette Ermeni oylarıdır. Ermenilere sorarsanız ABD'de 1.5 milyon Ermeni vardır. ABD nüfus kayıtları 400.000 civarında bir Ermeni nüfustan bahsetmektedir. Ancak kayıtlara girmeyenlerle bu sayının 1 milyona doğru yaklaştığı kabul edilmektedir. Üstelik Ermeni oyları oldukça organize ve belli yerlerde yoğunlaşmış durumdadır. Örneğin California'da Ermenilerin desteğini almak büyük bir başarıdır. Ermeniler siyasete ağırlıklarını koymuş bir grup. Buna karşın Türklerin çok dağınık olduğu ve birlikte hareket edemedikleri görülmektedir. Nerede Türk varsa orada bölünmeler sürmektedir. Dahası Türklerin ABD'deki sayıları Ermenilerin beşte biri dahi değildir. Hele hele oy verenler kıyaslandığında oran çok daha fazla düşmektedir. Bu şartlar altında Obama'nın blok halinde gelecek Erme-

ni oyları karşısında ellerini ovuşturması son derece normal sayılmalıdır. Daha önemlisi siyaset yaptığı her dönemde Ermenileri yanında bulan ve onlarla birlikte çalışan Obama için Türklerin lobicilik çalışmaları çok etkisiz ve çok geç bir çalışmadır. Türkler her zaman olduğu gibi yine meseleyi çok geç kavramaktadırlar. Hem Obama, hem de Hillary Clinton çeşitli defalar Türklere dönerek "*daha önce nerelerdeydiniz*" sorusunu yöneltmiştir.

Denebilir ki Ermeniler şimdiden seçim sonuçlarını beklemeye başlamışlardır bile. Obama için kampanyalar yapmakta, internet siteleri kurmakta ve hep onun yanında yer almaktadırlar. Onu şu ana kadar gelmiş geçmiş en Ermenici aday olarak değerlendirmektedirler. Özetle Ermeni meselesi Barack Obama döneminde Türk-Amerikan ilişkilerinde 'baş ağrıtan' bir başlık olabilir. Ancak unutmamak gerekir ki Türk-Amerikan ilişkilerinin genel seyri Ermeni meselesinin ne kadar etkili olacağını da belirleyecektir.[914] Obama'nın başkan seçilmesi halinde Ermeni sorununda tavrını etkileyebilecek bir diğer alan ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmeler ve Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulmasıdır. Bu alanlarda yaşanacak olumlu gelişmeler Türkiye-ABD ilişkilerini de rahatlatacaktır. Bu sayede Beyaz Saray "*şu anda ilişkilerde olumlu gelişmeler yaşanıyor. ABD olarak alacağımız radikal bir karar bu iyileşmeyi baltalayabilir. Bu nedenle bir süre daha bekleyelim*" deme rahatlığına kavuşabilir. Nitekim buna benzer manevraları ABD yönetimi geçmişte yapmıştır. Zaten Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ermenistan'da iki ülke milli maçını izlemesinin ardından Obama'nın yaptığı açıklamada gözlenen yumuşama da bu tür bir eğilimin ne kadar olası olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Gül ve Sarkisyan görüşmesini "umutlu bir adım" olarak niteleyen Obama bu adımın zaman içinde iki ülke ilişkilerinde memnuniyetle karşılanacak bir normalleşmeyi getirebileceğini öne sürmüştür. Obama, Ermenistan'ın bağımsızlığının yıl dönümünde yayımladığı yazılı mesajda, Rusya ile Gürcistan arasındaki savaşa atıfta bulunarak ABD'nin gelecekteki politikalarının Gül-Sarkisyan görüşmesinin üzerine inşaa edilmesi gerektiğini söylemiştir.[915]

[914] Sedat Laçiner, 'Obama ve Ermeni Sorunu', *USAK Stratejik Gündem*, 18 Haziran 2008, http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=998&type=3

[915] 'Obama'dan Gül'e Ermeni Övgüsü', *Sabah*, 24 Eylül 2008.

Türkiye-ABD ve Ermeniler: Ne Yapmalı?

Her şeyden önce Türkiye ile Ermeniler arasındaki propaganda faaliyetlerinin farkı muazzamdır. Türklerin oldukça az sayıdaki faaliyeti Ermeni girişimleri altında adeta ezilmektedir. Bunda Ermeni nüfusun Türklerden fazla olmasının etkisi de elbette k vardır. Ancak durum sadece nüfus ile açıklanamaz. Türklerin organize olamaması, devlet desteğinin eksikliği, Ankara Hükümetlerinin konuyu yeterince sahiplenmeyişi, Ermenilerdeki motivasyonun Türklerde bulunmayışı, sürekli ve ısrarcı bir diplomasinin takip edil(e)meyişi, üniversite ve araştırma merkezlerinde Türk görüşünü savunanların eksikliği, İngilizce'de konu ile ilgili yapılmış Türk tezini savunan eserlerin yetersizliği sayılabilecek diğer unsurlardır.

Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinde Ermeni meselesinin gerilime yol açmasını engellemek için yapması gerekenlerden biri de ortaya attığı ortak tarih komisyonu önerisinde ısrar etmesi, Ermenistan ile ilişkilerini geliştirme konusunda istekli olduğunu uluslararası kamuoyuna hissettirmesidir. Hatta diaspora ile doğrudan temasları arttırmada da büyük yararlar bulunmaktadır. Diaspora çok geniştir ve sadece Taşnaklardan ibaret değildir. Türkiye ile Ermeniler arasındaki diyalog arttıkça Ermenilerin üçüncü aktörleri istismar güçleri azalmaktadır.

ABD İddiaları Yasalaştırırsa Olası Sonuçları Ne Olur?

Bazılarına göre ise Ermeni karar tasarıları Türkiye'nin elini ABD karşısında gereksiz yere zayıflatmaktadır. Daha önceki bölümlerde değinildiği üzere bir seferinde eski Cumhurbaşkanı Turgut Özal da yakın çevresine karar geçse, soykırım tanınsa ne olur ki? diye sormuştu. ABD'nin karar tasarılarına zaman zaman Türkiye karşısında bir koz olarak baktığı muhakkaktır. Fakat karar tasarılarının yasalaşması halinde Ermenilerin ellerindeki tüm kozları kaybedeceğini ve artık Türkiye-ABD ilişkilerine zarar veremeyeceklerini düşünmek doğru değildir. Unutmamak gerekir ki karar tasarılarını yasalaştırmak bir hedef değil, bir araçtır. Ulaşılacak Ermeni soykırım yasaları gelecekteki mücadele için sağlam bir zemin oluşturacak ve bu yasalar sayesinde Ermeni tezleri hukuki dayanklar kazanacaktır. Fransa örneği bunu açıkça kanıtlamaktadır. Fransa Meclisi'nden çıkan yasa ile birlikte Ermeniler rahatlayıp mücadeleden vazgeçmemiş, aksine bir sonraki aşamaya, yani çıkan yasanın uygulama alanına sokulması için yeni yasal düzenlemeler aşamasına geçmişlerdir. Halen Fransa Meclisi'nden soykırım iddia-

larını reddedenler (onlara göre 'inkâr eden'ler) için 1 yıl hapis ve 45.000 Euro para cezası verdirebilmek için uğraşmaktadırlar.[916] Bu aşamada Ermeni lobilerinin hedefinde tüm Türkleri Ermeni meselesi yoluyla zor durumda bırakmak vardır. Eğer bir Meclis, bir olayı (1915 olayları) suç (soykırım) olarak kabul ediyorsa bunun faillerini de bulması ve cezalandırması gerekir. Bu doğrultuda yeni yasalar çıkarması ya da eski yasalara bu suçu da dâhil etmesi doğal olandır. Suçlular bulunamıyor ve cezalandırılamıyorsa bile en azından suçun övülmesinin engellenmesi gerekir. Bu mantıktan hareketle soykırım yasalarının ardından Ermeni lobileri Türk tezlerini suç olarak kabul ettirmiş, hatta yasalaştırmış olmanın rahatlığı ile Türk tezlerini savunanları suçlu ilan ettirmeye çalışacaklardır ki Fransa'da yaşanan da budur. Hatta neredeyse tüm Batı Avrupa'da Ermeni lobileri sıradan Türk vatandaşlarını dahi bu yolla terörize etmektedirler. Bunun sonucunda tüm Türkler siyasileşmekte ve Ermeni sorununda Ermeni-karşıtı bir tutuma itilmektedir. Fakat süreç Türkler ve Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından çok sancılı olabilir. ABD ve İngiltere gibi Anglo-Sakson hukuk anlayışına sahip ülkelerde ifade özgürlüğü kıta Avrupası geleneğinden çok daha güçlüdür ve Türk tezini savunduğu için insanların yargılanması veya hapsedilmesi daha düşük bir olasılık olabilir. Fakat bu konuda da risklerin bulunduğu kabul edilmelidir. ABD'nin böyle bir tasarıyı kanunlaştırmasının asıl önemli etkisi ise onu izleyecek çok sayıda ülke olmasındadır. Bazı ülkeler, 'izlenen / öncü ülkeler'dir ve bu bağlamda ABD'de çıkacak bir yasanın diğer ülkelere yayılması çok kolay olacaktır. Türkiye bu durumu Fransa'da yaşamıştır. 2001'de Fransa'nın aldığı kararı pekçok ülke izlemiştir. ABD'nin de Ermeni tezini yasalaştırması halinde BM üyelerinin yarıdan fazlasının Ermeni tezlerini yasalaştırması sadece zaman meselesi haline gelecektir. Ulusal meclislerde alınan kararlaa sadece Türkiye'nin ikili ilişkilerini bozmakla kalmayacak, uluslararası hukuka da yansımaları olacaktır. Çünkü uluslararası hukuk ulusal hukuklardaki anlayışın ortak hukuk sahasına yansımasından ibarettir.

KANADA VE ERMENİ SORUNU

Kanada, ABD ve Fransa ile kıyaslandığında Ermeni diasporasının nispeten daha zayıf olduğu bir ülkedir. 2004 itibariyle Kanada'da yaklaşık 70-100.000 Ermeninin yaşadığı sanılmaktadır.[917] Bu nüfus ağırlıklı olarak Toronto ve Montreal şehirleri çevresinde odaklanmıştır. Ancak

[916] Sabetay Varol, 'Diyaspora Yine Harekete Geçti', *Milliyet*, 1 Ekim 2008.
[917] 'Armenians on the Offensive at All Fronts', *Turkish Probe*, 23 Nisan 2001.

ABD ile iç içe bir ülke olan Kanada'da özellikle 1990'lı yıllardaki organize çabalar Ermeni iddialarını nüfuslarının ötesinde daha çok gündeme taşımıştır. Üstelik bu ülkede Türk nüfusun da az olması (20.000-40.000 arası) ve söz konusu iddialar ile daha çok elçiliğin ilgilenmesi Türk tarafı için başarı şansını azaltmıştır. 1993 seçimlerinde Ermeni diasporasından Sarkis Asaduryan milletvekili seçilmesi ise süreci daha da hızlandırmıştır. Assadourian ilk olarak Kanada'nın Yahudi soykırımı ile ilgili her türlü anma toplantısı, Müze kurma girişimi vb. faaliyetlerine 1915 olaylarını da ekletmeye çalışmıştır. İlk başlarda Asaduryan'ın bu girişimleri merkezi hükümetten ciddi bir tepki ile karşılanmıştır. Merkezi hükümet etnik grupların daha çok Kanada'daki sorunları ile ilgilenmesini tercih ediyor, Kanada'nın Türkiye gibi önemli bir müttefiki ile arasını açacak girişimlerden uzak durmalarını istiyordu. Üstelik Assadourian'a çeşitli defalar yapılan açıklamalarda 1915 olaylarının trajik olmakla birlikte yasama organlarının değerlendirebileceği bir olay olmadığı hatırlatılmıştır. Yahudi Holokost'u Müzesi için Ermenileri de dâhil etmek istediğinde Kanada Dışişleri Bakanı 1915 olaylarının Ermeni ayaklanmaları sonucunda çıktığını hatırlatınca Assadourian Kanadalı bakanın 'Ermeni soykırımı'nı meşrulaştırdığını, aynısını Yahudi soykırımı için de yapmasını beklediğini söylemiştir. Ona göre hiçbir soykırım ayaklanma ile meşrulaştırılamazdı ve bu örnekte de Yahudilerin yaşadığı olaylar demagoji yoluyla Kanada yönetimini zor durumda bırakmak için oldukça iyi bir şekilde kullanılmıştır. Bu noktada hatırlatmak isteriz ki, Ermeniler 1915 olaylarını anlatırken çoğu kez aslında Ermenilerin silahsız olduklarını, savunmasız olduklarını, ülkelerine karşı ayaklanmadıklarını, devletin tek yönlü kararıyla yok edilmeye çalışıldıklarını iddia etmektedirler. Buna karşın, Asaduryan'ın Kanada meclisinde yaptığı savunmada olduğu gibi, Ermenilerin ayaklandıklarını da kabul ettikleri sıkça görülmüştür. Dahası birçok Ermeni yazar tarafından yazılan tarih kitaplarında Ermeni cephanelikleri, silah üretim merkezleri, silahlı ve üniformalı Ermeni grupların Osmanlı askerine karşı savaşları büyük bir övünç vesilesi olarak kullanılmıştır. Özetle üç hal de birbiriyle çelişmesine karşın arada bir uyumsuzluk yokmuş gibi halen kullanılmaktadır. Ermeni yazar ve siyasetçiler bir yandan nasıl silahlanıp ayaklandıklarını anlatırken, diğer taraftan nasıl silahsız bir şekilde yok edildiklerini savunabilmektedirler.

Kanada'ya dönecek olur isek Assadourian ilk girişimlerinde başarısız olmakla birlikte Ermeni davasını Kanada'nın gündemine taşımayı başarmıştır. Bunda önemli şehirlerdeki Ermeni toplum merkezlerinin ve Kanada toplumunda isim yapmış kişilerin de önemli katkısı olmuştur. Fakat asıl katkı ABD ve Fransa Ermenilerinden gelmiştir. Bilindiği

üzere Kanada ve ABD iki komşu ülkedir ve Amerikan ekonomisi ve siyaseti Kanada'da çok yoğun bir etkiye sahiptir. Kanada'nın en önemli şehirlerinin sınıra yakın oluşu bu etkiyi daha da arttırmaktadır. Benzeri bir şekilde Fransa, Kanada'nın ilk sömürgeleştirici ülkelerinden biri olmuştur. Fransızca Quebec'de hala ana dildir, ayrıca Kanada'nın iki resmi dilinden biri de Fransızca'dır. Hal böyle olunca İngilizce üzerinden Amerikan Ermenileri, Fransızca üzerinde Fransa Ermenileri Kanada üzerinde yoğun bir propaganda kanalı bulabilmiştir.

1990'lar boyunca yoğunlaşan girişimler sonucunda 24 Nisanlar'da anma toplantıları düzenlenmiş, bazı 'soykırım' anma anıt ve sembolleri Kanada'nın değişik bölgelerine dikilmiştir. Tüm bu eylemlere karşın cılız bir Türk muhalefeti olmuş, daha çok Ottowa Büyükelçiliği girişimlerde bulunduysa da sivil girişimlerin resmi çabalar ile engellenmesi mümkün olamamıştır. Bu noktada Kanada'daki Türkleri eleştirmek mümkünse de bunun bir parça haksızlık olacağını hatırlatmak gerekir. Tıpkı Avrupa ve ABD'deki Türkler gibi Kanada'daki Türkler de Ermeni sorunu konusuyla ilgilenmekten korkmaktadırlar. Çünkü sadece Türkler değil, Ermeni iddiaları ile farklı bir açıdan kim ilgilenirse ilgilensin Ermeniler tarafından tehdit edilmektedir. Geçen süre içinde birçok Türk ve yabancının evine saldırı düzenlenmiş, iş yerleri tahrip edilmiştir. Kuzey Amerika ve Avrupa'da Ermenilerce tehdit edilen kişilerin sayısı ise sayılamayacak kadar çoktur. Bu kişiler içinde Amerikalı tarihçiler vb. de vardır. Birçok kişi Ermeni sorunu ile ilgili görüşlerini takma isimler altında yapmak zorunda kalmaktadır. Buna karşın Ermeni iddialarını savunduğu için bir tek Ermeninin dahi tehdit edildiğini söyleyebilmek zordur. Bu şartlar altında yurt dışındaki Türklerden Ermeni sorunu konusunda ciddi girişimlerde bulunmalarını beklemek haksızlık olacaktır.

"Trajik Olaylar" ve İlk Başarısızlık

Sivil kampanya ve girişimlerin dışında Kanada Parlamentosu'nda ilk ciddi girişim 1996'da yaşanmış ve Kanada Parlamentosu kabul ettiği bir kararda 1915 olaylarını Ermenilerin isteğinin aksine 'soykırım' yerine 'trajik olaylar' olarak nitelendirmiştir. Yine Kanada Başbakanı Jean Chrétien de olayları '1915 Ermeni trajedisi' olarak nitelendirmiştir. Buna karşın Kanada'nın Québec ve Ontario eyaletlerinde Ermeni iddialarını kabul eden kararlar daha 1980 yılında alınmıştır.[918] Bu da bir ölçüde Fransız etkisine işaret etmektedir.

[918] Ömer E. Lütem, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları/Armenian Studies*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 25.

15 Şubat 1999'da parlamentodaki tartışmalarda ise Kanada Dışişleri Bakanlığı Parlamento Sekreteri Julian Reed, 1915 olaylarının 'soykırım' olarak nitelenemeyeceğini açıkça belirtmiştir.[919] Buna karşın Bakan Lloyd Axworthy "Kanadalılar Ermeni halkının geçirdiği ciddi trajediyi tanır" demiştir. Reed'in açıklamaları Ermeni tarafında sert tepkiye yol açmış ve hatta Ermenistan, bizzat devlet olarak konuya müdahale etmiştir.[920] Buna karşın Ermeni lobisi gizliden gizliye bu durumdan memnundur. Çünkü Dr. Girair Basmadjyan'ın da belirttiği üzere Kanada Dışişleri Bakanı konuşmasında soykırım kelimesini kullanmamakla birlikte ima yoluyla da olsa Türk tarafını suçlamıştır ve Ermeni iddiaları daha çok gündeme taşınmıştır.[921] Yine de 1999 girişimini bir başarısızlık olarak nitelendirmek mümkündür.

1999 yılındaki girişimlerin diğer önemli bir ayağını ise Kanada'da kurulması planlanan Holokost Müzesi'nin sadece Yahudiler ile sınırlandırılmaması için başlatılan kampanya oluşturur. Ermeni siyasi çabaları diğer etnik lobiler ile işbirliği halinde devam etmiştir. Özellikle müze konusunda diğer etnik grupların da müzeye eklenmesi için Kıbrıslı Rumlar ve Yunanistan başta olmak üzere, Ukraynalı, Çinli yüzün üzerinde etnik grup ile koalisyon oluşturulmuştur.[922] Burada Yahudilerin soykırım konusunda biricik kalma arzuları da dikkat çekmektedir.

Bir diğer ciddi siyasi girişim ise 2001 İlkbaharında yaşanmıştır. Fransa'daki tanımadan sonra gelen tasarıda 1915 olayları 'soykırım' olarak tanımlanmakta ve bunu tanımayan herhangi bir eylemin 'insanlığa karşı suç' olarak resmi olarak tanınması istenmektedir. Ayrıca tasarı, 24 Nisan gününün "20 yüzyılın ilk soykırımı olan 1915'te öldürülen 1.5 milyon Ermeniyi anma günü" olarak kabul edilmesini istemektedir. Tasarı milletvekili Sarkis Asaduryan tarafından Avam Kamarası'na, Senatör Shirley Maheu tarafından ise Senato'ya sunulmuştur. Tasarılara muhalefet eden Hükümet her iki temsilciyi de tasarıları gündeme getirmemesi konusunda uyarmıştır. Nitekim Kanada Hükümeti parlamentoyu bilgilendirerek 1915 olaylarının 'soykırım' olarak tanımlanamayacağını belirtmiştir.[923] Bu bilgilendirmelerde Kanada Dışişleri Bakanı söz konusu olaylar için "**korkunç bir felaket**" deyimini kullanmıştır. Dikkat edilirse 'trajik olaylar'dan, 'korkunç bir felaket'e dek Türkiye aleyhine işleyen bir süreç vardır. Parlamentoda tartışmalar devam ederken Ermeniler Kanada sokaklarında da gösteriler yaparak Hükü-

[919] 'Canada Foreign Minister Calls For Genocide Recognition', *Asbarez*, 18 Şubat 1999.
[920] 'Envoy in Canada Presses For Genocide Recognition', *Asbarez*, 8 Mart 1999.
[921] *Asbarez*, 11 Haziran 1999.
[922] Orest Dykyj, 'Genocide Museum Should Remember All', *CapitalNews*, 12 Mart 1999; Jeff Sallot, 'PM Urge To Set Up Genocide Museum', *The Globe and Mail*, 27 Ocak 1999.
[923] *Asbarez*, 20 Nisan 2001.

met üzerinde baskı kurmaya çalışmışlardır. 20 Nisan'daki Montreal gösterilerine yüzlerce Ermeni katılmıştır.[924]

1 Haziran 2001'de ise Asaduryan parlamentoya sözde Ermeni soykırımının tanınması için bir karar tasarısı sunmuştur. Tasarı kural gereği ya oya konulabilirdi, ya da hiçbir üyenin belli bir süre itirazı olmaması halinde kabul edilebilirdi. İkinci şık seçilmiş, ancak bir üyenin itirazıyla tasarı reddedilmiştir.

2004 Kararı

Ermenilerin Fransa'dan sonra Kanada üzerinde yoğunlaşmaları, buna karşın Kanada'da ciddi bir Türk direnişi ile karşılaşmamaları Parlamento'dan eninde sonunda bir kararın çıkacağının işaretlerini veriyordu. Bu karar 22 Nisan 2004'te gelmiştir. Avam Kamarası'nda gerçekleşen oylama öncesinde Kanada Dışişleri Bakanı Bill Graham milletvekillerine tek tek gönderdiği mektubunda Türkiye'nin NATO'nun önemli bir üyesi olduğunu ve iki ülke ilişkilerine önemli zararlar verebileceğini belirtmiştir. Graham mektunda "Hükümetimiz, 1915-1923 arasında gerçekleşen olayların trajik olduğu konusunda Meclis üyeleri ile mutabıktır. Kanada yüzbinlerce Ermeniye karşı yürütülen geniş çaplı sürgün ve katliam da dâhil olmak üzere meydana gelen şiddeti kınamış, Ermeni ve Türk toplumlarına, hassas olan bu bölgenin istikrarına katkıda bulunmaları çağrısı yapmış ve bu doğrultuda geleceğe yönelik uzlaşmaya ve barışa teşvik etmeye devam etmiştir" ifadelerine yer vermiştir. Buna karşın verilen önerge Avam kamarası'nda 68'e karşı 153 oyla kabul edilmiştir. Oylamadan sonra Bakan Graham kararın Hükümet'i bağlamayacağını, Hükümet'in 10 Haziran 1999'da konu ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamasının hala geçerli olduğunu duyurmuştur.[925] Kararın her aşamasında Kanada Ermeni Ulusal Komitesi (ANCC) son derece aktif olmuştur. Avam kamarası'nın kararında *"Bu Kamara 1915 Ermeni soykırımını tanır ve insanlığa karşı bu suçu kınar"* ifadesine yer verilmiştir.[926]

---

[924] Levon Sevunts, 'Recognize Our Genocide, Armenians Urge Ottowa', *The Montreal Gazetta*, 21 Nisan 2001.

[925] 'Fransa ve İsviçre'nin Ardından Kanada Meclisi de "Soykırım"ı Tanıdı', *Zaman*, 23 Nisan 2004; Uğur Ergan, 'Kanada'nın Ermeni Darbesi', *Hürriyet*, 23 Nisan 2004.

[926] 'Canadian Parliament Recognizes Armenian Genocide', *CBC News*, 25 Nisan 2004.

Fotoğraf 82. Liberal Parti Milletvekili ve Ermeni tasarılarında başı çeken Jim Karygiannis Kanada heyetinin başı olarak Ermenistan'da. Karygiannis ve benzeri milletvekilleri bu çalışmalarında Ermenistan'ın büyük destek ve ilgisini kazanmakatdırlar. Bu çalışmalar Kanada'da da oy olarak geri dönmektedir.

Fotoğraf 83. Kanada Heyeti Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçeryan'la. Koçeryan iktidara geldikten sonra Diaspora'nın Ermeni soykırımı iddialarını gündeme taşınası İçin daha fazla çalışması için büyük çaba harcamıştır.

Karara Türkiye'nin tepkisi sert olmakla birlikte Fransa örneği ile kıyaslandığında konunun fazlaca gündemde kalmadığı söylenebilir. Bunda söz konusu dönemde Türkiye gündeminin Kıbrıs ve Annan Planı ile fazlaca yüklü olması kadar Hükümet'in konu üzerinde 'gereğinden fazla' durmamasının da etkisi büyüktür. Resmi açıklamalar

yapılmış, Kanada Meclisi'nin kararı kınanmış, Kanada firmalarının bundan sonra Türkiye'de kararın etkisi altında iş yapacakları hatırlatılmış, iddialar reddedilmiştir. Ancak geçmiş dönemlerin aksine medyayı provoke edecek açıklamalardan kaçınılmıştır.

Yine dikkat çekmek isteriz ki "trajik olaylar"dan "korkunç bir felaket"e, buradan da "geniş çaplı sürgün ve katliam"a gelinmiştir. Üstelik bu ifadeler Türkiye'ye destek veren Hükümet'in ifadeler idi. Bu ifadelerin kısa sürede "soykırım" kelimesine döneceği ortadaydı. Ancak ya Türkiye bunun farkında değildi, ya da yapabileceği bir şey olmadığına inanıyordu. Sonuç olarak Fransa ve İsviçre'den sonra Kanada'da 'soykırım' iddiasını Meclisi yoluyla kabul etmiş ülkeler arasına katılmıştır.

Başbakan da "Soykırım" Dedi

Genelde Ermeni girişimlerinde Meclisler Türkiye'ye karşı kararları daha kolay alabilirken, Hükümetler, özellikle de Dışişleri Bakanlıkları bu tür kararların arkasında görünmek istemezler. Bunda en önemli eden ülkenin ticari, siyasi ve askeri çıkarlarını koruma güdüsüdür. Bu bağlamda Hükümetlerin de Ermeni iddialarını desteklemesi önemli bir aşama sayılmıştır. Kanada'da bu aşamaya 2006 yılında gelinmiştir. Kanada'nın yeni iktidara gelen muhafazakar Başbakanı Stephen Harper 24 Nisan açıklamasında "soykırım" ifadesine yer vermiştir. Böylece Hükümet düzeyinde ilk kez olarak "soykırım" ifadesi kullanılmış olmuştur.[927]

Türkiye'nin bu açıklamaya tepkisi sert olmuştur. "Vahim bir önyargı"dan bahsedilen resmi açıklamada Kanada'da geçmişte Türk diplomatlarına dönük terörist saldırıların da olduğu hatırlatılarak, Kanada'nın bunlardan ders almadığı söylenmiştir. Gerçekten de Kanada'da belki de en ciddi terör saldırısı Ermeni teröristlerin Türk diplomatlara saldırıları olmuştur. Açıklamada "Türkiye, uzun yılların propagandasına ve siyasi hesaplarına dayalı tek yanlı tarih yaratma ve yalanları gerçekmiş gibi kabul ettirme teşebbüslerini reddeder ve kınar" denilmiştir. Ayrıca Kanadalı firmaların özellikle nükleer santral ihalelerinde karşılaşacağı zorluk da gayriresmi kanallardan Kanada'ya duyurulmuştur. Elbette açıklama sertti, ancak olan olmuştu. Bu saatten sonra ne dense kelimeler geldiği yere geri dönmezdi. Ayrıca alınan karar sonrası Kanada'nın firmalarının ihalelerde zor duruma düşeceği şeklinde tehdit edilmesi de hoş değildi. Nihayetinde Fransızların ve Kanadalıların alınmadığı bir ihale Türkiye için de zor bir ihale olurdu.

[927] 'Ermeni Olayları: Kanada Lideri 'Soykırım' Dedi', *Radikal*, 26 Nisan 2006.

Tablo 23
KANADA - TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Türkiye-Kanada Ticaret Hacmi (2005): 807 milyon dolar (1.1 milyar Kanada Doları)
2004'e Göre Artış: % 31,3
Türkiye'nin Kanada'ya İhracatı: 365 milyon dolar
Kanada'nın Türkiye'deki Yatırımları Miktarı (2005): 762 milyon Kanada Doları
İki Ülke Arasındaki Ticari-Turistik Seyahatler: Yaklaşık 85.000 kişi

Kaynak: Kanada Ankara Büyükelçiliği, 2005 ve JTW, 2005

Türkiye'nin karara bir diğer tepkisi de Kanada Büyükelçisi'ni Ankara'ya çağırmak oldu.[928] Aynı çerçevede Kanada'da (Alberta) 17-24 Mayıs tarihlerinde arasında yapılan NATO askeri tatbikatına da katılınmadı. Eğer Türkiye katılsa idi tatbikatta Türk jetleri yer alacaktı. Kanada Savunma Bakanı Türkiye'nin katılmama kararını açıklarken "bu Türklerin kararı. Tatbikat ana eğitim tatbikatlarından biriydi ve tüm katılanlara büyük faydalar sağlayacaktı. Türkiye önemli bir NATO müttefikidir ve gelecekte bu tür tatbikatlara katılabilmelerini umuyoruz" ifadelerine yer vermiştir.[929] Diğer bir deyişle "Türkler katılmıyor, ama onlar kaybediyor" denilmek isteniyordu.

Karardan sonra yapılan ekonomik çıkarların zarar göreceği iddiası da ciddi bir sonuç doğurmamıştır. Zaten kararın görüşmeleri esnasında milletvekili Dalphond-Guiral Türkiye'nin ekonomik çıkarlarla tehdit ettiğini, bunun da bir tür 'baskı' olduğunu belirterek, bu tehtidin istenen amaca ulaşamayacağını söylemiştir. Yani Türkiye yaptığı tehditlerin olumsuz etkileri ile başbaşa kalmış oldu.

[928] 'Turkey Recalls Ambassadors from France and Canada', *Journal of Turkish Weekly* (JTW), 9 Mayıs 2006. http://www.turkishweekly.net
[929] 'Turks Withdraw from Military Exercise in Canada Protesting the Pro-Armenian Canada Policy', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 12 Mayıs 2006.

Toronto'da Sözde Soykırım Dersi

Meclis'in ve hükümetin tutumu Kanada'da Ermenilerin işini daha da kolaylaştırmıştır ve sivil toplum içinde iddialarını daha da kökleştirmesi için uygun zemin oluşturmuştur. Bunun örneklerinden biri de 2008 Ocak'ında Kanada'nın en büyük şehri olan Toronto'da 1915 olaylarını da içerecek tarzda Tarihte ve Günümüzde Soykırım adlı dersin liselerde seçmeli ders olarak müfredata alınmasıdır. Girişime Kanada Türk toplumu sert yanıt verirken, Türkler bu konuda diğer Müslüman ülkelerin de yoğun bir şekilde desteğini almışlardır. İnternet üzerinden düzenlenen kampanyada daha ilk haftada 10.000'den fazla imza toplanmıştır.[930]

GÜNEY AMERİKA ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU

Ermenilerin nüfus olarak nispeten yoğun olduğu ve sosyal-siyasal-ekonomik yaşamda etkili olduğu bölgelerden biri de Güney Amerika'dır.

Arjantin

Güney Amerika'da en büyük ve en etkili Ermeni nüfusu Arjantin'dedir. Arjantin Ermenilerinin nüfusuna ilişkin tahminler 130.000'e kadar çıkmaktadır.[931] Gerçek rakam 80-100.000 arasında olmalıdır.[932] Rakamlar abartılı olsa da Arjantin Ermenilerinin özellikle Ermeni meselesi söz konusu olduğunda nüfuslarının ötesinde bir nüfuza sahip oldukları söylenebilir. Bu nüfusun büyük bir kısmı Osmanlı döneminde Anadolu'dan ya da Suriye bölgesinden göç edenlerden oluşmaktadır. Ayrıca 1947-1954 arasında Suriye ve Sovyetler Birliği'nden de çok sayıda Ermeni ikinci bir göç dalgasıyla Arjantin'e yerleşmiştir. İlk gelenlerin Arjantin tercihlerinde iklim ve o dönemde Arjantin ekonomisinin çok büyük başarılar sergilemesinin rolü büyüktür. Arjantin Ermenilerini olduğundan daha etkili kılan bir diğer neden ise Ermenilerin % 75'ten fazlasının Buenos Aires bölgesinde yerleşmiş olmasıdır. Ermenilerin büyük bir kısmı şehirlerde yerleşiktir.

---

[930] 'Kanada'da Sözde Ermeni Soykırımı Dersi', *Akşam*, 28 Ocak 2008.

[931] Arjantin'in nüfusu 40 milyon civarındadır.

[932] Robert Mirak Arjantin'de Ermeni nüfusunu 80.000 olarak tahmin etmektedir. Mirak, 'The Armenians...', s. 394.

Tablo 24 GÜNEY AMERİKA'DA ERMENİ NÜFUS 2008 - YAKLAŞIK TAHMİNLERİ	
Arjantin	80-100.000
Brezilya	20-25.000
Uruguay	15-19.000
Şili	1.000'den az

Ermeniler, ilk geldikleri günden itibaren Arjantin'de belli sektörlerde etkili olmuşlar ve bazı alanlarda tekel pozisyonuna yükselmişlerdir. İş dünyası ve eğitimde gösterdikleri başarılar doğal olarak siyasete de yansımış ve böylece Ermeni Davası'nı savunmak için oldukça uygun bir ortam oluşmuştur.[933] Bunda Türkiye görüşünün bu ülkede neredeyse hiç temsil edilmemiş olmasının da rolü büyüktür. Sonuç olarak Ermeniler davalarının savunmak için gösteriler düzenlemişler, yerelden ulusa tüm meclislerde tekel oluşturmuşlar ve Arjantin'in çeşitli şehirlerine çok sayıda sözde soykırımı anma anıt ve heykelleri dikmişlerdir. Ülkedeki belli başlı Ermeni anıtlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Bounes Aires Abidesi (1961)
- Bounes Aires Anıtı (1985)
- Anma Havuzu (Bounes Aires, 1990'lar)
- Kordoba Abidesi (1996)

Ermeniler söz konusu anıtlarda önemli günlerde törenler düzenlemektedirler. 24 Nisan günleri sadece bu anıtlarda değil, Arjantin'in

[933] Arjantin'de ön plana çıkmış Ermenilerden bazıları şunlardır: David Nalbandyan (Tenisçi), Jorge Abadjian (Satranç), Martin Karadagyan (Aktör ve Sporcu), Juan Abadjian (İşadamı), Martin Adjemian (Aktör), Arturo Kouyoumdzian (Ses sanatçısı), Paz Merdirosyan Lenchantin (Müzisyen), Ana Merdirossian Lenchantin (Müzisyen), Leon Carlos Arslanyan (Eski Federal hâkim ve Buenos Aires Eyaleti Güvenlik Bakanı), Los Armenios (Müzisyen), Bedros Hadjian (gazeteci ve yazar), Eduardo Bakchellian (işadamı), Eduardo Eurnekian (işadamı), Juan Martin Berberyan (Rugby oyuncusu), José André Bilibio (Futbolcu), Fernando Zagharian (futbolcu), Efrain Chacurian (Futbolcu), Antonio Boyacıyan (Müzisyen).

önemli ulusal anıtlarında da çelenk koyulması ve Ermeni davası üzerine konuşmalar yapılması göze çarpmaktadır.

Ermeni lobisinin yoğun çalışmaları sonucunda Arjantin 1985, 1994, 2004 ve 2005 yıllarında 1915 olaylarını 'soykırım' olarak niteleyen deklarasyon ve kararlara imza atmıştır. 17 Nisan 1985 ve 19 Haziran 1985'te Arjantin Meclisi'nin aldığı bir kararla Birleşmiş Milletler'i sözde soykırımın uluslararası alanda tanınması için çalışmaya çağırması da dikkat çekicidir.[934] 31 Mart 2004 tarihli Arjantin Ulusal Senatosu deklarasyonunda ise 1915 olayları "20. Yüzyılın ilk soykırımı" olarak tanımlandıktan sonra 1.5 milyon Ermeninin "Türk Devleti" tarafından 1915-1918 yılları arasında öldürüldüğü iddia edilmektedir.[935] 20 Ağustos 2003 tarihli Senato deklarasyonunda da benzeri ifadeler olmasına karşın bu kez sözde soykırımın tarihi 1915-1923 olarak verilmektedir.[936] Buna benzer çeşitli kararlar olmakla birlikte Meclis ve Hükümet düzeyinde 2006 yılına karar bağlayıcı bir yasa bulunmamaktaydı. 2006 Kasım ayı sonunda ise Arjantin Temsilciler Meclisi Ermeni 'soykırımını' tanıyan bir teklifi onaylayıp 24 Nisan'ı "Ermeni Soykırımı Anısına Halklar Arasında Saygı ve Hoşgörü Günü" ilan edince Türkiye'den ciddi bir uyarı gelmiştir. Türkiye kararın sadece gerçeklerle değil, uluslararası hukukla da uyumlu olmadığını iddia etmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın açıklamasında kararın Arjantin ve Türkiye arasında gelişen ilişkilerin ruhu ile de uyumlu olmadığını iddia etmiş ve Senato'nun kararı onaylamaması temenni edilmiştir.[937] Ancak Senato kararı 13 Aralık 2006'da oy birliğiyle kabul etmiş ve 24 Nisan'ı da Ermeni asıllı öğrenciler ve çalışanlar için ulusal tatil günü ilan etmiştir. Bu karara Dışişleri'nin tepkisi sert bir nota şeklinde olmuştur. Açıklama bildik ifadelerden oluşuyordu: Karar reddediliyor, temelsiz olduğu belirtiliyor ve kınanıyordu. Dışişleri karar tasarısının gündeme geldiği ilk günden itibaren Arjantin'li yetkililerin uyarıldığını belirterek bu uyarıların dikkate alınmadığını da öne sürmüştür. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ise Arjantin Cumhurbaşkanı Nestor Kirchner'e mektup göndererek Türkiye'nin gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı belirtip tasarının yasalaşmamasını talep etmiştir. Erdoğan tasarının yasalaşması halinde Arjantin halkında Türkiye'ye karşı önyargıların artacağını ve halklar arasında kin ve nefret tohumlarının atılmış olacağını da belirtmiştir. Erdoğan ayrıca şunları da söylemiştir:

---

[934] *Asbarez*, 16 Nisan, 1997.
[935] Karar No: 571/04.
[936] Karar No: 664/03.
[937] 'Argentina 'Genocide' Bill Against Spirit of Relations, Warns Ankara', *Turkish Daily News*, 2 Aralık 2006.

"Arjantin Parlamentosunun, 'soykırım' suçu icat etmeye kalkışması uluslararası hukuka aykırıdır ve tarihi olgularla bağdaşmamaktadır. Arjantinli politikacıların Ermeni aşırılığına arka çıkmak yerine, tarihin bu tartışmalı döneminin ortak bir hafıza çalışması ve bilimsel araştırma yoluyla aydınlatılmasını amaçlayan ortak tarih komisyonu girişimimize destek vermesi, halklar arası dostluğa daha çok yakışan bir tavır olurdu. Bu aşamada beklentimiz, Arjantin Cumhurbaşkanı Kirchner'in gereken sağduyuyu göstererek, kabul edilen yasayı onaylamamasıdır."

Türkiye'nin tepkisi bununla da sınırlı kalmamış ve Dışişleri, Arjantin'e atanan Büyükelçi Hayri Hayret Yalav'a "güven mektubunu sun, sonra dön" talimatını vermiştir.[938] Fakat Türkiye'nin çabalarının Arjantin'de istenen sonuçları vermediği anlaşılmaktadır. 24 Nisan 2008'de Arjantin Senatosu'nun Ermeni iddialarını onaylar bir başka karar alışı da bunu kanıtlamaktadır. Türkiye, bu karardan sonra da sert bir uyarıda bulunmuştur.[939] Ayrıca ilk tepki olarak Devlet Bakanı Mehmet Aydın'ın bu ülkeye yapacağı gezi de iptal edilmiştir.

Ermenilerin Arjantin'de siyaset dışındaki çalışmaları eğitim sahasında yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmalarda öncülüğü Güney Amerika Ermeni Ulusal Komitesi üstlenmektedir. Örneğin 1997 yılında Buenos Aires Şehir Konseyi 1915 olaylarını 'Ermeni Soykırımı' olarak kabul edip kamu okullarının müfredatına tamamen Ermeni yanlısı şekilde koymaya karar vermiştir. Kararda "Ermeni Soykırımı 20. Yüzyıldaki ilk soykırımdır" ifadesine de yer verilmiştir.

Özellikle 24 Nisan'lar öncesinde Arjantin medyası Ermeni olaylarını tek yanlı olarak ele almakta ve çok sayıda programda mesele Türkiye suçlanarak incelenmektedir. Dolayısıyla Arjantin kamuoyunun tamamına yakını 1915 olaylarını 'Ermeni soykırımı' olarak bilmektedir. Medyaya ek olarak Ermeniler Arjantin toplumu ile olan dini yakınlığını da kullanmaktadır. Örneğin 24 Nisan 2006 anma günü törenini Buenos Aires Başpiskoposu Kardinal Jorge Mario Bergoglio yönetmiş ve törende Türkiye'yi hiçbir şart öne sürmeksizin 1915 olaylarını 'soykırım' olarak tanımaya çağırmıştır.

Türkiye'nin Arjantin'de Ermeni çalışmalarının etkisini kırabilmesi oldukça güç görünmektedir. Çünkü Türkiye bu ülkedeki gelişmeleri dahi başka ülkeler, hatta Ermeniler üzerinden alacak kadar geridedir. Örneğin 2006'da Arjantin Temsilciler Meclisi Ermeni iddialarını onaylar bir karar aldığında haber, NTV sayfalarına "Fransa'daki Ermeni

[938] Evren Mesci, 'Arjantin'e Misilleme', *Sabah*, 26 Ocak 2007.

[939] 'Turkey Slams Argentina for Recognizing Genocide over Armenians', *Journal of Turkish Weekly*, 26 Nisan 2008.

medyası Arjantin meclisinin sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldığını duyurdu" şeklinde yansımıştır.[940] Başka bir deyişle enformasyonu dahi Ermeniler üzerinden alan bir ülkenin bilgi üretmesi ve bu bilgi üzerinden kanaatleri değiştirip yeni kanaat oluşturması oldukça güçtür. Arjantin'in nerede olduğunu dahi bilmeyen bir entellektüel birikim ile Arjantin'de Ermeniler ile rekabet edebilmek çok zordur.

Şili

Şili 1.000 kişiden daha az Ermeninin yaşamasına rağmen Ermenilerin propaganda faaliyetlerini kolayca gerçekleştirdikleri ve nüfusları ile kıyaslanamayacak bir güce ulaştıkları bir Güney Amerika ülkesidir. Bu bağlamda Güney Amerika Ermeni Ulusal Komitesi diğer Güney Amerika ülkelerinde olduğu gibi Şili'de de organize edici bir rol üstlenmektedir. Şili'de her türlü yerel ve ulusal karar organına Ermeni iddialarını 'soykırım' olarak onaylatmak için kampanyalar düzenleyen ve lobi yapan Güney Amerika Ermeni Ulusal Komitesi 5 Haziran 2007'de bu çabaların bir sonucu olarak Şili Senatosu'nda büyük bir başarıya imza atmış ve Senato, Hükümet'i 'soykırım'ı tanımaya çağırmıştır. Karar tasarısı Sosyalist Parti üyesi Ricardo Nunies tarafından hazırlanmıştır. Kararda *"Türk Hükümeti Ermenileri 24 Nisan 1915'te tutuklamaya başladı, böylece Ermenilerin yok edilmesi başlatılmış oldu ve topraklarında yüzlerce yıldır yaşayan 1.5 milyon kadar Ermeniyi 1915-1923 arasında yok etti"* ifadesine yer verilmiştir. Ayrıca kararda 1915 olaylarının 20. Yüzyılın ilk etnik temizliği olduğu da iddia edilmiştir. Karar ayrıca BM'in[941], AB'nin[942], Uruguay, Arjantin, Yunanistan, Bulgaristan, Belçika, Rusya, İtalya, Rusya, Lübnan, İsveç, İsviçre, Hollanda, Venezüella, Litvanya, Kanada ve Fransa'nın da olayları soykırım olarak tanıdığını belirterek Şili'nin de benzeri bir karar almasını meşrulaştırmaya çalışmıştır.[943] Karardan sonra Türkiye bu tür girişimlerin iki ülkenin dostane ilişkilerine zarar vereceğini açıklamış ve iddiaları gerçek dışı olarak nitelemiştir.

Şili'de Ermeni faaliyetleri sadece siyasetle sınırlı değildir. Eğitim müfredatına Ermeni iddialarını sokmak, sanat, spor ve diğer sosyal faaliyetlerde Ermeni iddialarını duyurmak, akademik hayatta kendi

[940] http://www.ntvmsnbc.com/news/392649.asp

[941] BM Azınlıkları Koruma ve Ayrımcılığı Önleme Alt Komitesi'nin 1985 kararına atıfta bulunulmaktadır.

[942] AB Parlamentosu'nun 1987 kararına atıfta bulunulmaktadır.

[943] 'Chile's Senato Calls Government for Recognizing Armenian Genocide', *Noyan Tapan*, 7 Haziran 2007.

görüşlerini hâkim kılmak ve özellikle 24 Nisan'larda bu iddiaları daha görünür kılmak öncelikli hedefler olarak sayılmıştır. Bu bağlamda iki önemli anıt da Şili'nin başkenti Santiago'da 'soykırım anıtı' olarak dikilmiştir.

Uruguay

Güney Amerika ülkelerinden Uruguay'ın Ermeniler için özel bir önemi vardır. 1965'te dünyada ilk defa olarak Ermeni iddialarını soykırım olarak tanıyan ülke Uruguay olmuştur. Yaklaşık 3.5 milyon nüfuslu Uruguay'daki Ermeni sayısı 15-19.000 olarak tahmin edilmektedir. Ancak diğer Güney Amerika ülkelerinde olduğu gibi Uruguay'da da Güney Amerika Ermeni Ulusal Komitesi etkilidir ve tüm Güney Amerika Ermenileri, Avrupa ve Kuzey Amerika Ermenilerinin de desteğiyle birlikte hareket etmektedir.

20 Nisan 1965 kararı bir ilk olması nedeniyle üzerinde durmayı hak etmektedir. 13.326 Nolu karar ile 24 Nisan 'Ermeni Şehitlerini Anma Günü' olarak belirlenmiştir. Senato ve Temsilciler Meclisi'nin birarada aldığı kararda Uruguay ulusal radyosunun 24 Nisan günlerinde 1915 olaylarına ilişkin yayın yapması öngörülmekte (Madde 2), kamu görevinde olan Ermenilerin 24 Nisan günleri izinli sayılması kabul edilmekte (Madde 3), Montevideo'da bir okula ise 'Ermenistan' adı verilmektedir (Madde 4).

Uruguay 2004 ve 2005'te Ermeni iddialarını tanıyan kararları kabul etti. 26 Mart 2004 tarihli 17.752 Nolu kararda 24 Nisan'ın 'Ermeni Şehitleri Anma Günü' olduğu tekrar edilmekte (Madde 1) ve resmi radyo ve televizyonlar gibi diğer yayın organlarının da bugünde gerekli anma programlarını yayınlama yükümlülükleri olduğu ilan edilmektedir (Madde 2). Böylece Ermeniler hiçbir özel çalışma yapmasalar dahi kendi görüşleri üstelik yerel medya tarafından tekrarlanmış olmaktadır.

Ermeni toplumu her vesile ile Türkiye karşıtı gösteriler düzenlemekte, Türkiye'nin çıkarlarına zarar vermeye çalışmaktadır. Örneğin 2005 yılında Avrupa Birliği Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine başlama kararı aldığında Uruguay Ermenileri Montevideo'da AB Misyonu'nun önünde toplanmışlar ve AB'yi bu kararı nedeniyle protesto etmişlerdir. 30.000 imzalı bir dilekçeyi AB Temsilcisi'ne elden veren göstericiler Türkiye'nin AB'ne alınması için sözde soykırımın tanınmasını şart koşmasını istemişlerdir. Ekim 2005'te Uruguay Meclisi'nin Temsilciler Kanadı'nın 70 üyesinin katılımıyla yayınladığı bir açıklama ile Türkiye'yi Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmaya ve "Ermenistan'a

uyguladığı ablukayı"[944] kaldırmaya çağırması da dikkat çekicidir. Bu tür karar ve açıklamalarda Uruguaylı Ermeni siyasetçilerin rolü büyüktür. Bu açıklamada da Ermeni Turizm ve Spor Yardımcı Bakanı Lilian Keşişyan'ın (Keshishian) büyük çabaları da dikkat çekmektedir.

Ülkenin başkenti Montevideo'da bir de Ermeni 'soykırım' anıtı bulunmaktadır. 1975 yılında Ermeni kilisesinin bahçesine yaptırılan anıtın üzerinde İspanyolca olarak *"Türk Hükümeti'nin 1915 yılında 1 milyon Ermeniyi şehit etmesinin hatırasına"* yazmaktadır.

Brezilya

Brezilya'da 20-25.000 kadar Ermeni yaşamaktadır. Diğer Güney Amerika ülkelerindeki Ermeniler ile işbirliği yapan Brezilya Ermenileri çok uzun bir süredir Türk tarafının eksik temsilinin de katkısıyla görüşlerini tek taraflı olarak Brezilya kamuoyunda seslendirme olanağına kavuşmuştur. Ermenilerin nüfuslarına rağmen hayatın her alanında göze çarpan güçleri onların ortaklaşa hareket etmelerine ve dini, kültürel ve ekonomik alandaki faaliyetlerine bağlanmıştır. Ermeniler bu ülkede daha çok Sao Paulo ve çevresinde yoğunlaşmışlardır. Ermenilerin ekonomideki çıkış sektörleri ise ayakkabıcılık olmuştur.[945]

Ermeni lobisi ulusal düzedeki çalışmalarına ek olarak Brezilya'nın her bir eyalet ve şehrinde de soykırım iddiasını resmi olarak kabul ettirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Sao Paulo eyaleti 2005 yılında Ermeni iddialarını resmi olarak tanıyan ilk eyalet olmuştur. 17 Temmuz 2006'da ise Seara eyaleti iddiaları tanımıştır (8988 nolu karar). Bu kararla 24 Nisan Ermeni Ulusu Günü' sayılmıştır. Kararı Prona Partisi'nden Batista da Silva hazırlamıştır. Böylece Seara, Sao Paulo'dan sonra Ermeni iddialarını tanıyan Brezilya'daki ikinci eyalet olmuştur.

Brezilya'da Ermeni iddialarını duyurmanın bir yolu da 1915 olaylarındaki Ermeni kurbanlar hatırasına anıtlar yaptırmakta veya önemli yerlere Ermeni tezlerini hatırlatacak isimler verdirmektir. Bu bağlamda 7 Aralık 2005'te Sao Jose Do Rio Preto şehrinde bir meydana Ermenis-

[944] 'Abluka' ifadesi doğru bir kullanım değildir. Uluslararası hukuk tanımlamaları dikkate alındığında Türkiye Ermenistan'ı ablukaya almış değildir. Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınırlarından sadece kara sınırları kapalıdır. Ayrıca Ermenistan ile Türk şirketlerinin ticaret yapması da yasaklanmış değildir. Ermenistan'ın Türkiye dışında üç komşusunun daha olduğu unutulmamalıdır.

[945] Brezilya'da Ermeni kimliğinin oluşumu, başarısı ve ayırıcı özellikleri için bkz.: Roberto Grün, 'The Armenian Renaissance in Brazil', *The Americas*, Vol. 53, No.: 1, Temmuz 1996, ss. 113-151.

tan adı verilmiştir. Şehrin Belediye Başkanı ve diğer yetkililer şehrin kalkınmasına Ermenilerin ne kadar çok katkı sağladığını belirtmişlerdir. Ancak tüm konuşmacılar mutlaka sözde 'soykırım'a değinme ihtiyacını duymuşlar ve suçlanan 'Türk Hükümeti' olmuştur.[946] 400.000 nüfuslu şehirde sadece 350 Ermeninin yaşadığı düşünülecek olursa Ermenilerin ne kadar etkili bir lobicilik yaptığı kolayca anlaşılacaktır. Brezilya'da belli başlı iki ayrı Ermeni 'soykırım anıtı' bulunmaktadır. Bunlardan Ro De Jenairo Anma Abidesi 1970'li yıllarda inşaa edilmiştir. Sao Paulo Anıtı ise 24 Nisan 1966'da açılmıştır. Kaidesinde Portekizce olarak Ermeni şair Mikayel Nalbandiyan'ın şu dizeleri yer almaktadır:

"Eğer ayaklarım zincire vurulsa,

Ellerim bağlansa,

Ağzım kapatılsa da

Kalbim özgürlük diye bağıracak"

Her iki anıt da her 24 Nisan günü Türkiye ve Osmanlı Devleti'ne çok ağır sözlerin söylendiği törenlerin merkezi haline gelmektedir.

[946] 'Armenia Square Founded in Sao Jose Do Rio Preto, Brazil', *PanArmenian*, 7 Aralık 2005.

Tablo 25
ERMENİ SOYKIRIM İDDİALARINI KABUL EDEN MECLİSLER

Ülkesi	Yılı
Uruguay	1965
Kıbrıs Rum Kesimi	1982
Rusya	1995
Yunanistan	1996
Lübnan	1997
Belçika	1998
Vatikan	2000
İsveç	2000
İtalya	2000
Fransa	2001
İsviçre	2003
Arjantin	2003
Arjantin	2004
Kanada	2004
Slovakya	2004
Arjantin	2005
Polonya	2005
Litvanya	2005
Hollanda	2004
Şili	2007

ORTADOĞU ÜLKELERİ VE ERMENİ SORUNU

İsrail

Ermeni soykırım iddialarının kabul edilmesi açısından belki de en önemli ülke İsrail'dir. Çünkü İsrail dünya tarihinde soykırıma uğradığı en açık seçik şekilde kabul edilmiş olan Musevilerin ülkesi sayılmaktadır. Ayrıca Ermeniler İkinci Dünya Savaşı esnasında Yahudilere yapılan soykırımın (Holokost) esinlendiği kaynağın Türklerin Ermenilere yaptıkları sözde soykırım olduğunu iddia etmektedirler. Eğer Yahudiler bu iddiaya da destek çıkarsa Ermenilerin inandırıcılıklara daha bir

güçlü olacaktır. Bu nedenle de Musevilerin Ermenilere vereceği açık bir destek onları Türkiye karşısında daha bir güçlü kılardı. Elbette tüm bu unurlara bir de tüm Batı dünyasında güçlü olan Yahudi lobisini de eklemek gerekir. Örneğin ABD'de Yahudi lobisi destek vermiş olsa idi, Yunan lobisinin zaten desteğini almış olan Ermeniler kolayca istedikleri kararları aldırabilirlerdi. Tüm bunların ötesinde Ermenilerin Türkler ile mücadelesinde 1965'ten bugüne gelişen stratejileri aslında bir tür Yahudi Holokostu'na özenmedir. Yahudi Holokostu'ndan esinlenerek bilerek veya bilmeyerek yeni bir başarı hikâyesi çıkarma çabasıdır. Yahudilerin ve İsrail'in Nazilerce gerçekleştirilen Holokost (*holocaust*)[947] sayesinde büyük ayrıcalıklar kazandığını fark eden bazı Ermeni dernekler ve ideologları 1990'lı yıllarda soykırım (*genocide*) kelimesinin yanında 'holokost' kelimesini de ağırlıklı olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu yeni strateji son derece uygun bir konjonktürde geliştiriliyordu. Bosna ve Ruanda'da yaşanan olaylar Yahudi Holokostu'nun biricikliği konusunda zihinlerde soru işaretlerine yol açmış, insanoğlunun soykırım işleme eğiliminin sanılandan daha fazla olduğu kanaati yaygınlaşmaya başlamıştır. İşte **Yeni Ermeni Stratejisi** bu algılamayı hedef alıyordu ve aslında sadece bir Ermeni stratejisi olmaktan çok Yunan-Ermeni ortak düşüncesinin bir ürünüydü. Bu yeni stratejinin en önemli sac ayaklarından birini de "Kürt sorunu" oluşturuyordu. Buna göre dünya kamuoyuna PKK terörü, "Kürtlerin katliamı ve soykırımı" olarak sunulacak, böylece soykırım suçunun Türklerin alışkanlık haline getirdikleri bir suç olduğu izlenimi oluşturulacaktı. Bu sayede Ermeniler "kendi soykırımları"nı ispat etmiş olacaklar, Yunanlılar ise bugünkü Trabzon'da bir Pontus soykırımı olduğunu, Ege ve diğer Anadolu bölgelerinde de Türklerin bu "eski alışkanlıkları"nı nasıl gerçekleştirdiklerini tüm dünya kamuoyuna göstereceklerdi. Bu çerçevede "soykırım" kavramının yanında "holokost" kavramının da sıklıkla kullanımı büyük bir önem arz ediyordu. Ancak bu sayede holokostun sadece Yahudilere yapılmadığı ispat edilebilir, böylece Yahudilerin yararlandıkları ayrıcalıklardan[948] Ermeniler ve işbirlikçileri de istifade edebilirlerdi. Bu strateji içinde en önemli ülkenin İsrail olduğu açıktır. Şu ana kadar yaşanmış en büyük soykırımı Yahudilerin yaşadığı varsayımı genel kabul gördüğünden soykırım yaşamış bir millet olarak Yahudilerin ve onları temsil ettiğini söyleyen İsrail'in Ermenilere vereceği destek son derece hayati idi ve belki de Ermeni konusunun tamamen radikal Er-

[947] 'Holokost' kavramı milyonlarca Yahudinin Nazi Almanyası yönetiminde salt Yahudi olmaları nedeniyle yok edilmeleri olayına verilen addır. Sadece bir ırkı ortadan kaldırmanın ötesinde bu olayın en önemli özelliği Hristiyanların Yahudilere dönük bin yıldan fazla süren bir düşmanlığına dayanıyor olmasıdır. Müslümanlar ve Türkler arasında buna benzer bir örneğe rastlanmadığı belirtilmelidir.

[948] Kimileri bu ayrıcalıkları "Holokost Endüstrisi" olarak nitelendirmektedir.

menilerin arzuladığı şekilde sonuçlanmasında "son darbe"yi oluşturacaktı. Bu nedenle Ermeni lobileri özel olarak Yahudi ve İsrail desteğini almaya çalışmışlar, ancak görüleceği üzere bunda muvaffak olamamışlardır.

İsrail'in Ermeni Sorununa Yaklaşımının Nedenleri

Tüm önemine karşın İsrail de, dünya Yahudileri de genel olarak yakın bir zamana kadar Ermeni iddialarına açıkça karşı çıkmışlardır ve beklenen desteği vermemişlerdir. Bunun birkaç nedeni vardır:

a. Holokost'un Tekliğini Koruma Çabası: İlk olarak İsrail de bazı Yahudi dernekleri de Yahudilerin İkinci Dünya Savaşı'nda yaşadıklarının çok özel olduğunu ve diğer örneklerin buna benzemediğini iddia etmişlerdir. Tüm dünyanın Yahudilere karşı olduğu (anti-Semitizm) düşüncesinin bir devamı olarak diğer hiçbir milletin böylesine büyük bir trajedi yaşayamayacağı iddia edilmiştir. Bu nedenle Bosna'da soykırım yaşanırken buna dahi soykırım denmesi Yahudi çevrelerde belli bir rahatsız uyandırmıştır.

Ermeni iddialarına sıcak bakılmamasının belki de en önemli nedeni "Yahudi düşmanlığı" ve "holokost" efsanelerini koruma çabasıdır. Gerçekten de bu iki kavram zaman içinde gerçeklik boyutunun ötesinde efsaneleştirilmiştir. Birçok Yahudi araştırmacıya göre Yahudi düşmanlığı yapmamış millet yoktur. Tarih boyunca âdeta tüm insanlar Yahudilere haksız yere düşman olmuşlardır ve bunun en somut örneği Nazi Almanya'sında yaşanmıştır. Bu görüşe göre Naziler tarafından Yahudilere yapılanların tarihte bir benzeri daha yoktur ve olma ihtimali de oldukça düşüktür. Diğer bir deyişle, Yahudilerin yaşadıkları sıkıntıları bir başka milletin yaşadığını iddia etmesi her şeyden önce öldürülen milyonlarca Yahudi'ye hakaret anlamını taşır. Çünkü yine aynı görüşe göre, böyle bir iddiada bulunacak millette de mutlaka anti-Semitik düşünceler vardır ve bugüne kadar Yahudiler kadar sistemli bir düşmanlığa maruz kalmış ikinci bir millet daha olmamıştır. Bu çerçevede Yahudi araştırmacıların ezici bir çoğunluğu tarih boyunca yaşanan hiçbir olayı Yahudilerin durumu ile karşılaştırmamaya büyük bir özen göstermişlerdir.

b. Kazanımları Koruma Refleksi: İkinci olarak Yahudi soykırımı Yahudilere ve İsrail'e büyük maddi, siyasi ve ahlaki kazanımlar sağlamıştır. Buna karşın soykırıma uğramış ulusların sayısının artması, özellikle de Ermenilerin iddialarının kabul edilmesi halinde 'tarihin ilk soykırımına uğrayan ülkesi' ünvanının Ermenilere geçmesi İsrail'in ve Yahudilerin pek de memnun olacakları bir gelişme olmaz idi. Holokost uzunca bir süre Yahudilerin belki de en büyük "zenginlik kaynakla-

n'ndan biri hâlini almıştır. Holokost sayesinde kazanılan moral ve siyasi güce ek olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ve ABD nezdinde elde edilen maddi yardımlar ve tazminatlar sayesinde Ortadoğu'nun ortasında yapay bir devleti ayakta tutabilmek mümkün olabilmiştir. Bazı yazarların iddia ettikleri gibi gelinen son noktada holokost artık bir endüstri hâlini almıştır. Bu nedenledir ki Yahudi gruplar hiçbir soykırım vakasını holokost ile karşılaştırmak istememekte, "Ermeni Holokostu" kavramına da karşı çıkmaktadırlar.[949]

c. Kimse Yahudiler Gibi Acı Çekemez, Düşman Görülemez: Üçüncü olarak Yahudilerin önemli bir kısmı Ermenilerin Yahudilerin çektiklerine benzer bir şeyler yaşamış olabileceğine inanmadılar. Çünkü bu tür acılar ancak Yahudiler tarafından yaşanabilirdi. Tüm dünyada kendilerinden bu kadar yaygın ve keskin şekilde nefret edilenler yalnızca Yahudiler olabilirdi. Bu nedenle bazı Yahudi dernekleri en azından Holokost kelimesini sadece Yahudi soykırımı için saklı tutmak istemişlerdir. Fakat günümüzde bunun önüne geçebilmek zordur ve Ermeni Holokostu veya Siyah Holokostu gibi kavramlar hızla yaygınlaşmaktadır.[950] Bazı Ermeni araştırmacıların iddiası ise Holokost kelimesinin İkinci Dünya Savaşı'ndan çok önceleri 10 Eylül 1895 tarihinde The New York Times gazetesi tarafından Ermeniler için kullanıldığı şeklindedir.[951]

d. Soykırım Kavramının Aşındırılmaması: Çokça dikkatlerden kaçsa da İsrail'in devlet olarak izlediği politikanın bir diğer nedeni de 'soykırım' kavramının alanının genişlemesi ve daha kolay kullanılabilir bir terim olmasını engelleme arzusudur. Diğer bir deyişle İsrail eğer 'soykırım' kavramı diğer olaylar için de kullanılacak ise daha dikkatli değerlendirmelerin yapılması gerektiğini düşünmektedir. Son dönemde 'soykırım'ların sayısındaki artış her iddianın soykırım olarak kabul edilmesi tehlikesini gündeme getirmektedir ki bu durum Ermeni iddialarında da ortaya çıkmaktadır. 1870'li yıllarda başlayan Ermeni ayaklanması ve sonuçları Naziler tarafından gerçekleştirilen holokosttan

---

[949] Elimizde yeterli delil olmamakla birlikte Bosna'da yaşanan soykırımın "etnik temizlik" olarak adlandırılmasında da bu tür bazı kaygıların bulunabileceği düşünülebilir. Holokostun tekliği konusunda farklı görüşler için bkz.: Norman G. Finkelstein, *The Holocaust Industry, Reflections on Exploitation of Jewish Suffering*, Verso Books, 2001; Auron, *The Banality...*

[950] Rita Horvath, *'Never Asking Why Build – Only Asking Which Tools': Confessional Poetry and the Construction of the Self*, (Akademiai Kiado, 2005), s. 12; Jonathan Jeremy Goldberg, *Jewish Power: Inside the American Jewish Establishment*, (Addison-Wesley, 1996), s. 194.

[951] Söz konusu haberde gazete 'Another Armenian Holocaust' başlığını kullanmaktadır. Ermeni araştırmacıların iddiaları için bkz.: Yair Auron, *The Banality of Indifference, Zionism & the Armenian Genocide*, (Transaction Publishers, 2000), s. 21.

büyük farklar içermektedir. Ermenilerin iddia ettiği savlar bir an için doğru sayılsa bile ortada silahlı binlerce Ermeni, başta Rusya olmak üzere onları destekleyen birçok devlet bulunmaktadır. Ölenlerin birçoğunun salgın hastalık ve kıtlıktan ölmüş olması da bir diğer dikkat çekici noktadır. Oysaki holokostta silahlı bir ayaklanma olmadığı gibi kayda değer bir direniş de bulunmamaktadır. Diğer bir devletin kışkırtması ya da siyasi ve askeri herhangi bir destek sağlaması da söz konusu değildir. Ayrıca Yahudiler bir bölgeden bir bölgeye göçe zorlanmamış, yok edilmek üzere kamplarda toplanmışlardır. Almanya örneğinde Yahudiler ile toplum içindeki bir ya da birden fazla etnik grup arasında silahlı çatışma yaşanmamış; tüm olaylar Alman devletinin tek taraflı şiddet politikaları şeklinde gerçekleşmiştir. Son olarak Yahudiler ile Alman devleti arasında kapatılması olanaksız bir güç farkı vardır. Yahudiler gizli yerlerde silahlar üretip, çeteler oluşturup Alman devletinin belli bölgelerde asayişi sağlamasını engellememişlerdir. Bu bağlamda gruplar arası çatışmaların "soykırım" olarak tanımlanması bu kavramı aşındırıcı bir etki yapacak, soykırım iddialarının ardı arkası kesilmeyecektir. Unutulmamalıdır ki, her soykırım iddiası aynı zamanda bir toplumun "katil" damgasını yemesi anlamına gelir.

e. Jeopolitik Dengeler: İsrail'in Ermeni sorununa ve Ermenistan'a karşı tavrında diğer en önemli etkenlerden biri de dış politika dengeleridir. İsrail kurulduğu günden bu yana Müslüman ülkeler arasında müttefik arayışı içinde olmuştur ve İran ile Türkiye "düşman" Arap dünyasını dengeleyebilmek için en önemli alternatifler olmuştur.[952] İran İslam Devrimi ile birlikte ise Türkiye tek alternatif olagelmiştir.[953] Soğuk Savaş'ın sona erip geniş bir alanda görece güçlü bir Türk dünyasının ortaya çıkması ise İsrail'in Arapları dengeleme politikası açısından büyük bir adım olmuştur. İkinci olarak Ortadoğu'da Suriye'yi ve genel olarak Arapları kuzeyde meşgul etme politikası güden İsrail için Türkiye ile son on yılda geliştirdiği işbirliğinin büyük bir önem taşıdığı muhakkaktır. Bu sayede özellikle Suriye'nin gücü bölünmüş olacak, İsrail politikalarının meşruiyeti de güçlenecektir.[954] Üçüncü olarak

[952] Kamer Kasım, "Türkiye-İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı", içinde İdris Bal (der.), *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, (Ankara: Alfa, 2001), s. 569.

[953] İsrail'in Müslüman dünya dışında Hindistan'la son dönemde geliştirdiği stratejik işbirliği de dikkat çekicidir. Detaylar için bkz.: Farah Naaz, "Indo-Israel Military Cooperation", *Strategic Analysis*, Ağustos 2000, ss. 969-983; "Special Focus: Indo - Israeli Defence Cooperation", *Indian Defence Year Book 1998 - 99*, Dehradun: Natraj Publishers, 1998.

[954] Türkiye-İsrail işbirliği için bkz.: Kasım, "Türkiye - İsrail...; Nezih Tavlaş, 'Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri', *Avrasya Dosyası*, Cilt 1 (3), Sonbahar 1995; Bülent Aras, 'Turkish Foreign Policy and Jerusalem: toward A Societal Construction of Foreign Policy', *ASQ*, Cilt 2 (4), Sonbahar 2000, ss. 31-58; Bülent Aras, 'The Impact of

Azerbaycan ve diğer bazı Türk cumhuriyetlerinin petrol ve doğalgaz zengini olmaları hem İsrail'i, hem de Amerikalı Yahudi işadamlarını cezbetmektedir. Geniş iş potansiyeline ek olarak Türk petrol ve gazı ile Türkiye'nin bu enerji kaynakları üzerindeki etkisi İsrail için önemli bir alternatif kaynak da oluşturmaktadır. Son olarak bölgesel dengeler dikkate alındığında İsrail'in Türkiye ve diğer Türk devletleri ile birlikte ABD'nin bulunduğu safta yer aldığı, buna karşın Ermenistan'ın İran, Suriye ve Rusya ile ilişkilerini geliştirdiği gözlenmektedir. Topraklarında Rus askeri üsleri bulunduran ve İran, Suriye, Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi ile siyasi bir ittifaka yönelen Ermenistan'ın bu haliyle İsrail'in dış politika hedefleriyle bağdaşmadığı açıktır. Nitekim Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanian'ın sözleri de bu karşıtlığa işaret etmektedir: "Kafkasya'da İsrail ve Ermeni çıkarları taban tabana zıttır. İsrail'in Türkiye ile olan ittifakına ek olarak İsrail Azeri petrollerini almakla da ilgilenmektedir."[955]

Bu durum 'radikal İslam'ın yükselişiyle daha belirgin bir hal almaktadır. Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra gelişen olaylar Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan başta olmak üzere Müslüman Türk devletlerinin diğer Müslüman ülkeler ile "farklı" İslam anlayışının altını çizmiş ve bu da ABD gibi İsrail'in politikalarına da uygun düşmüştür.[956]

Özetle güç dengesi bağlamında İsrail a. Türkiye ile geliştirdiği askeri ve siyasi işbirliğini devam ettirebilmek, b. Hızla gelişen Türk dünyası enerji kaynaklarından olabilecek en yüksek payı alabilmek, c. Türk dünyasının İslam anlayışını Arap ülkeleri ve İran'a karşı denge unsuru olarak kullanabilmek için Türkiye ile iyi geçinmek istemekte bu da Ermeni sorununun da dâhil olduğu diğer bazı 'hassas' konularda Türkiye lehine tutum alınmasında en önemli etkenlerden biri olmaktadır. Birçok Ermeni diplomat ve siyasetçisine göre ise bu tablo İsrail'in yaklaşımının en önemli, belki de tek kaynağıdır. Ermenistan'ın Kudüs Başkonsolosu Tsoluk Mornjian bu yaklaşımı şu sözler ile dışa vurmaktadır: "Şu an için İsrail'in konumunu anlıyorum. Türkiye, İsrail için çok

---

the Palestinian-Israeli Peace Process in Turkish Foreign Policy', *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Cilt: 20 (2), Kış 1997; Robert D. Kaplan, *Eastward to Tartary: Eastward to Tartary: Travels in the Balkans, the Middle East and the Caucasus* (New York: Random House, 2000); Robert Olson, *Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991 - 2000, The Kurdish and Islamist Question* (California: Mazda Publishers, 2001).

[955] Marilyn Henry, 'Armenia Asks Israel to Recognize Turkish Genocide', *The Jerusalem Post*, 22 Nisan 1999.

[956] 11 Eylül olayları ve bunun Ermeni sorunu üzerindeki etkilerinin detaylı bir incelemesi için bkz: Sedat Laçiner, '11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu', *Stratejik Analiz*, Cilt 2 (19), Kasım 2001, ss. 39-51.

stratejik bir müttefik, özellikle her iki ülkeye sınırı olan ve düşman olan Suriye'ye karşı."[957]

Gerçekten İsrail'in Türkiye'yi kızdırmama çabası birçok konuda dikkatlerden kaçmamaktadır. Şimon Peres'in Ermeni iddialarını "anlamsız" ilân ettiği konuşmasında Türkiye ile İsrail'i 'aynı bottaki iki ülke' olarak tanımlaması ve sadece Dışişleri Bakanı Peres'in değil son on yıllık dönemde hemen hemen tüm İsrail başbakanlarının Türkiye'yi öven sözler söylemesi reel politik açısından da çok önemlidir.

f. Azerbaycan Petrolleri, İsrail ve Yahudi Lobisi: Bir önceki şıkta değinilmekle birlikte İsrail'in ve Amerikan Yahudi lobisinin tavrının şekillenmesinde Azerbaycan petrollerinin detaylı olarak ele alınması gerekmektedir. Nüfus ve ekonomileri kıyaslandığında İsrail'in neden izole edilmiş doğal yapısı ve doğal kaynaklardan yoksun Ermenistan yerine Azerbaycan'la daha çok ilgilendiği kolayca anlaşılabilir. Azerbaycan petrollerinin uluslararası pazara çıkarılma girişimleri bu algılamayı daha da güçlendirmiştir. Özellikle ABD Yahudi lobisinin petrol şirketleri ile olan yakın ilişkisi bu ilgiyi pekiştirmiş ve bu sayede İsrail ve Yahudi lobisi ile Azerbaycan arasında sıkı bir bağ olduğu izlenimi ortaya çıkmıştır. Özellikle Amerikan Kongresi'nde Azerbaycan'a Amerikan yardımlarını sınırlandıran 907 sayılı maddenin değiştirilmesinde Yahudi lobisinin oynadığı rol bu izlenimi daha bir kuvvetlendirmiştir.[958] İsrail ve Yahudi lobisi Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinin gerçekleşmesinde de önemli bir katkı sağlamıştır.[959] Ermenistan'a göre bu bağın ardındaki en önemli güç Türkiye'dir. Türkiye her seferinde İsrail ile olan ortaklığına Azerbaycan ve Gürcistan'ı da katma çabasındadır ve asıl amaç Ermenistan'a karşı bir hat oluşturabilmektir. Kısmen doğru noktaları varsa da 'abartılı' denebilecek bu yaklaşım zaman zaman Ermenistan'da komplo teorilerine de dönüşebilmektedir. Basında çıkan *"İsrail, Azerbaycan'a silah satıyor"* türü haberler bu yaklaşımın bir ürünüdür. Nitekim bu tür haberler Karabağ çatışmaları esnasında da ortaya çıkmış ve İsrail, Azerbaycan'a Ermenilere karşı kullanılmak üzere silah göndermekle suçlanmıştır.[960] Benzeri haberlerin

---

[957] Patrick Goodenough, 'Armenia Seeks Recognition of 'Genocide'', *Conservative News Service*, 23 Nisan 1999.

958 907 sayılı kararın önemi ve etkileri konusunda bkz.: Araz Aslanlı, 'ABD'de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Madde'nin Uygulanmasının Durdurulması', *Stratejik Analiz*, Cilt: 2 (21), Ocak 2002, ss. 55-62.

[959] Hrair Dekmejian ve Hovann H. Simonian, *Troubled Waters: The Geopolitics of the Caspian Region*, (I. B. Tauris, 2003), s. 125.

[960] Jane Hunter, 'Israel and Turkey: Arms for Azerbaijan', *Middle East International*, 23 Ekim 1992, s. 2.

2001 yılı içinde yoğunlaştığı ve İsrail ile Azerbaycan'ın Lübnan'da silah pazarlığı yaptığı iddiaları da hatırlatılmalıdır.[961]

g. **Ermenistan'ın İsrail Karşıtı Bloklaşmadaki Rolü:** Ermenistan bağımsızlığından günümüze dek sürekli olarak İsrail'in düşman ya da rakip saydığı ülke ya da kişiler ile dostane ilişkiler geliştirmiştir. Jeopolitik dengeler kısmında kısmen değinilmiş olan bu durum İsrail'in Ermenistan'a karşı 'şüpheci ve uzak' duruşunun önemli nedenlerindendir. Herşeyden önce Ermenistan Rusya'nın politikalarının bölgedeki dayanaklarından biridir ve topraklarını Rus askerlerine açmıştır. Bu zincire daha sonra İran ve Suriye'nin katılması ise İsrail için çok daha mühimdir. Her ne kadar Ermenistan-İran-Suriye ittifakı Türkiye-İsrail işbirliğine karşı geliştirilmiş gibi görünse de Ermenistan ile bu ülkelerin İsrail olmasa da birbirlerine yaklaşacaklarına muhakkak gözüyle bakılmaktaydı. Son olarak Lübnan ve Suriye'de bulunan Ermenilerin Filistinliler ile iyi ilişkiler içinde bulunması ve Ermenistan'ın Filistin sorunu konusunda Araplara yakınmış gibi durması şüpheciliği beslemektedir. Doğal olarak aradaki 'soğukluk' İsrail'in Ermeni iddialarına destek vermemesine de etkide bulunmaktadır.

h. **Türkiye Yahudilerinin Çabaları:** İsrail'in Ermenilere karşı aldığı tavırda Türkiye'de yaşayan Türkiye Yahudileri ve Türkiye'den İsrail'e göç etmiş Türkiye Yahudilerinin rolleri yadsınamaz. Hatta denebilir ki birçok örnekte İsrail'i Türkiye lehine, Ermeniler aleyhine harekete geçiren unsur Türkiye Yahudilerinin çabaları olmuştur. Yukarıda da örneklendirildiği gibi başta Hahambaşı olmak üzere cemaatin ileri gelenleri ve bazı işadamları Amerikan Kongresi nezdinde yaptıkları girişimler ile Yahudi lobisini de etkileyebilmişlerdir. En manidar olanı ise Türkiye'den İsrail'e göç eden Yahudilerin durumudur. Bu kişiler hâlâ Türkiye'ye karşı bir gönül bağı hissetmekte ve İsrail'de Türkiye lehine ciddî bir kamuoyu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin sayıları 100 bini bulduğu belirtilen bu kişilerden yararlanması ve ihmal etmemesi gerekmektedir. İkinci olarak Türkiye'deki Yahudi cemaatinin uluslararası alandaki yararlılıkları dikkate alınarak başta Türkiye Ermenileri olmak üzere, diğer cemaatlerle de benzeri ilişkiler geliştirilmelidir.

---

[961] İsrail-Azerbaycan ilişkileri konusunda detaylı bilgi için Bkz.: Jane Hunter, "Israel and Turkey: Arms for Azerbaijan?" *Middle East International*, Oct. 23, 1992; Soner Çağaptay and Alexander Murinson, 'Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?', The Washington Institute for Near East Policy, *PolicyWatch*, no. 982, Mar. 30, 2005; Bülent Aras, 'Post-Cold War Realities: Israel's Strategy in Azerbaijan and Central Asia', *Middle East Policy*, Ocak 1998; Jacob Abadi, 'Israel's Quest for Normalization with Azerbaijan and the Muslim States of Central Asia', *Journal of Third World Studies*, Sonbahar 2002; F. Stephen Larrabee ve Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, (RAND, 2002), s. 119.

Türkiye Yahudilerinin çabaları bağlamında bir noktanın daha altı çizilmelidir; İsrail'in 1980'ler boyunca ve 1990'ların ilk yıllarında Türkiye'ye verdiği açık desteğin bir nedeni de Türkiye ve komşularındaki Yahudilerin güvenliği ile ilgilidir. İlk olarak İsrail verdiği destek ile Türkiye'deki Yahudilerin güvenliğine ve toplumun çoğunluğu ile olan ilişkilerine katkıda bulunduğunu düşünmüştür. İkinci olarak özellikle Suriye'deki Yahudilerin güvenli bir şekilde ülkeden çıkarılmalarında Türkiye'nin yardımına ihtiyaç duyulmuştur.

ı. **Filistin Sorunu:** İsrail'in Ermenilere karşı aldığı tavırda önemli nedenlerden biri de Filistin sorunudur. Soykırım kavramının Bosna, Kosova, Ruanda gibi çok sayıda olayda kullanılıyor olması Filistin'de şiddet temelli bir politika izleyen İsrail'i rahatsız etmektedir. Özellikle Avrupa'da İsrail'in Filistin'de bir soykırım gerçekleştirmekte olduğu iddiaları hızla yayılmakta, Belçika gibi bazı Batı Avrupa ülkelerinde bu gruplar İsrail Başbakanı aleyhine "soykırım suçu" davası açabilmektedir. Soykırım kavramı için aranan şartlar azaldıkça ve bunun kullanımı yayıldıkça en çok sıkıntıya düşecek ülkenin İsrail olacağı açıktır. Hatta denebilir ki, eğer Ermeniler iddialarını tüm dünyaya kabul ettirmeyi başarabilirlerse İsrail'in bu konudaki şansı çok azalacaktır. Çünkü Ermeni olayları hiçbir yönüyle soykırım tanımı içine girmemektedir. Karşılıklı çatışmaların ve doğal ölümlerin soykırım sayıldığı bir dünyada, tüm dünyanın gözü önünde Filistin'de ve Lübnan'da gerçekleşen öldürmelerin başka türlü tanımlanması olanaksız hâle gelecektir.

i. **İddiaların Yetersiz Bulunması:** Belki de en önemli neden İsrail devletinin Ermeni iddialarına inanmıyor olmasıdır. Yahudi holokostu ile Ermeni olaylarını karşılaştıran birçok Yahudi de bu sonuca ulaşmaktadır. Yahudi holokostu incelendiği zaman en önemli faktör asırlar boyunca sürmüş olan Yahudi düşmanlığıdır. Diğer bir ifadeyle Almanlar yüzyıllardır Yahudi düşmanlığını içlerinde yaşatmışlar, nefretleri uygun bir dönemde soykırıma dönüşmüştür. Oysa Ermeni sorunu incelendiğinde yüzlerce yıllık bir Ermeni düşmanlığı bir yana, bir yanda Ermeni isyanları yaşanırken, diğer tarafta Ermeni siyasî liderlerinin İstanbul'da Osmanlı yönetimi ile içli dışlı olduğu görülmektedir. II. Abdülhamit'in yanındaki Ermenilere ek olarak İttihat ve Terakki'nin Ermeniler ile ilişkisi de son derece yakın bir düzeydedir. Üstelik Yahudi holokostunda gözlenen nefret Cumhuriyet döneminde, yani 1915 ve sonrasında gelişen olaylardan sonra dahi gözlenmemiştir. Bugüne kadar onbinlerce Ermeni Anadolu'da huzur içinde yaşamıştır. Birçok Ermeninin şov sektöründe ün kazanması ve tüm Türkiye tarafından beğenilmesi ise böyle bir nefretin olmadığının en kalıcı delilidir. Ayrıca Türk yöneticilerin Yahudi ve diğer azınlıklar ile ilişkilerini inceleyen Yahudi araştırmacılar Türklerin Ermenilere soykırım gerçekleştireme-

yeceği konusunda ikna olmaktadırlar. Buna karşın Osmanlı'yı daha az tanıyan ve daha çok ABD doğumlu bazı Yahudi gruplar farklı düşünceleri savunabilmekte, ancak bu da genel eğilimi değiştirmemektedir.

k. Tarihi Çekişme[962]: Yahudilerin Ermeni iddialarına büyük ölçüde soğuk bakmasındaki bir diğer bir neden ise iki ulus arasındaki tarihi çekişmedir. Tarih boyunca Yahudiler ile Ermeniler arasında büyük bir dostluğun bulunduğunu söyleyebilmek zordur. Her Hristiyan toplum gibi anti-semitizm Ermenilerde de güçlüdür. Osmanlı döneminde Yahudilerin en önemli düşmanları çoğunlukla ya Rumlar, ya da Ermeniler olmuştur. Bankerlikten diğer alanlara Ermeniler ve Yahudiler hep rekabet içinde olmuşlar, bu rekabet zaman zaman şiddet olaylarına ve öldürmelere kadar uzanmıştır. Nitekim Osmanlı'nın son döneminde artan Ermeni terörü ve ayrılıkçı milliyetçiliğinin bir kurbanı da Osmanlı Yahudileri olmuştur. Eğer bugün Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde Yahudi nüfus neredeyse hiç yoksa bunda Taşnak ve diğer Ermeni militanların bilinçli Yahudi karşıtı baskınlarının rolü büyüktür. Pekçok yerleşim biriminde Müslümanlarla birlikte Yahudiler de hedef olmuş ve hatta pekçok Yahudi işkence yapılarak öldürülmüştür. Örneğin Van bölgesinde Akari'den kaçmaya çalışan 300'e yakın Yahudi, Seyl köyünde parça parça edilerek öldürülmüşlerdir. Bu Yahudilerin cesetlerinin yığınlar oluşturacak şekilde istif edilmesi de bir diğer hakaret ve diğer kişilere gözdağı verme yöntemi olmuştur. Osmanlı emniyet güçlerinin resmi kayıtlarına göre cinayetler ve cesetlerin durumu yeminli şahitlerin ifadeleriyle doğrulanmıştır.[963] Buna benzer pekçok olayda Yahudiler Ermeni milliyetçiliğinin açıktan hedefi olmuşlardır.

İkinci Dünya Savaşı esnasında Nazi Ermeni faaliyetlerinden bile bahsedilir. [964] Doğal olarak tüm bu gelişmeler Yahudilerin ve İsrail'in Ermeni politikasını etkileyen önemli bir etken olmaktadır.[965] Ermeniler

---

[962] Bu konuda ayrıca bkz.: Sedat Laçiner, 'Armenia's Jewish Scepticism and Its Impact on Armenia-Israel Relations', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 26 Nisan 2007, http://www.turkishweekly.net/news.php?id=44574

[963] *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, (Ankara: ATASE, 2003), s. 253. Eserin orijinali 'Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilalkiyesi' adını taşımaktadır ve Osmanlı Emniyet Genel Müdürlüğü kayıtları esas alınarak 1916 yılında hazırlanmıştır.

[964] Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Londra, 1980; Türkkaya Ataöv, *Hitler and "Armenian Question"*, Ankara, 1984; Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, TTK, 2000.

[965] Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında Yahudiler ile Ermeniler arasındaki güvensizlik ve çatışmalar için bkz.: Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York, New York University Press, 1991; Abraham Ben-Yakob, "The Immigration of Iraki Jews to the Holy Land in the 19th Century", yayınlanmamış tebliğ, *The First International Congress for Study of Sephardic and Oriental Judaism*, 27 Haziran 1978; Sedat Laçiner, "Armenia's Growing Paranoia and the Rise of Anti-Semitism

arasında Yahudi düşmanlığı öylesine yaygındır ki bugün bile birçok Ermeni 1915 olaylarının asıl planlayıcısının Yahudiler olduğunu düşünebilmektedirler. Modern Ermenistan'da İsrail'e ve Yahudilere düşmanlığın da hala canlı olduğu şaşırtıcı bir gerçektir.[966]

İsrail ve Yahudilerin Tavrı: Tarihsel Evrim

Yahudiler ve Ermeniler tarih boyunca çok sıkça karşılaşmamış olmalarına karşın karşılaştıkları dönemlerde pek de iyi ilişkiler kuramadıkları anlaşılır. Bunda en önemli nedenin daha önce de belirtildiği üzere Ermeni dinî inancında Yahudilere karşı oluşan hoşgörüsüzlük olduğu söylenebilir. Osmanlı dönemi Yahudi karşıtı binlerce örnekle doludur. Birçok Yahudi, Ermeni ve Yunan entrikaları sonucunda ölmüş ya da tüm servetini kaybetmiştir. Düşmanlık düşmanlığı doğurmuş ve Ermeni-Yunan işbirliği karşısında Osmanlı Yahudileri Türk ve diğer Müslüman tebaaya daha çok yaklaşmışlardır. Bunun sonucu olarak Ermeniler, Yahudileri "Türklerin işbirlikçisi" olmakla suçlamışlar, hatta bazı aşırı Ermeniler İttihat ve Terakki yönetimini Ermenilere karşı yönlendirenlerin Yahudiler ve Masonlar olduğunu dahi iddia edebilmişlerdir.[967] Talat Paşa ve diğer İttihat Terakki yöneticilerinin aslında Yahudi oldukları veya Mason oldukları iddialarına ek olarak Atatürk'ün de Yahudi olabileceği iddiaları zaman zaman Ermeni soykırım lobilerince dile getirilmektedir.[968] Bu iddiaları ciddiye almak mümkün değilse de iki toplum arasındaki sürtüşmeyi göstermesi açısından ilginçtir.

---

in Armenia", yayınlanmamış sempozyum tebliği, *Cumhuriyet Vakfı, Ermeni Sempozyumu*, Ankara, 29 Kasım 2001; Sedat Laçiner, "Armenian Mistrust Against the Jews and Its Impact on Armenia-Israel Relations", *Armenian Studies*, Cilt 1 (4), Şubat 2002.

[966] 'Anti-Semitism in Armenia: Two Examples', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 23 Nisan 2006; Rimma Varzhapetyan, 'Anti-Semitism in Armenia', Euro-Asian Jews Congress, 16 Mart 2003, http://www.eajc.org/program_art_e.php?id=6; Emil Danielyan, 'Armenia: Country's Jews Alarmed Over Nascent Anti-Semitism', Radio Free Europe, Radio Liberty, 26 Ocak 2005; Ermenistan ve Karabağ'da anti-Semitik uygulamalar ve söylem için bkz.: "Anti,Semitism in Armenia", *NCSJ Armenia Country Report*, 2001; "Anti,Semitism in the Former Soviet Union and the Baltic Republics", içinde *Antisemitism Worldwide 1997 / 98*, Tel Aviv; "Armenia", içinde *Antisemitism in Georgia, Azerbaijan and Armenia, UCSJ Special Report, Union of Councils for Soviet Jews*, net yoluyla, www.fsumonitor.com/stories/asemlaz.shtml; Sydney Galanty, "2,000 Strong Jewish Community in Armenia Struggles to Retain Identity", *Armenian Mirror-Spectator*, 27 Haziran 1998.

[967] Bazı araştırmacılar bazı siyonistlerin Osmanlı'daki Ermeni ayaklanmalarını gizliden gizliye desteklediklerini, böylece Filistin'de bir Yahudi devleti kurabilmek için Osmanlı'yı zayıflatmak ve dikkatleri başka bölgelere yaymak istediğini iddia etmektedir. Ancak bu konuda elimizde dikkate değer bir kanıtın bulunmadığı söylenmelidir.

[968] Bu konuda çarpıcı bir örnek için bkz.: Jack Manuelian, 'Jews, Zionists Behind Armenian Genocide Holocaust';http://www.thebirdman.org/Index/Others/Others-Doc-Jews/*Doc-Jews-Holocaust-HolocaustsCausedByJews/JewsBehindArmenianHolocaust.htm ; Nilgün Gülcan,

İkinci Dünya Savaşı döneminde ise bazı kaynaklar Ermenilerin Nazi yönetimini desteklediğini, hatta Ermeni lejyonu oluşturarak Yahudilerin ortadan kaldırılmalarına bizzat katıldıklarını ileri sürmektedirler. Yine bu çerçevede anti-Semitik Ermeni yayınlarına da rastlanmaktadır.[969] Sovyet yönetiminin de bu konuda önemli bir katkı sağlamadığı, aksine Yahudilere karşı duyulan güvensizliğin Ermenileri de etkilediği söylenebilir.

Bu bağlamda İsrail ve Yahudilerin, Ermeni iddialarına 1980'li yıllara kadar ciddi bir destek sağlamadığını tahmin etmek kolay olacaktır. Bu tarihten sonra ise İsrail ve Yahudilerin Ermeni iddialarına karşı tavrı gizli ve pasif muhalefet olmuş, son dönemlerde ise bu muhalefet aktif bir karşı çıkmaya dönüşmüştür.

İsrail'in tavrını gösteren ilk örnek 1978 yılında ortaya çıkmıştır. İsrail Yayıncılık Otoritesi (IBA) bu tarihte Ermeni asıllı bir yönetmene Kudüs'ün Ermeni mahallesi hakkında bir belgesel film çektirmiştir. Ancak film tamamlandığında belgeselde Kudüs'ten çok 1915 Zorunlu Göçü'nün konu edindiği ve bildik siyasi iddiaların tekrarlandığı görülmüştür. Yönetmen Michael Arlen filmde Türkleri çok ağır bir dille suçlarken siyasî bir propaganda filmi ortaya çıkarmıştır. Doğal olarak filmin gösterilmesine çeşitli çevreler şiddetle tepki göstermiş ve IBA filmin gösterilmemesi kararını almıştır. Bu kararın alınmasında İsrail Hükümeti ve IBA yönetiminin görüşleri kadar Türkiye Yahudilerinin ve Türkiye göçmeni İsrail'de yaşayan Yahudilerin de büyük katkısı olmuştur. Hatta denebilir ki Türk Hükümeti'nden çok bu iki grubun baskıları kararın alınmasını sağlamıştır.

1982'de ise bu kez organize bir Ermeni grup ve onlar gibi düşünen bazı araştırmacılar, Tel Aviv'de (İsrail) düzenlenen uluslararası bir sempozyumu hedef almışlardır. Sempozyumun konusu holokost ve soykırımdı ve Ermenilerin amacı İsrail'de yapılan bir toplantıda soykırım iddialarını kayıtlara geçirmek ve böylece İsraillilerin de "örtülü" de olsa desteklerini alabilmekti. Ancak İsrail Dışişleri Bakanlığı bu başvuruların büyük bir kısmını reddetmiştir ve 600 kişi olarak plânlanan toplantı 300 civarında bir katılımcıyla gerçekleştirilebilmiştir. Ermeniler

---

'Armenians Accuse Jewish People: Jews, Zionists Behind Armenian Genocide Holocaust', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 17 Şubat 2008, http://www.turkishweekly.net/news.php?id=52522; 'Armenians Believe That Jews Made Turks and Armenians Hostile', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 17 Mayıs 2006.

[969] *Hairenik*, 20 Ağustos 1936; James G. Mandalian, *Who Are The Dasnags*, (Boston: Hairenik Press, 1944), ss. 13-14; Türkkaya Ataöv, *Hitler and the Armenian Question*, (Ankara:Sistem Ofset 1984); Salahi Sonyel, The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, TTK, 2000, ss. 182-183;

bunun üzerine İsrail hükümetini "akademik özgürlüğü" engellemekle suçlayarak geniş çaplı bir kampanya düzenlemeye çalışmışlardır.[970]

Üçüncü çarpıcı gelişme ise bu kez ABD Kongresi'nde yaşanmıştır. Ermeni ve Rum asıllı senatörlerce yönlendirilen bir grup senatör Amerikan Senatosu'nda sözde "Ermeni soykırımını" anmak için Amerikan takviminde bir gün ayrılması için 1989 Eylül'ünde yasa önerisinde bulunmuşlardır. Buna benzer iki yasa önerisi 1985 ve 1987 yıllarında reddedilmiş olmasına karşın bu iki lobi Kongre'deki güç dengesini ve güncel gelişmeleri göz önünde bulundurarak Amerikan yönetimini ve Kongre'yi yönlendirme gayreti içindeydiler. Türkiye beklenileceği üzere tasarıyı şiddetle kınamış ve Amerikan yönetiminden önlem almasını talep etmiştir. Ayrıca Türkiye Yahudileri ve Hahambaşı her bir senatöre gönderdiği kişisel mektubunda girişime karşı çıkarak "Bizler Türkler ve Ermenilerin içine düştükleri trajediyi kabul ediyoruz... Ancak 'soykırım' tanımını kabul etmemiz mümkün değildir. Temelsiz suçlamalar Türkiye'deki ülkedaşlarımızı olduğu kadar bizleri de üzer" demiştir. Bu mektup son derece önemliydi, çünkü söz konusu mektup Yahudi lobisinin harekete geçmesinde de etkili olmuştur. Ayrıca basına yansıyan bilgiler tasarının engellenmesinde en önemli rolün İsrailli diplomatlarca ortaya konduğunu göstermiştir. Yahudi lobisi ile birlikte çalışan İsrail temsilcileri tüm bu çabalarını inkâr etseler de İsrail ve Amerikan basını bu yöndeki haberler ile doludur.[971]

1990 yılında yaşanan örnek de yine İsrail Yayıncılık Otoritesi, yani IBA ile ilgilidir. IBA bu kez "Ermenistan'a Yolculuk" adlı bir Ermeni propaganda filminin gösterimini iptal etmiştir ve bu iptalde en büyük rolü yine Türkiye Yahudileri ve İsrail'de yaşayan Türkiye Yahudileri oynamıştır. IBA tarafından daha sonra yapılan açıklamalarda filmin gösteriminin iptal edilmesi için kendilerine gelen mektuplardan 100 bini aşkın kişinin filmin gösterimini istemediğini anladıklarını ifade etmişlerdir. IBA Yöneticiler Kurulu'ndan bir yetkili ise filmin iptal gerekçelerini açıklarken şunları söylemiştir: "*Film kamunun bir kesimini yaralamaktadır, çünkü holokost sadece Yahudi halkına yapılmıştır.*"[972]

Bu örnekler İsrail'in 1990'ların son dönemine kadar Ermeni iddialarına karşı tavrını özetlemektedir. Bu örneklerin tersi bazı örnekler de

---

[970] Yair Auron, *The Banality of Indifference*, New Brunswick ve Londra, Transaction Publishers, 2000, s. 352.

[971] Bu yayınların başında ünlü İsrail gazetesi *Ha'aretz* gelir. Bu gazetenin 17 Ekim 1989 tarihli nüshasında İsrail temsilcilerinin Yahudi lobisi ile birlikte nasıl çalıştıkları anlatılmaktadır. Diğer örnekler için bkz.: Ayrıca Yoav Karni, "Battle of Politics Over the Armenian Holocaust", *Ha'aretz*, 27 Ekim 1989; Auron, *The Banality...*;

[972] *Kol Haeir*, 22 Haziran 1999, aktaran Auron, *The Banality...*

bulunmaktadır. Özellikle bazı liberal Yahudi dernekleri ve bazı kişiler Ermeni iddialarını destekler açıklamalarda bulunmuşlar, yukarıda sayılan örneklerde bazı Yahudi gruplar İsrail Hükümeti'ni sert bir dille eleştirmişlerdir, ancak söylenmesi gereken İsrail'in hükümet olarak Ermeni iddialarını desteklememeye büyük bir özen gösterdiğidir. Bu çaba Ermenilerin deyimiyle son dönemde aktif redde dönüşmüştür. Diğer bir deyişle İsrail resmi olarak ve açıktan Ermenilerin Yahudilerin durumuyla kurmak istedikleri benzerlikleri reddetmiştir. Örneğin İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, Ermenilerin Londra'da düzenlenen Holokost'u Anma Günü törenlerine katılma isteklerinin tartışıldığı bir dönemde açıkça ve sert bir dille bu tür çabalara açıkça karşı çıkmıştır:

> *"Bizler Holokost ile Ermenilerin durumu arasında yaratılmak istenen benzerlik çabalarını reddediyoruz. Yaşanan holokosta benzer hiçbir şey olamaz. Ermenilerin içinden geçtiği olaylar bir trajedidir, fakat bir soykırım değildir... İsrail Ermeni sorunu konusunda tarihî veya felsefi bir duruş belirlememelidir. Fakat eğer belirleyeceksek bu büyük bir dikkatle olmalıdır ve tarihi gerçekleri bozmamak için amaçlanmalıdır."*[973]

Holokostu Anma Günü ve Yahudilerin Ermeni Girişimlerine Tepkisi

Son dönemde Ermenilerin Yahudi holokostu ile 1915 olayları arasında benzerlikler kurma yönündeki girişimlerinin en önemli örneği olarak 2001 yılında Londra'da düzenlenen Holokostu Anma Günü (*Holocaust Memorial Day*) örnek gösterilebilir. İngiltere tarihinde ilk kez olarak düzenlenen bu törenin amacı Nazilerin uygulamalarını yeni nesillere hatırlatarak geçmişten dersler çıkarmak ve gelecekte bu tür hataların tekrarlanmasını engelleyebilmekti. İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında meydana gelen soykırım ve katliamların anıldığı toplantının odak noktası şüphesiz Yahudilerdi. Ancak Ermeniler anma gününden aylar önce başlatmış oldukları kampanyalar ile bu toplantıya kendilerinin de dâhil edilmeleri gerektiğini, çünkü Ermenilerin de soykırıma uğradıklarını, hatta Yahudi soykırımının sözde Ermeni soykırımına herhangi bir tepki gelmediği için mümkün olabildiğini iddia etmeye başladılar. Bu çabalar toplantının İkinci Dünya Savaşı ve sonrasını kapsadığı gerekçesiyle düzenleyici kuruluşlar olan İçişleri Bakanlığı ve BBC yayın kuruluşu

---

[973] Haig Boyodjian, "Peres Claims Armenians Did Not Experience Genocide", *Asbarez*, 10 Nisan 2001; "Israeli Opposition Leader Mr. Yossi Sarid Attends Memorial Service: He Addresses Commemorative Rally at the Armenian Convention Jaffa", *The Armenian National Committee of Jerusalem*, 25 Nisan 2001; Yair Auron, 'Foreign Minister's Comments Are Israeli Shift to Active Denail', *The Armenian Weekly*, Mayıs 2001; Robert Fisk, 'Peres Stands Accused Over Denial of "Meaningless" Armenian Holocaust', *The Independent*, 18 Nisan 2001.

tarafından açık bir dille reddedilmiştir. İki taraf arasında kalmak istemeyen İngilizler orta bir yol bulup anma gününe İngiltere'deki Ermenilerin ileri gelenlerini "konuk" statüsünde çağırdıysa da toplantıya 1915 olaylarını yaşadıklarını iddia eden birkaç Ermeninin de katılması Türkiye'nin büyük tepkisini çekmiştir.[974] Ancak bu olaylar nedeniyle açıklamalar yapan İngiliz devlet adamları 1915 olaylarının bir soykırım olamayacağını ilan etmişlerdir.[975] Bu bağlamda İngiliz Hükümeti'nin tavrı kadar Yahudilerin ve İsrail'in tavrı da çok önemlidir. Kendileri için düzenlenen bir anma gününe Ermenilerin de dâhil olma isteği genel olarak Yahudilerce tepkiyle karşılanmıştır. İsrail'in tavrı Şimon Peres'in açıklamaları ile özetlenmiştir. İngiltere ve dünya Yahudileri liderleri de holokostun sadece Yahudilere yapıldığını belirterek, aksi girişimlerin geçmişe saygısızlık olacağını belirtmişlerdir. Bu görüşe yaptığı açıklamalar ile Türkiye Yahudileri de katılmışlardır.[976] Buna karşın Yahudiler içinde de farklı görüşleri seslendirenlerin bulunduğu, ancak bunun resmi temsil düzeyine ulaşamadığı belirtilmelidir.

İsrail'in Ermeni iddialarına karşı tavrı konusundaki en son ve en çarpıcı örneklerden biri de İsrail'in Ermenistan Büyükelçisi Rivka Kohen'den gelmiştir.[977] Bayan Kohen ısrarlı sorular karşısında 7 Şubat 2002'de adeta Şimon Peres'in açıklamalarını yinelemiş ve Ermeni iddialarının 'soykırım' olarak kabul edilemeyeceğini Ermenistan'da, Ermenilere yinelemiştir. Hiçbir olayın Yahudi holokostu ile karşılaştırılamayacağını da vurgulayan Kohen, konuşmasında 1915 olaylarının 'soykırım' olmadığını, çünkü olaylardan önce bir ırkı ya da grubu yok etme niyetinin bulunmadığını, Osmanlı Hükümeti'nin bu yönde herhangi bir plan yapmış olmadığını ima etmiştir.[978] Rivka Kohen'in sözleri Ermenistan'da büyük bir tepkiyle karşılanırken, bu tepkiler Ermenilerin İsrail ve Yahudiler hakkındaki gerçek düşüncelerini de ortaya koymuştur. Örneğin Ermenistan siyasî partilerinden Aryan Partisi Kohen'in sözlerini *"Ermenistan'ın iç işlerine karışmak"* olarak değerlendirerek *"İsrail Ermeni soykırımını reddediyor, Türkiye'ye ve Azerbaycan'a yardım ediyor ve onların Ermeni düşmanı politikalarına destek oluyor"* açıklamasını yapmıştır.[979] Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ise bir yandan İsrail'i "gücen-

---

[977] İsrail Büyükelçiliği Gürcistan'ın başkenti Tiflis'tedir ve Gürcistan ve Ermenistan olaylarına burada ikamet eden elçi bakar.

[978] "Israeli Ambassador Says No Parallels Between Holocaust and 1915 Genocide", *Asbarez* (Günlük Ermeni Gazetesi), 8 Şubat 2002; *Ermeni Ulusal Televizyonu*, 9 Şubat 2002 (*Groong* yoluyla).

[979] "Armenian Party Urges Persona Non Grata Status for Israeli Envoy", *Arminfo*, 11 Şubat 2002.

dirmek" istemezken, diğer taraftan İsrail Büyükelçisi'nin sözlerini sözcüsü Dzyunik Agadzhanyan aracılığıyla açık bir dille eleştirmiştir:

> *"Holokosta uğramış bir ulusun siyasi liderliğinin, bilinmeyen siyasi nedenlerden dolayı hâlâ böyle bir tavır takınabilmesi gerçekten üzücüdür."*[980]

Özetleyecek olursak Ermenilerin İsrail'e ve Yahudilere verdiği büyük öneme karşın İsrail ısrarla böyle bir yakınlaşmayı reddetmiştir ve yukarıdaki örnekler bu durumu ortaya koymaktadır. İsrail'in bu tavrının altında yatan nedenlere bakılacak olursa birden fazla gerekçenin bulunduğu ve Türkiye ile ilişkilerin dışında bazı güdülerin varolduğu da görülecektir. Bu nedenleri kısaca sıralayacak olursak bunlar: Holokostun Tekliğini Koruma Çabası; Yahudi Ermeni Algılaması; Jeopolitik Dengeler; Türkiye Yahudilerinin Çabaları; Türkiye Yahudilerinin Güvenliği; İddiaları Yetersiz Bulmaları ve son olarak da Filistin Sorunu'dur.

Ermeni Görüşünü Destekleyen Yahudiler

İsrail'in ve genel olarak Yahudi cemaatinin Türkiye yanlısı tutumunun nedenlerine geçmeden önce 'resmi görüş'ün dışında kalan gruplardan da bahsetmek gerekmektedir. Bu grup özellikle 1990'lı yıllarda ön plana çıkmış ve holokostun tekliği konusunu ciddi bir şekilde sorgulamıştır. Buna göre 'en büyük soykırım'ı yaşamış bir millet olarak diğer soykırımları ilk tanıma 'görevi' de İsrail'e düşer. Daha çok 'liberal' olarak adlandırılan bu Yahudiler Ermenilerin de bu kategoride değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Özellikle Amerika Yahudileri arasında etkili olan bu grup, İsrail'in koalisyonlara dayalı sistemi ve bu sistemin en marjinal partilere dahi kabinenin yolunu açması nedeniyle görüşlerini en üst düzeylerde dahi seslendirme imkânı bulmuştur. Ancak bu durum İsrail'in resmi görüşünü etkilemeyi başaramamıştır.

Ermenileri destekleyen önemli İsrailli isimlerden ilki, daha sonra Dışişleri Bakan Yardımcısı da olan Yossi Beilin'dir. Beilin 27 Nisan 1994'te Knesset'te (İsrail Meclisi) yaptığı konuşmasında 1915 yılında yaşananların bir "katliam" ve bir "soykırım" olduğunu iddia edebilmiştir.

Söz konusu yaklaşım için en önemli örnek ise İsrail Eğitim Bakanı Yossi Sarid'in 2000 yılında Ermeni olaylarını 'soykırım' olarak tanımlaması ve İsrail okullarında bu olaya atıflarda bulunulacağını açıklama-

[980] Avet Demourian, " 'Radical' Party Calls To Declare Israeli Envoy Persona Non Grata", *Associated Press*, 12 Şubat 2002.

sıdır. Bilindiği üzere Sarid'den beş yıl kadar önce dönemin Eğitim Bakanı Amnon Rubinstein de benzeri bir girişimde bulunmuş, ancak tarih profesörlerinden oluşan bir grup, Ermeni iddialarına yer veren kitabın okutulmasını engellemişti. Marjinal kişiliği ile dikkatleri çeken Sarid'in daha önce de İsrail dış politikasına meydan okuyucu tavırları dikkate alınırsa bu durum çok da şaşırtıcı değildir. 1995 yılında da Çin'i kızdıracağını bile bile Dalai Lama ile önce Eilat'ta sonra da Knesset'te görüşen Sarid, Ruanda'dan Bosna'ya kadar nerede soykırım iddiası varsa takip eden bir isimdir.[981] Sarid'in sözleri doğal olarak Türkiye'den büyük bir tepki çekmiş ve Sarid'in Ermenileri destekleyen ve "Ermeni soykırımının tanınması için elimden gelen her şeyi yapacağım"[982] yönündeki açıklamalarının hemen ertesi günü İsrail'in Türkiye'deki diplomatik temsilcisi Dışişleri Bakanlığı'na çağrılmış ve Türkiye'nin tepkisi kendisine iletilmiştir.[983] İsrail'in el altından Türkiye'ye verdiği cevap ise o ana kadar "soykırım" kelimesini kullanmamaya özel bir önem veren İsrail'in resmî tutumunda ciddî bir değişikliğin olmadığı şeklinde olmuştur.[984]

[981] Gil Hoffman, 'Armenian Genocide to be Taught', *The Jerusalem Post*, 25 Nisan 2000.
[982] Leora Eren Frucht, "A Tragedy Offstage No More", *Jerusalem Post*, 12 Mayıs 2000.
[983] Jolyon Naegele, "Turkey: Term 'Armenian Genocide' is Political Issue", *RFE / RL*, 28 Nisan 2000.
[984] Naegelei "Turkey...".

Tablo 26 ORTADOĞU'DA ERMENİ NÜFUSU *En Son Sütun: Ermeni nüfusun toplam nüfusa oranı*		
Mısır	5-7,000	<0.1%
İran	300-500,000	0.8%
Irak	5-20,000	0.1%
İsrail	7-9,000	0.1%
Ürdün	70,000	1.0%
Kuveyt	500-1,000	<0.1%
Lübnan	120,000	4.0%
Filistin	1,000	<0.1%
Suriye	140,000	0.9%
Kıbrıs Rum K.	2.740 (1987)	
BAE	2-3.000	
Türkiye	80-100,000	0.12%
Toplam	950,000	0.22%

Mısır ve Ermeni Sorunu

Mısır Ermenileri 5-7.000 arasında bir nüfusa sahiptirler. Ayman Zohry bu rakamı 6.000 olarak belirlemektedir.[985] Daha önceki sayfalarda da değinildiği üzere Mısır Ermenileri çok eski dönemlerden itibaren Mısır'a yerleşmişlerdir. Kavalalı döneminde (1805-49) bürokraside önemli

[985] Arman Zohry, 'Armenians in Egypty', XXV IUSSP International Population Conference, 18-23 Temmuz 2005, Tours, France.

ölçüde yükselen Ermeniler takip eden dönemde de bürokrasiye ek olarak iş dünyasında da güçlenmişlerdir. Örneğin Boghos Yusufyan (1768-1844) ülkenin neredeyse tüm ticari faaliyetlerini idare edecek bir mevkiye kadar ulaşmıştır. Nubar Nubaryan (1825-1899) ise modern Mısır'ın ilk başbakanı sayılmaktadır. Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'ın çeşitli bölgelerinde Gregoryan ve Katolik iki Ermeni kilisesi de kurulmuştur. Mısır Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak güçlerinin Osmanlı topraklarına saldırmak ve asker sevketmek için kullandığı önemli bir üs olmuştur. Ayrıca Mısır-Filistin hattında çok sıcak çatışmalar da yaşanmıştır. Bu yıllarda Mısır Ermeniler için de Osmanlı'ya saldırmak için kullanılan önemli bir üstür. Nubar Paşa'nın orkestra ettiği birçok siyasi görüşme ya Mısır'da yapılmıştır, ya da Mısır bu görüşmeler için merkez sayılmıştır. Osmanlı'ya karşı lejyon oluşturulmasında ve istihbarat çalışmalarında da Ermeniler ile İttifak güçleri arasındaki görüşme ve diğer işbirlikleri Mısır topraklarında cereyan etmiştir.

Mısır Ermenileri 1927'de 17-18.000 kişilik bir nüfusa sahip olmalarına karşın sömürgeci İngilizler ile ve yönetici Mısırlılar ile ilişkiler çok iyiydi. Mısır'daki diğer Hristiyan gruplarla da Ermeniler arasında doğal bir yakınlık bulunuyordu. Ayrıca kendi aralarındaki ağ da çok kuvvetliydi. Eğitime verdikleri önem, dini ve sosyal faaliyetleri vasıtasıyla ilişkilerini arttırıp birbirlerine yardımcı olmaları, ticari işlerde birbirlerini tercih etmeleri ve desteklemeleri Ermeni nüfusu bir bütün haline getirmiştir. Ayrıca tüm Arap dünyasında Ermeniler arasında büyük bir dayanışma sergilenmiştir. Özellikle Lübnan ve Suriye Ermenileri ile Mısır Ermenileri arasındaki ilişkiler çok üst noktalara çıkmıştır. Mısır Ermenilerinin, Lübnan Ermenilerinin aksine yerel çatışmalara dâhil olmaması da onlara önemli bir avantaj sağlamıştır. Ermenilere avantaj sağlayan bir diğer özellikleri ise belli mesleklerde yetişmiş işgücü oluşlarıdır. Ermeni göçleriyle birlikte Osmanlı'nın en iyi kuyumcuları, ayakkabı imalatçıları, nalbantları ve tüccarları çeşitli ülkelere taşındığı gibi Mısır da bundan payına düşeni almıştır. Buna ek olarak Ermenilerin yabancı dil bilgileri de onları sistem içinde yükseltmiştir. Bu tablonun doğal bir sonucu olarak Mısır Ermenileri sayıları ile orantısız bir ekonomik güce ulaşmışlardır.

Arap milliyetçiliğinin yükselişi ve Nasır dönemi millileştirmeleri ise Ermenileri rahatsız etmiş ve Batı ülkelerine göçlerini teşvik etmiştir. Nasır Devrimi'nin milliyetçi özelliklerine ek olarak sosyalist eğilimleri ve devlete daha fazla ağırlık vermesi özel sektörde güçlü olan Ermenilere zarar vermiştir. 1950'li yıllarda 40.000'e kadar varan nüfus göçlerle erimeye başlamış ve bugün 5-7.000 arasına gerilemiştir. Mısır'dan Ermeni göçü Avrupa ülkeleri, Kuzey Amerika, Avustralya ve bağımsızlıktan sonra çok az da olsa Ermenistan'a olmuştur. Tanınmış Ermeni

yönetmen Ataom Egoyan'ın ailesi de bu yıllarda Kanada'ya göç edenler arasındadır.

Mısır Ermenileri daha çok Kahire ve İskenderiye'de yaşamaktadırlar. İki büyük hayır kurumları vardır: Ermeni Kızılhaçı ve Ermeni Genel Hayır Birliği. Houssaper Kültür Derneği dışında Kahire ve İskenderiye'de sosyal kulülere sahiptirler. Ayrıca Mısır genelinde 3 adet de spor kulüpleri bulunmaktadır. Diğer birçok Ermeni diasporasında olduğu gibi eğitime özel bir önem verilmiştir. Mısır'daki ilk Ermeni Okulu 1828'de Bein El Sourein'de açılan Yeghiazarian Dini Okulu'dur. 1854'te okul Darb El Geneina'ya taşınmış ve Khorenian adını almıştır. Nubar Paşa ise 1904'te okulu Boulaq'a taşımıştır. İkinci Ermeni Okulu İskenderiye'de Boghos Yusufyan tarafından yaptırılmıştır. Heliopolis'teki okul ise 1925'te Nubar Paşa'nın bağışı ile inşa edilmiştir. 1907'de Kalousdian Varjaran Ermeni Okulu ve Anaokulu açılmıştır. Tüm bu okullar Ermeni kilise sisteminde de desteklenmiştir.[986]

Eğitime verilen önemin sonucunda Ermeniler kamu işlerinde ve kamuoyu oluşturan kurumlarda yükselmişlerdir. Buna gazetecilik de dâhildir. Ermenice gazeteler arasında öne çıkan Houssaper Taşnakların gazetesidir ve 1913 yılında kurulmuştur. Ramgavar'ın Aver gazetesi ise 1915 yılında Kahire'de kurulmuştur. Hınçaklara ait Tchahagir gazetesi ise en son kurulan gazetedir ve kuruluş tarihi 1948'dir. Bu gazeteler halen Ermenice olarak yayın yapmaktadır. İlk ikisi günlük, diğer ise haftalıktır. Artan göç nedeniyle bu gazeteler ciddi zorluklar yaşamaktadır. Ermeni gazeteciliği Mısır'da 1860'a dayansa da Arapça gazetecilikte Ermeni gazeteci görmek zordur.[987]

Tablo 27
MISIR ERMENİLERİ

1917	13.000
1927	17.188
1952	40.000
2008	5-7.000

[986] Zohry, 'Armenians...'.

[987] Mısır Ermenileri konusunda ayrıca bkz. Fayza Hassan, 'Armenians in Egypt', *Al Ahram Weekly*, No. 430, 20 Mayıs 1990; Rasha Tarek Habib, *Armenians in Egypt: An Ethnic Minority by Choice*, yayınlanmamış Master tezi, The American University in Cairo, 2002.

Mısır'da Ermeni iddialarının dillendirilmesine gelince Mısır'ın siyasi yapısı hem Ermenilerin işini kolaylaştırmıştır, hem de zorlaştırmıştır. İlk olarak gerek sömürgecilik, gerekse Nasır milliyetçiliği dönemlerinde Türkler işgalci olarak gösterilerek Türkler ile Arapları düşman gösteren ideolojiler Mısır'da güçlü olmuştur. Bu da Osmanlı'ya ve sonrasında Cumhuriyet'e karşı Ermeni hareketinin işini kolaylaştırmıştır. Mısır ile Türkiye'nin olması gerekenden daha az işbirliği içinde olmalarının çok sayıda nedeninden biri de Mısır içindeki Ermeniler olmuştur. Ancak Mısır ile Türkiye arasındaki din birliği ve kültürel benzerlikler bu tür çabaların uzun ömürlü olmasını güçleştirmektedir. Nitekim Ermeni soykırım iddialarını tanıyan ülkeler arasında bir tek Müslüman ülkenin olmaması tesadüf olmasa gerektir.[988] Ayrıca Mısır, ilişkilerin en bozuk olduğu dönemlerde dahi Türkiye'yi önemli bir bölgesel güç olarak görmüş ve küçük bir azınlığın davası için uluslararası alanda risk almak istememiştir. Mısır'ın önce monarşi, sonrasında ise otoriter tek adam rejimleri azınlıkların dış politika üzerindeki etkisini sınırlandırmıştır. Tüm bu unsurlara Ermenilerin özellikle 1920'lerden sonra daha az siyasi bir görünüm arzetmesi ve 1950'lerden bugüne küçülen bir azınlık olmasının etkisi de eklenmelidir. Bugün ise Türkiye ile Mısır arasında başdöndürücü bir yakınlaşma yaşanmaktadır. Özellikle ticari alanda yaşanan yakınlaşma[989], Türkiye'nin Ortadoğu siyasi sorunlarına ilgisindeki artışa paralel olarak siyasal ve sosyal ilişkilerde de hızlı bir yakınlaşmayı getirmektedir.

Son olarak Mısır'da Ermeni iddialarının anıtlaştırılması konusunda İskenderiye Anma Abidesi zikredilmelidir. Saints Peter ve Paul Ermeni Kilisesi'nde olan anıt 1915 olaylarını 'soykırım' kabul ederek bu olaylardaki Ermeni kurbanların hatırası için dikilmiştir.

[988] Lübnan istisna gibi dursa da Lübnan'ın nüfusunda Hristiyanların yarıya yakın oluşu ve Ermenilerin bu ülkedeki nüfusu dikkate alındığında Lübnan'ın da bu genellemeyi bozmadığı söylenebilir.

[989] Türkiye - Mısır ticaret hacmi 2007 itibariyle 2 milyar doları aşmıştır. Mısır'da yatırım yapan Türk girişimci sayısı ise 2007 yılında 200'ü aşmıştır.

Lübnan'a Türk Askeri ve Ermeni Sorunu

Daha önce de belirtildiği üzere belki de en radikal Ermeni diasporası Lübnan'da bulunmaktadır. Lübnan'ın çatışmacı ortamında daha da radikalleşen Lübnan Ermenileri buradan gittikleri Fransa, ABD gibi ülkelerde de radikalizmin başını çekmişlerdir. Bu sürecin detayları daha önceki bölümlerde anlatıldığı için burada Lübnan Ermenilerinin geçmişine değinilmeyecektir. Lübnan Ermenilerinin ne kadar aşırı bir duruş sergilediklerini anlamak açısından Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 2005 Lübnan ziyaretine yakından bakmak ise yerinde olacaktır.

Erdoğan'ın 2005 Lübnan Ziyareti

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Haziran 2005'te Lübnan'a yaptığı ziyaret iki ülke arasındaki ender ziyaretlerden biriydi. 1983 yılından sonra ilk resmi ziyaret 2004 Temmuz'da Dışişleri Bakanı Abdullah Gül tarafından gerçekleştirilmişti[990]. Bu görüşmede dahi Lübnan Ermeniler gündeme gelmiş, Türkiye Gizli Ermeni Ordusu hakkındaki endişelerini Lübnan tarafına bildirmiştir. Erdoğan'ın 2005 ziyareti ise Türkiye ile Arap dünyası arasındaki yakınlaşma açısından büyük önem taşıyordu. Erdopğan Beyrut'ta yapılacak olan 11. Arap Ekonomi Forumu vesilesiyle bu ülkeyi ziyaret ediyordu. Ancak uzun yıllar sonra bir Türk Başbakanı'nı Lübnan'da görmek Lübnan Ermeni diasporasında büyük bir tepkiye yol açmıştır. Erdoğan'ı pankartlar ile karşılayan Ermeni göstericiler Erdoğan'ın fotoğraflarının altına "Hayvanlar, Burada Hoş Karşılanmaz" diye

[990] Khalil Fleihan, 'Turkish FM to Visit Lebanon, Talks to Focus on NATO Summit, Arab Reforms', *The Daily Star* (Lübnan), 2 Temmuz 2004.

yazmışlardır. Lübnan Taşnak gazetesinde yayınlanan bildiride ise Lübnan Parlamentosu'nun sözde Ermeni soykırımını kınayan kararı kabul ettiği hatırlatılarak, Lübnan hükümetinin Türkiye ile kuracağı ilişkilerde bu kararı göz önünde tutması gerektiği belirtiliyordu.[991] Burj Hammud'da ise 1.500 kadar Ermeni toplanmış ve Türkiye ile Lübnan arasında bir yakınlaşma olmaması gerektiği iddia edilmiştir. Taşnak Partisi'nin düzenlediği anlaşılan gösteri esnasında çevredeki Ermeni işyerleri de destek amaçlı olarak kepenk kapatmışlardır.

Lübnan gösterileri Türkiye'ye karşı nefreti dışa vuran en sert ifadeler ile donanmıştı. Bu ziyaret de gösterdi ki Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinde de Ermeni Sorunu az veya çok etkide bulunmaktadır.

Lübnan'a Türk Askeri ve Ermeni Sorunu

2000'li yıllarda Ermenileri Türkiye-Lübnan ilişkilerinde seslerini yükselttiği bir diğer konu ise bu ülkeye Türk askeri gönderilmesi kararında ortaya çıkmıştır. İsrail'in Lübnan'a saldırıları sonrasında sağlanan ateşkes ortamında Birleşmiş Milletler gücünün Hizbullah ile İsrail arasına yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır ve Türkiye de uzun tartışmaların ardından bu güce katılmaya karar vermiştir. Türk askerinin Osmanlı'dan bu yana ilk kez Türk askerinin Lübnan'a girecek olması Lübnan Ermenilerinde ciddi bir panik havasına da yol açmıştır.[992] Düzenlenen gösterilerde Türklerin Ermenileri katlettiği, bu nedenle 'katil' oldukları ve 'katiller'in barışı korumak gerekçesiyle Lübnan'a gelemeyecekleri işlenmiştir.

Sokaklardaki gösterilere rağmen Ermeniler arasında Türkler hakkında olumlu düşünenlerin olduğunu belirtmekte de fayda vardır. Gazeteci Murat Utku ve Kenan Ekinci'nin 5 Eylül 2006 tarihli mülakat-haberlerinde verdikleri bilgilere göre bazı Ermeniler Türklerin Lübnan'a gelmesinin yararlı olabileceğini dahi söylemektedir:

> *"68 yaşındaki Masis Agopyan, hiç Türkiye'de yaşamamasına rağmen son derece iyi bir Türkçe'yle 'Askerin gelip gelmemesi bizim işimiz de-*

[991] 'Lübnan Ermenileri Erdoğan'ı Hakaretle Karşılıyor', *USAK Stratejik Gündem*, 15 Haziran 2005.

[992] Sedat Laçiner, 'Lübnan'a Türk Askeri: Gitmek mi Zor, kalmak mı?', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=311.

ğil. Bu işe Ermeniler değil, hükümet karar verecek' diyor. 'Benim babam Türktür' diyen 55 yaşındaki George Neufal'se Türklerin gelmesi gerektiğini düşünüyor: 'Türkler iyi adamlar. Gelirlerse iyi işler yaparlar".[993]

Fotoğraf 89. Ermeni din adamları siyasette de oldukça etkililer: 'Klikya' Ermeni Katolikosu I. Aram (Antilyas Kilisesi) Beyrut'ta AB Dış İlişkilerden Sorumlu Yüksek Komiseri Xavier Solona ile görüşüyor. Görüşmede Ortadoğu Krizi ve Lübnan'ın geleceği ele alınıyor - 28 Ekim 2006

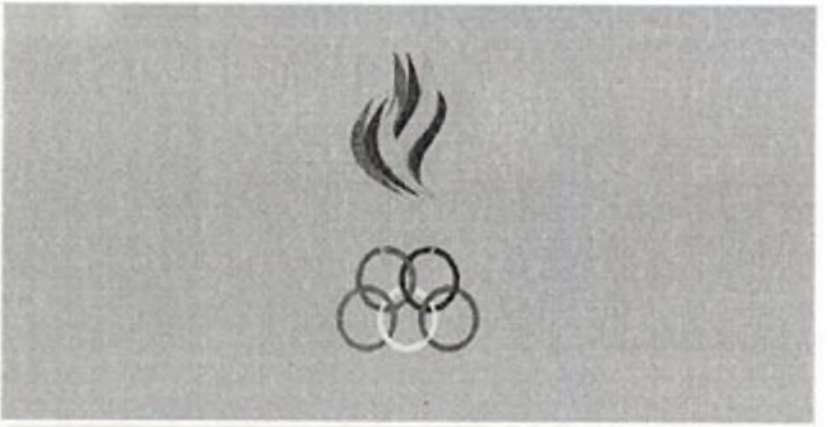
ERMENİSTAN

Elbette Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Ermeni soykırım iddialarının büyük bir yeri vardır. Ancak bu konuyu Ermenistan Dış Politikası konulu farklı bir kitapta ele alacağımızdan konunun detaylarına burada girmemeyi yeğliyoruz. Bu noktada sadece iki hususu hatırlatmakta fayda görüyoruz. İlki sözkonusu girişimlerin hemen hepsinin arkasında Ermenistan'ın bulunduğudur. Türkiye'de bazı yazarların iddia ettiği gibi Ermeni soykırım yasa tasarıları Ermenistan'a rağmen yabancı meclislere sunulmamaktadır. Aksine Ermenistan devleti özellikle Koçaryan döneminde teşvik edici ve işbirlikçi olarak bu tasarılarda önemli bir rol almıştır. Hemen hemen tüm resmi ziyaretlerde Ermenistan yetkilileri soykırım konularını açmaktadırlar. Ermenistan'a gelen herkes mutlaka soykırım anıtı ve müzesine götürülmekte ve gezinin önemli bir kısmında soykırım iddiaları tekrarlanmaktadır. Kısacası Ermenistan devleti tüm küre üzerinde Türkiye'nin çıkarlarına zarar verebilmek için her fırsatı değerlendirmektedir ve bunu Türkiye'yi belli politikalara mahkûm etmenin bir yolu olarak görmektedir.

[993] Murat Utku ve Kenan Ekinci, 'Lübnan'da Türk Askeri Konusunda Fikir Birliği Yok', *Radikal*, 5 Eylül 2006.

Ermenistan konusunda belirtilmesi gereken bir diğer husus da 2006 yılında Fransa'daki kararın hemen ardından Ermenistan'ın da soykırım iddiasını kabul etmeyenlerin cezalandırılması için yasa çıkarmasıdır. Meclis'te onaylanan yasa değişikliğiyle 'Ermeni soykırımı' iddialarını reddeden, destekleyen ya da haklı göstermeye çalışanlar asgari ücretin 100-300 katı (yaklaşık 5 bin-15 bin YTL) para veya 4 yıla kadar hapisle cezalandırılacaktır. Ermenistan Meclisi'nden çıkan bu karar da göstermektedir ki Fransa'nın girişimi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkı sağlamak bir yana, tarafların kızgınlığını arttırmış ve diyalog olanaklarını baltalamıştır.[994]

Bazı iddiaların aksine Ermenistan, Fransa'daki ve daha birçok ülkedeki her türlü yasa tasarısı girişiminin içinde olmuştur ve devlet olarak da söz konusu ülkeler üzerinde lobicilik faaliyetlerine katılmıştır. Nitekim Fransa'da alınan karar Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan ve diğer yetkilileri çok mutlu etmiştir.[995] Alman *Die Welt* gazetesine konuşan Koçaryan yüzbinlerce Ermeninin Türkler tarafından katledildiğini tekrarladıktan sonra bunun tarihçiler tarafından düzeltilemeyeceğini, dolayısıyla tarihçilerden oluşan bir komisyona gerek olmadığını iddia etmiştir. Koçaryan ayrıca Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin de Ermenistan sınırı kapalıyken gerçekleşmesinin doğru olmayacağını ileri sürmüştür.

Pan-Ermeni Olimpiyatları: Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Ermeniler Erivan'da birbirleriyle yarışıyor

[994] Ermenistan da Harekete Geçti', *Milliyet*, 9 Ekim 2006.

[995] 'Koçaryan: Fransa Meclisinin Adımını Memnuniyetle Karşılıyoruz', *AA*, 17 Kasım 2006.

Koçaryan iktidara gelirken diasporanın aşırı milliyetçi unsurları ile işbirliği halinde işbaşına gelmiş ve bundan sonra da diaspora-Ermenistan ittifakını hemen hemen her konuda sürdürmüştür. Diasporanın Ermenistan'daki etkinliğini arttırmak için çeşitli önlemler alınmış ve diaspora-anavatan ayrımı kaldırılmaya çalışılmıştır. Elbette bu yakınlaşmada posizit ögelerden çok çimento rolünü oynayan Türkiye düşmanlığı olmuştur.

Şekil 14.
R. Koçaryan Dönemi Ermeni Dış Politikasının Kalbinde 'Soykırım' İddiaları Vardı

Karabağ Sorunu ve Ermeni Sorunu

Ermenistan'ın bağımsız olduğu ilk yıllarda Ter Petrosyan'ın yapıcı tutumu Ermeni sorununun halli için de ciddi ümitler doğurmuştur. Ancak Karabağ Savaşı adeta bu umutları yok etmiştir. Ermeni güçlerinin Azerbaycan topraklarının beşte birine yakın kısmını işgal etmesi Ankara açısından kabul edilmez bir adım olmuştur. Böylece Ermeniler irredentist, yani yayılmacı arzularını hala koruduklarını kanıtlamışlar, Nahçıvan'a saldırı ve Bağımsızlık Bildirgesi'nde Türkiye'nin doğu illerinden 'Batı Ermenistan' şeklinde bahsedilmesi Türk sınırlarının da tartışmaya açılmak istendiği algısına yol açmıştır. Kısacası Karabağ sorunu Türkiye'de Ermeniler ile ilgili ne kadar korku varsa hepsinin uyanmasına yol açmıştır ve Türkiye ilk defa olarak bir komşusu ile kara sınırlarını tamamen kapatmıştır.

Ter Petrosyan da Karabağ konusunda tam bir kapana girdiğini farketmiş, komşular ile iyi ilişkiler geliştirmeden Ermenistan'ın kaderini değiştiremeyeceği tespitini bir türlü uygulamaya geçirememenin sıkıntısını yaşamıştır. Karabağ'da adım atmak gecikince Taşnaklar ve Rusya yanlıları Ter Petrosyan'ı iktidardan uzaklaştırırken yerine Karabağ'dan Koçaryan'ı getirmişlerdir. Karabağ Savaşı'na aktif olarak katılmış olan Koçaryan, Karabağ ve işgal altındaki diğer Azeri topraklarını elinde tutmak konusunda aşırı ısrarlı davranmıştır ve görüşmelerde mesafe alınamamıştır. Fakat bu durum Ermenistan'a çok pahalıya patlamıştır.[996] Hiçbir doğal kaynağı olmayan Karabağ Ermenistan ekonomisine yük olurken, Ermenistan tüm bölgesel entegrasyon çabalarının dışında kalmış, adeta kendi kendisini izole etmiştir. Diasporadan gelen yardımlar ve Rusya'nın desteği sözde kalmış, İran ve Gürcistan istenen çıkış kapısını sağlayamamıştır. En kötüsü 1990'lı yıllarda Ermenistan nüfusundaki korkunç azalmadır. Resmi rakamlar nüfusu 3 milyondan fazla gösterse de 1990'lı yıllar boyunca Ermenistan'ı terkeden nüfus 600.000-1 milyon arasında tahmin edilmektedir.[997] Ermenistan'ı terkedenlerin en çok rağbet ettikleri ülkeler Rusya, ABD ve Fransa olmuştur. Ermeniler artık bağımsız bir devletleri olmasına karşın, bağımsızlıktan sonra da tıpkı 1915 Tehciri'nde olduğu gibi, yüzbinler halinde ülkeyi terketmişlerdir. Hatta şu ana kadarki rakamların 1915 Tehcir rakamlarını bile aştığını söylemek mümkündür. Böylece Ermeniler sonu gelmez göçlerden bir türlü kurtulamamışlardır. Bu da Ermeni kimliğinde ve davranışlarında hasarlar oluşturmaya devam etmiştir. Bağımsızlık sonrasında hızlanarak bugünlere gelen Ermenistan'dan göçlerde Karabağ Savaşı'nın ve ekonomik sorunların önemli bir rolü olmuştur. Fakat bu durum dönemsel bir eğilim değildir. Daha Sovyetler Birliği döneminde de ABD'nin SSCB'ye ayırdığı göç kotalarının önemli bir kısmını Ermeniler kullanmaktaydı.[998] Buradaki temel sorun Ermeniler Ermenistan'da yaşamak istememeleridir. Diasporanın bağımsızlık sonrasında Ermenistan'a dönmeyişi bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle ABD Ermenileri söylem düzeyindeki vatanseverliklerine ve aşırı milliyetçiliklerine rağmen Anavatan'larına dönmek istememektedirler. Hatta Ermenistan'a doğrudan yatırım yaparken dahi aşırı bir isteksizlik göze çarpmaktadır. Bu da diaspora Ermeni milliyetçiliğinin gerçekler karşısında fikri iflası anlamına gelmektedir. Türkiye'den daha çok toprak isteyen Ermeni milliyetçileri

---

[996] Sedat Laçiner, 'Armenia and Regional Co-operation Projects', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 24 Kasım 2007, http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2765

[997] John S. Dryzek, Leslie Holmes ve Leslie Templeman Holmes, *Post-communist Democratization: Political Discourses Across Thirteen Countries*, (Cambridge University Press, 2002), s. 134.

[998] 'Which Armenians are Refugees?', *The New York Times*, 6 Haziran 1988.

mevcut toprakları dahi Ermeniler ile doldurmakta başarılı olamamaktadır.

Karabağ ve diğer işgal ettikleri topraklar nedeniyle Ermenistan devletinin ayakta kalması dahi tehlikeye girmiş, buna rağmen Ermeni milliyetçiliği irredentist hedeflerinden vazgeçmemiştir. Bu dönemde Ermenistan pek çok bölgesel işbirliği ve entegrasyon projesinin dışında kalmış, ciddi anlamda izole olmuştur. Ayrıca Karabağ Sorunu ve bu nedenle kapalı kalan Türkiye ile kara sınırları Avrupa Birliği ve ABD'nin ülkeye yapacağı yardımların sınırlı kalmasına ve ülkenin dünyanın geri kalanı ile entegre olamamasına yol açmıştır.

Karabağ Savaşı Ermenilerin nasıl bir nefret sarmalı içinde olduğunu ve bölgede katliamlar döneminin henüz bitmediğini de gözler önüne sermiştir. Savaşta pek çok Ermeni terörist ve Taşnak militanı yer almış, çok sayıda insan hakları ihlali gerçekleşmiştir. Hocali Katliamı (veya Soykırımı) bunların içinde en çarpıcı olanıdır. Batılı görgü tanıklarının ifadelerine bakılırsa Hocali'de kalan kadın, yaşlı ve çocuklar sırtlarından, kaçarken vurulmuş, bununla da yetinilmeyip bazı kişilerin derileri yüzülmüş, göz, kulak gibi bazı uzuvları bıçakla kesilmiştir.[999] Bu sahnelere bakıldığında Ermeniler arasında Türklere duyulan öfkenin hala çok canlı olduğu net bir şekilde görülecektir. Söz konusu öfkenin bugün de aynı sıcaklıkta devam ettiği söylenebilir. Ölmüş bir kişinin derisini yüzecek kadar bir öfkenin kolayca sona ereceğini düşünmek de mümkün değildir. Tıpkı Ermeni teröründe olduğu gibi Ermeniler her yaptıkları hatayı geçmişte yaşadıkları bazı hatalara bağlamaktadırlar. Bunun da gerçekçi ve sağlıklı bir yaklaşım olmadığı ise ortadadır.

Ermeni Diasporasına Karşı Türkiye-Azerbaycan Diasporaları İttifakı

2007 yılına gelindiğinde Ermeni diasporası-Ermenistan işbirliği özellikle ABD ve Avrupa'da Türkiye'yi iyice bunaltı. Meclis kararları, yargı baskısı ve diğer baskılar sonucunda Türkiye

[999] 'A View to a Slaughter', *The Economist*, 7 Mart 1992, s. 48; P. Quinn-Judge, 'Revenge Tragedy', *New Republic*, Vol. 206, No. 14, 6 Nisan 1992, s. 11; Pascal Privat ve Steve Le Vine, 'Faces of Massacre', *Newsweek*, 16 Mart 1992; 'Massacre by Armenians Being Reported', *The New York Times*, 3 Mart 1992; Jill Smolowe ve Yuri Zarakhovich, 'Tragedy Massacre in Khojaly', *Time*, 16 Mart 1992.

çıkış kapıları aramıştır. Bu kapılardan biri de Azerbaycan'dı. Ermenistan karşısında aynı derecede sorunlar yaşayan Azerbaycan aslında sorunda doğal müttefikti. Buna karşın uzunca bir süre yeterince işbirliği geliştirilememişti. Oysaki Karabağ nedeniyle Azerbaycan için en önemli bedellerden birini de Türkiye ödemişti. 2007 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Azerbaycan ve Türk Diaspora Teşkilatları Başkanları I. Forumu bu anlamda önemli bir adım olmuştur. Avrupa ve ABD'de kendi diasporasından yeterince yararlanamayan Türkiye, Bakü'de Azerbaycan ve Türkiye diasporalarını yakınlaştırmanın yollarını aramış, ayrıca bu ülke ile olan etnik yakınlığı siyasi çıkara dönüştürmek istemiştir. Bakü'de her iki ülke yetkilileri de Türk ve Azeri Türkü derneklerinin Ermeni lobilerinin faaliyetlerine karşı 9 Mart 2007'de ortak mücadele etmesini kararlaştırmış ve ortak faaliyet strateji belgesini kabul etmişlerdir.[1000] Ayrıca toplantıya Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'la birlikte davet edilen KKTC Cumhurbaşkanı Mehmet Ali Talat, ayakta alkışlanan konuşmasında *"Türkiye'nin desteğine Azerbaycan da katıldığında biz dağları devirirız"* demiştir.[1001] Böylece Ermenistan'ın Kıbrıs Rum Kesimi ve Yunanistan ile oluşturduğu ittifak karşısında Türkiye-Azerbaycan ve KKTC yakınlaşmasını doğurmuştur. Türkiye'de Azerbaycan ve KKTC diasporalarının işbirliğinin Türkiye'ye ciddi bir katkısı olmayacağını söyleyenler olabilir. Bu iki devletin diasporalarının Türkiye ile karşılaştırıldığında sayıca oldukça küçük kaldığı da doğrudur. Ancak önemli olan sayı değil, işbirliğinin getireceği sinerji ve organize hareket edebilme gücüdür. Nitekim birçok ülkede sayıları birkaç bin olmasına karşın Ermeni diasporası Rum ve diğer küçük gruplar ile işbirliği halinde etkili sonuçlar alabilmektedir. Ayrıca KKTC ve Azerbaycan politikalarında şu ana kadar hep bedel ödeyen taraf olan Türkiye'nin bundan sonra daha fazla fayda sağlamak istemesi de doğaldır. Diasporalar arası işbirliğinin adı geçen 3 ülkeyi daha da yakınlaştıracağı ve başka alanlarda da işbirliğine yol açacağı muhakkaktır. Bu da doğal olarak Ermenistan'ın daha fazla izole olması anlamına gelecektir. Bu arada toplantıya İran Azerilerinin de çağrıldığını ve bunu İran'ın protesto ettiğini de not etmek gerekir.

[1000] *TRT*, 9 Mart 2007.

[1001] Utku Çakırözer, 'Diasporayal Ortak Mücadele', *Milliyet*, 10 Mart 2007; Evren Mesci, 'Türkiye-Azerbaycan Diaspora Kardeşliği', *Sabah*, 9 Mart 2007.

DİASPORA TEK PARÇA MI?

Diasporada yaşamın anavatandan daha farklı olduğu muhakkaktır. Gerçi Ermeniler için nerenin anavatan, nerenin diaspora olduğu da karışık bir konudur. Örneğin Türkiye diaspora mıdır? Birçok Ermeniye göre Anadolu asıl anavatandır. Anadolu karşısında Ermenistan dahi ikincil kalabilmektedir. Diğer taraftan güçlü diasporalar sayılan Avrupa, Güney Amerika, Kuzey Amerika, Rusya ve Ortadoğu arasında da önem açısından farklı kriterlerle değerlendirmeler yapmak mümkündür. Örneğin Ortadoğu ülkeleri, özellikle de Lübnan ABD, Fransa gibi örneklerle kıyaslandığında sıradan bir gurbet gibi görünmemektedir. Özellikle Lübnan ikinci bir anavatan gibidir. Bu ülkedeki Ermeni siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik faaliyetlerine bakıldığında Lübnan için diaspora kelimesini kullanmak dahi zorlaşabilir. Ayrıca mevcut neredeyse tüm diasporalara göç veren Lübnan (ve Suriye) içinde barındırdığı radikalliği de tüm dünyaya saçmıştır. Taşnakların Lübnan Ermenileri üzerinde kurduğu otorite bu siyasi akımın da tüm dünyaya dağılmasını kolaylaştırmıştır. Lübnan ve diğer Ortadoğu Ermenilerinin bir diğer özelliği de terörün insan ve ideoloji kaynağını oluşturmaları olmuştur.

Diğer taraftan ABD Ermenileri ekonomik ve siyasi güç açısından en önemli diaspora konumundadır. ABD Ermenileri bu halleriyle 'Ermeni Davası'nın sponsorları ve hamileri gibidirler. Eğer ABD Ermenileri olmasaydı Ermenilerin nüfusça yoğun oldukları ülkelerde bile şu anki güçlerine ulaşabilmeleri kolay olmazdı. Özellikle soykırım iddialarının gündemde tutulması ve Türkiye karşıtlığında ABD (ve Kanada) Ermenileri başı çekmektedirler. Bunda en önemli neden Kuzey Amerika Ermenilerinin kendilerine Ermenistan gerçeğinden çok kopuk yeni bir dünya kurmuş olmalarıdır. Ortadoğu Ermenilerinin aksine Kuzey Amerika Ermenilerinin dünyası sanaldır ve nefretleri, düşmanlıkları ve sevgileri de ayağı yere basmaz bir haldedir. Söylemlerinde edebi bir aşırılık göze çarpar. Bir tek Türk ile tanışmadan Türklerden nefret edebilirler, Anadolu'yu görmeden tüm yaşamlarına onu nakşedebilirler. Sanal dünyada yeşertilen ve sanatla, ideolojiyle beslenen bu milliyetçilik gerçek dünya ile karşılaştıkça bocalamaktadır. Örneğin 1991'de Ermenistan bağımsız olduktan sonra ABD Ermenilerinden neredeyse hiçkimse Ermenistan'a taşınmamıştır. Ermenistan devletinin ve ataların yaşadığı acılar üzerinden kendini tatmin eden bir diaspora söz konusudur.

Rusya Ermenilerine bakıldığında ise sayıca en büyük 3 diasporadan biri olmasına karşın Rusya Ermenilerinin kapalı toplumun dezavantaj-

larını yaşadıkları söylenebilir. Rusya etnik grupların ulusal siyaset üzerindeki etkisi ABD ve Fransa ile kıyaslanabilecek bir düzeyde değildir. Ayrıca Moskova'nın Ermenilere bakışı eşitlikçi olmaktan çok 'arka bahçenin garibanı' şeklindedir. Ruslar Ermenileri himayelerine aldıkları bir ulus olarak görürler. Fakat son sözü söyleyen her zaman Ruslardır. Bu anlamda Rusya Ermeni diasporası ile Fransa veya ABD Ermenileri arasında ciddi farklar bulunmaktadır.

Fransa Ermenilerine bakıldığında ise son derece radikal görüşlere sahip oldukları görülür. Bunun en önemli nedeni Fransa Ermenilerinin temelde Ortadoğu göçmeni olmaları ve daha da önemlisi Ortadoğu'dan bu ülkeye hep kriz dönemlerinde göç etmiş olmalarıdır. Suriye ve Lübnan Fransa denetimine girince Fransızlar Ermenileri Müslüman Araplara karşı bir tür fedayi olarak kullanmış ve bunun sonucunda Müslümanların öfkesi Ermeniler üzerinde yoğunlaşmıştır. Fransızlar sonrasında yükselen Arap milliyetçiliğinin hedeflerinden biri de Ermeniler olmuştur. Ekonomik krizler ve iç çatışmalar onbinlerce Ermeniyi Fransa'ya sevk etmiştir. Fransa'nın Anadolu'da ve Ortadoğu'da Ermenilere verdiği destek çoğu olayda Fransa'da devam etmemiştir. Özellikle 1920 ve 1930'da gelen pekçok Ermeni ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüş ve dışlanmıştır. Tüm bu zorluklar Ermenileri daha radikal ve diyaloğa kapalı hale getirmiştir.

Ermeni diasporasının ülkelere göre bazı farklılıklar gösterdikleri doğrudur. Fakat her bir ülke ve bölge içinde de diasporaya tek ve parçalanamaz bir blok olarak düşünmemek gerekmektedir. Aslında pekçok ulus gibi Ermeniler de birbirinden çok farklı hayatlar yaşamakta ve gurbette her topluluk gibi erime sorunu yaşamaktadır. Ermenileri diğerlerinden ayıran en önemli özellik şu ana kadar 20 yılı bile bulmayan bağımsız devletlerinden mahrum olmalarıdır. Ermeniler devletin sağladığı tüm sorumluluk ve korumadan uzak bir topluluktur. Devleti olmayan tek halk Ermeniler değildir. Ancak Ermeni milliyetçiliği kadar güçlü ve geçmişi olan bir milliyetçiliğe sahip olup, Ermeni kültürü ve kimliği kadar köklü kültür ve kimliğe sahip olduğu halde bir devlete sahip olmayan halk sayısı pek fazla değildir. Ermeni milliyetçiliği özelillikle Osmanlı ve sonrasında Ankara Hükümeti karşısındaki çabalarında ağır yaralar almış, Türkler karşısında bu yaralarını (veya aşağılanmışlığını) telafi edecek bir başarıya kavuşamamıştır. Hatta kurduğu bağımsız devlet dahi fazla yaşamamıştır. 1991'de kurulan bağımsız devlet de pek çok Ermeniye göre başarıdan çok başarısızlığın sembolüdür. Böylesine güçlü bir milliyetçiliğin devletsiz kalması sağlıksız yönelimlere yol açmıştır. Devlet ihtiyacının yerini başta Taşnaklar olmak üzere siyasi partiler kapatmıştır. 1910'lu yıllardan itibaren diasporaya hakim olmaya çalışan Taşnaklar Anadolu'da sorunlar yükseldikçe radikalleşmiş ve radikalliğini diasporaya da taşımıştır. 1920'ler ve

1930'lar ile birlikte ise devletsiz halk ya Taşnaklara ve Taşnaklığa sığınmıştır, ya da onların güçlü siyasi çıkışları karşısında savunmasız kalmıştır. Siyasi hedefleri için şiddeti de rahatlıkla kullanabilen Taşnaklar kısa sürede diasporada en önemli hareket halini almıştır.

Taşnaklar kadar önemli diğer bir grup ise **Sosyalist Hınçaklar**dır. Hınçaklar, Taşnaklardan farklı olarak Sovyetler Birliği'nin kurulmasının ardından kaderlerini Moskova ile birleştirmişler ve kendilerini devletsiz hissetmemişlerdir. Türkiye'nin doğusu, Karabağ, Nahçıvan ve diğer bölgelerin (onlara göre Ermenistan) Sovyet Ermenistan'ı altında birleşmesini savunan Hınçaklar siyasi anlamda Moskova'ya yakın olsalar da diaspora hayatı söz konusu olduğunda onlar da devletsiz, yani sahipsizdirler. Bu nedenle Taşnakların aşırılıkları ve romantizmi Hınçaklar'da da gözlenir. Nitekim her iki grup da 1970'li yıllarda Ermenileri sahiplenme işini JCAG ve ASALA olarak silahlı teröre kadar götürmüşlerdir.

Üçüncü kaydadeğer siyasi hareket daha liberal ve ılımlı olan **Ramgavar**lardır. Diğerlerine göre daha ılımlı görünse de Ramgavarlar Türkiye hakkında onlardan çok farklı bir duruş sergileyememişlerdir.

Söz konusu partilere bakıldığında, özellikle Taşnaklar ve Hınçakların tipik birer siyasi parti olmadıkları görülür. Bunlar Osmanlı döneminde terör eylemleriyle hedeflerine ulaşmaya çalışan, silahlı kolları da bulunan hareketlerdir. Daha Osmanlı döneminde dahi Kilise'yi kendi kontrolleri altına almaya çalışmış, bunun için Ermenileri dahi öldürebilmişlerdir. Propaganda örgütlenmelerine ek olarak eğitim ve kültürel faaliyet örgütlenmeleri de kurmuşlardır. Diaspora hayatına geçildiğinde ise silahlı kollar Osmanlı'daki gibi devam edememişse de şiddete eğilim kolayca ortadan kalkmamıştır. Hatta iki grup arasında Kilise'ye ve Ermenilere hakim olma çabası ABD'de cinayete kadar varmıştır.

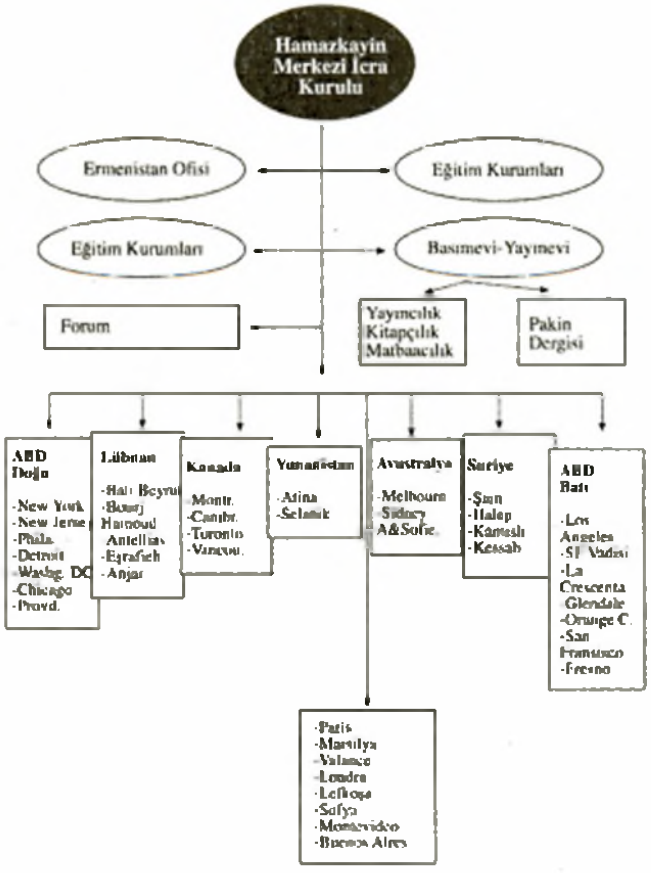
Diaspora yıllarında olmayan devletin yerini adı geçen siyasi partiler doldurmaya çalışmış, bu partiler ise aslında varlıklarını sürdürebilmek için devletlerde mevcut olan güçlere sahip olmadıklarından açığı kapatabilmek için daha fazla aşırılığa kaymışlardır. Bu aşırılıkların sınırları ise içinde yaşadıkaları devletlerin çizdiği sınırlar olmuştur. Örneğin Sovyet Ermenileri Moskova'ya meydan okuyamazken Türkiye'ye karşı her türlü muhalefet serbest bırakılmıştır.

Radikal diaspora Ermeni kurumlarının toplumu aşırılığa yöneltmede kullandığı en etkili yol eğitim ve medyadan geçmiştir. Daha ilk günlerden itibaren Ermeni diasporasının pekçok gazete ve dergisi bizzat Taşnaklar ve diğer radikallerce çıkarılmıştır. Bugün dahi köklü Ermeni yayın organları bu aşırıların kurduklarıdır. Eğitim ise diğer bir aşırılaştırma aracıdır. Yaz kursları, kilise okulları, Ermenice kurslar, Ermeni

kültürü kursları, Ermeni okulları ve daha birçok kurs ve eğitim programı Türk-Ermeni düşmanlığını esas alan bir müfredat ile hizmet vermektedir. Ermenistan'a düzenlenen gezi ve kamplar da bu tarz eğitimin bir diğer şeklidir.

Ermeni aşırı milliyetçi medyasının ve eğitim kurumlarının genelde pan-Ermeni, yani tüm dünya Ermenilerini kapsama çabası içinde olduğu da görülür. Bu bağlamda Hamazkayin iyi bir örnek oluşturmaktadır. Ortadoğu'da kurulan Hamazkayin bugün tüm dünyaya yayılmış durumdadır. Kurumun Fransa, Lübnan ve Avustralya'da birer okulu da bulunmaktadır.

Tablo 28

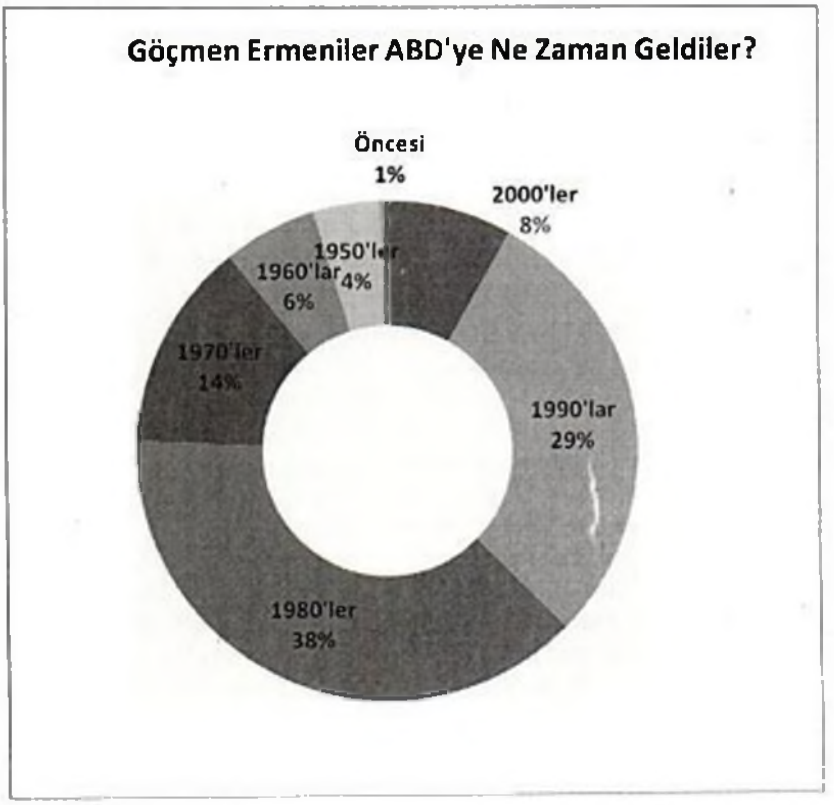

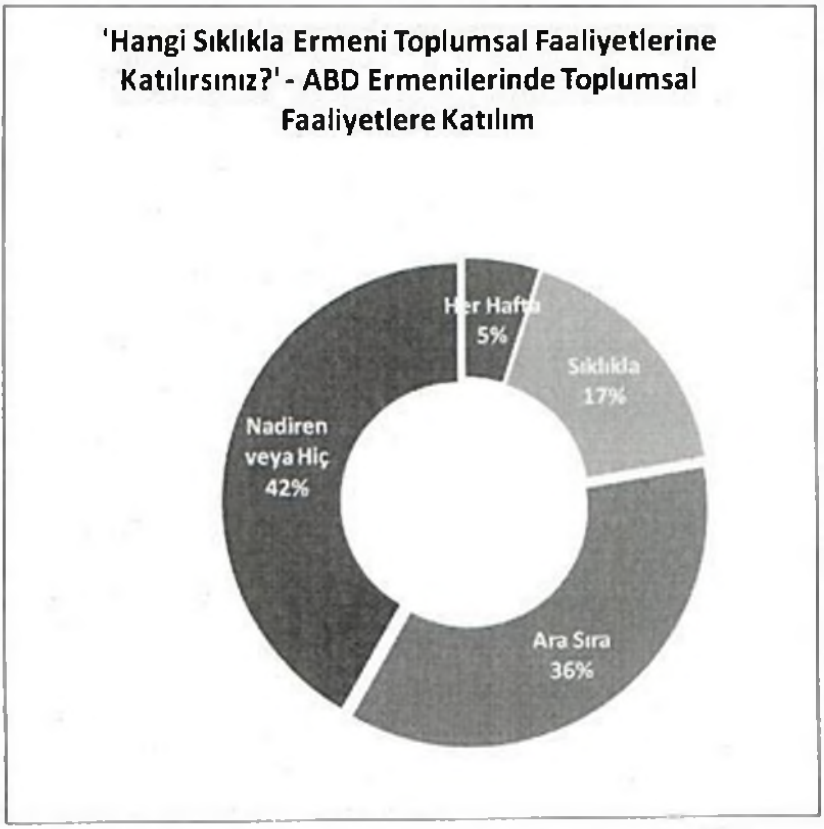
Gelinen noktada daha çok Taşnak ve benzeri radikallerin sesleri çok fazla çıkmaktadır. Bunun ilk nedeni söz konusu örgütlerin diğerleri ile kıyaslanamayacak derecede örgütlü oluşlarıdır. İkinci önemli neden ise soykırım iddiaları ve Türkiye ile ilgili konularda en çok bu örgütlerin yoğunlaşmasıdır. Pekçok Ermeni bu konularda konuşmayı tercih etmemekte, ön plana çıkmak istememektedir. Bu demek değildir ki bu diasporadaki Ermeniler Türkiye ile aynı paralelde düşünmektedirler. Ermenilerin tamamına yakını soykırım olduğuna inanmaktadır ve olanlardan dolayı Türkleri suçlamaktadırlar. Fakat sorunun halli konusunda daha ılımlı düşünen ve diyalogtan yana olan ciddi bir sesiz kalabalık söz konusudur. Eğer sessiz ama daha ılımlı diaspora Ermenileri üzerinde yoğunlaşılırsa Taşnaklar gibi radikal grupların Ermeni diasporasını 'zehirlemesinin' de önüne geçilebilir, Türk-Ermeni yakınlaşma sürecinin hızlanmasına da. Türkiye diasporayı toptan suçlayarak ve onu bölünmez bir parça olarak algılayarak radikal grupları bilmeden güçlendirmektedir.

Diaspora Ermenilerine bakıldığında her geçen gün Anadolu'dan gelenlerin oranının azaldığı görülmektedir. Örneğin ABD Ermenilerine bakıldığında Türkiye doğumluların oranı sadece % 1.5'dir. Çoğu Anadolu göçmeni Ortadoğuluları eklesek bile oran % 20'yi bulmamaktadır. Buna karşın Ermenistan doğumlu olanların oranı % 27.5'dir. ABD doğumluların oranı ise % 43'ü bulmaktadır.[1002] Daha önce bahsedildiği üzere 2. ve 3. nesiller, yani Anadolu'da Türklerle yaşama tecrübesini hiç yaşamamış olanlarda Türklere nefret daha fazla görünmektedir. Sanal bir düşman oluşturan bu insanların korkuları ile başetmek bazı durumlarda gerçek korkular ile başetmekten daha zor da olabilir. Ancak diasporanın yapısındaki değişim gündemi de değiştirebilir. Özellikle Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olması ve diasporada Anadolu doğumluların azalmasıyla birlikte Ermeniler daha çok Ermenistan'a ve onun çıkarlarına odaklanabilir. Başka bir deyişle gerçek dünayaya dönebilirler. Bu anlamda Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olması bir şanstır. Aslına bakacak olursak Ermenilerin bu yöne yönelmekten başka bir şansları da kalmamıştır. Ellerindeki bu en son bağımsız devleti de yaşatmayı başaramazlarsa içine düştükleri sağlıksız ruh hali Ermeni milletine çok daha büyük acılar yaşatabilecektir. Diasporadaki değişimin Türkiye açısından en avantajlı yönü ise yerleşilen ülkenin gündemine dönülmesidir. ABD'de Amerika doğumluların oranı neredeyse % 50'yi bulmaktadır ki bu oran hızla yükselmektedir. Oranın yarı

[1002] ABD doğumlular (% 43), Ermenistan doğumlular (% 27,5), Lübnan doğumlular (% 10,4), İran doğumlular (% 8,6), Türkiye doğumlular (% 1,5), Suriye doğumlular (% 1), Fransa doğumlular (% 1): *2007 Armenian-American Diaspora Survey: Şubat 2005 Supplement to the Current Population Survey* (CPS), US Census Bureau.

yarıyanın üzerine çıkması ile birlikte Ermenilerin gündemleri de kaçınılmaz olarak daha çok ABD olacaktır. Aslına bakılacak olursa önemli oranda bu gündem değişimi yaşanmaktadır. Taşnaklar ve benzeri Ermeni milliyetçisi grupların aşırı çabaları olmazsa bu değişim daha net bir şekilde görülebilecektir.

Şekil 15. ABD Ermenileri Her Konuda Aynı Düşünmüyor[1003]

[1003] Grafiklerdeki rakamların derlendiği kaynak: *2007 Armenian-American Diaspora Survey: Şubat 2005 Supplement to the Current Population Survey* (CPS), US Census Bureau.

Tablo 29
ABD YETİŞKİN ERMENİLERİNİN YAŞA GÖRE DAĞILIMI[1004]

Yaş Grubu	ABD Ermenileri	ABD Genel Ortalaması
75 Yaş ve Uzeri	5,7	7,7
65-74	10,4	8,5
55-64	10,8	13,2
45-54	20,4	19,1
35-44	21,8	20,3
18-34	30,8	31,2

[1004] Grafikteki rakamların derlendiği kaynak: *2007 Armenian-American Diaspora Survey: Şubat 2005 Supplement to the Current Population Survey* (CPS), US Census Bureau.

BÖLÜM VII

SOĞUK SAVAŞ SONRASINDA ERMENİ SORUNUNUN TÜRKİYE'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ: GENEL DEĞERLENDİRME

Soğuk Savaş sonrası dönem (1989-2004) incelendiğinde Ermeni sorunun Türkiye'nin dış ilişkilerinde etkili olduğu ve Türkiye'nin diğer devletler ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilediği kaçınılmaz bir gerçek olarak ortaya çıkar. Fransa, İsviçre ve Kanada ulusal meclisleri Ermeni soykırım iddialarını Türkiye'nin tüm itirazlarına rağmen kabul etmişlerdir. Eyalet ve yerel düzeyde çok sayıda meclis ve kurul da Ermeni iddialarına destek veren kararlar almıştır. Bu kararların ardından Türkiye'nin resmi ve kamuoyu tepkileri ilişkilerde ciddi aksamalara yol açmış, taraflar arasındaki ekonomik ilişkiler dahi alınan kararlardan etkilenmiştir. Fransa örneğinde olduğu gibi bazı olaylarda Türkiye'nin tepkisi aşırı noktalara varmış, Türkiye'ye zarar verebilecek bazı gereksiz hareketlerde de bulunulmuştur. Ancak tepkiler ilelebet sürmemiş, ilişkiler sürekli olarak kesintiye uğramamıştır. Fransa yine Türkiye'nin önemli bir ticari partneridir ve Türkiye'deki yatırımların önemli bir kısmı Fransa'dan gelmektedir. Ne Fransa Türkiye'yi ekonomik ve siyasi açılardan görmezden gelebilir, ne de Türkiye Fransa'yı. Aynı şey diğer ülkeler için de geçerlidir. Türkiye 70 milyonu aşan kişiden oluşan dinamik ve büyük bir pazardır. Ekonomik gücü itibariyle dünyanın 17. büyük ekonomisidir ve büyümeye devam etmektedir. Ayrıca siyasi alanda da geçmişi, şu anki etkisi ve potansiyeli ile Türkiye Avrupa'dan Orta Asya'ya, İslam dünyasından tüm Akdeniz ve Karadeniz havzasına kadar geniş bir coğrafyada ihmal edilemeyecek bir aktördür. Aynı zamanda Türkiye NATO'nun önemli bir üyesidir. Sadece Ermeniler nedeniyle Türkiye'nin ilelebet dışlanması düşünülemez. Kaldı ki adı geçen ülkelerde Türk diasporası da gün geçtikçe etkisini hissettirmeye başlamaktadır. Aynı durum Türkiye cephesinden de geçerlidir. Ermeni sorunu nedeniyle Türkiye'nin Avrupa ya da Kuzey Amerika ülkeleri ile ilişkilerini sürekli olarak sekteye uğratması düşünülemez. Bu durumda alınan darbeler reddedilmemekle birlikte Türk dış politikasında Ermeni lobilerinin aldırdığı kararlardan en büyük zararı Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin gördüğünü söylemek mümkündür. Dikkat edilirse Fransa gibi ülkelerde alınan karardan sonra dahi yapılan açıklamalarda en çok suçlanan Ermenistan hükümeti olmuştur. Gerek Türk Meclisi gerekse hükümeti Koçaryan yönetimini anlaşmazlıkları derinleştirmek ve terörü, çatışmayı teşvik etmekle suçlamıştır. Eğer Ermenistan için Türkiye ile kalıcı ve yapıcı bir ilişki kurmak önemli ise kullanılan yöntemin doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Batı'dan Ermeni sorunu konusunda gelebilecek baskılar nedeniyle Türkiye'nin soykırımı tanıması veya Ermenilere 1915 olaylarından dolayı tazminat vb. vermesi mümkün görünmemektedir. Aksine bu tür yaklaşımlar Türk tarafında Ermeniler ile diyalogu savunan kesimleri dahi zor durumda bırakabilmektedir. İkinci olarak Batı'dan Türkiye'ye baskı sağlama çabasının Ermenistan'a ikinci bir maliyeti de bu ülkelere

borçlu kalınmasında ortaya çıkmaktadır. Başkasının gücü ile politikalarını yürütmeye kalkan siyasi aktörlerin gücü de bağlı olduğu yerler ile sınırlı olur. Nitekim Ermenistan-Rusya ilişkisi bunun örnekleri ile doludur. Ermenistan bu yolla gereksiz bir minnet ile baş başa kalmaktadır.

Tüm bunları söylerken Ermeni lobilerinin Batı başkentlerindeki çabalarını hafife alıyor değiliz. Sadece bunun Ermenistan'a beklediği yararı sağlayamayacağını söylüyoruz. Ayrıca Türkiye ile üçüncü ülkelerin ilişkilerindeki etkisinin sınırlı kalacağını hatırlatıyoruz. Buna karşın Ermeni grupların Yunan, Kıbrıslı Rum, ayrılıkçı Kürtçü ve diğer radikal Türkiye kökenli grupların çabalarıyla birleşen Türkiye karşıtı faaliyetleri Türkiye'nin ve Türkiye'den Batı'ya göç eden ya da bu ülkeler ile iş yapan bireylerin işini güçleştirmektedir. Böylesine organize bir grubun sürekli olarak Türkiye aleyhinde propaganda faaliyetlerinde bulunması toplamda Türkiye ile Batı kamuoyu arasında ciddi bir iletişimsizlik sorununa yol açmaktadır. Sonuçta Türkiye tam üyelik, Kıbrıs, insan hakları, Kürt sorunu, serbest ticaret, işçilerin dolaşımı gibi birbirinden çoğu zaman kopuk konularda dahi ciddi bir kamuoyu direnciyle karşılaşmakta, bazen bu baskılar başkentlerdeki yöneticileri dahi Türkiye karşıtı bir konuma çekebilmektedir.

Ermeni diaspora teşkilatları 1980'lerin ortasından itibaren, meseleyi terörden meclislere taşımıştır. Ayrıca Karabağ sorunundaki alevlenme ve Ermenistan'ın bağımsızlığa doğru ilerleyişi ve 1988 Depremi diasporanın dikkatini bir süreliğine dağıtmaya başlamıştır. 1990'larda meclislere yüklenme stratejisi devam etmiş ve 2000'li yıllarda Ermeni sorununun bel kemiğini oluşturmuştur. Bu yoğunlaşmaya paralel olarak Ermeni iddialarını meclislerinde resmen kabul eden, hatta bu konuda yasalar çıkaran ülkelerin sayısında patlama yaşanmıştır. Dikkat çeken bir diğer gelişme ise Fransa ve Kanada gibi önemli bazı ülkeler meclislerinin aldığı kararla yetinmemiş, daha önceleri meclislerinin kararını görmezden gelen hükümetler de soykırım iddialarını kabul eder ve destekler hale gelmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Ermeni stratejisinin başarılı olduğunu ve hedefe doğru yürürüğünü düşünmek mümkündür. Ancak Ermeniler bu stratejiyi belli bir hedefe doğru mu sürdürmektedirler, yoksa stratejilerinin ana motoru kin, nefret ve intikam almak mıdır, bu belli değildir. Eğer ikincisi geçerli ise bir başarıdan söz edilemez. Çünkü bu durumda ortada varılacak bir hedef yoktur ve belli bir aşamdan sonra aşırı motivasyon ve aşırı başarılar Ermenilerin kendilerine zarar verecektir. Başarılı bir stratejide belli bir düzeyden sonra sorunu çözmek için görüşmeler başlar. Ermeni tarafı ise hiçbir meclis kararı ile hiçbir hükümet desteği ile yetinmemekte, adeta Türkiye'den intikam almaya çalışmaktadır. Bu da bizzat Ermenilere zarar vermek-

tedir. Buna en iyi örnek Ermenilerin saldırgan tutumları nedeniyle daha önce Ermeni Sorunu nedir bunu dahi bilmeyen Türklerin de tek bir anlayış etrafında birleşmeye başlamalarıdır. Soğuk Savaş sonrasında meclislere odaklanan lobicilik çalışmaları 2000'li yıllarda sadece Türkiye'yi değil, Türk kökenli diğer ülke vatandaşlarını da hedef almaya başlamıştır. Hollanda, Belçika, Almanya gibi ülkelerde Türk kökenli siyasiler ve diğer meslek sahipleri Ermenilerin açık saldırısı altındadır ve kişisel kariyerleri Ermeni kampanyaları ile zarar görmeye başlamıştır. Bu durum geçmişte Ermeni meselesi ile ilgilenmeyen Türk diasporası üyelerinde Ermeni karşıtı reflekslere yol açmaktadır. Ayrıca Türkiye içinde de Ermeni konusundaki tabular yıkılmakla birlikte Türkiye nüfusunun ezici bir çoğunluğu Ermeni iddialarını reddetmekle kalmamakta, Ermenilere karşı öfke ile dolmaktadır. İki komşu ülke için söz konusu gidişat hiç de sevindirici değildir.

Bu bilgiler ışığında denebilir ki, Ermenilerin Soğuk Savaş sonrasında görünürde başarılı görünen stratejileri onlara zarar verecek bir hızda ilerlemektedir. Ayrıca Ermeniler geçmişte olduğu gibi diğer ülkelerin gücünü kullanarak Türkiye'yi köşeye sıkıştırma anlayışını hala terk edebilmiş değildir. Bu da hem Ermenileri diğer ülkelere ve konjonktüre bağımlı kılmaktadır, hem de Türkiye ile müzakere şansını ortadan kaldırmaktadır. Türkiye'nin AB, ABD ve diğer ülkeler ile olan siyasi, ekonomik ve diğer ilişkileri geliştikçe Ermeni iddialarının tali konulardan birine dönmesi olasılığı çok yüksektir. Bu süreçte Ermenilerin Türkiye karşıtı kampanyaları Türk çıkarlarına çok büyük zararlar verecektir, birçok alanda Türkiye için siyasi ve ekonomik maliyetler doğuracaktır. Ancak bu çabaların Ermenilere yararı olacak mıdır, işte orası tartışmalıdır. Türklerin gördüğü zarar doğrudan Ermenilere kar olarak yazılmamaktadır.

Soğuk Savaş sonrası için belirtilmesi gereken bir diğer husus ise 1915'in üzerinden zaman geçtikçe Ermeni toplumuna yeni nesillerin eklenmesi ve 1915 Soykırım olaylarının daha fazla sanal bir mit haline gelişidir. Her geçen nesil gerçeklik ile bağını koparmakta ve zihninde yarattığı canavarı daha da büyütmektedir. Gelinen noktada 1915 sadece bir endüstri veya Ermeni ulusal hedeflerine ulaşmak için sadece bir siyasi kaldıraç veya birleştirici araç değildir. 1915 Efsanesi merkezli Ermeni Davası artık bir dindir, imandır. Ermeni milliyetçilerinin önemli bir kısmı soykırım iddiasına bir siyasi olaydan çok bir iman meselesi olarak bakmaktadır. Yeni nesiller bu üretilmiş geçmiş üzerinden kimliklerini tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla Ermeni Sorunu'nun halli demek söz konusu kimliklerin yıkılıp yeniden inşa edilmesi demektir ki, bu hiç de kolay bir iş değildir. Bu anlamda sorunun devamını kimliğini beslemek için refleksel olarak isteyen Ermeni sayısı hiç de az değildir.

Bu arada Soğuk Savaş sonrasının öncesinden önemli bir farkı bulunduğunu da ifade etmeliyiz. Artık Ermenilerin bağımsız bir devleti vardır. Devleti olan ile olmayan bir olmaz. Devlet güçlü olmak kadar sorumluluk demektir. Gerçek dünyaya ayaklarını basmak, gerçekçi ve pragmatik olmak anlamına gelir. Devletsiz bir milliyetçilik köksüzdür ve sorumsuzdur. Bu nedenle devlete ulaşıncaya kadar temsil ettiği topluma çok büyük zararlar verebilir. Nitekim Ermeniler devletsiz oldukları dönemlerde ulaşılması oldukça güç hedefler için çok büyük acılar çekmiş ve büyük kayıplar vermişlerdir. Devlet aynı zamanda milliyetçiliğin tatmin olmasını sağlar. Milliyetçilik negatiften daha pozitif bir konuma doğru kayar. Sadece acılarını değil, başarılarını da hatırlamaya başlar ve adeta normal bir hayata döner. Ancak Ermeni örneğine bakıldığında devlet sahibi olmanın beklenen etkilerini en azından şu ana kadar yeterince göremiyoruz. Ermeniler uzunca bir süre bekledikleri devlete sahip olmalarına rağmen bu devleti güçlendirmekten ziyade diasporayı faaliyetlerin kalbi yapmaya devam etmişlerdir. Ermenistan devleti bir lokomotif olmaktan ziyade, 1991'den bu yana daha çok diasporaya takılmış bir katar görüntüsüne bürünmüştür. İsrail örneğinin tersine anavatana diasporadan ciddi bir göç yaşanması şöyle dursun Ermenistan hızla eriyen bir ülkeye dönmüştür. Siyasetten ekonomiye kadar ülkenin diaspora Ermenilerinin (ve Rusya'nın) ağır etkisi altında normalleşememesi diğer SSCB cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığında bir tuhaflığa işaret etmektedir. Şu ana kadar Türkiye ve Türkler tehdidi bir tür 'günah keçici' olarak her türlü sorunun kaynağı olarak sunulmuşsa da Ermenistan'ın sorunlarının kaynağında normalleşemeyen ulusal psikolojinin yattığını görmek zor değildir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin demokrasi şehidi gazeteci Hrant Dink'in de belirttiği gibi Ermeniler kanlarındaki 'Türk düşmanlığı zehiri'ni çıkarıp Ermenistan'a ve Ermeni ulusunun uzun vadeli çıkarlarına odaklanmadıkları sürece başarılı olamayacaklardır. 1915 olaylarında yaşanan acılar ve Anadolu'dan sökülüp atılmanın verdiği acıları hafife almak söz konusu değildir. Ancak neredeyse bir asır öncesine takılıp kalmak ve oradan çıkamamak Ermenilerin bugünlerine büyük bir yük getirmiştir. Sonuç olarak Ermenilerin diasporadaki çabalarının görünür bir gelecekte devam edeceği anlaşılmaktadır. Ne yazık ki Ermenistan devletine sahip olmak bu süreci yavaşlatmamış, aksine diaspora faaliyetlerinin arkasına bir de devlet gücünü eklemiştir. Fakat Soğuk Savaş sonrasında Ermeni faaliyetlerinin geldiği nokta bir başarı olarak değerlendirilemez.

Türkiye'nin verdiği karşılığa bakıldığında ise daha önceki dönemlerde görülen cehalet, dağınıklık, ani ve ölçüsüz ama kalıcı olmayan tepki verme alışkanlığı, meseleyi küçümseme veya abartma hastalığı,

organize olamama, bilimsel faaliyet eksikliği ve daha nice aksaklık olduğu gibi devam etmektedir. Fransa'da alınan 2001 Kararı bir ölçüde Ermeni Sorunu'na olan ilgiyi arttırmış görünse de sonuç almaya odaklı bir strateji ve onun içini dolduracak taktikler henüz ortaya çıkmamıştır. Çabalar daha çok kişisel ve reflekssel dir. Buna rağmen Ermenilerin bu konudaki saldırganlığı içeride ve dışarıda Ermeni meselesinde Türkleri birleştirmekte ve daha organize bir görünüme kavuşturmaktadır. Ayrıca Türk ekonomisindeki dışa dönük patlama, küresele konomiye daha entegre bir Türkiye, ülkenin dış dünya ile ilişkilerini yakınlaştırmakta, daha önceleri Türklerin temsil edilmediği bölgelere Türk ağırlığını getirmektedir. Ermeni diasporası bu adımlara saldırgan bir tutumla karşılık vermeye çalışmakta, ancak bu çabası daha çok Türkü meselenin içine sokmakta ve geçmişte konu ile ilgisi olmayan kişiler, gruplar ve hatta şirketler dahi ermeni konusunda önlem alma ihtiyacı duymaktadır.

Türkiye'nin Ermeni sorununda çok geciktiği, Ermenilerin şu ana kadar devasa bir literatür oluşturduğu, özellikle batı dünyasında Türklere karşı çok kötü bir imaj oluşturdukları ve diğer ülkeler ile ilişkilere çok zarar verdikleri doğrudur. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin Ermeni lobilerini dengeleyebilmek için çok uzun bir zamana ihtiyacı olduğu düşünülebilir. Fakat burada Türkiye'nin imdadına Ermenilerin yaptıkları hatalar yetişmektedir. Ermeniler meseleye bir iman konusu gibi sahip çıktıklarından ve aşırı motivasyonla hareket edip, gerçekçi hedefler belirlemediklerinden büyük hatalar yapmaktadırlar. Bu aşamda Türkiye kendisine çeki düzen verip, özellikle diasporasının gücünü de yanına alarak hareket edebilir ve Ermeni sorununu tamamen demokratik ve bilimsel bir zeminde ele almaya başlayabilirse bu sürecin sonunda Ermenilerin kazanabilmesi olası değildir. Çünkü bir imanın tartışılmaya açılması dahi imanı çatlatır. Eğer Ermeniler bulundukları konumda gereksiz yere ısrar etmeye devam ederler ise Türkiye'nin bu konudaki diyalog ve işbirliği arayışları karşısında ya Ermeni kanadı görüşmelere ve pazarlıklara başlayacaktır, ya da kendi kendisine zarar verecektir. Her iki seçenek de Türkiye'nin şu anki konumundan daha iyi bir noktaya taşınması anlamına gelir. Eğer görüşmeler başlar ve pazarlıklar ile makul bir çözüm hedeflenirse daha sürecin başında Ermeni iddiaları **bir iman konusu** olmaktan çıkacak ve salt **siyasi bir konu** haline gelecektir. Böylece Ermeni diasporasında ve kısmen Ermenistan'da oluşmuş olan büyük öfke sıkışması bir kanal bularak hafifleyecek ve Ermeni davası bir iman konusu olmaktan çıkacaktır. Ayrıca görüşmelerin sonunda tarafların anlaşması halinde Türkiye yeryüzünde kendisine en çok benzeyen halklardan biriyle barışacak ve ortak geçmiş büyük işbirlikleri üretebilecektir. Bu anlamda ilk

adımın atılması halinde Türkiye ile Ermenistan'ın yakın bir gelecekte iki dost ülke olmaları hayal değildir.

SONUÇ:

TESPİTLER, ÖNGÖRÜLER VE ÖNERİLER

- Ermeni sorunu 19. yüzyılın başından bugüne kadar Türklerin gözü önünde büyümüş ve onların çıkarlarını temelden etkilemiştir. Sorun zaman içinde büyümüş, bazen şekil ve içerik değiştirmiş, ancak bir sorun olma özelliğini hiçbir zaman yitirmemiştir.

- Buna karşın Türklerin meseleyi yeterince önemsedikleri konusunda şüpheler vardır. Dönem dönem saman alevi gibi parlayan ilgi kalıcı ve organize olamamıştır. Ermenilerin konuya aşırı derecede sahip çıkmalarına karşın bazı dönemlerde Türkler Ermeni sorununu görmezden gelmiş, ya da önemsememiştir. Bu özellik Cumhuriyet döneminde de aynen devam etmiştir. Türklerin Ermeni konusunda kendilerine bu kadar güvenmeleri somut verilere değil, toplumsal özelliklere (belki de bazı hastalık ve kötü alışkanlıklara) dayanmaktadır.

- Osmanlı döneminde Ermenilerin devletlerine son derece sadık bir millet olduğu iddiası Osmanlı'nın her dönemi için geçerli değildir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Ermenileri içinde ciddi bir kısım ayrı bir devlet arayışına girmişlerdir. İmparatorluğun yıkılacağı düşüncesi 19. yüzyılın sonlarına doğru tartışmasız bir gerçeklik olarak etnik grupları arayışlara itmiştir.

- Osmanlı Ermenilerinin, özellikle burjuvazi ve kırsal kesimin milliyetçi hareketlere katılımda yavaş kaldığı doğrudur. Bunun temel nedeni mevcut düzende Ermeni tüccarlarının toplumun en avantajlı kesiminde yer almaları ve yüzlerce yılda oluşan Osmanlı sisteminin kırsal kesimde daha köklü olmasıdır.

- Ermeni milliyetçiliği daha çok Osmanlı toprakları dışında gelişmiş ve Kafkasya, Rusya ve Avrupa'dan Osmanlı'ya ihraç edilmiştir. Bu anlamda realist olması güçtür. Osmanlı gerçeklerinden uzak olan hareketin yerelleşmesi birkaç on yılı almıştır.

- Ermeni milliyetçileri fikri zayıflıklarını ve popüler destek eksikliğini silahlı eylemler ile aşmaya çalışmışlardır.

- Kürt ve Türk köylerine baskın düzenleyen Ermeni militanlar bu saldırıları ile etnik gerilimi ateşlemişlerdir. Kan davası bir kez başladıktan sonra militanların herhangi bir şey yapmasına dahi gerek kalmamıştır.

- Ayrıca Zeytun gibi belli noktalarda bağımsızlık denemeleri yaşanmış, her ayaklanma sonucunda İstanbul Hükümeti ile Ermenilerin arası açılmıştır.

- Böylece Osmanlı Ermenilerinin hem devletle hem de Müslüman ahali ile arası açılmış, Osmanlı topraklarında güvenebilecekleri yerel bir unsur kalmamıştır.

- Kilise bu süreçte yeni düşüncelere direnecek gibi olduysa da dini direnç misyonerler yoluyla aşılmıştır. Amerikan, Fransız, Rus ve İngiliz etkisi ile mezhep değiştiren Ermeniler daha seküler ve modern bakış açılarına kavuşmuşlardır. Modern ve bağımsız bir Ermenistan fikrine Patrikhane'nin uzun süre direnmesi zor olmuştur ve özellikle Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Osmanlı'nın çökmesi halinde nasıl bir Ermenistan'ın kurulması gerektiği Patrikhane'nin de üzerinde akıl yürüttüğü konular arasına girmiştir.

- Ermeni sorunu önemli ölçüde Doğu Sorunu'nun bir alt dalıdır. Yani Osmanlı'nın parçalanması ve sonrasında yerine geçecek yapının nasıl olacağı ile ilgilidir.

- Bu çerçevede özellikle Ruslar Ermenileri bağımsızlık yolunda teşvik etmiştir.

- Rusların Ermeniler üzerindeki en önemli önceliği onları Ruslaştırmaktır.

- Rusya devlet olarak çok sayıda istihbarat görevlisi ile Osmanlı Ermenileri arasında yoğun bir faaliyette bulunmuştur. Ayrıca özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çok sayıda Osmanlı Ermenisi de görevli olarak ya da gönüllü olarak Rusya'ya çalışmıştır.

- Rusya özellikle savaş dönemlerinde yerel sorunları arttırabilmek için özel görevliler oluşturmuş ve Ermeniler başta olmak üzere etnik, dini gerilimi Osmanlı topraklarında arttırmıştır.

- Rusya'nın devlet olarak müdahalelerine ek olarak, elbette onun da bilgisi dâhilinde, Rusya'daki Ermeni dernekleri Osmanlı'da bir bağımsız devlet kurulabilmesi için para toplamışlar ve bunlar ile silahlar alınıp, Anadolu'ya gönderilmiştir.

- Bir diğer silah kaçakçılığı rotası ise İran olmuştur. İran ve Rusya Ermenileri İran sınırından Doğu Anadolu'ya silah kaçırmışlardır.

- 19. yüzyılın sonu itibariyle Osmanlı Ermenileri Klikya'da bir küçük Ermenistan kurulması ve daha sonra bunun Doğu Anadolu'yu ve diğer bazı bölgeleri de kapsayarak büyütülmesi konusunda ciddi ümitlere sahiptirler.

- Ermeniler Osmanlı'nın son döneminde hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturmamıştırlar. Ermenilerin en iddialı oldukları illerde dahi çoğunluk Müslümanlardadır.

- Batılı kaynaklarda geçen 'Ermenistan' ifadeleri Ermeni çoğunluğun yaşadığı bir bölgeye işaret etmekten çok tarihsel bir ada atıfta bulunmak ya da o bölgelerin kime ait olması gerektiği konusunda bir temenni beyanından ibarettir. Ermenilerin belli bir bölgede çoğunluk oluşturmamaları Ermeni milliyetçilerinin de farkında oldukları bir gerçektir ve ayrılıkçı Ermeni milliyetçi hareketin doğasını yakından etkilemiştir.

- Bir grup Ermeninin belli bir bölgede çoğunluğu oluşturabilmesi için planlı göçleri önermiştir. Örneğin Klikya bölgesinde toplanılması bir görüştür. Ancak asıl üzerinde durulan husus Müslüman nüfusun belli bölgelerden sürülmesidir. Bunun için terör etkili bir araç olarak kullanılmıştır.

- Osmanlı'nın girdiği her türlü savaş Ermeni milliyetçiler tarafından fırsat olarak görülmüş ve bazı savaşların sonunda Osmanlı'nın çökeceği ve yerine kurulacak yapıda Ermenilere de bağımsızlık verileceği sanılmıştır.

- Ermeniler kendi güçleri ile bağımsız olma konusunda ciddi şüpheleri olduğundan Rusya, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere çeşitli ülkelerin desteğini aramışlardır.

- Böylece bağımsızlık yolunda en önemli iki araç terör-şiddet ve dış destek olmuştur. Ancak her iki yöntem de genelde hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır.

- Diğer ülkeler Ermeni milliyetçilerin hedeflerini sonuna kadar paylaşmamıştır. Örneğin Rusya Ermenileri Ruslaştırmak, onları sınır bölgelerine yığmak ya da sadece Osmanlı içinde rahatsızlık oluşturmaları ile yetinebilmiştir. İngiltere ise bağımsız Ermenistan'ın yükünü çekmek istememiş, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu yükü ABD'ye yüklemek istemiştir.

- 1915 Tehcir kararından Anadolu'da en az 200.000'den fazla Ermeninin silahlı olduğu anlaşılmaktadır. Ermenilerin yaşadığı her köy ve kasabada gerilim yaşanmaktadır ve suikastler sıradanlaşmaktadır.

- 1915 Tehcir kararı öncesinde sadece Rusya ile sınır olan bölgelerde değil, Çukurova bölgesinde de Osmanlı devleti için Ermeniler son derece riskli bir azınlık konumuna gelmişlerdir. İskenderun Limanı'ndan çıkarma yapılması olasılığı Adana, Mersin, Maraş, Antep ve

diğer çevre illerdeki Ermeniler özellikle Fransızlar için potansiyel işbirlikçidir. Maraş Ermenilerinin 1860 yılından itibaren bağımsız olmak için Fransızlardan yardım istemeleri ve Zeytun isyanları tecrübesi bölgenin ne kadar hassas olduğunu göstermektedir.

- Çanakkale ve çevresinden gerçekleşen göçlerin nedeni ise Çanakkale Boğazı'ndan yapılan çıkarma ile daha net bir şekilde anlaşılmaktadır.

- Buna karşın Filistin, Lübnan ve Suriye'deki Ermenilerin göçe ya da herhangi bir baskıya uğramamaları tehcirin ırkçı saiklerle yapılmadığını göstermektedir.

- İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğü Avrupa ırkçılığı ile aynı değildir. Osmanlı toplumsal ve siyasal gelişmelerini salt Batı Avrupa kavramları ile okumaya çalışmak yanıltıcıdır.

- İttihat ve Terakki Türkçüleri Avrupa'daki milliyetçi, pozitivist ve ırkçı akımlardan etkilenmişlerdir. Ancak onlar Osmanlı İmparatorluğu'nun koşullarının ürünleridir ve aralarında hiçbir şekilde Nazi Almanyası gibi örnekler ile paralellikler kurmak olası değildir.

- İttihat ve Terakki uzunca bir süre Ermeniler ile Padişah'a karşı işbirliği yapmıştır. Hatta bu işbirliği Taşnaklar gibi silahlı terör gruplarına kadar uzanmıştır.

- İttihat ve Terakki devlet idaresinde başarılı olamamış, çok sayıda beceriksizlik ve yetersizlik göstererek İmparatorluğun dağılmasında önemli bir hızlandırıcı işlevi görmüştür. Ermeni tebaa ile ilgili politikalarında da çok sayıda hatalar vardır.

- Tehcirin Ermenileri yok etmek için yapıldığı iddiası doğru değildir. Savaş ortamında kendisine karşı ayaklanan, terör eylemlerine girişen, sadakatsiz davranan bir grubun devletinden bekleyeceği anlayışın bir sınırı vardır.

- Tehcir kâğıt üstünde mükemmel, uygulamada ise bir felakettir.

- Tehcir edilen kişilerin mevcut şartlar altında korunamayacağı, açlık ve salgın hastalıkların bu insanlara büyük zararlar vereceği tahmin edilmeliydi. O zamanın şartları altında yüzbinlerce insanı bir yerden bir yere kaydırmak gerçekçi bir hedef gibi durmamaktadır. Burada **basiretsizlik ve yetersizlik** olduğu doğrudur. Ancak yaşananları siyasi ve hukuki anlamda **soykırım olarak değerlendirmek ölçüsüz bir tespittir.**

- Ermenilerin Osmanlı'nın son döneminde yaşadığı acılarda Osmanlı idarecilerinin payı büyüktür. Ancak burada asıl sorumlunun Taşnak ve diğer aşırı Ermeni militan milliyetçiler olduğu da hatırlanmalıdır. Ermenilerin acılarının Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da sürmesi bunun açık bir göstergesidir.

- Ermeni milliyetçiler güçleri ile uyumsuz hedefler peşinde koşmuşlardır.

- Birinci Dünya Savaşı esnasında sayıları onbinleri bulan Ermeni gönüllüler Rusya, Fransa ve İngiltere ordularında Osmanlı'ya karşı savaşmışlardır. Özellikle Doğu Anadolu ve Çukurova bölgelerinde gönüllü Ermeni birlikleri Rus ve Fransız üniformaları ile bölgede terör yaratmış, çok sayıda Müslümanı öldürmüş, tecavüz ve yağma sıradanlaşmıştır. Ermenilerin sivil halk üzerindeki aşırılıkları Fransız ve Rus subayları dahi rahatsız etmiştir.

- Bölge halkı ile Ermeniler arasında kısa sürede kapanması güç bir **kan davası** başlamıştır. Ancak yerel halkın bu tepkisini de ırkçılık olarak değerlendirmek mümkün değildir. Buna karşın tüm Ermenilerin değil, ama aşırı milliyetçi Ermenilerin Türklere ve Kürtlere bakışında açık bir ırkçılık ve açık bir dincilik göze çarpacaktır.

- Ermenilerin sivil halka karşı yapmış oldukları katliamlar veya devlete karşı isyanları sadece Türk kaynaklarında değil, bizzat Ermeni kaynaklarında ve bazı Batılı yazarların anılarında açıkça görülebilir. Özellikle Taşnakların ve diğer militan milliyetçi örgütlerin tarihlerini anlatan kitaplarda Ermenilerin yaptıkları katliamlar bir grur vesilesi olarak görülmekte ve bunlardan övgüyle bahsedilmektedir. Garip bir şekilde soykırım iddiasını ön plana çıkaran birçok Ermeni kitabında ise Osmanlı Ermenileri 'silahsız, hiçbir siyasi hedefi olmayan sivil bir halk' olarak sunulmaktadır.

- Tehcir esnasında ve sonrasında ölen Ermenilerin sayısı konusunda her iki tarafta da aşırı tahminler yapılmaktadır. **Rakamlar arasındaki uçurum kabul edilebilir bir düzeyde değildir.**

- Tehcir'den sonra **Anadolu topraklarına dönen yüzbinlerce Ermeni** soykırım iddialarını kesin bir şekilde yalanlayan bir gerçektir. İnsanlar soykırıma uğratıldıkları yerlere geri dönmezler.

- İddiaların aksine Tehcir'den kurtulan Ermenilerin sayısı Ermeni tahminlerinin çok üzerindedir. Tehcir'de yaşanan acıların bu kadar yaygın ve güçlü bir mit haline dönmesinde kurtulanların az olmasının değil, çok olmasının etkisi büyüktür.

- Tehciri yaşayanların anıları okunduğunda öldürme, yağma ve diğer suçları işleyenlerin resmi görevliler olup olmadığı, bu kişilerin etnik kökeninin ne olduğu dahi belli değildir. O zaman 4-5 yaşında olan bazı kişilerin anıları dahi soykırım iddialarında birer kanıt olarak kullanılmak istenmektedir. Çoğu kez kulaktan dolma hikayelerin gerçekmiş gibi anlatıldığına şahit olmaktayız. 'Türk' kelimesi bu anılarda bir genelleme olarak kullanılmaktadır. Tehciri yaşadığı belirtilen birçok şahidin hikâyelerinden 1915 olaylarının bir soykırımdan ziyade karşılıklı öldürme olayları olduğu anlaşılmaktadır. Bu hikâyelerde o günleri anlatan Ermenilerin birçoğu babalarının 'fedayi' (Ermeni silahlı teröristler) olduğunu itiraf etmektedirler. Birçok örnekte tehcirden dahi bahsetmek zordur. Şahıslar kendi istekleri ile, mevcut riskleri göz önünde bulundurarak göç etmişlerdir.

- Tehcir ile birlikte göç eden Ermenilerin ne kadarının sağ kaldığı konusunda çok fazla spekülasyon bulunmaktadır. Ermeni tarafı bu rakamları olabildiğince az göstermeye çalışmaktadır. Ancak Suriye, Lübnan, Filistin, Kafkasya, Balkanlar ve diğer ülkelere ulaşan Ermeni göçmenlerin sayısına bakıldığında Tehcir esnasında ölen Ermenilerin sayısının 500.000 olmasının dahi olanaksız olduğu anlaşılmaktadır. 1 milyon, 1.5 milyon, 2 milyon hatta 2.5 milyon gibi rakamlar son derece aşırı tahminlerdir ve çoğu kez rakamların sağlaması yapılmadan bu tahminler ortaya atılmaktadır. Dahası bu tür rakamlar sanki sadece öldürülen Ermenileri yansıtıyor gibi takdim edilmektedir. Oysa Ermeni araştırmacıların hemen hepsi belirttikleri dönem içinde tespit ettikleri doğal ölümler de dâhil tüm Ermeni kayıplarını bu rakamlara dâhil etmektedirler.

- Ermeniler göç esnasında büyük acılar yaşamışlardır. Kimi annesini, kimi babasını, kimi çocuğunu kaybetmiştir. Çoğu kez **ailenin en kıymetlileri yolda veya varılan noktada ölmüştür.** Ölüm nedenlerinin başında **salgın hastalıklar** gelmektedir. Sağlık altyapısının neredeyse olmadığı bir ülkede, ilaç olmaksızın, hijyenden uzak bir kitlenin ne kadar savunmasız olduğu açıktır. Üstelik göçmenler savaş koşulları nedeniyle beslenme ve barınma konularında da büyük sorunlar yaşamışlar, hastalanmaları çok kolay olmuştur. Hastalık bir kez geldikten sonra ise hızla yayılmış ve onbinlerce insanı bir anda öldürebilmiştir. Ancak salgın hastalıklar sadece göçmenleri vurmamış, yerleşim yerleri de salgın hastalıklar nedeniyle bazı örneklerde nüfuslarının yarısını, hatta tamamına yakınını kaybetmiştir. Ermeni kayıplarında bu tür salgınların etkisi çok büyüktür.

- Bir diğer ölüm nedeni ise **bakımsızlıktır**. Açlık, susuzluk, niteliksiz beslenme gibi nedenler ile özellikle çok sayıda çocuk ve yaşlı Ermeni hayatını kaybetmiştir.

- Savaş koşullarının neden olduğu ölümler açısından bakıldığında Ermeniler Türklerden çok daha şanslı sayılmalıdır. Çünkü ekonomik açıdan Ermeniler ile Türkler arasında büyük bir uçurum vardır. Ayrıca başta ABD olmak üzere neredeyse tüm Batılı ülkelerin misyoner teşkilatları ve Kızılhaç Ermeni göçmenlere yardımcı olmuş, bugünün değeri ile milyarlarca dolar Ermeni düşkünlere yardım için ayrılmıştır. Buna karşın Anadolu'nun Müslüman ahalisi Osmanlı Devleti'nden en basit hizmetleri dahi alamamıştır. Bugün sadece Ermenilerin hatırlanmasının nedeni Türk ve diğer Müslüman Osmanlıların benzeri acıları çekmemiş olmasından değil, onların arkasından ağlayan olmamasındandır. Ne yazık ki Müslüman ahali ile o dönem ilgilenmeyen (ilgilenemeyen) Türk devleti bugün de benzeri bir ilgisizlik içindedir.

- Öldürmelere gelindiğinde ise bunların ciddi bir kısmı çatışmalarda yaşanmıştır. Silahlı Taşnak ve diğer Ermeni çeteleri hemen her kasaba ve köyde terör eylemlerine girmiş, güvenlik güçleri ve yerel aşiretlerle çatışmalara girmişlerdir. Ermeni kaynaklar bu kişilerin ölümlerini dahi 'soykırım' suçuna dâhil etmektedirler.

- Bir diğer öldürme kaynağı ise **Ermeniler ile Kürtler arasındaki nefrettir**. 19. yüzyılın ikinci yarısında tırmanan gerilim 1915 yılına gelindiğinde büyük bir nefrete dönüşmüştür. Yerel halkın anıları incelendiğinde ve hatta bazı Ermeni kitaplarına bakıldığında Ermeni çetelerin Kürt köylerini bastığı, çocuk ve kadınları esir alıp köyün erkeklerine önce hakaret edip, ardından bunları ibret olması için işkence ile öldürdüğü anlaşılmaktadır. Bu tür hikâyelerin bir kısmı milliyetçi Ermeni kitaplarında bir tür ulusal gurur kaynağı gibi anlatılabilmektedir. Bu hikâyelerin bir kısmı abartılı olsa da ve efsaneleşmiş hikâyeler sayılsa da bu algı dahi meseleyi anlamak için yeterlidir. Birinci Dünya Savaşı ortamında Türkler, Kürtler ve diğer Müslüman köyler Ermenilerden korkmaktadırlar ve onları düşman olarak algılamışlardır. Kendisine eziyet edilen, hatta zorla göçe zorlanan, köylerinden edilip dağlara sığınan köylüler Ermenilerin nispeten daha zayıf durumda olduğu Tehcir ve diğer olaylar esnasında Ermenilere intikam amaçlı olarak saldırmışlardır.

- Bir diğer öldürme nedeni ise **bireysel çıkar sağlama** gayretleridir. Bu dönemde Anadolu'da iç güvenlik tamamen çökmüştür. Dağlarda çok sayıda çete türemiş, köy ve kasabalarda silahlı adamı olan **yerel suç ağaları** belirmiştir. Bu kişiler kişisel çıkarları için adam öl-

dürmekte, yağma yapmakta, hatta insanlara işkence yapabilmektedirler. Buna karşın osmanlı kolluk güçleri ve adalet sistemi suçluları cezalandırmakta ya çok yavaş kalmakta, ya da belli bölgelerde suç şebekesine dâhil olmaktadır. Erkeklerin savaşta olduğu bir ortamda savunmasız ve kendi hakkını aramayan milyonlar bu şartlar altında ezilmektedir. Ancak bu şartlar sadece belli bir etnik gruba, ya da mezhepe değil tüm Osmanlı nüfusuna büyük zararlar vermektedir. Buna karşın daha zengin oldukları herkesçe bilinen Ermeniler ve Rumlar bu tür saldırılara daha çok maruz kalmışlardır. Özellikle göç esnasında **Ermenilerin altınlarını** bulabilmek için birçok cinayet işlenmiş, Ermenilerin bıraktıkları evlerde **define kazıları** düzenlenmiştir. Hatta bu tür aramalar takip eden onyıllar içinde de devam etmiştir. Kurtuluş Savaşı esnasında da bazı bölgelerde savunmasız kalan gayrimüslümler yerel ve silahlı çıkar gruplarının saldırılarına uğramış, bazı bölgelerde katliamlar yaşanmıştır.

- Ermeni kaynakları yağma, öldürme ve tecavüzlerin belli bir program dâhilinde resmi görevlilerce gerçekleştirildiğini iddia etmektedir. Oysa böyle bir programa ya da suçluların resmi görevliler olduğuna dair elde ciddi bir kanıt bulunmamaktadır. Şahitlerin ifadeleri çelişkilidir ve çoğu kez kaba genellemelerden ibarettir.

- Yaşanan acıların büyük bir kısmı şartların ürünüdür. Osmanlı burada suçlanacaksa yetersizlikleri, hataları ve zayıflıkları nedeniyle suçlanmalıdır. Temel hizmetleri sunamayan, güvenlik sağlayamayan, kendi vatandaşlarını koruyamayan, her siyaseti beceriksiz idareciler ve uygulayıcılar elinde trajediye dönüşen bir devletin suçlanacak birçok yönü elbette vardır. İttihat ve Terakki'nin iktidara geldikten sonra İmparatorluğu bir anda eritmesi, iktidara gelebilmek için her türlü marjinal ve hatta silahlı grup ile işbirliği yapmış olması gibi veriler dahi devletin ne kadar aciz olduğunu gözler önüne sermektedir. İttihat ve Terakki yönetiminin padişahlardan dahi daha az demokrat olduğu, özellikle başarısız olduğu anlarda baskıcı bir yönetim haline geldiği de açık bir gerçektir. Cumhuriyet döneminde yaşanan pek çok siyasi hastalık da İttihat ve Terakki'nin mirasıdır. Bu bağlamda İttihat ve Terakki'ye getirilecek çok sayıda suçlama vardır. Ancak bunlar içinde 'soykırım' suçlaması olamaz.

- Diğer taraftan Osmanlı Ermenileri özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında tabiri caizse 'düşman başına' bir azınlık haline gelmiştir. Osmanlı'nın hangi düşmanı varsa onunla saf tutan, ülkeyi zayıflatmak için her şeyi yapan bazı Ermeni vatandaşların da sadakat görevlerini yerine getirmedikleri bizzat Ermeni kitaplarınca ortaya konulmuştur. Daha da önemlisi herkes Osmanlı Devleti'nin Tehcir kararına odakla-

nırken Ermeni çetelerinin de Türk ve diğer Müslüman nüfusu bölgeden göçe zorladığı, başka bir deyişle fiili bir tehcir kararı aldığı görülmektedir. Van, Adan gibi bölgelerde Ermeniler Rusların veya Fransızların desteğiyle Müslüman nüfusu sürmek için ciddi ve planlı gayretler içinde olmuşlardır.

- Tehcir kararı ile Osmanlı'nın belli bölgelerinde ciddi bir demografik dönüşüme gidilmiştir. Bu tür eylemler sadece Osmanlı tarafından değil, birçok devlet tarafından yapılmıştır. Ancak Japonların tehcir edilmesi örneğinde olduğu üzere her tehciri 'soykırım' olarak görmek de doğru değildir.

- Birinci Dünya Savaşı sonunda Sevr Anlaşması ile Ermenilere galip devletler tarafından bağımsız bir devlet sözü verilmiştir. Anlaşma Osmanlı yetkililerince imzalanmıştır. Böylece Ermeniler bağımsızlık için uluslararası yazılı bir metne ulaşmışlardır. Bu noktadan geriye dönüşün kolay olmayacağı açıktır. Nitekim bugün Ermeni yazarların tamamına yakını geçerli metnin Sevr Anlaşması olduğunu, Lozan'ın geçersiz bir anlaşma olduğunu iddia etmektedir. Elbette bu iddia son derece naiftir. Sevr Anlaşması onaylanmadığı için geçersizdir. Nihai düzenlemeler Lozan Anlaşması ile yapılmıştır. Hukuki metinler bir yana gerçekçi bir kişi Kurtuluş Savaşı'nı ve Türkiye'nin gücünü tüm dünyaya kabul ettirmesi gerçeğini görmezden gelemez. Ermenilerin Sevr konusundaki iddiaları aşırı iyimser ve temenniler üzerine kurulu (*wishful thinking*) bir yaklaşımdır.

- Asıl çatışmalar Ermeniler ile Kürtler arasında yaşanmış olmasına karşın galip devletler, özellikle de İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılar bu iki etnik grup arasındaki düşmanlığı bitirmeye ve tek hedef olarak Türkleri göstermeye çalışmışlardır. Burada Ermeniler ve Kürtler arasında bilinçli bir **yakınlaştırma operasyonu** gözlenmiştir. Böylece her ikisi de aynı toprakları hedeflemesine karşın Ermeniler ve Kürtler arasında uyum yakalanmaya çalışılmıştır. Ancak Kürtler daha çok **din merkezli** düşündüklerinden Ermenilere bir türlü ısınamamışlardır. Çukurova ve Güneydoğu'da Fransızların ve onlar ile birlikte hareket eden Ermenilerin sökülüp atılmasında Kürtlerin büyük yararlılığı olmuştur. Ayrıca Suriye ve Irak'ta dahi Ermeniler ile Hristiyan devletlerarasında Türklere karşı yaşanan işbirliğine en büyük tepkiyi Kürtler göstermişlerdir. Ancak, daha çok marjinal kalmış olan Kürtçü hareketlerde Ermenilere yakınlık dikkat çekicidir.

- Gerek Birinci Dünya Savaşı sonunda gerekse Lozan Anlaşması öncesinde Ermeni yetkililer galip devletlere çağrıda bulunarak kendilerinin de savaşta taraf olduklarını ve Osmanlı Devleti'ne karşı İttifak Devletleri'nin yanında savaştıklarını **itiraf** etmişlerdir. Bu itiraf dahi

'soykırım' iddialarını çürütmeye yeterlidir. Çünkü eğer Ermeniler savaşan bir tarafsa aynı zamanda siyasi bir taraf da olmaktadırlar. 'Savunmasız-silahsız Ermeniler' tezi bu itirafla geçersiz hale gelmektedir. Soykırımın tanımlarına bakıldığında Nubar Paşa'nın itiraflarının ne derece önemli olduğu kolayca anlaşılacaktır.

- Nubar Paşa Osmanlının Ermeni politikasını 'göç ettirme ve öldürme' politikası olarak adlandırdıktan sonra bunun nedeni olarak Ermenilerin müttefikler yanında savaşmasını göstermiştir. Ayrıca Nubar Paşa Tehcir ve çatışmalara rağmen Ermeni nüfusun hala birçok ilde çoğunluk olduğunu da iddia etmektedir. Çoğunluk iddiası doğru olmasa da Nubar Paşa'nın verdiği rakamlar Tehcir'de 1.5 milyon Ermeninin ölmesinin nasıl olanaksız olduğunu kanıtlamaktadır.

- Fransızlar ve diğer müttefikler Birinci Dünya Savaşı sonunda Ermenilerin Anadolu'da hiçbir yerde çoğunluk olmadığını biliyorlardı. Hatta bu eserde de gösterildiği gibi bazı yetkililer bu gerçeği resmen itiraf ediyor, ancak buna rağmen Ermeniler için Anadolu'da bir yurt için ısrar ediyorlardı. Onların çözüm anlayışlarına göre Türk çoğunluk ya barışçıl bir şekilde yeni Ermeni devletinde yaşayacaktı, ya da göç edecekti, yani Tehcir edileceklerdi.

- Fransızlar ve İngilizler Anadolu'da en az bir Ermeni devleti görmek istemelerine karşın bunun gerektirdiği yükü taşımak istememişler ve bu yükü ABD'ye yüklemek istemişlerdir.

- Birinci Dünya Savaşı sonrasında işgalci güçler ile birlikte Anadolu'ya geri dönen silahlı Ermeni gruplar Çukurova başta olmak üzere çeşitli bölgelerde Müslüman komşularına büyük eziyetler çektirmişlerdir. Tecavüz ve öldürmeler Ermeniler ile Müslüman ahali arasındaki nefreti derinleştirmiştir. Bunca olaydan sonra Ermenilerin bazı bölgelere geri dönmeleri çok zorlaşmıştır. Bu bölgelerde halen yaşamakta olan Ermeniler ise kendilerine karşı büyük katliamlar yapılmasından korktuğu için göç etmeye başlamıştır.

- Savaş sonrasında belli bölgelerde Ermenilerin ekonomik faaliyetlerini sürdürmeleri güçleşmiştir. Savaşın büyük zarar verdiği ekonomik koşullar da dikkate alındığında Ermeniler ekonomik ve diğer bazı nedenlerden dolayı da çeşitli ülkelere göç etmişlerdir.

- Özellikle Fransızların çekilmesinden sonra onbinlerce Ermeni, Fransız manda idaresi altındaki Suriye ve Lübnan'a göç etmiştir. Fransız yetkililer Çukurova bölgesinden göçleri engellemek için çalıştıysa da bu mümkün olmamıştır. Ermeniler kendilerine dönük herhangi bir saldırı olmamasına rağmen 1920'li yıllar boyunca her yıl binlerce kişi

olarak Türkiye'den Suriye ve Lübnan'a göç etmişlerdir. Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıyla birlikte buradaki Ermeniler de büyük kitleler halinde Suriye'ye göç etmiştir.

- Anadolu'nun her bölgesinde Ermenilere tepki olmakla birlikte tepkinin düzeyi her yerde aynı düzeyde olmamıştır. Bu nedenle birçok şehir ve kasabada Ermeni nüfus varlığını uzun yıllar sürdürmüş, İstanbul'da ise yaklaşık 100.000 Ermeni kalmıştır.

- Bazı bölgelerde Ermeni nüfus göç yerine kimlik değiştirmeyi tercih etmiştir. Bu şekilde Müslüman olduğunu ilan eden Ermeni köylerinin sayısı az değildir. Bazı Ermeni aileler de din değiştirerek ve bu yeni kimlikleriyle başka şehirlere taşınarak kimliklerini gizlemişlerdir (*Dönme Ermeniler / Saklı Ermeniler*).

- Çok sayıda öksüz kalmış Ermeni çocuk da evlat edinilmiş ve böylece yeni hayatlarına genelde Türk ve Müslüman olarak devam etmişlerdir. Aynı şekilde dul kalmış, ya da evlilik çağına gelmiş çok sayıda Ermeni bayan da Türk veya Kürt erkeklerle evlenmiş ve onlar da yeni hayatlarına Müslüman olarak devam etmişlerdir.

- Halen Türkiye'de anne babası ya da dedesi-büyükannesi Ermeni kökenli kişi sayısının 1 milyon civarında olduğu söylenebilir. Bunların hepsi eski kimliklerinin farkında değildir. Eski kimliklerini öğrenenlerin içinde normal hayatlarına bir şey olmamış gibi devam edenlerin sayısı da oldukça çoktur.

- Kurtuluş Savaşı, Kars, Moskova ve Gümrü anlaşmaları ve Lozan Anlaşması ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin doğu sınırları kesin bir şekilde diğer devletlerce de tanınmıştır. Böylece Ankara'ya göre Ermeni sorunu da sona ermiştir. Ancak Ermeniler bu kanaatte değildirler ve özellikle Kars Anlaşması'nın kendilerine zorla dikte ettirildiğini, Ermenilerin çaresiz anında zorla kabul ettirildiğini iddia etmektedirler.[1005] Ayrıca Lozan Anlaşması'nda Ermenilerin de taraf olması gerektiğini, fakat görüşmelerde taraf sayılmadıklarını söylemektedirler. Türkiye ise meselenin Lozan'la birlikte tamamen kapandığını düşünmüştür.

- Kafkaslar'da kurulan ve Taşnaklarca idare edilen Ermenistan devleti ise bir türlü istikrara kavuşamamış, ekonomik sorunlar ve salgın hastalıklar neticesinde yüzbinlerce Ermeni hayatını kaybetmiştir.

[1005] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol. IV, Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, (Berkeley ve Londra: University of California Press, 1996), ss. 394-400.

Taşnak yöneticiler Ermenistan'ın sorunlarına odaklanmak yerine Ermeni gençliğini Türkler ile nihai bir hesaplaşmaya hazırlamıştır. Savaş sonrasında başlayan NEMESİS kampanyasında 1915 olayları nedeniyle sorumlu görülen üst düzey Osmanlı yöneticilerinin teker teker öldürülmesi kararlaştırılmıştır. Listede Mustafa Kemal Atatürk de olmasına karşın ona yönelik süikast girişimleri başarısız olmuştur. Talat Paşa gibi birçok Osmanlı bakanı ise Ermeni suikastçiler tarafından birer birer öldürülmüştür.

- Talat Paşa'yı öldüren Tehliryan Alman mahkemesi tarafından serbest bırakılınca Ermeni terörü teşvik edilmiş ve gelecekteki terör olaylarına zemin hazırlanmıştır.

- Taşnakların yönetimindeki Ermenistan hem zayıflığı nedeniyle, hem de Bolşevikler'in yükselişi nedeniyle kısa bir bağımsızlığın ardından Sovyetler Birliği'ne katılmıştır. Böylece hayal edilen büyük Ermenistan bir yana küçük Ermenistan da elden gitmiştir.

- Anadolu'dan Suriye'ye göç eden Ermeniler burada da kısa sürede yerel halkın 'istemediği bir unsur' haline gelmişlerdir. Fransızlar ile birlikte Arap milliyetçiliğinin bastırılmasında kullanılan Ermeniler diğer nedenlerin de katkısıyla Arapların tepkisini çekmişlerdir. Bu ortamda hatırı sayılır bir kesim Fransızların desteğinde yaşamaya devam etse de Arap milliyetçiliğinin yükselişi ile birlikte Fransa'ya ve başka ülkelere göçler hız kazanmıştır.

- Lübnan'a göç eden Ermeniler ise burada Hristiyan-Müslüman dengesini tamamen bozmuşlar ve yine Fransızlar ile işbirliği içinde Lübnan'ın Hristiyanlaştırılmasında önemli roller oynamışlardır. Lübnan'da yükselen etnik gerilim sonucunda Lübnan Ermenilerinin bir kısmı başta Fransa olmak üzere çeşitli ülkelere göç etmiş, Lübnan'da kalanlar ise en radikal Ermeni diasporasını oluşturmuştur.

- Suriye ve Lübnan'da Ermeniler Hristiyan işgalci gücün işbirlikçisi olarak görev almış ve bu durum da Ermenilerin radikalleşmesine ve toplumda yabancılaşmasına zemin hazırlamıştır.

- Ermeniler Anadolu'dan koptuktan sonra Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'da zorlu günler geçirmişlerdir. İlk sorun pasaportlarının olmayışıdır. Adeta ülkelerini ve kimliklerini kaybetmiş olan Ermeniler kendilerini yeniden tanımlamak zorunda kalmışlardır. Bu ihtiyaç ise temelde radikal Taşnaklar tarafından karşılanmıştır. Taşnaklar yollarda ve varış noktalarında başa gelen her türlü kötülük için Türkleri suçlayan bir ideoloji geliştirmiştir.

- Anadolu'dan göç tek göç olarak kalmamış, bazı Ermeni aileler 3, hatta 4 kez göç etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin bazı Ermeniler önce Suriye'ye, buradan Fransa'ya, oradan ise Stalin'in vaatlerine kanarak Ermenistan'a göç edecek, sonra pişman olarak Fransa'ya geri kaçacaktır.

- Göç edilen yerlerde devlet Ermenilere sahip çıkmamıştır. Örneğin Fransa'da Ermeniler açık bir dışlanma ile karşılanmışlar, zorluklar Ermenileri daha fazla birbirlerine yaklaştırmıştır.

- 1920'ler boyunca ABD Ermenileri ABD'nin modern Türkiye'yi tanımaması için özel bir önem göstermiştir. Fakat Kongre'nin tersi yöndeki kararına rağmen ABD Başkanı Türkiye'nin önemini de gözönünde bulundurarak Kongre kararı olmadan Türkiye ile diplomatik ilişkileri devam ettirmiştir.

- 1930'larda Taşnaklar diaspora Ermeni ideolojisini geliştirmektedir. Bu ideoloji Sovyetler Birliği ve Ermenistan düşmanlığına dayanmaktadır. Taşnaklar kiliseler başta olmak üzere tüm diaspora Ermeni kuruluşlarını ele geçirmeye çalışmışlar, bunda önemli oranda başarı da yakalamışlardır.

- Taşnakların faaliyetlerini de gözönünde bulunduran Stalin, tüm dünya Ermenilerinin desteğini alma ümidiyle Anavatana Dönüş politikasını başlatmıştır. Bu politika çerçevesinde Anadolu'nun bazı vilayetlerinin Ermeni olduğu tezi de işlenmiştir. Fakat Anavatana Dönüş tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır. Fakat Ermeni iddiaları Stalin tarafından Boğazlar'da üs almak ve Doğu Anadolu'da toprak kazanmak için istismar edilmiş, Sovyetler'in taleplerine Stalin'in ölümü ve Türkiye'nin NATO üyeliği dur diyebilmiştir. Bundan sonraki dönemde Türkiye-Rusya ilişkilerinde Ermeni unsuru daha çok gizli bir şekilde etkili olmuştur. Örneğin Ermeni terörünün bir KGB projesi olduğu çok söylenmiş, ancak ispatlanamamıştır.

- 1930 ve 1940'lar boyunca Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yerleşen Ermeniler yeni bir ortamda yeni bir hayata başlamışlardır. Bu yeni hayatın ideolojisi ise Taşnaklar ve Kilise tarafından kurulmuştur. Ermeni kimliğini asimilasyon karşısında koruyabilmek için eğitime, medya çalışmalarına, kültürel faaliyetlere ve propagandaya aşırı derecede önem verilmiştir. Açılan Ermeni okullarının ortak paydası ise müfredatlarının Türkiye karşıtlığı üzerine oturuyor olmasıdır. Bazı durumlarda Türk ve Türkiye karşıtlığının çocuklara aşılanmasında 2-3 yaşa kadar inilmiştir.

- Diaspora Ermenilerinin hayatlarında Anadolu simgeleri (Ağrı Dağı, Van, Malatya, Harput vd.) yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Diasporada adeta hayali bir Anadolu Ermeni ülkesi yaratılmıştır.

- **Devletsizlik** radikalleşmeyi besleyen en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Devletleri olmayan Ermeniler devletin sorumluluğunu hissetmediği gibi gerçek dünyada politika da üretememişlerdir.

- Diasporada Ermeni milliyetçiliğinin yaralı ve tatmin edilmemiş hali daha beter bir hal almıştır.

- Diaspora Ermenileri adeta acılarını unutmak istememişlerdir. Ermeni milliyetçiliği acıların yaşatılması ve kapanan yaraların tekrar tekrar kanatılması üzerine kurgulanmıştır. Acıyı dava edinme ve hatta bundan zevk alma hali söz konusudur.

- İkinci Dünya Savaşı sonrasında Yahudilerin soykırımı tüm dünyaya kabul ettirmeleri ve bu kazanım üzerinde devlet kurmaları ve birçok maddi manevi avantajlar elde etmeleri Ermeni milliyetçilerine ilham vermiştir. Bundan sonrasında Yahudilerin yolu izlenmek istenmiştir.

- Yaralı Ermeni milliyetçiliğinin hedefleri **tanınma, toprak ve tazminat** olarak bizzat kendileri tarafından çeşitli defalar ifade edilmiştir. Özellikle toprak talebi Ermeni milliyetçiliğinin kalbinde yer almıştır.

- 1965 Erivan Gösterisi Ermeni milliyetçiliği için bir dönüm noktasıdır. Sovyet yönetimi altında olmasına karşın Ermenistan'da Ermeni milliyetçiliği açıkça kendisini ifade etmeye başlamıştır ve Erivan'da yüzbinler Türkiye'den toprak talep etmişlerdir. Ermenilerin tek hedefi Türkiye'nin doğusu değildir. Karabağ ve Nahçıvan da talep edilen topraklar arasındadır.

- Erivan'ı, Latin Amerika'dan ABD'ye kadar çok çeşitli ülkelerde gösteriler izlemiştir. Ermeniler Türkiye'den soykırım iddialarını resmi olarak kabul etmesini, Ermenistan'a toprak vermesini ve tazminat ödemesini talep etmişlerdir.

- Özellikle 1965'ten günümüze bu tür gösteriler artarak devam etmiştir.

- Zamanla soykırım iddiaları bir davaya ve hatta **endüstri**ye dönüşmüştür. Bu endüstri pekçok Ermeniyi zengin, ünlü ve etkili kılmıştır. Ayrıca soykırım endüstrisi sorunun çözümünü engellemek için kendi içinde mekaznizmalar ve refleksler de üretmiştir.

- 1915 olaylarıyla hızlanan göçler sonucunda oluşan diasporalarda 1970'li yıllarda ilk neslin yerini ikinci ve üçüncü nesiller almaya başlamıştır. Bu kişiler hayali bir Ermenistan ve Türkiye düşmanlığı üzerinde yükselen bir kimlik içindedirler. İdeolojilerinin muhatabı olmadığı için ılımlı olmaları da zordur. Güçlü bir kültür içinde Ermeni kimliğini yaşamanın ve Ermeni olmanın tadına varmanın tek yolu Türk düşmanlığıdır.

- Milyonlarca Ermeni çok küçük yaşlardan itibaren soykırım efsanesi ile büyütülmüştür.

- Gösterileri anıtlar izlemiştir. Dünyanın her yerini Ermeni 'soykırım' anıtları ile donatmak temel hedeflerden biri halini almıştır. Bu anıtların açılışlarına o ülkenin en tanınmış isimleri katılırken, Ermeni iddialarını da bir kez daha tekrarlamak fırsatı doğmaktadır.

- Diaspora Ermenilerinde soykırım davası bir anlamda Ermeni kimliğinin yeniden inşaa edilmesi sürecidir de. Ermenilik ile Türkle düşman olmak eşanlamlı hale gelmiş ve Türklerden intikam almak Ermeniliğin en önemli pratiği olarak görülmeye başlanmıştır.

- Diaspora Ermenilerinin en önemli sorunu sanal bir Ermeni ülkesinde yaşamaları olmuştur. Gerçekte olmayan Türkler ve gerçekte olmayan bir Ermenistan hayali üzerinde nefretler ve korkular inşaa edilmiş, bu korku ve nefretler üzerinden reel çıkarlar ve hazlar temin edilmiştir.

- Diaspora Ermeni milliyetçiliği soykırım iddiasını uzunca bir süre tek taraflı olarak dünyaya ve kendisine anlatmıştır. Neredeyse hiçbir meydan okuma olmaksızın tekrarlanan pekçok önyargı zamanla bilimsel bilgi gibi algılanır olmuştur. Bunda Türkiye'nin de kabahati büyüktür. Ermeniler açısından asıl sorun ise soykırım iddialarının artık iman konusu haline gelmiş olmasıdır. Tıpkı dini inançlarda olduğu gibi siyasi iman konularında da imanınızı sorgulamanız söz konusu olamaz. İyi bir dindar için Tanrı'nın varlığı tartışma konusu dahi olmaz. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi iyi bir Ermeni milliyetçisi için 1915 olaylarının soykırım olup olmadığını tartışmaya açmak dahi adeta kabul edilemez bir günahtır. Çünkü ortada tartışılamayacak kadar açık bir gerçek vardır. Daha doğrusu ortada tartışma götürmeyecek kadar sertleşmiş bir iman vardır. **İmanlar tartışılmaya açıldığı anda zayıflarlar.** İmanını sorgulamaya başlayan bir dindar ya da radikal siyasi bu noktadan sonra sürekli olarak tavizler vermeye başlar.

- Soykırım düşüncesinin Ermeni zihninde bir tür imana dönüşmüş olması Türkiye açısından bir yönüyle önemli bir dezavantajdır.

Çünkü biraz önce de söylediğimiz gibi imanlar tartışılamaz. Fakat aynı zamanda bu durum Türkiye açısından bir avantaj da olabilir. Uzun yılları kaybetmiş olan Türkiye eğer Ermenileri müzakere masasına oturtabilirse bu tarihten sonrası kendiliğinden gelecektir ve Ermeniler hiç umulmadık bir hızda bu ısrarlarında çözülebileceklerdir.

- Ermenilerin Türkler konusunda saplantıya varan davranış sapmalarının Türkiye açısından bir diğer avantajı ise bu nedenle yaptıkları aşırılıklardır. Ne yazık ki Ermeni aydınlarında dahi Türkler konusundaki davranış sapmalarını rahatlıkla görmek mümkündür. Bu konular açıldığında sakin kalabilen Ermeni sayısı oldukça azdır. Son derece saygın bir makamı olan Ermeni aydınlarının kısa bir süre içinde hakaret ve küfürler ile dolu bir frekansa geçmeleri hiç de şaşırtıcı değildir. Bu da Ermenilere büyük hatalar yaptırmaktadır ve yaptıracaktır.

- Ermeniler kendilerini savunmaya Türklerden çok daha uzun bir süre önce başlamışlardır. Arada ciddi bir açık oluşmuştur. Tek taraflı propagandalar binlerce kitaba ulaşmıştır. Fakat bu açık kapatılamayacak bir açık değildir. Çünkü Ermenilerin Türk literatürü fazlasıyla tek yanlıdır. Türkçe bilen Ermeni yazarlar dahi kitaplarında aşırı derecede tek yanlı kaynaklar kullanmış ve son derece hissi bir dili tercih etmişlerdir. Çok sayıda Ermeni yazarın kitabında Türkçe bir tek atıf bile bulunamaz. Türkçe atıf bir yana Türklerce kaleme alınmış İngilizce veya başka dillerde eserlere de rastlamak oldukça zordur. Duygusallık ve aşırı motivasyon çok sayıda bilginin bilerek veya bilmeyerek tahrif edilmesine yol açmıştır. Osmanlı belgelerini değiştirerek soykırım iddialarını kanıtlamaya çalışma girişimleri bilinmektedir. Bu tablo Ermeniler ile Türkler arasındaki açığı kapanılması güç bir açık olmaktan çıkarmaktadır.

- Her sorun zamanla kendi çıkar gruplarını da yaratmaya başlar. Özellikle 1980 askeri darbesinden sonra Ermeni sorununa verilen önem zamanla Türkiye'de de **Ermeni Sorunu Endüstrüsi**'nin oluşmasına neden olmuştur. Bu endüstri sadece maddi çıkara değil, siyasi çıkara da dayanmaktadır. Türkiye'de milliyetçiliği siyasi sistemi kendi hedefleri doğrultusunda manipüle etmek isteyenlerin en çok istismar ettikleri sahalar 1) Kürt Sorunu ve Terör, 2) Kıbrıs Sorunu ve 3) Ermeni Sorunu olmuştur. Türkiye'de demokratikleşme sürecini baltalarken, AB sürecini engellemeye çalışırken, siyasetin sivilleşmesini durdurmak isterken çetelerin ve darbecilerin halkı manipüle etmede kullandıkları Ermeni Sorunu Türkiye'nin aslında yalnız bir ülke olduğu ve düşmanlarca çevrildiği konusunda son derece zengin bir malzeme kaynağı olmuştur. Öyleki Kürt Sorunu'nun da aslında Ermeni Sorunu'nun bir devamı oluşu Ermeni Sorunu'nun daha fazla istismarına yol açmıştır. Darbeci,

militarist ve insan hakları karbeleri zayıflarla dolu olan bu insanlar dışarıda da Türkiye'yi Ermeni iddialarına karşı savunur bir role soyunmuşlar, savunmalarıyla Türkiye'ye Ermeni radikallerinden dahi daha fazla zarar vermişlerdir. Hapishaneleri işkence ve kötü muamele örnekleriyle dolu bir ülkenin 1915 yılında Ermenilere kötü muamelede bulunmadığını iddia etmesi dünya kamuoyuna ikna edici gelmemiş, zaten bu şahısların da Türkiye'yi dışarıda savunmak gibi bir dertleri hiçbir zaman olmamıştır. Türkiye'nin siyaset kısırı grupları ve siyaseti amaçları için bir araç olarak gören elitist-militarist çevreler Ermeni Sorunu'na sonsuza dek kullanabilecekleri bir kaynak gözüyle bakmışlardır. Dolayısıyla Türkiye'de siyasetin sivilleşmesi ve demokratikleşmesi pekçok soruna olduğu kadar Ermeni Sorunu'nun Türkiye lehine halline de olumlu katkılar sağlayabilecektir.

- Ermeni Sorunu bazı çevrelerce Türkiye'yi Batı dünyasından ve dünyanın geri kalanından izole edebilmek için bir araç olarak görülmüş ve kullanılmıştır. Ermeni aşırı milliyetçilerinin toprak ve tazminat talepleri Türk aşırıların elinde Türkiye'deki Sevr korkularını beslemek için bilinçli olarak kullanılmıştır. Yunanistan, Ermenistan ve Avrupa Birliği tarafından kuşatılan, toprakları Rumlara, Ermenilere, Kürtlere vs. paylaştırılmak istenen bir ülke algısı sürekli olarak beslenmiştir. Ne yazık ki Ermeni sorunu bu konuda yeterli malzemeyi veren en mümbit alanlardan biri olmuştur.

- Hrant Dink cinayeti bahsettiğimiz korku pompalamasının en somut göstergesidir. Hrant Dink cinayetinde katilleri övenler kahraman olarak topluma yansıtılırken, kurban bir tür suçlu gibi gösterilmiştir. Aslında Dink cinayetinin de, ardından toplumda oluşan ırkçı görünümlü tepkilerin de Ermeni sorunu ile pek az ilgisi vardır. Dink Ermeni sorunu nedeniyle öldürülmemiştir. Dink'i öldürenlere dönük toplumda oluşturulmaya çalışılan 'katil kahramandır' imajının da Ermeni sorunu ile ilgisi yoktur. Dink cinayeti tamamen Türkiye'nin iç hesaplaşmaları ile ilgilidir ve Dink Ermeni olduğu için değil, Türkleri kutuplaştırabilmek için katledilmiştir.

- Sebebi ne olursa olsun gazeteci Hrant Dink'in öldürülmesi Türkiye'nin Ermeni sorununda elini çok zayıflatmış, aynı zamanda bu cinayetle birlikte Türkiye kendisini diaspora karşısında çok güçlü bir şekilde savunan bir 'avukat'ını kaybetmiştir.

- Türkiye Ermeni Sorunu'nu uzun yıllar görmezden gelmiş, Ermeni iddialarına yanıt vermeye başladığı zamanlarda ise tepkisi oldukça etkisiz olmuştur. Türkiye'nin konu ile ilgili hazırlıklı olmadığı, mücadele altyapısına sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Konu devlet kurumlarınca dış dünyada milli bir mesele, içeride ise resmi ideolojinin pekiş-

tirilmesi olarak görülmüştür. Bu anlayış mücadelenin kalitesini de, niceliğini de çok zayıflatmıştır. Zaman içinde yayınlanan kitaplarda ve makalelerde ciddi bir artış olmakla birlikte pekçok yayın birbirinin tekrarı niteliğindedir ve özellikle üniversitelerde devletin hoşgördüğü sınırların dışına çıkabilmek hala güçtür. Gerçi Ermenistan'da ve hatta Batı dünyasında tablo çok daha üzücüdür. Ermeni tezlerinin dışına çıkan bir akademisyenin Ermenistan'da hayatı dahi tehlikeye girebilir. Fransa gibi ülkelerde ise Ermeni iddiaları yasalarla korunmaya başlanmıştır. ABD'de yasal koruma henüz gelmemiştir, ancak Amerikan Ermeni ağı bu konuda Ermeni iddialarına meydan okumayı bir tür çılgınlık haline getirmiştir. ABD'de böyle bir akademisyenin fazla büyümesi olası değildir. Fakat tüm bu bu olumsuzluklar Türkiye'ye de benzeri hataları tekrarlama lüksünü vermemektedir. **Çünkü konunun çoğulcu bir ortamda tartışılması Ermenilerin değil, Türkiye'nin lehinedir.** Çünkü Türkiye'nin bugünkü konumundan daha kötüye gitmesi mümkün değildir. Bilimsel anlamda tüm dünya 1915 ve sonrasındaki olayları 'soykırım' olarak kabul etmektedir. Türkiye'nin izole edilmiyor olmasının nedeni dünya kamuoyunu ikna etmiş olması ve başarılı bir mücadele sergilemesi değil, diğer alanlardaki öneminden dolayıdır. Eğer söz konusu olan ülke Türkiye değil de Afrika'da bir ülke olmuş olsaydı şu ana kadar çoktan mücadeleyi kaybetmiş olurdu. Daha önce de belirttiğimiz üzere Ermeni iddialarının tartışılması dahi Türkiye'nin lehinedir ve bunun yeryüzünde yapılabileceği en iyi siyasi ve kültürel zemin Türkiye'dedir.

- Ermeni milliyetçilerindeki katılık ve uzlaşmaz tutum belli oranda Türkiye'nin lehine sonuç alınmasını da kolaylaştıracaktır. Çünkü böylesine bir katılık Ermeniler adına hata yapmaya ve elindeki avantajları istediği gibi kullanamamaya da yol açmaktadır.

- **Ermeni sorunu** ile **Ermenistan sorunu** birbirinden önemli oranda farklı konulardır. Her iki konuyu birleştirmek ve ikisi tek bir konuymuş gibi davranmak doğru değildir. Türkiye iki konuyu aynı kefede değerlendirmemelidir.

- Türkiye Ermeni sorununda yol almak için Kafkasya'da tavizler vermek zorunda değildir. Aksine Ermeni sorununda Ermeniler ne kadar çok yol almışsa, Ermenistan sorununda o kadar geride bulunmaktadırlar. Ermenistan Kafkasya'da Rusya ile birlikte sınırları silah zoruyla değiştiren bir ülkedir.

- İki farklı konu olmakla birlikte Ermenistan-Türkiye veya toplumlar olarak Türkler-Ermeniler arasındaki diyalogdaki yaşanan ilerlemeler Ermeni sorunu üzerindeki gerilimin azalmasına yol açmaktadır. Taraflar arasındaki görüşmeler sürdüğü sürece üçüncü tarafların

konuya taraf olabilmeleri de güçleşmektedir. Pekçok durumda diğer ülkeler bu meseleye taraf olmak istememekte, ancak iç siyaset dengeleri taraf olmaya itmektedir. Bu durumlarda diğer devletler taraf olmamak için gerekçeler aramakta, Türkler ile Ermeniler arasında eğer devam eden bir süreç var ise bu süreç onlara da müdahalede bulunmamak için iyi bir gerekçe sunabilmektedir.

- Ermeni sorununda Ermenistan ve diaspora arasında önemli farkların olduğu doğrudur.

- Ermeni sorununda diasporayı tek parça olarak görmek de doğru değildir. Diaspora içinde sessiz bir kalabalık vardır ki bunlar Türkiye ile ilişkiler konusunda sesi çıkan kalabalığa göre çok daha ılımlıdırlar. Türkiye diaspora içinde ilişki kurabileceği gruplar ile temasa geçmeli ve özellikle sivil toplum kuruluşları arasındaki ilişkileri teşvik ederek Ermeni toplumu içinde yol almaya çalışmalıdır.

- Taraflar arasında iletişim ve ilişki kurmada şu ana kadar Türkiye Ermenilerinden yeterince faydalanılmamıştır. Oysa Türkiye Ermenileri Türkiye'nin elindeki en güçlü kartlardan biridir.

- Türkiye, Ermeni sorununda avantajlı konuma geçebilmek için Ermeni terörü ve Ermeni milliyetçilerin Kafkasya'da ve Anadolu'daki insan hakları ihlallerini yeterince işlememektedir. Oysa Ermeni militanların sadece Karbağ Savaşı esnasındaki insan hakları ihlallerini gündemde tutmak dahi Ermeni lobilerini geriletebilmek için büyük avantajlar sunacaktır. Hocalı Katliamı (veya soykırımda) Ermeni sorununun pekçok yönü de görünmektedir. Öldürdükleri sivillerin kafa derilerini yüzebilecek kadar nefretle dolabilen Ermeni milliyetçiliğinin bu yönünü anlatabilmek için Karabağ Savaşı bulunmaz bir fırsattır. Türk bilim dünyası ve diplomasisi yakın tarihte Türkiye lehine çok kıymetli veriler bulacaktır.

- Daha önce de belirtildiği üzere Türkiye Ermeni sorunu konusunda disiplinli, ısrarlı ve organize çalışmalar yapabilmiş değildir. Devletin bilimsel çalışmalara verdiği destek zaman zaman artmış, fakat devamlı olamamıştır. Belli dönemlerde konu popülerlik kazanmış, bu sayede özellikle Türkçe kitapların sayısında adeta patlama yaşanmıştır. Fakat konunun popülerliği ve Türkçe kitap sayısı ile nitelik arasında hala büyük bir uçurum bulunmaktadır. Türkçe kitapların önemli bir kısmı propaganda yayını türündendir ve çoğu kez tek taraflı ağır hakaretlere dayanmaktadır. İngilizce eserlerde ise durum çok daha vahimdir. Bazı milliyetçi - ulusal çevreler ise Türkiye'nin Ermeni sorununda bilimsel eserler ile yol alamayacağını, çünkü dünyada güçlü bir Ermeni lobisi bulunduğunu ve ABD gibi ülkelerin de art niyetli olarak Ermeni-

leri desteklediğini, bu nedenlerle ne kadar çok ve kaliteli kitap, makale vb. yazılırsa yazılsın Türkiye'nin sorunu çözemeyeceğini iddia etmektedirler. Normal şartlarda böyle bir iddiayı ciddiye almak ve tartışmak dahi doğru değildir, fakat bu iddiayı savunanların sayıca çok oluşu ve bir kısmının son derece etkili mevkilerde oluşu böylesine yüzeysel bir iddiayı dahi ciddiye almayı bizim için zorunlu hale getirmektedir: Unutmamak gerekir ki bilimsel çalışmalar siyasetin de diplomasinin de cephaneleri gibidir. Elinizde haklılığınızı anlatacak yeterli malzeme bulunmuyorsa kendinizi savunmanız da mümkün değildir. Haklı olmanız yeterli değildir, bunu dünyanın kabul edeceği yöntem ve araçlar ile ispat etmeniz, onları ikna etmeniz gerekmektedir. Dünyaya küserek, tüm dünyayı Ermenici olmakla suçlayarak sadece Türkiye'ye zarar verilmiş olur. Özellikle bilimsel çalışmalar uzun yıllar içinde sonuç verecek çalışmalardır. Başka bir deyişle Türkiye'nin bugün yapacağı çalışmalar bir tür yatırım gibidir ve bugünden çok yarına yapılacak katkılardır. Türk siyasetinin yüzeyselliği, slogancılığı ve aceleciliği ne yazık ki uzun ömürlü projelere izin vermemektedir. Türkiye eğer bugün kendisini anlatmakta zorlanıyorsa bunun nedeni uzun onyıllar boyunca meseleye yatırım yapmamasındandır. ASALA cinayetlerine kadar sorunu görmezden gelen Türkiye bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'nin yayınladığı eserlerden dahi yararlanmış değildir. Cinayetler ile birlikte ortaya çıkan panik havası ile yayın atağına geçilmiş, ancak bunlar da daha çok devletin propaganda yayınları şeklinde olmuş, Türk toplumunun ve üniversitelerinin konuya bağımsız bir duruşla dâhil olmaları pek sağlanamamıştır. Bundan sonraki dönemde Türkiye siyasi alanda ne yaparsa yapsın Ermeni sorununda ciddi eserler vermek zorundadır.

- Türkiye'nin 'Ermeni soykırım iddialarını bir kereliğine kabul edelim' deme lüksü yoktur. Türkiye soykırım yapmamıştır. Tarihsel veriler soykırım tanımına uyan bir suça işaret etmemektedir.

- Türkiye'nin soykırım suçlamasını taşıyabilecek bir gücü bulunmamaktadır. Soykırım suçlamasının ardından Ermeni milliyetçileri tazminat ve toprak taleplerinde ciddi ve ısrarcıdırlar. Sadece tazminat talepleri dahi en az onmilyarlarca doları bulacaktır.

- Soykırım dünyanın en aşağılık suçudur ve böyle bir suçun Türkiye'nin üzerinde kalması onun siyasi, ekonomik ve daha pekçok alanda gücünü zayıflatacaktır.

- Buna karşın Osmanlı'nın son dönemlerinde karşılıklı katliamlar yaşanmıştır ve bu katliamlarda devletin de ciddi hataları olmuştur. Bu hatalar içerisinde pekçok insan hakları ihlalleri, görevi ihmal ve görevi kötüye kullanmalar da vardır. Bazı durumlarda Ermenilerin

kitlesel olarak öldürüldükleri de doğrudur. Fakat bunların hiçbirisinde sistemeatik bir devlet politikası görülmez. Buna rağmen Türkiye bu hatalar ve ihmaller nedeniyle Ermenilerden (ve hatta diğer Osmanlı vatandaşlarından) özür dileyebilir. Bunu resmi bir açıklama ile Cumhurbaşkanı, Başbakan veya TBMM de yapabilir. Bu açıklamanın içerisinde söz konusu etnik grupların hataları da belirtilebilir ve benzeri bir özür ve iç hesaplaşma bu toplumlardan da beklenebilir.

- Ermeni sorununun halli sadece tarihi bir kavganın çözümü olmayacaktır. Aynı zamanda Türkiye'nin ve Ermenistan'ın demokratikleşmesinde de önemli bir etkiye sahip olacaktır. Ermeni meselesi Türkiye'de diğer bazı meselelerle birlikte hastalıklı, militarist bir milliyetçiliğin yaşatılmasında en önemli araçlardan biri olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Ermenistan'ın ve Ermeni diasporasının iflah olmaz Türkiye karşıtı lobicilik faaliyetleri Türkiye-AB ilişkilerinin, dolayısıyla Türkiye'nin demokratikleşmesinin önündeki en önemli engellerden biri olarak durmaktadır. Ermeniler her vesileyle ilişkileri germekte, gerilimi sıradan insanlara taşımaktadır. Bu da Türkiye'nin içeride ve dışarıdaki ilişkilerinde kaçınılmaz bir sertiği doğurmaktadır. Aynı şekilde Ermenistan'da ve Ermeni diasporasında Taşnakların ve diğer demokrasi karşıtı militarist milliyetçi grupların güçlenmesinde ve konumlarını muhafaza etmesinde 'Türkiye tehdidi' önemli bir rol oynamaktadır. Ermeni sorununun çözüldüğü bir ortamda Ermenistan'ın daha demokratik bir devlet olacağı ve sanal korkular yerine kendi refahı ve özgürlüklerine odaklanacağı da rahatlıkla söylenebilir. Başka bir deyişle Ermeni sorunu her iki tarafın da normalleşmesini engellemektedir.

EKLER

Map showing the boundaries of Armenia as awarded by PRESIDENT WILSON.

Fotoğraf 89. Wilson Ermenistanı

Wilson Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'i Gösteriyor ve "Bu Topraklar Ermenistan'a Aittir" Diyor. Bu Karikatür Genel Ermeni Algısının Bir Yansıması

Fotoğraf 90. Temmuz 1897: "Armenian Commander and His Men" (Dasnabedian, Taşnak teröristler için "Ermeni Komutan ve Adamları" ifadesini kullanıyor. Fotoğraftaki tüm militanlar silahlı)

Hratch Dasnabedian, Dashnaktsutiun, 1890-1924, s. 50.

Fotoğraf 100. Silahlı Ermeni Teröristler.

Fotoğraf 101. Londra'da sözde 'soykırım' konulu tiyatro oyunu. Finborough Theatre

Fotoğraf 102. Avustralya

Fotoğraf 106. Mart 2001, Londra

Fotoğraf 107. Lübnan Ermenileri Türk Barış Gücü'nün Gelişini Protesto Ediyor

Fotoğraf 108. Papa Ermenistan Ziyaretinde, 2001

Fotoğraf 108. Eski Başkan Koçaryan Karabağ 'gazisi'

Fotoğraf 109. Pek çok Ermeni geçmişin kanlı sayfalarını hala onaylıyorlar ve teröristleri kahraman olarak görüyorlar. Terörist 'Lizbon Beşlisi' hakkında bir Ermeni sitesinde yer alan ifadeler:

> *"Lizbon Beşlisi, soldan sağa Simon, Vatche, Ara, Setrag & Sarkis. Lizbon Beşlisi; Lübnan'dan Lizbon'a doğru Türk Büyükelçiyi rehine olarak almak için yola çıkmış beş Ermeni kahraman. Ancak kendilerini elçi çoktan kaçmış olduğundan boş elçilik binasında Lizbon polisi tarafından kuşatılmış bulunca, ortada bir bomba birbirlerinin ellerini tutarak, bir çember oluşturup dua ettiler ve hayatlarını Ermenistan adına, adalet adına, 1.5 milyon kurban adına verdiler".*

(http://profile.myspace.com/index.cfm?fuseaction=user.viewprofile&friendid=31750794)

Tablo 30
SSCB ERMENİLERİNİN CUMHURİYETLERE GÖRE DAĞILIMI
1989[1006]

Ermenistan Ermenileri	% 66.3
Rusya Ermenileri	% 11.5
Gürcistan'daki Ermeniler	% 9.4
Azerbaycan Ermenileri	% 8.4
Diğer Cumhuriyetler	% 4

Tablo 31
ERMENİSTAN SOVYET CUMHURİYETİ NÜFUS DAĞILIMI
1989

Ermeniler	% 93.3
Azeriler	% 2.6
Ruslar	% 1.6
Kürtler (Sünni Müslüman ve Yezidiler)	% 1.7
Diğerleri (Ukraynalı, Yunan vd.	30.000 kişiden az

Tablo 32
ERMENİSTAN'DAKİ AZERBAYCANLILARIN NÜFUSLARINDA DEĞİŞİM
1979-2008

1979	161.000
1989	77.000
2008	0

[1006] Resmi seçim sonuçları esas alınmıştır.

KAYNAKÇA

Tezler

Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863*, yayınlanmamış doktora(PhD) tezi, Brandeis University, 1970.

Ekmekjian, James, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance, 1843-1915*, yayınlanmamış doktora (PhD) tezi, Brown University, 1958.

Gakavian, Armen, *Homeland, Diaspora and Nationalism: The Reimagination of American – Armenian Identity since Gorbachev*, yayınlanmamış doktora (PhD) tezi, University of Sydney, Avustralya, Ekim 1997.

Greenshields, T. H., *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1915-1939*, yayınlanmamış doktora (PhD) tezi, University of Durham, 1978.

Habib, Rasha Tarek, *Armenians in Egypt: An Ethnic Minority by Choice*, yayınlanmamış Master tezi, The American University in Cairo, 2002.

Laçiner, Sedat, *Ideological Evolution of Turkish Foreign Policy*, yayınlanmamış doktora (PhD) tezi, King's College, University of London, 2001.

Nalbandian, Louise, *The Origins and Development of Socialism in Armenia: The Social Democrat Hunchakian Party, 1887-1949*, yayınlanmamış MA (master) tezi, Stanford University, 1949.

Schahgaldian, Nikola, *Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974*, yayınlanmamış doktora (PhD) tezi, Columbia University, 1979.

Kitap & Makaleler

2007 Armenian-American Diaspora Survey: Şubat 2005 Supplement to the Current Population Survey (CPS), US Census Bureau.

Abadi, Jacob, 'Israel's Quest for Normalization with Azerbaijan and the Muslim States of Central Asia', *Journal of Third World Studies*, Sonbahar 2002.

ABD Adalet Bakanlığı FBI, *FBI Analysis of Terrorist Incidents in the United States – 1986*, (Washington D.C., 1986).

Akbulut, Yılmaz, *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998).

Akgönül, Samim, 'The Armenian Community of France and Turkey: Propaganda and Lobbyism', *Review of Armenian Studies*, Vol. 1, No. 3, 2003.

Alexander, Edward, *A Crime of Vengeance, An Armenian Struggle for Justice*, (New York: The Free Press, 1991).

Alvarez, David J., *Bureaucracy and Cold War Diplomacy, The United States and Turkey, 1943-1946*, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1980).

Anadol, Cemal, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Turan Kitabevi, 1982).

Anahide, Ter Minassian, 'Les Armeniens de Paris Depuis 1945' içinde *Les Paris des Entrangers*, (Paris: Publications de la Sorbonne, 1994).

Anderson, M. S., *The Eastern Question, 1774-1923, A Study in International Relations*, (New York: St. Martin's Press, 1966).

Angold, Michael, *Eastern Christianity*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2006).

Aras, Bülent, 'The Impact of the Palestinian-Israeli Peace Process in Turkish Foreign Policy', *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Cilt: 20 (2), Kış 1997.

Aras, Bülent, 'Post-Cold War Realities: Israel's Strategy in Azerbaijan and Central Asia', *Middle East Policy*, Ocak 1998.

Aras, Bülent, 'Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Toward A Societal Construction of Foreign Policy', *ASQ*, Cilt 2 (4), Sonbahar 2000, ss. 31-58

Arıkan, Harun, *Turkey and the EU: An Awkward Candidate for the EU Membership?*, (Aldershot: Ashgate, 2006).

Arlen, Michael Jr., *Passage to Ararat*, (New York: Fara, Straus & Giroux, 1975).

Arslan, Esat, '1915 Zorunlu Göç Geçici Yasası'nın Gerekliliği ve Uygulamalarının Değişik Açılardan Değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Sonbahar 2002, Cilt: 2, Sayı: 7, ss. 18-40.

Asaf, Mehmed (ed. İsmet Parmaksızoğlu), *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998).

Aslanlı, Araz, 'ABD'de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 Sayılı Ek Madde'nin Uygulanmasının Durdurulması', *Stratejik Analiz*, Cilt: 2 (21), Ocak 2002, ss. 55-62.

Ataöv, Türkkaya, *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1965).

Ataöv, Türkkaya, *Hitler and the Armenian Question*, (Ankara: Sistem Ofset, 1984).

Ataöv, Türkkaya, *A 'Statement' Wrongly Attributed to Mustafa Kemal Atatürk*, (Ankara: AÜSBF, 1984).

Ataöv, Türkkaya, *Another Falsification: 'Statement (1926) Wrongly Attributed to Atatürk*, (Ankara: Sistem Ofset, 1986).

Ataöv, Türkkaya (ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara: The Grand National Assembly of Turkey, 2001).

Atnur, İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi, 1915-1923*, (Ankara: Babil, 2005).

'Affirmation of the United States Record on the Armenian Genocide Resolution (In the House of Parliaments)', Congress, 30 Ocak 2007, H. Res. 106.

Auron, Yair, *The Banality of Indifference*, (New Brunswick ve Londra, Transaction Publishers, 2000).

Avakian, A. S., *The Armenians in America* (Minneapolis, MN: Lerner Publications Co, 1977).

Aydın, Mustafa, 'Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs', içinde Sylvia Kedouries (ed.), *Seventy-Five Years of Turkish Republic*, (Londra: Frank-Cass, 2000).

Ayman Zohry, 'Armenians in Egypt', *XXV. IUSSP International Population Conference*, 18-23 Temmuz 2005, Tours, France.

Bakalian, Anny P., *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, (Transaction Publishers, 1993).

Batu, Hamit, *Avrupa'yla Bunalımlı Yıllar*, (İstanbul: Altın Kitaplar, 1995).

Bayhan, Ersen, 'Ermeni Sorunu ve Bugünkü Alman Politikası', içinde *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001).

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt: 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983).

Beissinger, Mark R., *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, (Cambridge, Cambridge University Press, 2002).

Ben-Yakob, Abraham, 'The Immigration of Iraqi Jews to the Holy Land in the 19th Century', yayınlanmamış tebliğ, *The First International Congress for Study of Sephardic and Oriental Judaism*, 27 Haziran 1978.

Beinin, Joel, 'Egypt: Society and Economy, 1923-1952', içinde M. W. Daly(ed.) , *The Cambridge History of Egypt, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Bernstein, Joan Z., *Personal Justice Denied*, (Washington, D.C.: 1982).

Bilgin, Mustafa Sıtkı, 'Sovyet-Armenian Collaboration Against Turkey in the Post-Second World War Period, 1945-1947, *Review of Armenian Studies*, Vol. 2, No. 5, 2003.

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Bragg, Meredith L., 'Armenia', içinde Spencer C. Tucker (ed.), *The European Powers in the First World War, An Encyclopedia*, (New York: Garland Publishing, Inc., 1996).

Bremmer, Ian, Raymond C. Taras, Robert Conquest, *Nations and Politics in the Soviet Successor States*, (CUP Archive, 1992).

Canaşia, S. ve N. Berdzenişvili, (Çeviren: Mehmet Özata) "Türkiye'den Haklı İstemlerimiz", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1987, ss. 29-52.

Carlson, John Roy (Arthur Derounian), *Cairo to Damascus*, (New York: Alfred A. Knopf, 1951).

Chapman, Herrick ve Laura Levine Frader, *Race in France: Interdisciplinary Perspectives on the Politics of Difference*, (New York: Berghahn Books, 2004).

Chorbajian, Levon ve George Shirinian (ed.), *Studies in Comparative Genocide*, (Londra: Macmillan Press Ltd., 1999).

Chrysanthopoulos, Leonidas T., *Caucasus Chronicles, Nation-Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994*, (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2002).

'Condemning the assassination of human rights advocate and outspoken defender of freedom of the press, Turkish-Armenian journalist Hrant Dink on January 19, 2007. (Introduced in House)', H. Res. 102, 29 Ocak 2007.

Conn, Stetson, The Decision to Evacuate the Japanese from the Pacific Coast, (Center For Military History,U.S. Department of Defense, 1990).

Çağaptay, Soner and Alexander Murinson, 'Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?', The Washington Institute for Near East Policy, *PolicyWatch*, no. 982, 30 Mart 2005.

Çakıllıkoyak, Hüseyin, *Diaspora'da Ermeni Kimliği, Paris ve Halep Örneği*, (İstanbul: Yeditepe, 2005).

Çark, Y., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, (İstanbul: 1953).

Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, (İstanbul: Peri Yayınları, 2003).

Çelik, Hüseyin, *Görenlerin Gözü İle Van'da Ermeni Mezalimi*, (Ankara: Cedit Neşriyat, 2005).

Çiçek, Kemal, 'Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Rolü', *IV. Türkiye'nin GüvenliğiSempozyumu Bildiriler Kitabı*, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 16-17 Ekim 2003.

Çitlioğlu, Ercan, *Yedekteki Taşeron: ASALA*, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1988).

Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide*, (Oxford: Berghahn, 1995).

Daniel, Robert L., 'The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927', *Mississipi Valley Historical Review*, 46, No. 2, Eylül 1959, ss. 252-275.

Dekmejian, Hrair ve Hovann H. Simonian, *Troubled Waters: The Geopolitics of the Caspian Region*, (I. B. Tauris, 2003).

Deliorman, Altan, *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 3. Baskı).

Deringil, Selim, *Turkish Foreign Policy During the Second World War*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

Dışişleri Bakanlığı Açıklaması, No: 10, 18 Ocak 2001, Ankara.

Douglas, Roy, 'Britain and the Armenian Question, 1894-7', *The Historical Journal*, Cilt: XIX, 1976.

Dryzek, John S., Leslie Holmes ve Leslie Templeman Holmes, *Post-Communist Democratization: Political Discourses Across Thirteen Countries*, (Cambridge University Press, 2002).

Duman, Önder, 'Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti İle Müttefikleri Arasında Bir Diplomatik Kriz: Ermeni Emval-i Metrukesi ve Borçları', *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Haziran-Temmuz-Ağustos, 2006.

Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1974).

Eren, Nuri, *Turkey, Today and Tomorrow, An Experiement in Westernization*, (Londra ve Dunmow: Pall Mall Press, 1963).

Erkin, Feridun Cemal, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, (Ankara: 1968).

Ermeni Sorunu Rehberi, (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2001).

Esmer, Ahmet Şükrü vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası: 1919-1965*, (Ankara: Dışişleri Bakanlığı Matbaası, 1968).

Evren, Gürbüz, *Ermeni Sorunundaki Çıkar Grupları*, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002).

European Parliament, *Resolution on a Political Solution to the Armenian Question*, Doc. A2-33/87, 18 Haziran 1987.

Finkelstein, Norman G., *The Holocaust Industry, Reflections on Exploitation of Jewish Suffering*, (Verso Books, 2001).

'Fransız Senatosu'nun Sözde Ermeni Soykırımı Konusunda Kabul Ettiği Yasa Tasarısı Hakkında Dışişleri Bakanlığı'nın Basın Açıklaması, 8 Kasım 2000', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001.

Gaillard, Gaston (Çeviren: Nuri Bilgin), *Türk-Ermeni Sorunu*, (İzmir: 2003, Orijinal Baskı 1920).

Gazigiray, A. Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, (İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982).

Ghougassian, Khatchik Der, 'The Genocide on Armenian Foreign Policy Agenda', *Armenian Forum*, Vol. 2, No. 3, 2001.

Girdner, Audrie and Anne Loftis, *The Great Betrayal*, (Londra: The MacMillan Company, Collier-MacMillan Ltd.,1969).

Goldberg, Jonathan Jeremy, *Jewish Power: Inside the American Jewish Establishment*, (Addison-Wesley, 1996).

Gordon, Helen Cameron, *Syria As It is*, (Londra: Methuen & Co. Ltd., 1939).

Grigorian, Mark, *Europe In The Eye of Armenia*, Europe and the South Cuacasus, 11 Haziran 2001, Bakü.

Göyünç, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, (İstanbul: 1983).

Griset, Pamala ve L. Sue Mahan, *Terrorism in Perspective*, (SAGE, 2002).

Grün, Roberto, 'The Armenian Renaissance in Brazil', *The Americas*, Vol. 53, No.: 1, Temmuz 1996, ss. 113-151.

Gunter, Michael M., *Pursuing The Just Cause Of Their People, A Study of Contemporary Terrorism*, (New York: Greenwood Press, 1986).

Güler, Ali, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1997).

Gümüş, Burak, 'On the Reasons of the German Federal Parliament's Recognition of the So-Called Armenian Genocide and the Role of Political Protestanism', *Review of Armenian Studies*, Vol. 4, No. 10, 2006.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983).

Gürün, Kamuran, 'Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'na Sokma Çabaları', *Belleten*, 1988.

Gürün, Kamuran, *Fırtınalı Yıllar, Dışişleri Müsteşarlığı Anıları*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995).

Gürün, Kamuran, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, (Ankara: Türkiye İş Bankası yayınları, 2007).

Haddad, George, *Fifty Years of Modern Syria and Lebanon*, (Beyrut: Dar-al-Hayat, 1950).

Halaçoğlu, Yusuf, 'Realities Behind the Relocation', içinde Türkkaya Ataöv (ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara: The Turkish Historical Society, 2001).

Hall, William H. (ed.), *Reconstruction in Turkey, A Series of Reports Compiled for The American Committee of Armenian and Syrian Relief*, (New York City, 1918).

Hassiotis, I. K., 'The Armenians', içinde Richard Clogg (ed.), *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, (Londra: C. Hurst & Co. Publishers, 2002).

Hofmann, Tessa, *Armenier und Armenien, Heimat und Exil*, (Hamburg: 1994).Horvath, Rita, *'Never Asking Why Build - Only Asking Which Tools': Confessional Poetry and the Construction of the Self*, (Budapest, Akademiai Kiado, 2005).

Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence 1918*, (Berkeley: University of California Press, 1967).

Hovanisian, Richard G., *The Republic of Armenia, I: 1918-1919*, (Berkeley: University of California Press, 1971).

Hovannisian, Richard G., 'The Armenian Diaspora and the Narrative of Power', içinde Dimitri C. Constas ve Anthanassios G. Platias (ed.), *Diasporas in World Politics*, (Londra: 1993).

Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia, Vol. IV, Between Crescent and Sickle: Partition and Sovietization*, (Berkeley ve Londra: University of California Press, 1996).

Hovannisian, Richard G. (ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. 1, The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, (New York: St. Martin's Press, 2004).

Hovannisian, Richard, *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization Or Premeditated Continuum*, (Transaction Publishers, 2006).

Howe, Marvie, 'Turks Blame Cypriots for Attacks in Name of Armenians', *The New York Times*, 28 Şubat 1980.

Iritani, Frank and Joanne, *Ten Visits*, (San Mateo, CA: Asian American Curriculum Project, Inc. 1995).

Ishkanian, Armine, *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia*, (Abington: Routledge, 2008).

İlter, Erdal, *'Ermeni meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları, 1780-1880,* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988).

İpek, Nedim, 'Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü', *OTAM,* No. 6, 1995, ss. 257-270.

İyigüngör, Aydan, 'The Profile of the Armenian Diaspora in Germany', *Armenian Studies,* No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

Jessup, John E., *An Encyclopedic Dictionary of Conflict and Conflict Resolution, 1945-1996,* (Greenwood Publishing Group, 1998).

Kaçaznuni Ovanes, (Çeviren: Arif Acaloğlu), *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok, 1923 Parti Konferansı'na Rapor,* (İstanbul: Kaynak Yayınları, Mart 2007), 17. Basım.

Kantarcı, Şenol, Ermeni Lobisi: ABD'de Ermeni Diasporası'nın Oluşması ve Lobi Faaliyetleri', *Ermeni Araştırmaları,* Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 139-169.

Kantarcı, Şenol, 'ABD ve Kanada'da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri', *Ermeni Araştırmaları,* Cilt: 1, Sayı: 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 67-118.

Kantarcı, Şenol, 'Ermenilerce Atatürk'e Atfedilen Sözler ve Divan-ı Harb-i Örfi İle Ermeni Teröristler Tarafından Şehit Edilenlere Atatürk'ün Gösterdiği İlgi', *Ermeni Araştırmaları,* Cilt: 1, Sayı: 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, ss. 92-121.

Kaplan, Robert D., *Eastward to Tartary,* Eastward to Tartary: Travels in the Balkans, the Middle East and the Caucasus (New York: Random House, 2000).

Kaprielian-Churchill, Isabel, *Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada,* (McGill-Queen's Press - MQUP, 2005).

Karacakaya, Recep, *Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastleri,* (İstanbul: 47 Numara Yayıncılık, 2006).

Karagül, Soner, 'Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu', *Ermeni Araştırmaları,* Cilt: 2, Sayı: 8, Kış 2003.

Kasım, Kamer, 'Türkiye-İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı', içinde İdris Bal (der.), *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası,* (Ankara: Alfa, 2001).

Kaufman, Stuart J., *Modern Hatreds, The Symbolic Politics of Ethnic War,* (Cornell University Press, 2001).

Kılıç, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003).

Kirakossian, Arman J., *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, (Londra: Gomidas Institute Books, 2003).

Knudsen, Erik Lance, *Great Britain, Constantinople, and the Turkish Peace Treaty, 1919-1922*, (New York: Garland Publishing, Inc., 1987).

Koldaş, Umut, 'Springs of Hatred, Springs of Hope: 1965 Events, Diaspora Politics and Turkish Armenians', *Review of Armenian Studies*, Vol. 2, No. 5, 2003, ss. 75-100.

Kurani, Ercüment, 'Ermeni Meselesi'nin Milletlerarası Boyutu', içinde Hasan Celal Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001).

Kurat, Yusuf Tekin, 'Kahire Konferansı Tutanakları, (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri', *Belleten*, Cilt: XLVII, No. 185, Ocak 1983.

Laçiner, Sedat, 'Türkiye-Avrupa İlişkilerinde Kültür ve Medeniyet: Tarihsel ve İdeolojik Kökenler', *Liberal Düşünce*, Cilt: 4, Sayı: 13, Kış 1999, ss. 39-57.

Laçiner, Sedat, 'Armenia's Growing Paranoia and the Rise of Anti-Semitism in Armenia', yayınlanmamış sempozyum tebliği, *Cumhuriyet Vakfı, Ermeni Sempozyumu*, Ankara, 29 Kasım 2001.

Laçiner, Sedat, 'Armenian Diaspora in Britain and the Armenian Question', *Armenian Studies*, Vol. 1, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 233-257.

Laçiner, Sedat, '11 Eylül Olayları (Yeni Terörizm) ve Ermeni Sorunu', *Stratejik Analiz*, Cilt 2 (19), Kasım 2001, ss. 39-51.

Laçiner, Sedat, 'Ermeni - Yahudi Anlaşmazlığı ve İsrail - Türkiye İşbirliğinin Ermenistan'a Etkileri', *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, No. 3-4, 2001, ss. 127-151.

Laçiner, Sedat, 'Armenian Mistrust Against the Jews and Its Impact on Armenia-Israel Relations', *Armenian Studies*, Cilt 1 (4), Şubat 2002.

Laçiner, Sedat, 'Armenia's Jewish Scepticism and Its Impact on Armenia-Israel Relations', *Armenian Studies*, No. 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002, ss. 296-335.

Laçiner, Sedat, 'Ermeni Propagandasının Bir Aracı Olarak 'Sanat': Ararat Filmi Örneği', *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No: 21, Ocak 2002, ss.22-39.

Laçiner, Sedat, 'İsrail'in Ermeni İddialarına Yaklaşımı ve Ermeni Sorununa Etkileri', *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No: 23, Mart 2002, ss. 36-46.

Laçiner, Sedat, 'Ermeni Propagandası ve Ermeni Sineması', *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, No. 24, Nisan 2002, ss. 49-68.

Laçiner, Sedat, 'Ermeni Kimlik Bunalımı ve Güç Politikalarının Bir Ürünü Olarak Ermeni Sorunu', *2023 Dergisi*, Nisan 2002, ss. 56-61.

Laçiner, Sedat, 'Ararat Filmi ve Türk Basını: Eleştirel Bir Değerlendirme', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No. 5, İlkbahar 2002, ss. 48-83.

Laçiner, Sedat, 'Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler, 1991-2002', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No. 5, İlkbahar 2002, ss.168-221.

Laçiner, Sedat, 'Ermeni Propagandası ve Sinema', içinde İbrahim Kaya, Sedat Laçiner ve Kamer Kasım, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu*, (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2002), ss. 24-72.

Laçiner, Sedat, 'Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve İlişkilerde Ekonomik Boyut', Ermeni Araştırmaları, Cilt: 2, No. 6, Yaz 2002, ss. 35-68.

Laçiner, Sedat, '70'li Yıllar ve Ermeni Terörizmi', içinde *Dünyada ve Türkiye'de Terör*, (Ankara: T.C. Merkez Bankası Yayını, 2002), ss. 71-88.

Laçiner, Sedat ve İhsan Bal, 'İngiltere Ermenileri, Lobicilik ve Ermeni Sorunu', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, No. 7, Sonbahar 2002, ss. 71-124.

Laçiner, Sedat ve Şenol Kantarcı, *Art and Armenian Propaganda, Ararat As A Case Study*, (Ankara: ASAM Eren Publication, Aralık 2002).

Laçiner, Sedat, 'Özal Dönemi Türk Dış Politikası', içinde Turgut Göksu, Hasan Hüseyin Çelik, Abdülkadir Baharçiçek ve Ali Şen (ed.), *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003), ss. 25-48.

Laçiner, Sedat, 'Özalism (Neo-Ottomanism): An Alternative in Turkish Foreign Policy?', *Journal of Administrative Sciences*, Vol. 1, Nos. 1-2, 2003-2004, ss. 161-202.

Laçiner, Sedat ve Turgut Demirtepe, 'Nationalism as an Instrument in a Socialist Foreign Policy: The Southern Azerbaijan Problem in Soviet-Iranian Relations', *Review of International Affairs*, Vol. 3, No. 3, 2004, ss. 443-457.

Laçiner, Sedat, 'Armenia's Jewish Scepticism and Its Impact', Turks.US, http://www.turks.us/article~story~20050504201831865.htm , 4 Mayıs2005.

Laçiner, Sedat, 'İsrail'in Ermeni İddialarına Yaklaşımı ve Ermeni Sorununa Etkileri', http://www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=66

Laçiner, Sedat, 'Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Faktörü', *Avrasya Dosyası*, Cilt: 11, Sayı: 2, 2005.

Larrabee, F. Stephen ve Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, (RAND, 2002).

Lewy, Guenter, The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide, (Salt Lake City, The University of Utah Press, 2005).

Logoglu, O. Faruk, Fahir Armaoglu, 'İkinci Dünya Harbinde Türkiye', *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, Vol. XIII, Haziran 1958, ss. 139-179.

Longrigg, Stephen Hemsley, *Syria and Lebanon Under French Mandate*, (Beyrut: Librairie Du Liban, 1968), İkinci Baskı.

Lust-Okar, Ellen Marie, 'Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria', *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1, Ocak 1996.

Lütem, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs 2001, ss. 39-40.

Lütem, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları/Armenian Studies*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

Lütem, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

Lütem, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002.

Lütem, Ömer Engin, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, Sayı: 5, Bahar 2002, ss. 9-10.

Lütem, Ömer Engin, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 3, Sayı: 9, Bahar 2003, ss. 27-28.

Lütem, Ömer Engin, 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları dergisi*, Kış 2004-İlkbahar 2005, Sayı: 16-17.

Lütem, Ömer E., 'Olaylar ve Yorumlar', *Ermeni Araştırmaları*, Sonbahar 2005, Cilt: 5, Sayı: 19, s. 15.

Lütem, Ömer E., 'Facts and Comments', *Review of Armenian Studies*, Vol. 4, No. 10, 2006.

Lütem, Ömer E., *Armenian Terror*, (Ankara: ASAM Eren Publishing, 2007).

Macler, Fréderic, *La France et lArménie a Travers L'art et Histoire*, (Paris: 1917).

Magocsi, Paul R., *Encyclopedia of Canada's Peoples*, (University of Toronto Press, 1999).

Mandalian, James G., *Who Are The Dasnags*, (Boston: Hairenik Press, 1944).

Mandel, Maud, *In the Aftermath of Genocide: Armenians and Jews in Twentieth Century France*, (Duke University Press, 2003).

Masih, Joseph R. ve Robert O. Krikorian, Armenia: At the Crossroads, (Taylor & Francis, 1999).

Matossian, Mary Kilbourne, *The Impact of Soviet Politics in Armenia*, (Leiden: E.J. Brill, 1962).

Maraşlıyan, Levon, *Ermeni Sorunu ve Türk - Amerikan İlişkileri, 1919-1923*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2000).

McCarthy, Justin, *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, (Princeton: The Darwin Press, 1995).

McCarthy, Justin, 'Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-37.

McCarthy, Justin, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, (Londra: Arnold, 2001).

McCarthy, East Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turkan, *The Armenian Rebellion at Van*, (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006).

Metin, Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, (İstanbul: MEB, 1992).

Miller, Donald E. ve Lorna Touryan Miller, 'An Oral History Perspective on Responses to the Armenian Genocide', içinde Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide in Perspective*, (Transaction Publishers, 1986).

Minasian, Reuben der, *Armenian Freedom Fighters*, (Boston: 1957).

Mirak, Robert, 'The Armenians in America', içinde Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian People From Ancient to Modern Times, Vol. II*, (New York: St. Martin's Press, 2004).

Moranian, Suzanne E., 'A Legacy of Paradox: U.S. Foreign Policy and the Genocide', içinde Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization or Premeditated Continuum*, (Transaction Publishers, 2006).

Myer, Dillon S., *Uprooted Americans*, (Tucson, Arizona: The University of Arizona Press, 1971).

Naaz, Farah, 'Indo-Israel Military Cooperation', *Strategic Analysis*, Ağustos 2000, ss. 969-983.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963).

Nansen, Fridtjof, *Armenia and The Near East*, (Londra: George Allen & Unwin Ltd., 1928).

Nassibian, Akaby, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, (Londra: Croom Helm, 1984).

Olson, Robert, *Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991 - 2000:The Kurdish and Islamist Questions*, (California: Mazda Publishers, 2001).

Oran, Baskın, *Türkiye'nin Kuzeydeki Komşu Sorunu Nedir? Türk - Sovyet İlişkileri, 1939-1970*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1970).

Ozer, Ayhan, *The Armenian-Nazi Collaboration in WWII*,

www.ataa.org/ataa /ref/arm_nazi.html

Öke, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu – Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, (İstanbul: İz Yayınları, 1996).

Öke, Mim Kemal, Yüzyılın Kan Davası, Ermeni Sorunu, 1914-1923, (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2001).

Özdemir, Hikmet, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004).

Öztuna, Yılmaz, 'The Political Milieu of the Armenian Question', içinde Türkkaya Ataöv (ed.), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, (Ankara: The Turkish Historical Society, 2001).

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States The Paris Pecae Conference 1919, (United States Government Printing Office, 1948).

Paşa, Hüseyin Nazım, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Ankara: Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994).

Panossian, Razmik, *The Armenians, From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, (New York: Columbia University Press, 2006).

Pattie, Susan P., 'Armenians in Diaspora', içinde Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan (ed.), *The Armenians, Past and Present in the Making of National Identity*, (Londra: Routledge Curzon, 2005).

Perinçek, Mehmet, 'Atatürk ve Ermeni Sorunu', içinde *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, Tahliller-Belgeler-Kararlar*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2001).

Perinçek, Mehmet, *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2007).

Resolution of the Polish Parliament, 19 Nisan, 2005, Art 33 of the Sejm Regulation.

Roger, Daniels, Sandra Taylor, ve Harry Kitano (ed.), *Japanese Americans, from Relocation to Redress*, (Salt lake City, Utah: University of Utah Press, 1986).

Rouissillon, Alain, 'Republic of Egypt Interpreted: Revolution and Beyond', içinde M. W. Daly(ed.) , *The Cambridge History of Egypt, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Sanjian, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, (Cambridge, Massachusetts: Harward University Press, 1965).

Sarkissian, Manuel, *Modern History of Transcaucasian Armenia*, (1975).

Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army, 1941-1945*, (Londra: Routledge, 1991).

Sarkisyanz, Manuel, *A Modern History of Transcaucasian Armenia, Social, Cultural and Political*, (Leiden, The Netherlands: E. J. Brill, 1975).

Schmid, Alex Peter A. J. Jongman, Michael Stohl, Irving Louis Horowitz, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*, (New Jersey: Transaction Publishers, 2005).

Seydi, Süleyman, 'Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları Anavatana Dönüş Projesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 2, Sayı: 8, Kış 2003.

Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, (New York: New York University Press, 1991).

Sheffy, Yigal, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918*, (Londra: Frank Cass, 1998).

Smith, Geoffrey S., 'Racial Nativism and Origins of Japanese American Relocation' içinde Roger Daniels, Sandra Taylor ve Harry Kitano (ed.) *Japanese Americans, from Relocation to Redress*, (Salt Lake City, Utah: 1986 University of Utah Press), ss. 79-85.

Somakian, Manoug Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, (Londra: Tauris Academic Studies, 1995).

Sonyel, Salahi, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, (Ankara: TTK, 2000).

Sonyel, Salahi, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, (Ankara: TTK, 2000).

Soysal, İsmail, *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye*, (İstanbul: İSİS, 1997).

'Sözde Ermeni Soykırımı İle İlgili Fransa Ulusal Meclisi'ndeki Yasa Tasarısı Hakkında TBMM'ce Kabul Edilen Önerge, 9 Ocak 2001', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 1, Mart-Nisan-Mayıs, 2001

'Special Focus: Indo - Israeli Defence Cooperation', *Indian Defence Year Book 1998 - 1999*, (Dehradun: Natraj Publishers, 1998).

Spicer, Edward, Asael Hansen, Katherine Luomala ve Marvin Opler, *Impounded People, Japanese-Americans in the Relocation Centers*, (Tucson, Arizona: University of Arizona Press 1969).

Suny, Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat, Armenia in Modern History*, (Indiana University Press, 1993), ss. 156-157.

Sunny, Ronald Grigor, 'Soviet Armenia, 1921-91', içinde Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan (ed.), *The Amenians, Past and Present in the Making of National Identity*, (Londra: Routledge Curzon, 2005).

Süslü, Azmi, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç ve Yusuf Hallaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Ankara: Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 2, 1995).

Süslü, Azmi, 'Atatürk ve Ermeniler', *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart – Nisan 2001, Yıl 7, 38, ss.742-746.

Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Ankara: 1990).

Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi, 1774-2005*, (Ankara: Bilgi, 2006), Üçüncü Basım.

Şimşir, Bilal N., *Şehit Diplomatlarımız (1973-1994), 1. Kitap*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000).

Tacer, Pulat Y., 'Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

Taşnak – Hoybun, *Türkiye Cumhuriyeti'ne Karşı Ermeni – Kürt İttifakının İç Yüzü*, (Ankara: İleri Yayınları, 2005).

Tavlaş, Nezih, 'Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri', *Avrasya Dosyası*, Cilt 1 (3), Sonbahar 1995.

Thernstrom, Stephan, Ann Orlov, Oscar Handlin, *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, (Harvard University Press, 1980).

Thomas, Dorothy Swaine, *The Salvage*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1952).

Timur, Taner, *1915 ve Sonrası: Türkler ve Ermeniler*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000).

Toledano, Ehud R., 'Social and Economic Change in the 'Long Nineteeth Century', içinde M. W. Daly(ed.) , *The Cambridge History of Egypt, Vol.2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

Türk – Ermeni İlişkileri, 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000).

Uchida, Yoshiko, *Desert Exile*, (Seattle ve Londra: University of Washington Press 1982).

Ural, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 1998).

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1976).

Uzgel, İlhan, '1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye', içinde Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt II, (İstanbul: İletişim Yayıncılık AŞ., 2001).

Ülman, A. Haluk, *İkinci Cihan Savaşı'nın Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1961).

Videlier, Philippe, 'French Society and the Armenian Genocide', içinde Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: Wartime Radicalization Or Premeditated Continuum*, (New Jersey, Transaction Publishers, 2006).

Veou, Paul du, *La Passion de la Clicie: 1919-1922*, (Paris: Librarie Orientaliste, 1937).

Waldstreicher, David, *The Armenian Americans*, (New York:Chelsa House Publishers, 1989).

Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*, (Londra: St.Martin's Press, 1980).

Weems, Samuel A., *Ermenistan Terörist 'Hristiyan' Ülkenin Sırları*, (İstanbul: İleri Yayınları, 2006).

Weglyn, Michi, *Years of Infamy*, (New York: Morrow Quill Paperbacks, 1976).

Wilson, Arnold T., *Loyalties Mesopotamia, Vol. 2, 1917-1920*, (Londra: Oxford University Press, 1936, İkinci Baskı).

Yavuz, Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler*, (Ankara: Turhan Yayıncılık, 2001).

Yılmaz, İskender, *Gümrü Antlaşması*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2001).

Yuvalı, Abdülkadir, 'Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü', içinde *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, (Ankara: 1994).

Zenian, David, 'The Armenian of Belgium: An Uniterrupted Presence since the 4th Century', www.Armeniapedia.org. Erişim tarihi: 26 Şubat 2007.

Zohry, Arman, 'Armenians in Egypty', XXV IUSSP International Population Conference, 18-23 Temmuz 2005, Tours, France.

Gazete Makaleleri (Basılı & İnternet)

'2 More Arrested in Church Slaying', *The New York Times*, 29 Aralık 1933.

'18 Countries Accepted 'Genocide' in 41 Years', *Journal of Turkish Weekly* (JTW), 12 Ekim 2006.

'3 Armenians Arrested for Bomb at Airport', *The New York Times*, 31 Mayıs1982.

'5 Armenians Held in Coast Bombings', *The New York Times*, 24 Ekim 1984.

'2 Bombs Explode in London', *The New York Times*, 13 Ekim 1980.

'12 Yahudi Örgütünden, Ermeni Tasarısını Destekleme Kararı', *Zaman*, 9 Eylül 2007'.

'1.000 Victims of Bombardment in Damascus; 15 Years' Martial Law Declared by French', *The New York Times*, 23 Ekim 1925.

'30.000 Armenians Slaves, Mostly Women, and are Held in Syria, London Paper Hears', *The New York Times*, 31 Temmuz 1927.

'Armenian Convicted of Murder', *The Washington Post*, 3 Temmuz 1973.

'ANCA Praises Gov. Arnold Schwarzenegger for Signing into Law Poochigian Bill on Armenian Genocide Heirs', ANCA basın açıklaması, 10 Eylül 2004.

'Armenian Genocide Resolution Introduced in House of Representatives', *Armenian National Committee of America (ANCA)*, Basın Açıklaması, 30 Ocak 2007.

Abrahamyan, Gayane, 'Mary's Story: The Call of the Blood', *Armenia Now*, ttp://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1487&CID=102&IID=&lng=eng , 2005.

'Armenians Take Revenge', *The New York Times*, 14 Ekim 1890.

Aydemir, Nermin, 'The Armenian Issue in the Netherlands: The Removal of the Three Turkish-Originated MPs from the Candidacy List', *Journal of Turkish Weekly*, 10 Ekim 2006.

Address by H.E. President of the Republic of Lithuania Valdas Adamkus on the occasion of receipt of the title of Honorary Doctor Yerevan State University 26 Nisan, 2006, Ermenistan.

'AET'ye Sert Uyarı', *Milliyet*, 24 Haziran 1987.

'ABD Yardımının % 90'ı Türkiye, Hindistan ve Pakistan'a Verilecek', Milliyet, 25 Ocak 1967

'ADL Başkanı'ndan Erdoğan'a Mektup', *Milliyet*, 25 Ağustos 2007.

'Atina'da Bir Diplomatımız Öldürüldü', *Hürriyet*, 1 Ağustos 1980.

'AET'yi Bağlamaz', *Milliyet*, 19 Eylül 1987.

'AADLC Welcomes Addition of Pro-Armenian Members of Congress to House International Relations and Appropriations Committees', AADLC Basın Açıklaması, 14 Şubat 2001. http://www.aadlc.org/pressreleases.asp?prid=48

'Armenians Stage Paris Protest', *the New York Times*, 12 Haziran 1981.

'Armenia Remembers', *The New York Times*, 24 Nisan 1965.

'Armenian Group Ends Attacks on French Sides', *The New York Times*, 31 Ocak 1982.

'Armenians Threaten to Destroy French Plane', *The New York Times*, 16 Kasım 1981.

'Armenian Suspect is Sentenced in France', *The New York Times*, 25 Ocak 1992.

'Arkadaşları Şehit Orhan Gündüz'ü Unutmadı', *Hürriyet ABD*, 5 Nisan 2005.

'Assasin Gets Life Term', *The New York Times*, 16 Haziran 1984; 'Coast Jury Convicts Armenian in Death of a Turkish Envoy', *The New York Times*, 5 Ocak 1984.

'Attention Members of the U.S. House of Representatives', *New York Times Sunday*, 19 Mayıs 1985.

'ABD'ye Süre', *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1984.

'Ankara ABD'yi Yine Uyardı', *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1984.

'Amerikan Temsilciler Meclisi, Ermeni Azınlığın Etkisiyle Türkler Aleyhine Yeni Bir Karar Aldı', *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1975.

'Armenians in Estonia Commemorated Armenian Genocide Victims', *PanArmenian*, 25 Nisan 2006.

'Armenia Remembers', *The New York Times*, 24 Nisan 1965.

'Armenians Mark A Tragic 1915 Day', *The New York Times*, 25 Nisan 1965

'Armenians Migrating, Drought in Anatolia Drives Thousands to Syria', *The New York Times*, 30 Mayıs 1929.

'Algerian President: French Committed Genocide Against Algerian Muslims', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 22 Nisan 2006.

'Anti-Semitism in Armenia: Two Examples', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 23 Nisan 2006.

'Anti-Semitism in Armenia', *NCSJ Armenia Country Report*, 2001.

'Anti,Semitism in the Former Soviet Union and the Baltic Republics', içinde *Antisemitism Worldwide 1997 / 98*, Tel Aviv.

'Armenia', içinde *Antisemitism in Georgia, Azerbaijan and Armenia, UCSJ Special Report, Union of Councils for Soviet Jews*, net yoluyla, www.fsumonitor.com/stories/asem1az.shtml

'ABD'den Soykırım Şantajı Yok', *Hürriyet*, 30 Kasım 2004.

'Ankara'dan Litvanya'ya 'Ermeni Vetosu', H.O. *Tercüman*, 29 Mayıs 2005

'Ankara-Erivan Hattında Arabulucu Olabiliriz', *Hürriyet*, 27 Şubat 2007.

Aral, Aslı, 'Soykırım'ı Tanıyan Polonya'ya Tepki', *VOA*, 21 Nisan 2005.

Aydemir, Fikret, 'Türk Adayın 'Soykırım' İstifası', *Sabah*, 7 Eylül 2006.

'Armenians and the Allies, Vindication by Lord Robert Cecil', *Daily News*, 4 Ekim 1918, s. 2.

'Armenian Republic Nucleus of a Proposed Futures State Under Allied Protection', *Daily News*, 21 Kasım 1918.

'Armenians a Problem', *The New York Times*, 5 Eylül 1930.

'Armenians Decry Kemal Recognition, 800 at Meeting Here Adopt Resolutions Attacking State Department', *The New York Times*, 30 Mayıs 1927.

'Armenians Gather in Church Assembly', *The New York Times*, 7 Ekim 1934.

'Armenian Priest Shot at Funeral', *The New York Times*, 18 Mart 1935, s. 36.

'Armenian Rivals Riot in Two Cities, Boston and Chicago Police, Club Factions Fighting Over Tourian Murder', *The New York Times*, 9 Nisan 1934.

'Armenian Colony Aided by Russia', *The New York Times*, 20 Eylül 1936.

'Armenians Flee From Turks: Report Villages Destroyed', *The New York Times*, 4 Mayıs 1924.

'Armenian Refugees are Still a Problem, France is Only Country Willing to Admit More, but Wants Young Boys', *The New York Times*, 26 Temmuz 1931.

'Armenians a Problem, Leagle Assembly to Decide What to do with 40,000 Now in Greece', *The New York Times*, 5 Eylül 1930.

'Americans in Syria Face Relief Crisis', *The New York Times*, 30 Kasım 1925.

'Armenians Migrating...', *The New York Times*, 30 Mayıs 1929.

Aral, Aslı, 'Erdoğan: Almanya'nın Tavrı Çirkin', *VOA News*, 17 Haziran 2006.

Afeyan, Bedros, 'Critique: Straight, No Chaser', *Groong*, 10 Mart 2003.

'Armenians Oppose U.S. Aid to Turkey', *The New York Times*, 31 Mart 1947.

'Ağrı Dağı'na Sıkıyönetim', *Akşam*, 17 Ekim 2006.

'Armenian Genocide'; *SwissInfo*, 16 Aralık 2003.

'Algerian Genocide: France Stil Unable to Apologize', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 9 Mayıs 2006.

'Algerian Leader Calls Colonisation Genocide', *The Scotsman*, 18 Nisan 2006.

'Algeria Asks France to Recognize Algerian Genocide', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, www.turkishweekly.net, 13 Mayıs 2005.

'AP'de Yine Ermeni Oyunu', *Hürriyet*, 24 Ekim 2001.

Armaoğlu, Fahir, 'Terbiyesizlik', *Tercüman*, 16 Kasım 1983.

'AB: Türkiye'de Yeni Kışkırtma', *BBC Türkçe*, 23 Eylül 2005.

'American Resolution Damages American Interests', *Journal of Turkish Weekly* (JTW), http://www.turkishweekly.net/news.php?id=49857, 29 Ekim 2007.

'ABD Gönül Almaya mı Çalışıyor?', *USAK Stratejik Gündem*, 24 Ekim 2007.

'ABD'deki Önemli Yahudi Kuruluşu ADL, Ermeni İddialarını Tanımaya Karar Verdi', *Milliyet*, 22 Ağustos 2007.

'Agitation of the Armenians', *The New York Times*, 21 Kasım 1895.

'Argentina 'Genocide' Bill Against Spirit of Relations, Warns Ankara', *Turkish Daily News*, 2 Aralık 2006.

'Armenia Square Founded in Sao Jose Do Rio Preto, Brazil', *PanArmenian*, 7 Aralık 2005.

'Armenian Genocide'; Congresswoman Nancy Pelosi, 23 Nisan, 1997, Temsilciler Meclisi konuşma metni.

'Armenian Party Urges Persona Non Grata Status for Israeli Envoy', *Arminfo*, 11 Şubat 2002.

'Armenian Reveals Hunchakist Plots', *The New York Times*, 1 Ağustos 1907.

'Armenian Priest Lays Plot to Turks', *The New York Times*, 27 Temmuz 1907.

'Armenians Mark A Tragic 1915 Day', *The New York Times*, 25 Nisan 1965.

'Armenians Claim More Victims', *The New York Times*, 17 Temmuz 1983.

'Armenians Thank Christian Endeavorers', *The Washington Post*, 23 Temmuz 1895.

'Armenians on the Offensive at All Fronts', *Turkish Probe*, 23 Nisan 2001.

'Armenians Believe That Jews Made Turks and Armenians Hostile', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 17 Mayıs 2006.

'Armenians Appeal to the Pope', *The Washington Post*, 1 Aralık 1894.

'ABD'de Demokrat Adaydan Soykırım Sözü', *NTV*, 27 Ekim 2006.

'ABD'de Ermeni Tasarısı Endişesi Arttı', *CNNTürk*, 11 Kasım 2006.

'As Democrats Sweep in, New Armenian Bills on the Horizon', *Journal of Turkish Weekly*, 9 Kasım 2006.

'ASALA'nın Askeri Merkezi Kıbrıs'a Taşındı', *Tercüman*, 25 Ağustos 1982.

Auron, Yair, 'Foreign Minister's Comments Are Israeli Shift to Active Denail', *The Armenian Weekly*, Mayıs 2001.

'Ankara Oktar Cerit'in Katilinin Bir An Önce Bulunması İçin Lübnan Hükümetini Uyardı', *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1976.

'Azdılar', *Milliyet*, 16 Temmuz 1983.

Başyurt, Erhan, 'Ermenistan'ın İkilemi', *Zaman*, 22 Şubat 2001.

Benmayor, Gila, 'Erdoğan: O Tasarı Türkiye'deki Fransız Yatırımlarını Riske Atabilir', *Hürriyet*, 10 Ekim 2006.

Berkes, Niyazi, 'Turkish Occupied Armenia', *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1975.

'Beyrut Türk Turizm Bürosu Önünde Bulunan Bomba Zararsız Hale Getirilirken Patladı', *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1975.

Bickerton, Chris J., 'France's History Wars', *Le Monde Diplomatique*, Şubat 2006.

Brock, Ray, 'Armenians in Iran Inflamed By Nazis', *The New York Times*, 24 Temmuz 1941, s. 4.

Başyurt, Erhan, 'ABD-AB Dengesi Kıskaca Dönüştü', *Zaman*, 1 Nisan 2005.

Bayrak, Emel, 'Bu Kadına Dikkat', *Akşam*, 9 Kasım 2006.

'Belçika, Ermeni Soykırımı İddialarını Reddetti', Milliyet, 6 Haziran 2005.

Belien, Paul, 'Meet The Mayor of Brussels: She's a Muslim', *The Brussels Journal*, 16 Ocak 2006.

'Belgium Punishes Armenian 'Genocide Deniers', *Journal of Turkish Weekly*, 23 Nisan 2005.

'Berlin'de Ermeni Soykırımı Tartışması', *DW*, 19 Ocak 2007.

'Böyle Kriz Yaşamadık', *Sabah*, 2 Ekim 2003.

'Blind Refugees in Aleppo', *The New York Times*, 7 Eylül 1922.

'Biz Değil Fransa Kaybeder', *Akşam*, 11 Ekim 2006.

'Biz Değil Onlar Kaybeder', *Sabah*, 13 Ekim 2006.

'Boykot Gibi İptal', *Akşam*, 13 Ekim 2006.

'BBC İlk Defa Tedhişçilerin Eylemlerini Eleştiren Bir Yorum Yayınladı', *Tercüman*, 23 Aralık 1978.

'Beyrut'taki Elçilik İkinci Kâtibi Oktar Cerit, Sokak Ortasında Susturuculu Silahla Vurularak Öldürüldü', *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1976.

'Bir Ermeni, Amerika'da 2 Konsolosumuzu Öldürdü', *Milliyet*, 29 Ocak 1973.

'Bekliyoruz Paşam', *Hürriyet*, 28 Ağustos 1982.

'Beyrut THY Bürosu'na 'Gizli Ermeni Ordusu' Örgütü Tarafından Patlayıcı Maddeler Atıldı', *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1975.

Birand, Mehmet Ali, 'Ermeni Terörü Yerine', *Milliyet*, 22 Haziran 1987.

Birand, Mehmet Ali, 'Bu Karar Eninde Sonunda Çıkacaktı', *Milliyet*, 21 Haziran 1987.

'Burası Ermeni Büyükelçiliği', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.

Boyodjian, Haig, 'Peres Claims Armenians Did Not Experience Genocide', *Asbarez*, 10 Nisan 2001.

'Bir Bardak Suda Fırtınalar Kopmuş', *Bultürk* (Bulgaristan), 19 Şubat 2008.

'Bulgarlardan Net Tavır: Bulgaristan Ermeni Karar Tasarısını Reddetti', *USAK Stratejik Gündem*, 10 Mayıs 2006

'Bulgaristan Ermeni Karar Tasarısını Reddetti', *Hürriyet*, 10 Mayıs 2006; 'Bulgarian Lawmakers Reject Armenian 'Genocide' Claim', *Turkish Daily News*, 18 Ocak 2008.

'Bulgaristan, Ermeni İddialarını Reddetti', *Star*, 17 Ocak 2008.

'Bulgaristan'ın AB Fonlarına Türkiye Engeli', *Dünya*, 11 Mart 2008.

Cemal, Hasan, 'Kaş Yapayım Derken Göz Çıkarmak...', *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1984.

'Cezayir Soykırımı', *USAK Stratejik Gündem*, www.usakgundem.com.akale.phd?id=168

'Chirac'tan Soykırım Mesajı', *NTV*, 29 Eylül 2006.

Corley, Feliz, 'Dogging Dashnaks, Dissidents, and Dodgy-Dealers', *Armenian Forum*, Vol. 2, No. 3, ss.1-32.

'A Cry for Bloody Vengeance', *Time*, 23 Ağustos 1982.

'Chile's Senato Calls Government for Recognizing Armenian Genocide', *Noyan Tapan*, 7 Haziran 2007.

Cindemir, Kasım, 'Yahudi Kuruluşunda Ermeni Kavgası', *Hürriyet*, http://www.hurriyet.com.tr/dunya/7116552.asp?gid=180&a=776687

Cindemir, Kasım, 'Pelosi Başkan Olur mu?', *Hürriyet*, 14 Kasım 2006.

'Cinayetler Türk Devletini Hedef Almıştır', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

Case, Linda, 'Armenians to Recount Tragic History of 1915', *The New York Times*, 27 Mart 1965.

Çakırözer, Utku, 'Almanya'ya Öfke', *Milliyet*, 18 Haziran 2005.

Çetingöz, Şemsettin, 'Şuna Buna Verecek Toprağımız Yok', *Milliyet*, 21 Haziran 1987.

Deponte, Kosta, 'Erez Dün Sabah, "İsteseler Beni Şimdi Şuracıkta, Ya Da Sokakta Öldürebilirler" Demişti', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

Daponte, Kosta, "Paris ve Viyana Polisinin Çizdiği İki Portre Birbirine Benziyor', *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1975.

'Bu Kaçıncı? Bütün Dış Temsilcilerimizin Can Güvenlikleri Acımasız Namluların Ucunda...', *Hürriyet*, 3 Haziran 1978.

Çakır,Yalın, 'Ermeni Lobisi Holanda'da Kazandı!', *Sabah*, 28 Eylül 2006.

Çakırözer, Utku, 'Ermenistan Yerine Fransa'yı Dava Edelim', Milliyet, 16 Kasım 2006.

Çimen, Ali, 'Van Hulten: 'Soykırım Kelimesini Hukuki İçeriği İle Kullanmıyoruz', *Zaman Hollanda*, 8 Kasım 2006.

'Canada Foreign Minister Calls For Genocide Recognition', *Asbarez*, 18 Şubat 1999.

'Canadian Parliament Recognizes Armenian Genocide', *CBC News*, 25 Nisan 2004.

'Christians of Armenia: Story of Their Conquest and Oppression by the Turks', *The Washington Post*, 23 Nisan 1893.

Çakırözer, Utku, 'Diasporayal Ortak Mücadele', *Milliyet*, 10 Mart 2007.

Danielyan, Emil, 'Armenia: Country's Jews Alarmed Over Nascent Anti-Semitism', Radio Free Europe, Radio Liberty, 26 Ocak 2005.

Deheryan, Suren, 'Eh, It was Our Life: Tirihu's Recollection of Escape and Resettlement', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1489&CID=102&IID=&lng=eng , 2006.

D. W. C., 'Turkey Resents Musa Dagh', *The New York Times*, 7 Temmuz 1935.

Demirtaş, Serkan, 'ABD'yle Irak Gerilimi', *Radikal*, 26 Kasım 2004.

'Democrats' Victory in House to Promote Armenian Genocide Recognition', *Pan Armenian*, 9 Kasım 2006.

'Demands Turks Withdraw', *The New York Times*, 28 Mayıs 1928.

Duranty, Walter, 'Armenia Blooming Under Soviet Rule', *The New York Times*, 25 Ekim 1934.

Duranty, Walter, 'Soviet Rebuilding Armenian Nation', *The New York Times*, 11 Kasım 1934.

Durmazsoy, Melek K. 'Turkey Challenges Armenian Claims: Ankara Considers to Apeeal to the International Court', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 16 Kasım 2006.

Düzgören, Koray, 'Pelosi'ye Kızmak Yerine Arşive Bakmak', *Yeni Şafak*, 10 Kasım 2006.

Demourian, Avet, " 'Radical' Party Calls To Declare Israeli Envoy Persona Non Grata", *Associated Press*, 12 Şubat 2002.

Dykyj, Orest, 'Genocide Museum Should Remember All', *CapitalNews*, 12 Mart 1999.

'Elkatmış: ABD, Irak'ta Soykırım Yapıyor', *Hürriyet*, 25 Kasım 2004.

'Envoy in Canada Presses For Genocide Recognition', *Asbarez*, 8 Mart 1999.

Ergan, Uğur, 'Kanada'nın Ermeni Darbesi', *Hürriyet*, 23 Nisan 2004.

'Ermeni İddiaları: Ankara, Sorunu Yargıya Taşıyor', *USAK Stratejik Gündem*, 16 Kasım 2006.

'EU Reaffirms Support For Turkish Recognition of Genocide', *Asbarez*, 28 Şubat 2002.

'Ermenistan: Türkiye'nin yaptığı 'Soykırım'ı Tekrarlama Riski Var!', *Milliyet*, 20 Şubat 2007.

Enginsoy, Ümit, 'Rice Says Turkey Democratizing on Armenian Issue', *Turkish Daily News*, 23 Mart 2007.

Ergan, Uğur, 'Slovakya'dan Soykırım Küstahlığı', *Hürriyet*, 2 Aralık 2004.

'Ermeni Soykırımı Bu Kez de Alman Parlamentosu'nda', *Hürriyet*, Avrupa baskısı, 9 Kasım 2000.

Erdoğan, Arzu, 'Ermeni Tehciri Almanların Tavsiyesi', *Tempo*, 31 Mart 2005.

'Ermeni Tasarısı Kabul Edildi', *Sabah*, 16 Ekim 2006.

'Ermeni İddiaları ve Fransa: Boykot Tehdidi Fransız Şirketleri Endişelendirdi', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, www.turkishweekly.net/turkce, 12 Mayıs 2006.

'Ermeni Asıllı Türkler Karardan Rahatsız', *Hürriyet*, 12 Ekim 2006.

Ercüment Tezcan, 'Soykırım Konusunda Fransa'da Açılan Davaların Seyri Üzerine Bir Değerlendirme', *USAK Stratejik Gündem*, 8 Kasım 2006.

'Ermeni Lobisinde Hayal Kırıklığı', *Akşam*, 15 Şubat 2004.

'Ermeni Lobisi Bayram Yapıyor', *Sabah*, 9 Kasım 2006.

'Ermeni Lobisi Beni Arıyor, Siz Neredesiniz?', *Sabah*, 12 Mayıs 2007.

'Ermeni Lobisi İş Başında!', *Sabah*, 9 Kasım 2006.

'Ermeni Soykırımı' Holanda'yı Karıştırdı', *Yeni Şafak*, 11 Kasım 2006.

'Ermeni Olayları: Kanada Lideri 'Soykırım' Dedi', *Radikal*, 26 Nisan 2006.

'Ermeniler Demokrat Zaferden Memnun', *Zaman*, 10 Kasım 2006.

'Ermenistan da Harekete Geçti', *Milliyet*, 9 Ekim 2006.

'Ermeni Katilleri Tekrar Sahnede: 41'nci Şehidimizi Verdik', *Günaydın*, 20 Kasım 1984.

'Ermeni Terörüne 27. Şehidi Brüksel'de Verdik', *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1983.

'Ermeniler, Raporu "Yetersiz" Buldular', *Hürriyet*, 21 Haziran 1987.

'Ermeni Yanlısı Karar, Tehdit Altında Alındı', *Hürriyet*, 21 Haziran 1987.

'Ermeni ve Kürt Örgütleri Eylem Birliğine Karar Verdi', *Hürriyet*, 6 Ağustos 1980.

'Ermenistan'la Sınır Kapısı Açılması Masadaydı', *Sabah*, 25 Eylül 2004.

'Ermeniye Avrupa Tokadı', *Türkiye*, 5 Mart 2004.

'Evolution of the Armenian Hunckakist', *The New York Times*, 4 Ağustos 1907.

Frank J. Prial, '60 Held 15 Hours in a Siege in Paris', *The New York Times*, 25 Eylül 1981.

Freudenheim, Milt, Henry Giniger ve Katherine J. Roberts, 'Armenians Strike Agains', *The New York Times*, 29 Ağustos 1982.

Fisk, Robert, 'Peres Stands Accused Over Denial of "Meaningless" Armenian Holocaust', *The Independent*, 18 Nisan 2001.

Fleihan, Khalil, 'Turkish FM to Visit Lebanon, Talks to Focus on NATO Summit, Arab Reforms', *The Daily Star* (Lübnan), 2 Temmuz 2004.

'Fransa ve İsviçre'nin Ardından Kanada Meclisi de "Soykırım"ı Tanıdı', *Zaman*, 23 Nisan 2004.

'Fransız Polisi Büyükelçi Erez'in Ermeni Tedhiş Örgütü Tarafından Öldürüldüğünü Açıkladı', *Cumhuriyet*, 16 Kasım 1976.

'Fransa'nın Tutumu', *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1975.

'French Embassy in Iran Damaged in Bombing', *The New York Times*, 23 Temmuz 1983.

'French Consulate Bombed in Berlin', *The New York Times*, 26 Ağustos 1983.

'Fransa'da PKK-Ermeni Diyaloğu', *İnternetHaber*, 13 Şubat 2007.

'Fransız Malına Boykot Başlıyor', *Sabah*, 13 Ekim 2006.

'Fransız Malları Boykot Edilecek', *Hürriyet*, 12 Ekim 2006.

'Fransa'ya TBMM'den 'Cezayir Soykırımı' Misillemesi', *Sabah*, 8 Ekim 2006.

'French to Launch Offensive in Syria', *The New York Times*, 11 Kasım 1925.

'Fransa Ermeni Yasası'nı Erteledi', *Hürriyet*, 18 Mayıs 2006.

'France Should First Address Algeria and Rwanda', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 11 Mayıs 2006.

'France Should be Charged for Rwanda Genocide', *Afrol News*, 6 Nisan 2006.

'Fransız Şirketleri Tırstı', *Referans*, 10 Ekim 2006.

'Fransa'ya Öfke', *Sabah*, 13 Ekim 2006.

'Fransa'ya Boykot İş Dünyasını Karıştırdı', *CNNTürk*, 11 Ekim 2006.

'Fransa Soykırımı Tanıdı', *Netlıaber*, 18 Ocak 2001.

'Fransa'ya Askeri Ambargoya Son', *NTVMSNBC*, haber sitesi, 21 Aralık 2001.

'Fransa'ya Layık Olduğu Cevap Verilecek, İlişkiler Yeniden Gözden Geçirilecek', *Tercüman*, 16 Kasım 1983.

Frucht, Leora Eren, 'A Tragedy Offstage No More', *Jerusalem Post*, 12 Mayıs 2000.

Galanty, Sydney, '2,000 Strong Jewish Community in Armenia Struggles to Retain Identity', *Armenian Mirror-Spectator*, 27 Haziran 1998.

'Governer Schwarzenegger Proclaims April 24th 'Day of Remembrance for the Armenian Genocide', California Valiliği resmi açıklaması, 22 Nisan 2004.

Gökmen, Lütfi, 'Dünya İçin Yüzkarası', *Tercüman*, 29 Ocak 1982.

Güldemir, Ufuk, 'Kongre'de Kararı Erteleme Eğilimi', *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1984.

Güldemir, Ufuk, 'ABD Kongresi'nde Ermeni Baskısı', *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1984.

'Gül'den Polonyalı Meslektaşına 'Ermeni' Sitemi', *Türkiye*, 14 Nisan 2006.

'Gül Slovenya'dan Döndü', *Vatan*, 2 Aralık 2004.

Gültaşlı, Selçuk, 'Belçika Seçimlerine Giderken', *Zaman*, 12 Mayıs 2003.

'Gunmen in Ottowa Wound Turkish Envoy', *The New York Times*, 9 Nisan 1982.

'Güçleri Varsa Gelsin Alsınlar', *Milliyet*, 20 Haziran 1987.

Goodenough, Patrick, 'Armenia Seeks Recognition of 'Genocide'', *Conservative News Service*, 23 Nisan 1999.

'Gul: Politicizing Armenian Issue Jeopardizes Turkish-US Ties', *Journal of Turkish Weekly*, 31 Marc 2007.

'Gül: Titiz Bir Çalışma Var', *Milliyet*, 16 Kasım 2006.

Güzel, Hasan Celal, 'İşte, ABD Ermeni Soykırım Taslağı'ndaki Yalanlar', *Radikal*, 25 Şubat 2007.

Gülcan, Nilgün, 'Armenians Accuse Jewish People: Jews, Zionists Behind Armenian Genocide Holocaust', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 17 Şubat 2008, http://www.turkishweekly.net/news.php?id=52522.

Gülcan, Nilgün, 'Ermeni Konferansı ve Milletini Sevmek', *USAK Stratejik Gündem*, 23 Eylül 2005.

Gülcan, Nilgün, 'Alternatif Ermeni Konferansı (Ayini)', *USAK Stratejik Gündem*, http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=44&type=13

Gülcan, Nilgün, 'Görmemişin Konferansı Olmuş', USAK Stratejik Gündem, 26 Eylül 2005.

Gürman, Önder, 'Viyana Elçimiz Daniş Tunalıgil Öldürüldü', *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1975.

Gürman, Önder, 'Tunalıgil'in Katilleri Henüz Yakalanamadı', *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1975.

Hassan, Fayza, 'Armenians in Egypt', *Al Ahram Weekly*, No. 430, 20 Mayıs 1990.

'Hayastan: ... So Much Pain and Sorrow', *Armenia Now*,http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1179&CID=102&IID=&lng=eng , Nisan 2005.

'Dışişleri, Katillere Kanat Açanları Uyardı: ASALA'yı Barındırmak Rumlar Çin Hata Olur', *Hürriyet*, 22 Ağustos 1982.

Dionne Jr., E. J., '5 Killed in Orly Airport Bombing; Armenians Claim Responsibility', *The New York Times*, 16 Temmuz 1983.

Dionne Jr., E. J., 'Death Toll Climbs to 6 in Orly Bombing', *The New York Times*, 17 Temmuz 1983.

Dudley Clendinen 'Slayer of Turkish Envoy is Hunted in Boston Area', *The New York Times*, 6 Mayıs 1982.

Daponte, Kosta, 'Fransa'daki Ermeniler 3 Şehirde Türkiye Aleyhinde Gösteri Yaptılar', *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1975.

Daponte, Kostas, 'Fransa'daki Ermeni Örgütlerinin Paris'te DüzenlediğiToplantıda Zaman Zaman Tartışma Çıktı', *Cumhuriyet*.

Daponte, Kosta, 'Paris'te Ermeni Kültür Evi'ndeki Patlama Sırasında Türk Büyükelçilerinin Öldürülmesine İlişkin Belgeler Ele Geçirildi', *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1976.

Daponte, Kosta 'İsteseler Beni Şimdi Şuracıkta, Ya da Sokakta Öldürebilirler', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

Donat, Yavuz, 'Fransa'ya Missilleme', *Sabah*, 7 Ekim 2006.

'Diasporaya Sağduyu Daveti', *Agos*, 26 Kasım 2004.

Dionne Jr., E. J., 'Paris Says Suspect Confesses Attack', *The New York Times*, 21 Temmuz 1983; Bruce Laingen, 'Terrorist Brutality', *The Washington Post*, 21 Temmuz 1983.

Dionne Jr., E. J., '5 Killed in Orly Airport Bombing; Armenians Claim Responsibility', *The New York Times*, 16 Temmuz 1983. 'TBMM'den Fransa'ya Soykırım Hatırlatması', *Meclis Haber*, 11 Ekim 2006.

Dündar, Can, 'Fransa'ya Tepki mi? Ne Tepkisi?', *Milliyet*, 19 Ekim 2006.

'Dink: Fransa'ya Gidip Yasayı İhlal Ederim', *Hürriyet*, 12 Ekim 2006.

Demirtaş, Serkan, 'Halaçoğlu İçin Gizli Gerilim', *Radikal*, 10 Haziran 2005.

Dobbs, Michael, 'French Police Question Armenians in Orly Airport Bombing', *The Washington Post*, 19 Temmuz 1983.

Dönmez, Ahmet, 'Türk Masonlarla Fransız Biraderleri Arasına 'Sözde Soykırım' Tasarısı Girdi', *Zaman*, 29 Haziran 2007.

Dulian, Armen, 'German Bundestag Passes Document on Armenian Genocide', *RFE/RL*, 16 Haziran 2005.

'Ermeniler Bağdat Basın Danışmanımızın Otomobilini Havaya Uçurdu', *Cumhuriyet*, 20 Nisan 1975.

'Ermenilerin Terör Eylemi Nedeniyle Beyrut Türk Elçiliği Binasının Boşaltıldığı Öne Sürülüyor', *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1975.

'Essen, Köln ve Frankfurt'taki Türkiye Konsolosluklarına Molotof Kokteyli Atıldı', *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1976.

'Envoy of Turkey in Vienna Slain; 3 Men With Submachine Guns Storm Into Embassy', *The New York Times*, 23 Ekim 1975, s. 8.

'First Genocide Program', *The New York Times*, 4 Nisan 1965.

'Finnish Foreign Minister CallsArmenia Bill Foolish', *Zaman English*, 19 Ekim 2006.

'Fransa Elçimiz Erez de Dün Paris'te Öldürüldü', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

'Fransız, Protesto İçin Türk Olacak', *Sabah*, 11 Ekim 2006.

'French Hard Pressed by Turks at Marash', *The New York Times*, 28 Şubat 1920.

'French in Armenia 'Genocide' Row', *BBC News*, 12 Ekim 2006.

'Geneva County Board Recognizes Genocide', *Asbarez*, 10 Aralık 2001.

Giniger, Henry, Milt Freudenheim ve CarlyleC. Douglas, 'Symphaty Won't Help', *The New York Times*, 24 Fabruary 1983.

Gürtuna, Ümit, 'Süikast Haberi Paris'ten Ankara'ya Ulaşınca Dışişleri Bir Anda Karıştı', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

Henry, Marilyn, 'Armenia Asks Israel to Recognize Turkish Genocide', *The Jerusalem Post*, 22 Nisan 1999.

'Hillary Clinton Expressed Her Support for Armenian Genocide Resolution', *Armtown.com*, 19 Nisan 2007.

Hoffman, Gil, 'Armenian Genocide to be Taught', *The Jerusalem Post*, 25 Nisan 2000.

'Hollanda'nın Türk Milletvekili Adaylarına Baskısı Sürüyor'; *Hürriyet*, 4 Ekim 2006.

'Hollanda'ya Ermeni Tepkisi', Sabah, 29 Eylül 2006.M. Serdar Palabıyık, 'Hollanda'daki Gelişmeler'; İlksaren, 16 Ekim 2006.

Hasan Cemal, 'Rezillik ya da Entelektüel Terörizm!', *Milliyet*, 10 Ekim 2006.

Hunter, Jane, 'Israel and Turkey: Arms for Azerbaijan', *Middle East International*, 23 Ekim 1992, s. 2.

Haroutiunian, A., 'Masons of French 'Great East' Lodge Advocating The Recognition of Armenian Genocide', *Azg*, 26 Nisan 2007.

'Hep Onlar mı Vuracak!', *Hürriyet*, 28 Ağustos 1982.

Howe, Marvine, 'Turks, Angry at "Passivity", Mourn Slain Diplomats, Moves to Calm Public Opinion Members of Junta Attend', *The New York Times*, 13 Mart 1981.

Howe, Marvine, 'Paris Warned on Armenians', *The New York Times*, 21 Ocak 1982.

Howe, Marvine, 'Turks Ask for Help in Fighting Armenian Attacks', *The New York Times*, 17 Nisan 1983.

Harnischberg, Irene, 'Swiss Lawmakers Recognize Armenian Genocide', *Associated Press*, 16 Aralık 2003.

'Imprisoned Armenian Dies', *The New York Times*, 1 Mart 1984.

'İsviçre'ye Soykırım Cevabı', *Akşam*, 23 Aralık 2003.

'İsviçre'ye Soykırım Notası', *Milliyet*, 20 Aralık 2003.

'Israeli Opposition Leader Mr. Yossi Sarid Attends Memorial Service: He Addresses Commemorative Rally at the Armenian Convention Jaffa', *The Armenian National Committee of Jerusalem*, 25 Nisan 2001.

'Israeli Ambassador Says No Parallels Between Holocaust and 1915 Genocide', *Asbarez* (Günlük Ermeni Gazetesi), 8 Şubat 2002.

'İlişkiler Bozulursa Fransa Daha Büyük Zarar Görür', *Sabah*, 12 Ekim 2006.

'İhalelere Almayalım', *Sabah*, 13 Ekim 2006.

'Yasalaşsa da Senato'ya Gitmez', *Sabah*, 12 Ekim 2006.

'İktidar ve Muhalefetten Aynı Öneri: Kaçak 70 Bin Ermeniyi Sınırdışı Edelim', *Milliyet*, 10 Ekim 2006.

'İsrail Devletine Göre İnsanlık Dramı', *Akşam*, 23 Ağustos 2007.

'İtalya'da Ermeni Soykırımı Tartışması', *NTV*, 21 Mart 2006.

'İtalya'daki Sözde Soykırım Sergisine 'Türk Baskını', *Zaman*, 6 Kasım 2006.

'İsviçreli Bakana Sözde Soykırım Vetosu', *Zaman*, 1 Ekim 2003.

'İsviçre Sözde Ermeni Soykırım Tasarısını Kabul Etti', *Vatan*, 17 Aralık 2003;

'İsviçre'ye "Soykırım" Notası', *Milliyet*, 18 Aralık 2003.

'John Paul Says Terrorism is Never Justifiable', *The New York Times*, 2 Ekim 1982.

'Johnson: Türk Dostluğuyla İftihar Ediyoruz', *Milliyet*, 13 Mart 1967.

'Jüri Yanıkyan'ı Birinci Derecede Suçlu Buldu', *Milliyet*, 3 Temmuz 1973.

'Kanada'da Sözde Ermeni Soykırımı Dersi', *Akşam*, 28 Ocak 2008.

Karni, Yoav, 'Battle of Politics Over the Armenian Holocaust', *Ha'aretz*, 27 Ekim 1989.

Kırıkkanat, Mine G., 'Çelişkilerimiz ve Biz', *Radikal*, 27 Nisan 2001.

'Koçaryan: Fransa Meclisinin Adımını Memnuniyetle Karşılıyoruz', *AA*, 17 Kasım 2006.

'Kalbimize Gömdük', *Hürriyet*, 16 Mart 1983.

'Kanada'da Saldırdılar', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.

Kaplan, Sefa, 'Soykırımı Tanısak Fena Olmaz mı?', *Hürriyet*, 7 Mart 2005.

Kaufman, Michael T., 'Turkish Diplomat is Slain in Ottowa', *The New York Times*, 28 Ağustos 1982.

'Köpekler Yine Saldırdı', *Hürriyet*, 10 Mart 1983.

Kifner, John, Armenians Assert Suicide Squads are Ready', *The New York Times*, 27 Eylül 1981.

Karsan, Attila, 'Ermenilerin Son Vahşeti', *Günaydın*, 10 Haziran 1977.

'Kasımpaşalı Dersi', *Tercüman*, 25 Ocak 2004.

Külahçı, Ahmet, 'Keskin: Avrupalı Türke Tuzak', *Hürriyet*, 8 Ocak 2007.

Kohen, Sami, 'Hep Aynı Senaryo', *Milliyet*, 2 Ekim 2003.

'Keskin'e Soykırım Kıskacı', *Yeni Şafak*, 10 Ocak 2007.

Kılıçkaya, Belkıs, 'Deveciyan'ın Umudu Madam', *Sabah*, 12 Ekim 2006.

'Killing of Prelate Laid to 5 Rebels, Members of Group Advocating Armenian Republic Held in Archbishop's Murder', *The New York Times*, 26 Aralık 1933.

'Kagame Accuses France of Supporting Rwanda Genocide', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 6 Aralık 2006.

Kaplan, Sefa, 'Rahatız Diye Üzülmeyin', *Hürriyet*, 30 Kasım 2004.

Kılıçkaya, Belkıs, 'Deveciyan: Bu Kez Engellenmez', *Sabah*, 12 Ekim 2006.

Kılıçkaya, Belkıs, 'Royal'in Şartı: Soykırımı Tanıyın', *Sabah*, 4 Nisan 2007.

'Kaybedecek Fransa Olur', *Sabah*, 13 Ekim 2006.

Laçiner, Sedat, 'Ararat: Art As A Tool in Propaganda', *Turkish Daily News*, 5 Eylül 2002.

Laçiner, Sedat, 'Lübnan'a Türk Askeri: Gitmek mi Zor, Kalmak mı?', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=311

Laçiner, Sedat, 'Armenian Diaspora is Egoist', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 6 Nisan 2005.

Laçiner, Sedat, 'Armenian Anti-Semitism in the Otoman Period', *The Journal of Turkish Weekly*, 21 Mayıs 2005.

Laçiner, Sedat, 'Child Pornoghraphy and Armenian Issue in the Netherlands Politics', *Journal of Turkish Weekly*, 28 Eylül 2006.

Laçiner, Sedat, 'Soykırım Terörü: Fransa, Ermeniler ve AB', *JTW Türkçe*, 12 Ekim 2006.

Laçiner, Sedat, 'Soykırım Terörü', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, 12 Ekim 2006.

Laçiner, Sedat, 'Amerika Ara Seçimleri: Dünya ve Türkiye İçin Olası Etkileri', *USAK Stratejik Gündem*, 11 Kasım 2006.

Laçiner, Sedat, 'ABD'de Japon Tehciri', *Journal of Turkish Weekly Türkçe*, 26 Ocak 2007.

Laçiner, Sedat, 'Turk and Armenian: Hrant Dink and Talat Pasha Murders', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 30 Ocak 2007, http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2449

Laçiner Sedat, 'Boghos Nubar Paşa ve Ermeni İddiaları', *USAK Stratejik Gündem*, www.usakgundem.com, 13 Şubat 2007.

Laçiner, Sedat, 'Boghos Nubar Pasha and the Armenian Claims', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 20 Şubat 2007, http://www.turkishweekly .net/comments.php?id=2492

Laçiner, Sedat, 'Poison in Armenian Blood and Making Politics Through Dink's Death', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 5 Mart 2007, http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2518

Laçiner, Sedat, 'Armenia's Jewish Scepticism and Its Impact on Armenia-Israel Relations', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 26 Nisan 2007, http://www.turkishweekly.net/news.php?id=44574

Laçiner, Sedat, 'Armenia and Regional Cooperation Projects', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 24 Kasım 2007, http://www.turkishweekly. net/comments.php?id=2765

Laçiner, Sedat, 'Obama ve Ermeni Sorunu', *USAK Stratejik Gündem*, 18 Haziran 2008, http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=998 &type=3

Lobjakas, Ahto, 'EU Says Ankara Must Come to terms with Past', *RFE/RL*, 27 Eylül 2006.

'Liberte, Egalite, Stupidite (Aptallık)', *Hürriyet*, 19 Kasım 2006; Muammer Elveren, 'Stupidite'yi Seçtiler', *Hürriyet*, 20 Kasım 2006.

'Latvian President on Armenian Genocide', *ArmInfo*, 8 Ekim 2005.

'Litvanya Cumhurbaşkanı Gönül Aldı', *Akşam*, 22 Haziran 2006.

Leloğlu, Duygu, 'Slovakya Parlamentosu da "Ermeni Soykırımı"nı Tanıdı', *Vatan*, 2 Aralık 2004.

'Litvanya da 'Ermeni Soykırımı'nı Tanıdı', Radikal, 17 Aralık 2005.

'Lübnan Ermenileri Erdoğan'ı Hakaretle Karşılıyor', *USAK Stratejik Gündem*, 15 Haziran 2005.

Lüle, Zeynel, 'Avrupa "Soykırımı" Kararını Konuşuyor', *Hürriyet*, 20 Haziran 1987.

Manuelian, Jack, 'Jews, Zionists Behind Armenian Genocide Holocaust'; http://www.thebirdman.org/Index/Others/Others-Doc-Jews/+Doc-Jews-Holocaust-HolocaustsCausedByJews/Jews BehindArmenianHolocaust.htm.

'Massacre by Armenians Being Reported', *The New York Times*, 3 Mart 1992.

'Mayıs Save Their Lives: Great Britain Taking Steps in the Armenian Cases', *The Washington Post*, 20 Haziran 1893.

'Mayıs Be Shot or Prisoned', *The Washington Post*, 21 Haziran 1893; 'Help For Armenians', *The Washington Post*, 23 Haziran 1893.

'More Armenian Horrors: An English Correspondent Extols the Work of Armenian Missionaries', *The Washington Post*, 6 Ağustos 1895.

Mesci, Evren, 'Arjantin'e Misilleme', *Sabah*, 26 Ocak 2007.

Mesci, Evren, 'Türkiye-Azerbaycan Diaspora Kardeşliği', *Sabah*, 9 Mart 2007.

'Minister Oskanian Congratulates Arnold Schwarzenegger', Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi açıklaması, 14 Ekim 2003.

'More Terror, More Speed; Guilt by Citizenship', *The New York Times*, 2 Aralık 1984.

Mouradian, Khatchig, 'Germany and the Armenian Genocide', *Z Net*, 14 Kasım 2006.

Müderrisoğlu, Okan, 'Fransız Ürünlerine Boykot İlk Paket 500 Milyon Dolar', *Sabah*, 10 Ekim 2006.

'Mourners Mobbed by Turks: A Religious Riot Which the Troops Were Called Upon to Suppress', *The Washington Post*, 28 Nisan 1893.

Musayelyan, Suren, 'Deported from Childhood: There were Armenians Suffering Everywhere', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com/?action=viewArticle&AID=1486&CID=102&IID=&lng=eng , Nisan 2005.

Nadi, Nadir, 'Bir Anlasak', *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1984.

Naegele, Jolyon, 'Turkey: Term 'Armenian Genocide' is Political Issue', *RFE/RL*, 28 Nisan 2000.

'Nancy Pelosi Pledges to Support Congressional Armenian Genocide Recognition', *ANCA Press Rlease*, 24 Ekim 2006.

'Nicolas Sarkozy: France Should Resist Turkey's Denial Policy', *PanArmenian*, 25 Nisan 2007.

'Obama Backs Armenian Genocide Allegations', *Todays Zaman*, 18 Nisan 2007.

'Obama'dan Gül'e Ermeni Övgüsü', *Sabah*, 24 Eylül 2008.

'Olayların Ardındaki Gerçek', *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1975.

'Our Relations with Turkey', *The New York Times*, 25 Nisan 1926.

'Oyak: Boykot Racona Ters', *Yeni Şafak*, 22 Ekim 2006.

Onay, Günseli, 'Fransa'dan Peşin Özür, *Milliyet*, 16 Ocak 2001.

'Öldürülen Lübnan Büyükelçiliği Başkâtibi Cerit'in Cenazesi Askeri Bir Uçakla Bugün Yurda Getiriliyor', *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1976.

Öymen, Altan, 'Temsilciler Meclisi ve Milliyetçilerimiz', *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1976.

Öymen, Altan, 'Temsilciler Meclisi ve Milliyetçilerimiz', *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1975.

'Özal: "Karar Bize Vız Gelir", *Milliyet*, 21 Haziran 1987.

'Özal'ın Geri Adımı: Başta Heyecanlandım', *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1984.

'Özal'dan ABD'ye Sert Tepki: İlişkiler Zedelenebilir, Çirkin Politika', *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1984.

Özden Akbal, 'Bu Defa da Burgaz'da Öldük, Kahroluyoruz', *Tercüman*, 10 Eylül 1982.

Önder, Kemal, 'Kan'a Kan İntikam', *Tercüman*, 10 Eylül 1982.

'Özgür İfade Susturuluyor', *Sabah*, 12 Ekim 2006.

Özcan, Celal, 'İsviçre'den MİT Misillemesi', Hürriyet, 17 Aralık 2003.

'Palone Condemns Turkey for Interfering in Congressional Affairs', http://www.house.gov/apps/list/press/nj06_pallone/pr_turkey_21407.html , 14 Şubat 2007.

'Pelosi İlk Kadın Meclis Başkanı Olacak', *Radikal*, 9 Kasım 2006.

'The Persecution in Armenia: Some Direct and Authentic Views of the Action of the Turks', *The Washington Post*, 21 Mayıs 1893.

'Persecuted by Turks: Outrages on Christians Menace the Peace of Eastern Europe', *The Washington Post*, 29 Haziran 1890.

'Peace with Turkey', *New York Times*, 11 Nisan 1926.

'Polonya'ya Karşı Tavır', *Sabah*, 27 Nisan 2005.

'President of Lithuania Paid Tribute to Armenian Genocide Victims', *ArmRadio*, 26 Nisan 2006.

Panossian, Razmik, 'The Impact of the Genocide on Armenian National Identity', *The Armenian Weekly*, Vol. 73, No. 16, 21 Nisan 2007.

'Paris Turizm Müşaviri Çolpan Öldürüldü', *Tercüman*, 23 Aralık 1978.

'Parliament of Sweden Recognizes Armenian Genocide', The National Journal, 8 Nisan 2000.

Prial, Frank J., 'Armenian Linked to Synagogue Raid', *The New York Times*, 17 Kasım 1981.

'Pallone: U.S. Must Stop Playing Politics with Armenian Genocide and Take a Stand for Truth', (202) 225- 4671, Basın Açıklaması, 30 Ocak 2007.

Pulat Y. Tacer, 'Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan Değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 98-99.

Pulat Y. Tacar, 'Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan değerlendirilmesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, Sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001.

Privat, Pascal ve Steve Le Vine, 'Faces of Massacre', *Newsweek*, 16 Mart 1992.

'Peres: Ermeni Sorunu Konusundaki Tavrımız Değişmedi', *Sabah*, 26 Ağustos 2007.

'Perincek: 'I have not Denied Genocide Because There was No Genocide', *Journal of Turkish Weekly*, 9 Mart 2007.

'Recognition of Armenian Genicide by Bulgaria is an Issue of Time', *Pan Armenian*, 2 Ekim 2007.

Rapp, William Jourdan, 'Damascus Again is Put to the Sword', *The New York Times*, 15 Kasım 1925.

Rhein, Christopher, 'Turks' Embassy in Ottowa Seized', *The New York Times*, 13 Mart 1985.

'Rwanda Probes French Role in Genocide', *Afrol News*, 25 Ekim 2006.

'Rusya ve Polonya'ya Sitem', *CNNTürk*, 9 Mayıs 2005.

Quinn-Judge, P., 'Revenge Tragedy', *New Republic*, Vol. 206, No. 14, 6 Nisan 1992, s. 11.

Sallot, Jeff, 'PM Urge To Set Up Genocide Museum', *The Globe and Mail*, 27 Ocak 1999.

Sassounian, Harut, 'We Hope Pelosi will Replace Speaker Hastert after Nov. 7 Elections', *Azg*, 27 Ekim 2006.

Sazak, Derya, 'TTK Başkanı Prof. Yusuf Halaçoğlu: Ermenilerin Dönüşü İçin Kanun Çıkarıldı', *Milliyet*, 21 Mart 2005.

Schofield, Hugh, 'Colonial Abuses Haunt France', *BBC News*, 16 Mayıs 2005.

Selçuk, İlhan, 'Asıl Suçlular', *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1975.

Selçuk, İlhan, 'Körler Çarşısında Ayna Satmak...', *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1984.

'Soviet Paper Accuses Turkey', *The New York Times*, 25 Nisan 1965, s. 5B.

Soykok, Jan, 'Algerian President: France Committed Genocide in Algeria', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, www.turkishweekly.net, 20 Nisan 2006.

'Suikast Haberi Paris'ten Başkete Ulaşınca Dışişleri Biranda Karıştı', *Cumhuriyet*, 25 Ekim

Sulzberger, C. L., 'Reich and Soviet Seek Arap's Help; Russians Also Are Agitating Armenians Against France', *The New York Times*, 17 Mart 1940.

Sulzberger, C. L., 'Deadline for More Terrorism', *The New York Times*, 9 Nisan 1977.

'Senato Komitesi'nde Ermenistan Tasarısı Oylanacak', *Hürriyet*, 4 Mart 2007.

'Sen. Barack Obama Speaks Out on the Armenian Genocide', *Armenian National Committee of America*, Basın Açıklaması, 14 Nisan 2007.

'Senate of Belgium to Reconsider Bill on Genocide', *AZG Armenian Daily*, 11 Mayıs 2005.

'Slovakya Meclisi'ne "Soykırım" Kınaması', *Zaman*, 3 Aralık 2004.

'Slovakia is the 16th Country to Recognize Armenian Genocide', *PanArmenian News*, 3 Aralık 2004.

Sevunts, Levon, 'Recognize Our Genocide, Armenians Urge Ottowa', *The Montreal Gazetta*, 21 Nisan 2001.

'Soykırım'ı Kabul Etmeyen Üç Türk Milletvekili Adayı Listeden Çıkarıldı', *Hürriyet*, 27 Eylül 2006.

'Soykırım Filmine Destek Kriz Yarattı', *Radikal*, 15 Mart 2006.

'Soykırım Ambargosu Sona Erdi', *Tercüman*, 14 Nisan 2006.

Smolowe, Jill ve Yuri Zarakhovich, 'Tragedy Massacre in Khojaly', *Time*, 16 Mart 1992.

'Switzerland: Lawmakers Accept Armenian Genocide', *The New York Times*, Aralık 17, 2003.

'Swiss Parliament Overwhelmingly Recognizes Armenian Genocide', *ANCA*, Press Release, 16 Aralık 2003.

'Swiss Accept Armenian 'Genocide', *BBC News*, 16 Aralık 2003.

Selden, Charles A., 'Anxious to Hand US Armenian Mandate', *The New York Times*, 1 Mart 1919.

Selden, Charles A., 'Anxious to Hand US Armenian Mandate', *The New York Times*, 1 Mart 1919.

'Soykırım Yeniden', *Radikal*, 28 Şubat 2002.

'Soviet-Lebanon Tie Via Armenia is Seen', *The New York Times*, 28 Nisan 1944.

'Suikastlara İlişkin Soruşturma Sürüyor', *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1975.

'Slayer of Turkish Envoys Gets Life Term on Coast', *The New York Times*, 21 Temmuz 1973.

Saydamer, Kemal, Oktay Ensari ve Sirer Doğan, 'Evren: "NATO Gözden Geçirilmeli"', *Hürriyet*, 23 Haziran 1987.

'Senator Kerry Calls for International Recognition of Armenian Genocide', *The Armenian Weekly*, Haziran 2004.

Sever, Ahmet, 'Ben Yapmadım Yunanlılar Yaptı', *Milliyet*, 22 Haziran 1987.

Sever, Ahmet, 'Ermeni Tasarısında Belirsizlik', *Milliyet*, 17 Haziran 1987.

Sever, Ahmet, 'Avrupa İle Gerginlik', *Milliyet*, 18 Haziran 1987.

Sever, Ahmet, 'Soykırım Sözcüğü de Girdi', *Milliyet*, 19 Haziran 1987.

Songur, İskender, 'ABD'de Hain İttifak', *Milliyet*, 22 Haziran 1987.

'Slain Turkish Envoy Memorialized in Boston', *The New York Times*, 8 Mayıs 1982.

'Shiragian, 73, Dies: An Armenian Hero', *The New York Times*, 16 Nisan 1973.

Sünalp,Turgut, '4 Ermeniden Biri Yakalandı', *Güneş*, 22 Temmuz 1982.

Şener, Kemal, 'Kahpe Suikast', *Hürriyet*, 3 Haziran 1978.

Şenol Kantarcı, 'Ermeni Soykırımı Endüstrisi İsviçre Pazarında', *Zaman*, 22 Aralık 2003.

Şimşir, Bilal, *Şehit Diplomatlarımız*, (1973-1994), 1. Kitap, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000). 'Tahran Büyükelçimiz Birsel Anlattı, "Terörist Kendi Bombasıyla Parçalandı"', *Hürriyet*, 29 Mart 1984.

'Tehlikeli Oyun', *Hürriyet*, 25 Ağustos 1982.

'Teslim Olan PKK'lılar: ABD Aracı Silah Getirdi', *NTVMSNBC*, 2 Temmuz 2007.

'Turkey Recalls Ambassadors from France and Canada', *Journal of Turkish Weekly* (JTW), 9 Mayıs 2006.

'Turks Faithless to Promise: Slaughtered the Armenians Like Cattle in Violation of Their Agreement', *The Washington Post*, 28 Kasım 1894.

'Turks Withdraw from Military Exercise in Canada Protesting the Pro-Armenian Canada Policy', *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, 12 Mayıs 2006.

'Turkey Slams Argentina for Recognizing Genocide over Armenians', *Journal of Turkish Weekly*, 26 Nisan 2008.

'The Time is Right to Recognize The Armenian Genocide Says Presidential Candidate John Edwards', *ANCA, Press Release*, 30 Mayıs 2003.

'The Armenian Massacres', *The New York Times*, 19 Kasım 1895.

'Turkey's Ruling Terror, Mussulmans Implore the Porte for Protection from Armenians', *The New York Times*, 15 Kasım 1895.

'Turco-Syrian Row Grows', *The New York Times*, 30 Nisan 1924.

'Turks Segregating Racial Minorities, They Establish Zones Forbidden to Arabs, Armenians, Georgians and Greeks', *The New York Times*, 5 Nisan 1924.

'Turkey Fumes at Swiss Recognition of "So-Called" Armenian Genocide', *Agence France Press*, 16 Aralık 2003.

'TBMM'den Fransa'ya Soykırım Hatırlatması', *Meclis Haber*, 11 Ekim 2006.

'Turkey Asks Europe: Act With Common Sense on Armenian Claims', *Turkish Daily News*, 28 Şubat 2002.

'Tunalıgil, Erez ve Yener İçin Özel Tören Yapıldı', *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1975.

'Tens of Thousands at Rites in Ankarafor Slian Envoys', *The New York Times*, 28 Ekim 1975.

'Tens of Tousands at Rites in Ankara for Slain Envoys, *The New York Times*, 28 Aralık 1975.

'Tunalıgil ve Erez'in Öldürülmesi İstanbul'da Yapılan Yürüyüşle Protesto Edildi', *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1975.

'Turkish Party Leader Perincek Found Guilthy by a Swiss Court', *Journal of Turkish Weekly*, 9 Mart 2007.

'Türkiye ABD'ye "Kaygı" Bildirdi', *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1984.

'Turkish Consul is Fatally Shot', *The New York Times*, 5 Mayıs 1982; 'Boston Fahri Konsolosumuz Şehit Edildi', *Tercüman*, 6 Mayıs 1982.

'Threat Against Turks at Olympics Received', *The New York Times*, 3 Temmuz 1984.

'Turkey Says It Will Stop Terrorism by Armenians', *The New York Times*, 5 Eylül 1982.

Taşlıklıoğlu, Haluk, 'Paris Büyükelçiliğimiz Basın Müşaviri Selçuk Bakkalbaşı Silahlı Saldırıya Uğradı', *Tercüman*, 27 Eylül 1980.

Ter-Grigorian, Ashot, 'Armenian Diaspora Urges to Vote for John Kerry', *Caucasian Knot*, 2 Ağustos 2004.

TBMM, Duyurular, 27 Nisan 2005.

'Turk Dies in Belgrade; Two Gunmen Held', *The New York Times*, 12 Mart 1983.

'Turk Hurt in Belgrade; Armenian Role Claimed', *The New York Times*, 10 Mart 1983.

'Turkish Official Shot in Rome', *The New York Times*, 26 Ekim 1981.

'Turkish Envoy is Slain in Athens', *The New York Times*, 31 Temmuz 1980.

'Turk in Critical Condition After Attack in Copenhagen', *The New York Times*, 4 Nisan 1981.

Top, Kani, 'Türk Vekile Soykırımı Tanı Kıskacı', *Sabah*, 3 Ocak 2007.

Tran, Mark, 'French MPs Pass Armenian Genocide Bill', *The Guardian*, 12 Ekim 2006.

'Turks Ambassador Murdered in Paris; 2nd Slain in 2 Days', *The New York Times*, 25 Ekim 1975.

'Turkey Ends Boycott Against France', *Asbarez*, 21 Aralık 2001.

'Turkish Leader Appeals for Antiterror Measures', *The New York Times*, 6 Mart 1981.

'Touranian's Slayers Lose Trial Appeal', *The New York Times*, 27 Şubat 1935, s. 40.

'The Turkish Treaty', *New York Times*, 6 Nisan 1926.

'Turkish Relations Upheld, State Department Officials Say We have Long Recognized Country', *The New York Times*, 29 Kasım 1927, s. 5.

Tovmasyan, Narek, 'Bad Vision, But Fresh Images: Recollections of a Flight from Van', *Armenia Now*, http://www.armenianow.com /?action=viewArticle&AID=1490&CID=102&lID=&lng=eng ,2005.

'Turkey's Ruling Terror, Mussulmans Implore the Porte for Protection from Armenians', *The New York Times*, 15 Kasım 1895.

'Türk Genci Ermeni Sergisini Dağıttı', *AktifHaber*, 5 Kasım 2006.

Türkuğur, Asaf, 'Bern Büyükelçimize Suikast Yapıldı', *Milliyet*, 7 Şubat 1980.

'Türkiye, Doğuda Askeri Savunma Boşluğunu Doldurmalı', *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1984.

'Türkiye, Doğuda Askeri Savunma Boşluğunu Doldurmalı', *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1984.

'U.S. House Resolution Angers Turkish Premier', *The New York Times*, 14 Eylül 1984.

Uluengin, Hadi, 'Kohl Türkiye İçin Devrede', *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1984.

Ulubelen, Erol, 'Kendi Barbarlıklarını Görsünler', *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1975.

Uluç, Doğan, 'Yine Azıttılar, Kahrolsunlar!...', *Hürriyet*, 9 Nisan 1982.

Uluengin, Hadi, 'Türkiye'den Hesap Sorulamaz', *Cumhuriyet*, 13 Mart 1985.

'Urges the Defeat of Lausanne Treaty', *The New York Times*, 12 Nisan 1926.

Utku, Murat ve Kenan Ekinci, 'Lübnan'da Türk Askeri Konusunda Fikir Birliği Yok', *Radikal*, 5 Eylül 2006.

Varol, Sabetay, 'Diyaspora Yine Harekete Geçti', *Milliyet*, 1 Ekim 2008.

Varzhapetyan, Rimma, 'Anti-Semitism in Armenia', Euro-Asian Jews Congress, 16 Mart 2003, http://www.eajc.org/program_art_e.php?id=6.

Vasagar, Jeevan, 'France Blamed As Rwanda Marks Genocide Date', *The Guardian*, 8 Nisan 2004.

'A View to a Slaughter', *The Economist*, 7 Mart 1992, s. 48.

'Washington'a Mesaj', *Radikal*, 1 Nisan 2005.

'Which Armenians are Refugees?', *The New York Times*, 6 Haziran 1988.

Yalçın, Nilüfer, 'Hükümetten Nihayet Ses Geldi', *Milliyet*, 25 Haziran 1987.

Yeprat, Haig, 'Treaty of Sevres Sacred', *The New York Times*, 7 Mayıs 1922.

'Yine Ermeni Çeteciler, Yine Bir Türk Diplomatı... Bir Canımızı Daha Aldılar...', *Tercüman*, 8 Haziran 1982.

'Young Armenian is Convicted of Bombing House of Envoy', *The New York Times*, 12 Haziran 1982.

Yurtsever, Ali Haydar, 'Bu Vahşeti Unutmayacağız', *Tercüman*, 21 Haziran 1984.

Yılmaz, Serpil, 'Ağar: Bu Tasarı Geçmez', *Milliyet*, 10 Ekim 2006.

Yılmaz, Turan, 'Bizi Üzersiniz', *Hürriyet*, 1 Nisan 2005.

Zabcı, Faruk, 'Ermeniler Lyon Konsolosluğumuzu Bastı', *Hürriyet*, 6 Ağustos 1980.

'Zor Randevu', *H.O. Tercüman*, 22 Haziran 2006.

'Zürih'teki Türk Konsolosluğu İle Bir Türk Bankasının Binasına Patlayıcı Madde Atıldı', *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1976.

Genel İnternet Siteleri

www.btso.org.tr/databank/countryreport/isvicre.pdf

http://www.diacritica.com/sobaka/dossier/melkonian.html

www.fransizkalma.org; www.fransizboykotu.com

http://www.geocities.com/Athens/8420/main.html

http://www.ntvmsnbc.com/news/

www.tallarmeniantale.com/gunter-terrorism.htm

http://www.tallarmeniantale.com/exodus.htm

http://www.turkishweekly.net

http://www.usakgundem.com

http://www.usak.org.tr

DİZİN

11 Eylül, 314, 316, 395, 429, 467, 469, 521, 606
1862 Zeytun Ayaklanması, 13, 14, 15
1915 Tehciri, 14, 53, 96, 542
24 Nisan, 147, 149, 152, 154, 155, 156, 164, 173, 190, 196, 213, 221, 223, 255, 257, 266, 270, 300, 311, 312, 315, 316, 323, 341, 394, 405, 448, 453, 460, 464, 465, 467, 468, 470, 471, 474, 483, 502, 503, 506, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 616, 627
28 Ermeni Grubu, 194, 231
31 Mart, 27, 128, 258, 406, 452, 454, 510, 618, 624
AB Komisyonu, 336, 347, 348, 350, 352
ABD, 3, 4, 5, 7, 19, 23, 28, 29, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 45, 56, 57, 58, 61, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 95, 96, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 117, 118, 119, 122, 125, 126, 128, 130, 132, 135, 137, 140, 153, 154, 164, 168, 169, 171, 173, 174, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 226, 228, 230, 231, 237, 247, 253, 254, 260, 270, 273, 278, 283, 286, 287, 296, 298, 302, 303, 307, 308, 314, 316, 343, 353, 366, 367, 374, 379, 380, 381, 382, 383, 387, 389, 396, 398, 399, 400, 401, 419, 422, 423, 440, 447, 457, 459, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 517, 519, 521, 522, 525, 528, 537, 542, 543, 545, 546, 547, 549, 551, 552, 557, 565, 569, 572, 575, 576, 580, 581, 598, 599, 605, 616, 617, 619, 620, 623, 626, 632, 634, 638, 639
Abdullah Gül, 326, 446, 473, 480, 483, 486, 492, 498, 537
Adalet ve Kalkınma Partisi, 329, 346, 348, 416, 473, 491
Afrika, 86, 154, 170, 319, 342, 580
Agos, 295, 334, 349, 350, 394, 628
Ağrı, 53, 112, 292, 325, 370, 393, 453, 576, 618
Ahmet Muhtar Bey, 111, 112
Alfred Muratyan, 139
Alman, 23, 38, 60, 64, 92, 124, 138, 139, 180, 241, 242, 251, 277, 308, 338, 370, 384, 391, 399, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 439, 520, 540, 574, 600, 606, 624
Almanya, 23, 39, 46, 49, 101, 116, 123, 125, 129, 138, 140, 180, 181, 249, 255, 258, 260, 272, 284, 311, 366, 373, 384, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 451, 483, 518, 520, 557, 606, 618, 622
Altan Deliorman, 34, 153, 166, 173, 362
Anadolu, 4, 6, 10, 13, 15, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 33, 38, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 55, 64, 65, 69, 74, 75, 79, 86, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 104, 105, 108, 109, 110, 112, 115, 116, 133, 147, 150, 164, 167, 168, 169, 170, 173, 208, 213, 216, 240, 252, 261, 264, 276, 287, 288, 291, 292, 297, 310, 315, 362, 365, 366, 379, 402, 404, 441, 465, 508, 517, 524, 525,

545. 546. 549. 558. 564. 565. 567. 569. 572. 573. 574. 575. 576. 581. 588. 605. 610. 614
Anavatana Dönüş, 126, 130, 131, 133, 135, 136, 138, 161, 185, 575, 612
Andranik, 46, 68, 312
Anıt, 148, 149, 172, 316, 438, 502, 509, 513, 515, 536
Anjer, 195
Ankara, 4, 5, 13, 18, 20, 22, 23, 25, 27, 31, 38, 64, 83, 87, 92, 112, 122, 123, 124, 139, 140, 141, 150, 163, 167, 172, 176, 182, 184, 191, 197, 204, 206, 212, 215, 216, 217, 219, 264, 276, 277, 292, 306, 307, 325, 327, 345, 347, 353, 362, 368, 376, 385, 392, 416, 428, 439, 444, 445, 447, 448, 480, 499, 507, 510, 520, 525, 526, 527, 541, 546, 573, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 616, 617, 619, 620, 623, 629, 632, 638, 639
Antelias, 122
Arap, 97, 99, 100, 104, 137, 140, 192, 289, 321, 354, 520, 521, 534, 537, 546, 574, 636
Arap milliyetçiliği, 97, 104, 534, 546, 574
Ardahan, 123, 126, 128, 133, 153
ARF, 113
Arjantin, 87, 155, 447, 508, 509, 510, 511, 512, 516, 633
Armavir, 74, 76
Armenakan, 17
Armenia Now, 68, 69, 71, 72, 74, 77, 455, 615, 627, 634, 640
Armenian Assembly, 185, 478
Arshavir Şıracıyan, 189
Arşak Jamalian, 139
ASALA, 137, 151, 156, 175, 180, 181, 191, 195, 196, 197, 198, 206, 215, 226, 228, 229, 232, 233, 234, 247, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 263, 264, 265, 266, 269, 270, 271, 272, 273, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 288, 289, 291, 298, 305, 314, 319, 366, 368, 547, 582, 601, 619, 627
Asya kolerası, 37
Atonio Torres, 183
Avrupa, 3, 5, 7, 8, 11, 18, 19, 20, 22, 23, 27, 29, 35, 39, 54, 55, 83, 85, 86, 87, 89, 92, 95, 117, 122, 125, 132, 133, 134, 136, 153, 163, 166, 170, 171, 192, 194, 203, 207, 208, 218, 219, 222, 226, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 259, 260, 273, 278, 295, 302, 306, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 318, 320, 321, 329, 335, 336, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 359, 360, 369, 373, 379, 384, 385, 388, 399, 400, 402, 404, 405, 406, 409, 411, 413, 415, 418, 421, 423, 424, 425, 426, 430, 431, 437, 439, 440, 442, 445, 449, 450, 454, 455, 456, 458, 485, 491, 500, 502, 513, 519, 524, 534, 543, 545, 555, 563, 566, 575, 579, 600, 605, 606, 624, 633, 638
Avrupa Adalet Divanı (AAD), 346, 347
AB, 3, 4, 154, 184, 207, 242, 260, 295, 302, 303, 306, 308, 313, 314, 315, 319, 320, 321, 325, 328, 329, 335, 336, 341, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 384, 388, 406, 408, 411, 424, 427, 428, 429, 431, 435, 440, 442, 445, 446, 449, 451, 452, 453, 455, 456, 457, 460, 473, 474, 512, 513, 539, 540, 543, 557, 578, 579, 583, 605, 618, 620, 621, 632
Avrupa Parlamentosu, 219, 222, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 302, 344, 345, 347, 352, 406, 437, 454, 618
Avustralya, 87, 89, 132, 447, 457, 534, 548, 591, 597
Avusturya, 27, 39, 86, 174, 176, 179, 181, 258, 412, 483

Azerbaycan, 88, 89, 116, 123, 134, 138, 150, 290, 307, 311, 343, 382, 396, 454, 455, 461, 462, 466, 467, 469, 470, 475, 479, 489, 497, 521, 522, 523, 530, 541, 543, 544, 595, 633
Azeri, 123, 134, 135, 344, 345, 454, 477, 496, 521, 542, 544
Bahadır Demir, 191, 192, 231
Balkan, 7, 89, 107, 124, 457, 598
Balkan Savaşları, 107
Barclay Acheson, 92
Batı Anadolu, 47
BBC, 180, 319, 320, 352, 384, 385, 386, 387, 390, 416, 529, 618, 620, 629, 636, 637
Bedros Afeyan, 40, 41, 346
Berlin Antlaşması, 19
Beşir Balcıoğlu, 183
Beyaz Saray, 57, 210, 213, 461, 498
Beyrut, 93, 94, 96, 97, 99, 103, 175, 196, 197, 198, 268, 273, 278, 280, 281, 282, 297, 368, 537, 539, 604, 608, 620, 621, 628
Bill Clinton, 467, 495
Biltmore Oteli, 191
Birinci Dünya Savaşı, 27, 29, 30, 37, 39, 41, 42, 45, 46, 48, 50, 51, 55, 74, 83, 90, 93, 96, 105, 107, 110, 125, 128, 129, 131, 167, 168, 236, 251, 309, 360, 362, 363, 372, 383, 386, 399, 422, 438, 443, 444, 452, 460, 477, 534, 565, 567, 569, 570, 571, 572, 602, 609
Birleşmiş Milletler, 133, 163, 186, 226, 373, 410, 510, 538
Bitlis, 24, 78, 130, 153
BM Genel Sekreteri, 417
Boghos Nubar Paşa, 46, 51, 52, 53, 91, 94, 632
Bolşevikler, 85, 89, 574
Boston, 107, 108, 110, 114, 228, 232, 527, 609, 610, 618, 627, 638, 639
Brezilya, 87, 173, 509, 514
Bulgar, 29, 38, 439, 457
Bulgaristan, 5, 19, 27, 45, 86, 115, 173, 256, 359, 457, 458, 459, 460, 512, 621
Bush, 221, 222, 223, 447, 461, 463, 464, 468, 469, 474, 475, 479, 485, 491, 492, 494, 495, 496, 497
Bükreş, 139
Büyük Ermenistan, 15, 138, 139
California, 6, 9, 17, 31, 37, 57, 61, 63, 108, 185, 187, 189, 190, 191, 193, 229, 231, 232, 253, 273, 286, 465, 468, 470, 471, 472, 475, 476, 481, 484, 497, 521, 573, 604, 610, 613, 626
Calvin Coolidge, 112
Camp Oddo, 168
Cenevre, 12, 181, 227, 253, 254, 255, 256, 268, 367, 368, 414
Cevahiti, 116
Cevdet Sunay, 186
Charles Paşayan, 185
CHP, 177, 326, 329, 416, 491
CIA, 176
Cumhuriyet, 28, 30, 31, 42, 48, 64, 67, 83, 84, 122, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 190, 196, 197, 198, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 234, 235, 258, 261, 291, 424, 524, 526, 536, 563, 570, 606, 616, 620, 621, 622, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 631, 634, 636, 637, 639, 641, 642
Çanakkale, 20, 65, 67, 90, 566
Çarlık, 5, 83, 114
Çerkez, 16, 99
Çukurova, 15, 27, 90, 92, 93, 167, 565, 567, 571, 572
Dayanışma Birliği, 16, 17
Deliorman, Altan, 602
Demokrasi, 167, 337, 430, 471, 496, 558, 583
Detroit, 108, 109
DHKP-C, 417
Dışişleri, 3, 34, 91, 95, 110, 111, 112, 124, 127, 139, 163, 175, 176, 177, 178, 182, 184, 190, 204, 210, 212, 213, 215, 219, 222, 223, 234, 235,

240. 248. 249. 257. 264. 271. 276. 279. 301. 302. 306. 309. 316. 324. 325. 326. 329. 336. 337. 338. 351. 393. 394. 402. 405. 407. 408. 414. 416. 417. 424. 428. 434. 439. 443. 444. 445. 446. 447. 449. 451. 452. 453. 455. 456. 461. 467. 471. 473. 475. 480. 483. 484. 485. 486. 489. 491. 496. 497. 501. 503. 504. 506. 510. 511. 521. 522. 527. 529. 530. 531. 532. 537. 602. 603. 627. 629. 633. 636
Din, 5. 16. 29. 39. 40. 67. 87. 109. 111. 121. 126. 240. 264. 276. 321. 355. 358. 360. 370. 371. 372. 378. 381. 385. 391. 393. 395. 422. 438. 442. 492. 536. 539. 571. 573
Diverse, 103
Doğu Akdeniz, 18
Doğu Anadolu, 15. 17. 18. 22. 23. 25. 33. 48. 50. 53. 89. 91. 95. 116. 133. 147. 150. 154. 164. 216. 240. 288. 292. 404. 525. 564. 567. 575. 588. 614
Doğu Dilleri Okulu, 6
Doğu Lejyonu, 45. 91
Doğu Sorunu, 5. 564
Ebu Gureyb, 56
Eçmiyazin, 9. 78. 122. 126. 356. 492
Ege. 55. 124. 162. 165. 221. 243. 245. 517
Ekeşyan, 15
EOKA. 174. 176
EOKA-B, 174. 176
Erivan, 12. 36. 70. 71. 76. 134. 141. 143. 147. 148. 149. 150. 151. 157. 286. 310. 312. 320. 393. 395. 445. 449. 450. 451. 453. 576. 617
Ermeni Kültür Evi, 178. 179. 181. 627
Ermeni milliyetçiliği, 3. 6. 7. 8. 9. 10. 12. 13. 21. 22. 48. 85. 105. 116. 121. 122. 137. 141. 142. 143. 147. 148. 149. 150. 151. 156. 157. 161. 185. 209. 271. 283. 284. 287. 288. 370. 525. 542. 543. 546. 563. 576. 577. 581
Ermeni terörü, 50. 103. 117. 151. 156. 166. 171. 172. 174. 179. 181. 186. 187. 189. 190. 191. 192. 194. 195. 203. 205. 206. 207. 213. 218. 226. 227. 228. 233. 234. 236. 237. 240. 243. 245. 247. 249. 250. 252. 258. 259. 260. 263. 269. 270. 271. 272. 273. 275. 276. 278. 279. 280. 283. 288. 289. 290. 292. 299. 366. 367. 368. 413. 437. 454. 457. 525. 543. 574. 575. 581
Ermeni Ulusal Meclisi, 8
Ermenice, 6. 69. 79. 87. 110. 130. 142. 147. 187. 297. 298. 306. 356. 364. 370. 371. 375. 377. 378. 465. 470. 471. 535. 547
Ermenistan, 3. 6. 10. 11. 12. 14. 15. 18. 21. 27. 35. 37. 41. 45. 53. 54. 55. 66. 70. 78. 83. 85. 86. 87. 88. 89. 91. 96. 105. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 121. 127. 129. 130. 132. 133. 134. 135. 136. 138. 139. 140. 141. 143. 147. 148. 149. 150. 152. 153. 154. 156. 157. 161. 163. 164. 168. 169. 175. 185. 208. 209. 246. 265. 273. 277. 282. 285. 286. 292. 295. 296. 297. 299. 301. 303. 307. 309. 310. 311. 312. 314. 318. 321. 323. 325. 328. 333. 334. 335. 338. 339. 341. 343. 344. 346. 349. 350. 352. 358. 362. 363. 368. 371. 372. 373. 375. 377. 381. 382. 389. 394. 395. 401. 402. 404. 407. 408. 417. 418. 430. 437. 438. 439. 440. 441. 443. 444. 445. 446. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 457. 459. 460. 461. 462. 463. 466. 467. 469. 470. 471. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 483. 485. 486. 487. 489. 490. 492. 495. 496. 497. 498. 499. 503. 505. 513. 514. 515. 520. 521. 522. 523. 526. 528. 530. 534. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 547. 548. 549. 555. 556. 558. 559. 564. 565. 573. 574. 575. 576. 577. 579. 580. 581. 583. 588. 593. 594. 595.

606, 607, 614, 615, 620, 622, 623, 624, 633, 637
Erzurum, 13, 16, 17, 19, 24, 37, 130, 153, 191, 328
Erzurum Ayaklanması, 19
Esenboğa, 203
Essen, 180, 628
Etiyopya, 378
Euro-Ermenistan, 346
Executive Order 9066, 56, 62
Fedayi, 79
Filistin, 47, 52, 53, 87, 92, 96, 100, 129, 170, 172, 192, 195, 278, 289, 472, 523, 524, 526, 531, 533, 534, 566, 568
Frankfurt, 180, 258, 628
Franklin D. Roosevelt, 56
Fransa, 4, 5, 6, 8, 14, 20, 23, 24, 27, 28, 31, 34, 40, 42, 43, 52, 56, 83, 85, 86, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 104, 105, 115, 119, 121, 122, 137, 140, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 194, 195, 199, 205, 206, 226, 229, 238, 241, 245, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 284, 287, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 346, 348, 349, 350, 353, 355, 363, 366, 367, 368, 374, 383, 385, 396, 398, 399, 401, 407, 413, 415, 416, 418, 426, 427, 437, 438, 440, 442, 447, 448, 456, 461, 466, 479, 480, 483, 499, 500, 501, 503, 504, 505, 506, 511, 512, 516, 537, 540, 542, 545, 546, 548, 549, 555, 556, 559, 565, 567, 574, 575, 580, 612, 620, 622, 624, 625, 626, 627, 628, 630, 631, 632, 634, 639
Fransız, 3, 6, 10, 20, 34, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 52, 67, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 192, 227, 238, 241, 242, 244, 254, 258, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 368, 392, 400, 404, 423, 429, 462, 473, 502, 564, 567, 572, 602, 620, 624, 625, 628, 633
Fransız Devrimi, 6, 67, 404
Fresno, 60, 108, 109, 273, 286
Garanti Bankası, 180
George Dökmeciyan, 185, 193
Ghutah Saldırısı, 99
Girit, 27
Gladstone, 3, 360, 361
Gomidas, 21, 314, 315, 316, 387, 601, 606
Göç, 36, 61, 65, 87, 376, 385, 397, 575, 599, 611
Grenoble, 173
Gültekin Ural, 4, 83, 137, 613
Gümrü, 74, 83, 573, 614
Gürcistan, 21, 88, 89, 116, 123, 150, 454, 497, 498, 522, 530, 542, 595
Gürcü, 46, 123, 126, 133, 135
Habeşistan, 152, 153, 155, 164
Hairenik, 110, 130, 140, 527, 609
Halep, 36, 86, 96, 98, 100, 101, 132, 601
Hama Zaspa, 25
Harvard Üniversitesi, 187
Hasan Cemal, 212, 436, 621, 629
Hasan Esat Işık, 122
Hatay, 97, 130, 335, 573
Hayreniki Dzain, 144
Hayy Al Aman, 101
Hazar, 18

Hazar Denizi, 18
Heykel Vakası, 122
Hınçak, 19, 49, 117, 118, 119, 120, 136, 155, 359, 375, 378
Hınçaklar, 17, 21, 24, 51, 88, 114, 117, 119, 128, 136, 155, 156, 547
Hindistan, 42, 43, 185, 356, 361, 363, 378, 520, 616
Hitler, 36, 55, 65, 122, 138, 139, 140, 152, 384, 393, 400, 402, 404, 473, 477, 483, 525, 527, 599
Hocalı, 581
Hollanda, 139, 256, 336, 355, 373, 412, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 512, 516, 557, 622, 629
Holokost, 46, 383, 384, 386, 388, 400, 404, 410, 501, 503, 516, 517, 518, 519, 529
Hrant Dink, 334, 335, 348, 349, 485, 486, 487, 558, 579, 601, 632
Hristiyan, 6, 20, 23, 29, 39, 44, 49, 102, 104, 110, 128, 133, 164, 168, 195, 240, 241, 248, 287, 288, 341, 350, 355, 356, 361, 378, 379, 386, 393, 406, 409, 428, 429, 432, 477, 525, 534, 571, 574, 614
II. Abdülhamid, 6, 19, 24, 25
Irak, 20, 43, 56, 64, 96, 115, 279, 308, 365, 369, 373, 422, 472, 473, 474, 483, 485, 490, 492, 493, 494, 525, 533, 571, 623
Irkçı, 66
Irkçılık, 376, 385, 397
Islahat, 20
İdeolojik, 163, 606
İkinci Dünya Savaşı, 36, 38, 49, 55, 56, 61, 63, 78, 108, 116, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 133, 138, 139, 185, 187, 296, 364, 384, 420, 425, 442, 448, 459, 516, 518, 519, 525, 527, 529, 576, 602, 603
İlhan Özbabacan, 198
İlhan Selçuk, 177, 216, 636
İngiliz, 10, 20, 22, 28, 30, 34, 36, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 52, 85, 92, 104, 122, 132, 135, 152, 180, 250, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 366, 367, 368, 369, 372, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 395, 397, 398, 400, 530, 564, 609
İngilizce, 16, 79, 108, 110, 182, 187, 310, 356, 364, 375, 377, 378, 398, 499, 502, 578, 581
İngilizler, 18, 38, 42, 46, 47, 50, 96, 124, 161, 356, 359, 362, 383, 384, 389, 393, 530, 534, 571, 572
İngiltere, 3, 5, 10, 18, 19, 20, 23, 24, 28, 31, 38, 42, 43, 47, 54, 83, 90, 95, 96, 101, 119, 122, 123, 125, 129, 134, 135, 137, 139, 140, 177, 249, 270, 283, 287, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 483, 500, 529, 565, 567, 607
İnkâr, 316, 336
İnkârcı, 207, 322, 341, 425, 435, 479
İran, 7, 12, 15, 16, 22, 44, 86, 104, 109, 115, 122, 133, 135, 138, 170, 186, 192, 198, 229, 233, 238, 257, 271, 272, 273, 278, 279, 280, 281, 297, 354, 356, 358, 365, 369, 371, 373, 374, 422, 447, 461, 466, 469, 490, 497, 520, 521, 523, 533, 542, 544, 549, 564
İsrail, 116, 123, 127, 138, 222, 235, 251, 384, 386, 400, 467, 472, 474, 484, 487, 488, 489, 490, 516, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 533, 538, 558, 605, 606, 607, 608, 613, 630
İstanbul, 4, 5, 7, 9, 13, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 43, 44, 48, 50, 53, 54, 55, 64, 66, 76, 78, 83, 84, 94, 110, 117, 118, 122, 130, 132, 137, 153, 171, 173, 176, 182, 204, 213, 216, 270,

276. 291. 297. 310. 315. 327. 334. 351. 352. 357. 362. 368. 379. 402. 413. 457. 482. 524. 563. 573. 598. 600. 601. 602. 603. 605. 606. 607. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 639
İstanbul Ermenileri, 23. 55. 132
İstanbul Hükümeti, 14. 27. 28. 33. 43. 44. 76. 563
İstihbarat, 48. 415. 520. 613
İsviçre, 8. 119. 165. 180. 181. 194. 206. 226. 231. 249. 250. 251. 253. 254. 255. 263. 268. 280. 296. 327. 337. 368. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 423. 447. 504. 506. 512. 516. 555. 625. 630. 635. 638
İsviçre Ceza Kanunu, 413
İsviçre Parlamentosu, 414
İtalya. 8. 86. 173. 179. 251. 253. 309. 331. 357. 367. 370. 437. 438. 439. 441. 442. 447. 512. 516. 630
İttihat ve Terakki, 25. 27. 36. 48. 49. 50. 65. 315. 524. 526. 566. 570
Japon, 31. 56. 57. 59. 60. 61. 62. 63. 632
Japon Amerikalılar, 56. 59. 62
Japon Tehciri, 57. 632
Japonlar, 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 64
Japonya, 61. 125
JCAG. 156. 180. 181. 184. 226. 227. 229. 232. 234. 251. 252. 256. 282. 288. 366. 547
Jean-Claude Vaudroz, 414
John Kerry, 469. 470. 479. 495. 640
Jön Türkler, 9
Justin McCarthy, 38. 42. 93. 362. 368. 609
Kafkas Cephesi, 36
Kafkasya, 3. 4. 5. 7. 19. 31. 35. 42. 46. 52. 53. 105. 110. 122. 130. 139. 140. 208. 302. 307. 311. 339. 343. 344. 358. 363. 373. 382. 398. 401. 454. 462. 469. 475. 521. 563. 568. 580. 581. 610
Kamuran Gürün, 4. 20. 124. 204. 276. 362. 603
Kanada, 86. 104. 228. 232. 233. 234. 235. 236. 296. 303. 314. 396. 447. 457. 461. 471. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 512. 516. 535. 545. 555. 556. 605. 623. 624. 625. 630. 631
Kara Haç, 17. 19
Karabağ, 89. 116. 147. 150. 209. 222. 273. 274. 277. 290. 297. 307. 343. 345. 373. 462. 469. 496. 497. 522. 526. 541. 542. 543. 544. 547. 556. 576. 581. 593
Karadeniz, 5. 18. 69. 116. 135. 555. 588
Kars. 4. 25. 74. 75. 76. 83. 112. 125. 126. 128. 133. 153. 163. 284. 475. 479. 573. 613. 614
Kavalalı. 104. 533
Ketalp, 195
Kevork Zartaryan, 164. 166
KGB. 137. 575
Kıbrıs. 20. 40. 42. 85. 86. 91. 92. 96. 152. 153. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 171. 172. 174. 176. 178. 186. 196. 212. 221. 234. 236. 240. 243. 244. 245. 257. 264. 278. 279. 296. 322. 343. 345. 346. 355. 364. 365. 369. 388. 391. 398. 417. 421. 447. 505. 516. 521. 533. 544. 556. 578. 619
Kıbrıs Harekâtı, 171
Kıbrıs Rum Kesimi, 162. 166. 167. 234. 244. 264. 278. 516. 521. 544
Kırım. 13. 139. 140
Kırımyan Hairig, 9. 16
Kilise, 3. 8. 12. 44. 88. 126. 148. 188. 210. 285. 288. 358. 365. 384. 394. 547. 564. 575
KİP, 166
Klikya, 6. 15. 16. 18. 27. 42. 90. 93. 94. 96. 116. 153. 163. 354. 539. 564. 565
Kongre, 57. 62. 111. 185. 210. 211. 213. 216. 217. 276. 380. 462. 466. 468. 469. 473. 475. 476. 478. 479. 481. 483. 484. 485. 489. 494. 528. 575. 626

Konya, 35
Kore Savaşı, 141
Korno Koyu, 164
Köln, 180, 628
Kuban, 74
Kumkapı, 19
Kurtuluş Savaşı, 42, 48, 55, 83, 105, 125, 310, 436, 570, 571, 573
Kuzey Afrika, 170, 342
Kuzey Amerika, 35, 39, 86, 87, 105, 135, 166, 502, 513, 534, 545, 555, 575
Kuzey Kafkasya, 139, 140
Kürt, 12, 16, 63, 76, 77, 99, 101, 123, 135, 166, 167, 175, 176, 212, 237, 240, 243, 247, 252, 253, 291, 292, 302, 365, 375, 381, 397, 517, 556, 563, 569, 573, 578, 613, 624
Kürtçü, 166, 236, 247, 298, 381, 466, 556, 571
Lahza-i Teahhur, 25
Latin Amerika, 60, 86, 154, 315, 576
Levon Tourian, 114
Liberal, 114, 163, 345, 425, 426, 505, 606
Londra, 3, 21, 29, 42, 46, 47, 96, 97, 106, 109, 121, 122, 123, 124, 125, 138, 139, 156, 253, 254, 258, 263, 270, 278, 353, 355, 356, 357, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 384, 389, 390, 391, 394, 396, 397, 398, 399, 525, 528, 529, 573, 590, 592, 599, 601, 602, 603, 604, 606, 609, 610, 611, 612, 613, 614
Los Angelas, 229
Lozan, 41, 53, 83, 111, 112, 227, 254, 276, 326, 414, 420, 421, 443, 571, 573
Lübnan, 39, 42, 43, 47, 55, 85, 86, 90, 93, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 113, 122, 129, 137, 152, 153, 154, 163, 164, 168, 170, 171, 173, 175, 179, 181, 186, 190, 195, 196, 197, 199, 206, 250, 251, 257, 264, 266, 268, 272, 273, 278, 279, 281, 282, 287, 297, 342, 364, 365, 369, 373, 374, 386, 447, 466, 512, 516, 523, 524, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 545, 546, 548, 549, 566, 568, 572, 574, 593, 594, 620, 625, 631, 633, 634, 641
Lübnan Ermeni Komitesi, 129
Lyon, 173, 263, 267, 271, 272, 642
Macaristan, 39
Mahabad, 123
Malakan, 75
Marcel Learth, 34
Marsilya, 23, 91, 121, 172, 173, 251, 263, 272, 276, 304, 348
Mary Davtyan, 22
Mason, 15, 526
Mavi Kitap, 387
MC, 85, 115
MC Mülteciler Yüksek Komiseri, 115
Medawar, 103
Melik Hakobian, 12
Meltem Projesi, 314
Meredith L. Bragg, 34, 600
Meşrutiyet, 25, 26
Mısır, 6, 20, 47, 86, 92, 104, 119, 173, 355, 363, 533, 534, 535, 536
Micheline Calmy-Rey, 414
Mikael Alişyan, 15
Mikael Nalbandian, 10, 12, 13
Milletler Cemiyeti, 85, 115
Milli İstihbarat Teşkilatı, 415
MİT, 415, 416, 635
Molokan, 75, 76
Montebolle Anıtı, 189
Moskova, 12, 111, 113, 114, 121, 123, 125, 126, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 143, 148, 150, 151, 152, 154, 157, 357, 445, 546, 547, 573
Moskova Metrosu, 151
Mushegh Galshoyan, 157
Mustafa Kemal Atatürk, 67, 83, 345, 422, 438, 574, 599
Musul, 98
Muşak, 9, 10

Müslüman, 5, 8, 13, 19, 21, 23, 24, 27, 28, 30, 33, 35, 39, 40, 54, 66, 76, 79, 93, 94, 98, 100, 102, 103, 112, 115, 117, 288, 321, 355, 389, 391, 422, 425, 429, 508, 520, 521, 526, 536, 546, 564, 565, 569, 571, 572, 573, 574, 595
Nahit Karakay, 198
Napolyon, 6, 14
NATO, 126, 141, 204, 209, 216, 245, 246, 248, 249, 252, 259, 382, 388, 452, 455, 473, 504, 507, 537, 555, 575, 625, 638
Nazi, 55, 138, 139, 140, 252, 404, 517, 518, 525, 527, 566, 610
Necla Kuneralp, 183
New Jersey, 8, 107, 465, 479, 612, 614
New York, 5, 23, 24, 25, 34, 37, 39, 41, 53, 54, 55, 57, 85, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 128, 131, 133, 137, 138, 140, 147, 152, 153, 154, 166, 168, 172, 174, 177, 181, 182, 185, 188, 189, 191, 193, 194, 215, 219, 226, 227, 228, 229, 231, 233, 234, 235, 252, 254, 255, 257, 258, 259, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 275, 357, 368, 389, 416, 459, 465, 472, 495, 519, 521, 525, 542, 543, 598, 599, 600, 601, 603, 604, 605, 606, 610, 611, 612, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642
New York Surp Haç Kilisesi, 116
Nikola Schahgaldian, 3, 597
Niyazi Adalı, 181
OECD, 180, 248
Oktar Cerit, 197, 620, 621
Orly, 172, 206, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 280, 281, 311, 627, 628
Orta Asya, 5, 396, 452, 555
Ortadoğu, 18, 20, 27, 35, 42, 47, 86, 87, 89, 90, 104, 105, 108, 122, 129, 130, 132, 135, 136, 137, 143, 170, 185, 186, 206, 208, 229, 254, 278, 279, 287, 289, 363, 373, 382, 386, 422, 423, 452, 461, 519, 520, 536, 538, 539, 545, 546, 548, 574
Ortodoks, 5, 19, 164, 355, 378
Oscar Straus, 95
Osmanlı Bankası, 22, 54, 457
Osmanlı Devleti, 4, 5, 7, 9, 15, 18, 19, 20, 22, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 38, 39, 41, 43, 46, 49, 51, 52, 65, 66, 67, 90, 105, 189, 291, 457, 482, 515, 569, 570, 571, 582, 602, 603
Osmanlı İmparatorluğu, 4, 17, 41, 66, 85, 162, 167, 296, 318, 353, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 371, 391, 458, 460, 470, 471, 476, 566
Özbekistan, 76, 521
Paris, 6, 34, 51, 52, 94, 168, 171, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 193, 243, 254, 255, 257, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 273, 275, 278, 280, 296, 297, 304, 307, 311, 314, 315, 326, 339, 340, 355, 367, 368, 386, 598, 601, 609, 611, 614, 616, 622, 625, 627, 628, 629, 635, 636, 640
Paris Barış Konferansı, 34, 51
Pasifik, 56, 61
Patrick Deveciyan, 305, 314, 319
Paul Ignateus, 185
Pentagon, 210, 213, 490
PKK, 102, 207, 237, 245, 247, 248, 253, 264, 278, 290, 292, 298, 375, 381, 388, 415, 417, 421, 454, 483, 490, 493, 517, 625, 638
Polonya, 87, 370, 442, 443, 444, 445, 483, 516, 617, 635, 636
Protestan, 188
Protestanlık, 5
Psikolojik, 58, 372
Rafael Patkanian, 11, 12
Ramgavar, 114, 313, 535

Recep Tayyip Erdoğan, 309, 352, 408, 447, 510, 537, 544
Richard Hovannisian, 8, 37, 157, 169, 297, 604, 610, 614
Robert Fisk, 34, 386, 529, 625
Robert Koçeryan, 296, 505
Romanya, 87, 105, 128, 129
Rum, 39, 47, 96, 102, 115, 153, 155, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 171, 175, 176, 182, 207, 210, 221, 234, 236, 244, 247, 264, 278, 343, 371, 379, 388, 402, 418, 447, 454, 462, 466, 492, 516, 521, 528, 533, 544, 556
Rumlar, 115, 116, 153, 162, 166, 187, 221, 234, 244, 264, 298, 302, 365, 371, 381, 487, 503, 525, 570, 627
Rus, 5, 7, 9, 10, 11, 16, 17, 19, 20, 33, 37, 44, 45, 46, 48, 50, 71, 75, 110, 114, 124, 125, 134, 143, 209, 391, 453, 469, 521, 523, 564, 565, 567, 611
Rusça, 79, 87, 123, 142, 310, 465
Ruslar, 15, 18, 27, 38, 42, 47, 87, 88, 89, 111, 114, 161, 191, 546, 564, 595
Rusya, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 28, 31, 35, 42, 43, 44, 51, 53, 54, 74, 76, 88, 89, 90, 114, 119, 126, 137, 140, 143, 168, 184, 192, 283, 287, 307, 311, 362, 371, 373, 383, 384, 399, 400, 403, 445, 447, 461, 483, 497, 498, 512, 516, 520, 521, 523, 542, 545, 556, 558, 563, 564, 565, 567, 575, 580, 595, 636
Samuel J. Newland, 138, 611
San Fransisco, 62, 226, 231
Santa Barbara, 174, 181, 191
Sarı Kitap, 34
Sasun, 19, 28, 78
Sasun İsyanı, 19
Semerkand, 76
Ser Locası, 15, 16
Serop Paşa, 77
Serovbe Aznavur, 15
Sevr, 38, 110, 111, 167, 203, 216, 276, 283, 302, 571, 579
Shaw, Stanford, 612
Sırbistan, 5, 27
Sivas, 24, 246, 248
Siyaset, 37, 109, 153, 185, 298, 340, 348, 349, 351, 371, 378, 413, 430, 431, 432, 435, 442, 492, 498, 511, 546, 579, 581
Slovakya, 416, 417, 516, 623, 633, 637
Soğuk Savaş, 3, 130, 136, 185, 209, 221, 295, 343, 401, 461, 462, 468, 471, 520, 555, 557, 558, 612
Sol, 102, 131, 134, 167, 169, 212, 216, 236, 251, 321, 375, 387, 392, 398, 401, 454
Sovyetler Birliği, 108, 114, 116, 122, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 148, 150, 151, 154, 157, 161, 216, 238, 250, 292, 477, 508, 542, 547, 574, 575, 612
Soykırım, 34, 48, 64, 66, 72, 76, 149, 153, 196, 239, 241, 276, 277, 313, 318, 320, 321, 322, 323, 328, 329, 330, 339, 340, 345, 346, 383, 389, 393, 394, 406, 409, 415, 417, 426, 428, 430, 433, 434, 439, 441, 443, 444, 446, 449, 455, 464, 472, 473, 477, 478, 482, 483, 504, 506, 508, 519, 524, 557, 577, 582, 613, 617, 619, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 628, 630, 631, 632, 635, 637, 638, 639
Spendiarian, 147
SSCB, 83, 85, 86, 88, 114, 115, 117, 121, 122, 123, 127, 135, 136, 141, 154, 155, 185, 250, 278, 369, 370, 371, 542, 558, 595
Stalin, 114, 115, 121, 122, 125, 126, 128, 129, 130, 133, 135, 136, 137, 141, 143, 169, 388, 575
Stanford Shaw, 191, 231
Stepan Zatikyan, 151
Strasburg, 123
Suriye, 6, 35, 43, 46, 52, 53, 55, 86, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,

101, 102, 104, 105, 113, 115, 130, 137, 138, 163, 167, 168, 169, 173, 195, 196, 270, 278, 342, 364, 369, 374, 389, 422, 466, 508, 520, 522, 523, 524, 533, 534, 545, 546, 549, 566, 568, 571, 572, 574, 575
Suzan Krikoryan, 346
Sütun, 172, 533
Şam, 99, 100, 101, 297
Taha Carım, 184, 252
Taşnak, 19, 21, 22, 37, 41, 49, 51, 54, 87, 89, 110, 114, 119, 130, 139, 156, 169, 195, 228, 284, 285, 288, 289, 292, 525, 538, 543, 549, 567, 569, 574, 588, 605, 613
Taşnaklar, 17, 21, 22, 24, 37, 54, 85, 87, 89, 101, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 128, 130, 136, 138, 140, 143, 188, 284, 457, 463, 542, 546, 547, 549, 550, 566, 574, 575
Tehcir, 30, 31, 32, 33, 35, 49, 55, 57, 58, 59, 63, 105, 107, 345, 362, 406, 542, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 613, 624, 632
Tevfik Fikret, 25
THY, 174, 180, 181, 193, 196, 198, 250, 251, 253, 254, 255, 257, 263, 269, 270, 280, 311, 367, 368, 437, 621
Tiflis, 10, 12, 21, 74, 76, 357, 475, 522, 530
Tigranuhi Asatryan, 74, 75, 76
Tiruhi Horozyan, 68, 69
Trabzon, 123, 153, 517
Tudeh, 123
Tüberkülos, 37
Türk Hava Yolları, 265
Türk-Amerikan İlişkileri, 4, 106, 601, 608
Türkiye, 3, 4, 10, 18, 26, 28, 31, 33, 38, 41, 50, 52, 54, 55, 67, 72, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 95, 96, 97, 101, 102, 106, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 190, 193, 197, 198, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 227, 229, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 357, 359, 360, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 372, 375, 376, 378, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 393, 395, 396, 397, 398, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 501, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 520, 521, 522, 523, 524, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 547, 549, 555, 556, 557, 558, 559, 571, 573, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 599, 600, 601, 603, 605, 606, 607, 608, 609,

610, 612, 613, 614, 616, 618, 620, 621, 623, 624, 626, 627, 628, 632, 633, 639, 641
UBP, 150, 151
USAK, 51, 319, 340, 351, 457, 475, 480, 490, 493, 498, 538, 619, 621, 623, 624, 627, 632, 633
Utah, 57, 62, 112, 608, 609, 611, 612
Vahan Gardaşyan, 111
Van, 13, 16, 17, 18, 22, 33, 37, 40, 41, 51, 71, 72, 112, 130, 153, 218, 265, 266, 275, 382, 429, 433, 525, 571, 576, 601, 609, 622, 640
Viyana, 175, 176, 178, 181, 218, 258, 259, 340, 367, 622, 627
William H. King, 112
Yahudi, 38, 51, 64, 138, 139, 140, 162, 207, 208, 222, 251, 263, 288, 322, 337, 381, 383, 384, 386, 387, 389, 390, 391, 396, 400, 401, 404, 426, 448, 467, 472, 477, 484, 487, 488, 492, 501, 517, 518, 519, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 528, 529, 530, 531, 606, 615, 619, 622
Yahudiler, 64, 116, 129, 142, 221, 251, 381, 384, 386, 487, 489, 492, 503, 516, 518, 519, 520, 525, 526, 530, 531
Yanıkyan, 191, 192, 193, 196, 231, 232, 630
Yanıkyan Komandoları, 194, 231
yayılmacı, 157, 541
Yeşilköy, 17
Yılmaz Çolpan, 180
Yukarı Karabağ, 339
Yunanistan, 47, 55, 69, 70, 72, 83, 85, 86, 102, 105, 115, 128, 129, 132, 140, 152, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 176, 209, 221, 236, 237, 239, 243, 244, 248, 252, 257, 278, 302, 350, 359, 367, 381, 418, 447, 503, 512, 516, 521, 544, 579
Yusuf Halaçoğlu, 31, 34, 35, 36, 87, 419, 604, 611, 636
Zavan Bagdasaryan, 151
Zeki Kuneralp, 183
Zeytun, 13, 15, 16, 94, 563, 566, 605
Zeytun Ayaklanması, 13, 14, 15
Zokak El Blat, 103
Zürih, 180, 181, 226, 254, 642

Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası

Türkiye'nin yüzyılı aşkın süredir başını ağrıtan Ermeni sorunu, dış ilişkilerini bozmakta, kendine olan güvenini azaltmakta ve en önemlisi yüzlerce yıl birlikte yaşadığı Ermenileri kendisine düşman yapmaktadır. Ermeni diasporasının büyümesi ve güçlenmesiyle birlikte sorun yeni boyutlar kazanmıştır. Türkiye'nin artık bir de Ermeni diasporası sorunu vardır. Ermeni diasporası sorunu Ermeni sorunu ile içiçe olmakla birlikte her iki sorunun birbirinden ayrılan yönleri de bulunmaktadır.

Elinizdeki kitap Ermeni sorunu ve Ermeni diasporası üzerine Türkçe'de yapılmış en kapsamlı çalışmayı oluşturuyor. Eserde Osmanlı'dan günümüze Ermenilerin dünyanın dört bir yanına nasıl dağıldıkları, hayatı birçok kez yeniden kurmak zorunda kalışları ve bu zorluklar içinde 'Türklere diş bileyişleri' bilimsel ve olabildiğince tarafsız bir dille anlatılmaya çalışılmaktadır. Eser sorunların nedenlerine değindiği kadar çözüm yollarına da eğilmektedir. Ermeni sorununda övme-sövme sarmalının dışına çıkmaya çalışan, yargılamadan ve hakaret etmeden doğruyu aramaya çaba gösteren nadir kitaplardan biridir.

Doç. Dr. Sedat LAÇİNER:
Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Başkanı ve Uluslararası İlişkiler Uzmanı.

ISBN 978-605-4030-07-1